İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN İMAR FAALİYETLERİ

DOKTORA TEZİ

Muzaffer ÖZGÜLEŞ

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

EYLÜL 2013

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN İMAR FAALİYETLERİ

DOKTORA TEZİ

Muzaffer ÖZGÜLEŞ
(502092107)

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Filiz ÖZER

EYLÜL 2013

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün 502092107 numaralı Doktora Öğrencisi **Muzaffer ÖZGÜLEŞ,** ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı **"GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN İMAR FAALİYETLERİ"** başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı: **Prof. Dr. Filiz ÖZER**
İstanbul Teknik Üniversitesi .....

Jüri Üyeleri: **Doç. Dr. Aygül AĞIR**
İstanbul Teknik Üniversitesi .....

Prof. Dr. Baha TANMAN
İstanbul Üniversitesi .....

Prof. Dr. İlknur KOLAY
İstanbul Teknik Üniversitesi .....

Prof.Dr. Ayla ANTEL
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi .....

Teslim Tarihi : 27 Haziran 2013
Savunma Tarihi : 16 Eylül 2013

Dedeme,

ÖNSÖZ

"Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri" başlıklı bu çalışma, yoğun ama aynı zamanda keyifli bir sürecin ürünü. "Tam zamanlı" olarak bir doktora teziyle uğraşmak; artık kendini adadığın bir alanda sınırları iyice daraltılmış bir konu seçip onun içine dalıp gitmek, bulduğun küçücük şeylerle keyiflenip bazen dünyayı unutmak anlamına geliyormuş. Ama o dünyadan beslenmeden de olmuyormuş. Özellikle bazı kişilerin yardımları olmadan…

Öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Filiz Özer'e beni doktora sürecimin başından beri desteklediği için çok teşekkür ediyorum. Bana tezimle ilgili birçok konuda yardımcı olan ve beni daima yüreklendiren Doç. Dr. Aygül Ağır'a özel bir teşekkür gönderiyorum. Tez izleme sürecinde getirdiği önerilerle bu çalışmaya değerli katkılar sunan Prof. Dr. Baha Tanman'a da çok teşekkür ederim.

Bu tezi hazırlarken bazı kişilerin destekleri benim için çok önemliydi. Bunların başında Merve Çakır geliyor. Topkapı Sarayı Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeleri okumama yardımcı olduğu, bana elinden gelen her türlü yardımda bulunduğu için ona büyük bir teşekkür borçluyum. Belgelerin okunması konusunda bana yardımcı olan Aras Neftçi'ye ve Murat Bilgin'e de şükranlarımı sunuyorum.

Ulaşmaya çalıştığım birçok kaynağı önüme seren ve pek çok konuda bana yardımcı olan Şehri Kartal'a da çok teşekkür ederim. Yine beni tez sürecimin başından beri dinleyen, öneriler getiren ve destekleyen Evrim Türkçelik'e özel bir teşekkür gönderiyorum. Krakow Jagiellonian Üniversitesi'nden Rafał Quirini-Poplawski'ye Kamaniçe'deki çalışmalarım sırasında verdiği büyük destek ve süregelen yardımları için çok teşekkür ediyorum.

Bu tez konusunu seçmemde "Hadice Turhan Sultan – Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler" adlı kitabı bana ilham veren ve tezimle ilgili değerli tavsiyelerde bulunan Lucienne Thys-Şenocak'a da teşekkür ediyorum. Yazdığım bir bölümü titizlikle okuyup sonraki çalışmalarımda bana yön verecek öneriler getiren ve bana hep yardımcı olan Hilal Uğurlu'ya da çok teşekkür ederim. Sakız'daki Korais Kütüphanesi görevlisi Ioannis Kolakis'e, İstanbul'daki Meletios Sakkoulidis Kütüphanesi görevlisi Yani Paisos'a, Venedik Arşivi'nde konumla ilgili belgeleri tarayan Maria Pia Pedani'ye ve Galata Yeni Cami'yle ilgili sorularımı yanıtlayan Semavi Eyice'ye çok teşekkür ederim.

Ayrıca Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki çalışmalarımda bana yardımcı olan Cansel Altıok'a, İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivindeki çalışmalarımda bana yardımcı olan Müge Ceyhan'a teşekkür ediyorum. Bana rahat bir çalışma ortamı ve zengin kaynaklar sunan İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ne ve yardımsever çalışanlarına da çok teşekkür ederim.

Son olarak aileme ve eşim Zeynep'e çok teşekkür ediyorum. Onlar olmasaydı bu tez yazılamazdı.

Haziran 2013 Muzaffer ÖZGÜLEŞ

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xi**
ÇİZELGE LİSTESİ ..... **xiii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xv**
ÖZET ..... **xxix**
SUMMARY ..... **xxxi**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Amaç ve Kapsam 1
1.2 Yararlanılan Kaynaklar 5
1.3 Literatür İrdelemesi 7
2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KADIN SULTANLARIN YAPI EYLEMLİLİĞİ **11**
2.1 Hürrem Sultan'a Kadar Olan Dönem 16
2.2 Hürrem Sultan'dan Hatice Turhan Sultan'a Kadar Olan Dönem 18
2.3 Değerlendirme 39
3. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN YAŞAMI VE DÖNEMİNİN GELİŞMELERİ **41**
3.1 Hasekilik Dönemi (1664-1687) 41
3.2 II. Mustafa Devrindeki Birinci Valide Sultanlık Dönemi (1695-1703) 48
3.3 III. Ahmet Devrindeki İkinci Valide Sultanlık Dönemi (1703-1715) 53
3.4 Gülnuş Sultan'la İlgili Yorumlar ve Değerlendirme 58
4. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN VAKFİYELERİNİN VE HAYIR İŞLERİNE İLİŞKİN DİĞER BELGELERİN ANALİZİ **69**
4.1 Gülnuş Emetullah Sultan'ın Vakfiyeleri ve Bunlara Yapılan Zeyiller 70
4.1.1 Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesi (birinci vakfiye) ve zeyli 73
4.1.2 Sakız Adası'ndaki caminin vakfiyesi (ikinci vakfiye) 77
4.1.3 Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesi (üçüncü vakfiye) ve zeyilleri 79
4.1.4 Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesi (dördüncü vakfiye) 88
4.1.5 Değerlendirme 94
4.2 Gülnuş Emetullah Sultan'ın Hayır İşlerine İlişkin Diğer Belgeler 97
4.2.1 Yapılarıyla ilgili belgeler 98
4.2.2 Gülnuş Sultan'a has olarak verilen yerlerle ilgili belgeler 102
4.2.3 Vakfettiği kitaplar 107
4.2.4 Vasiyetnamesi 108
4.2.5 Fakirlere yardımlarına ilişkin belgeler 109
4.2.6 Değerlendirme 112
5. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN YAPILARI **115**
5.1 Kamaniçe'de Cami 115

5.2 Mekke'de İmaret ve Darüşşifa ile Cidde, Süveyş ve Bulak'ta Ambarlar... 147
5.3 Sakız'da Cami, Dükkânlar ve Çeşme ... 161
5.4 Edirne'de Namazgâhlı Çeşme ... 187
5.5 Galata'da Cami ve Çeşme ... 195
5.6 Galata Emekyemez Mahallesi'ndeÇeşme ... 258
5.7 Galata'da Yeni Su Yolları ve Galata Yeni Cami Yanında İkinci Çeşme ... 269
5.8 Hersek-Boyalıca Arasında Kaldırım ve Köprüler ... 292
5.9 Oran'da Cami ... 309
5.10 Üsküdar Yeni Valide Külliyesi ... 318
5.11 Gülnuş Sultan'la İlişkilendirilen Diğer Yapılar ... 427
5.11.1 Onarımını yaptırdığı yapılar ... 428
5.11.1.1 Edirne civarında çeşmelerin onarımı ... 428
5.11.1.2 Menemen'de çeşmelerin onarımı ... 429
5.11.1.3 Mekke'deki onarımlar ... 430
5.11.1.4 Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi'nin onarımı ... 431
5.11.1.5 Anadoluhisarı'nda çifte hamam onarımı ... 434
5.11.1.6 Galata'da Yağkapanı ve Galatasaray civarında iki çeşmenin onarımı ve suyunun sağlanması ... 436
5.11.2 Katkıda bulunmuş olabileceği yapılar ... 440
5.11.2.1 Kethüda Mehmed Efendi'nin darülhadis ve mektebi ... 440
5.11.2.2 Saray yapıları ... 443
5.11.3 Hatalı olarak Gülnuş Sultan'a ait olduğu iddia edilen yapılar ... 447
6. GENEL DEĞERLENDİRME, KARŞILAŞTIRMA VE SONUÇLAR ... 453
KAYNAKLAR ... 489
EKLER ... 511
ÖZGEÇMİŞ ... 645

KISALTMALAR

A. MKT. MHM : Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. MVL : Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A. MKT. NZD : Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
A. RSK : Bab-ı Asafi Ruus Kalemi
AE. SAMD. III : Ali Emiri Ahmed III
AE. SMST.II : Ali Emiri Mustafa II
BCA : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO : Babıali Evrak Odası Evrakı
bkz. : bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. BLD : Cevdet Belediye
C. EV : Cevdet Evkaf
C. HR : Cevdet Hariciye
C. MF : Cevdet Maarif
C. MTZ : Cevdet Eyalet-i Mümtaze
C. SH : Cevdet Sıhhiye
C. SM : Cevdet Saray
c. : cilt
DAI : Deutsche Archäologische Institut (Alman Arkeoloji Enstitüsü)
EV. d : Evkaf Defterleri
EV. HMH. d : Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri
H. : hicri
HAT : Hatt-ı Hümâyun
İ. DH : İrade Dahiliye
İ. EV : İrade Evkaf
İ. MVL : İrade Meclis-i Vala
İE. DH : İbnülemin Dahiliye
İE. ENB : İbnülemin Ensab
İE. EV : İbnülemin Vakıf
İE. HAT : İbnülemin Hatt-ı Hümayun
İE. ML : İbnülemin Maliye
İE. SM : İbnülemin Saray Mesalihi
İE. TZ : İbnülemin Timar ve Zeamet
M. : miladi
MAD.d : Maliyeden Müdevver Defter
MF. MKT : Maarif NezaretiMektubi Kalemi
s. : sayfa
ŞD : Şura-yı Devlet Evrakı
TS.MA. d : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi - Defter
TSMA E. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi - Evrak
TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
VGMA : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Y MTV **:** Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
ZB **:** Zabtiye Nezareti Evrakı

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 4.1 : Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfiyeleri ve bunlara ait zeyiller..... 71
Çizelge 4.2 : Galata'daki caminin hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesi, Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşme ve Galata'daki su yolları için yapılan masrafların dağılımı 99
Çizelge 4.3 : Galata'daki caminin yanına yapılan evler 101
Çizelge 4.4 : Gülnuş Sultan'ın vakfa gelir getirmesi için Galata ve Sakız'da yeni yaptırdığı yapılar ve kira bedelleri..... 101
Çizelge 4.5 : Gülnuş Valide Sultan'ın üzerindeki hasların ölümünden sonra yapılan dökümü. 105
Çizelge 5.1 : Osmanlı döneminde Kamaniçe'deki kiliseden çevrilen ve yeni inşa edilen camiler, (Kolodziejczyk, 2004, s.53). 120
Çizelge 5.2 : 1680 yılında Kamaniçe Haseki Sultan Camisi görevlileri ve maaşları, (BOA MAD d. 4559/2). 125
Çizelge 5.3 : Bulak'taki ambarın onarımı ve yenilemesi için yapılan harcamaların defteri, (BOA TS.MA.d 2841). 151
Çizelge 5.4 : Sakız'da camiye çevrilen kiliseler, (Kilise ve/veya caminin adı, tarihi ve yeri tespit edilenler). 169
Çizelge 5.5 : Sakız'daki caminin ve şadırvanın üstünün kurşunla kaplanması ve dükkânların onarılması için yapılan harcamalar, (TSMA E. 79/8). 182
Çizelge 5.6 : Galata Yeni Cami için alınan arsa vesaire için ödenen istimlak bedelleri, (BOA İE. EV. 26 3019). 206
Çizelge 5.7 : Galata Yeni Cami inşaatında kullanılan malzemeler ve bedelleri, (BOA İE. EV. 26 3019). 207
Çizelge 5.8 : Galata Yeni Cami inşaat defterine göre gündelikler ve diğer görevli ücretleri, (BOA İE. EV. 26 3019). 208
Çizelge 5.9 : Galata Yeni Cami inşaat defterine göre caminin iç döşemesi ve aydınlatması için yapılan harcamalar, (BOA İE. EV. 26 3019). 209
Çizelge 5.10 : Galata Yeni Cami inşaat defterinde su yolları için yapılan harcamalar, (BOA İE. EV. 26 3019). 210
Çizelge 5.11 : Galata Yeni Cami hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesi için yapılan masraflar, (TSMA E. 0101 0002 029). 210
Çizelge 5.12 : Galata Yeni Cami'nin Rebiülevvel 1112 (M. Ağustos/Eylül 1700) tarihli onarımında minare için yapılan harcamalarla diğer işçilik ücretlerinin defteri, (TSMA E. 79/3 [E.0039/13-3]). 212
Çizelge 5.13 : Galata Yeni Cami'nin Rebiülevvel 1112 (M. Ağustos/Eylül 1700) tarihli onarımında avlunun genişletilmesi ve tuvaletlerin camiden uzak bir noktada yeninden inşası için yapılan harcamaların defteri, (TSMA E. 79/3)..... 212

Çizelge 5.14 : Galata Yeni Cami ve çeşmelerinin yenilenen su yolları için hazırlanan 8 Safer 1117 (1 Haziran 1705) tarihli keşif defterine göre inşaat masrafları, (TSMA E. 0101 0002 037). 279
Çizelge 5.15 : Galata Yeni Cami ve çeşmelerinin su yolları için hazırlanan 14 Muharrem 1117 ile 1 Safer 1118 (M. 8 Mayıs 1705 – 15 Mayıs 1706) tarihli inşaat defterine göre inşaat masrafları, (TSMA E. 0101 0002 022). 281
Çizelge 5.16 : Yalakabad Nehri üzerinde yapılan köprüyle yanındaki çeşme ve namazgâhın masrafları, (BOA AE. SAMD. III 222 21464). 297
Çizelge 5.17 : Üsküdar Cedid Valide Külliyesi'nin inşası için alınan arsalar için ödenen bedelin vakıflara göre yüzdelik dağılımı, (VGMA, defter no: 1640, s.36). 323
Çizelge 5.18 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin inşaat sürecinin özeti, (Neftçi, 2010, s.159). 329
Çizelge 5.19 : Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi tamirine ait inşaat defteri, (TSMA E.79/9). 433
Çizelge 5.20 : Anadoluhisarı'ndaki çifte hamamın onarım masrafları, (TSMA E. 0101 0002 031). 436
Çizelge 5.21 : Galata'da Yağkapanı İskelesi başında ve Galatasaray yakınında Çamaşır Hasan mahallesinde onarımı yapılan ve suyu sağlanan çeşmelerin masrafları, (TSMA E. 0101 0002 021). 438
Çizelge 6.1 : Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri için gerçekleştirdiği harcamaları gösteren özet çizelge. 455
Çizelge 6.2 : Gülnuş Sultan'ın yapılarında çalışanların sayısı, günlük/yıllık ücretleri ve diğer vakıf giderleri. 459
Çizelge A.1 : Mekke'deki imaret ve darüşşifanın giderler çizelgesi. 514
Çizelge A.2 : Sakız Adası'ndaki caminin giderler çizelgesi. 520
Çizelge A.3 : Galata'daki caminin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları. 529
Çizelge A.4 : Sakız'daki caminin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları. 531
Çizelge A.5 : Edirne'deki çeşmenin görevlisi. 532
Çizelge A.6 : Üsküdar'daki külliyenin üzerine inşa edildiği arsanın sahibi olan vakıflara verilecekler senelik ücretler. 536
Çizelge A.7 : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları. 536

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1 : İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan Külliyesi planı: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Sıbyan mektebi, 4. İmaret, 5. Darüşşifa 22
Şekil 2.2 : Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi. 24
Şekil 2.3 : Üsküdar'da Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi'nin planı: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Tekke, 4. Sıbyan mektebi, 5. Darülhadis, 6. Giriş holü, 7. Çifte kervansaray, 8. İmaret avlusu, 9. İmaret, 10. Tabhane, 11. Darüşşifa, 12. Çifte hamam 26
Şekil 2.4 : Sultanahmet Camisi şadırvan avlusu. 29
Şekil 2.5 : Çinili Külliyesi 31
Şekil 2.6 : Eminönü Yeni Cami ve sağda Mısır Çarşısı girişi. 35
Şekil 2.7 : Eminönü Yeni Cami hünkâr kasrı. 36
Şekil 2.8 : Eminönü Yeni Valide Külliyesi'nin hünkâr kasrından görüş çizgilerini gösteren çizim 36
Şekil 2.9 : Eminönü Yeni Cami Külliyesi'nde sebil ve çeşme 37
Şekil 3.1 : Fransa Milli Kütüphanesi'nde yer alan ve 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan Nicolas De Larmessin'in iki gravüründe "Evmenia Grande Sultana Reyne" (Baş Kadın Sultan Evmenia) olarak anılan Gülnuş Sultan 59
Şekil 3.2 : Fransa Milli Kütüphanesi'nde yer alan ve 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan François Gérard Jollain (solda) ve Theodoor van Merlen'in (sağda) gravürlerinde "Sultana Evmenia" olarak anılan Gülnuş Sultan 60
Şekil 3.3 : 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan Belçikalı Theodoor van Merlen'e (solda) ve Alman Johann Friedlein'e (sağda) ait iki gravürde "Evmenia Sultana" olarak anılan Gülnuş Sultan 60
Şekil 3.4 : Anonim bir 19. yüzyıl tablosunda "Evmenia La femme Dv Sultan Mehemmed IIII" ifadesiyle tanımlanan Gülnuş Sultan 61
Şekil 3.5 : Vanmour Okulu'ndan bir ressamın 1700-1737 arasına tarihlenen yağlıboya tablosunda "Valide Sultan" 62
Şekil 3.6 : Büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'aait el yazısı 64
Şekil 3.7 : Bir belgenin başındaki büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'a ait el yazısı 64
Şekil 3.8 : Gülnuş Sultan tarafından yaptırılan alem 66
Şekil 5.1 : Orijinali Paris'teki Dışişleri arşivinde bulunan 1633 tarihli anonim Kamaniçe çizimi 118
Şekil 5.2 : Tomaszewicz'e ait 1672 tarihli Kamaniçe haritasında Haseki Gülnuş Sultan'ın camisine çevrilen St. Nicholas Kilisesi 121
Şekil 5.3 : Fer'in Tomaszewicz haritasını örnek alarak 1691'de çizdiği Kamaniçe haritasında Haseki Gülnuş Sultan'ın camisine çevrilen St. Nicholas Kilisesi 121

Şekil 5.4 : 1687-1691 arasına tarihlenen Osmanlılara ait Kamaniçe haritasında diğer camiler gibi yanına bir minare eklenmiş bazilika şeklinde çizilmiş Gülnuş Sultan Camisi'nin olası konumu 122
Şekil 5.5 : Tomaszewicz haritasının 1693 tarihli Almanca kopyasından Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen St. Nicholas Kilisesi ayrıntısı 124
Şekil 5.6 : 20. yüzyıl başına ait iki fotoğrafta St. Nicholas kilisesinin güneybatıdan (solda) ve kuzeydoğudan (sağda) görünümleri 126
Şekil 5.7 : 20. yüzyıl başına ait bir fotoğrafta St. Nicholas Kilisesi'nin içindeki minber 127
Şekil 5.8 : Sovyetler Birliği döneminde Kamaniçe Katedrali'ndeki Dinler ve Ateizm Müzesi'nde sergilenen ve 2004 yılına kadar varlığını burada sürdüren minber 127
Şekil 5.9 : Minberin 2004-2007 yıllarındaki restorasyonunda tespit edilen devşirme malzemelerden üç farklı mezar taşından Latince kitabeli ve armalı parçalar 128
Şekil 5.10 : St. Nicholas Kilisesi ve Manastırı planı 129
Şekil 5.11 : Kamaniçe'de Haseki Gülnuş Sultan Camisi'ne dönüştürülen St. Nicholas Kilisesi'nde namaz mekânı olarak kullanılmış olabilecek olası bölümler, minberin olası konumu ve mihrap nişinin yerleştirilmiş olabileceği olası yerler 130
Şekil 5.12 : Kilisenin ve manastırın batıdaki giriş cepheleri. 130
Şekil 5.13 : Kilise ve manastırın doğudan görünüşü. 131
Şekil 5.14 : Koro bölümünden restorasyon nedeniyle kapalı olan orta nefe bakış. Yan neflere ve buradaki şapellere geçiş de orta neften sağlanmaktadır. 132
Şekil 5.15 : St. Dominik şapeline geçiş, koronun geçildikten kuzeyinde yer alan kemerin altından sağlanmaktadır. 133
Şekil 5.16 : Maria Rozhanova Şapeli'nin dıştan görünüşü. 134
Şekil 5.17 : Yapının kuzeybatıdan dış görünüşü. 135
Şekil 5.18 : Mezar mahzenlerine açılan pencere ve bu pencereden içeriye bakış. 135
Şekil 5.19 : Gülnuş Sultan'ın camisinin sahnı olarak kullanılan kilisenin koro bölümünden apsise bakış. 136
Şekil 5.20 : Koro bölümünün kuzey duvarında ve apsise yakın konumda yer alan sonradan kapatılmış kapı. 137
Şekil 5.21 : Koro bölümünün güney duvarında yer alan manastıra geçiş kapısı. ... 138
Şekil 5.22 : Kiliseden manastıra geçişi sağlayan çapraz tonozlu bölüm. 138
Şekil 5.23 : 2001 yılındaki restorasyonda apsis güneydoğu duvarının içten (solda) ve dıştan (sağda) görünümü 139
Şekil 5.24 : Kamaniçe Haseki Gülnuş Sultan Camisi'nin minberi. 140
Şekil 5.25 : Minberin geçit bölümünün tavanında yer alan devşirme malzeme. 140
Şekil 5.26 : Minberin duvara dönük taraftaki aynalığı üzerinde görülen kırmızı renkli özgün boya kalıntıları. 141
Şekil 5.27 : Minberin girişinin üzerindeki Kelime-i Tevhid yazılı kitabe ve taç bölümü. 141
Şekil 5.28 : Minberin süpürgelik bölümü. 142
Şekil 5.29 : Kamaniçe'de Haseki Gülnuş Sultan Camisi minberi. 143
Şekil 5.30 : Minberin günümüze ulaşmayan baldaken bölümündeki mukarnas parçaların kullanıldığı korkuluk bölümü. 144

Şekil 5.31 : Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki imaret ve darüşşifasına kaynak sağlanması için Kahire'ye bağlı, Nil Nehri kıyısındaki Bulak'ta, Süveyş'te ve Cidde'de inşa ettirdiği ambarların harita üzerindeki konumları 149
Şekil 5.32 : John Lewis Burckhardt'ın 1814-1815'te kaleme aldığı notlar için önemli yapıların yerini gösterdiği Mekke planında Gülnuş Sultan'ın imaret ve darüşşifası yer almamaktadır 155
Şekil 5.33 : İstanbul'da Hürrem Sultan'ın Haseki Külliyesi'nde darüşşifa (a) ve imaret (b)..... 157
Şekil 5.34 : İstanbul'da Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin restitüsyon planında darüşşifa (a) ve imaret (b) 158
Şekil 5.35 : Bursa'da Kozahan avlusunda yer alan şadırvanın üzerine inşa edilen mescit, Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki darüşşifasının avlusundaki şadırvanın üzerine inşa edilen cüzhan odasının görünüşü hakkında fikir verebilir 158
Şekil 5.36 : 16. yüzyıla ait anonim bir harita üzerinde Sakız'da mahalleler 165
Şekil 5.37 : 1694 tarihli anonim Sakız Kalesi haritası Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694 (Norimberga, 1710) 166
Şekil 5.38 : Vincenzo Coronelli'nin Chios Şehri Haritası, (Venedik, 1694)..... 169
Şekil 5.39 : Anonim Sakız Haritası, Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694 (Norimberga, 1710)..... 170
Şekil 5.40 : Vincenzo Coronelli'nin Chios Şehri Haritası'ndan (Venedik, 1694) detayda Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi 171
Şekil 5.41 : Anonim Sakız Haritası "Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694" (Norimberga, 1710) detayında Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi 171
Şekil 5.42 : Günümüzde Sakız haritası üzerinde Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi'nin tahmini yerleri..... 172
Şekil 5.43 : Giacomo Rossi'nin Teatro della guerra contra il Turco (Roma, 1687) adlı eserindeki Sakız gravüründe San Sebastiano Kilisesi..... 175
Şekil 5.44 : 1687 tarihli, Giacomo Rossi'ye ait Teatro della guerra contra il Turco adlı gravürden detay: 10 numarayla gösterilen San Sebastiano Kilisesi ve 1 numarayla gösterilen meydanda Santa Maria di Travena olabilecek kilise 175
Şekil 5.45 : Raffaello Savanarola'nın Universis terrarum orbis scriptorum calamo delineatis adlı eserinde 1694 yılında Sakız. 10 numarayla gösterilen San Sebastiano Kilisesi ve 1 numarayla gösterilen meydanda Santa Maria di Travena olabilecek kilise 176
Şekil 5.46 : George Braun & Franz Hohenberg' ait Civitates Orbis Terrarum (Colonia, 1573) adlı yapıtta San Sebastiano Kilisesi 177
Şekil 5.47 : Jacob Peeters'e ait Description des principales villes, havres et isles du golfe de Venise du coté oriental… (Antwerp,1692) adlı eserde San Sebastiano Kilisesi 177
Şekil 5.48 : Olfert Dapper'in Description exacte des isles de l'archipel, et de quelques autres adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio.. (Amsterdam, 1703; Hollandaca ilk baskısı: 1688) adlı eserinde San Sebastiano Kilisesi..... 178
Şekil 5.49 : Olfert Dapper'in Sakız Limanı gravürünün bir varyasyonunda (Almanca edisyon, 1703) San Sebastiano Kilisesi 178

Şekil 5.50 : Thomas Mann Baynes'in Sakız adlı gravüründe (Londra, y. 1835) Sakız Kalesi'ndeki kiliseden dönüştürülmüş camilerin, kilisenin çan kuleleri üzerine yapılan minareleri 179
Şekil 5.51 : Çeşmenin Edirne şehir merkezinin kuzeyindeki konumu 188
Şekil 5.52 : Oral Onur'un hazırladığı "Edirne Sarayları Su Taksimatı"haritasında Valide Sultan Çeşmesi 189
Şekil 5.53 : Gülnuş Emetullah Sultan'ın Edirne'de yaptırdığı namazgâhlı çeşme. 190
Şekil 5.54 : Çeşmenin arkasındaki su haznesinin ve namazgâhın görünüşü. 190
Şekil 5.55 : Çeşmenin teknesi ve devamındaki yalak. 191
Şekil 5.56 : Çeşmenin cepheden görünüşü. 192
Şekil 5.57 : Çeşmenin kitabesi. 192
Şekil 5.58 : Çeşmenin ardındaki namazgâhın mihrabı. 194
Şekil 5.59 : Schneider'in 1944tarihli Galata haritasında Galata'nın önemli dini ve sivil yapıları 196
Şekil 5.60 : Celal Esad Arseven'in 1910 tarihli Galata haritasında Yeni Cami 197
Şekil 5.61 : Matrakçı Nasuh'un 1537'de çizdiği İstanbul minyatüründeki Galata ayrıntısında San Francesco Kilisesi 198
Şekil 5.62 : Anonim Avusturyalı sanatçının yaklaşık 1590'a tarihlenen Galata panoramasından ayrıntıda San Francesco Kilisesi 198
Şekil 5.63 : Grelot'nun 17. yüzyılda çizdiği panoramada Galata'da San Francesco Manastırı. Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Paris, 1680 199
Şekil 5.64 : Pieter van der Keere'nin I. Ahmed devrine tarihlenen gravüründen Galata ayrıntısı ve kulesinin üstünde bir haçın yer aldığı San Francesco Kilisesi. Constantinopolitanae Urbis Effi gies ad Vivum Expressa, quam Turcae Stampoldam Vocant, Frankfurt, 1635 199
Şekil 5.65 : Dessonville'in Vue de Pera, Galata et d'une partie de Constantinople adlı 1721 tarihli eserinde arka planda kırma çatısı ve minaresi görünen Galata Yeni Cami 202
Şekil 5.66 : Henry Aston Barker'ın 1801 tarihli İstanbul panoramasında Galata Yeni Cami 202
Şekil 5.67 : Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafında Galata Yeni Cami 202
Şekil 5.68 : Aralık 1905 tarihli Goad Haritasının 26. paftasından ayrıntıda Galata Yeni Cami 218
Şekil 5.69 : Kargopulo'nun 1875'e tarihlenen "Galata Köprüsü İnşaatı" fotoğrafında minaresi ve kısmen görünen çatısıyla Galata Yeni Cami 220
Şekil 5.70 : 1925-1928 arasına tarihlenebilecek Ali Enis Ozan'a ait bir fotoğrafta şerefesine kadar yıkık minaresiyle Galata Yeni Cami 220
Şekil 5.71 : İstanbul Harita Şirketi'ne ait ve 20. Yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek haritanın H 9/4 paftasında "Yıkık Yeni Cami" 221
Şekil 5.72 : Bülent Tuvalo'nun 1956 tarihli Galata haritasında arsa ibaresiyle gösterilen ve üzerinde barakaların yer aldığı Galata Yeni Cami'nin yeri 222
Şekil 5.73 : Galata Hırdavatçılar Çarşısı'nda dükkânların kıble doğrultusuna dik sıralanışı. 223
Şekil 5.74 : 1914 tarihli Alman Mavileri haritasının H 9/4 folyosunda Galata Yeni Cami 224

Şekil 5.75 : 1905 tarihli Goad haritasının 26. paftasında Galata Yeni Cami 225
Şekil 5.76 : Galata Yeni Cami'nin yıkılmadan önceki konumu 225
Şekil 5.77 : Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafından ayrıntıda Galata Yeni Cami..... 226
Şekil 5.78 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlusu 226
Şekil 5.79 : Alman Mavileri haritasından detay 227
Şekil 5.80 : 1858-60 tarihli D'Ostoya haritasında Galata Yeni Cami 227
Şekil 5.81 : Hırdavatçılar Çarşısı'ndaki dükkânların Bereketzade Medresesi Sokağı'na bakan tarafında Galata Yeni Cami'ye ait küçük çaplı duvar kalıntısı. 228
Şekil 5.82 : Galata Yeni Cami avlu kapısı bitişiğindeki çeşmenin günümüzdeki konumu. 228
Şekil 5.83 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami abdest muslukları 230
Şekil 5.84 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami abdest muslukları ve revakları 230
Şekil 5.85 : Galata Yeni Cami yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafta, avlunun güneydeki ana giriş kapısı ve üzerinde yer alan kitabe 232
Şekil 5.86 : Aynı kitabenin günümüzdeki konumu, özgün konumuna çok yakındır. Yıkılan güney avlu kapısının yanında yer alan -ancak yönü değiştirilen- çeşmenin üstüne yerleştirilmiştir. 232
Şekil 5.87 : Caminin batı yönündeki avlu kapılarından biri 233
Şekil 5.88 : Caminin doğu yönündeki avlu kapısının özgün durumu..... 234
Şekil 5.89 : Galata Yeni Cami'nin doğuya bakan avlu kapısının günümüzdeki durumu. 235
Şekil 5.90 : 1979 tarihli bir fotoğrafta avlu doğu duvarında çeşme ve ikinci kapı 235
Şekil 5.91 : Galata Yeni Cami avlusunun doğu duvarındaki tali kapının izi. 236
Şekil 5.92 : Cornelius Gurlitt'in çizdiği Galata Yeni Cami planı..... 237
Şekil 5.93 : Galata Yeni Cami'nin kuzeyden görünümü 238
Şekil 5.94 : James Robertson'a ait 1854 tarihli İstanbul panoramasından alınan ayrıntıda Galata Yeni Cami 239
Şekil 5.95 : Yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafta, giriş kapısının üzerindeki Galata Yeni Cami kitabesi. 240
Şekil 5.96 : Galata Yeni Cami kitabesinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki görünümü 241
Şekil 5.97 : Galata Yeni Cami'nin içten görünümü..... 242
Şekil 5.98 : Galata Yeni Cami'nin içten görünümü..... 242
Şekil 5.99 : Galata Yeni Cami mihrabı ve mihrap nişinden detay..... 243
Şekil 5.100 : Bir fotoğrafa dayandığı tahmin edilen 1878 tarihli anonim İstanbul çiziminde sağ altta Galata Yeni Cami..... 244
Şekil 5.101 : Galata Kulesi'nden çekilmiş 1885 tarihli Kargopoulo'ya bir fotoğraftan Galata Yeni Cami ayrıntısı..... 245
Şekil 5.102 : Hatice Nalbant tarafından hazırlanan 25.10.1984 tarihli "Galata Yeni Valide Camii Çarşı ve İşhanı Projesi"nin plan ve kesit paftaları 246
Şekil 5.103 : Semavi Eyice'nin çizimiyle Galata Yeni Cami 246
Şekil 5.104 : Günümüzde Galata Hırdavatçılar Çarşısı içinde kalan Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi. 249

Şekil 5.105 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlu güney kapısının solundaki özgün konumunda Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi 250
Şekil 5.106 : İbrahim Hilmi Tanışık'ın "İstanbul Çeşmeleri" kitabında Emetullah Valide Sultan Çeşmesi 250
Şekil 5.107 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden tekne ve niş ayrıntısı. 252
Şekil 5.108 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden ayna taşı ayrıntısı. 253
Şekil 5.109 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden alınlık ve tepelik ayrıntısı. 254
Şekil 5.110 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin konumu 259
Şekil 5.111 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin köşe başındaki konumu. 259
Şekil 5.112 : İbrahim Hilmi Tanışık'ın "Cududil Valide Sultan Çeşmesi" olarak verdiği Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin tahminen 1940'lı yılların başındaki durumu 262
Şekil 5.113 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi. 262
Şekil 5.114 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin 1992 yılı öncesindeki durumu 263
Şekil 5.115 : Çeşmenin su haznesinin kuzey cephesinin görünümü. 264
Şekil 5.116 : Çeşmenin doğudan görünümü. 265
Şekil 5.117 : Çeşmenin oturma sekilerin yanındaki bölüm. 265
Şekil 5.118 : Çeşme kemerinin ayağında yer alan servi kabartması. 266
Şekil 5.119 : Çeşmenin ayna taşı. 267
Şekil 5.120 : Çeşmenin kitabesi. 268
Şekil 5.121 : Çeşmenin günümüzdeki konumu 271
Şekil 5.122 : Aralık 1905 tarihli Goad Haritasının 26. paftasından ayrıntıda Galata Yeni Cami doğu kapısının yanındaki çeşme 271
Şekil 5.123 : İstanbul Harita Şirketi'ne ait ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek haritanın H 9/4 paftasında "Yıkık Yeni Cami" yanında çeşme 272
Şekil 5.124 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlu doğu kapısının yanında Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi 273
Şekil 5.125 : Çeşmeden kitabe ayrıntısı 274
Şekil 5.126 : 1979 yılına tarihlenebilecek bir fotoğrafta çeşmenin yanındaki kemerin içindeki özgün ayna taşı 275
Şekil 5.127 : Piyalepaşa Bulvarı üzerinde yer alan ve Kâzım Çeçen'in "Kasımpaşa'da Taksim suyuna ait olmayan su terazisi" dediği Gülnuş Sultan'ın Galata su yollarına ait olabilecek su terazisi 283
Şekil 5.128 : 1914 tarihli Alman Mavileri haritasının H 9/4 folyosundan ayrıntıda Galata Yeni Cami yanına eklenen çeşme ve haznesi 284
Şekil 5.129 : Çeşmenin yanındaki cami avlu kapısının aralığından görünen su haznesi ayrıntısı 285
Şekil 5.130 : Çeşmenin günümüzde cepheden görünümü. 286
Şekil 5.131 : Çeşmenin teknesiyle oturma sekilerini gösteren detay. 287
Şekil 5.132 : Çeşmeden ayna taşı ayrıntısı. 288
Şekil 5.133 : Çeşmeden kitabe detayı: Altta yapım kitabesi, ortada onarım kitabesi, üstte III. Selim tuğrası. 289
Şekil 5.134 : Gülnuş Sultan'ın kaldırım döşettiği Hersek-Boyalıca arasındaki güzergâh ve Yalakabad Köprüsü'nün bulunduğu nokta 293

Şekil 5.135 : Yalakabad Köprüsü'nün uydu görüntüsü 293
Şekil 5.136 : Gülnuş Sultan'ın Hersek-Boyalıca arasında inşa ettirdiği köprülerden günümüze bütünlüğünü koruyarak ulaşabilen tek yapı olan Yalakabad Köprüsü. 294
Şekil 5.137 : "Valide Köprüsü"nün 1903 tarihli Avusturya baskısı "Konstantiniyye Bölgesi Haritası" üzerindeki konumu 296
Şekil 5.138 : Yalakabad Köprüsü'nün 1975 öncesine tarihlenebilecek bir fotoğraftaki görünüşü 300
Şekil 5.139 : Son restorasyon öncesinde 2010 yılında köprünün durumu 300
Şekil 5.140 : 23 Mart 2012 tarihindeki yerinde inceleme sırasında devam eden restorasyon. 301
Şekil 5.141 : Hersek-Boyalıca arasındaki güzergâhın Kızderbent (eski adıyla Derbend) Köyü'ne kadarki bölümünde yer alan köprülerin ve köprü kalıntılarının yerleri. Kırmızı: tamamen yok olduğu ve/veya yerini yeni köprülere bırakmış köprüler, turuncu: kalıntıları tespit edilen köprüler, sarı: ayakta olan köprüler 302
Şekil 5.142 : Söz konusu güzergâh üzerinde, Şekil 5.141'deki haritada 3 numaralı noktada tespit edilen köprü kalıntısı. 302
Şekil 5.143 : Söz konusu güzergâh üzerinde, Şekil 5.141'deki haritada 6 numaralı noktada tespit edilen köprü kalıntısı üzerine inşa edilen beton köprü. 303
Şekil 5.144 : Söz konusu güzergâhın dışında kalan, Şekil 5.141'deki haritada 6 numaralı noktada tespit edilen Taşköprü Belediyesi'ndeki köprü. 304
Şekil 5.145 : Günümüzde Yalakabad Köprüsü. 305
Şekil 5.146 : Güneybatı yönünden köprü ve tempan duvarları. 305
Şekil 5.147 : Köprünün güneydoğu tarafında yer alan selyaranlar. 306
Şekil 5.148 : Köprünün güneybatıdaki küçük kemerinin kuzeybatıya dönük kilit taşı üzerindeki çarkıfelek motifi. 307
Şekil 5.149 : 2012 restorasyonu sonrasında yenilenen köprü döşeme taşları ve korkulukları 307
Şekil 5.150 : Afrika'nın Akdeniz kıyılarının batısında yer alan Oran şehri 312
Şekil 5.151 : 1732 tarihli Johann Baptist Homann haritasında Oran 313
Şekil 5.152 : Jacques Nicholas Bellin'in 1764 tarihli haritasında Oran 313
Şekil 5.153 : Günümüzde Oran şehrinin uydu haritasında eski Oran kalesinin bulunduğu konum 314
Şekil 5.154 : Fransız egemenliği döneminde hazırlanan 1888 tarihli bir haritada Oran şehri. Lejantta yer verilen önemli yapıların arasında Eski Oran Kalesi civarında 13 numarayla St. Louis Katedrali, 14 numarayla "Mosque El-Haouri" olarak gösterilen Hasan Paşa Camisi ve 17 numarayla "Grande Mosque" olarak anılan Büyük Cami yer almaktadır. Ancak bunların tümü 1732 sonrasında inşa edilen yapılardır 314
Şekil 5.155 : Oran'ın 1535 yılına tarihlenen haritası 315
Şekil 5.156 : Oran'daki San Francisco Kilisesi'nin 16. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen planı 316
Şekil 5.157 : 1959 yılına tarihlenen bir fotoğrafta Yeni Valide Camisi ve sağda Balaban İskelesi 321

Şekil 5.158 : Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinin bir kopyasında yer alan ve 1670-1700 arasına tarihlenen İstanbul haritasındaki Üsküdar ayrıntısında Yeni Valide Külliyesi'nin olası konumu. Haritadaki diğer yapılar: 1. Üsküdar İskelesi'nde Mihrimah Sultan Külliyesi, 2. Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi, 3. Rum Mehmed Paşa Külliyesi, 4. Mihrimah Sultan Sarayı, 5. Salacak İskelesi, 6. Kavak İskelesi, 7. Ayazma Bahçesi, 8. Üsküdar Sarayı 324
Şekil 5.159 : Uydu haritasında Üsküdar Yeni Valide Külliyesi. İmaret, kuzeyde; diğer birimler güneyde, ağaçlı dış avlu duvarı üzerinde, cami ise avlunun merkezinde yer almaktadır 333
Şekil 5.160 : Yeni Valide Külliyesi'nin vaziyet planı 334
Şekil 5.161 : Külliyenin güneydoğu köşesinde yer alan muvakkithane, türbe, sebil ve arka planda çeşme, hünkâr kasrı ve cami. 335
Şekil 5.162 : 1915 tarihli Alman Mavileri haritasının D9-1 ve D9-2 folyolarında Yeni Valide Külliyesi 336
Şekil 5.163 : Şubat 1934 tarihli Pervititch haritalarının 64. paftasında Yeni Valide Külliyesi 336
Şekil 5.164 : Cumhuriyetin erken yıllarına tarihlenen bir Üsküdar kartpostalında önde Yeni Valide Camisi, arkada Mihrimah Sultan Camisi 337
Şekil 5.165 : Cumhuriyetin erken yıllarına tarihlenen bir Üsküdar kartpostalında çevresine hâkim bir konumda görünen Yeni Cami 337
Şekil 5.166 : H. Şahenk'e ait 1950 tarihli bir fotoğrafta Üsküdar Yeni Valide Külliyesi dükkânlarıyla imaret arasındaki sokağın devamı niteliğindeki arasta çarşısı ve bunun yanındaki tabakhane 338
Şekil 5.167 : İmaret ya da mektep kapısı olarak bilinen kuzeydeki kapı ve üzerindeki sıbyan mektebi. 340
Şekil 5.168 : İmaret ya da mektep kapısı olarak bilinen kuzeydeki kapının, dış avlunun içinden görünüşü. 340
Şekil 5.169 : Külliyenin kuzeydoğusundaki arasta kapısı. 341
Şekil 5.170 : Külliyenin doğusundaki hünkâr kapısı. 342
Şekil 5.171 : Külliyenin güneybatısındaki imam kapısı. 342
Şekil 5.172 : Üsküdar Meydanı'na bakan kuzeydoğu yöndeki dış avlu duvarları ve arasta kapısı. 343
Şekil 5.173 : Külliyenin dış avlu pencerelerinden biri. 344
Şekil 5.174 : Külliyenin doğu köşesindeki sağır dış avlu duvarları. Bu duvarların gerisinde külliyenin tuvaletleri yer almaktadır. 344
Şekil 5.175 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nde cami, hünkâr kasrı, türbe, sebil, doğudaki çeşme ve hünkâr kapısının planı 345
Şekil 5.176 : Üsküdar Yeni Cami kesiti 346
Şekil 5.177 : Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin batıdan görünümü. 346
Şekil 5.178 : Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin taç kapısı. 347
Şekil 5.179 : Caminin avlusunun ve güneybatı cephesinin dış avludan görünümü. 348
Şekil 5.180 : Caminin güneybatı cephesi. 349
Şekil 5.181 : Caminin sahnına doğrudan girişi sağlayan güneybatıdaki yan kapı. 350
Şekil 5.182 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami'nin kıble cephesinin güneydoğudan görünüşü 351
Şekil 5.183 : Caminin haziresinden kıble cephesine bakış. 352

Şekil 5.184 : İç avlu kuzeybatı cephesinin sol tarafındaki büyük kuş evi. 352
Şekil 5.185 : Caminin ana kubbesi ve üst örtüsü. 353
Şekil 5.186 : Caminin kuzeydoğudaki minaresi. 354
Şekil 5.187 : Caminin avlusundan son cemaat yerine doğru bakış. 355
Şekil 5.188 : Sebah ve Joaillier'in objektifinden 19. yüzyıl sonunda Üsküdar Yeni Cami son cemaat yeri ve cümle kapısı. 356
Şekil 5.189 : Caminin cümle kapısı. 357
Şekil 5.190 : İç avludaki pencerelerin avlu içinden görünümü. 359
Şekil 5.191 : Batıdaki iç avlu kapısının avlu içinden görünümü. 360
Şekil 5.192 : Üsküdar Yeni Valide Camisi şadırvanı. 361
Şekil 5.193 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami avlusu ve şadırvanı 362
Şekil 5.194 : Caminin iç mekânında doğuya bakış. 363
Şekil 5.195 : Caminin galeri katında yan sahınların görünümü. 364
Şekil 5.196 : Caminin iç mekânında kuzeye, giriş yönüne ve galeri katına bakış. 365
Şekil 5.197 : Caminin kuzeydoğu yöndeki yan sahnı ve galeri katı. 366
Şekil 5.198 : Solda, caminin kıble duvarındaki birinci ve ikinci seviyede yer alan pencereler, alçı revzenler ve renkli camlar. Sağda, Gurlitt'in "Die Baukunst Konstantinopels" (Berlin, 1912) adlı eserinde yer verdiği Üsküdar Yeni Cami pencerelerinden revzen ayrıntısı (age, şekil 216). Bu revzenler, yan galerilerdeki üçüncü seviyedeki pencerelerde hâlâ görülebilmektedir (Bkz. Şekil 5.197). 366
Şekil 5.199 : Caminin iç mekânında üçüncü, dördüncü ve beşinci seviyedeki pencereler ve kalemişi bezemeler. 368
Şekil 5.200 : Cornelius Gurlitt'in "Die Baukunst Konstantinopels" (Berlin, 1912, Şekil 34g) adlı eserinde yer alan bir fotoğrafta caminin iç mekânı ve bezemeleri. Karşılaştırma için bkz. Şekil 5.196. 369
Şekil 5.201 : 19. yüzyıl sonunda Üsküdar Yeni Cami iç mekânında mihrap, minber ve mihrabın solunda asılı duran Kâbe örtüsü 370
Şekil 5.202 : Caminin mihrabını çevreleyen çiniler ve mihrabın kitabe ve taç kısmından ayrıntı. 371
Şekil 5.203 : Üsküdar Yeni Valide Camisi mihrabı. 372
Şekil 5.204 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami'de mihrap ve minber. 373
Şekil 5.205 : Üsküdar Yeni Valide Camisi minberi. 374
Şekil 5.206 : 19. yüzyıl sonunda çekilmiş bir fotoğrafta Üsküdar Yeni Cami iç mekânında galerilerden hünkâr mahfiline bakış 375
Şekil 5.207 : Üsküdar Yeni Valide Camisi hünkâr mahfili üst örtüsü ve bezemesi. 376
Şekil 5.208 : Üsküdar Yeni Valide Camisi hünkâr mahfilinde paravan ve hünkâr mihrabı. 377
Şekil 5.209 : Hünkâr kasrının hazireden görünüşü. Ön plandaki yapı, türbedar odasıdır. 378
Şekil 5.210 : Hünkâr kasrının kâgir altyapısının türbe girişi tarafından görünüşü. 379
Şekil 5.211 : Hünkâr kasrının girişine bitişik kâgir altyapı, sivri kemerler ve baklava dilimi başlıklı mermer sütun. 379
Şekil 5.212 : 20. yüzyıl başında Üsküdar çarşısından Yeni Cami Külliyesi'ne bakış: cami, hünkâr kasrı, çeşme, sebil ve türbe 380
Şekil 5.213 : Külliyenin kuzeydoğusundaki anıtsal çeşme. 381

Şekil 5.214 : Çeşmenin nişinden ayrıntı. 382
Şekil 5.215 : Çeşmenin kavsarasından ayrıntı. 383
Şekil 5.216 : Sebilin girişi ve dış avluya bakan sağır duvarları. 384
Şekil 5.217 : Külliyedeki sebil. 385
Şekil 5.218 : Sebilin üst örtüsünün içten görünümü. 387
Şekil 5.219 : 18. yüzyıl sonunda İstanbul'u ziyaret eden Thomas Hope'un çizimiyle "Üsküdar'daki Büyük Cami'de sekizgen türbe." Bu suluboya resimde türbenin gerisinde izlenen külliye öğelerinin gerçekçi olarak betimlenmediği görülmektedir 388
Şekil 5.220 : Külliyedeki türbe. 389
Şekil 5.221 : Türbenin içten görünümü. Ön planda Gülnuş Sultan'ın mezarındaki baş ve ayak taşları. 390
Şekil 5.222 : Türbedeki baş taşının önden (solda) ve arkadan (sağda) görünümü. 391
Şekil 5.223 : Türbedeki ayak taşının ön yüzü. 393
Şekil 5.224 : Hazireden hünkâr kasrı ve türbenin olduğu tarafa bakılırken ön planda görülen türbedar odası. 394
Şekil 5.225 : Türbedar odası olduğu düşünülen birimin planı 394
Şekil 5.226 : Türbedar odasının türbeye bakan taraftaki giriş kapısı ve yanındaki pencere. 395
Şekil 5.227 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nde muvakkithane. 396
Şekil 5.228 : 1980 yılına tarihlenen bir fotoğrafta külliyenin güneybatısındaki çeşme ve arkasında külliyenin bir parçası olan gasilhane birimi..... 398
Şekil 5.229 : Külliyenin güneybatısında, imam kapısı dışında yer alan çeşme. 399
Şekil 5.230 : Sıbyan mektebinin dış avludan görünümü. 400
Şekil 5.231 : Sıbyan mektebinin zemin kat (solda) ve üst kat (sağda) planı 401
Şekil 5.232 : Külliyenin güney köşesinde yer alan sarnıç. 402
Şekil 5.233 : Külliyenin batısındaki çeşmenin gerisinde kalan gasilhane. 403
Şekil 5.234 : Külliyenin batı köşesindeki tuvaletlerin güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan koridoru. 404
Şekil 5.235 : Tuvaletlerin bitişiğindeki yangın havuzu. 404
Şekil 5.236 : Caminin abdest muslukları. 405
Şekil 5.237 : Külliyenin dükkânları. 406
Şekil 5.238 : Külliyedeki imaretin bitişiğinde ve Sîneperver Valide Sultan Çeşmesi'nin yanında yer alan yapılar. 406
Şekil 5.239 : Külliyedeki dükkân sıralarında yer alan beşik tonozla örtülü altı dükkândan birinin içten görünümü. 407
Şekil 5.240 : Külliyedeki imaretin kuzeybatıdan görünümü. 408
Şekil 5.241 : 1934 tarihli Pervititch Sigorta Haritası'nda Üsküdar Yeni Valide Camisi İmareti 409
Şekil 5.242 : İmaretin avlu duvarında görülen duvar bakiyesi. 410
Şekil 5.243 : a. Üsküdar Yeni Valide İmareti planı b. Yeni Valide Külliyesi planında imaret detayı 411
Şekil 5.244 : İmaret avlusundan imaretin giriş cephesine bakış. Sağda mutfaklar, solda fırın yer almaktadır. 411
Şekil 5.245 : Avlunun güneybatı köşesinde sonradan açıldığı düşünülen kapı, solda külliyenin dükkânlarından biri olduğu düşünülen yapının duvarları, sağda imaretin fırını. 413

Şekil 5.246 : İmaretin avludan girilen tonozlu koridorunun sağında mutfak kapısı ve pencereleri, solunda fırın kapısı ve pencereleri, karşısında kiler/ambar birimi yer almaktadır. 414
Şekil 5.247: İmaretin üst örtüsünün dıştan görünümü. Ön planda fırının bacaları, arka planda mutfağın fenerli kubbeleri. 414
Şekil 5.248 : İmaretin fırın biriminin içten görünümü. 415
Şekil 5.249 : Üsküdar'da Seyit Ahmet Deresi'nin aktığı mecra, günümüzde Karacaahmet Mezarlığı'nın yanındaki bir sokağa adını vermiştir 417
Şekil 5.250 : Kâzım Çeçen'in hazırladığı haritada Üsküdar suyolları içinde yeşil renkle gösterilen Gülnuş Valide Sultan Suyolu 418
Şekil 5.251 : Kâzım Çeçen'in hazırladığı haritada Üsküdar suyolları içinde mavi renkle ve kesikli çizgiyle gösterilen Gülnuş Valide Sultan Suyolu'nun kaynağından Karacaahmet Mezarlığı çıkışına kadarki galeri olarak uzanan kısmı 418
Şekil 5.252 : Edirne'nin kuzeyindeki Sarayakpınar Köyü (mor) ile Çömlek ve Çömlekakpınar (kırmızı) köyleri, söz konusu onarımlarda adı geçen yerleşimler olmalıdır 429
Şekil 5.253 : Menemen'de Taşhan bitişiğindeki sebil. 430
Şekil 5.254 : Günümüzde Nasrullah Efendi Camisi. Önde yan yana iki kubbeyle örtülü şadırvan, arkada ulucami tipinde ibadet mekânı ve yanında cami kütlesinden ayrı duran minare 434
Şekil 5.255 : Gülnuş Sultan'ın onarımını yaptırdığı, ancak günümüze ulaşmayan Anadoluhisarı Hamamı'nın Mehmet N. Haskan tarafından tarif edilen konumu..... 435
Şekil 5.256 : Gülnuş Sultan'ın onartıp su yollarını yaptırdığı, ancak günümüze ulaşmayan Galata'daki iki çeşmenin yaklaşık konumları. Aşağıda Yağkapanı önünde, iskele başında, deniz kenarındaki çeşme; yukarıda Galata Sarayı yakınında, Çamaşır Hasan Mahallesi'ndeki çeşme 439
Şekil 5.257 : Günümüzde Galata Yeni Cami'nin yerini alan ve ön planda çatısı görünen Hırdavatçılar Çarşısı'nın yanındaki, avlu çevresinde L biçiminde dizilmiş dershane ve hücreleriyle Kethüda Mehmed Efendi'nin inşa ettirdiği darülhadis ve -ağacın arkasında kalan- sıbyan mektebi. 440
Şekil 5.258 : Kethüda Mehmed Efendi'nin inşa ettirdiği sıbyan mektebinin günümüzde doğudan görünüşü. 441
Şekil 5.259 : 1977 yılına ait bir fotoğrafta Kethüda Mehmed Efendi'nin medresesi 443
Şekil 5.260 : Topkapı Sarayı'nda Yemiş Odası 446
Şekil 5.261 : Tunusbağı Sıbyan Mektebi olarak tarif edilen yapının harita üzerindeki konumu 449
Şekil 5.262 : Tunusbağı Caddesi ile Ethem Paşa Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alan çeşmenin bitişiğinde, Tunusbağı Sıbyan Mektebi'nin bulunduğu söylenen arsa üzerindeki mermer atölyesi. 449
Şekil 5.263 : Mart 1932 tarihli Pervititch haritasının İhsaniye Mahallesi'ni gösteren paftasında Tunusbağı Sıbyan Mektebi için tarif edilen konum. 450

Şekil 6.1 : Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed'le katıldığı seferler ve avlar sırasında gördüğü Balkan şehirleri (bkz. Bölüm 3.1). Burada işaretlenen şehirler dışında Bulgaristan, Makedonya, Teselya (Yunanistan) ve Romanya içinde başka bölgelere de yine avlar ve seferler sırasında gittiği, II. Viyana Kuşatması sırasında konaklanan Belgrad'a ya da Kamaniçe Seferi sırasında kalınan Babadağ'a giderken yol üzerindeki diğer şehirlerin de görüldüğü hatırda tutulmalıdır. Ayrıca doğup büyüdüğü Girit'teki Resmo, saltanat sürdüğü İstanbul ve Edirne ile bunlar arasındaki menziller de görsel hafızasında yer tutan şehirler olmalıdır 465
Şekil 6.2 : Gülnuş Sultan'ın yapılarının harita üzerindeki dağılımı 475
Şekil B.1 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 17-18. 543
Şekil B.2 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 19-20. 544
Şekil B.3 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 21-22. 545
Şekil B.4 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 23-24. 546
Şekil B.5 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 25-26. 547
Şekil C.1 : TSMA E. 3065. 575
Şekil C.2 : TSMA E. 0039/23 (E.79-22). 576
Şekil C.3 : TSMA E. 0039/18 (E. 79-17). 577
Şekil C.4 : BOA TS.MA.d 10090. 578
Şekil C.5 : TSMA E. 0101 0002 029. 580
Şekil C.6 : TSMA E. 79/2 (E. 0039/13-2). 582
Şekil C.7 : TSMA E. 79/4 (E. 0039/13-4). 583
Şekil C.8 : TSMA E. 79/5 (E. 0039/13-5). 584
Şekil C.9 : BOA AE.SMST.II. 139 15405. 585
Şekil C.10 : BOA C. SM. 52 2633. 587
Şekil C.11 : TSMA E. 0101 0002 030. 588
Şekil C.12 : BOA MAD 4559/2. 591
Şekil C.13 : BOA TS.MA.d 1400. 593
Şekil C.14 : BOA TS.MA.d 2841. 594
Şekil C.15 : TSMA E. 79/8. 597
Şekil C.16 : TSMA E. 0101 0002 040. 599
Şekil C.17 : BOA AE. SMST.II. 140 15533. 600
Şekil C.18 : BOA İE. EV. 26 3019. 603
Şekil C.19 : TSMA E. 79/3 (E.0039/13-3). 608
Şekil C.20 : TSMA E. 0101 0002 032. 609
Şekil C.21 : TSMA E. 0101 0002 033. 610
Şekil C.22 : TSMA E. 0101 0002 024. 611
Şekil C.23 : TSMA E. 0101 0002 037. 613
Şekil C.24 : TSMA E. 0101 0002 035. 615
Şekil C.25 : TSMA E. 0101 0002 022. 616
Şekil C.26 : TSMA E. 0101 0002 027. 618
Şekil C.27 : TSMA E. 0101 0002 026. 620
Şekil C.28 : BOA AE. SAMD. III 222 21464. 622
Şekil C.29 : TSMA E. 0101 0002 006. 624
Şekil C.30 : TSMA E. 0101 0002 028. 625
Şekil C.31 : BOA İE ENB 6 614. 626
Şekil C.32 : TSMA E. 0101 0002 034. 628
Şekil C.33 : TSMA E. 0101 0002 025. 629
Şekil C.34 : TSMA E. 0101 0002 005. 630

Şekil C.35 : TSMA E. 0101 0002 002 631
Şekil C.36 : BOA EV.d. 9800/2. 632
Şekil C.37 : TSMA E.79/9 (E. 0039/13). 637
Şekil C.38 : TSMA E. 0101 0002 031. 638
Şekil C.39 : TSMA E. 0101 0002 021. 640
Şekil C.40 : TSMA E. 0101 0002 023. 641

GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN İMAR FAALİYETLERİ

ÖZET

Bu doktora tezi, Gülnuş Emetullah Sultan'ın imar faaliyetlerini bütünüyle ortaya koyan bir çalışmadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyıl başında içinden geçtiği ve çokça göz ardı edilen değişim sürecinde, 1664'ten 1687'ye kadar IV. Mehmed'in hasekiliğini yapmış, daha sonra tahta çıkan iki oğlu II. Mustafa ve III. Ahmed'in saltanatları sırasında toplam 20 yıl valide sultanlık makamında bulunmuş Gülnuş Emetullah Sultan ve yapıları da Osmanlı tarihinin bu dönemine gösterilen ilgisizlikten nasibini almıştır. Oysa bu önemli kadın sultan, hem öncelleri gibi devlet yönetiminde aktif bir rol oynamış hem de bu rolünü imparatorluğun dört köşesine yayılan zengin imar faaliyetleriyle meşrulaştırmıştır.

Gülnuş Sultan'ın yapıları ve vakıfları üzerine daha önce yapılan bazı çalışmalar olsa da bunlar yetersiz ve eksik kalmış, Gülnuş Sultan'ın pek çok yapısı gözden kaçmış, vakfiyeleri ve zeyilleri bütünlüklü olarak analiz edilememiş, dolayısıyla Osmanlı mimarlık tarihi yazınında bu dönem önemli bir boşluk olarak kalmıştır. Gülnuş Sultan'ın mirasçısı olduğu önceki haseki ve valide sultanların yapıları ve imar politikalarıyla kapsamlı bir karşılaştırma yapılmamış; yaşadığı dönemin tarihsel gelişmeleriyle Gülnuş Sultan'ın baniliği arasında bir bağ kurulmaya girişilmemiş ve böylesi analizlerin yokluğu bu boşluğu daha da derin kılmıştır. O nedenle bu çalışma, söz konusu imar faaliyetlerinin bütünlüklü olarak ele alınmasının yanı sıra, Gülnuş Sultan'ın siyasi ve mimari bağlamda mevkîdaşları arasında nasıl bir konuma sahip olduğunu, yapılarının dönemin gelişmeleriyle ve oynadığı aktif siyasi rolle nasıl şekillendiğini ve bunların simgesel değerlerini ortaya çıkarmayı da hedefleri arasına almıştır.

Söz konusu imar faaliyetlerinin bütünüyle tespit edilebilmesi için ağırlıklı olarak Osmanlıca belgelerin incelendiği yoğun bir arşiv çalışması gerekli olmuştur. Yine arşivlerden ulaşılan görsel malzemeler, haritalar, dönem tarihçilerinin eserleri ve çok sayıda birincil kaynak bu çalışmayı daha nitelikli kılmış, önemli bir kısmı günümüze ulaşamayan Gülnuş Sultan yapılarının ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Kullanılan arşiv belgeleri yalnızca yapılarla ilgili çok değerli mimari bilgileri gün yüzüne çıkarmakla kalmamış aynı zamanda işin sosyoekonomik boyutuna da ışık tutmuş, başka baniler ve onların imar faaliyetlerine de örnek oluşturacak şekilde yapıların ortaya çıkış süreçlerini aydınlatmıştır.

Genellikle Üsküdar'daki külliyesi ve Mekke'deki imaret ve darüşşifasıyla tanınan Gülnuş Sultan'ın, Galata'nın tek saltanat camisinin banisi olduğu, aynı semtte su yollarıyla birlikte çeşmeler yaptırdığı, Kamaniçe'de, Sakız'da ve Oran'da adının kiliseden çevirme camilere verildiği, Edirne'de bir namazgâhlı çeşmesinin olduğu ve Hersek-Boyalıca arasında altı köprünün yapımını finanse ettiği bu çalışma ile ortaya koyulmaktadır. Tüm bu yapıların ortaya çıkışını hazırlayan tarihi süreç ve yapıların mimarileri TSMA ve BOA'dan edinilen belgelere, VGMA'dan edinilen vakfiye ve zeyillere ve nadir görsel kaynaklara başvurularak gözler önüne serilmektedir. Hem

yapılarının mimarileri hem de Gülnuş Sultan'ın baniliği ilgili bölümlerde değerlendirilmiş, önceki kadın sultanlarla karşılaştırılmış, böylece onun ve yapılarının Osmanlı mimarisindeki yeri ve önemi ortaya koyulmuştur.

Örneğin IV. Mehmed'in hasekisi olarak seferlere katılıp özellikle Balkanlarda çok sayıda şehri gören Gülnuş Sultan'ın, Osmanlı mimarlığının 18. yüzyılda yaşadığı dönüşüm sürecinin tetikleyicilerinden biri olduğu ve Üsküdar'daki külliyesinin bu dönüşüme dair ilk izleri barındırdığı gösterilmiştir. Fethedilen yerlerdeki kiliseden dönüştürülen camilere adının verilmesinde olduğu gibi başkentteki en önemli Katolik mekânının İslamlaştırılmasında da onun rol oynaması, bir valide sultan olarak oğullarını ve devleti temsil edişinin çarpıcı bir kanıtıdır. İnşa ettirdiği çeşmeler ve köprüler, tıpkı öncellerinin yaptığı gibi dindar ve hayırsever kadın sultan imajını pekiştirmenin yanı sıra hanedanın itibarını korumayı da amaçlamaktadır.

Sonuç olarak, hem siyasi erkin kullanılması hem de bunun yapılara yansıtılması açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli kadın sultanlardan biri olmasına rağmen bugüne değin gözden kaçan Gülnuş Emetullah Sultan, yaşamı ve bazıları hiç bilinmeyen yapılarıyla yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Osmanlı hareminde 23 yıl haseki, 20 yıl da valide sultan olarak, üstelik imparatorluk için son derece kritik bir süreçte çok önemli rol oynayan Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri, onun sahip olduğu gücü hem nitelik hem de nicelik açısından ortaya koymaktadır. Ve baniliğini üstlendiği yapılar, gerek başkentte gerek imparatorluğun farklı köşelerinde hanedanı ve devleti başarıyla temsil ettiği gibi, Osmanlı mimarisini de yeni bir döneme taşımıştır.

BUILDING ACTIVITIES OF GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN

SUMMARY

This doctoral dissertation presents the building activities of Gülnuş Emetullah Sultan in its totality. During the transformation process that the Ottoman Empire passed through from the second half of the 17th century and early 18th century, Gülnuş Emetullah Sultan, who was the favorite of Mehmed IV form 1664 to 1687 and the queen mother of two of his sons, Mustafa II and Ahmed III, for 20 years, and her buildings have long been neglected. However, this powerful and important Ottoman woman played an active role in Ottoman state politics just like her predecessors, and legitimized her status with many buildings spreading the domains of the empire.

Although there were some other works dealing with the building activities and pious foundations of Gülnuş Sultan, they were insufficient and short-coming. Several of her buildings were overlooked, the endowment deeds were not examined thoroughly, and therefore this period of Ottoman architectural history contained an important gap. The lack of a comparative study of Gülnuş Sultan's patronage with her predecessors' buildings and building politics, and the absence of an historical approach taking the events of her period into account eventually have made this gap even wider. Hence, this thesis, besides dealing with these building activities in depth, aims at revealing Gülnuş Sultan's political and architectural position with respect to her counterparts, investigating the shaping of these buildings with the ongoing historical events and her active political role, and deciphering their symbolic meanings they bear.

In order to determine these building activities completely, an intense archival study of mostly Ottoman documents was a prequisite. Visual materials from archives, maps, treatises of contemporary historians and many primary sources made this work more qualified and helped to reveal the buildings of Gülnuş Sultan, some of which could not survived. Archival materials not only provided invaluable architectural information, but they also shed light on the socioeconomic aspects and building processes, eliciting an excellent example for similar works of other patrons and their edifices. For instance, the role of Gülnuş Sultan's chamberlain Mehmed Efendi on realization of her pious works, the impact of the patron on decision making processes of several buildings, and the financing of them were all clearly shown thanks to archival documents.

Although Gülnuş Sultan is generally known with her mosque complex in Üsküdar and less often with the hospital and hospice in Mecca, she is also the builder of the only sultanate mosque of Galata, accompanying public fountains and their water supply systems. Churches in Kamianets, Chios and Oran have been converted to mosques in the name of her; she also built a fountain with a prayer platform in Edirne, six bridges between Hersek and Boyalıca, and all of these are revealed in depth within this thesis. The historical background and architectural aspects of them are presented with the help of archival documents from TSMA and BOA,

endowment deeds from VGMA, and rare visual sources. The architectural descriptions are carried out and Gülnuş Sultan's patronage is assessed for each of them. Afterwards, by means of comparing the architectural features of her buildings and her patronage with the previous women builders, her place and importance within Ottoman architecture was properly understood.

For instance, Gülnuş Sultan had had a privileged place as a favorite and had accompanied Mehmed IV on his campaigns and his hunts in Balkans; and thus, having this visual repertoire and enlightened personality, she became the initiator of the transformation process that Ottoman architecture passed through in the 18th century. It is shown that her last building activity in Üsküdar carries the signs of this change, both in its single elements like fountain and tomb, and in its details. On the other hand, the archival documents convey the answers to questions regarding the site of this complex and the function of the accompanying buildings like tomb keepers room or shops.

The converted churches bearing the name of Gülnuş Sultan, the Haseki Mosque in Kamianets and Valide Sultan mosques in Chios and Oran, forms excellent examples of representing the state and fighting against the Catholics behind the battlefield. This role was solely gifted to her as *haseki*, as an indication of her importance, and she collaborated with her sons during his tenure as queen mother. These three buildings were studied for the first time and even the names of the nonextant churches were proposed.

Gülnuş Sultan also played a critical role in the religious transformation of the Galata district in the capital. Upon the destroy of the most important Catholic shrine of the city in a fire in late 17th century, its land was reserved for her sultanate mosque, and its surrounding neighborhood also experienced a demographic and religious transformation. Ironically, this mosque could not survive, but its history and architecture is revealed for the first time in this thesis.

Yet another important patronage of Gülnuş Sultan also took place in Galata, as she also constructed the waterways of her mosque and its accompanying fountain, and improved it with new sweet water supply systems and added at least two more fountains.These works also played an important and conscious role in the above mentioned transformation of Galata, as no one else had supplied sweet water to this "infidel" district beforehand. Archival documents again revealed an existing but misnamed fountain of Gülnuş Sultan, and they clearly showed how she negotiated with her chamberlain in the construction process and how her demands elicited this pious work.

Gülnuş Sultan was also the patron of another significant type of public edifices: She financed the construction of six bridges between Hersek and Boyalıca, near İznik Lake, and on the route of Hajj. The archival documents not only showed that the true patron of the only surviving and the largest bridge is no one else but Gülnuş Sultan, but they also indicated that a fountain with a prayer platform, just like the one she financed in Edirne after becoming queen mother, accompanied this bridge. All these charity she exhibited with the help of buildings, probably the most symbolic one in Mecca, have contributed to the image of her as a religious and beneficent woman sultan, just like her predecessors.

To sum up, Gülnuş Emetullah Sultan, who was one of the most significant of the women sultans of Ottoman Empire for both using of the political power and converting this power into buildings, but who also was interestingly neglected up to

this time, was revealed here together with her buildings. The building activities of Gülnuş Sultan, who has served as *haseki* to Ottoman harem for 23 years and occupied the seat of *valide sultan* for 20 years in a very critical period, clearly indicates her power, both in quality and in quantity. And the buildings that she financed, not only successfully represented the dynasty and the state both in the capital and on distant cities of the empire, but also carried the Ottoman architecture to a new era.

1. GİRİŞ

1.1 Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın amacı, 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 18. yüzyılın başlarında Osmanlı sarayında önce haseki, sonra valide sultan sıfatıyla hüküm süren Gülnuş Emetullah Sultan'ın imar faaliyetlerini bütünüyle ortaya koymaktır. IV. Mehmed'in saltanatı sırasında 1664-1687 yılları arasında haseki sultan olan Gülnuş Sultan, eşinin tahttan indirilmesi üzerine sekiz yıl Eski Saray'da kaldıktan sonra 1695 yılında oğlu II. Mustafa'nın tahta geçmesiyle valide sultan olarak yeniden saraya dönmüş ve bu makamını ikinci oğlu III. Ahmet'in saltanatı sırasında da sürdürerek 1715'teki ölümüne dek korumuştur. Bu uzun kariyeri boyunca çok sayıda yapının baniliğini üstlenmiş, inşa ettirdiği yapılarla kendisi kadar Osmanlı hanedanını ve devlet erkini de temsil etmiştir.

Ne var ki Gülnuş Sultan, bu uzun kariyerine rağmen Osmanlı'daki önceki kadın sultanlar –örneğin Hürrem Sultan, Nurbanu Sultan, Safiye Sultan, Kösem Sultan ya da Hatice Turhan Sultan– kadar tanınan bir isim değildir. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan sonra içine girdiği gerileme süreci ve 17. yüzyılın krizler, isyanlar ve kayıplarla anılması, bu yüzyılın tarihine olan ilgiyi azaltmış; dolayısıyla bu dönemin padişahları gibi kadın sultanları –ve onların yapıları– da gözden kaçmış olmalıdır. Oysa Gülnuş Sultan, Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası kabul edilen II. Viyana Kuşatması'na eşi IV. Mehmed'le birlikte katılacak kadar etkili bir haseki, iki oğlunun saltanatı sırasında yönetimde önemli pay sahibi olmuş bir valide sultandır. Üstelik 20 yıl süren valide sultanlığı, 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçişe, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde pek çok alanda olduğu gibi mimaride de köklü değişimlerin yaşanmaya başladığı bir sürece denk gelir.

İşte bu çalkantılı yıllarda Gülnuş Sultan'ın gerçekleştirdiği imar faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin özgüvenini koruduğu ve fetih politikasına devam ettiği dönemlerin iddiasını taşıdığı gibi; padişahların otoritelerini halka, ulemaya ve yeniçerilere kabul ettirme baskısı altında oldukları zamanların kaygısını; Osmanlı'nın Avrupa

devletlerinden aldığı yenilgilerin hıncını da barındırır. İmparatorluğun en uç noktalarında Gülnuş Sultan'ın adını alan yapılara rastlandığı gibi, savaş alanındaki kayıpların başkentte Katoliklere ait dini mekânların İslamlaştırılmasıyla ikâme edildiği de görülür. Dolayısıyla mimari, devlet politikasındaki dönüşümün aynası olarak kullanıldığında, 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 18. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden geçtiği değişim sürecini, Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri üzerinden okumak mümkündür. Bu okumada mimari biçimlerdeki dönüşüm kadar, yapıların yerleri, dini/simgesel kimlikleri, sosyal/siyasal olaylarla ilişkileri de önem kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren kadın sultanların devlet yönetimindeki artan etkisi ve Hürrem Sultan'dan itibaren yoğunlaşan mimari himayecilikleri, Gülnuş Sultan'a önemli bir miras bırakmıştır. Birçok açıdan öncellerini örnek almış, elinde tuttuğu politik erki yapılara tahvil etmesi gerektiğini bilerek hayırsever ve dindar bir kadın sultan imajı çizmiş, gelirini onu en iyi temsil edecek şekilde değerlendirmiştir. Ne var ki Gülnuş Sultan'ın adını taşıyan yapılar, birkaçı dışında, günümüze ulaşamamış ve banisiyle benzer bir kaderi paylaşarak unutulmuş ya da gereken önemi görememişlerdir. İşte bu sebeple bu çalışma, Gülnuş Sultan'ın tüm yapılarının tarihini ve mimarisini derinlemesine ele alarak Osmanlı mimarlık tarihi yazınındaki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu amacı gerçekleştirebilmek için hazırlanan söz konusu tezin birinci bölümünde, tezin amacı, kapsamı, yöntemi sunulmakta; ardından kullanılan kaynaklar tanıtılarak ilgili literatür irdelenmektedir. Bu irdeleme sonucunda, böylesi bir çalışmaya niçin ihtiyaç duyulduğu ve tezin aradığı yanıtların mimarlık tarihi yazınında nasıl bir boşluğu dolduracağı ortaya koyulmaktadır.

Bir haseki ve valide sultan olarak Gülnuş Sultan'ın baniliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerini anlayabilmek için açılan ikinci bölümde, Gülnuş Sultan öncesindeki kadın sultanların yapı eylemliliğine yer verilmiştir. Hürrem Sultan'a kadar olan dönem ve daha ayrıntılı olarak ondan sonraki dönem ayrı başlıklar altında ele alınarak, Gülnuş Sultan'a uzun kariyeri boyunca örnek teşkil eden kadın sultanların imar faaliyetleri ve bunlara karşılık gelen tarihsel süreçler irdelenmiştir. Böylece Gülnuş Sultan'ın yapılarının nasıl bir geleneğin devamı olduğu, kadın banilerin yapıları görünürlük aracı olarak nasıl kullandıkları, bir kadın sultanın nerede, hangi şartlar altında ve ne boyutta yapılar inşa ettirebildiği anlaşılmıştır. Bu

sayede Gülnuş Sultan'ın baniliğinin öncellerinden ayrıldığı noktaları tespit edebilmek, yapılarının simgesel ve mimari değerini karşılaştırmalı olarak tartışabilmek mümkün olmuştur.

"Gülnuş Emetullah Sultan'ın Yaşamı ve Döneminin Gelişmeleri" başlıklı üçüncü bölüm, tezin esas konusunu teşkil eden yapıların banisinin hayatına ve içinden geçilen tarihsel süreçlere daha yakından bakarak, bu yapıların ortaya çıktığı koşulları daha iyi anlayabilmek amacıyla açılmıştır. Önce Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed dönemindeki hasekilik yılları; ardından büyük oğlu II. Mustafa, daha sonra da küçük oğlu III. Ahmed dönemindeki valide sultanlık yılları ele alınmıştır. Her üç dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu yakından ilgilendiren gelişmeler kronolojik sırayla verildiği gibi Gülnuş Sultan'ın siyasetle ilişkisi de mercek altına alınmıştır. Son olarak Gülnuş Sultan'la ilgili yorum ve değerlendirmelere yer verilmiş, devlet yönetimine etkisinin altı özellikle çizilmiştir. Çünkü Gülnuş Sultan'ın işgal ettiği makamlar ve siyasette oynadığı aktif rol yapılarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, sonuçta imar faaliyetlerine girişmesi onun için hem bir hak hem de bir ödev olmuştur.

Dördüncü bölümde Gülnuş Sultan'ın yapılarıyla ilgili en önemli yazılı kaynakları oluşturan vakfiyelerin ve bunlara yapılan zeyillerin analizi yapılmış, ayrıca gerçekleştirdiği hayır işlerine ilişkin belgeler ele alınmıştır. Daha önce bazı çalışmalarda bazıları yayınlanan, ancak tümünün ayrıntılı bir analizi gerçekleştirilmeyen vakfiyeler, bir sonraki yapı kataloğu bölümünde ele alınacak yapılar için çok değerli veriler sağlamış, kimi yapıların ortaya koyulmasını sağladığı gibi kimi yapıların işlevi ve mimarisiyle ilgili önemli ipuçları sunmuştur. Ayrıca vakfiyelerin ve bunlara yapılan zeyillerin söylem analizlerine de yer verilerek yapılarla tarihsel süreçler arasındaki ilişki, bu metinler üzerinden okunmaya çalışılmıştır. "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Hayır İşlerine İlişkin Diğer Belgeler" alt başlığı altındaysa ilk olarak yapılarla ilgili arşiv belgeleri incelenmiş, ardından Gülnuş Sultan'ın yapılarıyla dolaylı olarak ilişkili diğer belgeler değerlendirilmiştir. Sahip olunan politik erki meşrulaştırmanın ve sergilemenin bir yolu olarak seçilen imar faaliyetlerinin de nihayetinde bir hayır işi olması, benzer nitelikteki eylemleri göz önüne almayı gerekli kılmaktadır.

"Gülnuş Emetullah Sultan'ın Yapıları" başlıklı beşinci bölümde, Gülnuş Sultan'ın haseki sultan oluşundan ölümüne dek yaptırdığı veya adına yaptırılan tüm yapılar

bütünlüklü olarak ve kronolojik sırayla sunulmuştur. Buna ek olarak onunla ilişkilendirilebilecek onarım, yenileme gibi diğer imar faaliyetlerine ve hatalı olarak ona atfedilen yapılara da yer verilmiştir. Dolayısıyla tezin esas çekirdeğini oluşturan bu bölümde yanıtı aranan soru, Gülnuş Sultan'ın yapılarının neler olduğudur. Bu temel soruya verilen yanıtlar kimi zaman bilinmeyen bir yapının ortaya çıkmasını sağladığı gibi, kimi zaman da bilinen bir yapıyla ilgili yeni ayrıntıları ortaya koymuştur. Söz konusu imar faaliyetlerinin gerçekleşmesine olanak sağlayan politik ortam ve tarihsel süreç her bir yapı için ayrı ayrı ele alınmıştır. Ardından, yapıların mimarisini ortaya koyacak veriler sunulmuş ve mimari betimlemeleri gerçekleştirilmiştir. Ayakta olan yapılar yerinde ziyaret edilmiş ve fotoğraflanmış, günümüze ulaşamayan yapılar içinse tarihi haritalara, gravürlere, resimlere, gezginlerin betimlemelerine ve diğer ipuçlarına başvurulmuştur. Yine günümüze ulaşamayan yapıların ortadan kalkışlarına kadar geçirdikleri süreci görebilmek ve bazı yapılardaki mimari dönüşümleri tespit edebilmek için Gülnuş Sultan'ın ölümünden sonraki yıllara ait veriler de kullanılmıştır. Ortaya koyulan tüm bu somut veriler, her bir yapıyla ilgili politik, simgesel ve mimari bir değerlendirme yapmayı da olanaklı kılmıştır. Ne var ki söz konusu yapılar, bazen bir çeşme bazen de bir külliye gibi çok farklı nitelik ve ölçekte olduklarından, bazılarıysa günümüze ulaşamadıklarından; her bir yapıya ayrılan bölümler farklı uzunlukta olmuş, açılan alt başlıklar da bölümden bölüme değişmiştir. Örneğin günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmayan ve kaynak yetersizliği nedeniyle tasvir edilemeyen bir yapı için "mimari betimleme" bölümü açılamamışken, bir külliyenin öğeleri için ilgili bölümde alt başlıklar oluşturulmuştur.

Altıncı bölümde Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleriyle ilgili genel bir değerlendirmeye, karşılaştırmaya ve tüm bunlar ışığında tezden elde edilen sonuçlara yer verilmiştir. İlk önce, ele alınan yapıların arşiv belgelerinden ulaşılan masrafları ve vakfiyelerden derlenen işletme giderleri tablolara aktarılarak karşılaştırılmış, böylece gerçekleştirilen hayratın ölçeklerini daha iyi kavrama olanağı elde edilmiştir. Ayrıca bu tabloların başka çalışmalar için bütünlüklü bir veri sunması da hedeflenmiştir. Ardından yaklaşık yarım yüzyıllık bir sürece yayılan yapılar mimari olarak değerlendirilmiş, ele alınan görece küçük bir örneklem içinde üslupsal değişim takip edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ikinci olarak Gülnuş Sultan'ın baniliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önceki kadın sultanlarla karşılaştırılması

yapılmıştır. Yapıların simgesel değeri, siyasal izdüşümü, yerinin seçimi ve mimarisi ayrı ayrı ele alınarak –Gülnuş Sultan'a esas örneği onlar teşkil ettiği için– Hürrem Sultan'dan Hatice Turhan Sultan'a kadar olan öncelleriyle Gülnuş Sultan'ın benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyulmuştur. Gülnuş Sultan'ın baniliği ve yapılarıyla ilgili genel yorumlara ve ulaşılan sonuçlara hem bu bölümün genelinde, hem de sonunda, elde edilen somut bulguların ortaya koyulması şeklinde yer verilmiştir.

"Ekler" bölümündeyse ilk olarak vakfiye ve zeyillerden elde edilen gelir listeleri, gider çizelgeleri ve ek şartlar verilmiş; ardından Gülnuş Sultan'ın daha önce yayınlanmayan vakfiye ve zeyilleri ile tez kapsamında yararlanılan belgelerden daha önemli görüldüğü için seçilenlerin orijinalleri ve transkripsiyonları sunulmuştur. Son olarak, tez içinde ve eklerde yer verilen belgelerde geçen ve artık günümüz Türkçesinde kullanılmayan Osmanlıca sözcüklerle bazı teknik terimlerin karşılıkları "Sözlükçe" içinde verilmiştir.

1.2 Yararlanılan Kaynaklar

Bu çalışma kapsamında öncelikle arşiv belgelerinden ve birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu bakımdan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (TSMA) ayrıntılı taramalar yapılmış, seçilen belgeler okunmuş ve derlenen bilgilere tezin ilgili bölümlerinde yer verilmiştir. Özellikle TSMA'dan edinilen belgeler arasında bulunan ve bazı yapıların inşaat sürecine ışık tutacak tezkireler ve inşaat defterleri bu çalışmayı daha nitelikli bir hale getirmiştir. Bunlar, BOA'dan alınan belgelerle birlikte, Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri kapsamına giren ve daha önce bilinmeyen bazı yapıları gün yüzüne çıkarmıştır. BOA'daki mühimme defterlerinden tez kapsamında ele alınan dönem içinde düzenlenenlerden transkripsiyonu mevcut olanlar da taranmıştır. Ayrıca Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden edinilen vakfiyeler ve zeyilleri, yapılarla ilgili çok değerli bilgiler sunmuştur.

Bu üç arşivin yanı sıra İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi'nden daha önce yayınlanmayan fotoğraflar edinilmiştir. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Gülnuş Sultan'ın vakfettiği kitaplardan, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki bazı belgelerden, İstanbul II ve IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivlerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Ayrıca Alman

Arkeoloji Enstitüsü (DAI) ve İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) fotoğraf arşivlerinden faydalanılmış, İstanbul Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler Arşivi'ndeki harita, yazma ve görseller kullanılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki kitabeler de yine tez için veri elde edilmek üzere incelenmiştir. Ayrıca İstanbul ve Ankara'daki kütüphaneler dışında Sakız'daki Korais Kütüphanesi'ndeki nadir eserler koleksiyonundan yararlanılmıştır.

Tez kapsamında farklı bölümlerde kullanılan birincil kaynakların en başında Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa'nın "Silâhdar Tarihi" (ya da "Zeyl-i Fezleke") ve "Nusretname" adlı yapıtları gelmektedir. Bu dönem tarihçisi, Gülnuş Sultan'ın hasekilik ve valide sultanlık yıllarına da denk gelen bir süreçte Osmanlı tarihini günbegün kayıt altına alarak, baninin yapıları hakkında da önemli veriler sağlamış, hatta yapılardan birisi bu müellifin verdiği bilgilerle ortaya çıkmıştır. Yararlanılan diğer birincil kaynaklar arasında Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın "Zübde-i Vekâiyat"ı ve Mehmed Raşid Efendi'nin "Tarih-i Raşid"i yer almaktadır.Bu iki dönem tarihçisi de Silahdar gibi sarayla, iç ve dış siyasetle ilgili günlük gelişmeleri aktarmıştır. Bu üç kronik dışında Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin "Hadikatü'l-Cevâmi" ve "Mecmua-i Tevarih"adlı eserlerine, Joseph von Hammer'in "Büyük Osmanlı Tarihi"ne sıklıkla başvurulmuştur. Bunların yanı sıra, ilgili yapı kataloğu bölümlerinde "Abdi Paşa Vekayinamesi", Hacı Ali Efendi'nin "Tarih-i Kamaniçe"si gibi birincil kaynaklar da kullanılmıştır.

Gezginlerin seyahatnameleri ve gravürleri de yararlanılan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Jean Thevenot, Josephus Grelot, Antoine Galland, Joseph Pitton de Tournefort, Aubry de la Motraye, Ruy Gonzales de Clavijo gibi Avrupalı seyyahların eserleri bazı önemli veriler sağlamıştır. Eremya Çelebi Kömürciyan, Evliya Çelebi gibi Osmanlı kökenli seyyahların eserlerinden de yararlanılmıştır. Vincenzo Coronelli'nin, Giacomo Rossi'nin, Raffaello Savanarola'nın, Braun ve Hohenberg'in gravürleri, günümüze ulaşmayan yapılar hakkında önemli veriler sağlamıştır.

Değinilen bu kaynaklar dışında başka birçok birincil kaynağa ve aşağıda bir kısmı tartışılan ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Ayrıca yapıların kendileri de en önemli kaynaklar olarak değerlendirilip yapılar yerinde incelenmiş, günümüze ulaşamayanlar hakkında da yine yerinde bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Ukrayna'da Kamaniçe'ye ve Yunanistan'da Sakız'a gidilerek önemli bulgular sağlanmış;

Edirne'deki çeşme ve Hersek-Boyalıca arasındaki köprüler yerinde tespit edilmiş, İstanbul'daki yapılarsa gerek ön çalışmalar sırasında gerekse tezin yazım aşamasında sıklıkla incelenmiştir. Mekke ve Oran'a ise, buradaki yapılar günümüze ulaşamadığı ve bu şehirler Gülnuş Sultan'ın zamanından bu yana önemli dönüşümler geçirdiği için gidilmemiştir.

1.3 Literatür İrdelemesi

Bu tezde yapıları ele alınan bani, Gülnuş Emetullah Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın sultanlardan yalnızca biridir. Ancak bu kadın sultanın seçilmesi tesadüfi değildir. Yakın tarihli bazı eserler (Ruggles, 2000; Hambly, 1998; Zilfi, 1997; Peirce, 1993) sayesinde mimaride toplumsal cinsiyet çalışmalarına olan ilgi artmış, kadın sultanların bir temsil ve görünürlük aracı olarak yapıları kullanmaları ve erkeklerle aynı ölçüde imar faaliyetlerine girişmeleri farklı yönleriyle ele alınmaya başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın sultanların erkek hanedan üyeleri gibi, hatta onların yerine yapılar inşa ettirmeleri kadın sultanların yapı eylemliliğine farklı bir gözle bakmayı gerekli kılmıştır. Kimi geniş kapsamlı çalışmalar (İyianlar, 1992;Üstün, 1977; Nayır, 1975) valide sultanların ya da genel olarak kadın banilerin yapılarını listelemeye çalışsa da bunlarda sıklıkla eksik ve yanlışlarla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla monografi niteliğinde ve belli bir baninin yapılarına odaklı çalışmalara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.Hadice Turhan Sultan (Thys-Şenocak, 1994; Thys-Şenocak, 2009) ve Hürrem Sultan (Kartal, 2012) için ve Nurbanu Sultan'ın bir yapısı özelinde (Kayaalp-Aktan, 2005) gerçekleştirilen böylesi çalışmalar bu alandaki boşluğu doldurmaya başlamıştır. Bu tez de Gülnuş Sultan'ı konu edinerek, yalnızca bir kadın baniyi değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu kritik bir değişim sürecinde temsil eden önemli bir harem üyesinin yapılarını odağına alarak ve bunu karşılaştırmalı bir perspektif içinde yaparak bu amaca hizmet etmektedir.

Daha önce Gülnuş Sultan'ın hayatı, vakfiyeleri ve baniliği hakkında bazı çalışmalar yapılmış (Berksan, 1998; Güler, 2009; Kalafat, 2011), bazı çalışmalarsa günümüze neredeyse bütünüyle ulaşan Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi gibi Gülnuş Sultan'ın tek bir yapısı üzerine odaklanmıştır (Darkot, 1970; Akbulut, 2003). Ancak bu çalışmaların hiçbirinde Gülnuş Sultan'ın yapıları tümüyle ele alınmamış, arşiv belgeleri yeterince kullanılmadığı için özellikle günümüze ulaşamayan yapıları

gözden kaçırılmış ya da bunlara yüzeysel olarak değinilmiştir. Örneğin bu konudaki en yakın tarihli çalışmayı yapan Murat Kalafat'ın "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği" (2011) adlı tezinde, baninin Edirne'deki namazgâhlı çeşmesi, Yalakabad'taki köprüsü, Galata'daki çeşmelerinden ikisi görülmemiş; Sakız'daki ve Kamaniçe'deki kiliseden çevirme camiler hakkında yalnızca birer paragraflık bilgi verilmiştir.

Gülnuş Sultan'ın vakfiyelerini ele alan Berksan "II. Mustafa ve III. Ahmet' in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları" (1998) başlıklı tezinde, tüm vakfiyelere ve zeyillere ulaşamadığı için giriştiği bu çalışma yetersiz kalmış, üstelik vakfiye metinlerinin analizini yapmamıştır. Müşfika Akbulut, "Üsküdar Yeni Cami ve Külliyesi" (2003) başlıklı tezinde daha çok külliyedeki yazı programına odaklanmış, Berksan'ın ulaşamadığı vakfiyeyi yayınlayarak içeriğindeki külliyenin işleyişine dair verileri sunsa da vakfiye metninin tamamını analiz etmediği için yapıyla ilgili çok değerli bilgileri gözden kaçırmıştır. Mustafa Güler, "Gülnûş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı-1" (2009) adlı kitabında Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesini incelemiş ve yayınlamış, ancak bir söylem analizi gerçekleştirmemiş ve günümüze ulaşmayan bu yapılarla ilgili vakfiyede saklı bilgileri değerlendirememiştir.

Kısacası Gülnuş Sultan'ın tüm yapılarını tarihleri ve mimarileriyle derinlemesine ele alan, yapılarla ilgili en önemli yazılı kaynağı oluşturan vakfiyeleri bütünüyle analiz ederek bunlardan derlenen bilgileri kullanan, arşiv belgelerine başvurarak hem Gülnuş Sultan'ın hayatı ve siyasetteki rolünü hem de yapıların ortaya çıkış süreçlerini ilk elden ortaya koyan bir çalışma olmadığı için bu tezin hazırlanması gerekli olmuştur. Üstelik Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetlerini bütünüyle anlamak ve yorumlayabilmek için, onu ve yapılarını önceki kadın banilerle karşılaştırmak ve söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmelere gerekli dikkati göstermek gerekmektedir. Bu yüzden Osmanlı tarihi literatürüne ve Osmanlı kadın sultanlarıyla ilgili çalışmalara da başvurmak elzem olmuştur (İnalcık ve Quataert, 2004; Imber, 2006; Danişmend, 1972; Uluçay, 2001; Sakaoğlu, 2008; Tuğlacı, 1985; Peirce, 2010).

Yukarıda tartışılan kaynaklardaki başka bir eksiklik de yapılarla onların varlığını ortaya koyan belgelerin bir araya getirilip kullanılamaması olmuştur. Bu eksikliği aşmak için yapıların yerinde incelenmesi, arşivlere inilmesi, ayrıca farklı yerlerde ve

farklı türlerdeki yapılara ait literatürün etraflıca taranması zorunludur. Bu nedenle, yukarıda kısaca değinilen Osmanlı'da kadın banilerin imar faaliyetlerine ilişkin literatürün[1] taranmasının yanı sıra her bir yapı için yapının inşa edildiği yere ve yapı türüne ilişkin ayrı bir kaynak araştırması yapmak da gerekmiştir.

Örneğin Kamaniçe'deki kiliseden çevirme cami için Dariusz Kołodziejczyk'in eserleri (Kolodziejczyk, 2004; Kolodziejczyk, 2000a; Kolodziejczyk, 2000b; Kolodziejczyk, 2009, s.306), yapının kimliğinin tespiti konusunda önemli bir referans olmuştur. Ayrıca Adrian Mandzy'nin "A City on Europe's Steppe Frontier: An Urban History of Early Modern Kamianets-Podilsky, Origins to 1672" (2004), Mehmet İnbaşı'nın "Ukrayna'da Osmanlılar: Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)" (2004), Halime Doğru'nun "Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri" (2006), Marc David Baer'in "IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih" (2010) adlı eserlerinden tarihsel arka plan için yararlanılmıştır. Sakız'daki kiliseden çevirme cami içinse, Sakız'daki Osmanlı yapılarına dair önceki çalışmalar (Konuk, 2008; Brouskari, 2008; Örenç, 2009; İlgürel, 1972; Dal, 2008; Sannav, 2004) yetersiz kaldığı için Sakız üzerine kapsamlı çalışmaları olan Philip P. Argenti'nin ve Hofmann'ın eserlerine[2] başvurulmuştur. Mekke'deki ve Oran'daki yapılar için de yine ilgili bölgeleri ele alan kaynaklara, örneğin Muhammed El-Emin El-Mekki'nin "Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri" (2008) ve Aziz Samih'in "Şimalî Afrika'da Türkler" (1936) gibi eserlerine başvurulmuştur. Edirne'deki çeşme için bu şehirdeki su yapılarına değinen kaynaklar (Türkdoğan, 1970; Köylüoğlu, 2001; Karademir, 2007; Onur, 1970; Çağlarer, 2002), Hersek-Boyalıca arasındaki köprüler içinse Osmanlı dönemi köprüleriyle ilgili eserler (Çulpan, 1975; Tunç,1978) araştırmada çıkış noktasını oluşturmuştur.

İstanbul'daki yapılar hakkındaysa daha geniş bir kaynak yelpazesi içinde çalışmak mümkün olmuştur. Çeşme ve sebil gibi su yapıları için İbrahim Hilmi Tanışık'ın "İstanbul Çeşmeleri" (1943),Hatice Aynur-Hakan Karateke'nin "III. Ahmed Devri

[1] Yukarıda değinilen temel çalışmaların dışında kadın baniler konulu bazı tezler, kitaplar ve çok sayıda makale de mevcuttur. Bunlar arasında öne çıkanlar şunlardır: Peirce, 1988; Peirce, 2000, s.53-68; Bates, 1979; Düzbakar, 2006, s.11-20; Bölükbaşı, 2006, s.73-90; Singer, 2005, s.481-500;Sümertaş, 2006; Erkaplan, 1967; İlgürel, 1964; Üstün, 1977.

[2] Özellikle şu iki kaynaktan camiye çevrilen kilisenin kimliğini tespit etmede yararlanılmıştır: Argenti, 1970; Hofmann, 1934.

İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)" (1995), Affan Egemen'in "İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri" (1993) adlı kitaplarıyla Kâzım Çeçen'in İstanbul'daki su yollarıyla ilgili eserleri öne çıkan başvuru kaynakları olmuştur. Galata'daki cami için Galata'daki yapılarla ilgili kaynaklar (Belin, 1894; Mitler, 1979; Marmara, 2006; Eyice, 1994; Baer, 2004) Üsküdar'daki külliye içinse Aras Neftçi'nin "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi" (2010) adlı makalesi başta olmak üzere yapıyla ve semtle ilgili diğer kaynaklar (Seçkin, 1994; Erol Canca, 1999; Haskan, 2001; Konyalı, 1976) başlıca referansları oluşturmuştur.

Sonuç olarak, mevcut literatür göz önüne alındığında, bu çalışmanın gerçekleştirilmesinin elzem olduğu görülmüştür. Yukarıda tartışılan birincil kaynaklar ve burada irdelenen ikincil kaynaklardan yararlanılarak Osmanlı mimarlık tarihi yazınındaki bu boşluk kapatılmaya çalışılmıştır.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KADIN SULTANLARIN YAPI EYLEMLİLİĞİ

Kadın banilerin yapı eylemliliği, hem toplumsal cinsiyet bağlamında hem de mimarlık tarihi açısından, son yıllarda üzerinde daha çok çalışılan bir alan olmaya başlamış (bkz. Bölüm 1.3) ve kadınların özellikle İslam devletlerindeki ikincil konumlarına dair yerleşik varsayımdan yola çıkılarak imar faaliyetlerini de önyargılı olarak ikinci planda tutan yaklaşımlar kırılmaya yüz tutmuştur. İslam devletlerindeki pek çok kadının kendilerini temsil edecek ve halk arasında görünürlüklerini artıracak –yaptırdıkları binalar sayesinde, rahatça içine çıkamadıkları halk tarafından tanınmalarını sağlayacak– büyük çaplı yapı eylemliliklerine giriştikleri yakın zamanlı bazı araştırmalarla ortaya koyulmuştur (Hambly, 1998 ve Mernissi, 1993'ten aktaran Thys-Şenocak, 2009, s.21). Politik bir ifade biçimi olarak yapıların, onları yaptıranların yerini tutarak, kamuda kadının kendisinden esirgenen bir görüntüye kavuştukları ifade edilmiştir (Ruggles, 2000, s.5). Bir saraylı kadının inşa ettirdiği yapıyla hanedan üyesi bir erkeğin inşa ettirdiği yapı arasında her zaman mimari açıdan gözle görülür bir farklılık olmasa da yapının taşıdığı anlam ve temsili gücü, bir kadın sultan yapısını bir erkek sultan yapısından farklı kılmaktadır.

Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde kadınların da erkekler kadar etkin banilik rolleri oynadıkları, hatta kimi zaman bu rolleri onların yerine devraldıkları ve çoğu zaman kadınların, görünürlüklerine getirilen İslami kısıtlar nedeniyle, inşa ettirdikleri yapıları kendilerini temsil araçları olarak kullandıkları anlaşılmaya başlamıştır.[3] Sanılanın aksine, harem duvarlarının gerisinde kalan güçsüz ve edilgen kişilikler olmadıkları, özellikle haseki ve valide sultan makamlarında yönetime müdahil olacak kadar etkili ve erk sahibi oldukları, bu iktidarlarını büyük servetleriyle birleştirerek önemli yapım faaliyetlerini de içeren çeşitli yöntemlerle sergiledikleri ortaya koyulmuştur (Peirce, 2010, s.258-301). Öyle ki, genel anlamda "hayır işi" şeklinde ifade edilebilecek ve bir vakıf kurularak sürekliliği sağlanan bu

[3] Bu konuda daha kapsamlı bir tartışma için Thys-Şenocak, 2009, s.20-33; Bates, 1979, s.245-260; Sümertaş, 2006, s.5-69.

faaliyetlerin 16. yüzyılın ortalarında üçte birinin kadınlar tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Baer, 1983, s.10, 26, 27'den aktaran Peirce, 2010, s.301). Aşağıda görüleceği gibi, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda etkileri daha da artan saraylı kadınların bu rolü daha fazla oynadıkları ve sonuç olarak kadınlarla ilişkilendirilen vakıfların ve yapıların sayısının arttığı açık bir durumdur.

Kadınların inşa ettirdiği yapıların çoğunlukla hayır eseri niteliği taşıması ve zaman zaman güncel gelişmelerden doğan hoşnutsuzlukları perdelemesi, baninin toplum içindeki imajını güçlendiren bir etken olarak da dikkat çekicidir. Gerçekleştirilen hayrat, hem -cami, mescit, medrese, mektep türü yapılarda olduğu gibi- baninin dini bağlılığının ve Allah yolunda para harcayarak gösterdiği cömertliğin bir göstergesi, hem de –imaret, darüşşifa, çeşme, sebil gibi– yapıların sosyal hayattaki değeri nedeniyle yardıma muhtaç kişiler üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Yine yapılar yoluyla, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik darboğazlar nedeniyle isyan etmeye hazır halk kitlelerinin avutulduğu, dikkatlerin savaşlardaki kayıplardan veya sosyal gerilimlerden uzaklaştırılmaya çalışıldığı ve yapıların, yine bu amaca hizmete eden valide alayı, düğünler, cenazeler gibi çeşitli saltanat törenlerine kıyasla daha uzun erimli görünürlük kaynakları oldukları ortaya koyulmuştur. Hayır yapıları inşa etmek, kadın ya da erkek tüm hanedan mensupları için adeta bir görevken bu rolü söz konusu dönemde daha çok kadınların devraldıkları, haseki ve valide sultanların padişah yerine de yapı eylemlilikleri sergilediği ve bu eylemi yönetici zümrenin diğer varlıklı mensuplarına önayak olmak için de gerçekleştirdikleri dile getirilmiştir (Peirce, 2010, s.299-301).

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların aktif biçimde imar faaliyetlerine girişmesinde, yalnızca yukarıda tartışılan yönetime ortak olma, dindarlığı sergileme, halk içinde görünürlüğü artırma gibi motivasyonlar etkili olmamış, bunların yanı sıra daha önceki geleneklerin etkisi de bu eylemliliğe bir zemin oluşturmuştur. Bu bakımdan Osmanlı kadınlarının banilik rolleri, Osmanlı kültürünün oluşmasında katkısı olan –veya doğrudan devralınan– geleneklerin bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Türk-Moğol aile yapısının, Araplardan İran yorumuyla devralınan İslam ritüellerinin veya Roma/Bizans'tan devralınan kurumların etkisi, kadınların baniliği söz konusu olduğunda da kimi zaman açık, kimi zaman örtük bir şekilde; kimi zaman tek başına kimi zamansa bunların bir bileşkesi olarak değerlendirilebilir.

Örneğin Türk-Moğol aile yapısında kadının erkeğin hemen yanındaki rolü, devlet hiyerarşisinde kağanın hemen yanında hatunun yer alması, erken Osmanlı'nın Ortodoks İslam'ı benimsemeden önce bu gelenekten yoğun bir şekilde etkilenmiş olabileceğini akla getirir (Peirce, 1988, s.75). Gerçekten de 4.-8. yüzyıllar arasında Türk devletlerine mensup kadınların, yaptırdıkları Budist tapınaklarla erken dönemlerden itibaren banilik rolü üstlendikleri görülmektedir (Durukan, 2011, s.109'dan aktaran Kalafat, 2011, s.9). Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Arap etkisi arttıkça, İslam'ın öncü kadınları –Muhammed'in ilk eşleri Hatice ve Ayşe veya kızı Fatma gibi– birer rol modele dönüşmüş; bu model, kendini hayır işlerine adayan bir kadın sultan figürünü teşvik ettiği için, sadaka dağıtmak, hayır kurumlarını hayata geçirmek, vakıf kurmak gibi işler, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kadın sultanlarının mirası ve ödevi olarak görülmüştür (Peirce, 1988, s.77). Hatta 8. yüzyılda yaşayan Abbasi halifesi Harun Reşid'in dindar ve kudretli eşi Zübeyde ve İslam öncesi Yemen'de adil ve bilge bir kadın olarak hatırlanan Belkıs, Osmanlı'da Arap etkisinin arttığı dönemlerde sıklıkla örnek alınan kadın figürleri olmuşlardır (Thys-Şenocak, 2009, s.100). Eyyubiler döneminde de kadın banilerin Suriye'de dini yapıların ortaya çıkışında aktif rol aldıkları görülmektedir (Humphreys, 1994, s.35).

Osmanlı Devleti'nin yapılanmasında pek çok açıdan etkili olan Selçuklu ve Bizans devletlerinde de kadın banilerin etkin banilik rolleri üstlendikleri görülmektedir.[4] Selçuklu yönetici elitine kan veya evlilik bağıyla bağlı kadınların pek çok vakıf kurup Anadolu'da önemli yapılara banilik yaptıkları bilinmektedir (Crane, 1993, s.11-12). Bizans İmparatorluğu'nda da imparatorla birlikte imparatoriçe veya imparator naibesi sıfatıyla yönetim erkine ortak olan kadınlar aynı zamanda birçok yapının patronluğunu üstlenmişlerdir (Connor, 2011, s.143-171, 373-423). Sonuç olarak Türk-Moğol, Arap, Selçuklu ve Bizans pratiklerini belli ölçüde benimseyip kendi devletlerinin ihtiyaçlarına uyarlayan Osmanlılar, "hayırseverlik" faaliyetlerinde de bu geleneklerden etkilenmiş ve kadınlar benzer roller üstlenmişlerdir (Singer, 2005, s.483).

Benzer şekilde Osmanlı kadın sultanlarının Avrupa'daki çağdaşlarının da mimari himayeciliği siyasi meşruiyet kazanmak için kullandıkları ve bunu yaparken eski zamanların soylu kadın hamilerini örnek aldıkları ortaya koyulmuştur (Thys-

[4] Bizans ve Selçuklu devletlerinde kadınların inşa ettirdiği yapılar için bkz. Kartal, 2012, s.5-27.

Şenocak, 2009, s.97). Öte yandan, Avrupa'daki yöneticilerin itibarını ve gücünü yaymanın bir aracı olarak Eski Yunan ve Roma'dan beri kullanılan bir yöntem olan resim ve heykel, Avrupalı kadın yöneticilerin sıklıkla başvurduğu bir yöntemdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ve Fransa kraliçesi Catherine de Medici, halkın karşısına fiziksel varlıklarıyla çıktıkları gibi yaptırdıkları portreleriyle de varlıklarını sergileyebiliyorlardı. Ancak İslam'ın görsel betimlemelere getirdiği yasak ve yazılı kaynaklarda kadınlardan bahsetmekten kaçınılması, Osmanlı kadınlarını yapılar yoluyla görünür olmaya itmişti (Thys-Şenocak, 2009, s.80, 124-127).[5]

Osmanlı kadın sultanlarının Doğu'daki çağdaşlarının da benzer imar faaliyetleri sergiledikleri görülmektedir. Örneğin 14. ve 15. yüzyıllarda İran'da egemen olan Timur İmparatorluğu döneminde birçok kadın baninin yapılarıyla karşılaşılmaktadır (Golombek ve Wilber, 1988). Timurluların aynı coğrafyadaki ardılı Safevi Devleti'nde de Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın banilerin en güçlü olduğu 16. ve 17. yüzyıllarda kadınların imar faaliyetlerine rastlanmaktadır (Singer, 2002, s.111'den aktaran Kartal, 2012, s.22). Ancak, Lucienne Thys-Şenocak'ın da belirttiği gibi, Safevi ve Babür saraylarındaki Osmanlı'nın çağdaşı kadın baniler hakkındaki araştırmalar, karşılaştırmalı bir çalışmayı mümkün kılamayacak kadar sınırlıdır (Thys-Şenocak, 2009, s.306, not 5).[6]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın sultanların imar faaliyetlerinin gerçekleşmesine zemin oluşturan sosyokültürel arkaplana ve öncelleriyle çağdaşlarının benzer etkinliklerine değindikten sonra, bu bölümde irdelenecek Gülnuş Emetullah Sultan'a kadarki Osmanlı kadın sultanlarına ve yapılarına geçilebilir. Ancak öncelikle belirtilmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan sıfatıyla anılan padişah anneleri, eşleri ve kızlarının dışında hatun, kadın gibi sıfatlarla anılan başka saraylı kadınların (Sakaoğlu, 2008, s.12-16) yapıları ve vakıfları olduğu gibi saray dışından pek çok kadının da yapıları ve vakıfları olduğu bilinmektedir (Düzbakar, 2006, s.11-20; Çıkla Bölükbaşı, 2006, s.77). Ancak burada yalnızca -Gülnuş Sultan da önce padişah eşi, sonra iki padişahın annesi sıfatıyla imar faaliyetlerinde bulunduğu için-

[5] Osmanlı kadın sultanlarının etkilendikleri Arap, Selçuklu ve Bizans gelenekleriyle çağdaşları Avrupalı kraliyet ailesi kadınlarının mimari himayecilikleri üzerine karşılaştırmalı bir tartışma için bkz. Thys-Şenocak, 2009, s.80-130.

[6] Thys-Şenocak, Safevi ve Babür sarayı kadınlarının himayeciliği konusunda Babayan, Blake ve Kozlowski'nin makalelerinden ve Findly'nin Nur Cihan üzerine monografisinden söz etmektedir.

padişah eşleriyle annelerinin ve istisnai olarak bazı padişah kızlarının yapı eylemliliğine yer verilecektir. Yapıların mimari özelliklerinden çok ne zaman –kadın sultanın kariyerinin hangi döneminde– yaptırıldıkları, yerleri, simgesel anlamları, politik ve sosyokültürel gelişmelerle paralellikleri ve nicelikleri -sayıları ve boyutları- ikincil kaynaklara dayanılarak irdelenecektir.

Söz konusu kadın baniler, iki bölümde ele alınacaktır: İlk bölümde Hürrem Sultan'a kadarki "saltanatın iskânı" öncesi dönem, ikinci bölümde ise Hürrem Sultan'dan Hadice Turhan Sultan'a kadarki "kadınlar saltanatı" dönemi.[7] Bu ayrım, Hürrem Sultan'la birlikte kadın sultanların sancağa gitmek yerine başkentte kalıp siyasete daha etkin biçimde katılmaya başlamasının bir sonucu olarak yapıların yerlerinin, niteliklerinin ve inşa ediliş amaçlarının değişiklik göstermesi nedeniyle anlamlıdır. Nitekim Hürrem Sultan, sancak yerine başkentte imar faaliyeti gerçekleştiren ilk padişah eşi olmuş, sonraki yıllarda da özellikle valide sultanlar sarayın banilik rolünü devralmış, padişah yerine annesi imar faaliyetlerine girişmiştir (Göçek, 2003, c.1, s.77).

Bu yüzden, Gülnuş Sultan'a esas örneği teşkil etmeleri nedeniyle, Hürrem Sultan'dan Hadice Turhan Sultan'a kadarki sarayda yerleşik mevkidaşlarının imar faaliyetleri ve yapılarının ortaya çıkmasında etken olan artan siyasi güçleri üzerinde daha ayrıntılı olarak durulacaktır. İlk olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Hürrem Sultan'a kadarki kadın sultanların imar faaliyetlerine yer verilecek olsa da kadınların sarayda ve banilikte artan rolünün Hürrem Sultan'la başlaması nedeniyle ikinci alt başlık daha kapsamlı olarak ele alınacaktır. Bölüm 6'da yapılacak değerlendirmede de yine Hürrem Sultan'dan Turhan Sultan'a kadarki kadın banilerin yapıları karşılaştırma amaçlı kullanılacaktır.

[7] "Saltanatın iskânı" kavramını Leslie P. Peirce (1988), sancağa çıkma uygulamasından vazgeçilmesiyle kadın sultanların şehzadeleriyle İstanbul'da yerleşmelerini anlatmak için gündeme getirmiştir. "Kadınlar saltanatı" deyimini ise ilk olarak Ahmet Refik Altınay (1916) kitabına başlık olarak seçmiş, daha sonra bu deyim Osmanlı tarihinde Kanuni devrinden 17. yüzyıl ortalarına kadarki haseki ve valide sultanların yönetimde etkili oldukları süreci nitelemek için hem popüler hem de bilimsel yayınlarda kullanılmıştır. Bkz. Peirce, 2010, s.xi-xii.

2.1 Hürrem Sultan'a Kadar Olan Dönem

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren padişah eşleri ve anneleri[8], padişaha yakınlıkları nedeniyle ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlar ve bunu çeşitli imar faaliyetleriyle sergilemişlerdir (Çağman, 1993, s.222). İlk Osmanlı padişahı Osman Bey'in eşlerine ait olabilecek herhangi bir yapı bilinmese de sonraki dönemlerde kadın sultanların etkin bir banilik kimliği olduğu ve bunu daha çok şehzadelerine eşlik ettikleri sancaklarda ortaya koydukları görülmektedir (Deny, 1941, s.183-187). Yukarıda görüldüğü gibi Hürrem Sultan'a kadar süren sancağa çıkma geleneği bu durumun gerekçesi olmuş ve yapılarının yerleri büyük oranda Anadolu'yla sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerindeki kadın sultanların baniliğini üstlendiği tekil binaların ya da küçük çaplı külliyelerin 16. yüzyıl başlarına gelindiğinde geniş programlı ve gösterişli külliyelere dönüşmesinin, Hürrem Sultan'la başlayan yeni sürecin hazırlayıcı olduğu düşünülebilir (Çıkla Bölükbaşı, 2006, s.74).

Bir erkek çocuk –şehzade– dünyaya getirdiğinde hasekiliğe terfi eden bir cariyenin cinsel yaşamı teorik olarak son bulurken, oğlunun eğitimiyle ilgilendiği yeni bir kariyere adım atıyor, şehzadenin sancağa çıkma yaşı geldiğinde onunla birlikte gittiği şehirde onun adına yapı yaptırma ayrıcalığına ve ödevine kavuşuyordu. Saraya köle olarak gelen cariyelerin kadın sultan mevkiine yükselmelerinin bir dışavurumu olarak yapılar, onların değişen statüsünün umumi bir simgesi oluyordu. Bu durumu destekleyen bir istisna, 15. yüzyıla kadarki padişah eşlerinin içinde yer alan –kimi zaman bir Bizans prensesi, kimi zaman bir başka beyin kızı olabilen– soylu kadınların yapılarına pek rastlanmamasıdır ki zaten soylu ailelerden gelen padişah eşlerinin, özellikle de Müslüman olanların, statülerini belli etmeye yarayacak bir imar faaliyetine girişmemeleri anlaşılır bir durumdur (Peirce, 2000, s.55-56).

Osman Bey'in eşlerinden Şeyh Edebali'nin kızı Bâlâ Hatun'a ya da Ömer Bey'in kızı Mal Hatun'a ait olabilecek bir yapı veya bunlarla ilgili bir belge bulunmamaktadır (Uzunçarşılı, 1941, s.277'den aktaran Deny, 1941, s.183). Orhan Bey'in eşi ve I. Murat'ın annesi Nilüfer Hatun'un Bursa'da Kaplıca Kapısı yanında tekke, Darülharp Mahallesi'nde mescit ve Bursa Ovası'nda kendi adını alan çay

[8] Osmanlı haremindeki kadınların çeşitli statüleri, hanedanın farklı dönemlerde değişen üreme politikaları ve veraset sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peirce, 2010.

üzerinde köprü yaptırdığı, ayrıca oğlu I. Murat'ın annesi adına 1388'de İznik'teki imareti yaptırdığı bilinmektedir (Uluçay, 2001, s.4). I. Murad'ın eşi ve Yıldırım Bayezid'in annesiGülçiçek Hatun, H. 802 (M. 1399/1400) tarihli vakfiyesine göre, Bursa Yahşi Bey Mahallesi'nde zaviye, türbe, evler ve mutfaktan (imaret) oluşan bir külliyeyi "halis malından" yaptırmış, yine Bursa'da Pınarbaşı denilen mevkiden çıkan suyun bir kısmını vakfetmiş ve türbesinde Kuran okunmasını istemiştir (Ayverdi, 1966, s.462). Vakfiyenin tarihine bakıldığında Gülçiçek Hatun'un söz konusu hayratını oğlu I. Bayezid'in saltanatı sırasında, başka bir deyişle valide sultan olduğu dönemde yaptırması ve ilk Osmanlı başkenti Bursa'yı seçmesi dikkat çekicidir.

Fetret Devri sonrası Osmanlı tahtını elde eden I. Mehmed'in annesi ve Yıldırım Bayezid'in eşi Devlet Hatun adına, oğlunun doğup yetiştiği Merzifon'da bir zaviye yaptırılmıştır (Ayverdi, 1972, s.190). Devlet Hatun'un türbesi ise Bursa'da, oğlu Çelebi Mehmed'in yaptırdığı Yeşil Külliyesi'nin civarındadır (Ayverdi, 1972, s.133-5). Yıldırım Bayezid'in kadınlarından Aydınoğlu İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun, Tire'de bir çeşmeyle yine İzmir civarında Bademiye'de bir zaviye yaptırmıştır (Uluçay, 2001, s.9). Çelebi Mehmed'in kızı ve II. Murad'ın kardeşi Selçuk Hatun Bursa'da İrgandi Köprüsü yakınında bir cami, 1455'te Edirne'de kendi adıyla anılan bir cami, Bursa'da Mihraplı denilen bir köprü ve İstanbul'da Taşkasap'ta ahşap çatılı, taş minareli bir cami yaptırmıştır (Ayverdi, 1972, s.331; Kuran, 1968, s.43). II. Murad'ın annesi olduğu varsayılan Dulkadiroğullarından Emine Hatun'un ise herhangi bir yapısı bilinmemektedir (Peirce, 1996, s.52; Uluçay, 2001, s.10).

II. Mehmed, annesi Hümâ Hatun için Bursa'da Muradiye Külliyesi'nin doğusunda 1449'da bir türbe ve türbe civarında, günümüze ulaşmayan bir mektep yaptırmıştır (Ayverdi, 1972, s.133-5). II. Mehmed'in eşi ve II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'un Edirne'de adını taşıyan mahallede bir camisi vardır (Ayverdi, 1974, s.206). Oğlu II. Bayezid tarafından, padişahlığı döneminde Tokat'ta cami, medrese ve imaretten oluşan bir külliye ile Tokat Sorkun ya da Sorkuoğlan Köyü'nde bir mescit yaptırılmıştır (Yüksel, 1983, s.377, 380-89). Gülbahar Hatun'un da diğer valide sultanlar gibi oğulları üzerinde etkili olduğu, devlet yetkililerinin atamalarına karıştığı oğlu II. Bayezid'e yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır (Uluçay, 1956, s.18). II. Mehmed'in eşlerinden Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Mükrime Hatun da Edirne'de saray bahçesinde 1484'te tamamlanan Sitti Şah Hatun Camisi'ni

yaptırmıştır (Uluçay, 2001, s.20). Sitti Hatun'un bu baniliği, komşu Müslüman devletlerin soylu ailelerinden gelen padişah eşlerinin kendilerini kamusal alanda görünür kılmalarının yegâne örneğidir (Çıkla Bölükbaşı, 2006, s.75).

II. Bayezid'in eşi ve I. Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun adına, oğlu tarafından Trabzon'da 16. yüzyıl başında cami, tabhane, mektep, medrese, darülkurra, imaret ve türbeden oluşan Hatuniye Külliyesi inşa edilmiş, bunlardan yalnızca cami ve türbe günümüze ulaşmıştır (Yüksel, 1983, s.449). II. Bayezid'in eşlerinden ve Amasya valiliği yapan Şehzade Ahmet'in annesi Bülbül Hatun, Amasya'da 1509/10'dan önce cami, imaret ve mektepten oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (Yüksel, 1983, s.34). II. Bayezid'in bir diğer eşi ve oğullarından Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Hatun da Manisa'da 1490/91'de cami, imaret, han ve hamamdan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (Yüksel, 1983, s.335-341).

I. Selim'in eşi ve I. Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan, 1522'de Manisa'da iki minareli cami, imaret, medrese, zaviye ve mektep yaptırmış; Kanuni de annesinin ölümünden sonra bir darüşşifa (tımarhane) ve hamam ekletmiştir (Uluçay, 2001, s.30). Ayrıca Niş'e bağlı Perkan kasabasında cami, Marmaris'te cami ve hamam, Trabzon'da medrese ve imaret yaptırmış; İstanbul Edirne yolu üzerinde bir konaklama külliyesi yaptırarak burada gelişen kasaba (Havsa) onun adını almıştır (Sakaoğlu, 2008, s.148-149).

I. Selim'in kızı ve Kanuni'nin kardeşi Şah Sultan Eyüp'te cami, tekke ve mektep; Davutpaşa'da cami, tekke-medrese ve çeşme; Silivrikapı'da mektep yaptırmış; Mevlanakapı'da Merkez Efendi külliyesinde bir cami veya tekkeyi ihya etmiştir (Yüksel, 2004, s.661-666). Şah Sultan'ın İstanbul'daki bu yoğun baniliği, Kanuni döneminden itibaren başkentte giderek artan kadın sultan yapılarının ilk işaretlerinden sayılabilir.

2.2 Hürrem Sultan'dan Hatice Turhan Sultan'a Kadar Olan Dönem

Kanuni'nin hasekilerinden Mahidevran Hatun, oğlu Şehzade Mustafa'yla birlikte sancağa çıkan son cariye iken, diğer hasekisi Hürrem Sultan bu geleneğe aykırı bir şekilde sarayda kalmış ve kendisinden sonraki hasekilere de örnek oluşturmuştur

(Peirce, 2010, s.84).[9] Böylece 16. yüzyılda sancağa çıkma uygulaması son bularak kadın sultanlar yavaş yavaş sancaklardan ayrılıp İstanbul'daki saraya yerleşmeye başlamışlardır (Peirce, 1988, s.47). Bu da saraylı kadın banilerin yapılarının vilayetlerden merkeze toplanmasına, sayılarının artmasına ve erkeklerinkine göre daha fazla ön plana çıkmasına yol açmıştır. Bu durum karşılıklı olarak, harem kadınlarının siyasete dahlinin doğal bir sebebi ve sonucu da olmuştur.

Peirce'e göre, tahtın veraseti sisteminin I. Ahmed devrinde değişmesi ve sancağa çıkmadan vazgeçilerek şehzadelerin birbiriyle mücadeleye girmesinin son bulması üzerine, o zamana kadar hanedanın gücünün ve prestijinin temsilcileri olan şehzadeler, sarayın içine hapsolmuş ve halk içindeki saygınlıklarını ve mevkilerini yitirmişler, onlar güçten düştükçe anneleri bu iktidar boşluğunu doldurmuştur. Ayrıca annelerin, geleceğin padişah adaylarının politik eğitimleri üzerindeki etkisi, önceden sancaktaki çok daha fazla eğitmenin yarattığı toplam etkiden daha fazladır. Daha önceleri erkekler arasında ve başkentten uzakta gerçekleşen iktidar mücadelesini artık bizzat onların çevresindeki kadınlar, doğrudan sarayın içinde vermeye başlamıştır (Peirce, 1988, s.51). Bu nedenle saray bu çekişmenin sahnesi, başkent de bu gösterinin meyvelerinden olan yapıların başlıca mekânı olmuştur.

Padişahların saraya çekilip saltanatın yerleşik duruma geçmesiyle, hanedanın gücünü ve otoritesini halka sergilediği sefere çıkış ve seferden dönüş alayları, şehzadelerin sancağa çıkma törenleri ortadan kalkmıştır. Ancak cuma selamlığı veya hasbahçe ve köşklerine gidişler sırasındaki törensel geçişler ile valide alayları halk tarafından izlenebiliyordu. Padişahın sarayın içine çekilmesi, halka açık güç gösterilerini saltanat kadınlarının eline bırakıyordu (Peirce, 1988, s.56). Hürrem Sultan'dan itibaren yönetici elitin başında yer almaya başlayan kadınlar, bu statünün gereği olan gösterişi –gerek törenler, gerekse yapılar bağlamında– hem sahip oldukları gücü göstermek hem de bu gücü meşrulaştırmak için kullanmaya başlamışlardı.

Harem, Kanuni dönemine kadar ağırlıklı olarak Eski Saray'da yerleşmişti ve bu Yeni Saray'ın, dolayısıyla devlet yönetimin, erilliğinin bir göstergesiydi. Harem'in Yeni Saray'a taşınması, sancağa çıkmanın son bulması üzerine şehzade annelerinin

[9] Peirce, Mahidevran'ın oğlunun sancağına sürüldüğü iddiasının yanlış olduğunu, Mahidevran'ın saraydan ayrılmasının değil, Hürrem'in oradaki varlığının alışılmadık bir durum olduğunu belirtir. Şehzade Cihangir'in sağlık sorunları sebebiyle sancağa çıkamamasının Hürrem'in başkentte kalmasının gerekçesi olabileceğini ifade eder.

İstanbul'da toplanmasıyla da eş zamanlıdır (Peirce, 1988, s.50). Haremin Osmanlı yönetim aygıtında artan önemi, saray içindeki harem bölgesinde valide sultan dairesi, has oda gibi birimlerin ortaya çıkması şeklinde fiziksel değişiklikleri de beraberinde getirmiş; ayrıca divan üyeleriyle padişahın kızları arasında kurulan evlilik ittifakları da artmıştır (Kayaalp-Aktan, 2005, s.4).

III. Murad döneminde has odanın sarayın Enderun avlusundan harem bölgesine taşınması, o zamana dek yönetim kademeleri için yetiştirilen seçme erkekler arasında yaşayan sultanın, artık neredeyse tamamen kadınlarla yaşamaya başlaması anlamına geliyordu. Böylece tümüyle erkek bir devlet yönetiminden kadınların da dâhil olduğu sultan ailesinin yönetimine geçiş mümkün olmuştur. Ve gitgide, padişahın mutlak otorite olduğu bir iktidar biçiminden haremin koridorlarındaki hiziplerin mücadelesiyle şekillenen bir yönetime geçilmiş; devleti yöneten erkek zümre yerini kadınları da içeren sultanın ailesine bırakmıştır (Peirce, 1988, s.50).

16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda gerçekleşen bu dönüşümler ve bunların yapılara yansıması, Osmanlı Devleti'ndeki siyasi ve ekonomik gelişmelerin kaçınılmaz bir sonucudur. Karaçelebizade, Mustafa Ali, Kâtip Çelebi gibi yazarlar 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sisteminde tanık oldukları ihlalleri şöyle özetliyorlardı: seçkin tarikatların nüfuzu, askeri yetersizlik, yolsuzluk (özellikle timar sisteminde), açık artırmayla makam satışı, saraydan maaş alanlara hak ettiklerinden daha yüksek mevkilerin verilmesi, padişah ile taşradakiler arasında değişen ilişki, askeri sınıfa sıradan kimselerin ve yabancıların sızması, kötü ve değersiz kişilerin ordu saflarını doldurması. Osmanlı, Babür ve Safevi imparatorluklarının siyasal ekonomilerinin değişmiş olması; Osmanlı'nın timar sistemindeki gerileme sonucu ticarileşme ve büyük mülk sahiplerinin oluşması, ayanların yükselişi; fiyat denetiminin merkezden yapılamaması ve fiyatların serbest kalması; Batı Avrupa sikkelerinin değer kazanması da ekonomik bozulmanın diğer sebepleriydi. Öte yandan Osmanlılar 16. yüzyılın sonunda, ateşli silahlarla donatılmış, çoğu kez silahlı çete gibi başına buyruk davranan paralı askerler kullanmaya başlamışlardı, çünkü Habsburglarla ve Safevilerle süregelen savaşlar için ateş gücüne sahip daha fazla piyadeye ihtiyaç vardı. Bu nedenle köylüleri tarımdan uzaklaştırıp paralı asker olarak meşru ya da gayrimeşru askeri görevlere sevkettiler; terhisten sonra bu askerler genellikle silahlarını alıkoyup haydutluğa yöneliyor ya da yerel yöneticilerin paralı askeri oluyorlardı (Baer, 2010, s.76-78).

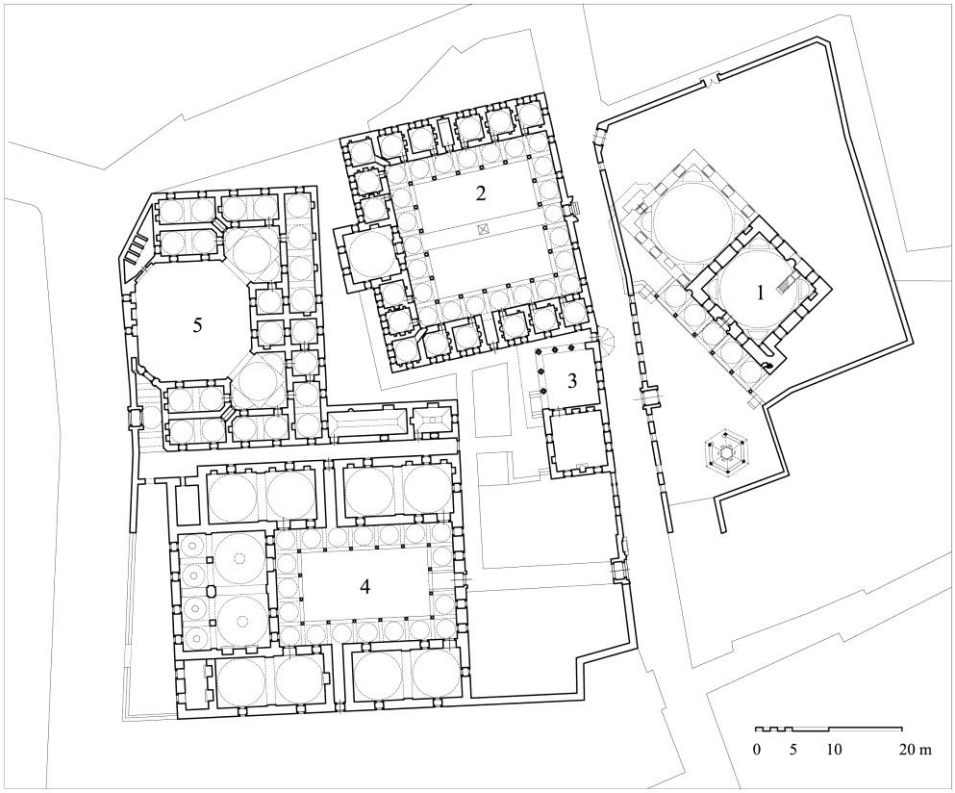
Bu bölümün geri kalanında, Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'dan Gülnuş Emetullah Sultan'a kadarki kadın sultanların yapıları ele alınacaktır. Bu yapılarla ilgili başvurulacak kaynaklar, ikincil kaynaklardır. Ancak gerek Gülnuş Emetullah Sultan'ın yapılarını ele alan bu tez çalışması gerekse yakın tarihli bani odaklı başka çalışmalar (Kartal, 2012; Kayaalp-Aktan, 2005) göstermiştir ki birincil kaynaklara ve özellikle de vakfiyelere dayalı kapsamlı bir çalışma yapılmaksızın bir baninin bütün yapılarını eksiksiz olarak ortaya koymak mümkün olmamakta, kimi yapılar eksik kalabilmekte ya da bazı yapılar söz konusu baniye yanlışlıkla atfedilebilmektedir. Bu nedenle öncelikle, aşağıda tartışılacak yapıların banilerin imar etkinliklerini ana hatlarıyla ortaya koyduğunu belirtmek gerekir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü hasekisi, yukarıda ele alınan "saltanatın iskânı" sürecinin başlatıcısı ve "kadınlar saltanatı"nın tetikleyicisi Haseki Hürrem Sultan'ın, bir sadrazamı yerinden edip başka birini getirecek, tahtın yeni sahibini belirlemek için çeşitli çabalara girişecek, yazdığı mektuplarla padişahı ve dış ilişkileri yönlendirebilecek kadar güçlü ve etkili bir kişilik olduğu bilinir (Bates, 1979, s.252). Onun sırrını, yerli ve yabancı pek çok gözlemci gibi Luigi Bassano da izah etmeye çalışmıştır:

> "Süleyman ona öyle bir aşk besliyor ve tüm tebaasını öyle şaşırtıyor ki, onun sultanı büyülediğini ileri sürüyorlar; bu yüzden kendisine cadı diyorlar. Yeniçeriler ve bütün saray halkı ondan da çocuklarından da nefret ediyor. Ama sultan onu sevdiği için kimse düşüncesini açıklamaya cesaret edemiyor." (Bassano, 1963, 18v'den aktaran Peirce, 2010, s.87)

Padişahın aşkını elde eden, bu suretle sancağa gitmeyip başkentte kalan, doğal olarak politikaya da müdahil olan Hürrem'in, yerleri ve sayılarının çokluğuyla ayırt edilen yapılarını, biraz da "cadılığına" ve yaptığı büyülere borçlu olduğu zannedilebilir. Hürrem'in ayrıcalıklı bir konumu olduğu açıktır; ancak Osmanlı kadın sultanlarının yukarıda açıklanan gelişim süreci ve baniliklerinin giderek önem kazanışı, bu metafizik açıklamayı gereksiz kılmaktadır. Kaldı ki Hürrem'in ve ondan sonraki kadın sultanların yapılarının İstanbul'da yoğunlaşması ve erkek hanedan mensuplarının yapılarının önüne geçmesi yine yukarıda görülen hanedan politikalarındaki değişimin kaçınılmaz bir sonucu olmuştur. I. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın ve kardeşi Şah Sultan'ın yukarıda ele alınan yapıları da bunun göstergesidir.

Hürrem'in özel statüsünü ortaya koyan ilk yapı, İstanbul'da inşa edilen ilk haseki sultan yapısı olan Avratpazarı'ndaki külliyedir. Tekil kubbeyle örtülü kare mekân ve tek minareden oluşan caminin boyutuyla değil, külliyenin yeri ve kapsamıyla (cami, medrese, mektep, imaret ve sonradan eklenen darüşşifa) önem kazanan bu ilk imar faaliyeti (Şekil 2.1), Şehzade Mehmet'in padişah olma çağına geldiği yaşta inşa edilmesi nedeniyle, şehzadenin annelerinin oğullarını temsilen bir yapı inşa etme geleneğine uygun düşer. Daha sonra da İslam'ın üç önemli kenti Mekke, Medine ve Kudüs'te inşa edilen külliyeler –her birinde imaret, medrese ve ribat, ayrıca Kudüs'teki külliyede cami, han, hamam ve başka yapılar yer alır– hanedanın ve Hürrem'in dini himayeciliğinin simgesi olmuşlardır. Yapıların çokluğu kadar prestijli yerleri ve imparatorluğun farklı coğrafyalarına yayılmış oluşları sıra dışıdır (Peirce, 2000, s.58-59). Hürrem Sultan'ın Haremeyn külliyeleri, Osmanlı'nın bu kutsal şehirlere yapmaya başladığı yardımların en erken tarihlilerinden biri olarak da öne çıkar (Peirce, 2010, s.281).

Şekil 2.1 : İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan Külliyesi planı: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Sıbyan mektebi, 4. İmaret, 5. Darüşşifa, (Necipoğlu, 2005, s.272).

Hürrem Sultan'ın yapıları bunlarla sınırlı değildir. İstanbul'da saltanat törenlerine fon oluşturan güzergâh üzerinde, Ayasofya'da bir çifte hamam inşa ettirmiş, başka bir hamamı ise kalabalık ticaret semti Eminönü'nde yaptırmış, Kapalıçarşı yakınında

da Kalcılar Hanı'nı vakfetmiştir. Ayrıca Ankara'da Haseki Sultan Camisi, Edirne'de Haseki Su Yolu, günümüzde Bulgaristan sınırları içindeki Svilengrad'ta cami, imaret ve mektepten oluşan külliye ile İstanbul'da bir medrese onun adını taşımaktadır.[10] Bu yapılar dışında Harun el Reşid'in karısı Zübeyde'nin yaptırdığı Mekke'ye su taşıyan Ayn Zübeyde suyolunun onun tarafından -daha sonra da kızı Mihrimah tarafından- onarıldığı, Şehzade Camisi'nin yapım sürecine aktif olarak katıldığı, hatta burada "yalınayak başıkabak" çalışan işçilerin aylıklarının artırılmasını bizzat istediği bilinmektedir (Necipoğlu, 2005, s.74, 194).

Hürrem'in bu geniş yapı repertuarı, valide sultan olamasa bile kendinden sonraki tüm haseki ve valide sultanlara prototip teşkil etmesine yetmiş olmalıdır. Bu etkin rolü, yapıları kadar politikayı yönlendirişiyle de oynadığı unutulmamalıdır. Yukarıda Bassano'dan alıntılanan padişahı etkilediği yönündeki genel kanının yanı sıra, Hürrem Sultan ile kızı Mihrimah Sultan'ın Leh Kralı Zygmunt August'a mektuplar ve hediyeler göndermeleri gibi somut veriler de mevcuttur ve bu kadın sultanların barış dönemlerindeki diplomatik rolüne ve bunda kökenlerinin etkili oluşuna iyi bir örnektir.[11]

Kanuni'nin kadınlarından bir başkası olan Gülfem Hatun, Hürrem Sultan'ın 1558'deki ölümünün ardından ön plana çıkmıştır (Özcan, 2007, c.II, s.219). Kanuni'nin Gülfem'den olan bir çocuğu saptanamamış olsa da ona değer verdiği, Üsküdar'da bir cami yaptırmasından anlaşılabilir (Sakaoğlu, 2008, s.186-187). Üsküdar İskelesi'ne yakın konumda bulunan ve günümüzde özgünlüğünü yitiren kırma çatılı bu cami, H. 968 (M. 1560/61) öncesinde tamamlanmış ve vakfiyesi düzenlenmiştir. Vakfiyeden, Üsküdar'daki camisinin yanında bir imareti de olduğu, çok sayıda dükkânı bunlara gelir getirmek üzere vakfettiği; ayrıca Manisa'da bir çeşme yaptırdığı anlaşılmaktadır (Uluçay, 2001, s.37).

Hürrem Sultan'la Kanuni Sultan Süleyman'ın kızları Mihrimah Sultan da İstanbul'da adını taşıyan iki önemli külliyeye sahip bir padişah kızı olarak dikkat çekici bir kadın banidir. Ancak ebeveynlerinin ona çok değer verdiği, gerektiğinde babasını Malta Seferi için yüreklendirdiği ve kocası Rüstem Paşa'nın erki düşünülecek olursa ona

[10] Hürrem Sultan'ın yapılarının tam bir listesi ve ayrıntıları için bkz. Kartal, 2012.

[11] Bu mektuplar, Nejat R. Uçtum'un "Hürrem ve Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Zigsmund'a Yazdıkları Mektuplar" (1980, s.712) adlı makalesinde yayınlanmıştır. Bu dönemdeki gelişmeler için ayrıca bakınız: Wawrzyniak, 2003.

tanınan bu ayrıcalıklar makul karşılanabilir (Bates, 1979, s.252). İlk yapısı, babası tarafından onun adına 1543-48 arasında Üsküdar'da, İskele Meydanı'nda inşa ettirilen cami, medrese, sıbyan mektebi ile günümüze ulaşmayan imaret ve tabhaneden oluşmaktadır. Boğaz kıyısındaki görünürlüğünü artıran konumu, önemli bir ticaret ve ulaşım merkezi olan Üsküdar'da yer alışı ve üç yarım kubbeyle desteklenen merkezi kubbeli, çifte minareli camisiyle dikkat çeken bu Mimar Sinan yapısı, Mihrimah Sultan'ı önceki padişah kızlarından farklı kılar (Necipoğlu, 2005, s.301) (Şekil 2.2).

Şekil 2.2 : Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi.[12]

Mihrimah Sultan'ın İstanbul'daki diğer önemli yapısı, ağabeyi II. Selim döneminde tamamlanan Edirnekapı'daki külliyedir. İnşaatı Mihrimah Sultan'ın babasının saltanatı sırasında başlamasına rağmen tamamlandığında padişah kardeşi mevkiinde olduğu için tek minareli olan, ancak şehrin önemli giriş kapılarından birinde, yüksek bir tepe üzerinde yer alması nedeniyle geniş ve yüksek kubbesiyle dikkat çeken camiyi, medrese, hamam ve dükkânlar bir külliyeye tamamlar (Necipoğlu, 2005, s.306-309). Yapının önemini artıran bir başka unsur ise, bir rivayete göre Aya Yorgi

[12] Aksi belirtilmedikçe bu tezdeki tüm fotoğraflar Muzaffer Özgüleş'e aittir.

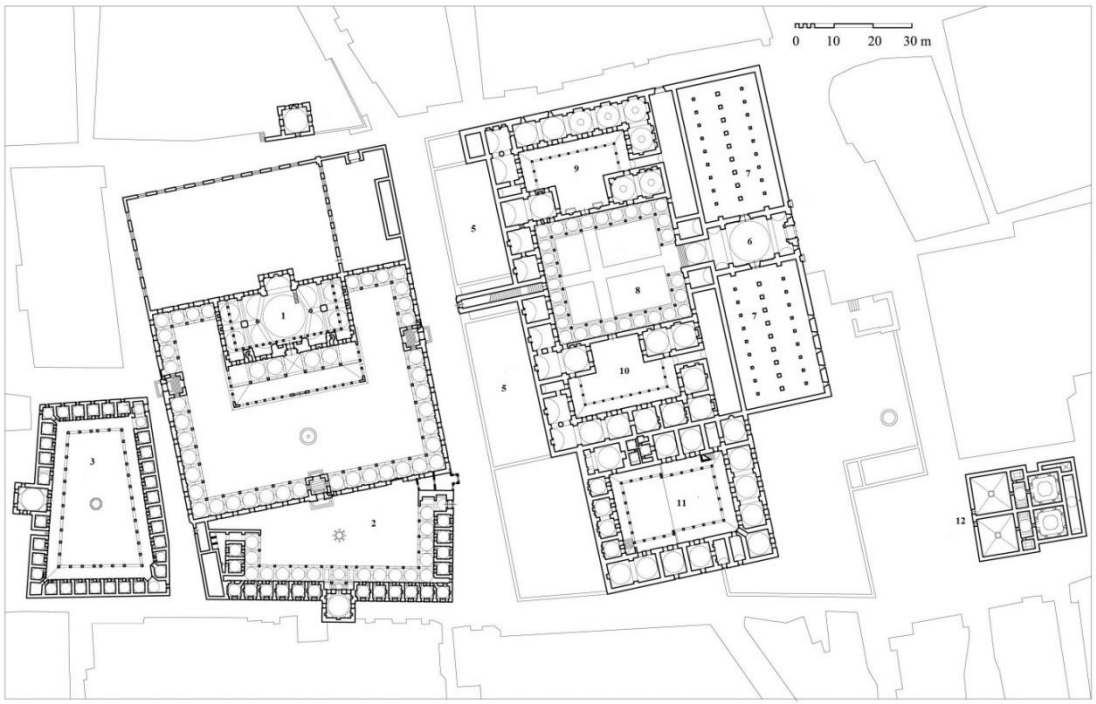
adlı bir kilisenin yerini alması, dolayısıyla Hıristiyan bir mekânı İslamlaştırmasıdır (Necipoğlu, 2005, s.314).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde savaş ganimetiyle cami yaptırmak bir gelenek halini almışsa da oğlu II. Selim ve torunu III. Murad bazı küçük fetihler dışında "kâfir" toprağı ele geçirmeyi başaramadıkları, hatta bunu sağlayacak seferlere çıkmayıp vezirlerini görevlendirdikleri -dolayısıyla başkentte kalarak "saltanatın iskânı"nı gerçekleştirdikleri- için, İstanbul'da külliye yaptırmamışlardı.[13] Nurbanu Sultan bu boşluğu, II. Selim'in hasekisi olarak başlattığı ve III. Murad döneminde valide sultanken tamamlanan Üsküdar'daki külliyesiyle doldururken, hem kendi statüsünü sağlama almış hem de hanedanın ihtiyaç duyduğu debdebeyi sağlamıştır. Bu da sonraki yıllardaki benzer politik darboğazlarda kadın sultanların benzer bir rol oynaması için örnek teşkil etmiştir. Nurbanu Sultan, padişahların yerine annelerinin hayır yapıları inşa etmeleri geleneğinin başlatıcısı, kadın sultanların hamiliği paradigmasının hasekilerden valide sultanlara geçişinin simgesi olmuştur (Peirce, 2000, s.62). Pınar-Kayaalp Aktan'a göre, o zamana kadar hiçbir kadın baninin inşasına kalkışamadığı boyutlarıyla Atik Valide Külliyesi, Osmanlı hanedan politikasının 16. yüzyıl sonlarına doğru Nurbanu'nun kişisel gücüyle biçimlenmesinin bir göstergesidir. Çünkü Osmanlı toplumunun hemen her kesiminde yaygın olan, özellikle ulema ve bürokratlar arasında öne çıkan "devlet ileri gelenlerinin imparatorluğu kötü yönettiği" görüşünü ortadan kaldıracak ve halkın kalbini kazanacak bir araç gerekiyordu ve bu da Atik Valide Külliyesi'ydi (Kayaalp-Aktan, 2005, s.17-20) (Şekil 2.3).

Nurbanu, ondan daha güçlü bir valide sultan olmaksızın haseki olan ilk, bir padişahla nikâhlanan ikinci kadın sultandır. Üstelik oğlunun veliahtlığının 1574'te tahta çıkışından 12 yıl önce ilan edilmiş olması, Nurbanu'yu hasekiyken bile valide sultan kadar güçlü kılmıştır. Başka bir deyişle Nurbanu, harem hiyerarşisindeki yerini sağlamlaştırıp valideliğini garantiye aldıktan sonra külliyesinin yapımına başlamıştır. Külliyenin bir doğrultuda 200 m'yi aşan boyutları, Üsküdar'ın fiziksel çehresinde önemli bir değişim yarattığı gibi, yeni bir mahallenin oluşmasını sağlamış ve semtin sosyoekonomik yapısını –dini eğitimin verildiği medresesi, bir tarikatın ayinlerini

[13] Padişahların İstanbul'da yaptırdığı ve kendi adlarıyla anılan Fatih, Bayezid, Sultan Selim ve Süleymaniye (ayrıca Şehzade) külliyelerinden sonra II. Selim külliyesi için Edirne'yi, III. Murad Manisa'yı seçmiştir. Bkz. Necipoğlu, 2005, s.27-35.

gerçekleştirdiği tekkesi, düşkünlerin karnını doyurduğu imareti, hastaların derman aradığı darüşşifasıyla– dönüştürmüştür (Kayaalp-Aktan, 2005, s.194-195).

Şekil 2.3 : Üsküdar'da Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi'nin planı: 1. Cami, 2. Medrese, 3. Tekke, 4. Sıbyan mektebi, 5. Darülhadis, 6. Giriş holü, 7. Çifte kervansaray, 8. İmaret avlusu, 9. İmaret, 10. Tabhane, 11. Darüşşifa, 12. Çifte hamam, (Necipoğlu, 2005, s.282).

Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin vakfına gelir getirmek üzere yaptırdığı diğer yapıları Ayvansarayî (2001, s.588), "Üsküdar'da vaki Valide-i Cedid Camii kurbünde olan Yeşildirekli Hamam ve İstanbul'da Divanyolu'nda vaki meşhur çifte hamam ve Langa Yenikapısı dâhilinde vaki havuzlu tek hamam bu vakfın müsakkafatındandır"şeklinde zikreder. Nurbanu'nun II. Selim'in hasekisi olunca günlük 40 akçeden 1000 akçeye çıkan, valide sultan olduğundaysa ikiye katlanan geliri sayesinde boyutları Süleymaniye'yle karşılaştırılabilecek külliyesini inşa ettirdiği ve oldukça masraflı vakfına gelir kaynağı oluşturduğu düşünülebilir (Perice, 2010, s.179). Öte yandan Nurbanu yalnızca kendi külliyesinin yapımıyla yakından ilgilenmekle kalmamış, kızı Şah Sultan'la damadı Zal Mahmud'un Eyüp'teki külliyesiyle ve oğlu III. Murad'ın Manisa'daki Muradiye Külliyesi'nin inşaatını da denetlemiştir (Necipoğlu, 2005, s.265). Bu durum, Nurbanu Sultan'ın yapıların biçimlenişi ve programıyla yakından ilgilendiğini gösterdiği kadar valide sultan olarak sahip olduğu erkin boyutlarını da sergilemektedir.

III. Murad'ın hasekisi ve III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın en bilinen imar girişimi, Eminönü Yeni Cami'dir.[14] Safiye Sultan'ın oğlunun yerine de giriştiği bu önemli yapı eylemliliği için seçtiği yer, kalabalık ticaret ve liman bölgesi Eminönü'ydü. Bu konum, yapının görünürlüğü açısından da son derece etkileyiciydi. Müslüman ve Venedikli tüccarların, Eminönü bölgesindeki ticarete Yahudilerin hâkim olmasından duydukları hoşnutsuzluktan yararlanarak Eminönü'ndeki Yahudi mahallesinde istimlaklere girişen Safiye Sultan, 1598'de cami, imaret ve rıbattan oluşacak külliyenin yapımını başlatırken, gayrimüslimlerin ağırlıkta oldukları bir bölgeyi İslamlaştıracağı için girişimine meşru bir zemin de hazırlamış oluyordu (Thys-Şenocak, 1998, s.63). Eminönü Yeni Cami'nin aynı noktadaki kilise ve sinagogların yerine inşa edilmesi, şehrin merkezinde girişilen dinsel ve demografik dönüşüme de dikkat çekmektedir (Necipoğlu, 2005, s.511).

Ancak caminin inşası, Osmanlılar açısından talihsiz bir dizi gelişmenin –Celâli isyanları ve Avusturya'yla uzun savaş– yaşandığı bir zamanda başlamış (Faroqhi, 2004, c.2, s.548, 554), bu da devletin içinde bulunduğu zorlu süreçte böylesine büyük çaplı bir imar faaliyetine girişilmesine karşı bir tepkiyi hazırlamış olmalıdır. Nitekim yabancı gözlemcilerin raporlarında, Safiye Sultan'ı birçok düzensizliğin sorumlusu olarak gören yeniçerilerin, çok masraflı cami inşaatından da hoşnutsuz oldukları, bunun üzerine inşaatın durdurulduğu; ancak bir süre sonra inşaatın devam ettiği okunmaktadır (Thys-Şenocak, 1998, s.63). Ancak Safiye Sultan'ın inşaatın finansmanı konusunda sıkıntılar yaşadığı ve politik nüfuzunu bu amaçla kullandığı, patriği değiştirmek için uğraşan bir kısım Rum'a destek vermesinden ve patrik değişince söz konusu Rumlardan bu aracılığı nedeniyle Yeni Cami için bağış almasından da anlaşılmaktadır.[15]

Nihayet, 1603 yılında III. Mehmed'in ölümü üzerine Safiye Sultan'ın valide sultanlığının son bulması ve Eski Saray'a gönderilmesiyle külliyenin inşaatı duraksadı, 1605'te Safiye Sultan'ın ölümüyle de henüz ilk kat pencereleri seviyesine ulaşabilen inşaat yarım kaldı. III. Mehmed'in yerine geçen I. Ahmet bu imar etkinliğini benimsemeyip inşaatı sürdürmeyince yapı ve çevresi sahipsiz kaldı; Yahudiler yeniden buraya yerleştiler ve bölge –gerek istimlaklerdeki adaletsizliklere

[14] Safiye Sultan hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Thys-Şenocak, 1994, s.24-38.

[15] Venedik Arşivi, İstanbul Mektupları,5 Ocak 1603, ASVE. Bu belgeyi benimle paylaşan Evrim Türkçelik'e teşekkür ederim.

gerekse yapılan büyük masraflara atfen– *zulmiye* olarak anılmaya başladı (Thys-Şenocak, 1994, s.46-48). Böylece Safiye Sultan'ın bu başarısız girişimi, kadın ya da erkek bir baninin bir yapı eylemine girişirken devletin ekonomik ve sosyal dengelerini gözetmesi gerektiğinin somut bir örneği olarak tarihe geçti.

Öte yandan Safiye Sultan Kahire'de başka bir caminin baniliğini daha devralmıştır. Darüssaade Ağası Osman Ağa'nın yapımını başlattığı camiyi ağanın ölümü üzerine devam ettirmeye –kesin olarak bilinmeyen bir tarihte– karar veren Safiye Sultan ya problemli Eminönü projesi nedeniyle ikinci bir hayrat arayışı içine girmiş ya da Eski Saray'a gönderildikten sonra mecburen başkentten uzaktaki bir yapıyla yetinmek zorunda kalmıştır (Thys-Şenocak, 1994, s.36-37). Her ne kadar kitabesine göre 1610'da, yani Safiye Sultan'ın ölümünden sonra tamamlansa da yapı Melike Safiye Camisi adıyla anılmaktadır (Thys-Şenocak, 2009, s.111).

Bir önceki valide sultan Nurbanu öldüğünde haseki olarak III. Murat'ın haremindeki gücü ve padişah üzerindeki etkisi artan Safiye Sultan'ın oğlu III. Mehmet'in padişahlığı döneminde valide sultan sanıyla büyük bir politik gücü elinde tuttuğu gerek Selanikî gibi dönem tarihçileri gerekse Venedik elçileri tarafından vurgulanmaktadır (Thys-Şenocak, 1994, s.26-32). Safiye Sultan'ın Üsküdar'a bağlı Karamanlı Köyü'nde bir mescitle bir çeşme yaptırarak eşi III. Murat'la kendisi için Kuran okunması maksadıyla bir vakıf kurduğu da bilinmektedir (Sakaoğlu, 2008, s.212-213; Thys-Şenocak, 1994, s.34).

I. Ahmed'in saltanatının başlarında, 1605 yılında ölen Handan Sultan'ın, kısa valide sultanlık döneminde veya daha önce, III. Mehmed'in hasekisi olduğu yıllarda yaptırdığı herhangi bir yapı bilinmemektedir (Uluçay, 2001, s.47; İyianlar, 1992, s.59). Belki de padişahın bir kadının gölgesinde kalmak istemeyişi, padişah annelerinin oğullarını, hanedanı ve devleti temsilen İstanbul'da giriştikleri imar faaliyetlerinin I. Ahmed tarafından devralınmasına sebep olmuş, Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra ilk kez başkentte bir saltanat camisi –Sultanahmet Camisi– inşa edilmiştir (Peirce, 2000, s.64). Ancak burada Handan Sultan'ın, oğlunun saltanatının ikinci yılında ölmesi, padişah adına validesinin bu rolü üstlenmesini olanaksız kılmış da olabilir (Şekil 2.4).

Şekil 2.4 : Sultanahmet Camisi şadırvan avlusu.

I. Ahmet'in altı minareli büyük cami projesi, sonraki padişahlar için ders alınacak bir örnek teşkil etmiş olabilir. Sefere çıkmadığı ve ganimet elde etmediği halde İstanbul'da, hem de Ayasofya gibi büyük bir caminin yanı başında büyük bir külliyenin yapımını başlatan I. Ahmed, ulema tarafından eleştirilmiş ve 1616'da yapımı biten cami "imansız camisi" denerek boykot edilmiştir (Necipoğlu, 2005, s.515). Nitekim sonraki padişahlar da, aşağıda görüleceği gibi, banilik rolünü yeniden validelerine devretmeyi uygun görmüşlerdir.

1617-1623 yılları arasında üç farklı padişahın tahta geçtiği, dört cülusun yaşandığı (Peirce, 1996, s.378) Osmanlı sarayında kadın sultanların gerek politik olarak gerekse yapı eylemliliği şeklinde varlık gösterebilecekleri bir ortam oluşmamış, hatta bir valide sultanın adı bile unutulmuştur. Şehzade Mahmud ve I. Mustafa'nın annesi, yakın tarihli bir çalışmada ortaya çıkarıldığı gibi Halime Sultan'dır (Börekçi, 2010, s.65, dipnot 96). III. Mehmed'in kadınlarından olan Halime Sultan'a ait herhangi bir yapı bilinmemektedir (Pazan, 2007, s.81-82).

I. Ahmed'in ilk hasekisi ve II. Osman'ın annesi Mahfiruz Sultan, oğlunun saltanatının üçüncü yılında, 1620'de ölmüş ve Eyüp Sultan'a gömülmüştür (Uluçay, 2001, s.48). Kimi kaynaklarda "yaptırdığı ya da adına yapılan eserler hakkında bilgi yoktur" (İyianlar, 1992, s.60) denilse de Eyüp Sultan Camisi'nde, cüzhanların sürekli Kuran okunması için bir cüzhane yaptırdığı bilinmektedir (Pazan, 2007, s.84). Eyüp Sultan'a gömülmesi, buradaki cüzhaneyle ilişkilendirilebilir. Fatih Sultan

Mehmed'den itibaren valide sultanın mezarının, eşi olan padişahın mezarının bulunduğu külliye içinde yer alması geleneğinin dışına çıkılması da buna bağlanabilir (Peirce, 1996, s.68).[16]

I. Ahmed'in (1603-1617) hasekisi olarak başladığı kariyerine oğulları IV. Murat (1623-1640) ve İbrahim'in (1640-1648) saltanatları süresince valide sultan olarak devam eden ve torunu IV. Mehmed'in saltanatının ilk üç yılında (1648-1651)"valide-i muazzama" sıfatıyla pozisyonunu koruyan Mahpeyker Kösem Sultan, Osmanlı tahtına çocuk yaşta ya da zihni yetersizliklerden mustarip padişahların geçtiği bir süreçte devlet yönetimini elinde tutmasıyla tanınmıştır (Uluçay, 2001, s.48-49). Hürrem Sultan'ın aksine, hasekiliği sırasında "görünmeyen" hayır işlerine imza atan ve bu sayede tepki toplamayan Kösem, büyük çaplı bir imar faaliyetine girmek yerine yoksul hacılara ve Mekke, Medine ve Kudüs'ün fukara halkına yardımlarda bulunmuş, hacılara su sağlamak için vakıflar kurmuştur (Peirce, 2000, s.63). H. 1026 (M. 1617) tarihli vakfiyede, Mekke'de Kuran okunmasını da içeren hayratın içeriği tam olarak saptanmıştır (İlgürel, 1964, s.23-24). Kösem Sultan'ın fakir genç kız ve erkekleri evlendirdiği ve borçluları cezaevinden çıkarttığı da bilinmektedir (Naima, 1967, c.V, s.113).

Kösem Sultan'ın imar faaliyetlerinden belki de ilki Anadolukavağı Mescidi'dir. Ayvansarayî'ye göre "bu mescid-i şerif kal'a ile beraber olarak fevkâni bina olunmuştur. Bu Kavak Kal'ası dahi Rumeli Kavağı Kal'ası'yla beraber 'El-istikamet' 1033 (M. 1623/24) tarihinde bina olunmuştur" (Ayvansarayî, 2001, s.553). Bu ifadeye dayanarak iki katlı olarak inşa edilen mescitle birlikte Boğaz girişinde karşılıklı kalelerin yapılmış veya güçlendirilmiş olduğu düşünülebilir. Kösem Sultan'ın Hieron tapınağının yerinde yaptırdığı caminin yakınında oğlu IV. Murad'ın yaptırdığı Kavak Kalesi, başkenti Kazakların saldırılarından korumayı amaçlamaktadır (Thys-Şenocak, 2009, s.298).

Kösem Sultan'ın en önemli yapısı, IV. Murad'ın saltanatı sırasında hayata geçirdiği Eminönü'ndeki Büyük Valide Han'dır (Kuban, 2007, s.395). Hanın ortasında fevkani bir mescit yer alır ve Ayvansarayî, hanın gelirinin bu mescidin vakfına bağlı

[16] Uluçay, "Mahfiruz Sultan'ın çok dindar bir kadın olduğundan mı Eyüp'e gömülmüştür, yoksa Sultan Ahmed'i çok sevmesine karşılık kendisini ihmal etmiş olmasından dolayı mı kocasının türbesine gömülmek istememiştir?" diye sorarak bunun üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele olduğunu belirtmektedir. bkz. Uluçay, 2001, s.48, dipnot 1.

olduğunu belirtir (Ayvansarayî, 2001, s.287). İstanbul'un ticaretinin kalbinin attığı bir noktada, Kapalıçarşı'yla Eminönü arasında yer alan bu büyük han, Kösem Sultan'ın baniliğinin önceki kadın sultanlardan farklı bir boyutunu –dini bir yapı yerine ticari bir yapıyı ön plana çıkarmasını– gösterir.

Babası I. Ahmet gibi büyük çaplı bir imar faaliyetine girişeceği bazı Venedik kaynaklarında aktarılan IV. Murad'ın erken ölümü, böylesi planları boşa çıkarmış ve annesi Kösem Sultan'a yeniden bu misyonu üstlenme fırsatını ve ödevini yaratmıştır (Peirce, 2000, s.64). Ancak Kösem Sultan, tahta yeni çıkan İbrahim'in hiç şehzadesinin olmaması nedeniyle Osmanlı Hanedanı'nın sonunun geleceği endişesinin yoğun olarak yaşandığı bir ortamda, belki biraz aceleye getirilerek, Üsküdar'da gözden uzak bir noktada, gösterişsiz bir külliye inşa ettirmiştir (Peirce, 2000, s.64). 9 m çaplı küçük kubbeli ve tek minareli bir cami, medrese, sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve çifte hamamdan oluşan Çinili Külliyesi, 1640 yılında tamamlanmıştır (Kuban, 2007, s.384).[17] Kösem bu mütevazı külliyeyle her iki oğlunun da anısını yaşatacak bir hayratı Sultan İbrahim'in saltanatının başında hayata geçirebilmiş, belki de siyasi arenadaki –oğlu ve gelini dâhil– düşmanlarının daha fazlasına imkân vermemesi nedeniyle, sonraki yıllarda bununla yetinmek zorunda kalmıştır (Peirce, 2000, s.64-65) (Şekil 2.5).

Şekil 2.5 : Çinili Külliyesi, (Gurlitt, 1912).

[17] Külliyenin tarihi ve mimarisiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çobanoğlu, 1994, c. 2, s.519-522.

Bunlar dışında, İstanbul'da, 1585'te III. Murat'ın sadrazamı Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından yaptırılan medrese, Kösem Sultan tarafından yapının dershanesine mihrap ve minare eklenerek ihya edilmiş; Valide Medresesi Mescidi olarak anılan yapının imamının maaşını ve diğer ihtiyaçlarını temin eden valide sultan, mescidin bitişiğine de büyük bir çeşme ekletmiştir (İlgürel, 1964, s.29; Ayvansarayî, 2001, s.284-286). Ayrıca Şehremini'de, Ebülhüda ve Mimar Acem tekkeleri arasındaki yol üzerinde bir çeşme (Tanışık, 1945, s.226; Tanışık, 1943, s.74) ile Yenikapı yakınında bir çeşme yaptırmıştır (Evliya Çelebi, 2008, s.283). Fethedilen bir şehirdeki dini yapılara bir kadın sultanın adının verilmesinin ilk örneğini de Kösem Sultan'da görmek mümkündür. Girit'te Resmo'nun (Rethymno) 1646'da alınmasından sonra burada kiliseden çevrilen camilerden biri Ortakapı'daki Valide Sultan Camisi olmuştur (Bıçakçı, 2003, s.100).

Leslie Peirce, Kösem Sultan'ın imar faaliyetlerini değerlendirirken, büyük çaplı bir dini yapı yaptırmamasını bir yetersizlik ya da eksiklik olarak değil, bilinçli bir tercih olarak yorumlar. Kösem Sultan'ın, zamanının zorlu politik süreçlerini kazasız bir şekilde atlatabilmek için, devletin gelir kaynaklarını kötüye kullanma şeklinde algılanabilecek bir yapı eylemine girişmekten kaçındığını, kendisinden önceki kadın sultanların –örneğin Safiye'nin– deneyimlerinden dersler çıkarmayı bildiğini vurgular. Farklı hamilik profillerini değerlendirerek de kadın baniliğin durağan ve sadece kadınlıkla ilgili bir analiz kategorisi olmadığını; dini, sosyal ve siyasi boyutları da içine alan dinamik bir kavram olduğunu öne sürer (Peirce, 2000, s.66).

Sultan İbrahim'in hasekisi ve IV. Mehmed'in annesi Hadice Turhan Sultan, oğlu yedi yaşında padişah olunca genç yaşta valide sultan sanını aldı; fakat üç sene Kösem Sultan'ın gölgesinde kaldıktan sonra 1651'de haremin tek lideri oldu (Uluçay, 2001, s.56-58). Saltanatının ilk on yılında, çocuk yaştaki hükümdar güçlü annesi Hadice Turhan'ın gölgesinde kaldı. Valide Sultan, bir perdenin arkasında da olsa hep padişahın yanında duruyor, sadrazam ve diğer vezirlerle görüşmelerinde hazır bulunuyordu. Kösem Sultan'ın öldüğü 1651'den Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olduğu 1656'ya kadar sadrazamların idareyle, savaşla ve imparatorluğun mali durumuyla ilgili padişaha sundukları arzlar fiilen Turhan Sultan'a sunuluyordu (Baer, 2010, s.100). Hadice Turhan Sultan'ın politik erkini meşrulaştıran imar faaliyetlerini Lucienne Thys-Şenocak şöyle özetler:

> "Bu dönem boyunca [1648-1683 yılları arasındaki valide sultanlık dönemi] Osmanlı sarayının siyasal ve kültürel pek çok gündemini biçimlendirdi; saltanatın iktidar ve serveti ile geleneksel ayrıcalıklarının çoğunun sahibi oldu. Bu ayrıcalıkların biri de Osmanlı'nın hem başkentinde hem de vilayetlerinde büyük ölçekli mimarlık çalışmalarının himayesidir. (…) 1658'de Çanakkale Boğazı'nın Ege girişinde iki büyük kalenin yapımını başlattı. 1661'de İstanbul'un Haliç'teki hareketli limanının merkezinde yer alan Eminönü semtinde, inşasına daha önce başlanan camiyle birlikte sıbyan mektebi, türbe, hünkâr kasrı ve çarşısı da bulunan büyük külliyeyi bitirmeye girişti. Daha ileri yaşlarında Trakya'daki, Balkanlar'daki ve Girit'teki Osmanlı topraklarında çeşitli vakıf binaları yaptırdı; ayrıca Mekke'ye giden Hac yolu üzerinde imaretlere kaynak sağladı. (…) Turhan Sultan'ın valide sultan olarak edindiği siyasal otoriteyi meşrulaştırmasını sağlayan, mimarlığı böyle iddialı bir biçimde himaye etmesiydi." (Thys-Şenocak, 2009, s.20)

Hadice Turhan Sultan'ın valide sultanlığı Osmanlı İmparatorluğu için bir dizi kötü gelişmeyle başlamıştı. Osmanlı donanmasının Venediklilere karşı 1655'teki bozgunu, 1571'deki İnebahtı Savaşı'ndan beri en büyük deniz yenilgisiydi. 1656'da maaşları esnafın kabul etmediği düşük değerli paralarla ödenen yeniçerilerin ayaklanması Çınar Vakası'yla sonuçlandı; harem-i hümayun hazinedarı, gümrük emini gibi yetkililer katledildi. Nihayet Venedik, 1656'da Çanakkale Boğazı girişindeki Bozcaada, Limni ve Semadirek adalarını işgal etti (Baer, 2010, s.94-95). Çözüm, Hadice Turhan Sultan'ın onayıyla Köprülü Mehmet Paşa'nın olağanüstü yetkilerle sadrazamlığa getirilmesiyle bulundu (Danişmend, 1972, c.3, s.422).

Hadice Turhan Sultan'ın valide sultan olduktan sonraki ilk büyük imar faaliyeti –zira daha önce 1652/53'te Beşiktaş'taki sahil sarayının yakınında bir çeşme yaptırmıştı (Thys-Şenocak, 2009, s.113)– bu gelişmelerle yakından ilgilidir. Çanakkale Boğazı'nı ve İstanbul'u olası başka saldırılara karşı korumak için Seddülbahir ve Kumkale'yi inşa ettirmiş, ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in 15. yüzyılda yaptırdığı Kilit Bahir ve Kale-i Sultaniye'yi de esaslı bir şekilde onartmıştır. Böylece devleti askeri alanda güçlendirerek oğlunun saltanatını sağlamlaştırmış, kendi iktidarını da güçlendirmiştir (Thys-Şenocak, 2009, s.131, 198).[18]

Hadice Turhan Sultan'ın ikinci ve en dikkat çekici yapısı, Eminönü Yeni Cami Külliyesi'dir.[19] Evliya Çelebi'ye göre, 1660 yangınından sonraki günlerde İstanbul bir kül yığını görünümündeyken Hadice Turhan Sultan hasarı görmek için İstanbul'u

[18] Bu kaleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. LucienneThys-Şenocak, 2009, s.131-212; Arda, 1974.
[19] Külliye ve banisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Thys-Şenocak, 1994, s.51-174.

dolaşmaya çıkmıştı (Baer, 2010, s.141). Yanmış bir camiyi onaran Köprülü Mehmet Paşa'ya atfen "Muhtaç bir cami olsaydı ben de tamir ederdim" diyen Valide Sultan'a sadrazam Eminönü'ndeki Safiye Sultan'ın yarım kalmış camisini tamamlamasını önerir. Valide Sultan da bu teklifi beğenip kâhyasına para göndererek hemen işe başlamasını emreder (Baer, 2010, s.142). İnşaat, 24-26 Temmuz 1660 tarihleri arasında vuku bulan yangından bir yıl sonra, 22 Temmuz 1661'de başlar (Baer, 2010, s.168, dipnot 33). Dönem tarihçileri de yangını Yahudilerle ilişkilendirerek, yarım kalmış caminin inşasını ve bölgenin istimlakini meşrulaştırıyordu (Baer, 2010, s.142):

> "O terk edilmiş ve viran cami Yahudilerin ortasında kaldı. Nasıl ki kâfirlik karanlığı dinlerini örtüyorsa, onlar da sözü edilen caminin zeminini ve temellerini çerçöple gizlediler; o derece ki, orada bir caminin temellerinin bulunduğunu kimse bilmiyordu. 1071 senesinde bir gün tesadüfen, söz konusu caminin temelleri etrafında takdiri ilahi ile büyük bir yangın çıktı ve Konstantiniyye'nin sur içinde pek çok yerini yaktı." (Kürt Hatip Mustafa, Risale, fol. 19b-20a'dan aktaran Baer, 2010, s.147)

Yahudilerin ilahi gazap ateşiyle yakıldığına yer veren benzer bir anlatıma, padişahla valide sultanın onayına sunulmak üzere Nasuh Paşazade Ömer Bey tarafından hazırlanan *Turhan Valide Sultan Vakıfnamesi*'nde de rastlanmaktadır (Baer, 2010, s.148, dipnot 46). Külliyenin hünkâr kasrına giriş kapısın yanındaki çini panoda yer verilen Haşr suresi, Allah'ın kınanmayan Yahudileri Medine'den nasıl kovduğunu anlatması bakımından manidardır (Thys-Şenocak, 1998, s.67). Tarihçiler caminin inşasını, kâfirlere ait bir mekânın fethiyle ilişkilendirerek meşrulaştırıyor, hanedan servetinin külliye inşaatına ayrılmasını bu nedenle olumluyorlardı. Oysa 50 yıl önce, I. Ahmed'in Ayasofya'nın karşısında inşa edilen camisi ulema tarafından protesto edilmişti. 1660'ların başında Kadızadelilerin[20] ve Hıristiyanların yükselişte oluşu, bir patrikten ve Avrupa desteğinden yoksun olan Yahudileri bir tepkiyle karşılaşmadan sürmeyi kolaylaştırıyordu (Baer, 2010, s.145).

[20] 17. yüzyıla damgasını vuran Kadızadeliler hareketinin lideri Kadızade Mehmet Efendi'ye göre sufi semahı ve müziği; türbeleri ziyaret; kahve, tütün, alkol ve afyon kullanımı; Mevlit Kandili, Regaip Gecesi, Kadir Gecesi ibadetleri ve camilere birden fazla minarenin yapılması gerçek İslam'ı bozmuştu. Kadızadeliler, Osmanlı'nın dışarıdaki askeri yenilgilerinden ve içerideki ekonomik zorluklarından, dini ve idari yöneticelerinsufi tarikatlarla ilşkilerini ve onları korumalarını, ulemanın ahlaki bozulmasını sorumlu tutuyorlardı. Bkz. Baer, 2010, s.110-117;Zilfi, 1986, s.251-269.

Şekil 2.6 : Eminönü Yeni Cami ve sağda Mısır Çarşısı girişi.

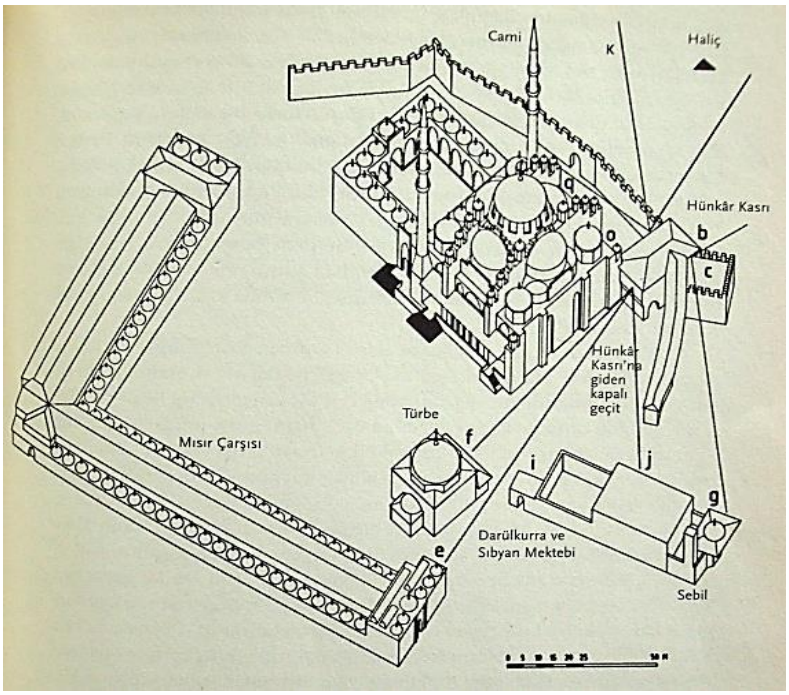
Külliye 1663'te tamamlandığında, iki minareli ve dört yarım kubbeyle desteklenen merkezi kubbeli camisi Hadice Turhan Sultan'ı ve hanedanı İstanbul'un en kalabalık mekânlarından birinde temsil etmeye başlamıştı (Şekil 2.6). Padişahın adı ve mührünün yanı sıra, zaferlerin ve fethedilen şehirlerin adları da Eminönü Yeni Cami'nin mahyalarında yerini buluyordu. Kentsel mekânın fethinin simgesi olan yapı, uzak yerlerdeki fetihlerin adını duyuran bir afiş gibi kullanılıyordu (Baer, 2010, s.154-5). Osmanlı sarayının hem erkek hem de kadın banileri, saltanat bakışının ayrıcalıklarını kullanarak çeşitli mekânlarda denetim kurabiliyor; yapının banisine geniş ve derin görüntüler ya da özel manzaralar sunan mekânlar yaratılabiliyordu.[21] Külliyedeki hünkâr kasrı da gerek valide sultanın gerekse padişahın, tebaasının içinde ve bakışlarının onlar üzerinde olduğunu hissettirmesi bakımından ayrıcalıklı bir yapıydı.[22] (Şekil 2.7, Şekil 2.8) Hünkâr kasrını taşıyan sütunlardan birinin Girit'ten, Hanya şehrinin fatihi Yusuf Paşa tarafından getirilmesi de ayrıca manidardır (Evliya Çelebi, 2008, s.259).

[21] Hadice Turhan Sultan'ın Yeni Cami'deki hünkâr kasrı bağlamında tartışılan bakışın gücü kavramı için bkz. Thys-Şenocak,2009, s.254-262 ve s.308, not 17.

[22] IV. Mehmed'in çağdaşı Şah II. Abbas, İsfahan'daki sarayın ana girişinde büyük meydana bakan bir köşk yaptırarak, -törenlerin başında olsun ya da olmasın- varlığına işaret eden yüksek konumdaki bu yapıyla, Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Cami hünkâr kasrına benzer bir uygulamayı hayata geçirmişti. Bkz. Baer, 2010, s.373.

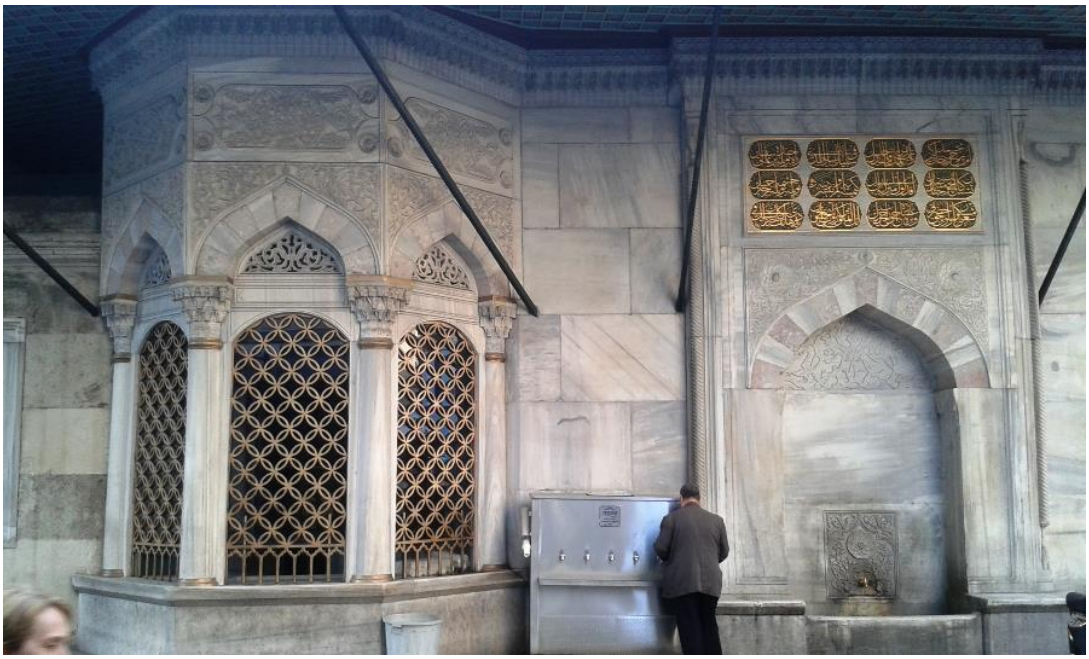

Şekil 2.7 : Eminönü Yeni Cami hünkâr kasrı.

Şekil 2.8 : Eminönü Yeni Valide Külliyesi'nin hünkâr kasrından görüş çizgilerini gösteren çizim, (Thys-Şenocak, 2009, s.255).

Külliyedeki Mısır Çarşısı ise, imparatorluğun ve hanedanın boşalan hazinesini zenginleştirecek olması nedeniyle zekice bir hamleydi (Baer, 2010, s.151). Kösem Sultan'ın çarşı bölgesindeki hanı gibi hem caminin vakfına destek sağlayacak bir yapıydı hem de bölgedeki gayrimüslim tüccarların tekeline meydan okuyacak olması bakımından anlamlıydı. Külliyede ayrıca bir darülkurra, bir sıbyan mektebi, bir çeşme, bir sebil ve Hadice Turhan Sultan'ın türbesi de yer alıyordu (Şekil 2.9).

Şekil 2.9 : Eminönü Yeni Cami Külliyesi'nde sebil ve çeşme.

Türbe, boyutu ve içinde yatan hanedan mensupları düşünüldüğünde, camiye kıyasla valide sultanın sahip olduğu gücü daha çok yansıtmaktadır. Padişahların Bursa'dan beri süregelen kendilerine ait türbelere gömülmeleri geleneği, Hadice Turhan Sultan'la birlikte değişime uğramıştır. Ayaklarının hemen ucunda oğlu IV. Mehmed, onun hemen ardındaki sıradaysa torunları II. Mustafa ve III. Ahmet'le torunlarının çocukları I. Mahmud ve III. Osman yatmaktadır (Peirce, 1988, s.64). Hadice Turhan Sultan'ın ölümünün hemen sonrasında yaşanan Viyana hezimetinin ardından geçen zorlu yıllarda annesinin desteğinden mahrum kalan IV. Mehmed'in mezarının bu konumlanışıyla ilgili olarak, "sağken olduğu gibi ölümünden sonra da onun gölgesinden kurtulamamış" olduğu yorumu yapılır (Baer, 2010, s.379).

Hadice Turhan Sultan'ın sonraki hayratlarından biri de Hicaz'da hacılara su temini için -kayınvalidesi Kösem Sultan gibi (İlgürel, 1966, s.83-94)- kurduğu vakıftır. 1663 tarihli vakfiyede, ayrılan para ile hacılara su dağıtmak için 63 devenin tutulması öngörülmüştür.[23] Muhtemelen IV. Mehmed'in sarayı 1663'te Edirne'ye taşınmasıyla birlikte burada yaptırılan üç odalı ve divanhaneli kasrı da Hadice Turhan Sultan finanse etmiştir (İyianlar, 1992, s.116-117). Uyvar'ın 1663'te fethedilmesinin ardından Uyvar'ın en büyük ve en eski kilisesi (Macar Cemaati Kilisesi) IV.

[23] Hadice Turhan Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kitaplığı, no.150. Yavuç'un (1978) tezi bu vakfiyenin ilk 30 varağının; Uysal'ın (1979) tezi ise aynı vakfiyenin geri kalanının transkripsiyonunu içermektedir.

Mehmed adına, ikinci en büyük kilisesi (Fransisken Kilisesi) ise Hadice Turhan Sultan adına camiye çevrilmiştir (Çalışır, 2004, s.44).[24] Hadice Turhan Sultan'ın başka bir yapısı, 1669'da ele geçirilen Girit Adası'ndaki Kandiye'de kiliseden çevrilen camisidir (Bıçakçı, 2003, s.109). Yine kaledeki Hz. Meryem Manastırı, Kandiye'nin alındığı sene Valide Turhan Sultan adına hamama çevrilmiştir (Silahdar, 1928, c.I, s.550-551). Turhan Sultan adına Kandiye'de kiliseden çevrilen camiye, şehrin Yahudi mahallesinin tüm evleri ve dükkânları –Yahudilerin sadakatlerine rağmen– vakfedilmiştir (Baer, 2010, s.252). Kamaniçe'nin 1672'deki fethinden sonra da buradaki kiliselerden biri valide sultan adına camiye çevrilmiştir (Kolodziejczyk, 2004, s.53).

Turhan Sultan'ın başka bir yapısı, ölümünden kısa bir süre önce, 1682'de yapımına başlanan ancak günümüze hiçbir izi ulaşmayan, Rumeli Kavağı'ndaki antik Serapion yakınlarındaki Valide Camisi'dir (Thys-Şenocak, 2009, s.297). Ayvansarayî yapı için "Baniyesi Sultan Mehmed Han-ı Rabi hazretlerinin valide-i muhteremeleri Turhan Hadice Sultan'dır ki İstanbul'da vaki Yeni Cami demekle meşhur cami-i kebirin sahibesidir." (2001, s.552) der. Kösem Sultan'ın Anadolu Kavağı Camisi ve oğlu IV. Murad'ın bunun yanına ve karşısına inşa ettirdiği kaleler, Turhan Sultan'ın ölmeden bir yıl önce Rumeli Kavağı'nda yapımını emrettiği cami ve Çanakkale'deki Kumkale ve Seddülbahir kaleleri, Kösem ve Turhan arasındaki bir paralelliği akla getirir. Lucienne Şenocak, Hadice Turhan Sultan'ın ömrünün sonundaki bu imar faaliyetini şöyle sorgulamıştır:

> "O zaman Rumeli Kavağı projesi ne olabilirdi? Kardeşçe bir saygı gösterisi mi, haremdeki eski bir rakibe meydan okuma mı, stratejik konumlu boğaz kıyılarında bina yaptırma biçimdeki himayeci etkinlik kalıbının bir tekrarı mı, yoksa pratik bir askeri kaygının sonucu mu? Eldeki veriler bu son mimarlık projesinin ardında hangi dürtülerin yattığı ya da gerçekten yürütülüp yürütülmediği ve eğer gerçekleşmişse Turhan Sultan'ın çıkarlarını ve eylemliliğini ne ölçüde temsil ettiği konusunda ancak tahmin yürütmemize olanak verir." (Thys-Şenocak, 2009, s.298)

Bu durumda Kösem Sultan ile gelini Hadice Turhan Sultan'ın benzer bir imar politikasını izlediği, bunun arkasında yukarıda sıralananlar gibi pek çok motivasyonolabileceği ve Gülnuş Sultan gibi sonraki banilerin önceki banilerin imar faaliyetlerinden ilham aldığı iddia edilebilir. Ancak Turhan Sultan'dan sonra, oğlu II.

[24] Hammer de Uyvar'da iki kilisenin camiye çevrildiğini yazar. Bkz.1990, c. 6, s.108.

Süleyman'ın kısa saltanatı sırasında üç yıl valide sultanlık yapan Saliha Dilaşub Sultan, herhangi bir yapının baniliğini üstlenme şansına sahip olamamıştır (İyianlar, 1992, s.122; Pazan, 2007, s.97). Valide sultanlara özgü etkin bir baniliği yeniden görebilmek için Gülnuş Sultan'ın valide sultanlık makamına oturacağı 1695 yılını beklemek gerekecektir.

2.3 Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde kadın sultanların yapıları, erkeklerin yapılarından daha az ve mütevazı olsa da onlarınki gibi genellikle Bursa ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Fetret devri sonrasında yapıların şehzadelerin yetiştiği yerlerde veya çevresinde kümelenmeye başladığı görülmektedir. I. Mehmed'in annesi Devlet Hatun'un Merzifon'da; II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'un Tokat'ta; II. Bayezid'in eşlerinin Amasya ve Manisa'da; I. Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun'un Trabzon'da ve I. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'da yapılarına rastlanmaktadır. Bu durum, hasekilik sırasında inşa ettirilen yapılar için hasekilerin sancaklarda gövde gösterisi; valide sultanlık döneminde inşa ettirilenler içinse sancağa vefa borcunun ödenmesi şeklinde yorumlanabilir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadın sultanların yapıları genellikle zaviye-imaret türünde iken sonraki yıllarda devletin merkezileşmesine paralel olarak daha çok zaviyeli camiler yaptırdıkları, Kanuni devrine kadar olan süreçte medreseden çok mektep gibi daha mütevazı yapılarla yetindikleri, han, hamam gibi gelir getiren binaları ise II. Mehmet devrinden itibaren inşa etmeye başladıkları görülmektedir (Bölükbaşı, 2006, s.78-79). İlk başlarda kadın sultanların imar faaliyetleri daha mütevazı boyutlarda olmuşsa da II. Bayezid döneminden itibaren daha gösterişli külliyeler yapılmaya başlanmış, şehzade sancaklarındaki bu külliyeleri I. Selim döneminde Trabzon'da, Kanuni döneminde Manisa'da valide sultanlar adına inşa ettirilen büyük külliyeler izlemiştir (Bölükbaşı, 2006, s.82). Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar en büyük yapılar padişahlar tarafından inşa ettirilirken, onun 1520'de tahta çıkmasının hemen ardından, köle kökenli bir kadın olan annesi Hafsa Sultan, ilk kez büyük çaplı bir yapıya imza atmıştır. Konum olarak her ne kadar başkent yerine oraya en yakın sancak olan ve şehzadelik döneminde Süleyman'ın yetiştiği Manisa seçilmiş olsa da yapının boyutları ve iki minareli oluşu, Hafsa Sultan'ın "Sultaniye Camisi"ni bir ilk olarak öne çıkarır (Peirce, 1988, s.61). Bu da,

Kanuni döneminden itibaren kadın sultanların başkent İstanbul'da ve başka yerlerde inşa ettirecekleri iddialı yapıların işaretçisi olmuştur.

Hürrem Sultan gibi bir hasekinin padişah üzerindeki etkisi ve siyasete müdahil oluşu, şehzadesiyle sancağa gitmeyip başkent İstanbul'da kalışı onu doğal bir bani olarak ön plana çıkarmıştır. Oğlu tahta çıkamadan öldüğü için valide sultan olamasa da o zamana dek hiçbir hasekinin gerçekleştiremediği çapta imar faaliyetlerinde bulunmuş ve sonraki kadın sultanlar için –özellikle yapıların İstanbul'da yer alması bakımından– örnek teşkil etmiştir. Kanuni'den sonraki padişahların –bazı istisnalar dışında– sefere çıkmaktan vazgeçip sarayda yaşamaya başlamaları, savaş ganimetiyle saltanat camisi yaptırma geleneğinin de bir bakıma sonunu hazırlamıştır. Bunda, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, ekonomik ve yönetimsel zaaflar ve bunların sonucu olan yenilgiler, krizler ve isyanlar da etkilidir. Sarayda haremin artan önemi, çocuk yaşta tahta geçen padişahlara annelerinin naiplik etmesi ve nihayet veraset sisteminde "ekber evlat" uygulamasına geçilmesi, Hürrem sonrasındaki yeni süreci olgunlaştırmıştır. "Saltanatın iskânı"nın sonucu olarak kadın sultanların devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi oluşlarıyla, 17. yüzyılın başlarında inşa edilen Sultanahmet Külliyesi dışında, 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'daki büyük külliyelerin çoğunu sarayın kadın üyelerinin –padişah eşleri, anneleri ve kızları- yaptırdığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde kadın sultanların yeni fethedilen yerlerde mimari faaliyetlere girişmediği, ilk başkentler Bursa ve Edirne'de buraların fethinden çok sonra, İstanbul'da da ancak II. Bayezid döneminden itibaren padişah eşlerinin ve annelerinin yapılar inşa ettirdiği görülmekte; bu durum da kadın sultanların yeni fethedilen şehirlerde hayır kurumları inşa etmeyi tercih etmediklerini ya da bunun uygun görülmediğini göstermektedir (Bölükbaşı, 2006, s.80-81). Bu durum Kösem Sultan'la birlikte değişmiş, o zamana kadar erkeklere tanınan bu ayrıcalık valide sultanlıkları sırasında Kösem'e ve daha sonra Hadice Turhan'a da sunulmuş, fethedilen yeni şehirlerin, kiliselerin camiye çevrilmesi yoluyla İslamlaştırılması onların adıyla da gerçekleştirilmiştir.

3. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN YAŞAMI VE DÖNEMİNİN GELİŞMELERİ

Gülnuş Emetullah Sultan, pek çok Osmanlı kadın sultanı gibi cariye olarak başladığı harem yaşamını, padişaha iki şehzade vererek ayrıcalıklı bir noktaya taşımış bir haseki, bu ayrıcalığın gerçek nimetlerini ise bu iki oğlunun padişahlıkları döneminde yaşayan bir valide sultandır. Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önce sadece Kösem Sultan'ın eriştiği iki oğlunun tahta geçmesi nedeniyle iki kez valide sultan olma şansına Gülnuş Sultan da sahip olmuş, 1664'te IV. Mehmed'e ilk şehzadesini doğurduğunda başlayan kariyeri 1715 yılındaki ölümüne dek sürmüştür. Yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca Osmanlı hareminde ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Gülnuş Sultan, bir önceki bölümde benzerleri görüldüğü gibi, sahip olduğu gücünü imar faaliyetleriyle de dışa vurmuştur.

Söz konusu yarım yüzyıllık sürecin Osmanlı İmparatorluğu için son derece önemli dönüşümlerin yaşandığı, siyasi, askeri ve ekonomik alanda çalkantılı yıllar olması, Gülnuş Sultan'ın dönemini bir kez daha ayrıcalıklı kılmaktadır. Ancak genel olarak 17. yüzyıl, Osmanlı tarihinde önemi gözden kaçırılan, belki de askeri başarısızlıklar nedeniyle görmezden gelinen bir dönem olduğu için Gülnuş Sultan da bundan nasibini almış, şimdiye kadar hayatı ve yapılarına gereken önem verilmemiş, siyasete etkisi yok sayılmış ya da göz ardı edilmiştir. O nedenle bu bölümde Gülnuş Sultan'ın hayatı, Osmanlı haremine dâhil oluşundan ölümüne dek –IV. Mehmed'in saltanatındaki hasekilik ve iki oğlunun saltanatları sırasındaki valide sultanlık dönemleri– ele alınırken döneminin tarihsel arka planı da değerlendirilecek ve yapılarının ortaya çıktığı ortam bu sayede görülebilecektir. Son olarak da Gülnuş Sultan'ın kişiliğiyle ilgili yorumlara ve siyasetle iç içe geçen yaşamına dair genel bir değerlendirmeye yer verilecektir.

3.1 Hasekilik Dönemi (1664-1687)

Önemleri genellikle bir şehzadeye bağlı olan Osmanlı harem kadınlarının varlıkları da ancak bir şehzade dünyaya getirdiklerinde, yani haseki olduklarında hissedilmeye

başlanır. O ana dek sıradan bir cariye, yani köle oldukları için, kökenleri, daha önceki yaşamları, hareme getirilişleri bu nedenle genellikle önemsenmez (Peirce, 1996, s.17-74). Gülnuş Sultan için de bu durum geçerlidir. Haremdeki gerçek kariyerine 1664'te şehzade Mustafa'yı doğurunca başlayan Gülnuş Sultan'ın gerçek adı, ailesi, uyruğu hakkında bilinenler arşiv belgelerine değil, genellikle ikincil anlatılara dayanır.

Farklı kaynaklarda isminin Rabia Gülnuş, Ümmetullah, Hadice Gülnuş, Gülsüm Emetullah şeklinde geçtiği görülen (Sakaoğlu, 2007, s.151) Gülnuş Sultan, yerleşik anlatıya göre, 1646'da Girit'teki Resmo'nun (Rethymno) Deli Hüseyin Paşa tarafından fethedilmesinden sonra buradan getirilen tutsaklardan biridir ve güzelliği nedeniyle saraya hediye edilmiştir (Uluçay, 2001, s.65-66). Alderson'a –ve onu kaynak olarak gösteren pek çok yazara– göre Resmolu Rum Verzizzi ailesindendir (Alderson, 1956, tablo 38'den aktaran Uluçay, 2001, s.66). Az sayıda da olsa, Venedikli bir İtalyan olduğunu iddia edenler de vardır (Koçu, 1968, c.9, s.4539). 1642 doğumlu IV. Mehmed'ten daha büyük olamayacağını varsayarak, doğum tarihini 1642, 1643 veya 1644 olarak öngören kaynaklar vardır (Uluçay, 2001, s.65; Altınay, 2000, s.266). Ancak Resmo'dan getirilirken 3-4 yaşında bir çocuk değil, yetişkince bir kız olduğunu düşünen, dolayısıyla IV. Mehmed'ten büyük olması gerektiğini belirtenler de vardır (Sakaoğlu, 2008, s.267).

Gülnuş Sultan'ın kökeni hakkında başka bir öneriyi, ikincil Osmanlı kaynaklarının dışında kalan Avrupa kaynaklarını, Gülnuş Sultan'ın betimlendiği dönem gravürlerini ve bir halk şarkısını ele alan Manusakas dile getirmektedir. 1682-84 arası Venedik Balyosu olarak görev yapan Giovanini Batista Donado'nun Ağustos 1684'te Venedik Senatosuna sunduğu rapordan aktaran yazar, onun Girit'teki iki Vergitzi ailesinden daha asil olana mensup Ortodoks bir Rum olduğunu; farklı kaynak ve gravürlerde (Şekil 3.1, Şekil 3.2) geçen asıl adının Evmenia olduğunu ve 1643'te doğmuş olması gerektiğini belirtir. İlk olarak Vasilios Psilakis'in 1892 tarihli bir makalesinde yer verdiği bir Girit halk şarkısını ele alan Manusakas'a göre, şarkıda anlatılan kişi Gülnuş Sultan olmalıdır. Şarkıya göre, bir pazar sabahı ve yortu günü kaçırılan papaz Vorya'nın kızı İstanbul'a götürülmüş, padişahın haremine sunulmuş ve sonunda padişah annesi olmuştur. Bu şarkının farklı versiyonlarını değerlendiren Manusakas, şarkının, Gülnuş Sultan'ın valide sultan oluşandan sonra

Girit'te söylenmeye başladığına, sözlerinde gerçeği yansıtmayan bölümler olsa da genel anlatının doğru olduğuna hükmeder (Manusakas, 1951, s.349-384).[25]

Kökeni, adı ve doğum tarihi ne olursa olsun her halükârda bir cariye olarak hareme giren ve muhtemelen kayınvalidesi Hadice Turhan Sultan tarafından seçilerek IV. Mehmed'e sunulan Gülnuş, padişaha ilk şehzadesi Mustafa'yı 1664'te Edirne'de doğurunca, haseki sultan namını almıştır (Giz, 1950, s.17). Bu sırada saray ve harem kadroları, padişahın hocası Vanî Mehmed Efendi'nin önerisiyle 1663'te Edirne'ye taşınmıştı (Sakaoğlu, 2007, s.152). Yine Vanî Mehmed Efendi'nin nüfuzuyla 1660 ve 1670'lerde birkaç kez, meyhanelerin yıkılması; alkol, tütün ve afyonun yasaklanması emredilmişti (Baer, 2010, s.187-191). Osmanlı İmparatorluğu'nda Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığıyla (1656-1661) başlayan yeni dönemde merkezi yönetim gerek yeniçerileri gerekse taşra eyaletlerini yeniden denetimi altına almış, Eflak ve Erdel'de duruma tekrar hakim olmuştur (İnalcık ve Quataert, 2004, s.518). Ardından sadrazamlığı oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1661-76) devralmış, 1663 yılında Uyvar'ın fethinden sonra Habsburglarla 1664'te Vasvar Antlaşması imzalanmış ve padişahla sadrazamı Venediklilerin elindeki Girit'e yönelmeye karar vermiştir (Baer, 2010, s.241-3). Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden geçtiği bu olumlu süreçte Gülnuş Sultan'ın şehzade Mustafa'yı doğurması, hem onu padişah nezdinde çok itibarlı bir konuma yükseltmiş, hem de doğum uğurlu sayılarak çeşitli şenliklerle kutlanmıştır (Doğru, 2006, s.51).[26]

Şehzade Mustafa'nın doğumundan sonra haseki sultana verilen önemin arttığının bir başka göstergesi de 95 numaralı mühimme defterinde yer alan ve hepsi de 1664 yılının ikinci yarısına tarihli ve haseki sultanın –muhtemelen doğumla birlikte kendisine padişah tarafından armağan edilen– haslarıyla ilgili hükümlerdir:

> "Haseki Sultan'ın tasarrufunda olan topraklara müdahale eden yerel yöneticilerin men olunmaları", "Haseki Sultan'ın gelirlerinin toplanması işi", "Gelirleri Haseki Sultan'a ait olan göçerlerin vergilerini sultanın voyvodasına ödemeleri", "Haseki Sultan'ın topraklarından çıkarılan kükürdün satılması", "Haseki Sultan'ın köylerinin halkını rahatsız eden eski voyvodalardan Kara Mehmed Kethüda'nın men edilmesi", "Haseki Sultan'ın geliri kendisine ait köylere müdahale eden subaşıların men olunmaları", "Gelirleri Haseki Sultan'a ait topraklarda eşkıyalık yapan kişilerin yakalanması" (Alan, 2008, s.XXIII-XXXIV)

[25] Bu makalenin çevirisinde bana yardımcı olan Yani Paisos'a şükranlarımı sunarım.

[26] Fransız gezgin Thévenot bu doğum vesilesiyle Halep'te yedi gün yedi gece düzenlenen şenliklere tanık olmuştur. Bkz. Nutku, 1987, s.22.

1665 sonbaharında, Eminönü Yeni Valide Camisi'nin tamamlanması üzerine düzenlenen törene Padişah IV. Mehmed ve annesi Hadice Turhan Sultan'la birlikte Haseki Gülnuş Sultan ve şehzade Mustafa da katılmıştır (Baer, 2010, s.149). Mustafa'yı doğurması nedeniyle Gülnuş Sultan'ın padişah gözünde kazandığı değer, anlaşılan onu protokolde üst sıralara çıkarmıştır. O sırada genç bir haseki olan Gülnuş Sultan, böylesi bir cami yaptırmayı ve görkemli bir törenle açılışını yapmayı aklına koymuş olabilir.[27] Benzer şekilde, Valide Sultan'ın 2 Temmuz 1668'de İstanbul'a girişini anlatan Tavernier, Turhan Sultan'la birlikte başka bir kadın sultanın -muhtemelen Haseki Gülnuş Sultan'ın- da bulunduğu ve altı beyaz atın çektiği, paşaların eşlik ettiği bir arabadan söz eder (Tavernier, 1984, s.161).

Gülnuş Sultan'la padişah IV. Mehmed arasında yakın bir ilişki olduğu, özellikle Şehzade Mustafa'nın doğumundan sonra IV. Mehmed'in Gülnuş'u yanından hiç ayırmadığı, avlara ve seferlere bile onu beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Dönem tarihçisi Hüseyin Behçeti'ye göre IV. Mehmed ava ve hasekisine eğilimliydi, bu yüzden sefere giderken yolda avlanmayı ve hasekisini yanına almayı ihmal etmezdi (Baer, 2010, s.269). Bu sayede Gülnuş Sultan, haremin kapalı dünyasının dışına çıkıp birçok yer görme şansına kavuşan belki de ilk ve tek kadın sultan olmuş; Bulgaristan'da Filibe, Karinabad, Yanbolu kentlerini; ayrıca Teselya, Makedonya ve Romanya'yı dolaşmıştır (Sakaoğlu, 2008, s.268). "Hükümdarı av peşinde bir orman muhafızına, o da *Diana* ya da dağ perisi misali bir avcıya dönüştü." (Rycaut, 1687, s.221-222'den aktaran Baer, 2008, s.159) şeklinde betimlenen Gülnuş Sultan ve IV. Mehmed, 1669 sonbaharında Kandiye'nin fethini avdayken öğrenmişler, bunun üzerine Selanik'te kışlayıp –muhtemelen birlikte– ata binip ava çıkarak bahara kadar Edirne'ye dönmemişlerdi (Baer, 2010, s.250).

Gülnuş Sultan, padişahla birlikte 1672'deki Kamaniçe Seferi'ne de katılmıştı. IV. Mehmed hasekisi dışında Valide Hadice Turhan Sultan'ı ve Şehzade Mustafa'yı da yanına almış, harem mensupları için Babadağ'da otağ-ı hümayun kurulmuş ve burada konaklanmıştı. Hatta yolculuk esnasında Haseki Gülnuş Sultan'ın gümüş arabası şiddetli yağmur nedeniyle çamura saplanmış ve sadrazamla adamları arabayı balçıktan kurtarmak için çok uğraşmışlardı. Kamaniçe'nin 28 Ağustos 1672'de

[27] Böyle bir fırsatı ilk defa, törene katılan büyük oğlunun saltanatı sırasında Galata'da yakalamış olsa da asıl görkemli camisinin açılışını 50 yıl kadar sonra Üsküdar'da, ikinci oğlunun padişahlığı döneminde gerçekleştirecektir. Bkz. Bölüm 5.5, Bölüm 5.10.

fethedilmesi üzerine, kaledeki kiliseler devlet ileri gelenlerinin adına camiye çevrilirken bunlardan birine de Haseki Sultan'ın adı verildi (Doğru, 2006, s.23-31).Böylece Gülnuş Sultan'ın ilk yapısı, yeni fethedilen bir şehirde hayat bulurken ilk defa bir haseki sultan bu ayrıcalığa ulaşmış oluyordu (Bkz. Bölüm 5.1).

Kamaniçe'nin ve Podolya eyaletinin alınmasının ardından 18 Ekim 1672'de Bucaş Antlaşması imzalansa da sonraki yıl IV. Mehmed Hotin seferi için yeniden Ukrayna'ya gelecekti (Kolodziejczyk, 2004, s.6-7). Gülnuş Sultan bu sefere de katıldı, hatta IV. Mehmed'e ikinci şehzadesini bu sefer sırasında konaklanan Hacıoğlupazarı'nda dünyaya getirdi: "Mübarek Ramazan ayının 22. Pazar gecesi [M. 31 Aralık 1673] kerametli padişah hazretlerinin (…) Sultan Ahmed adlı bir şehzadesi vücuda gelip gayb perdesinin arkasından bu şahadet âlemine ayak basmakla Babadağı kasabasında, Hacıoğlupazarı'nda ve bilâd-ı selase diye bilinen İstanbul, Bursa ve Edirne'de üç gün üç gece şehir donanması ferman buyurulmuştur." (Defterdar, 1977, s.73) Böylece ilk defa bir şehzadenin sefer sırasında ve başkentten uzakta doğumuna tanıklık edilmiştir.[28]

Gülnuş Sultan'ın iki oğlu, Mustafa ve Ahmed, H. 1084'te (M. 1675) sünnet olmuşlardır. Bu merasimi anlatan ve Şair Nabi tarafından kaleme alınan *Surname* adlı eserde şehzadelerin annesi haseki sultanın veya babaanneleri valide sultanın adı hiç geçmemektedir (Silahdar, 1962, c I, s.644-646; Zorlutuna, 1965; Nutku, 1972, s.42-64'ten aktaran Güler, 2006, s.30-31). Ancak *Zübde-i Vekayiat*'da Valide Turhan'la başhaseki Gülnuş'u, vezirler safında kethüdalarının temsil ettikleri yazılıdır (Sakaoğlu, 2008, s.269). Bu düğünü yabancı bir gözlemci olarak izleyen Tavernier'in, Gülnuş hakkında söyledikleri ilginçtir: "IV. Mehmed'in oğlu çok görkemli bir törenle sünnet edilmiştir. Bu şehzadenin çok güzel bir kadın olan annesi, bu törenin Türkler ve yabancılar için çok görkemli olmasını sağlamak amacıyla şehzadenin o gün giyeceği giysinin tümünün elmaslarla kaplanmasını istemiş. Bunun gerçekleşmesi için de hazineden çok değerli parçalar bozulmuş, sonra da her şey yerine geri götürülmüştür." (Sakaoğlu, 2008, s.269) Bu sünnet düğününün sonunda, padişahla Gülnuş Sulltan'ın kızları Hatice Sultan İkinci Vezir Musahip Mustafa Paşa ile evlendirilmiş, Edirne'de bir süre de bu düğünün şenlikleri sürmüştür (Defterdar, 1977, s.102-106).

[28] Doğum öncesindeki hazırlıklar ve sonrasındaki törenler gibi ayrıntılar için bkz. Doğru, 2006, s.50-53.

Bu sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Podolya'da Lehistan'la savaşları 1676'daki Zorawna Barışı'na kadar sürmüştür. Ardından Ukrayna'nın hakimiyeti için 1676'dan 1681'e kadar sürecek Osmanlı-Rus Savaşları başlamış ve bu savaşların bir safhasına gazi kimliğini sergilemek isteyen IV. Mehmed –ve muhtemelen hasekisi Gülnuş Sultan– da katılmış, sonuçta imzalanan 1681 Bahçesaray Antlaşması, Osmanlı'nın Ruslara karşı zaferini ilan etmiştir (Finkel, 2007, s.253; Faroqhi, 2004, s.560-561). Bu süreçte Haseki Gülnuş, ilk önemli imar faaliyetini hayata geçirmiş, 1679'da Mekke'de bir imaret ve darüşşifa ile Mısır'da ambarlar yaptırarak Osmanlı kadın sultanları için itibarlı bir hayrata imza atmıştır (Bkz. Bölüm 5.2).

Osmanlı'nın 1670'lerde askeri ve siyasi alanda tutturduğu başarı grafiğini 1683'teki önemli bir dönüm noktası, II. Viyana Kuşatması değiştirecekti. Haseki Gülnuş Sultan, IV. Mehmed'i bu yolculukta da yalnız bırakmamıştı. Onun padişahla birlikte Viyana Seferi'ne gidişi, *Silahdar Tarihi*'nden takip edilebilir:

> "Ve onuncu Perşembe gün [M. 8 Nisan 1683]
>
> Uzun olmayan alay Filibe Köprüsü'nü geçip karşı tarafta kurulan otağı hümayuna vardı ve padişah kadınları şehirde Pirinççi Mehmet Paşaoğlu hanesine kondu. (…) Yarı yolda bulunan İstanimaka suyunun taş köprüsünde izdihamdan birer ikişer adım yürünürken arkadan gelen Haseki Sultan, 80 kadar harem-i hümayun koçusuyla birlikte gelip o mahalden yarım saat mesafedeki yere kadar toplanmış olan halkı bin bir zahmetle ikiye yarıp geçti. Bu izdihamda birkaç zavallı, hayvanların ayaklarının altında kalıp ezildi. (…)" (Silahdar, 1947, s.11)

Padişahın ve haremin sefer sırasında konaklayacakları Belgrad'taki saraya geçişleri de şöyle anlatılmaktadır:

> "Ve dokuzuncu Perşembe gün [M. 6 Mayıs 1683]
>
> Haseki Sultan hazretleri çadırlardan şehirde muayyen olan saraya nakl ü teşrif buyurmağın müsahip paşa ve kethüdalıkları hizmetinde olan Büyük Mirahur Boşnak Sarı Süleyman Ağa ve yollarda konakçıları Yeğen Hüseyin Bey koçuları önüne düşüp tablhane çalarak isal eylediler." (Silahdar, 1947, s.17)

IV. Mehmed, II. Viyana kuşatması için yukarıda görüldüğü gibi Belgrad'a kadar gelmiş, hatta şehrin fethedileceği beklentisiyle Gülnuş Sultan'ı da yanında getirmişti. Ancak Polonya kralı Jan Sobieski'nin destek kuvvetlerinin müdahalesi sonucu kuşatma başarısız olmuş, askerlerinin bozgununu öğrenen padişah, hasekisiyle beraber, şiddetli yağmur altında zor bir yolculukla Edirne'ye dönmek zorunda kalmıştı (Baer, 2010, s.335-336). Belki -Kamaniçe'de olduğu gibi- Gülnuş Sultan

adına Viyana'nın önemli kiliselerinden biri camiye çevrilecekti, ama sonuç bir hezimet olmuştu.

Sefer sonrasındaki yıllar hem Osmanlı İmparatorluğu için, hem de IV. Mehmed ve Gülnuş Sultan için hiç de iyi geçmeyecekti. Viyana bozgunu sonrasında Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesi fayda sağlamamıştı. 1685'te toprak kayıpları Mora'dan Orta Avrupa'ya kadar genişlemiş, Budin kuşatılmıştı. 10.000 kişilik bir sipahi grubunun isyanı yeniçeriler tarafından bastırılabildi. Bunu 1685 ve 1686'daki sadrazam idamları, askeri yenilgiler, yeni toprak kayıpları -Venedikliler 1687'de Atina'yı bile aldı-, mali krizler ve Anadolu'daki isyanlar izledi. 1686 yazının perişan edici kuraklığı ve kıtlığı ölümlere sebep olurken padişah Boğaz'da şehrin keyfini sürüyordu. 1686-87 kışı da küçük buz çağı olarak anılacak kadar soğuk geçmiş, yollar kapanmış, sonrasında eriyen kar suları evleri basmıştı (Silahdar'dan aktaran Baer, 2010, s.341-358).

1686'da Budin'in düşüşü, 1687'deki Mohaç yenilgisi, hazinenin boşalması ve bunun üzerine başvurulan yeni vergiler, ordu, idare ve ulemanın önce sadrazam Süleyman Paşa'nın, ardından da IV. Mehmed'in sonunu hazırladı. IV. Mehmed'in mecburen idam ettirdiği Süleyman Paşa'nın yerine Köprülülerin damadı Siyavuş Paşa getirildi. Kısa bir süre sonra da av merakı ve sürekli hareket halinde oluşu eleştirilen[29] IV. Mehmed padişahlıktan çekilmek zorunda bırakıldı. Yerine, başa geçmesini istediği oğlu Mustafa değil, padişah olmaya gönülsüz kardeşi Süleyman tahta çıkarıldı. II. Süleyman, kardeşini ve iki oğlunu –Gülnuş'un eşini ve çocuklarını– önce Topkapı Sarayı'nda kılıç odasında, ardından 1689'da Edirne'de hapsetti ve IV. Mehmet 1693'te burada öldü (Silahdar'dan aktaran Baer, 2010, s.341-358, 361).

Oysa Gülnuş Sultan 1683-1687 arasında haremin en önemli üyesi haline gelmişti. Çünkü Hadice Turhan Sultan'ın ölüm haberi Viyana kuşatması sürerken ve alınacak yenilgiden birkaç hafta önce gelmişti (Silâhdar, c.2, s.116'dan aktaran Thys-Şenocak, 2009, s.299). Ancak Viyana bozgununun yarattığı olumsuz ortam nedeniyle IV. Mehmet 1687'de tahttan inene dek geçen dört yıl boyunca, Gülnuş bu ayrıcalıklı pozisyonun keyfini süremeyecek ve belki de bu yüzden yeni bir yapıyı finanse etmeye fırsat bulamayacaktı (Öztuna, 1966, c.10, s.97). Halbuki Fazıl Ahmet Paşa

[29] Artık gazi sayılmadığı için avcılığı da eleştirilen IV. Mehmed'in av masrafları ve bu konudaki tepkiler için bkz. Baer, 2010, s.336, 352.

döneminde hükümetteki etkisi silik olan Haseki Sultan'ın, Kara Mustafa Paşa'nın düşüşünden sonra, Kara İbrahim Paşa ve Süleyman Paşa'nın sadrazamlıkları sırasında nüfuzunun giderek arttığı kaydedilmektedir (Hammer, 1990, c.6, s.459). Bu nüfuz, valide sultanın olmadığı haremde en üst rütbeli kadın sultan oluşuna bağlanabilir.

IV. Mehmed'in tahttan inmesinden sonra Gülnuş Sultan İstanbul'a, Eski Saray'a gönderildi (Anonim, 2000, s.108). Oğullarının tahta çıkmasını beklediği sekiz yıllık süreçte Gülnuş Sultan'ın yaşadıklarına dair herhangi bir bilgi olmadığı gibi bu dönemde yaptırdığı bir yapı da yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal İttifak Devletleri'ne karşı birçok cephede verdiği ve birçoğu hezimetle sonuçlanan savaşlar II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmet (1691-1695) devirlerinde de sürmüştür. 1688'de Belgrad düşmüş, 1689'da Ruslar Kırım'a saldırmış, 1691'de Salankamen Bozgunu yaşanmış, 1694'te Sakız Venediklilerin eline geçmiştir (Faroqhi, 2004, s.560-562). Hasekilik statüsünü yitiren Gülnuş Sultan'ın bu süreçte bir imar faaliyetine girişmesi de doğal olarak mümkün olmamıştır.

Yine de Gülnuş Sultan, iki şehzade dünyaya getirmesi ve IV. Mehmed'in ona bağlılığı nedeniyle 1687'ye dek başarılı bir hasekilik dönemi geçirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun en azından 1683'e dek içinden geçtiği görece iyi süreç onun bu yıllarda iki yapıya banilik etmesine imkân vermiştir.

3.2 II. Mustafa Devrindeki Birinci Valide Sultanlık Dönemi (1695-1703)

II. Mustafa'nın cülusu haberinin 7 Şubat 1695'te, İstanbul'da Eski Saray'da bulunan Gülnuş Sultan'a müjdecilerce duyurulması, Gülnuş Sultan'ın hayatında yeni bir dönemin başlangıcını ifade ediyordu. Ardından Sultan Mustafa da padişah olduğunu bildiren bir hatt-ı hümayunu bizzat yazarak annesine gönderdi ve onu Edirne'ye çağırdı (Silahdar, 1962, c.I, s.4-5). Valide Sultan'ı Edirne'ye getirme göreviyle Darüssaade Ağası İstanbul'a gönderildiği gibi Nişancı Vezir Elmas Mehmed Paşa da onun muhafızlığına memur edildi (Silahdar, 1962, c.I, s.7). 1 Recep 1106 (M. 15 Şubat 1695) Salı günü Gülnuş Sultan'ın oğlunun cülus tebrikine dair mektubu Adil Köşkü'nde padişaha ulaştırıldı (Silahdar, 1962, c.I, s.8).

Valide Sultan İstanbul'dan Edirne'ye gideceğinden, iki şehir arasındaki menzillerde gerekli hazırlıkların yapılması için kadı ve kethüdalara emirnameler gönderildi (BOA

İE. DH. 23 2126). İstanbul'daki Eski Saray'dan başlayan valide alayı Yeni Saray'a varmış, oradan Edirne'ye hareket etmişti. II. Mustafa annesini yolda karşılamış, yolda ve Edirne'de görkemli törenler gerçekleşmiş, hediyeler dağıtılmıştı (Silahdar, 1962, c.I, s.20). Valide Sultan'ın Edirne'ye gidişi için tamir edilen köprülerin masraflarının beraberinde, ölen padişah II. Ahmed'in cenaze masrafları da yer alıyordu (BOA İE. ENB. 5 559). Kayınbiraderinin ölümü, oğlunu padişahlığa, Gülnuş Sultan'ı valide sultanlığa yükseltmiş, bu da onun Osmanlı siyasetine nüfuzunun ve yapılarının önünü açmıştı.

Gerçekten de Gülnuş Sultan valide sultanlık kariyerine prestijli bir yapıyla başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal İttifak Devletleriyle savaşları farklı cephelerde sürerken bir süredir Venediklilerin elinde bulunan Sakız Adası 21 Şubat 1695'te yeniden fethedilir (Vlasto, 1913, s.91). Adadaki Katolik kiliselerinden biri tahta yeni çıkan padişah II. Mustafa adına, biri Gülnuş Sultan adına, biri de adanın ikinci fatihi Serasker İbrahim Paşa adına camiye çevrilir (Silahdar, 1962, c.I, s.17) (Bkz.Bölüm 5.3). Bu banilik, Gülnuş Sultan'ın sonraki yıllarda sürdüreceği devletin temsilcisi olma misyonunun da bir göstergesidir.

Gülnuş Sultan'ın yeni makamıyla edindiği ayrıcalık ve ona verilen önem, onun Edirne'den İstanbul'a ya da İstanbul'dan Edirne'ye gidişleri öncesinde yazılan hükümlere ve alınan detaylı önlemlere yansımıştır (BOA C. SM. 69 3476). Örneğin 97 numaralı mühimme defterindeki Ekim 1695 tarihli bir hüküm, Edirne'den İstanbul'a varıncaya kadarki kadılara hitaben yazılmıştır ve İstanbul'dan nakledilen harem arabalarının hangisinin kazasına varırsa, emin bir yere gönderilmeleriyle ilgilidir (Gültepe, 1992, s.53). Gülnuş Sultan'ın Edirne'den Akpınar Bahçesi'ne gidişi için yapılan "göç levazımı", araba tamiri gibi hazırlıkların da belgelere konu olduğu görülmektedir (BOA İE. SM. 16 1653; İE. SM. 23 2353; C. SM. 16 803). Gülnuş Sultan, II. Mustafa'nın padişahlığı süresince çoğunlukla Edirne'de bulunmuştur. Nitekim belgelerde, Edirne'deki sarayın ısıtılması için alınacak odunların, harem ve Enderun dışında harcanacağı üçüncü yer olarak valide sultan dairesi zikredilmektedir (BOA AE. SMST.II. 41 4004). İkinci başkente bir yapı yaptırarak valide sultanlığını vurgulamak istediği düşünülebilecek Gülnuş Sultan, 1696'da saray bahçesi yakınlarına namazgâhlı bir çeşme inşa ettirmiştir (Bkz. Bölüm 5.4).

II. Mustafa padişah olduktan sonra Erzurum'da sürgünde bulunan hocası Feyzullah Efendi'yi bütün çocukları ve ona bağlı insanlarla birlikte hemen Edirne'ye çağırmış, onları tahtının çevresinde önemli görevlere atamış, hocasını ise şeyhülislamlık görevine getirmişti (Silahdar, 1962, c.I, s.140). Hatta 1106 Ramazan'ının başlarına (M. Nisan 1695) ait bir mühimme kaydına göre, Eyüp'teki Rukiye Sultan Sarayı'nı şeyhülislam ve müftü Feyzullah Efendi'ye vermiştir (Altınay, 1988, s.17). Muhtemelen Gülnuş Sultan da oğlunun bu kararını onaylamış, belki de ona önayak olmuştur. Zira bir sonraki yapısı Galata Yeni Cami'nin inşa edilmesini sağlayan şer'i onay büyük bir olasılıkla Feyzullah Efendi tarafından verilmiştir. 6 Mayıs 1696'da Galata'da çıkan büyük bir yangında zarar gören şehrin en önemli Katolik yapısı olan San Francesco Kilisesi'nin yeniden yapımına izin verilmemiş, bir yıl kadar sonra da padişahın fermanıyla arsasına el konulmuş ve yerine valide sultan adına bir saltanat camisi inşa edilmiştir (Belin, 1894, s.208) (Bkz. Bölüm 5.5). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal İttifak Devletleri'ne karşı ciddi yenilgiler aldığı bu süreçte Sakız'daki ve Galata'daki gibi dönüşümler ve bu dönüşümlerin devleti temsilen Gülnuş Sultan tarafından gerçekleştirilmesi anlamlıdır.

II. Mustafa 1695, 1696 ve 1697'de üç defa ordunun başında seferlere katılmıştı (Öztuna, 1966, c.10, s.149-163). Gülnuş Sultan da Kırım Hanına yazdığı ve Avusturya seferi sırasında oğlu II. Mustafa'ya yardımını esirgememesini istediği mektubunda da görüldüğü gibi oğluna destek veriyor, devletin çıkarları için başka ülkelerin yöneticileriyle yazışmalar yapıyordu (TSMA, E. No. 79/15'ten aktaran Berksan, 1998, s.14). II. Mustafa Avrupa'da kaybedilen bazı kaleleri yeniden fethediyor ve hemen annesine müjdeci gönderiyordu (Silahdar, 1962, c.I, s.78, 100, 197). Oğlunu sefere uğurlarken Edirne'ye kadar ona eşlik eden Gülnuş Sultan, dönüşte onu yine Edirne'de karşılıyor, ona armağanlar veriyordu (Silahdar, 1962, c.I, s.113, 144, 209, 307).

Ne var ki daha önceki yenilgilerin üzerine eklenen Azak'ın 1696'daki düşüşü ve 1697'deki Zenta bozgunu, Osmanlıların özgüvenini ve dış ülkelerle ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiş olmalıdır. Sonunda Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır (Faroqhi, 2004, s.560-561; Öztuna, 1966, c.10, s.143-183). Öyle ki 26 Ocak 1699'da Karlofça'da yapılan barış görüşmelerinin haberini Edirne'ye getirenler ve müzakereciler, barışın sağlanması nedeniyle ödüllendirilmiştir (Silahdar, 1962, c.II, s.10-11).

29 Haziran 1699'da, düşmanlarla barış sağlanması sonrasında halkın huzuru ve güvenliği için İstanbul'da oturmanın uygun olacağı tavsiyeleri üzerine, padişah İstanbul'a dönme kararı almıştır. Gülnuş Valide Sultan da haremle birlikte hareket ederek yola koyulur. 13 Ağustos 1699'da padişah Silivrikapı'dan İstanbul'a girerken Valide Sultan bu töreni, Silivrikapı dışında bulunan Bekri Mustafa Paşa Çiftliği'nden izler. Buradan kızı Hatice Sultan'ın Ayvansaray'daki yalısında yemeğe geçer, oradan da kafesli kayıkla tersaneye gider (Silahdar, 1962, c.II, s.23-25). Bu sırada Gülnuş Sultan, Galata'da yaptırdığı caminin 26 Eylül 1699'daki resmi açılış törenine oğlunu da davet eder. Galata'daki caminin yanındaki çeşmeden başka Emekyemez Mahallesi'nde bir çeşme daha yaptırır (Bkz. Bölüm 5.6).

Padişah ve annesi sonraki aylarda genellikle Topkapı Sarayı dışında, hasbahçelerde, boğazda, Davut Paşa Sarayı'nda, Çatalca Sarayı'nda ya da Üsküdar Sarayı'nda vakit geçirir. Son olarak bayram için 26 Ramazan 1112'de (H. 6 Mart 1701) İstanbul'a gelen padişah bayramdan sonra Edirne'de oturmaya karar verir ve Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'ya İstanbul'daki işleri bir an önce tamamlayıp Edirne'ye gelmesini emreder. Bu sırada Korna ve Basra, Mustafa Paşa kumandanlığında yeniden Osmanlıların eline geçer (Silahdar, 1962, c.II, s.34-46, 64-66).

Nusretnâme'deki "22 Zilhicce 1112 tarihinde sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'yı Av Kapısı'ndan Darüssaade'ye davet eden Valide Sultan, padişahla ilgili birçok konuda ona çeşitli salıklarda bulundu ve bir kürk giydirdi" (Silahdar, 1962, c II, s.52) ifadesi, Gülnuş Sultan'ın siyasette ne kadar etkin olduğunun birinci ağızdan kanıtıdır. Benzer şekilde, hısmı olan Kıblelizade Ali Bey'in öldürülmesine üzülüp ürken sadrazamın gücenikliğini gören Feyzullah Efendi ve Valide Sultan, padişahı onun gönlünü almak için sıkıştırmışlar ve o da bunun üzerine 22 Muharrem 1114'te (M. 18 Haziran 1702) sadrazama iki hilat giydirmiştir (Silahdar, 1962, c.II, s.116).

Silahdar, Edirne'ye gidişin, Feyzullah Efendi'nin kendi çevresindekileri kayırmak ve öteki ulemayı gözden düşürmek için padişahı etkilemesinin bir sonucu olduğunu yazar. 1703'te II. Mustafa'nın tahttan çekilmesine sebep olacak Edirne Vakası'nın padişahın, halkın işlerini, devletin bütün yönetimini, yani hükümetin dizginlerini Feyzullah Efendi'nin eline teslim etmiş, vezirlerin yetkilerini hiç derecesine indirmiş olmasına bağlar. Alınan kararlardan padişahın Edirne'de oturacağı anlaşılmış, İstanbul halkı arasında büyük bir küskünlük çıkmış ve ayaklanmanın doğmasında başlıca etken olmuştur (Silahdar, 1962, c.II, s.46-47, 140, 142).

Edirne Vakası öncesinde halkın Feyzullah Efendi'nin görevden alınması talebine karşı duran II. Mustafa'ya annesi Gülnuş Sultan'ın "Arslanım, bir âdem içün ümmet-i Muhammed arasına kılıç düşürürsün, sonra ne sen kalursun ne biz kaluruz. Azl ve nefy edüp bir tarafa gitsün, gavga basılsun, görelim nice olur" şeklinde tavsiyede bulunduğu ve bunun üzerine padişahın müftü efendinin azledilip sürgüne gönderilmesi için bir hatt-ı şerif verdiği aktarılmaktadır (Anonim,2000, s.108). Bu ifadeden Gülnuş Sultan'ın olayları iyi takip edip padişahın ve kendisinin iktidarının devamı için gerekli siyasi hamleleleri yapması için oğlunu yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

Yine de Gülnuş Sultan'ın uyarıları gelişmelere engel olamadı. Temmuz 1703'te, İstanbul'da cebecilerin ulufelerini alamamalarının protestosuyla başlayan olaylar kısa sürede Atmeydanı'nda geniş çaplı gösterilere dönüştü. 9 Ağustos'ta Edirne'ye yönelen göstericileri II. Mustafa'nın Feyzullah Efendi'yi azletmesi de durduramadı (Sakaoğlu, 1999, s.312-313). Bu sırada Gülnuş Sultan'a Şeyhülislam İmam Mehmed Efendi'nin "Sultan Mustafa'nın hal' edilmek istendiğini, buna mani olmanın imkânsız olduğunu" belirttiği mektubu ulaşmıştı (TSMA E. 79/18, 19'dan aktaran Berksan, 1998, s.12). "Ulema, suleha ve sâdât-ı kiram", kısaca herkes Sultan Ahmed'in padişah olmasını istiyordu (TSMA E. 39/24 [E. 79/23]).[30] Ardından, II. Mustafa'nın yerine III. Ahmed'in padişah yapıldığına dair, Şeyhülislam ve beraberindekiler tarafından mühürlenip Gülnuş Sultan'a sunulan arizada şu ifade yer almaktaydı:

> "(…) yeniçeriyan ve topçuyan ve cebeciyan ve sipahiyan ve amme-i müslüminin arz ve ilamları oldur ki Sultan Mustafa Han fetva-ı şerife ve hüccet-i şer'i ve cümlemizin ittifakıyla azl olunup şevketlü Sultan Ahmed Han (…) hazretleri yine cümlemizin ittifakıyla imam-ı Müslimin ve halife-i ruy-i zemin nasb ve tayin olunmuş idi." (TSMA E. 3065)[31]

Gülnuş Sultan, şeyhülislama ve sadrazama verdiği yanıtta "Hepiniz fikir ve oybirliği ile haşmetli oğlum Sultan Ahmed'in padişahlık tahtına oturmasını ve diğer oğlum Sultan Mustafa'nın da tahttan indirilmesini istiyorsunuz. Danışılarak yapılan işte hayır vardır, dileğinize rıza gösterilmiştir" (TSMA E. 79/20'den aktaran Berksan, 1998, s.107) demiştir. Oğlu III. Ahmet'in tahta çıkmasına onay veren mektuplaşmaları düşünüldüğünde, Gülnuş Sultan'ın da tıpkı Kösem Sultan gibi

[30] Bu belgeyi okuyan Merve Çakır'a teşekkür ederim.
[31] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.1.

oğullarından birinin tahttan indirilip diğerinin tahta çıkmasına olur verir bir konumda oluşu dikkat çekmektedir.

Nihayet 22 Ağustos 1703'te, II. Mustafa'ya tahttan indirileceği ve yerine kardeşi III. Ahmed'in geçirileceği bildirilir. Sultan Mustafa saraya döndüğünde Valide Sultan onu ağlayarak karşılar. Annesinin eteğini öptükten sonra "kul beni tahttan indirmişler, yerime karındaşım Sultan Ahmed'i padişah eylemişler, Allah mübarek eyleye, evladlarım ve hassa cariyelerim kendüye Allah emaneti olsun" der ve özel bölümüne çekilir (Silahdar, 1962, c.II, s.183-184). Bu olaylardan duyduğu üzüntü sonucunda hastalanan II. Mustafa fazla yaşamaz ve 29 Aralık 1703'te hayatını kaybeder (Silahdar, 1962, c.II, s.209).

Edirne Vakası'ndan sonra III. Ahmet'in tahta çıkmasıyla da gerginliklerin yatışmadığını aktaran anonim vakanüvis, isyancıların "Padişah ve vükelânın bize zararları dokunmamak üzere hatt-ı hümâyun talebinde olup, valide sultan doğru Eski Saray'a varsun, Yeni Saray'a girmesün" talebinde bulunduklarını belirtir (Anonim, 2000, s.253). Bu ifadeden, yeni padişah III. Ahmet'in ve vezirlerinin daha kolay yönlendirilebileceği, ancak deneyimli valide sultanın isyancılara rahat vermeyeceği çıkarımını yapmak mümkündür.

3.3 III. Ahmet Devrindeki İkinci Valide Sultanlık Dönemi (1703-1715)

Gülnuş Sultan, ilk oğlunun tahttan indirilişine sebep olan gelişmelerden ve yönetimde bazı kişilere fazla müsamaha gösterilmesinden edindiği derslerle ikinci oğlunun saltanatında, bu kez "Valide-i Sultan Ahmed Han" sanıyla (TSMA E. No. 145'ten aktaran Uluçay, 2001, s.65), valide sultanlığını sürdürmüştür. Yaşanan ürkütücü olaylar sonucunda Edirne'den vazgeçilmiş, saray ve harem uzun bir aradan sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. III. Ahmed ve annesi, yeni saltanatlarına muhtemelen tedirgin ve endişeli başlamış, İstanbul halkını yeniden kazanabilmek için Okmeydanı'nda atış müsabakaları düzenlenmiş, Tersane-i Amire'de yeni bir savaş gemisi suya indirilmiştir (Sakaoğlu, 1999, s.317).

III. Ahmed, saltanatının ilk yılı içinde üç kez sadrazam değiştirmiştir. Bu değişikliklerde Gülnuş Sultan'ın da katkısının olduğu anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı haremindeki valide sultan dairesine yerleşen Gülnuş Sultan, başağası Uzun Süleyman Ağa'yı darüssaade ağası yapmak isteyince sadrazam Enişte Hasan Paşa,

padişaha çıkarak Süleyman Ağa'nın bu göreve getirilmemesini dilemiş, zaten işlere karıştığını ve dizginleri iyice eline alabileceğini belirtmiştir. Ancak bu atama yapılmış ve Enişte Hasan Paşa da sadrazamlıktan alınmıştır (Sakaoğlu, 2008, s.271). Oğlu III. Ahmed'in onun yerine sadrazam yaptığı Kavanoz Ahmed Paşa'ya yazdığı tarihsiz mektupta Gülnuş Sultan, vazifesinin hayırlı olmasını ve devletin kendisinden hizmet beklediğini belirtir (TSMA, E. 79/22'den aktaran Berksan, 1998, s.13). Mektupta geçen şu ifadeler, Gülnuş Sultan'ın sadrazamın görevlendirilmesindeki etkisini de göstermektedir:

> "(…) şevketlü ve kudretlü arslanım vüzerat mühr-ü hümayunu size ihsan buyurmuşlar. Hak Teâlâ mübarek eyleyüb din ve devlete layık ve şevketlü ve kudretlü arslanımın rıza-ı hümayununa muvafik hizmetlerde ve ümmet-i Muhammed'in hayırlı işlerinde istikamet üzere olasız. Devlet-i alinin eski emekdarı ve hayırhahı olmağla bu rütbe-i aliye ile izan olundunuz. İmdi layık olan budur ki bu günlerde hıbab ve rahatı terk eyleyüb layık olduğu veçhe üzere devlet-i aliyenin ve asakir-i İslam'ın nizamına bezl-i makdur eyleyüb gedik başlarına müstakim adamlar koyub gönül birliğiyle din ve devletin düşmanlarından ahz-ı intikam eylemek cümlenizin üzerine farz-ı ayndır. (…)" (TSMA E. 0039/23 [E.79-22])[32]

Gülnuş Sultan'ın kaleminden çıkan tarihsiz bir tezkirede, muhtemelen yeni atanan başka bir sadrazama hitaben bazı uyarılar dikkat çekicidir. Dış ülkelere karşı alınan yenilgilerin öfkesi, yeniçerilerin isyanlarına karşı duyulan endişe, onların kontrol altında tutulması beklentisi ve herkesin haddine göre davranması tembihi Gülnuş Sultan'ın yakın zamanlı gelişmelerden edindiği deneyimleri de göstermektedir:

> "Hazreti bari izz ü şâne şevketlu arslanımın kudüm-ü hümayunların mübarek idüb zaman-ı saltanatlarında cümle fukara ve züefa emin ve salim ve düşman-ı din ü devlet olanlar makhur ve müdemmer olup küffar-ı haksardan ahz ve intikam müyesser eyleye. Gözüm sizi sadr-ı sadarette bir hoşça basiret üzere olub askerin zabt-u rabtı hususunda dikkat ve ihtimam idüb fukara ve züefaya bir güne rencide olunmamak hususunda bezl-i kudret eyleyesiz. Bu kadar agır askerdir beherhal bunların zabtına dikkat olunub dergâh-ı âli yeniçerileri ağasına dahi bir hoşça tenbih edüb gerek yeniçeri emekdarlarından ve gerek sair askerden fukaraya tecavüzlük ettirilmemek memuldür. Allah-u Teâla gadrden hıfz eyleye. Ruz-ı cezada cümlemiz itab ve akabe müstahak oluruz. Cümleye bir hoşça tenbih ve nasihat ve herkese haddine göre istimalat ederek hıfz ve hırasetde olasız." (TSMA E. 0039/18 [E. 79-17])[33]

Daha sonra sadrazamlığa atananlar arasında üç yıldır gizlenmiş olan ve kabahatleri Valide Sultan'ın tavsiyesiyle affedilen Vezir Kalaylıkoz Ahmed Paşa da vardı

[32] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.2.
[33] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.3.

(Silahdar 1962, c.II, s.10). 1,5 yıl kadar bu görevde kalan Baltacı Mehmed Paşa'nın ardından Çorlulu Ali Paşa sadrazam oldu (Öztuna, 1966, c.11, s.9). 12 Nisan 1708'de, II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa ile evlendirildi (Silahdar 1962, c.II, s.244). Bir yıl kadar sonra da ikinci vezir Silahdar Ali Paşa, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la evlendi (Silahdar 1962, c.II, s.250). Önceki sultanlar gibi III. Ahmed ve annesi de devlet yönetimindeki önemli kişilerle aile bağları kurmaktan geri durmuyorlardı. Bu arada şeyhülislamın yetkilerine kısıtlamalar getirildi, Kırım Hanı değiştirildi, iki isyan girişimi bastırıldı (Hammer, 1990, c.7, s.86-127; Sakaoğlu, 1999, s.317).

III. Ahmed'in saltanatının ilk yıllarının görece huzurlu geçmesi, İstanbul'da havanın yumuşamasına neden olurken Gülnuş Sultan da başkentte ve çevresinde yeni hayratlarını hayata geçirme fırsatı elde etti. 1705-1706'da Galata'daki camisine tatlı su sağlayacak yeni su yolları inşa ettirdi, caminin avlu kapısına ikinci bir çeşme yaptırdı ve başka çeşmelere su sağladı (Bkz. Bölüm 5.7). Galata'daki İslamlaştırma politikasının tamamlanması olarak yorumlanabilecek bu önemli hayrat, İstanbul halkının gözünde onun ve hanedanın itibarını da güçlendirmiş olmalıdır. Aynı yıllarda Hac yolu üzerindeki, Hersek'ten Boyalıca'ya kadar olan güzergâhta kaldırım döşetip altı yerde köprüler inşa ettirdi (Bkz. Bölüm 5.8). Hac yoluna yapılan bu harcamaların, Gülnuş Sultan'ı hacca gitmiş kadar saygınlaştırdığı düşünülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu 1711 yılına kadar, Cezayir'in Akdeniz kıyısında yer alan Oran'ın 1708'de ele geçirilmesi dışında dış ülkelerle önemli askeri mücadelelere girmedi. Ancak İspanya'nın elindeki Oran'ın fethedilmesiyle şehirdeki üç Katolik kilisesi Sultan III. Ahmed, Gülnuş Valide Sultan ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa adına camiye çevrildi (Silahdar 1962, c.II, s.242). Böylece Gülnuş Sultan'ın adı, başkente çok uzak bir Katolik mekânının İslamlaşmasında daha yer aldı (Bkz. Bölüm 5.9). Asıl büyük hayratı olan Üsküdar'daki külliyesinin yapımını da 1708'de başlattı (Bkz. Bölüm 5.10).

1709 yılında İsveç Kralı Demirbaş Şarl Ruslardan kaçıp Osmanlı topraklarına sığındığında (Silahdar 1962, c.II, s.253), Gülnuş Sultan bir kez daha siyaset sahnesinde görülür. Damat Silahtar Ali Paşa gibi Gülnuş Sultan da Ruslara karşı bir tavır göstermiş ve oğlu III. Ahmed'i Demirbaş Şarl'a destek olması için Rusya'yla savaşa yönlendirmişti (Berksan, 1998, s.14). Voltaire'in *XII. Şarl'ın Tarihi*'nde yazdığına göre, Gülnuş Sultan'ın hizmetindeki bir Musevi kadının aracılığıyla valide

sultandan yardım isteyen Demirbaş Şarl onu etkilemeyi başarmış, Gülnuş da oğlu III. Ahmed'e "Şu çarı parçalaması için arslanıma [Demirbaş Şarl'a] ne zaman yardım edeceksin?" şeklinde telkinlerde bulunmuştu. Hatta Voltaire, Rusya'ya karşı savaşın önünü açacak şekilde Çorlulu Ali Paşa'nın görevden alınıp önce Köprülüzade Damat Numan Paşa'nın, ardından da Baltacı Mehmed Paşa'nın sadrazam oluşunda İsveç Kralı'nın yanında yer alan Valide Sultan'la Damat Silahtar Paşa'nın ittifakının etkili olduğunu belirtir (Voltaire'den aktaran Sakaoğlu, 2008, s.272).

Sonunda Osmanlı ordusu, 1711'de Rusya'ya karşı sefere çıkma kararı aldı ve serdar-ı ekrem olarak Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa atandı. Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin açılışı da ordunun yola çıkmasından hemen önce gerçekleştirildi (Neftçi, 2010, s.153). Külliyenin açılış törenine katıldıktan sonra sefere çıkan Baltacı Mehmed Paşa, Prut Nehri kenarında Çar Petro'ya karşı önemli bir zafer kazandı. Nihai bir taarruza hazırlandığı sırada, otağına gelen Rus elçileriyle barış imzalamayı kabul etti. Ancak Rus ordusunu ve Çar Petro'yu ele geçirmek üzereyken imzalanan bu barış, kazanılan zafere rağmen İsveç Kralı'nı ve III. Ahmed'i memnun etmedi (Öztuna, 1966, c.11, s.11-15).

Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Gülnuş Valide Sultan'a hitaben "Asiye siret, Meryem seriret, devletlû, saadetlu, iffetlu, merhametlu…" diyerek başladığı bir mektubun iki ayrı nüshası günümüze ulaşmıştır (TSMA E. 2989/1; BOA C. SM. 102 5143). Prut savaşının zaferle sonuçlandığını ve bir barış anlaşmasının imzalandığını belirten sadrazamın, ordu komutanı olarak katıldığı bu seferi ve sonunda imzaladığı barış antlaşmasını padişaha da yazılı olarak bildirdiği halde, valide sultanın merhametine sığınmak için ona da ayrı bir mektup gönderdiği görülmektedir. Zira Rus Çarı'nı esir alacak konumdayken barışa razı olması nedeniyle görevinden alınmaktan endişe ettiği, yine de mektubun arkasındaki nota göre korktuğunun başına geldiği, çünkü Paşa'nın mektubunun görevden alındıktan sonra Gülnuş Sultan'a ulaştığı anlaşılmaktadır (Ağca ve Palamut, 2012, s.161). Bu mektup da valide sultanın görüşünün ne kadar önemli olduğunu ortaya koymakta ve eğer zamanında yerine ulaşsaydı Baltacı Mehmed Paşa'nın Gülnuş Sultan'ın merhametiyle görevine devam edip edemeyeceği sorusunu akla getirmektedir.

30 Kasım 1712'de, Rusya'nın barış antlaşmasının hükümlerine uymaması sebep gösterilerek, şeyhülislamdan alınan fetva ile Rusya'ya karşı bir kez daha savaş ilan edildi. Padişah III. Ahmed'le birlikte Gülnuş Sultan da bu seferde ordunun başında

olmak için İstanbul'dan Edirne'ye kadar gitti. Ancak Rus delegeleriyle yapılan görüşmeler sonunda, yeni bir sefer hazırlığının verdiği gözdağının da etkisiyle, Rusya yeni bir barış antlaşması imzalamayı kabul etti (Silahdar 1962, c.II, s.287-305). Bu sırada Baltacı Mehmed Paşa'dan alınan sadaret mührü sonraki bir buçuk yıl içinde üç kez el değiştirdikten sonra 27 Nisan 1713'te başka bir damat, yukarıda Rusya'ya savaş açılması konusunda Gülnuş Sultan'ın yanında yer aldığı görülen Silahdar Ali Paşa sadrazam olmuştu. Onun döneminde, Rusya'yla 14 Haziran 1713'te imzalanan nihai Edirne Antlaşması'nın ardından yaşanan en önemli gelişme, Karlofça Antlaşması'ndan sonra elden çıkan Mora'nın geri alınması amacıyla 1714 sonlarında Venedik'e karşı savaş ilan edilmesiydi (Öztuna, 1966, c.11, s.16). Bu sefere İstanbul halkından ve sarayın içinden de destek vardı:

> "III. Ahmet'e başvuruda bulunan Fener Rumları, Ege adalarındaki Rumlara Venedik yönetimlerinin çok eziyet ettiğini söyleyerek sultandan onları Latin yönetiminden kurtarmasını istediler. Bu nüfuzlu grubu Sultan Ahmet'in aslen Giritli olan annesi de destekliyordu. Venediklilere karşı denizden ve karadan yapılacak bir sefer, Konstantinopolis'te hiçbir Tuna seferinin bulamadığı desteği bulacaktı." (Palmer, 2003, s.42)

III. Ahmed ve Gülnuş Sultan da Venedik Seferi'ne katılmak istemişlerdi, ancak padişah ve annesi orduyu Edirne'den uğurlamış ve Mora'ya giden birliklere sadrazamın liderlik etmesi uygun görülmüştü (Jorga, 2005, s.277). Nitekim Gülnuş Sultan, Damadı Silahtar Ali Paşa Mora Seferi'ndeyken rahatsızlanmıştı (Üstün, 1977, s.56). Bu süreçte, Kethüda Mehmet Efendi'nin Gülnuş Sultan'a hitaben kaleme aldığı tarihsiz bir mektupta "bu kadar eyyamdan beri düşman eline giriftar olan kal'aların" alındığı ve padişahın ordusunun zafer kazandığı müjdelenmektedir (TSMA E. 0101 0002 011). Uzun zamandır böyle bir zafer kazanılmadığı vurgulanan mektupta padişaha ve askerlerine bolca övgü ve hayır dua yer almaktadır. Mektupta savaşın kimlere karşı yapıldığı ve alınan kalelerin nereler olduğu söylenmese de uzun süre Venediklilerin elinde kalan Mora'daki kalelerin Silahtar Ali Paşa tarafından alınması kastediliyor olmalıdır. Gerçekten de 1715'in Ağustos ve Eylül aylarında Mora'dan zafer haberleri gelmiştir (Danişmend, 1972, c.4, s.8).

4 Kasım 1715'te Mora'dan zaferle dönen Sadrazam Ali Paşa'yı III. Ahmed Edirne'nin biraz dışında karşıladı, bundan bir gün sonra da Edirne'ye vardılar. 5 Kasım 1715 (H. 8 Zilkade 1127) Salı gecesi, bir süredir yatağa düşmüş hasta yatan Gülnuş Sultan, rahatsızlıklarının artması sonucu Edirne Sarayı'nda öldü (Silahdar 1962, c.II, s.336). Başka bir deyişle, katılmak istediği seferden ordunun döndüğü gün

hayatını kaybetti. Son ana kadar devletin yönetiminde fiilen yer alan, ileri yaşına rağmen, hasekilik döneminde olduğu gibi orduyla birlikte seferlere katılmak isteyen, hatta İstanbul'dan Edirne'ye kadar giderek sembolik olarak bunu gerçekleştiren Gülnuş Sultan, geride bir 15 yıl daha padişahlık yapacak oğlu III. Ahmed'i ve çok sayıda hayır eserini bırakarak bu dünyadan ayrıldı.

Gülnuş Sultan'ın naaşı, büyük bir cenaze töreniyle Edirne'den getirilerek 8 Kasım 1715'te, vasiyetnamesinde talep ettiği şekilde (Bkz. Bölüm 4.2.4) Üsküdar'daki külliyesindeki türbesine gömüldü (Ayvansarayî, 2001, s.595). Ölümünden sonra mutfaklarına verilen çeşitli erzakın kesilmesine ilişkin ve ölümünden kısa süre sonra, 13 Zilkade 1127'de (M. 10 Kasım 1715) düzenlenen bir belge (BOA C. SM. 129 6475) günümüze ulaşmıştır. 23 Zilkade 1127 (M. 20 Kasım 1715) tarihli bir belge (BOA C. SM. 52 2633) ise Gülnuş Sultan'ın üzerindeki hasların dökümünü listelemektedir (Bkz. Bölüm 4.2.2). Zilkade 1127'ye tarihlenen bir başka belge olan hazine defterinde (BOA TSMA d. 2179) ise Gülnuş Emetullah Sultan'ın ölümünden sonra Edirne Sarayı'nda hazineye teslim edilen para, mücevherat, altın ve gümüş eşyalar, kumaş, vesairenin dökümü verilmektedir. Bir başka belgedeyse (BOA İE. SM. 31 3289), III. Ahmed'in fermanıyla Valide Sultan Yalısı'nın bir mülknameyle Fatma Sultan'a ihsan edildiği anlaşılmaktadır.

3.4 Gülnuş Sultan'la İlgili Yorumlar ve Değerlendirme

Gülnuş Sultan'ın dış görünüşü ve kişiliğiyle ilgili yorumlar, önceki yüzyılın önemli hasekileri Hürrem, Nurbanu ya da Safiye sultanlar için yazılanlar kadar zengin olmasa da IV. Mehmed'in bu cariyeye verdiği ayrıcalığı anlamaya yardımcı olmaktadır. 19. yüzyıl yazarlarından Edmondo de Amicis genellikle göz ardı edilen harem kadınlarından biri olan Gülnuş Sultan için, "17. asrın ikinci yarısının ilk on yılında divanı hümayunları idare eden yüz gümüş arabalı odalık" ve "iki pabucu bir kama boyunda olmayan, IV. Mehmed'in küçük gözdesi, en ufak ayaklı kadın veya Ege Denizi'nin en güzel mavi gözlerine sahip, ilkbahar gülleri içkisi, Rabia Gülnûş…" ifadelerini kullanır (Amicis, 2006, s.316-320). Gülnuş Sultan'ın fiziksel özellikleri başka betimlemelerde de karşımıza çıkar:

> "Gülnuş Haseki, kayınvalidesi Hadice Turhan tarafından terbiye edilmiş, Giritli, ihtida etmiş bir Rum kızı idi. Gayet faziletli bir kadındı. Son derece güzeldi, ufak tefek, beyaz tenli, mavi gözlü, kestane rengi saçlıydı." (Öztuna, 1966, c.10, s.97)

> "(…) boyu kısa olduğu halde büyük ölçüdeki güzelliğiyle dikkatleri üzerinde topluyordu. Uzun yüzü, beyaz teni, mavi gözleri, kestane rengi saçları kişiliğinin ve ruhunun cana yakınlığına ayrı bir yücelik katıyordu." (Hammer, 1990, c.6, s.459)

Gülnuş Sultan'ın hasekilik yıllarındaki dış görünüşünün bazı görsel betimlemelerine de rastlanmaktadır. Yukarıda anılan Manusakas'ın makalesinde de yer verilen gravürler, her ne kadar gerçeği yansıttıkları kuşku götürür olsa da Gülnuş Sultan'ın haseki olduğu dönemde yapılmış olmaları nedeniyle ilgi çekicidir (Manusakas, 1951, s.349-384) (Şekil 3.1, Şekil 3.2, Şekil 3.3). 1683 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu ve padişahları Avrupa'da hâlâ ilgi ve korku objesiyken gerçekleştirilen bu gravürler, padişahın gözdesinin de aynı ilgiye konu olduğunu göstermektedir.

Şekil 3.1 : Fransa Milli Kütüphanesi'nde yer alan ve 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan Nicolas De Larmessin'in iki gravüründe "Evmenia Grande Sultana Reyne" (Baş Kadın Sultan Evmenia) olarak anılan Gülnuş Sultan, (Url-1).

Bu gravürlerin altındaki açıklamalarda Gülnuş Sultan, "Baş Kadın Sultan Evmenia, IV. Mehmed'in eşi, Yunan asıllı, Giritli ve Resmo doğumlu; 1647'de çok genç yaşta köle olmuş, çok güzel bir kadın; IV. Mehmed'i her yerde takip ediyor ve o da onu aşırı bir şekilde seviyor."[34] şeklinde tarif edilmektedir. Anlaşılan Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed'le birlikte katıldığı seferler ve avlar Avrupa'da ilgi çekmekte ve padişahın hasekisine duyduğu yoğun sevgi yaygın bir şekilde bilinmektedir.

[34] Bu ifadenin Fransızcadan çevirisini yapan Altay Özaygen'e teşekkür ederim.

Belçikalı Theodoor van Merlen'in Gülnuş Sultan'ı at üstünde betimlemesi ise (Şekil 3.2) yine IV. Mehmed'le birlikte katıldığı seferlere ve avlara bir gönderme olarak yorumlanabileceği gibi devleti temsil eden ve seferlerde orduyla hareket eden Avrupa'daki ana kraliçe figürlerini de hatırlatmaktadır. Bu da Avrupalıların haseki sultanı bu şekilde algıladığının bir göstergesidir.

Şekil 3.2 : Fransa Milli Kütüphanesi'nde yer alan ve 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan François Gérard Jollain (solda) ve Theodoor van Merlen'in (sağda) gravürlerinde "Sultana Evmenia" olarak anılan Gülnuş Sultan, (Manusakas, 1951, s.353-4).

Şekil 3.3 : 17. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanan Belçikalı Theodoor van Merlen'e (solda) ve Alman Johann Friedlein'e (sağda) ait iki gravürde "Evmenia Sultana" olarak anılan Gülnuş Sultan, (Url-1).

Topkapı Sarayı Müzesiportreler koleksiyonunda 17/144 envanter numarasıyla yer alan 19. yüzyıla tarihlenen anonim bir yağlıboya tablo ise söz konusu 17. yüzyıl gravürlerini örnek alarak çizilmiştir (Şekil 3.4). İnci ve yakutlarla süslenmiş batı modasını yansıtan elbisesi, yüksek hotozlu mücevherli başlığı, statüsünü göstermektedir (Çötelioğlu, 2012, s.160). Gülnuş Sultan'ın valide sultanlık yıllarında çizilmiş, "Valide Sultan" olan adından dolayı genel bir valide sultan betimlemesi olabilecek ve bu yüzden gerçekçiliği şüpheli bir tablosu da 18. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.[35] (Şekil 3.5)

Şekil 3.4 : Anonim bir 19. yüzyıl tablosunda "Evmenia La femme Dv Sultan Mehemmed IIII" ifadesiyle tanımlanan Gülnuş Sultan, (TSM Portreler Koleksiyonu, 17/44).

Gülnuş Sultan'ın hasekiliği döneminde rakiplerini –diğer cariyeleri– bertaraf etmek için çeşitli girişimlerde bulunduğunu belirten ikincil kaynaklar da mevcuttur. Bunlardan birinde, Gülnuş Sultan'ın kapıldığı kıskançlık krizi, doğruluk derecesi tartışılır bir hikâyeyle anlatılır:

> "İlk zamanlarda Avcı Mehmed, başkadını Gülnuş'u çok severdi. Fakat sonraları Gülbeyaz adlı bir cariye ile düşüp kalkmaya başladı. Gülnuş ve öbürlerini unuttu. Avcı Mehmed'i deli gibi seven Gülnuş Sultan bu hallere dayanamadı, Gülbeyaz'ı öldürmeye karar verdi. Gülnuş

[35] Osmanlı sarayı haremini tablolarında canlandıran ressamlar için bkz. Tuğlacı, 1985.

Sultan, bütün cariyeleri Kandilli Sarayı'na götürdü. Bunların arasında Gülbeyaz da vardı. Gülbeyaz, bir kayanın üzerine oturmuş denizi seyrediyordu. Gülnuş Sultan sessizce ilerledi ve onu denize iterek öldürdü." (Uluçay, 2001, s.45-46)

Şekil 3.5 : Vanmour Okulu'ndan bir ressamın 1700-1737 arasına tarihlenen yağlıboya tablosunda "Valide Sultan", (Rijkmuseum, Amsterdam).

Bu hikâyenin farklı versiyonlarına farklı kaynaklarda rastlamak mümkündür (Hammer, 1990, c.6, s.459; Manusakas, 1951, s.352). Yine Gülnuş Sultan'ı acımasız olarak tanıtanlar arasında, Şehzade Mustafa'yı doğurunca padişahın aklını çelip kayınbiraderleri Süleyman'la Ahmed'i boğdurtmayı kurduğunu, Valide Turhan Sultan'ın buna engel olduğunu yazanlar da vardır (Sakaoğlu, 2008, s.268). Bu durum Jorga tarafından şöyle aktarılmıştır:

"IV. Mehmet'in tahttan indirilmesi sırasındaIV. Mehmet'in iki erkek kardeşi [II. Süleyman ve II. Ahmet], etraflarında sadece birkaç köle olmak üzere uzun zamandan beri zindanda gibi yaşıyorlardı. Şehzadelerden biri ile ilişki yaşadığı iddia edilen eski Valide Sultan [Hadice Turhan], gerçek anneleri olmamasına rağmen, bunları sultanın kaprislerinden, musahiblerin entrikalarından ve Girit asıllı, halktan bir kadınla asilzade Verzizi'nin kızı olup zeki bir kadın olarak iki oğlunun taht üzerindeki haklarını korumaya çalışan Haseki Sultan'ın [Gülnuş Sultan] nefretinden korumayı başarmıştı." (Jorga, 2005, s.196)

Gülnuş Sultan'ın hasekiliği döneminde Kadızadeliler hareketi de yükselişteydi. Vani Mehmet Efendi, Hadice Turhan Valide Sultan'la yakın ilişki içinde olmuş, IV. Mehmed'in seferlerinde de bizzat bulunmuştu. Bu sırada Gülnuş ve IV. Mehmed'in

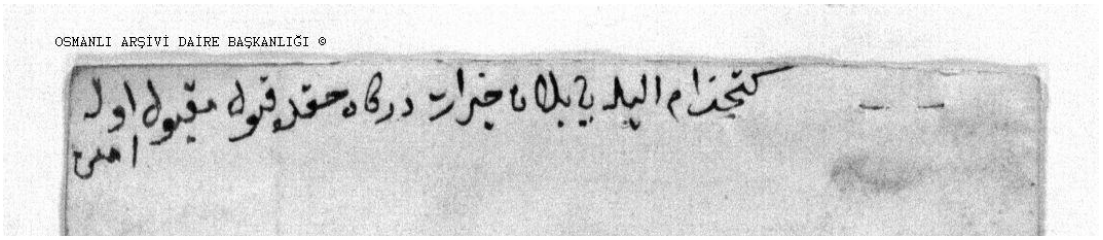
çocuklarından önce Şehzade Mustafa'nın, sonra da Şehzade Ahmed'in hocalığına tayin edilmişti. Ondan sonra bu görevi damadı Feyzullah Efendi sürdürecekti (Baer, 2010, s.182). Zira Feyzullah Efendi, Turhan Sultan'ın ve IV. Mehmed'in vaizliğini yapan ve 17. yüzyıldaki Kadızadeliler hareketinin üçüncü dalgasının önderi konumundaki Vani Mehmed Efendi'nin öğrencisiydi (İpşirli, c.XII, s.527). Hatta bir keresinde Feyzullah Efendi'ye sinirlenen IV. Mehmed onu idam ettirmek istediyse de bu isteğinden vazgeçirilmiş, Haseki Gülnuş Sultan bu olaydan beş gün sonra oğullarının hocasına arpalık olarak Eyüp kadılığını istirham etmişti (Uzunçarşılı, c.4, s.482). Bu süreçte Gülnuş Sultan'ın da vaizden ve öğretisinden etkilendiğini, Kadızadelilerin ortodoks İslam anlayışının tesirinde kaldığını düşünmek mümkündür.

Öte yandan Gülnuş Sultan'ın H. 1119 (M. 1707/1708) yılında yazdırdığı vasiyetnamesinde (TSMA E. 3941/1-2'den aktaran Berksan, 1998, s.21-23) yer alan "makberem Üsküdar'da ol Divitçizâde'ye karib olub" ifadesi, Gülnuş Sultan'ın dini yöneliminde Celvetî şeyhi Divitçizâde'nin (Bilgin, 2012, s.108-109) etkili olduğunu düşündürmektedir. Divitçizâde lakabıyla tanınan Tâlib Mehmed Efendi, Divitçi Mustafa Çelebi'nin oğlu olup Aziz Mahmud Hüdâî'nin müritlerindendi ve H. 1078 (M. 1667/1668) 'den H. Recep 1090 (M. Ağustos 1679) tarihindeki ölümüne dek Hüdâî Tekkesi'nin şeyhliğini yapmış, ölümünden sonra da Üsküdar'da babasının adıyla anılan Şeyh Mustafa Devâtî Efendi Camisi'ndeki türbeye gömülmüştü (Mehmed Süreyya Bey, 1996, c.5, s.1623). Gülnuş Sultan da hasekiliği dönemine denk gelen bu yıllar arasında bu şeyhin, dolayısıyla Celvetî tarikatının etkisinde kalmış olmalıdır. Bu nedenle yıllar sonra, valide sultanlık makamında en güçlü olduğu dönemde kaleme alınan vasiyetnamesinde bu şeyhin mezarına yakın bir yere gömülmeyi talep ettiği düşünülebilir.

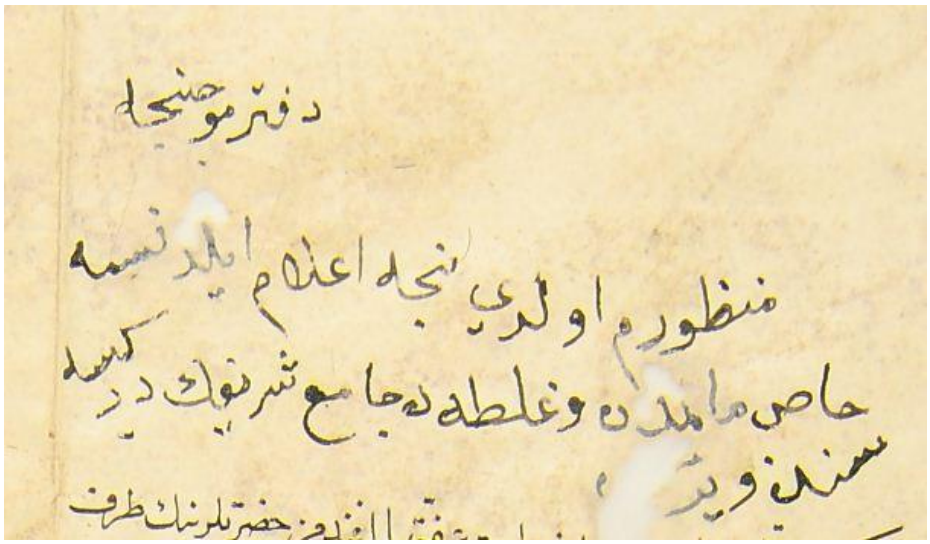
Devletin çıkarları için başka ülkelerin yöneticileriyle –Kırım Hanı'yla, İsveç Kralı'yla– yazışmalar yapacak kadar siyasetin içinde olan Gülnuş Sultan'ın mektuplarında kullandığı dil, ifadesinin güçlü olduğunu gösterir (TSMA, E. No. 79/15'ten aktaran Berksan, 1998, s.14).[36] Bu da haremde geçirdiği yıllarda iyi bir eğitim aldığının kanıtıdır. Bazı belgelerde görülen ve çok büyük bir olasılıkla kendisine ait el yazısı da bunun başka bir göstergesidir. Bir belgedeki "Kethüdam

[36] Mektubun transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.106.

eliyle yapılan hayrat dergâh-ı Hak'da kabul (ve) makbul ola. Amin." (BOA TS.MA.d 10090) (Şekil 3.6) ve bir başka belgedeki "Defter mucebince manzurum oldu. Nice ilam eyledinse has malımdan ve Galata'da cami-i şerifin derkesesinden verile" (BOA AE. SAMD. III 222 21464) (Şekil 3.7) notu, Gülnuş Sultan'ın güzel denebilecek bir el yazısına sahip olduğunu göstermektedir.[37]

Şekil 3.6 : Büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'aait el yazısı, (BOA TS.MA.d 10090).

Şekil 3.7 : Bir belgenin başındaki büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'a ait el yazısı, (BOA AE. SAMD. III 222 21464).

Bu not aynı zamanda Gülnuş Sultan'ın yapılarının kethüdası eliyle yapıldığını bizzat kendi kaleminden ifade etmesi açısından önemlidir. Başka bir belgede Kethüda Mehmed Efendi bu durumu "Efendimin hayrat-ı celileleri bu kullarının eliyle oluyor. Bu kullarının medh eylemesi gerçi münasip değildir. Zira riya olur. Ancak heman Cenab-ı Allah tevfikin refik edip dünyalar durdukça eksikliğin göstermesin. Âmin." sözleriyle doğrulamaktadır (TSMA E. 0101 0002 026). Gülnuş Sultan, hasekilik ve valide sultanlık süresince edindiği gelirlerini, yine bu pozisyonlardayken kazandığı

[37] Yine Gülnuş Sultan'a ait olduğu tahmin edilen el yazısı için bkz. Ek C.3.

güç ve nüfuz sayesinde yapılara dönüştürürken ona başta Kethüda Mehmed Efendi olmak üzere kethüdaları aracılık etmiştir.[38]

Gülnuş Sultan'ın yazdığı bazı mektupların, Kethüda Mehmed Efendi'nin hazırladığı pusula örnek alınarak yazıldığını, günümüze ulaşan bir belgenin sonunda yer alan "Benim devletlû efendim, tahrir olunan pusulaya manzur-u alileri buyuruldukda tabe-i hümayunlarına muvaffak olmayan sözleri çalub murad-ı hümayunları üzere tahrir buyurasız. Ferman devletlû efendimindir." (TSMA E. 0039/23 [E.79-22])[39] notundan anlamak mümkündür. Yine birçok belgede imzasına ve el yazısına rastlanan Kethüda Mehmed Efendi'nin, Gülnuş Sultan'ın yönetime dahlinde ve imar faaliyetlerinde aracı rolünü üstlendiği anlaşılmaktadır.

Gülnuş Sultan'ın hasekiyken IV. Mehmed'in yanında Hadice Turhan Sultan'la birlikte seferlere katılması, bunu valide sultanken de sürdürmesi, orduya eşlik eden ve ona moral destek sağlayan bir figürü ve savaş öncesi orduların önüne çıkan Avrupa'daki ana kraliçeleri akla getirir (Thys-Şenocak, 2009, s.124-127). Gülnuş Sultan'ın eşinin ve ilerleyen yaşına rağmen oğullarının saltanatında sefer için onların yanında yer alarak gösterdiği tutum, vasal ülke yöneticilerinin bu konuda desteğini istemesi, kimi zaman oğullarını açıkça savaşa yönlendirmesi, sadrazamlara yazdığı

[38] Gülnuş Sultan'ın vakıf eserlerinin kethüdaları aracılığıyla yapıldığı, haslarından elde edilen gelirlerin düzenlenmesinin ve muhasebesinin tutulmasının yine kethüda eliyle gerçekleştiği düşünülecek olursa, kethüdalarının değişim tarihlerine ve kimliklerine de değinmek gerekli olacaktır. Gülnuş Sultan'ın kethüdasının adına rastlanan ilk belgeler, 95 numaralı mühimme defterinde görülmektedir. H. 1075 (M. 1664-1665) yıllarına ait çeşitli hükümler, Hacı İbrahim'in haseki sultan kethüdası olduğunu ve haseki sultanın paşmaklık haslarından elde edilen gelirleri topladığını göstermektedir. (Alan, 2008, s.XXIII-XXXIV, s.30, 40, 73, 82, 83, 91). Haseki Gülnuş Sultan'ın kethüdalığını yapan ve Rumeli Beylerbeyi payesini taşıyan Hacı İmadeddin Paşa 1084 yılının Safer ayında (M. Mayıs 1673) vefat etmiş ve yerine padişahın kapıcıbaşılarından Hacı Hızır Ağa kethüdalığa atanmıştır. (Defterdar, 1977, s.66) 10 Recep 1094 (M. 5 Temmuz 1683) günü Valide Hadice Turhan Sultan'ın ölümü üzerine, merhum valide sultanın kethüdası ve eski gümrük emini olan Hacı Hüseyin Ağa, haseki sultan kethüdalığına getirilmiştir. (Defterdar, 1977, s.222) BOA'daki 8 Şevval 1095, 25 Şaban 1096 ve 9 Zilhicce 1098 (M. 18 Eylül 1684, 27 Temmuz 1685 ve 7 Eylül 1687) tarihli belgelerde geçen haseki sultan kethüdasıyla ilgili ifadelerden, 1684'te Kethüda Hüseyin Ağa'nın görevinin son bulup yerine Hasan Efendi'nin geldiği ve Hasan Efendi'nin bu görevde Gülnuş Sultan'ın hasekiliğinin son bulduğu Kasım 1687'ye kadar kaldığı anlaşılmaktadır (BOA İE. ML. 18 1735, İE.ML. 110 10440, İE.SM. 8 753). 1695'te Gülnuş Sultan'ın valide sultan oluşuyla Kethüda Mehmed Efendi, valide sultan kethüdalığına getirilmiştir (Silahdar, 1962, c. I, s.20). Bu görevde adının geçtiği ilk belge ise 13 Safer 1108 (M. 11 Eylül 1696) tarihlidir. 29 Zilhicce 1124 (M. 27 Ocak 1713) tarihli bir belgede yer alan "Valide Sultan Kethüdası Mehmed'in arzuhali üzerine" ifadesi, Mehmed Ağa'nın kethüdalık görevine bu tarihte de devam ettiğini göstermektedir (BOA AE. SAMD.III 209 20237). Nitekim Kethüda Mehmed Efendi, Gülnuş Sultan'ın öldüğü sene olan 1715'e dek bu görevde kalmış, 10 Rebiülahir 1127'de (M. 15 Nisan 1715) Asitane kaymakamlığına atanınca yerine Adanalı Osman Efendi getirilmiştir. (Raşid, 2013, s.898)

[39] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.2.

mektuplarda düşmanlardan intikam almayı arzulaması onu bir "gazi" yapmakta, Osmanlı'nın savaşçı politikasını yeniden canlandırmaya çalıştığını göstermektedir.

Gülnuş Sultan'ın, II. Mustafa'nın padişahlık yıllarında saltanatı temsil eden sancaklar için kendi adının da yazdığı alemler yaptırması, onun güçlü bir valide sultan olduğunun bir başka delilidir. Ön ve arka yüzlerinde ayetlerle H. 1110 (M. 1698/1699) tarihini veren bu alemlerin kenarlarındaysa "Emetullah Sultan Valide-i Sultan Mustafa Han Gazi ibn merhum Sultan Mehmed Han" ibaresi yer alır (Anonim, 1993, s.234) (Şekil 3.8). Anlaşılan, orduya sık sık eşlik eden Gülnuş Sultan'ın adı, yokluğunda bile sancakların üstündeki alemlerden askerlere manevi bir güç katmaya devam etmiştir.

Şekil 3.8 : Gülnuş Sultan tarafından yaptırılan alem, (Çötelioğlu, 2012, s.162).

Bölüm 2.2'de görüldüğü gibi saltanatın iskânı sonrasında padişah annelerinin oğulları üzerindeki etkileri ve siyasi kararlara dahil oluşları Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul gören bir uygulama olmuştur. Babaları IV. Mehmed'in uzun sürek avlarına çıktığı zamanlarda II. Mustafa ve III. Ahmed'in, anneleri Gülnuş Sultan'ın yanında ve daha çok onun etkisinde kalmaları doğal bir durumdur. Bu da oğulların annelerine daha yakın, onun sözünden çıkmayan ve hatta ona benzer tutumlar geliştirdiklerini düşündürebilir. Nitekim 17. yüzyılda valide sultanların Osmanlı İmparatorluğu hükümeti üzerinde oldukça etkili olduğunu söyleyen

Alderson'a göre bu kadınların en önemlileri, her biri iki oğlundan dolayı bu makamı elde eden Kösem ve Gülnuş Sultan'dır (Alderson, 1998, s.133). Yine 1706 tarihli bir *Relazione*'de Valide Sultan'ın oğlunun üzerindeki etkisi, bir öncekininki kadar değilse de kendisine saygı duyulduğu, sözünün dinlendiği ve sarayda validelerin her zaman büyük gücü olduğu belirtilmektedir (Pedani ve Firpo, 1996, s.767).

Ne var ki Gülnuş Sultan'a hak ettiği önem çağdaş kaynaklarda yeterince verilmemiş, Osmanlı saray kadınlarını ele alan kitaplarda bile adının geçmediği olmuş (Goodwin, 1997), Hadice Turhan Sultan'a kadar getirilen "kadınlar saltanatı"nın dışında kaldığı vurgulanmaya çalışılmış (Peirce, 2010, s.353), oğullarının iktidarları dönemindeki etkisi de gözden kaçırılmıştır. Eşi IV. Mehmet için de "Osmanlı tarihinin çok önemli bir döneminde hüküm sürmüş olmasına rağmen çok önemli bir kişilik değildi" denmesine ve araştırmaların 17. yüzyılın ikinci yarısını büyük ölçüde es geçmesine bakılırsa bu şaşırtıcı bir durum değildir (Baer, 2010, s.36-37 ve dipnot 47). Oysa Gülnuş Sultan'ın zamanına kadar getirilen "kadınlar saltanatı" kavramının burada sonlandırılması doğru olmaz. Onun da politikaya doğrudan veya dolaylı müdahalesini yukarıda ele alınan belgeler göstermektedir. Kimi durumlarda bir ülkeye savaş açılması için oğlunu yüreklendirdiği bile görülen Gülnuş Sultan'ın, belgelerin ve tarihçilerin yazmadığı başka manipülasyonlarda da bulunduğu öngörülebilir.

Görüldüğü gibi Gülnuş Sultan, 1664-1687 arasındaki hasekilik yıllarında padişaha yakınlığı sayesinde ve iki oğlunun tahtta olduğu 1695-1715 arasındaki valide sultanlık dönemlerinde en az önceki kadın sultanlar kadar etkin olmuş, devletin yönetimine, sadrazam atamalarına sıklıkla müdahalelerde bulunmuş biridir. Gülnuş Sultan'ın en büyük şansı iki oğlunun padişah oluşunu görmesi ve toplamda 20 yıl valide sultanlık yapmasıysa, ikinci büyük şansı da uzun bir süre tahtta kalan eşi IV. Mehmed'in hasekisi olarak 23 yıl boyunca hüküm sürmesidir.

4. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN VAKFİYELERİNİN VE HAYIR İŞLERİNE İLİŞKİN DİĞER BELGELERİN ANALİZİ

Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfiyeleri[40], gerek günümüze ulaşan gerekse ulaşamayan yapılarıyla ilgili en önemli yazılı kaynakları oluşturur. Kimi zaman ortadan kalkmış bir yapının yeri veya özellikleri hakkında bilgiler sundukları gibi kimi zaman da bugün var olan yapıların geçirdiği değişimler hakkında fikir verirler. Aşağıda ve yapıların ele alınacağı Bölüm 5'te görüleceği gibi, Gülnuş Sultan'a ait olduğu bilinmeyen bazı yapılar bu vakfiyeler ve zeyilleri sayesinde tespit edilmiştir. Dahası vakfiyeler, vâkıfın zihninde vakfedilen yapılara dair oluşturduğu fiziksel kurguyu, tasarladığı işlev organizasyonunu ve kişisel istekleri de yansıtır (Kayaalp-Aktan, 2005, s.83-84). Bu nedenle daha önce kimi çalışmalarda kısmen ele alınan (Bkz. Bölüm 1.3), ancak tam bir analizi yapılmadığı için içerdiği pek çok bilgi gözden kaçırılan Gülnuş Sultan'ın vakfiyeleri, yapıları ve bunların işleyişlerini banisinin sınırlarını çizdiği şekliyle anlayabilmek için burada bütünüyle ele alınacaktır.

Vakfiyelerin başında yer alan dua ve maksat bölümlerinde yeğlenen üslup ve kullanılan sıfatların çeşitliliği de yapılacak titiz bir okumayla dönemin özellikleri ve baninin motivasyonları hakkında önemli ipuçları verebilir (Singer, 2002, s.40). Böyle bir çalışmayı Nurbanu Valide Sultan'ın vakfiyesi üzerinde gerçekleştiren Pınar Kayaalp-Aktan, III. Murad devrinde eleştirilere neden olan fütuhat yerine imparatorluğun sınırlarını sağlamlaştırma politikasının, vakfiyede üstü kapalı bir şekilde savunulduğunu ortaya koymuştur. Nurbanu Sultan'ın, oğlunun sefere çıkmayan pasif bir padişah olduğu yönündeki eleştirilerin farkında olup, vakfiyesinde bunlara III. Murad'ın manevi yönünü öne çıkararak, gaziliği yerine bilgeliğini, hayırseverliğini ve doğruluğunu överek yanıt verdiğini; Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyesinde Kanuni Sultan Süleyman için sıralanan sıfatlarla III. Murad için seçilenler arasındaki farkın bilinçli bir tercihe dayandığını belirtmiştir

[40] Vakfiyelerin özellikleri ve bölümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülsoy ve diğerleri, 2012, 48-73; Kartal, 2012, s.110-118.

(Kayaalp-Aktan, 2005, s.83-103). Benzer şekilde Hürrem Sultan'ın vakfiyelerini inceleyen Amy Singer, Şehzade Mustafa'nın ortadan kaldırılacağının sinyallerinin 1552 tarihli vakfiyede Hürrem için kullanılan sıfatlardan sezilebileceğini, aynı şekilde Selim'in de Bayezid'e karşı veliaht olarak öne çıkarıldığının 1557 tarihli vakfiyeden anlaşılabileceğini ileri sürmektedir (Singer, 2002, s.79-80).

Dolayısıyla Gülnuş Sultan'ın ilkiyle sonuncusu arasında 32 yıl fark olan dört vakfiyesinin söylem analizleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden geçtiği zorlu dönemde geçirdiği değişimleri yansıtacak veriler sunacaktır. Bu tezin amaçlarından biri de söz konusu dönüşüm sürecinin imar faaliyetleri üzerinden okunması olduğundan, yapıların vakfiyeleri politika değişiminin aynası olarak değerlendirilmektedir. Yine Gülnuş Sultan'ın vakfiye ve zeyillerinin şahitlerinin rütbelerindeki değişimi de Osmanlı sarayındaki bir kadının, hasekilikten valide sultanlığa uzanan uzun süreçte, önemindeki değişimin göstergesi olarak yorumlamak mümkündür.

O nedenle bu bölümde, Gülnuş Sultan'ın vakfiye ve zeyillerinde yer alan genel bilgiler ve bunların yapılar hakkında ortaya koyduğu somut verilerin yanı sıra söylem analizine de yer verilecektir. Vakfın işleyişiyle ilgili bilgiler, vakfın gelirleri, görev tanımları, görevlilerin ücretleri ve ek şartlar ise tablolara ve listelere aktarılarak Ek A'da verilmiştir. Ayrıca yayınlanmamış vakfiye ve zeyillerin orijinalleri ve transkripsiyonları da Ek B'de yer almaktadır. Bu bölümde son olarak Gülnuş Sultan'ın yapılarına ilişkin genel bilgiler veren ve günümüze ulaşan diğer belgeler incelenecektir. Birden çok yapıyı ilgilendiren belgeler bu başlık altında ele alınırken, doğrudan tek bir yapıya ilişkin belgeler yapı kataloğundaki ilgili bölümde kullanılacaktır.

4.1 Gülnuş Emetullah Sultan'ın Vakfiyeleri ve Bunlara Yapılan Zeyiller

Gülnuş Emetullah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (TSMK) korunan, ilki Mekke'de yaptırdığı imaret ve darüşşifaya (1 Kasım 1679 tarihli 1. vakfiye), ikincisi Sakız'daki camiye (1697 tarihli 2. vakfiye), üçüncüsü Sakız ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmeye (30 Nisan 1699 tarihli 3. vakfiye), dördüncüsü Üsküdar'daki külliyeye ait (1711 tarihli 4. vakfiye) dört adet vakfiyesi, mükerrerleri ve zeyilleriyle birlikte günümüze ulaşmıştır. Söz konusu vakfiyeler ile 1. ve 3. vakfiyelere yapılan zeyillere ait özet

bilgiler, tarihleri ve muhafaza edildikleri arşiv bilgileriyle birlikte Çizelge 4.1'de verilmiştir. Öte yandan Kamaniçe'deki kiliseden çevirme camiye ait herhangi bir vakfiye tespit edilememiş, IV. Mehmed vakfiyeleri[41] içinde de böyle bir yapıya rastlanmamıştır. Benzer şekilde Oran'daki kiliseden çevirme camiye ait ne bir vakfiye vardır ne de camiye çevirme işleminden sonra düzenlenen zeyillerde bu yapıya değinilmiştir.[42]

Çizelge 4.1 : Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfiyeleri ve bunlara ait zeyiller.

Vakfiye/Zeyil	Tarihi (Hicri / Miladi)	Yeri (asıl ve mükerrer)[43]	Açıklama
Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesi (1. vakfiye)	27 Ramazan 1090 /1 Kasım 1679	VGMA defter no: 143, sayfa: 1-78 ve defter no: 2138, sayfa: 1-6	**Mekke'deki imaret ve darüşşifa**nın işletilmesiyle ilgili bilgileri içerir.[44]
1. vakfiyeye zeyil	9 Cemaziyelahir 1093 / 15 Haziran 1682	VGMA defter no: 143, sayfa: 79-89 ve defter no: 2138, sayfa: 7-8	**Mekke'deki darüşşifada Kuran okunması**yla ilgili bilgileri içerir.[45]
Sakız Adası'ndaki caminin vakfiyesi (2. vakfiye)	2 Muharrem 1109 / 21 Temmuz 1697	TSMK Y. 3510, sayfa: 1-34.	**Sakız'daki cami**nin işletilmesiyle ilgili bilgileri içerir.[46]
Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesi (3. vakfiye)	29 Şevval 1110 / 30 Nisan 1699	VGMA defter no: 1640, sayfa: 1-14 ve defter no: 1641, sayfa: 1-34.	**Sakız ve Galata'daki camiler**le **Edirne'deki çeşme**nin işletilmesiyle ilgili bilgileri içerir.[47]

[41] VGMA defter no: 1551 ve 1552'de kayıtlı 6 Şaban 1091 tarihli vakfiyelerde Kamaniçe'de IV. Mehmed adına camiye çevrilen kiliseyle ilgili de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

[42] Muhtemelen, imparatorluğun iki uzak noktasında yer alan ve yeni fethedilen şehirlerdeki bu yapılar, ortak bir vakıftan ya da devlet hazinesinden finanse edilmişlerdir.

[43] VGMA defter no: 1640'ta kayıtlı bulunan 3. vakfiyenin zeyillerinin ilk sayfalarının başındaki notlar, bunların asıl değil suret olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde bu defterde yer alan 3. ve 4. vakfiyelerin de aslının sureti olduğu tahmin edilmektedir ve asıllarına ulaşılamamıştır. 1. vakfiyenin aslı VGMA defter no: 143'te, 2. vakfiyenin aslı TSMK Y. 3510'da kayıtlıdır.

[44] Bu vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. Güler, 2009, s.61-78.

[45] Bu zeylin transkripsiyonu için bkz. Güler, 2009, s.79-82.

[46] Bu vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.50-60.

[47] Bu vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.61-83.

Çizelge 4.1 (devam) : Gülnuş Emetullah Sultan'ın vakfiyeleri ve bunlara ait zeyiller.

Vakfiye/Zeyil	Tarihi (Hicri / Miladi)	Yeri (asıl ve mükerrer)[48]	Açıklama
3. vakfiyeye 1. zeyil	5 Rebiülahir 1112 / 19 Eylül 1700	VGMA defter no: 1640, sayfa: 17-20	**Sakız'da yaptırılan tahmis ve şemhane** ile **Galata Yeni Cami çevresinde yaptırılan meşruta evleri ve cüzhanlar**la ilgili.[49]
3. vakfiyeye 2. zeyil	1 Ramazan 1116 / 28 Aralık 1704	VGMA defter no: 1640, sayfa: 21 ve defter no: 1641, sayfa: 35-36.	**Hersek-Boyalıca arasındaki kaldırım ve köprüler**le ilgili bilgi içerir.[50]
3. vakfiyeye 3. zeyil	1 Recep 1120 / 16 Eylül 1708	VGMA defter no: 1640, sayfa: 22-23	**Galata Yeni Cami yanındaki çeşmeler**, **Emekyemez mahallesinde yaptırılan çeşme**, **cami abdesthanesine getirilen su** ve **çeşme-suyollarının tamiri**[51]
3. vakfiyeye 4. zeyil	25 Cemaziyelevvel 1123 / 11 Temmuz 1711	VGMA defter no: 1640, sayfa: 24-25	**Haremeyn-i Şerifeyn'e akçe gönderilmesi** ve **Kethüda Mehmed Efendi'nin darülhadisinin masraflarına destek** olunması[52]
Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesi (4. vakfiye)	17 Cemaziyelevvel 1123 / 3 Temmuz 1711	VGMA defter no: 1640, sayfa: 27-45.	**Üsküdar'daki külliye**nin işletilmesiyle ilgili bilgileri içerir.[53]

[48] VGMA defter no: 1640'ta kayıtlı bulunan 3. vakfiyenin zeyillerinin ilk sayfalarının başındaki notlar, bunların asıl değil suret olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde bu defterde yer alan 3. ve 4. vakfiyelerin de aslının sureti olduğu tahmin edilmektedir ve asıllarına ulaşılamamıştır. 1. vakfiyenin aslı VGMA defter no: 143'te, 2. vakfiyenin aslı TSMK Y. 3510'da kayıtlıdır.

[49] Bu zeylin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek B.1.

[50] Bu zeylin transkripsiyonunun bir bölümü Berksan, 1998, s.83-84'te yer almaktadır. Zeylin tamamının orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek B.2.

[51] Bu zeylin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek B.3

[52] Bu zeylin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek B.4

[53] Bu vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. Ek B.5. Vakfiyenin orijinali için bkz. Akbulut, 2003, s.167-176.

Bir önceki bölümde siyasi ve toplumsal gelişmelerle birlikte ele alınan Gülnuş Sultan'ın hayatında, ortaya çıkışları bu gelişmelerle yakından ilişkili oldukları görülen yapıların vakfiyeleri ve zeyilleri de benzer bir ilişkiyi barındırır. Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki hayratının 1679 tarihli 1. vakfiyesi hasekiliği dönemindeki en önemli imar faaliyetini düzenler. Bu vakfiyeye üç yıl sonra yapılan bir zeyil, Mekke'deki darüşşifada Kuran okunmasıyla ilgilidir. Valide sultan olduğu ay içinde gerçekleşen Sakız'ın fethinden sonra burada bir caminin baniliğini üstlendiğini 1697 tarihli 2. vakfiyesi ortaya koymaktadır. İki yıl sonra düzenlenen 3. vakfiye, Sakız hayratının yanı sıra Galata'da 1698'de inşa ettirdiği cami ve çeşmeyle Edirne'deki çeşmenin işleyişine ayrılmıştır. Bu vakfiyeye sonraki 13 sene zarfında yapılan dört farklı zeyilde, Galata ve Sakız hayratına gelir getirmesi ve görevlilerin kullanması için eklenen yapılar, hac yolu üzerinde inşa ettirilen köprüler, Galata'da inşa ettirilen iki yeni çeşme, vakıf geliri fazlasından Haremeyn'e gönderilecek para ve Kethüda Mehmed Efendi'nin darülhadisine verilecek maddi destek ele alınmıştır. Gülnuş Sultan'ın ölümünden dört sene önce 1711'de tamamlanan en büyük hayratı olan Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesi de aynı yıl içinde düzenlenmiştir.

Aşağıdaki bölümlerde kronolojik sırayla bu vakfiye ve zeyiller ele alınacak, içerdikleri bilgilerin yanı sıra söylemlerinin analizlerine de yer verilecektir. Tezin bundan sonraki bölümlerinde vakfiyeler ve bunlara yapılan zeyiller, kaçıncı vakfiye veya zeyil olduklarını gösteren sıra numaralarıyla anılacaktır.

4.1.1 Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesi (birinci vakfiye) ve zeyli

Gülnuş Sultan'ın hasekiliği dönemindeki en önemli imar faaliyeti olan Mekke'deki imaret ve darüşşifasına ait bu birinci vakfiye, H. 1090 (M. 1679) tarihlidir. H. 1093 (M. 1682) yılında yapılan bir zeyli mevcuttur. Aşağıda, önce vakfiye ardından zeyli ele alınmıştır.

Birinci vakfiye

Mekke'deki imaret ve darüşşifa ile bunlara bağlı yapıların işleyişini düzenleyen bu vakfiye, 27 Ramazan 1090 (M. 1 Kasım 1679) tarihlidir ve kapak sayfası hariç 75 sayfadan oluşmaktadır. Bu bölümde, Güler (2009, s.61-78) tarafından transkripsiyonu verilen VGMA defter no: 143'te kayıtlı vakfiye ile yine VGMA'da 46 numarada kayıtlı vakfiyenin defter no: 2138'de yer alan transkripsiyonundan karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

Kapak sayfası üzerinde, vakfiyede yazanlara uyulması, zıddından kaçınılması emri ve Arapça olarak yazılan ve Rumeli Kazaskeri Hamid bin Mustafa tarafından mühürlenen bir onay bölümü yer alan vakfiye, ilk sayfalarından itibaren Allah'a ve peygambere övgülerle başlar. Ardından hayrat yapmanın önemine işaret eden ve "bu dünya geçicidir, ömrünü dünya nimetleriyle geçirenlerin mahşerde eli boş kalır" anlamındaki sözler, "And olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi size verdiklerimizi ardınızda bırakarak bize birer birer geldiniz"[54], "Herkes kazandıklarına karşı bir rehindir."[55] gibi ayetler ve "Cennet cömertler yurdudur" gibi hadislerle desteklenir. Bu dini göndermelerin hemen ardından imaret ve darüşşifa inşa ettirmenin fakir ve fukaraya yiyecek ve içecek sağlayacağı gibi yaptırana da sevap kazandıracağı belirtilir.

Gülnuş Emetullah Sultan'ın hayratının dini ve toplumsal meşruiyetini ortaya koyan bu giriş bölümünden sonra IV. Mehmed'in sıfatlarına geçilir. Vakfiyenin bundan sonraki beş sayfası, IV. Mehmed'i, adaletini ve savaşlardaki gücünü, düşmanlarının ondan korkusunu öven sözlerin dökümünden oluşur. Bu sıfatların arasında "dünyanın sultanı, zamanın hakanı" ve "Arap ve Acem sultanı" gibi genel tanımlamalar olduğu gibi yakın tarihli seferlerine gönderme yapan "savaş zamanında başları dağıtan kılıç misali", "ak sancağı zafer sabahının müjdecisi, bayrağının alemi dünyayı zapt eden güneşinin alametidir " gibi sözler de vardır (VGMA, defter no: 143, s.10). Sıfatları "sultan oğlu sultan, zafer kazanmışların atası, gazi, Sultan Mehmed Han, Sultan Ahmed Han'ın oğlu Sultan İbrahim Han'ın oğlu" şeklinde yazılan ismiyle tamamlanır.

Gülnuş Sultan içinse "yüce padişah sarayı hareminin gelini; kıymetli, yüksek, zengin gerdek odasının sahibi; devlet tacının incisi, paklık semasının güneşi; zatların yücesi, vasıfların pakı; zamanının Rabia'sı, devrinin Zübeyde'si; şehzadeler annesi" sıfatları sıralanır. Annesi olduğu şehzadelerin ve kendisinin ömrü için hayır dualar edildikten sonra "hayır ve hasenat sahibi Haseki Sultan"ın halk için yaptığı hayır işlerini icra etmek için Mekke'yi seçtiği vurgulanarak, vakfiyenin esas bölümüne geçilir.

Gülnuş Sultan'ın, şahitler Osman Ağa ibni Abdülmennan ve Osman Ağa ibni Abdülaziz ve oluşturulan şer'i meclis huzurunda kethüdası Hızır Ağa ibni Musa'yı

[54] En'am, 94. (Diyanet İşleri meali)
[55] Tûr, 21. (Diyanet Vakfı meali)

vakfın mütevellisi tayin ettiği ve kendi vekilliğini de Süleyman Ağa ibni Ferhad'ın yaptığı kayıt altına alınır. Bundan sonra vakfedilen mal ve mülkün dökümüne geçilir. Genellikle Mekke'de yaptırılan imaret ve darüşşifaya ait vakıf olarak bilinse de vakfedilenlerin tamamı şunlardır (VGMA, defter no: 143, s.16-17):

- Mekke'de
  - imaret
  - darüşşifa
  - imarete bitişik ekmek fırını
  - imarete bitişik, aletleriyle birlikte bir at değirmeni
  - imarette beş büyük kazan
  - fırındaki bir küçük kazan
  - imaretteki 30 parça bakır tas, kevgir ve kepçe
- Süveyş Denizi'nde kullanılan ve barca tabir edilen, aletleriyle birlikte bir gemi ile iki sandal
- Mısır'a bağlı Bulak İskelesi'nde, baruthane yakınında, mahsulleri ve hububatı koymak için bir ambar
- Süveyş'te bir ambar
- Cidde'de bir ambar

Görüldüğü gibi, Mekke'deki imaret ve darüşşifa dışında, vakfın taşınmazları olarak Mekke'deki imarete bitişik bir fırın ve değirmen ile hububat depolamak için Bulak, Süveyş ve Cidde'deki üç ambar dikkati çekmektedir. Ayrıca imaret ve fırındaki aletlerle Mısır'dan imarete gelecek erzakın taşınmasını sağlayacak bir gemiyle iki sandal da taşınır vakıf mallarıdır. Vakfiyenin bundan sonraki bölümündeyse, bu yapı ve araçların masraflarının karşılanması için vakfedilen mülklerin dökümüne geçilir (Bkz. Ek A.1). Tümü Mısır'da yer alan ve yüzölçümüyle alacağı tohum miktarı verilen bu araziler, padişah tarafından bir hatt-ı hümayunla kendisine temlik edilen köy ve adalarda yer almaktadır.

Bunların ardından da vakfın şartlarına geçilir. Bu şartlar arasında darüşşifa, imaret ve vakıf görevlilerinin ücretleri ve görev tanımları, vakfın senelik ihtiyaçları, nakliyeyle ilgili ücretler, hastalar için alınacaklar, imaret ve darüşşifa için diğer alınacaklar yer almaktadır. Bunlardan sonra da imarette pişirilecek yemeklerin darüşşifadaki hastalara dağıtımından vakfın gelir fazlasının ne şekilde değerlendirileceğine kadar birçok ayrıntı sıralanmıştır (Bkz. Ek A.2). Bu ayrıntılı döküm içinde darüşşifadaki

hekimler için aranan özellikler dikkat çekicidir: "Tıp bilimlerinin ziynetiyle süslenmiş, hikmet biliminin kaideleriyle düzenlenmiş, doktorluk işini bilen, ihtisaslı, dinine bağlı", "zeki ve maharetli, benzerlerinden üstün, hastalara ilaç bulmakta her zaman gayret gösteren, tıp hizmetleri kurallarına daima bağlı", "yaralıların işini görmeye gücü yeten, işinde usta ve becerikli."[56] Benzer şekilde imaretteki ekmekçilerin de "sanatlarında üstün, pişirecekleri unun temizlenip mayalandırılmasında, ölçülüp kullanılmasında unu ziyan etmeyen, pişirilmesinde son derece özen gösteren" kişilerden seçilmesi şart koşulmaktadır.

Vakfiyede bu şartların dökümü tamamlandıktan sonra söz konusu vakıf akarlarının mülklerinin vâkıfe tarafından mütevelliye teslim edildiği kayıt altına alınır. Vakfın kuruluşuna dair sözler ve dualar zikredildikten sonra 27 Ramazan 1090 (M. 1 Kasım 1679) tarihi düşülerek vakıf tescil edilir.

Birinci vakfiyeye zeyil

Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki hayratı için düzenlenen vakfiyeye yaklaşık 3 sene sonra, 9 Cemaziyelahir 1093 (M. 15 Haziran 1682) tarihinde yapılan bu zeyil, darüşşifada Kuran okunmasıyla ilgilidir. Bu bölümde, Güler (2009, s.79-89) tarafından transkripsiyonu verilen -ancak analizi yapılmayan- VGMA defter no: 143'te kayıtlı zeyil ile yine bu zeylin VGMA defter no: 2138'de yer alan transkripsiyonundan karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

Zeylin başındaki dua ve övgü bölümlerinden sonra "Osmanlı Hanedanı'nın pırıltılı ışığı, sultan soyunun denizinin incisi" sıfatlarıyla, doğurduğu iki şehzade nedeniyle hanedanın devamlılığına katkısına göndermeler yapılan Haseki Gülnuş Sultan anılır. Kethüdası el-Hac Hızır Ağa ibni Musa'nın şer'i meclis huzurunda vâkıfenin vekilliğini üstlendiği zikredildikten sonra, Gülnuş Sultan'ın daha önce Mekke'de yaptırdığı darüşşifayla imaretten, bunlara akar olmak üzere vakfettiği Mısır'daki köylerden ve Darüssaade Ağası Yusuf Ağa'nın vakfın nazırlığını yürüttüğünden söz edilir.

Bunun ardından zeylin asıl konusuna geçilir. Gülnuş Sultan'ın iyice düşünüp, darüşşifa hayratına eklenmek ve masrafları bu vakfın gelir fazlasından sağlanmak

[56] Hürrem Sultan'ın İstanbul'daki külliyesinin darüşşifasında görev alacak hekimlerinin nitelikleri ve Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinde çalışacak hekimlerin nitelikleri her iki kadın baninin vakfiyelerinde de önemle vurgulanmış ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Kartal, 2012, s.126-127; Kayaalp-Aktan, 2005, s.171-175.

üzere, her gün bir hatmi şerif okunmasına niyet ettiği belirtilir. Bunun için 30 parça ciltlenmiş cüz yazdırıp tezhip ettirmiş ve bunları vakfetmiştir. Daha sonra bu cüzlerin okunmasıyla ilgili şartlara geçilir. Öncelikle cüzhanların topluca okuma yapabilmeleri için darüşşifanın avlusunun ortasında yer alan şadırvanın üzerine, tüm cüzhanları içine alabilecek kadar geniş bir odanın yeni baştan inşa edilmesi şart koşulur. Ardından Mekke'nin fakir ve iyi insanlarından 30 kişinin cüzhan olması, bu cüzhanların sabah namazından sonra söz konusu odada toplanıp her biri bir cüz okuyup en sonunda Fatiha duasıyla bitirmeleri şart koşulur.

Her birinin günlük 2 Mısır parası alması şart koşulan 30 cüzhan dışında, gündeliği 4 Mısır parası olan bir duacı, 4 Mısır parası olan bir hafız-ı eczâ ve 2 Mısır parası olan bir noktacı daha görevlendirilmiştir. Duacı, cüzler bittikten sonra hatim duasını etmekle, hafız-ı cüzhan söz konusu odadaki sandıkta sakladığı cüzleri her gün cüzhanlara dağıtıp sonra geri toplamakla, noktacı ise görevini geçerli bir özrü bulunmaksızın yapmayan cüzhanları vakıf nazırına bildirmekle görevlendirilmiştir. Bu şartların sıralanmasının ardından söz konusu cüzlerin Gülnuş Sultan'ın vekili Hızır Ağa tarafından vakıf nazırı Yusuf Ağa'ya teslim edildiği belirtilip vakıf tescil edilir. Bir duanın ardından 9 Cemaziyelahir 1093 (M. 15 Haziran 1682) tarihi düşülerek zeyil sona erer.

4.1.2 Sakız Adası'ndaki caminin vakfiyesi (ikinci vakfiye)

Gülnuş Sultan'ın valide sultan olmasının hemen ardından gerçekleşen Sakız Adası fethinden sonra onun adına kiliseden çevrilen caminin işleyişi 2 Muharrem 1109 (M. 21 Temmuz 1697) tarihli bu vakfiyede ele alınmıştır. Bilinen tek nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Y. 3510 arşiv numarasıyla kayıtlı olan ve her bir sayfasında 9 satırın yer aldığı 17 yapraklık vakfiyenin analizi için Emine Berksan (Berksan, 1998, s.50-60) tarafından verilen transkripsiyon esas alınmıştır.

Vakfiye, önce Allah'a övgüler, ardından peygambere ve sahabelerine selamla başlar. "Akıl sahibi olan kişiler için aşikârdır ki bu dünyanın malı, tacı ve tahtı sonsuz değildir" mealindeki girişten sonra "Her varlık sonludur", "Eğer dünyada bir kişi kalıcı olsaydı, o peygamberimiz olurdu" gibi ölümlülük üzerine Arapça alıntılara yer verilir. "Şüphesiz, kimse gafil olmayıp ahiret yolunda hayır ve hasenatta bulunmalıdır. Bunlar geçerli sadaka ve hayır işleridir ki yapan kişinin bedeni cismen

ortadan kalksa da ruhuna sevap kazandırır. Bu dünya asıl arzulanan yer değildir, öte dünyaya harcanan para misliyle kazandırır." anlamındaki sözlerle hayır işleri övülür.

Ardından, paraya ve cömertliğe sahip olanların şu iki ayetle bir hadisi kendilerine yol gösterici seçmesi tavsiye edilir: "Mallarını Allah yolunda sarf edenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah'ın lütfu geniştir, O her şeyi bilendir."[57] , "Kim ortaya bir iyilik koyarsa ona on katı verilir; ortaya bir kötülük koyan ise ancak misliyle cezalandırılır; onlara haksızlık yapılmaz."[58] , "İnsanoğlu öldüğü vakit bütün amelleri ondan kesilir. Yalnız üç şeyden: Sadaka-i câriyeden, faydalanılan ilimden ve kendisine dua eden sâlih evlâttan kesilmez."[59]"Bu şekilde hayır işlerinde bulunan kişinin günahları bağışlansın, bu dünyada iyilikle anılsın, öte dünyada sevabı bol olsun." temennisinde bulunulur.

Bu iki ayete ve özellikle söz konusu hadise, başka vakfiyelerde de sıklıkla yer verilmiştir; hatta bu hadis, vakıf kurumunun temel dayanaklarından birini oluşturur (Kayaalp-Aktan, 2005, s.95-96). Gülnuş Sultan'ın diğer vakfiyelerinde de bu hadisler karşımıza çıkmakta, hayır eserleriyle ilgili yukarıda söz edilen övgü ve gerekçelendirmeler onlarda da yer almaktadır. Ardından, bu sevap dolu mesleğin, hayır ve hasenatın sahibi olan Emetullah Sultan, önce oğlunun ardından kendinin adı ve sıfatlarıyla birlikte zikredilir.

II. Mustafa'nın sıfatları "büyük sultanların sultanı, ulu hakanların hakanı, Mekke ve Medine'nin hizmetkârı, karaların sultanı, denizlerin hakanı, halkın gündüzlerde ve gecelerde sığınağı, sultan oğlu sultan, gazi, güzel huyları üzerinde toplayan Sultan Mustafa Han, Sultan İbrahim'in oğlu Sultan Mehmed'in oğlu" şeklinde sıralanır. Gülnuş Sultan içinse "hayırlı işlerin tacı, cömertliğin yücesi; hayır tacının inci tanesi; ululuğun ve mutluluğun son halkası; yardım, ihsan ve arzulanan şeylerin sahibi; insanların en yücesi; en temiz sıfatların sahibi" anlamındaki sıfatlar zikredilir; "saflığı daim olsun, felaketler ondan uzak olsun" temennisinde bulunulur.

Vakfın kuruluşu için Edirne Sarayı'nın Emin Odası'nda oluşturulan şer'i mecliste Gülnuş Sultan'ın vekilliğini Darüssade Ağası Ali Ağa ibn Abdulmuîn'in yapacağına

[57] Bakara, 261. (Diyanet İşleri meali)
[58] En'am, 160. (Diyanet İşleri meali)
[59] Kitâbü'l-Vasayâ, 14. Hadis.

Muhammed Ağa ibn-i Abdülmennan ve Süleyman Ağa ibn-i Abdurrahman şahit olmuşlardır. Söz konusu şer-i meclis ve din önünde, Gülnuş Sultan'ın vakıf mütevellisi olarak kethüdası el-Hac Mehmed Efendi'yi tayin ettiği kayıt altına alınmıştır.

Bunun ardından, Sakız'daki cami vakfına gelir getirmek üzere aktarılan Sakız Adası'ndaki mülkler sıralanmaya başlanır (Bkz. Ek A.3). Ardından cami görevlilerine meşruta tayin edilen menziller sıralanır ve daha sonra da camide görev yapacakların iş tanımları ve maaşları verilir (Bkz. Ek A.4). Bu şartların koyulmasından sonra söz konusu mülklerin valide sultan tarafından vakıf mütevellisine aktarıldığı kaydedilip vakfın kuruluşuna dair sözler ve dualar zikredildikten sonra 2 Muharrem 1109 (M. 21 Temmuz 1697) tarihi düşülür ve şahitlerin isimleri sıralanır.

Vakfın şahitleri arasında Haremeyn-i Şerifeyn muhasibi Hasan Efendi, Haremeyn mukataa görevlisi İbrahim Efendi, Darüssade Ağası katibi Ahmed Efendi, sabık şehzade mütevellisi Abbas Efendi, kahveci başı el-Hac Ömer Ağa, darüssaade ağası babası el-Hac Muhammed Ağa, Sultan Bayezid Han vakfı katibi Ahmed Efendi, Sultan II. Murad vakfı katibi İbrahim Efendi, muhasebe katibi Mustafa Efendi, hassa baltacılarından Muhammed Ağa, Ahmed Ağa ve Ali Ağa yer almaktadır.

4.1.3 Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesi (üçüncü vakfiye) ve zeyilleri

Gülnuş Sultan'ın valide sultanlığının ilk döneminde, II. Mustafa'nın saltanatı sırasında düzenlenen H. 1110 (M. 1699) tarihli bu üçüncü vakfiye, Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesidir. İlki yine II. Mustafa zamanında, diğer üçü III. Ahmet'in saltanatına rastlayan yıllarda dört zeyil yapılmış ve bunlarla, söz konusu yapıların işleyişlerinin yeniden düzenlenmesinin yanı sıra yeni yaptırılan yapılar da bu vakfa bağlanmıştır. Aşağıda, önce bu üçüncü vakfiye, ardından zeyilleri ele alınmıştır.

Üçüncü vakfiye

Gülnuş Sultan'ın Sakız hayratıyla beraber, bundan kısa süre sonra Edirne'de inşa ettirdiği çeşmeyle Galata'da inşa ettirdiği cami ve çeşmenin işleyişini düzenleyen bu vakfiye, 29 Şevval 1110 (M. 30 Nisan 1699) tarihlidir. VGMA defter no: 1640, sayfa: 1-14 ve VGMA defter no: 1641, sayfa: 1-34'te kayıtlı iki ayrı nüshası bulunan

vakfiyeler arasında yazı tipi ve sıklığı dışındaki içeriğe dair tek fark, ikinci nüshada ilk nüshadan farklı olarak giriş sayfasındaki dört öbek Arapça bölümün yer almamasıdır. Bu bölümdeki analiz için vakfiyenin 14 sayfalık bir nüshası ve bunun VGMA'dan edinilen transkripsiyonu esas alınmıştır.[60]

Vakfiyenin ilk sayfasının üstünde, Arapça olarak yazılmış ve söz konusu defterin, "temizliği ve günahsızlığı daim olsun, namusluluğu ziyade olsun" duasıyla anılan valide sultanın Galata, Sakız ve Edirne'deki hayır yapılarına ait ve 1110 senesinde düzenlen vakfiyenin sureti olduğunu belirten başlık yer alır. Bu başlığın sol üstünde, derkenar biçiminde ve Osmanlıca yazılmış bölüm, "suret-i hatt-ı hümayun" ibaresiyle başlar ve vakfiyede bahsi geçen arazilerin, II. Mustafa'nın kendi iradesiyle validesine karşılıksız olarak hibe ve temlik edildiğini bildirir.

Vakfiyenin ilk sayfasında, başlığın altında ve ana metnin üstündeki Arapça olarak yazılmış dört öbek yazıda, vakfiyenin şer'i geçerliliğine dair verilen onaylar yer alır. Bunların ilkinde "Ketebehu'l-fakir es-Seyyid Feyzullah el-Müfti" olarak anılan dönemin ünlü şeyhülislamı ve II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi'nin ismi vardır. İkinci ve üçüncüsünde sırayla Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, "ene'l-fakir es-Seyyid Ali el-kadı bi'l-Asâkiri'l-mansûra fi vilayeti Rumeli", "abdu'l-fakir Abdullah bin Mustafa kâdiyen bi-Askeri Anadolu" isimleriyle anılır. Dördüncü ve sonuncusunda ise evkaf müfettişi es-Seyyid Mahmud'un adı vardır.

Bunun ardından başlayan ana metin Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. İlk önce Allah'a övgüyle başlayan bu bölüm, peygambere dua ve selamla devam eder. Bu kısımda dikkat çeken, peygamberin İslamiyet'i getirerek insanlara doğru ve yanlışı gösterdiğinin, herkesi barış yoluna davet ettiğinin belirtilmesidir. Adına vakıf kurulan yapılardan ikisinin kiliseden çevrilen camiler olması, bu vurguyu anlamlı kılmaktadır. Ardından diğer din büyükleri ve sahabeye selam ve dua gönderildikten sonra, "emma ba'du" ifadesiyle vakfiyenin "maksad" bölümüne geçilmiş olur.

"Akıl sahiplerine malumdur ki Allah'a ibadet ebedi hayatı ve sonsuz saadeti mümkün kılar. Bu dünyanın malı, tacı ve tahtı sonsuz değildir." şeklinde özetlenebilecek ifadeden sonra ölümlülük üzerine "Her varlık sonludur", "Eğer dünyada bir kişi kalıcı olsaydı, o peygamberimiz olurdu" gibi Arapça alıntılar yapılır. Ahiret gününe hazırlanmak için Allah yolunda bol bol harcamak gerektiği, kurtuluşa

[60] Diğer nüshanın transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.61-83.

bunun vesile olacağı söylenip "Cennet cömertler yurdudur" hadisine yer verilir. Cömertlikte makbul olanınsa Allah adına/aşkına yapılacak, gönül alan hayrat olduğu belirtilir. Bunun ardından, bir önceki vakfiyede de yer alan hayır işlerini övücü iki ayet ve bir hadise yer verilir.

Şüphesiz, vakfiyenin bu bölümüne kadar isim vermeden peşinen övülen, hayırseverliği örnek gösterilen ve iyi temennilerde bulunulan kişi, vakfiyenin geri kalanında detayları verilecek hayratıyla Valide Gülnuş Emetullah Sultan'dır. İnşa edilen camilerde oğlu II. Mustafa'nın annesi için edeceği dualar, yine bu camilerde verilecek dini eğitimden faydalanan öğrencilerin ve yaptırdığı çeşmelerden su içenlerin duaları -hadiste de söylendiği gibi- ona sevap kazandırmaya devam edecektir. Nihayet, yukarıda özetlenen dini motivasyonların sonucu olarak, doğruluk ve dürüstlük yolunda ilerleyen hayır ve iyilik sahibi Emetullah Sultan'ın hayrat ve hasenatı vurgulanır. Bu yapılırken de ilk olarak, dedesi İbrahim ve babası IV. Mehmed'in adlarıyla beraber anılan II. Mustafa'nın sıfatları, ardından Emetullah Sultan'ın sıfatları sıralanır.

II. Mustafa için seçilen sıfatlar "dünyanın sultanı ve zamanın hakanı, iktidardaki padişah, iktidarın güneşi, cihanın yüce yıldızı, adaleti ve hakkaniyeti canlandıran, sıkıntı ve fenalığı yok eden, Haremeyn-i Şerifeyn'in hizmetkârı, pek güvenilir şeriatın nazırı, padişahlık köşkünün ruhunu artıran, ilahi mülkün başını yükselten, memleketlerin ve yedi iklimin şahı, tahtın ve tacın layığı, o ki yüce sultan, üstünlük ve büyüklük sahibi, sultan oğlu sultan, gazi…" şeklindedir. Emetullah Sultan'ın sıfatları ise "namuslu Müslüman kadınların önderi, en muhterem; hayırlı işlerin tacı; derecesi, itibarı yüksek olan; şan, şeref ve mutluluk sahibi; namus ve kudret tacının incisi; mutlu alnın parlaklığı, büyük, meşhur insanların en kudretlisi; vasıfların pakı, temizi, devletli, saadetli…" biçimindedir.

Ardından, Gülnuş Sultan'ın vekilinin Darüssaade Ağası el-Hac Ali Ağa ibn Abdulmuîn olduğu, Edirne Sarayı'nın Emin Odası'nda oluşturulan şer-i mecliste vakfa mütevelli olarak valide sultanın kethüdası el-Hac Mehmed Efendi'nin tayin edildiği belirtilir. Böylece bu vakfın nerede, kimler görevlendirilerek kurulduğu öğrenilir. Vakfiyenin bundan sonrasını da mütevelli el-Hac Mehmed Efendi yazdırmaktadır.

Bundan sonraki bölümlerde önce vakfa gelir getiren taşınmazlar, yerleri ve büyüklükleri tam olarak tarif edilerek sıralanmışlardır. Gülnuş Sultan'a ait ya da ona hibe edilmiş olan bu mülklerin dökümü Ek A.5'te verilmiştir. Hatt-ı hümayunla kendisine hibe edilen Gürusun ve Sire mukataaları ile çoğunlukla Üsküdar'a bağlı Adalar Nahiyesi'ndeki köylerde, Edirne'deki Has Bahçe'de ve Sakız Adası'nda bulunan bu mülkler arasında, bazı çiftlikler özellikle dikkat çekmektedir. Darüssaade Ağalığı yapan müteveffa Çalık Ahmet Ağa'nın mülkleri olan bu çiftlikler H. 1075 (M. 1664/1665) tarihinde "saltanat-ı aliyye" tarafından hibe ve temlik edilmiştir. Bu yıl, Gülnuş Sultan'ın Şehzade Mustafa'yı doğurduğu yıl olması nedeniyle kazandığı öneme binaen kendisine bu çiftlikler IV. Mehmed tarafından hediye edilmiş olmalıdır. Bu dökümden sonra Galata ve Sakız'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin görevli maaşları ve görev tanımlarıyla ek şartlar verilmiştir (Bkz. Ek A.6).

Bu şartlar tamamlandıktan sonra "zikr olunan mukâtaalar ve çiftlikler ve arazi ve bağ ve çayır ve menâzil ve bağçeler ve sâirlerini mütevelli-i mezbûra mahallinde teslim, onlar dahi vakfiyet üzere kabz ve tesellüm edip" ifadesiyle, Gülnuş Sultan'ın bu şartlar altında söz konusu akarları vakfedip mütevellinin sorumluluğuna verdiği şahitler huzurunda kayıt altına alınmıştır. Vakfın sıhhati ve lüzumuna dair dualardan sonra 29 Şevval 1110 (M. 30 Nisan 1699) tarihi düşülmüş ve şahitler sıralanmıştır.

Şahitler arasında Haremeyn-i Şerifeyn muhasibi Hasan Efendi, darüssaade ağası katibi el-Hac Ahmed Efendi, Haremeyn-i Şerifeyn mukataası İbrahim Efendi, Haremeyn baş halifesi Muhammed Efendi, mukataa baş halifesi Yusuf Efendi, Haremeyn kesedarı Hasan Efendi, baltacılar kethüdası el-Hac Habib Ağa, Sultan Bayezid katibi Ahmed Efendi, baş kahveciler el-Hac Ömer Ağa ve el-Hac Ali Ağa, baltacılar vekilharcı el-Hac Muhammed Ağa, baltacı Ahmed Ağa ibn Veli, el-Hac Hasan Ağa ibn Ahmed, ağa babası el-Hac Mehmed Ağa, baltacı el-Hac Hasan Ağa ibn Ahmed, katip Ahmed Efendi ibn Mehmed, bevvablar Muhammed Bey, Hasan Bey ve Ahmed Bey, Mustafa Çelebi ibn Muhammed ve Ahmed Çelebi ibn Ali yer almaktadır.

Üçüncü vakfiyeye birinci zeyil

Gülnuş Sultan'ın Galata ve Sakız'daki camilerle Edirne'deki çeşmesinin vakfiyesine 5 Rebiülahir 1112 (M. 19 Eylül 1700) tarihinde yapılan bu ilk zeyil, gelir getirmesi için vakfedilen yeni taşınmazların dökümünü ve bazı ek şartları içermektedir.

VGMA defter no: 1640, sayfa: 17-20'de kayıtlı olan ve daha önce yayınlanmayan bu zeylin orijinali ve transkripsiyonu, Ek B.1'de verilmiş ve bu bölümdeki değerlendirme için esas alınmıştır.

Zeylin ilk sayfasının en üstünde, bu zeylin aslının sureti olduğuna dair Haremeyn-i Şerifeyn evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade'nin onayını taşıyan bir ifade ve mühür yer almaktadır. Bunun hemen altındaki Arapça bölümde ise vakfın şer'i geçerliliği evkaf müfettişi Şeyh Mehmed ibnü'l-merhûm Mirzâ Mehmed tarafından onaylanmaktadır.

Allah'a ve Hz. Muhammed'e övgülerden oluşan dua bölümüyle başlayan zeyil, dünyanın geçiciliğine ve Allah'a ibadetten geri kalınmaması gerektiğine dair sözler ve bunları desteklemek için kullanılan "Dünya ahiretin tarlasıdır" gibi hadisler ve "Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[61] gibi ayetlerle devem eder. Ardından bu sözleri kılavuz edinerek ahirette kurtuluş için dünyada hayrat tohumu ekilmesi önerilir ve böylesi hayır işleri yapanlara övgüler sunulur. Bu övgülerin hemen ardından II. Mustafa'nın sıfatlarına, peşinden de Gülnuş Valide Sultan'ın sıfatlarına yer verilir.

Padişah için "Osmanlı tahtına ziynet bahşeden, saltanatın şan ve süsünü artıran, dünya sultanlarının sultanı, zamanın hakanlarının hakanı, cihanın sahibi şahlar şahı, iktidarın talihli padişahı, dünyanın koruyucusu, ülkeler alan tuğra ve bayrak, saltanat esaslarını düzenleyen, halifelik elbisesini biçen, yüce sultan, cömert hakan, kulların ve ümmetlerin sahibi, Arap ve Acem sultanı, sultan oğlu sultan, Gazi Mustafa Han" şeklinde bir ifade kullanılır. Annesi Valide Gülnuş Sultan içinse "süslü gelin sarayında oturanların günahsızlık perdesi, temizlik tahtındakilerin dayanağı, Osmanlı Hanedanı'nın pırıltılı ışığı, hakanların soyunun denizinin kırmızı kabuğu, asrının Rabia'sı" sıfatları kullanılır.

Gülnuş Sultan'ın hayır işlerine verdiği önem ve bunların çokluğu övüldükten sonra Sakız Adası ve Galata'daki camilerin evkafını artırma kararı aldığı dile getirilir. Bunun için, Gülnuş Sultan'ın vekilliğini üstlenen Darüssaade Ağası el-Hac Ali Ağa ibni Abdülmuin, Tersane Bahçesi'ndeki emin odasında oluşturulan şer'i meclis ve Gülnuş Sultan'ın kethüdası el-Hac Mehmed Efendi huzurunda, Gülnuş Sultan'ın koyduğu ve bu zeyle konu olan şartları sıralar. Önce, mevcut vakıf mülklerine

[61] Zariyat, 56. (Diyanet Vakfı meali)

eklenmesi için vakfedilen Sakız Adası'nda vakıf arazisi üzerine inşa edilen yapılarla Galata'daki caminin yakınında ve İstanbul'da Sulu Manastır civarında yer alan mülkler sıralanır (Bkz. Ek A.7). Bunun ardından, zeyle konu olan şartlara geçilir.

Galata Yeni Cami çevresindeki hariciye ve dahiliyeli iki evin caminin birinci ve ikinci imamlarına meşruta olarak verilmesi, geri kalan tüm mülklerinse kiralanıp elde edilecek gelirin vakfa aktarılması şart koşulmuştur. Ayrıca Galata'daki camide her gün, 15'i sabah namazından sonra, 15'i de öğle namazından sonra olmak üzere toplam 30 kişinin birer cüz Kuran okuması ve bu cüzhanlara günlük 3'er akçe verilmesi, bir kişinin gündeliği 2 akçeye cüz sandıkçısı olması ve bir kişinin de gündeliği 1 akçeye noktacı olması şartı getirilmiştir.

Bu şartların sıralanmasından sonra Gülnuş Sultan'ın vekilinin söz konusu akarları mütevelli el-Hac Mehmed Efendi'ye teslim ettiği ve vakfın tescil edildiği kayıt altına alınmıştır. Ardından 5 Rebiülahir 1112 (H. 19 Eylül 1700) tarihi düşülmüş ve şahitler sıralanarak zeyil sonlandırılmıştır. Şahitler arasında Haremeyn-i Şerîfeyn muhasebecisi Hasan Efendi, Haremeyn mukataası İbrahim Efendi, Darüssaade kâtibi el-Hâc Ahmed Efendi, baltacılar kethüdası el-Hâc Ahmed, Darüssaade Ağası başkahvecisi Ömer Ağa, el-Hâc İvaz Ağa, Ağa babası el-Hâc Mehmed Ağa, sultan kapıcısı Mehmed Bey, kapıcı Hasan Bey, kapıcı Hüseyin Bey, baltacı el-Hâc Mehmed Ağa, baltacı el-Hâc İbrahim ve Yahya Çelebi yer almaktadır.

Üçüncü vakfiyeye ikinci zeyil

Gülnuş Sultan'ın Galata ve Sakız'daki camilerle Edirne'deki çeşmesinin vakfiyesine 1 Ramazan 1116 (M. 28 Aralık 1704) tarihinde yapılan bu ikinci zeyil, Hersek'ten İznik Gölü'ne kadar olan yoldaki kaldırımların tamiri ve köprülerin yapımı ile ilgilidir. VGMA defter no: 1640, sayfa: 21'de ve defter no: 1641, sayfa: 35-36'da kayıtlı olan ve daha önce bir kısmı yayınlanan (Berksan, 1998, s.83-84), ancak değerlendirilmesi yapılmayan bu zeylin tamamının orijinali ve transkripsiyonu Ek B.2'de verilmiştir. Bu bölümdeki değerlendirme için de bu nüsha esas alınmıştır.

Zeylin ilk sayfasının en üstünde, bu zeylin aslının sureti olduğuna dair Haremeyn-i Şerifeyn evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade'nin onayını içeren bir ifade ve mühür yer almaktadır. Bunun hemen altındaki Arapça bölümde ise vakfın şer'i geçerliliği evkaf müfettişi Mehmed bin Mustafa tarafından onaylanmaktadır.

Allah'a şükür ve övgü, Hz. Muhammed'e bağlılık içerikli dualarla başlayan bu kısa zeyilde, padişahın adı anılmamıştır. Yalnızca hayratın sahibi valide sultanın ve vekilliğini yapan kethüdasının isim ve sıfatlarına yer verilir. Gülnuş Sultan, "süslü gelin sarayında oturanların günahsızlık perdesi, temizlik tahtındakilerin dayanağı, Osmanlı Hanedanı'nın pırıltılı ışığı, sultan soyunun denizinin kabuğu, devlet tacının incisi, yüce göklerin başlangıcı, hayır sahibi valide sultan, masumiyeti daim olsun" anlamındaki sıfatlarla anılır.

Oluşturulan şer'i mecliste, kethüdası el-Hac Mehmed Efendi, vekili olduğu Gülnuş Sultan'ın hayratını artırma kararıyla yaptırdığı işleri şu şekilde kaydeder: "Dil" demekle meşhur Hersek Kasabası'ndan Derbend adlı köye, oradan İznik Gölü başındaki Boyalıca Deresi'ne varıncaya kadarki dokuz saatlik ve hacıların kullandığı yolun bozulmuş olması, yağmurlu ve karlı havalarda sellerin yaşanması, bataklık bölgelerden geçişin zor, hatta imkânsız olması nedeniyle bu yola yeni baştan kaldırım döşettirmiş ve altı noktada dereler üzerine kâgir kemerli köprüler yaptırmıştır. Bunların masrafları doğrudan Galata ve Sakız'daki camilerin vakfından karşılanmakta ve söz konusu yeni yapılar da bu vakfa bağlanmaktadır. Ayrıca, kaldırım ve köprüler onarım gerektirdikçe, vakfın gelirleriyle mütevelli tarafından onarımının yaptırılması ve bu yoldan rahat bir şekilde geçişin yeniden sağlanması şart koşulmuştur.

Şartların bu şekilde kayıt altına alınmasından sonra 1 Ramazan 1116 (M. 28 Aralık 1704) tarihi düşülür ve şahitlerin isimleriyle zeyil tamamlanır. Şahitler arasında El-Hac İbrahim Ağa, El-Hac Hüseyin Ağa, Fahr'ül ayan İsmail Ağa, Yusuf Efendi, El-Hac Osman bin Ali, Uzun Ali Ağa, Paşalı Mustafa Ağa, Mimar Hasan Bey ve Abdülvehab Ağa yer almaktadır.

Üçüncü vakfiyeye üçüncü zeyil

Gülnuş Sultan'ın Galata ve Sakız'daki camilerle Edirne'deki çeşmesinin vakfiyesine 1 Recep 1120 (M. 16 Eylül 1708) tarihinde yapılan bu üçüncü zeyil, Galata Yeni Cami yanındaki çeşmeler, Emekyemez mahallesinde yaptırılan çeşme, cami abdesthanesine getirilen su ve çeşmeyle suyollarının tamiriyle ilgilidir. VGMA defter no: 1640, sayfa: 21-23'te kayıtlı olan zeyil, bu bölümdeki değerlendirme için esas alınmıştır. Daha önce yayınlanmayan bu zeylin orijinali ve transkripsiyonu Ek B.3'te verilmiştir.

Zeylin ilk sayfasının en üstünde, bu zeylin aslının sureti olduğuna dair Haremeyn-i Şerifeyn evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade'nin onayını taşıyan bir ifade ve mühür yer almaktadır. Bunun hemen altındaki Arapça bölümde ise vakfın şer'i geçerliliği evkaf müfettişi Abdüllatif Râzi tarafından onaylanmaktadır.

Daha önceki vakfiye ve zeyillerde görüldüğü gibi Allah'a şükür, ona ve peygamberine övgülerin yer aldığı ilk bölümde, bu kez farklı olarak "her canlı şeyi sudan yarattık" anlamındaki bir Kuran alıntısına yer verilir.[62] Bu göndermenin, söz konusu zeylin ele aldığı yeni yaptırılan çeşme ve su yolları nedeniyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonraki satırlarda, suyla ilgili göndermelerin, bu dünyanın geçiciliğiyle ilgili sözlerle desteklendiği görülmekte, "âb-ı hayat"a sahip olanların bile kalıcı diğer âleme kanat açtığı dile getirilmekte, bu sayede hayrat yapmanın önemine de işaret edilmektedir. Zira hemen sonraki satırlarda, "gafil olmayan faziletli insanın bu imtihan kapısında hayır deresini çorak yerlerden geçirip ihtiyaç sahiplerine akıtarak onları ihya etmesi, bunun karşılığı olarak da mahşer gününde sonsuz âb-ı hayata kavuşması" temenni edilmektedir.

"Su" göndermeleriyle yüklü bu sözlerin ardından "Osmanlı tahtına ziynet bahşeden, saltanatın şanını ve süsünü artıran, kudret, talih ve iktidarla bahtiyar olan, dünyanın ağırbaşlı padişahı, devlet burcunun büyük yıldızı, hükümdara yaraşır tacın incisi, zamanın sultanlarının sultanı, dünya hakanlarının hakanı" sıfatlarıyla III. Ahmet anılır. Ardından annesi Gülnuş Sultan, "azamet burcunun Ay'ı, günahsızlık tacının incisi" gibi yerleşik sanlarla betimlenir ve "asrının Rabia'sı" denilerek dünyaya değil ibadete düşkün olduğuna vurgu yapılır.

Bunların ardından, Gülnuş Sultan'ın söz konusu zeylin düzenlenmesi için vekilliğini Darüssaade Ağası Süleyman ağa ibn Abdülmuin'in yaptığı, evkafının mütevellisi olan Kethüda Mehmed Efendi'nin de şer'i meclis huzurunda, vakıf şartlarını dinlediği kayıt altına alınmıştır. "Kostantiniyye karşısındaki Galata'da, Bereketzade Mahallesi denen mahalde uzun müddettir, sapkın resimlerin bulunduğu, putlara tapanların meskeni olan manastır, Allah'ın yakıcı kahrıyla temizlenmiş" olduğundan, yerinde açılan arsaya Gülnuş Sultan tarafından büyük bir cami ve çevresine Müslüman cemaat için evler yaptırıldığı belirtilir. Bu sayede o civarın "ab-ı nayab" olduğu, yani benzersiz bir güzelliğe kavuştuğu söylenir.

---

[62] Enbiyâ, 30. (Diyanet Vakfı meali)

Gülnuş Sultan'ın, burada yaşayanların ihtiyaçlarını bildiği için oraya tatlı su getirmeye yönelik hayratını artırmaya karar vererek, Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin sağ tarafındaki Kara Hasan Ağa Zade çiftliği ile Tatavla Köyü civarında ve Tophane'ye bağlı Beldecik adlı mahalde, kendi arazisinde ve ona verilmiş yerlerde yeni kuyular açtırdığı belirtilir. Buralardan toplanan sudan, yerin altında yeni açılan kanallar aracılığıyla Galata Yeni Cami'nin avlu kapılarının önünde taştan inşa ettirdiği iki çeşmeye, Emekyemez Mahallesi'nde yaptırdığı bir çeşmeye ve Yağkapanı önündeki başka bir çeşmeye toplam dokuz masura tatlı su; söz konusu caminin abdesthane ve tuvaletlerine de dört masura acı su getirttiği kaydedilir. Ardından, bu çeşmeleri vakfederek, söz konusu su yolu ve çeşmelerin tamire ihtiyaç duymaları halinde masraflarının Galata Yeni Cami'nin vakfından karşılanması şart koşulmuştur.

Bu şartların sıralanmasından sonra Gülnuş Sultan'ın vekili ile vakfın mütevellisinin onaylarıyla vakfın tescil edildiği kayıt altına alınmıştır. Ardından 1 Recep 1120 (M. 16 Eylül 1708) tarihi düşülmüş ve şahitler sıralanarak zeyil sonlandırılmıştır. Şahitler arasında âb-ı hassa nazırı Osman Ağa, su yolcuları kethüdası Hüseyin Ağa, Süleymaniye bölük başı Mehmed Çelebi, birinci imam Hasan Efendi, ikinci imam Salih Efendi, Hasan bin Abdullah tâbi'-i Efendi, es-Seyyid Süleyman, ikinci kayyum el-Hac Mehmed, yazıcı Mustafa tabi'-i Efendi, maaş katibi Ali Efendi, Hüseyin Ağa ibn Hasan Yeğen, Mustafa Ağa ibn Hasan Yeğen, el-Hac Osman Ağa ibn Ali, Mahmud bin İbrahim tâbi'-i Efendi, Hasan ibn Ahmed tâbi'-i Efendi ve Ali tâbi'-i Efendi yer almaktadır.

Üçüncü vakfiyeye dördüncü zeyil

Gülnuş Sultan'ın Galata ve Sakız'daki camilerle Edirne'deki çeşmesinin vakfiyesine 25 Cemaziyelevvel 1123 (M. 11 Temmuz 1711) tarihinde yapılan bu dördüncü zeyil, Haremeyn-i Şerifeyn'e akçe gönderilmesi ve Kethüda Mehmed Efendi'nin Galata'daki darülhadisinin masraflarına destek olunmasıyla ilgilidir. VGMA defter no: 1640, sayfa: 24-25'te kayıtlı olan zeyil, bu bölümdeki değerlendirme için esas alınmıştır. Daha önce yayınlanmayan bu zeylin VGMA'dan edinilen orijinali ve transkripsiyonu Ek B.4'te verilmiştir.

Zeylin ilk sayfasının en üstünde, bu zeylin aslının sureti olduğuna dair Haremeyn-i Şerifeyn evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade'nin onayını taşıyan bir ifade ve

mühür yer almaktadır. Bunun altındaki Arapça dört öbeklik bölümde ise vakfın şer'i kurallara uygunluğu Seyyid Ali, Rumeli Kazaskeri Abdürrahim, Anadolu Kazaskeri Ebu İshak İsmail ve evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade tarafından onaylanmaktadır.

Zeylin girişindeki Allah'a ve peygambere övgülerden hemen sonra hayır dua ve yaptığı hayır işlerinden dolayı övgülerle anılan ve "Hazreti Valide Gülnuş Sultan" şeklinde ismiyle zikredilen vâkıfe, Yeni Saray'daki Emin Odası'nda kurulan şer'i meclis huzurunda Darüssaade Ağası Süleyman Ağa'nın vekilliğiyle temsil edilir. Evkafının mütevellisi olan Kethüda el-Hac Mehmed Efendi'nin de bu meclis huzurunda vakıf şartlarını kabul ettiği kayıt altına alınarak, Gülnuş Sultan'ın Galata'daki camisi vakfından masrafları karşılanmak üzere şu iki şarta yer verilir: Vakfın gelir fazlasından senede 600 kuruş, Mekke ve Medine'de yaşayan fakir Müslümanlara dağıtılmak üzere ayrılacak; Kethüda Mehmed Efendi'nin Galata Yeni Cami yanındaki darülhadisinin masraflarına bu vakfın gelirleri yeterli olmadığından, bu masrafların karşılanması için günde 180 akçeden ayda 5400 akçe verilecek.

Bu ilk şartın yerine getirilmesi için Gülnuş Sultan'ın vakfının mütevellisi olan Kethüda Mehmed Efendi, ikinci şartın yerine getirilmesi için de Kethüda Mehmed Efendi ile vakfının mütevellisi sorumlu tutulmuştur. Ardından vakıf tescil edilerek 25 Cemaziyelevvel 1123 (M. 11 Temmuz 1711) tarihi düşülmüş ve şahitlerin isimleri sıralanmıştır. Şahitler arasında Haremeyn-i Şerifeyn muhasebecisi, Darüssade Ağası katibi Hâfız Mehmed Efendi, Haremeyn Mukataası Ali Efendi, Baltacılar Kethüdası el-Hac Hasan Ağa, Darüssade Ağası başkahvecisi Mehmed Ağa, Valide Sultan başkahvecisi el-Hac Hüseyin Ağa, Hazinedar başkahvecisi Mustafa Ağa, Valide Sultan Rikab Halifesi Ali Ağa yer almaktadır.

4.1.4 Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesi (dördüncü vakfiye)

Gülnuş Sultan'ın valide sultanlığının sonlarına doğru tamamlanan en büyük hayratı olan Üsküdar'daki külliyesinin işleyişini düzenleyen 17 Cemaziyelevvel 1123 (M. 3 Temmuz 1711) tarihli bu vakfiye, önceki vakfiyelerden daha ayrıntılı, dolayısıyla daha uzun olmasıyla dikkat çekmektedir. Bilinen tek nüshası VGMA defter no: 1640, sayfa: 27-45'te kayıtlı bu vakfiye, aynı defterin başındaki üçüncü vakfiye ile buna yapılan zeyillerin hemen ardından başlamakta ve 19 sayfa sürmektedir. Daha önce transkripsiyonu yayınlanmayan, ancak Müşfika Akbulut (2003) tarafından külliye

görevlilerinin sayı ve ücretleri, yayınladığı orijinal metinden aktarılarak verilen vakfiyenin transkripsiyonu Ek B.5'te verilmiştir.

Vakfiyenin ilk sayfasının en üstünde "suret-i hatt-ı hümayun" ibaresi yer alır ve ardından "bu vakfiyedeki şartlara uygun olarak davranılması, vakfın devamı ve kalıcılığı için çaba sarfedilmesi"ni emreden, muhtemelen III. Ahmet'e ait fermanın suretine yer verilir. Vakfiyenin ilk sayfasında, bu hattın hemen altında ve ana metnin üstünde, Arapça olarak yazılmış dört öbeklik bölümde ise vakfın şer'i kurallara uygunluğuna ait onaylar yer alır. Bu onayların ilkinde "harrerehü'l-fakîr es-Seyyid Ali" ismi görülür. İkincisinde Rumeli Kazaskeri Abdürrahim, üçüncüsünde Anadolu Kazaskeri Ebu İshak İsmail, sonuncusunda Haremeyn evkaf müfettişi Mehmed Kethüdazade isimleri yer alır.

Bunun ardından başlayan ana metin, yoğun Arapça ve Farsça tamlamalar içeren ağdalı bir Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Vakfiyenin başındaki dua bölümü, Gülnuş Sultan'ın önceki vakfiyelerinden çok daha uzundur ve Allah'a şükür ve övgüler bölümü, "Üzülme, çünkü Allah bizimle beraberdir"[63] gibi Kuran'dan alıntılar ve "seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz, seni layıkıyla tanıyamadık" gibi dualarla bir sayfayı bulur (VGMA, defter no: 1640, s.28). Ardından, peygambere övgüler bölümü başlar ve yarım sayfa kadar sürer. Bunun ardındansa, padişah III. Ahmet'in sıfatları, övgülerle yüklü uzun bir silsile şeklinde sıralanır, peşinden de ismiyle "Gülnuş Sultan" olarak anılan validesinin sıfatlarına yer verilir. III. Ahmet için seçilen sıfatlar arasında şunlar dikkati çekmektedir:

> "dünyanın hükümdarı, heybetli ve güçlü iktidarı ışık saçan kahraman, güneş gibi hükümdar, adalet dağıtan, övülmeye layık, yıldızlı ordunun padişahı, adaletli sultanların en büyüğü, kudretli hakanların en ulusu, mazlumun sığınağı, mücahitlerin kurtuluş yeri, dulların, yetimlerin ve iman sahiplerinin hamisi, fesatları, günahkârları ve asileri defeden, saltanat ve hilafet tahtıyla bezenmiş, şeriat kurallarını düzenleyen, parlak İslam'ın koruyucusu, (…) Arap ve Acem mülklerinin sahibi, sağlam zaferin sultanı, Sultan Ahmet Han, sultan oğlu sultan, Sultan İbrahim Han'ın oğlu Sultan Mehmet Han'ın oğlu" (VGMA, defter no: 1640, s.28-29)

Bu uzun sıralamanın ardından saltanatının ve hilafetinin daim olması için bir duaya yer verildikten sonra Gülnuş Sultan için yukarıda ele alınan önceki vakfiyelerinde de kullanılan "saltanat tacının incisi" gibi sıfatların dışında "zamanının Rabia'sı,

[63] Tevbe, 40. (Diyanet Vakfı meali)

devrinin Asiye'si, Züleyha güzelliğinde, Belkıs'ın tahtında, Meryem'in seyir yerinde" gibi dinler tarihinin önemli kadınlarına göndermeler yapılır. Böylece Gülnuş Sultan'ın bunlara eşdeğer olduğu vurgulanır. Ardından "dünyanın ve dinin günahsızı, İslam'ın ve Müslümanların pakı" gibi dindarlığına vurgu yapan sözlere ve "kadınların sultanı ve dünyadaki kadınların en faziletlisi" gibi kadın sultanlar içindeki önemine vurgu yapan övgülere yer verilir. "Valide-i muazzama" olarak anılması da, yaşı ilerleyen ve ikinci kez valide sultan olan Gülnuş Sultan'a duyulan hürmetin açık bir göstergesidir (VGMA, defter no: 1640, s.29).

Daha sonra, güzel karakteri gereği daima dini eserler yaptırmaya alışık olan ve zenginliğini hayır işleri için kullanan Gülnuş Sultan'ın gelirinin fazlası ile bir eser yaptırmak istediği ve etraflıca düşünerek bu yeni hayratını yaptırmaya karar verdiği belirtilir. Vakfiyede bundan sonraki üç sayfa boyunca (VGMA, defter no: 1640, s.30-32), mahşer gününe hazırlanmak için bu dünyada hayır işlerinin yapılması gerektiği, Kuran'dan çok sayıda alıntı ve hadisle desteklenerek anlatılır. "Rabbiniz tarafından bağışlanmaya, genişliği yerle göğün genişliği kadar olan cennete koşun"[64], "Nefisleriniz için hayır olarak ne sunduysanız, Allah'ın indinde onu bulursunuz."[65] "Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız."[66] ayetlerini kendisine kılavuz edinen ve Allah rızası kazanmaya kendini adayan Gülnuş Sultan'ın, aklının hidayetiyle ve sevap endişesiyle hayır işlerine yöneldiği, bu şekilde dünyevi önderlikle uhrevi saadeti ortak kılmayı, her iki dünyada mutluluğu niyaz ettiği dile getirilir.

Ardından, bu hayır işlerinin bir örneği olarak büyük bir camiyi içeren geniş bir külliyenin yapımı, yani Gülnuş Sultan'ın vakfiyeye konu olan imar faaliyetleri yine ayetler ve uzun, ağdalı sözlerle gerekçelendirilmiştir. Özellikle mahşer gününe ve ahiret için bu dünyada yapılanlara vurgunun çokluğu dikkat çekicidir. "Korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir gün"[67], yani mahşerde, "o gün kişi, önceden yaptıklarına bakacak"[68] alıntılarıyla, bu dünyadaki hayır işlerinin gözden geçirileceği

[64] Hadîd, 21. (Diyanet İşleri meali)
[65] Bakara 110. (Diyanet İşleri meali)
[66] Şûrâ, 20. (Diyanet İşleri meali)
[67] İbrahim, 42. (Diyanet Vakfı meali)
[68] Nebe, 40. (Diyanet Vakfı meali)

söylenir. "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman edenler imar eder"[69] ayetiyle de cami inşa etmenin önemine vurgu yapılmış olur.

Külliyenin yerinin Üsküdar olarak seçilmesi de vakfiye içinde gerekçelendirilmektedir. Öncelikle "Kâbe toprağı" olarak görülen Üsküdar'ın "Haremeyn-i muhteremeyn-i şerîfeyn ve mâkâmeyn-i mükerremeyn-i münîfeyn"e nehir, deniz gibi hiçbir engelle karşılaşmaksızın ulaşılan uygun bir konumda oluşu, Irak ve Hicaz'a giden yolların başlangıcı oluşu vurgulanır. Üsküdar'ın, dünyanın birçok yerinden gelen yolcu, tüccar ve ziyaretçilerin güzergâhında bulunması, denizden ve karadan gelen Arap, Acem, Türk ve Deylem bütün milletlerden ve sınıflardan insanların geçiş yolu üzerinde yer alması burayı kalabalık bir yer yapmaktadır. Bu büyük şehrin mahalleleri hem üst hem de alt sınıftan insanlarla doludur. İçinde ve dışında yaşayan Müslüman cemaatin sayısı o kadar çoktur ki hesaplamak zordur. Bu sebeplerden ötürü burada, beş vakit namazları, bayram ve diğer cemaat namazlarını ve nafile namazları kılacak insanları barındıracak ölçüde mescitler ya da cami yaptırmak caizdir.

Bu gerekçelendirmelerin ardından Gülnuş Sultan'ın inşa ettirdiği külliyenin öğeleri ve özellikleri sıralanır: "Takva üzerine kurulan bir mescit"[70] olduğu vurgulanan, dolayısıyla ayetin geri kalanında söylendiği üzere içinde namaz kılmanın daha doğru olacağı bir cami yaptırmıştır. Bu yapı, "alışılanın dışında, şaşılacak şekilde bilimleri bir araya getiren, hayret verici ve görülmemiş sanatlarla kuşatılmış, (…) servi endamlı, iki minareli" gibi sıfatlarla övülür. Caminin kuzey kapısı üzerinde Müslüman çocukların tahsili için bir mektep inşa ettirmiştir. Fukara Müslümanların karınlarını doyurmaları için bir imaret yaptırıp ekmek ve çorba dağıtılmasını, ayrıca beyaz pirinç, saf zeytinyağı ve baldan pilav ve zerde yapılmasını şart koşmuştur. Yemeklerin israftan kaçınılarak hazırlanmasını, adaletli bir şekilde dağıtılmasını ve faydalananların kendisini hayır dua ile yâd etmelerini de ekler.

Bunların ardından külliyedeki başka bir yapıya, türbeye geçilir. "Yeryüzünde bulunan her şey fanidir"[71], "Her canlı ölümü tadacaktır"[72] gibi ayetlerin bilincinde olan vâkıfe, bu gelip geçici dünyanın malından ve nimetlerinden vazgeçerek Allah'a

[69] Tevbe, 18. (Diyanet Vakfı meali)
[70] Tevbe, 108. (Diyanet Vakfı meali)
[71] Rahmân, 26. (Diyanet İşleri meali)
[72] Ankebût, 57. (Diyanet İşleri meali)

yönelmiştir. Bu sayede, "Onlar, karşılıklı yaslanmış vaziyette mücevheratla işlenmiş tahtlar üzerindedirler"[73], "Yeşil yastıklara ve hârikulâde güzel döşemelere yaslanırlar"[74] ve "Ey huzura kavuşmuş insan! Sen ondan hoşnut, o da senden hoşnut olarak Rabbine dön"[75] şeklinde müjdelendiği gibi, bu ayetleri kendine kılavuz edinen Gülnuş Sultan'ın öte dünyada cennete ulaşacağı ima edilir. Bu şekilde yoğun Kuran göndermeleriyle bir sayfa kadar süren gerekçelendirmeden sonra, Gülnuş Sultan'ın külliyede kendisi için bir de türbe yaptırdığı belirtilir. Türbenin cennet bahçesinin bir numunesi olduğu, duvarlarından ışık ve rahmet girdiği, bağışlanma çiçekleriyle parlayan, güzel kokular yayan bir huzur mekânı olduğu söylenerek mimarisine de göndermeler yapılır.

Vakfiyede daha sonra, camiye getirilen sudan bahsedilir. Önce suyun gerekliliğinden ve suya ihtiyaç duyanlardan söz edildikten sonra, külliyeye ulaşan suyun kaynağı ve getirilişi anlatılır. "Üsküdar arazisi nahiyelerinden büyük çabalar, çok fazla para ve benzersiz mallar harcanarak yerin derinliklerinden çıkarılan soğuk ve lezzetli su, kanallar ile taşınarak bir hissesi caminin avlusunda bulunan şadırvana, bir hissesi cami kapılarının dışındaki abdest musluklarına, bir hissesi imarete, bir hissesi sebile ve geri kalanı da tuvaletlere akıtılmak üzere tayin edilmiş ve mecraları birbirinden ayrılmıştır." (VGMA, defter no: 1640, s.35) Ardından, caminin çevresinde yerleşmiş olanlar veya oradan gelip geçenler, bu leziz sudan içtikçe, bu suyu getiren Gülnuş Sultan'ın Allah tarafından cennette mutlu edilmesi ve orada Kevser havuzunda aziz olması, tertemiz ve dopdolu şarap kadehleriyle sarhoş ve suya doymuş olması niyaz edilmektedir.

Bunların ardından, vakfın masraflarının karşılanması için vakfedilen mülkler sıralanır. Gülnuş Sultan, Üsküdar'da külliyenin bir parçası olarak inşa ettirdiği dokuz dükkân ve cami yakınındaki Gülfem ve Gerede mahallesinde inşa edilen menzil dışında, kendisine padişah tarafından temlik edilen ve kendi mülkü olan, Rumeli vilayetindeki sınırları ve özellikleri belirli kasaba ve köyleri vakfetmiştir. Dökümü Ek A.8'de verilen bu taşınmazlardan Rumeli'de yer alan köy ve kasabalar, ayrı bir hududname ile net bir şekilde tarif edilmiştir (Bkz. Bölüm 4.2.2).

[73] Vâkıa, 15-16. (Diyanet İşleri meali)
[74] Rahmân, 76. (Diyanet Vakfı meali)
[75] Fecr, 27-28. (Diyanet Vakfı meali)

Vakıf gelirlerinin sıralanmasının ardından vakfın tesciline ve şartlarının sıralanmasına geçilir. İlk olarak, Gülnuş Sultan'ın vekilliğini Darüssaade Ağası Süleyman Ağa ibni Abdülmuin'in üstlendiği belirtilir ve Saray-ı Cedid'in misafir odasında oluşturulan şer'i mecliste vakfın mütevellisi olarak Kethüda Mehmed Efendi'nin tayin edildiği kayıt altına alınır. Ardından başlayan vakıf şartlarında, mütevelli olan kişilerin, dökümü verilen emlakten elde edilen geliri düzgün bir biçimde toplamakla ve Üsküdar'daki külliyenin üzerine inşa edildiği arsanın sahibi olan vakıflara verilecek senelik miktarları, ilgili vakıfların mütevellilerine dağıtmakla yükümlü oldukları belirtilir. Hangi vakıflara yılda ne kadar verileceğini gösteren çizelge Ek A.9'da, külliye giderlerinin başında yer almaktadır. Ayrıca mütevellinin, diğer tevliyet görevlerini tam olarak yerine getirmede, vakıf çalışanlarının ücretlerinin dağıtılmasında, vakıf yapılarının onarımları gerektiğinde gerçekleştirmede ve vakfa zarar gelmemesi için çaba sarf etmekte büyük özen göstermesi şart koşulmuştur.

Bunun ardından, külliyenin işleyişi için yapılan görevlendirmelere geçilir. Camide, imarette, mektepte, diğer işlerde çalışanların ve vakıf görevlilerinin ücretlerini, aranan vasıfları ve görev tanımlarını gösteren giderler tablosu, Ek A.9'da verilmiştir. Külliyenin işleyişine dair bazı ek şartlar da bu görev tanımlarının arasında ve bu giderlerden sonra sıralanmıştır. Bu koşulların listesi de Ek A.10'da verilmiştir. Bu ek şartlar arasında, külliyenin bir parçası olarak düşünülebilecek iki yapıya dair ayrıntılara da rastlanır. Cami yakınında ve yine Gülnuş Sultan'a ait olan araziler üzerinde inşa edilen evler birinci ve ikinci imamlara tahsis edilmiştir. Bu evlerden birinin de caminin batısında inşa edilen çeşmeye ve cami avlu duvarına bitişik olduğu belirtilmektedir.

Son olarak, vakfın zaman içinde istenmeyen bir duruma varması sonucunda yapılacaklar da karara bağlanmıştır. Vakıf şartlarında değişiklik yapmak, kısıtlamalara gitmek ya da bazılarında değişiklik yapmak "yed-i kerimelerinde", yani Gülnuş Sultan'ın inisiyatifinde olup zamanın gelip geçmesiyle yukarıdaki şartlara uymak güçleşirse mutlaka "fukarâ-yi müslimine meşrûta" olması, yani vakfın tüm varlığının fukara Müslümanlara bırakılması şart koşulur (VGMA, defter no: 1640, s.43). Eğer zamanın şartları gereği vakıfta mülk kalmazsa, imaretteki kapkacak, camideki Mushaflar gibi vakfın taşınmazları için Hanefi mezhebinin ikinci kurucusu

sayılan İmam Ebî Yusuf fetvasınca muamele yapılacak, bunlar ortada bırakılmayacaktır (VGMA, defter no: 1640, s.44).

Tüm bu şartlar altında ve söz konusu şer'i meclis huzurunda Gülnuş Sultan, vakfın işlemesi için vakfettiği mülkleri, kendi mülkiyetinden çıkarıp vakıf mütevellisine havale etmiş, vakıf mütevellisi de vekilliğini yaptığı valide sultanın bu mülklerini vakıf adına teslim almıştır. Bundan sonra vakfın meşruluğunu dile getiren İslam'la ilgili göndermeler içeren sözlerden sonra 17 Cemaziyelevvel 1123 (M. 3 Temmuz 1711) tarihi düşülmüş ve şahitler sıralanmıştır. Şahitler arasında Veziriazam Mehmed Paşa, Rikab-ı Hümayun Kaymakamı Ali Paşa, İstanbul Kaymakamı el-Hac Mehmed Paşa, Vezir Süleyman Paşa, Defterdar Mehmed Efendi, Reisülküttap Ebubekir Efendi, Haremeyn-i Şerifeyn Muhasibi Ahmed Efendi ve Haremeyn-i Şerifeyn mukataası Ali Efendi yer almaktadır.

4.1.5 Değerlendirme

Bu bölümde birçoğunun ilk kez analizi yapılan vakfiye ve zeyiller sayesinde Gülnuş Emetullah Sultan'ın hayratına dair birçok bilgi edinilmiş ve yapılarına ilişkin önemli ipuçları sağlanmıştır. Ek A'da verilen tablolar ve listelerle vakfiyelerdeki gelir ve gider kalemleri daha okunabilir hale getirilmiş, yapılarla ilgili verilerse Bölüm 5'teki yapı kataloğu içinde kullanılmıştır. Fakat vakfiye ve zeyillerin sundukları bunlarla kalmamış; Gülnuş Sultan'ın imar politikasını dillendiren ve meşrulaştıran belgeler oldukları, tarihsel süreçlerin yansımalarını örtük biçimde ortaya koydukları görülmüştür.

Örneğin dördüncü vakfiyenin analizi sayesinde Üsküdar'daki külliyenin yapım gerekçesi, niçin Üsküdar'da yapıldığı, külliyenin yerinde önceden neler olduğu ve bu yerlerin nasıl elde edildiğine dair yanıtlar elde edilmiştir. Söz konusu vakfiyede bu dünyanın gelip geçiciliğine, öte dünyayı düşünerek hayır işlerinde bulunmanın önemine çok fazla yer verilmesi de vâkıfenin ilerleyen yaşı gereği artık ölüme yaklaştığını ve kendisine mezar yeri olarak seçtiği külliyenin bu bakımdan da anlamlı olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde üçüncü vakfiyeye yapılan üçüncü zeyil sayesinde Gülnuş Sultan'ın Emekyemez Mahallesi'nde bir çeşmesinin olduğu anlaşılmış; Galata'daki çeşme ve suyollarını ele alan aynı zeyilde, Galata Yeni Cami'yle başlayan semtin İslamlaştırılması politikasına gönderme de yapılmıştır.

Söz konusu vakfiye ve zeyillerde ele alınan yapıların işletilmesiyle ilgili bilgilerin, bani için seçilen sıfatların, şahitlerin statülerinin ya da verilen ayrıntıların karşılaştırılması da vakfiyenin düzenlendiği dönemin siyasi atmosferi ve baninin etkinliği hakkında ipuçları vermektedir. Gülnuş Sultan'ın haseki sultanken düzenlenen birinci vakfiyesiyle III. Ahmed zamanında ikinci kez valide sultanlık yaptığı dönemde düzenlenen dördüncü vakfiyesi, II. Mustafa döneminde ve Karlofça Antlaşması'ndan önce ve hemen sonra düzenlenen üçüncü ve dördüncü vakfiyelerden daha uzun ve ayrıntılıdır. Birinci ve dördüncü vakfiyelerin düzenlendiği dönemlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun görece güçlü ve özgüvenli olduğu yıllara denk gelmesi, ikinci ve üçüncü vakfiyelerin düzenlendiği döneminse bunun tam karşıtı bir ortam olması, vakfiyelerin niteliğine de yansımıştır.

Örneğin Gülnuş Sultan'ın Sakız'daki camiyi konu edinen ikinci ve üçüncü vakfiyeleri karşılaştırıldığında, aradan geçen yaklaşık iki yıllık süre zarfında vakfedilen yeni mülkler olduğu, camideki görevli sayısının 20'den 27'ye çıktığı, bunlara verilen ücretlerin de artırılarak toplamda günlük 117 akçeden 217 akçeye çıkarıldığı görülmektedir.Vakfa gelir olması içinse adada bazı yeni mülkler, tarlalar, bahçeler, kuyular ve bir zeytinyağı değirmeni vakfedilmiştir. Daha önemlisi, ikinci vakfiyenin kısalığı ve ayrıntılarının azlığı, bu işin aceleye getirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Nitekim iki yıl sonra üçüncü vakfiye Galata'daki camiyle Edirne'deki çeşmeyi de içine alacak şekilde yeniden düzenlendiğinde Sakız'daki caminin görevlilerine meşruta olarak verilen mülklerde değişiklik yapıldığı görüldüğü gibi vakfiyenin daha uzun ve detaylı olduğu da dikkat çekmektedir. Bu da Karlofça Antlaşması öncesi ve sonrası savaş ve barış dönemlerinde vakfiyenin düzenlenmesine bile farklı ölçüde önem verildiğini göstermektedir.

Benzer şekilde dördüncü vakfiyede görevlilerin iş tanımları, Gülnuş Sultan'ın önceki vakfiyelerinde görülmemiş ölçüde ayrıntılı verilmektedir. Örneğin Galata Yeni Cami'nin vakfiyesinde vaizlik yapacak kişi için "bir ehl-i ilim ve sahib-i verâ' kimesne vâiz ve nâsih olup, ba'de eda-i salati'l-Cum'a va'z u nasihat edip yevmi yirmi beş akçe vazifeye mutasarrıf ola" denmekle yetinilirken Üsküdar'daki camide aynı görevi yapacak kişi için aranan özellikler 142 sözcüklük bir cümlede sıralanmaktadır (Bkz. Ek B.5). Hasekiliği döneminde düzenlenen vakfiyede hekiminden ekmekçisine kadar pek çok görevlinin vasıflarını bizzat şart koşan ve iddiasını bu şekilde de ortaya koyan Gülnuş Sultan, birinci valide sultanlığının siyasi

ve askeri felaketlerle dolu ilk yıllarında böyle bir gösteriye imkân bulamamış ya da bunu uygun görmemiş olabilir. Ancak makamına iyice yerleştiği ve zaman zaman politikaya da yön verdiği ikinci valide sultanlığının son yıllarında inşa ettirdiği büyük külliye gibi bunun için düzenlenen vakfiyesiyle de gücünü sergilemek istemiş olmalıdır.

Gülnuş Sultan'ın vakfiye ve zeyillerinde, ona haseki ya da valide sultan sanını sağlayan eşiyle oğullarına ve kendisine atfedilen sıfatlar da dönemine uygun dönüşümler geçirmektedir. Birinci vakfiyede IV. Mehmed için sıralanan sıfatların uzunluğu ve içlerinde kazanılan zaferlere gönderme yapan, savaşçılığını övenlerin çoğunlukta olması dikkat çekicidir. Dördüncü vakfiyede ise, belki de III. Ahmet'in kazandığı böylesi zaferler olmadığı için, daha barışçı, adaletine ve merhametine vurgu yapan sıfatlar yeğlenmiştir. Aralarında 32 yıl olan bu iki vakfiyede dönemin padişahlarına uygun görülen sanların farklılığı belki normal karşılanabilir. Ancak ikinci ve üçüncü vakfiyelerin düzenlenmesi arasında geçen yaklaşık iki yıllık süre zarfında bile II. Mustafa'nın sıfatlarında birtakım değişiklikler görülür. Örneğin ikinci vakfiyede yer alan "karaların sultanı, denizlerin hakanı" gibi daha önceki padişahlar için de sık sık kullanılan iddialı bir sıfatın yerini üçüncü vakfiyede, padişahın dindarlığına vurgu yapan, daha makul sıfatlar almıştır. Bu, üçüncü vakfiyenin düzenlenmesinden kısa süre önce imzalanan Karlofça Antlaşması'yla uğranan kayıpların bir göstergesi olarak okunabilir.

Üçüncü vakfiyeye yapılan ikinci zeyil, incelenen vakfiye ve zeyiller arasında III. Ahmed döneminde kaleme alınan ilk zeyildir, ancak bu kısa zeyilde padişahın sıfatlarına yer verilmemesi dikkat çekicidir. Bu durum, tahta yeni çıkan padişahın annesinin gölgesinde kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Bundan dört yıl kadar sonra yapılan üçüncü zeyildeyse III. Ahmed yine son derece makul ve barışçıl sıfatlarla anılır. Ancak birinci vakfiyeye yapılan zeyilde ve üçüncü vakfiyeye yapılan dördüncü zeyilde olduğu gibi, metin kısa tutulup doğrudan zeyle konu olan şartlara geçildiğinde Gülnuş Sultan'ın, eşinin ya da oğlunun sıfatlarına hiç yer verilmemiştir.

Gülnuş Sultan içinse hayırseverliğine, dindarlığına ve ahlakına övgülerle yüklü, uzun tamlamalardan oluşan ve bazıları diğer kadın sultanlar için de kullanılan sıfatların

tercih edildiği görülmektedir.[76] Hasekiliği dönemindeki birinci vakfiyede "padişah hareminin gelini, gerdek odasının sahibi, şehzadeler annesi" olarak nitelenen Gülnuş Sultan, Rabia ve Zübeyde gibi ünlü kadınlarla eşdeğer tutulmaktadır. Valide sultanlık dönemindeki vakfiyelerdeyse saltanatın devamını sağlamasına vurgu yapan "hakanların soyunun deniz kabuğu, saltanat tacının incisi" gibi benzetmelere yer verilmiştir. Dördüncü vakfiyede Rabia ve Züleyha'nın yanına Asiye, Belkıs ve Meryem gibi dinler tarihinin diğer önemli kadınları da eklenmiştir. Ayrıca daha önce Kösem Sultan için de kullanılmış olan "valide-i muazzama" sıfatının bu vakfiyede Gülnuş Sultan için de kullanılması dikkat çekicidir.

Vakfiyelerin şahitlerinin statüsündeki değişim incelendiğinde de Gülnuş Sultan'ın zaman içinde artan öneminin, tıpkı yapıların artan önemi gibi, onlarla ilgili bu önemli belgelere yansıdığı görülmektedir. Örneğin ikinci ve üçüncü vakfiyelerde ve üçüncü vakfiyeye yapılan zeyillerde Haremeyn hizmetindeki kişiler, darüssaade ağasının hizmetindekiler, kâtipler, baltacılar gibi kişiler yer alırken dördüncü vakfiyenin şahitleri olarak, öncekilere kıyasla daha önemli kişiler –sadrazam, rikab-ı hümayun kaymakamı, vezir, defterdar, reisülküttap– dikkat çekmektedir. Kurduğu vakfa devlet erkinin en üst seviyesindekilerin şahitlik etmesi, Gülnuş Sultan'ın oğlu III. Ahmet döneminde son derece itibarlı bir konumda olduğunun açık bir göstergesidir.

4.2 Gülnuş Emetullah Sultan'ın Hayır İşlerine İlişkin Diğer Belgeler

Gülnuş Sultan'ın vakfiyeleri dışında, hayır işlerine dair önemli ayrıntılar içeren birçok belge de günümüze ulaşmıştır. Bu belgelerin kimileri hayır işlerinin gelir kaynağını oluşturan ve valide sultan olunca kendisine has olarak verilen yerleri sıralarken, kimileri yaptırdığı veya onarımını finanse ettiği yapılarla ilgilidir. Kimi belgeler yapılarının gelir kaynaklarını düzenleyen hududname şeklinde, kimisi de Gülnuş Sultan'ın ölümünden sonra da devam ettirmeyi amaçladığı hayratlarıyla ilgili vasiyetnamesi biçimindedir. Bazı belgeler fakirlere yardımlarıyla ilgiliyken vakfettiği kitaplar bile yapıları hakkında ipuçları içerebilmektedir. Bu belgelerden daha önce yayınlanmamış olanlar içinden önemli görülenlerin orijinalleri ve

[76] Diğer kadın sultanlardan Hürrem Sultan ve Nurbanu Sultan için kullanılan sıfatlarla karşılaştırma için bkz. Kartal, 2012, s.130; Kayaalp-Aktan, 2005, s.96.

transkripsiyonları Ek C'de verilmiştir. Doğrudan doğruya yapılarla ilgili belgelerse yapı kataloğu bölümünde (Bkz. Bölüm 5) ilgili yapı kapsamında ele alınacaktır.

4.2.1 Yapılarıyla ilgili belgeler

Gülnuş Emetullah Sultan'ın yapıları hakkında önemli bilgiler içeren bazı belgeler farklı arşivlerde günümüze ulaşmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan ve BOA üzerinden erişilen tarihsiz bir belge (BOA TS.MA.d 10090) kethüdası Mehmed Efendi aracılığıyla gerçekleştirdiği bir dizi hayır işini toplu halde vermekte ve vakfiyelerinde yer verilmeyen ve günümüzde varlığı tespit edilemeyen kimi yapılara ışık tutmaktadır. Bu belgenin orijinali ve transkripsiyonu Ek C.4'te verilmiştir.

Arka yüzünde büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'ın el yazısıyla "Kethüdam eliyle yapılan hayrat dergâh-ı Hakda kabul (ve) makbul ola. Âmin." ibaresi bulunan belgenin ön yüzünde, kethüda Mehmed Efendi'nin aracılığıyla gerçekleşen yapım ve onarımlar şu şekilde listelenir:

- Mekke'de Kâbe çatısı onarımı
- Mekke'de Hz. Hatice'nin evinin onarımı
- Edirne'de İmad Köşkü karşısında yeni bir çeşmenin yapımı
- Çömlek Köyü'ne giden yol üzerindeki çeşmenin onarımı
- Akpınar Köyü'ndeki çeşmenin onarımı
- Sakız Adası'ndaki caminin ihya edilmesi
- Sakız Adası'nda bir çeşmenin yapımı
- Galata'da yeni bir caminin inşa edilmesi ve iki çeşmenin yapımı
- Menemen Kasabası'nda on beş çeşmenin sularıyla birlikte ihya edilmesi
- Kastamonu Kasabası'ndaki caminin onarımı
- Dil'e yakın Hersek adlı köyden İznik Gölü'ne varıncaya kadar yeni baştan kâgir köprüler, kaldırım ve çeşme yapımı.

Belgenin sonunda ise kethüdanın hayır duası ve bu hayratları gerçekleştiren Gülnuş Sultan'ın cennette köşk ve saraylara kavuşması temennisi yer alır.

Söz konusu belge sayesinde, Gülnuş Sultan'ın bir önceki bölümde ele alınan vakfiye ve zeyillerinde yer bulan bazı yapılarının yanı sıra bunlarda yer almayan kimi yapıların varlığı da anlaşılmaktadır. Edirne'deki çeşme, Sakız Adası ve Galata'daki camiler, Galata'daki çeşmeler, Hersek civarındaki köprüler ve kaldırım vakfiyelerde

yer aldığı için bilinse de Sakız Adası'nda bir çeşme yapımı, Mekke'deki Kâbe çatısı onarımı ve Hz. Hatice'nin evinin onarımı, Çömlek, Akpınar ve Menemen'deki çeşmelerin onarımı ile Kastamonu'daki caminin onarımı bu belge ile kesinlik kazanmaktadır. Kâbe'nin çatısı, Menemen'deki çeşmeler ve Kastamonu'daki caminin onarımıyla ilgili başka belgeler de mevcuttur ve bunlar Bölüm 5.11.1'de ele alınmıştır. Ancak diğer yapım ve onarımların bahsine bu belge dışında başka bir kaynakta rastlanmamıştır. Belgedeki yapılara hasekiliği dönemindekilerin dâhil edilmediği ve yapıların inşa tarihleri göz önüne alındığında en geç tarihlisinin H. 1118'de (M. 1706) inşa edildiği düşünülecek olursa, bu onarımlar Gülnuş Sultan'ın valide sultanlığı döneminde ve bu tarihten önce gerçekleşmiş olmalıdır. Öte yandan belgede Oran'da 1708'de kiliseden çevrilen camiden veya Üsküdar'daki külliyeden bahsedilmemesi, belgenin kesin olarak bu yapılardan önce düzenlendiğini göstermektedir.

TSMA'da yer alan tarihsiz bir belge (TSMA E. 0101 0002 029), Galata'daki caminin hünkâr kasrının ve hünkâr mahfilinin döşemesi, Emekyemez Mahallesi'nde inşa ettirilen çeşme ve Gülnuş Sultan'ın daha önce bu semtte yaptırdığı su yollarının onarımıyla yeni bir kuyudan ek suyun getirilmesi için yapılan masraflarla ilgilidir. Orijinali ve transkripsiyonu Ek C.5'te verilen belgede yer alan harcama başlıkları Çizelge 4.2'de özetlenmiştir.

Çizelge 4.2 : Galata'daki caminin hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesi, Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşme ve Galata'daki su yolları için yapılan masrafların dağılımı, (TSMA E. 0101 0002 029).

Harcama başlığı	Bedeli (kuruş)
Galata'daki caminin hünkâr kasrının ve hünkâr mahfilinin döşemesi	357,5
Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin yapım masrafları	439
Kaptan Paşa'nın kuyusundan alınan su için su yollarının yapım masrafı	757,5
Galata'daki su yollarının onarımı	199,5
Çeşme ve su yolları inşaatı için mutemede verilen yemek ücreti	75
Toplam masraf	*1828,5*

Belgenin üzerinde tarih belirtilmese de Galata'daki caminin yapımından sonra ve Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin inşasının hemen ardından düzenlendiği açıktır. Söz konusu yapıların inşa ve açılış tarihleri göz önüne alındığında belgeyi H. 1111 (M. 1699/1700) yılına tarihlemek mümkündür. Tarihlendirmeyle ilgili

ayrıntılar ve belgedeki masrafların analizi, ilgili katalog bölümlerinde ele alınacaktır (Bkz. Bölüm 5.5 ve Bölüm 5.6).

TSMA E. 79/2 nolu ve Mayıs 1699-Eylül 1700 arasına tarihlenebilecek bir belge[77], Galata Yeni Cami'nin yapımından sonra sürekli ertelenen Kuran tilavetiyle ilgili olarak Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a sunduğu öneriyi içermektedir. Gülnuş Sultan'ın bu işe muradı varsa, bir an önce gerçekleştirilmesini, böyle hayır işlerinin ertelenmemesi gerektiğini vurgulayan Kethüda, sabah ve öğlen 15'er cüz okunabileceğini belirtir. Eğer cüzler camide okunacaksa bu işin cami hizmetlilerine tayin edilmesi gerektiğini, zira cami hizmetlilerinin çoğunlukla Galata'da oldukları, eğer ecnebi ya da İstanbul tarafından kimselere verilirse sabah ve öğlen her birini bulmanın güç olacağından bu görevin yerine getirilemeyeceğini anlatır. Eğer önerilen şekilde yapılırsa zorluk çekilmeyeceği söylenir.

Günde 30 cüz okunduğunda her bir cüzhana günlük 2'şer akçe verilirse toplam 60 akçe tutacağı, bir sandıkçıya günlük 2 akçe ve bir noktacıya günlük 1 akçe verilirse günde toplam 63 akçe edeceği, bunun da senede 194 kuruş ve 1 rub' yapacağı hesaplanır. Eğer her bir cüzhana 3'er akçe verilirse senede 287 kuruş edeceği belirtilir. Gülnuş Sultan'ın isteğini her ne şekilde olursa bir an önce bildirmesi ve bir an önce vakfiyeye bu değişikliğin işlenmesi önerilir. Üçüncü vakfiyeye yapılan birinci zeyilden de anlaşılacağı üzere Gülnuş Sultan ikinci seçeneği yeğleyerek cüzhanlara 3'er akçe gündelik verilmesini uygun görmüş ve bu belge sayesinde karar aşaması öğrenilen bu değişiklik vakfiyeye yansıtılmıştır.

TSMA E. 79/4 (TSMA E.0039/13-4) nolu belge[78] ise valide sultanın emriyle Galata'daki camiye bitişik olarak yeni baştan inşa edilen haneler ve bunlara yapılan masraflar hakkındadır. Çizelge 4.3'te ayrıntıları verilen bu belgede her bir yapı için ne kadar harcandığı akçe ve kuruş olarak verilmiş ve her yapının ne şekilde kullanılabileceği bir derkenarla açıklanarak, karar Gülnuş Sultan'a bırakılmıştır. Kethüda Mehmed Efendi tarafından düzenlendiği anlaşılan belgedeki bu açıklamaların, Gülnuş Sultan'ın bilgisi için yapıldığı ve ne şekilde karar verilirse ona göre davranılacağı da belgenin sonunda belirtilmiştir.

---

[77] Transkripsiyonu Ek C.6'da verilen belge, içeriği nedeniyle, caminin 30 Nisan 1999 tarihli vakfiyesinden sonra, 19 Eylül 1700 tarihli ilk zeyilden önce düzenlenmiş olmalıdır.

[78] Orijinali Ek C.7'de verilen ve üzerinde tarih bulunmayan belge, içeriği nedeniyle, üçüncü vakfiyeye 19 Eylül 1700 tarihinde yapılan ilk zeyilden önce düzenlenmiş olmalıdır.

Çizelge 4.3 : Galata'daki caminin yanına yapılan evler, (TSMA E. 79/4).

Harcamaya konu olan yapı	Bedeli (akçe)	Bedeli (kuruş)	Açıklama (Derkenar)
İmam-ı evvel ve imam-ı sani için iki hane	168.907	1407,5	İmamlara meşruta olması şartı vakfiyeye yazılır
İmam evlerine bitişik yedi tane üstlü ve altlı, sofalı mükemmel avlu odaları	4 yük 3280	3360,5	Cami hizmetlilerine ihsan buyurulursa vakfiyeye yazılacak ya da vakfa gelir getirmesi için ücreti karşılığında satılacak
Cami avlusuna bitişik iki kâgir mahzen ve üç küçük dükkân	155.975	1300	Söz konusu mahzen ve dükkânlar satılıp geliri vakfa aktarılabilir

TSMA E. 79/5 (TSMA E.0039/13-5) nolu ve 19 Eylül 1700'den hemen sonraya tarihlenebilecek bir belge[79], Galata ve Sakız'daki camilerin vakfına gelir olması için İstanbul'da ve Sakız'da inşa ettirilen ev ve dükkânlarla Galata'daki camide Kuran okunmasıyla görevlendirilen kişilere ilişkindir ve bu bakımdan önceki iki belgeyi tamamlayıcı niteliktedir. Bu yapıların özelliklerini ve kaç paraya kiraya verildiğini gösteren belgenin içeriği, Çizelge 4.4'te aktarılmıştır.

Çizelge 4.4 : Gülnuş Sultan'ın vakfa gelir getirmesi için Galata ve Sakız'da yeni yaptırdığı yapılar ve kira bedelleri, (TSMA E. 79/5).

Yapının yeri, özelliği ve tipi	Senelik kirası
Galata'da fevkani ve tahtani, hariciyeli, iki ev	Caminin birinci ve ikinci imamlarına meşruta olarak
Galata'daki camiye nazır, fevkani ve tahtani, avlulu yedi ev	2520 akçe
Galata'daki caminin avlusuna bitişik iki mahzen	2400 akçe
Sulu Manastır'da fevkani ve tahtani bir ev	720 akçe
Sakız'da bir tahmis-i kahve	160 kuruş
Sakız'da bir kâgir mahzen	10 kuruş
Sakız'da bir şemhane-i asel	200 kuruş
Sakız'da bir küçük mahzen	10 kuruş
Sakız'da bir şemhane-i revgan	150 kuruş
Sakız'da bir küçük fevkani ve tahtani, avlulu ev	9 kuruş
Sakız'da üç dükkân	9 kuruş

Aynı belgede, Galata'daki camide sabah namazından sonra 15 cüz ve öğleden sonra 15 cüz Kuran okumak üzere toplam 30 cüzhanın görevlendirilerek her birine günlük 3'er akçe, bir noktacıya günlük 1 akçe ve bir sandıkçıya günlük 2 akçe verileceğinin

[79] Orijinali Ek C.8'de verilen belge, içeriği nedeniyle, üçüncü vakfiyeye 19 Eylül 1700 tarihinde yapılan ilk zeyilden sonra düzenlenmiş olmalıdır.

vakfiyeye kaydedildiği de belirtilmiştir. Kethüda Mehmed Efendi tarafından kaleme alındığı anlaşılan ve Gülnuş Sultan'a sunulan belgede, zikredilen ücretlerle kiraya verilen mülklerin vakfa eklenmesi ve vakfiyeye kaydedilmesi için "müfettiş efendi duacılarıyla birlikte akd-i meclis olunur" denilerek söz konusu değişikliğin vakfiyeye yansıtılışı da gösterilmiştir (TSMA E. 79/5).

4.2.2 Gülnuş Sultan'a has olarak verilen yerlerle ilgili belgeler

Yukarıda ele alınan vakfiyelerde, Gülnuş Sultan'a hasekiliği sırasında has olarak tayin edilen yerler olduğu ve bunları hayratına akar olması için kullandığı görülmüştü. Bu hasların önemli bir bölümü Mısır'dadır ve birinci vakfiyede sıralanan bu yerlerin listesi Ek A.1'de verilmiştir. Benzer biçimde üçüncü vakfiyedeki ifadelerden, H. 1075 (M. 1664/1665) tarihinde, darüssaade ağalığı yapan müteveffa Çalık Ahmet Ağa'nın mülkleri olan ve Üsküdar'a bağlı köylerde bulunan çiftliklerin "saltanat-ı aliyye" tarafından kendisine hibe edildiği görülmektedir (Bkz. Ek A.5). Dördüncü vakfiyede yer alan ifadelerden ise, Rumeli vilayetinde, Tuna sahilinde bulunan bazı kasaba ve köylerin III. Ahmet tarafından annesine temlik edildiği anlaşılmaktadır (Bkz. Ek A.8).

Mühimme defterlerindeki hükümlerden ve bu hükümlerin gönderildiği kişilerin görev yerlerinden de Gülnuş Sultan'a hasların verildiği yerler hakkında fikir edinilebilir. H. 1075 (M. 1664) tarihinde –Gülnuş Sultan'ın Şehzade Mustafa'yı doğurduğu sene– yazılan ve tümü Haseki Sultan'ın haslarıyla ilgili olan 95 numaralı mühimme defterindeki yedi hüküm, Halep ve Trablusşam monlâlarına ve Adana Kadısı'na, Kastamonu ve Küre-i Ma'mûre kadılarına, Danişmendli Kadısı'na, Kastamonu Paşası'na ve Kadısı'na, Devrekânî Kadısı'na, Küre-i Ma'mûre Kadısı'na, Dânişmendlü Kadısı'na ve Dânişmendlü Voyvodası'na hitaben yazılmıştır (Alan, 2008, s.XXIII-XXXIV). Haseki Sultan'ın paşmaklık haslarıyla ilgili olup topraklarının gelirlerinin toplanmasına mani olanların engellenmesine yönelik bu hükümler, Gülnuş Sultan'ın Halep, Trablusşam ve Adana civarındaki Danişmendli topraklarında, ayrıca Kastamonu ve Küre civarında hasları olduğunu göstermektedir.

109 numaralı mühimme defterindeki Sakız Kadısı'na hitaben yazılan 1109 Muharrem'inin ortalarına (M. 1697 Ağustos'u başları) tarihlenen 67 numaralı hüküm, Valide Sultan'ın bu adadaki hayratına gelir getirecek mülklerin ne şekilde belirlendiğini göstermesi açısından son derece önemlidir:

> "Vâlidem Sultan dâmet ismetühanın kethüdalığı hizmetinde olan Hacı Mehmed gelüb müşârun-ileyhânın medine-i Sakız'da kiliseden ihya ve bina buyurdukları cami-i şerifin mukaddema kilise iken ruhban ve papaz ve keşiş ve sair huddamlarının yedlerinde bulunub kiliseye meşruta vakf olub merkum rüsumat olan bağ ve bağçe ve tarlalar ne mikdardadur ve kimin tasarrufundadur mahallinde vakfiye olan sabık kimesnelerden vakfiyenin vakf-ı muvakkatiyle sıhhat ve mağfireti üzere cami-i şerife vakf olunmak üzere mümzâ ve mahtûm defteriyle arz oluna deyu yazılmışdır." (Demirsoy, 2001, s.76)

Sakız'da Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen kiliseye bağlı ve kilise görevlilerinin elinde olan bağ, bahçe, tarla gibi gelir getiren yapılar, bizzat valide sultan kethüdası tarafından yerinde tespit edilerek vakfiyeye yazılmıştır. Bu hükmün tarihi de göz önüne alınırsa, 2 Muharrem 1109 (M. 21 Temmuz 1697) tarihinde düzenlenen vakfiyedeki ilgili şartların (Bkz. Ek A.3) Sakız Kadısı'na derhal bildirildiği anlaşılmaktadır.

Bunlar dışındaki bazı arşiv belgeleri, valide sultanlık makamına yerleştiğinde kendisine armağan edilen mülkler olduğunu göstermektedir ve bunların bir kısmını daha sonraki yapılarına gelir getirmesi için vakfettiği diğer vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Bu mülklerin yerleri ve bunlarla ilgili kimi ayrıntılar, söz konusu belgeler üzerinden takip edilebilmektedir. Bu belgeler içinde en erken tarihlisi, Gülnuş Sultan'ın valide sultan oluşundan yaklaşık bir ay sonra düzenlenen, 23 Recep 1106 (H. 9 Mart 1695) tarihli ve kendisine has olarak verilen altı mukataanın adlarını ve yıllık gelirlerini içeren defterdir (BOA AE. SMST. II. 139 15405). Orijinali ve transkripsiyonu Ek C.9'da verilen bu belgenin başında yer alan "Defter mucebince ihsan-ı hümayunum olmuşdur" ifadesiyle, söz konusu hasların padişah II. Mustafa tarafından annesine bizzat sunulduğu anlaşılmaktadır. Yılda toplam 126.646 kuruş getirisi olan bu haslar Kilis, Azaz (Suriye), Reşvan (Adıyaman), Zile (Tokat), Keşan (Edirne) ve Ziştovi'de (Bulgaristan) yer almaktadır. Gülnuş Sultan'ın Ziştovi'deki hastan elde ettiği gelirleri Üsküdar'daki külliyenin vakfına aktardığı dördüncü vakfiyeden anlaşılmaktadır (Bkz. Ek A.8).

18 Rebiülevvel 1122 (17 Mayıs 1710) tarihli bir başka belgeyse (BOA AE. SAMD. III 71 7162) Valide Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin masrafları için hatt-ı hümayunla hibe olunan Ziştovi, Lofça, Tırnova ve bunlara bağlı köylerin gelirlerinin düzenlenmesiyle ilgili bir hükümdür. Benzer şekilde 26 Muharrem 1117 (M. 20 Mayıs 1705) tarihli bir başka belgeyse (BOA İE. EV. 48 5316) Valide Sultan'ın Üsküdar evkafı için tahsis edilen Ziştovi ve Lofça mukataalarının gelirlerinin Ziştovi

Voyvodası tarafından ödenmesiyle ilgilidir. Daha geç tarihli (5 Şaban 1273 [M. 31 Mart 1857]) başka bir belge (BOA A. MKT. MHM 109 19) ise Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki camisine ait Tırnova ve köylerinde bulunan vakıf arazilerinin tespit edilerek hazırlanacak defterin gönderilmesiyle ilgilidir.

Haslardan elde edilen gelirlerinin toplanmasıyla ilgili başka belgelerde de Valide Gülnuş Sultan'ın sahip olduğu bu hasların adlarına rastlanmaktadır. 1106 (M. 1695) tarihli bir gelir defterinde, "Azaz haslarının valide sultan mülkü olmak şartıyla defter icmalinin tashih olunduğu", yani gelir defterindeki bu kalemin –muhtemelen yukarıdaki belge neticesinde– valide sultan mülkü olarak düzeltildiği belirtilmektedir (BOA MAD d. 264 s.8).[80] 8 Zilkade 1108 (M. 29 Mayıs 1697) tarihli bir başka belgede (BOA İE. TZ. 5 434) ve 109 numaralı mühimme defterindeki Kilis Voyvodası'na hitaben yazılan Safer 1109 (M. Ağustos 1697) tarihli 94 numaralı hükümde (Demirsoy, 2001, s.86), Kilis kazasındaki Valide Sultan haslarından söz edilmektedir.

Hasların gelirinin tahsili ve Gülnuş Sultan'a iletilmesi sırasında yaşanan sıkıntılara örnek olaraksa 107 numaralı mühimme defterindeki Ziştovi ve Tırnova kadılarına yazılan Temmuz 1695 tarihli 45 numaralı hüküm göz önüne alınabilir (Gültepe, 1992, s.26). Aynı defterdeki Ekim 1695 tarihli 100 numaralı hükümde ise Zile haslarından toplanan akçenin eşkıyalar tarafından çalınması ele alınmıştır (Gültepe, 1992, s.54). 109 numaralı mühimme defterindeki Zile ve Ortapare kadılarına hitaben yazılan Temmuz 1697 tarihli 13 numaralı hüküm, bu kazalardaki Valide Sultan haslarının gelirlerinin tahsilatına engel olan eşkıyaların önünün alınmasına ilişkindir (Demirsoy, 2001, s.47).

Yukarıda anılan haslar dışında kalan bazı başka mülklere de kimi belgelerde rastlanmaktadır. 16 Zilhicce 1110 (M. 15 Haziran 1699) tarihli bir belge (BOA İE. SM. 27 2858), Valide Sultan'ın Edirne'deki Ada Nahiyesi'nde bulunan çiftliklerinin tırpancı ücretiyle, 1111 (M. 1700) yılına ait bir belge (BOA AE. SMST.II. 139 15368) Valide Sultan vakfının Manisa'daki arazilerine başkalarının müdahalesinin yasaklanmasıyla ilgilidir. Yukarıda ele alınan başka bir belgede (BOA TS.MA.d 10090) ise Menemen Kasabası'ndaki haslarından söz edilmektedir. Bu belgeler, söz konusu yerlerde de valide sultan mülkleri olduğunu göstermektedir. Öte yandan 18

[80] Bu belgeyi benimle paylaşan Merve Çakır'a teşekkür ederim.

Rebiülevvel 1111 (M. 13 Eylül 1699) tarihli başka bir belgede, Gediz kazasındaki Şabhane köyünün avarız ve nüzül bedellerinin bir kısmının, Valide Sultan'ın Galata'da yaptırdığı camiye vakfedildiğini iddia eden Gediz kadısının arzı yer almaktadır (BOA İE DH. 14 1336). Ancak buranın gerçekten söz konusu camiye vakfedildiğini kesin olarak gösteren bir kanıt yoktur. Kethüda Mehmed Efendi'nin Galata ve Sakız'daki camilerin vakfıyla ilgili olarak Gülnuş Sultan'a hitaben yazdığı tarihsiz bir mektupta, Seferihisar mukataasının temlik olunduğu ve buradan elde edilen gelirin 8 kese 94 kuruş olduğu belirtilmektedir (TSMA E. 79/13'ten aktaran Berksan, 1998, s.104).

Gülnuş Sultan'ın ölümünden iki hafta sonra, valide sultanın haslarının mukataa kalemine kaydı için 23 Zilkade 1127 (M. 20 Kasım 1715) tarihinde bir karar alınmıştır (BOA İE. ML. 116 11038). Nitekim H. 1128 (M. 1716) yılında düzenlenen ve orijinali Ek C.10'da verilen bir belge (BOA C. SM. 52 2633), ölümünden önce üzerinde bulunan hasların dökümünü vermekte ve bunlardan elde edilen gelirleri göstermektedir. Gülnuş Sultan'dan geriye kalan ve Çizelge 4.5'te detayları verilen haslarının defterinde şöyle denilmektedir:

> "Asl-ı mal-i kadimleri 124.376 guruş olup müteveffa-ı müşarünileyhanın kethüdaları taraflarından mal-ı füruhtların ve hariç-i ez temessük ve at bahası olmak üzere ve voyvodaları ve bervekilleri rahı zam olundukda 191.000 guruş olub asl-ı malından 66.624 guruş izdiyad olmağla mütad üzere 17.363 guruş kalemiyesi ifrazıyla 1128 senesi ibtidasından yarar kefilleri ile talibine uhde olunmak üzere mahaline kaydolmak üzere ferman-ı alileri buyurulursa ferman devletlü sultanım hazretlerinindir"

Çizelge 4.5 : Gülnuş Valide Sultan'ın üzerindeki hasların ölümünden sonra yapılan dökümü.

Mukataanın adı	Yıllık geliri (kuruş)
Mukataa-i Kilis	53.000
Mukataa-i Reşvan	44.500
Mukataa-i Azaz	38.000
Mukataa-i Has-ı Zile	25.500
Mukataa-i Has-ı Menemen	12.000
Mukataa-i Has-ı Esb-i Keşan	10.500
Mukataa-i Ekrad-ı Çorum	75.000

Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesine gelir getirmesi için vakfettiği mülklerin sınırları ve yerleri, dördüncü vakfiyeyle aynı yıl içinde (H. 1123/M. 1711) düzenlenen 81 varaklık hududname içinde net olarak belirtilmiştir (TSMK E. H.

3037'den aktaran Berksan, 1998, s.44).[81] Dördüncü vakfiyede, padişah tarafından Gülnuş Sultan'a temlik edildiği belirtilerek isimleri ve bağlı oldukları yerleşim birimleri zikredilmekle yetinilen (Bkz. Ek A.8) bu mülkler için, "sınırları ve özellikleri kesin olarak belli" ifadesi kullanılmıştır. Muhtemelen söz konusu hududname veya padişahın olası temliknamesi, bu vakfiyede daha önceki vakfiyelerde görülen bir detaylandırmayı gereksiz kılmıştır.

Kısa bir duayla başlayan bu hududnamenin ikinci varağında "Sultan Ahmed Han'ın validesi, asrının Rabia'sı, devrinin en mühimi, kişilerin en ulusu, sıfatların en pakı, hayır ve hasenat sahibi Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'da, Zincirlikuyu yakınındaki mezarı üzerine yeni baştan inşa ettirdiği cami, mektep, imaret ve diğer evkafının masrafları için, padişah tarafından temlik edilen mülkleri" ifadesine yer verilir (TSMK E. H. 3037, vr. 2a, 2b; Akbulut, 2003, s.258). Sonraki varaklarda Tuna Nehri'nin güneyinde yer alan ve bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Ziştovi, Lofça ve Tırnova kasabalarıyla bunlara bağlı köylerde yer alan mülklerin sınırları ayrıntılı olarak tarif edilir (TSMK E. H. 3037, vr. 3a, 79b; Akbulut, 2003, s.259-292). Son varakta ise zikrolunan kasaba ve köylerin sınırları içinde kalan arazilerin öşürlerinin valide sultanın vakfına aktarılacağı belirtilir (TSMK E. H. 3037, vr. 81a; Akbulut, 2003, s.292).

TSMA'daki bir başka belgeden, Gülnuş Sultan'ın vakıflarına gelir getiren bu hasların gelirlerinin kethüdası tarafından ve çiftliklerin kethüdaları aracılığıyla toplandığı, ayrıca Gülnuş Sultan'ın vakıf gelirlerini yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Kethüda Mehmed Efendi, Gülnuş Sultan'ın inceleyip mühürlediği muhasebe defterinin ve yazdığı tezkirelerin eline ulaştığını belirterek başladığı mektubunun bir bölümünde Gülnuş Sultan'ın "Ahurkuyu Çiftliği'nin mahsulü 80.000 akçe olup böyle az olmasının sebebi nedir?" sorusuna şöyle yanıt verir:

> "Benim efendim, ol çiftliğin kesimi 80.000 akçeye olup lakin vaki olan meremmat ve mesarifi çiftliğin kethüdası kendi yanından eylemek şartıyla verilirdi. Şimdi bu defa dahi vakf-ı şerife 80.000 akçe teslim eyleye ve vaki olan meremmatı vesair mesarifi kendi yanından eylemek şartıyla verilmişdir. Ferman efendimindir." (TSMA E. 0101 0002 030)[82]

Aynı belgenin devamında, Gülnuş Sultan'ın "Sabah ve Soğanlı çiftlikleri mahsulü 12.000 akçe mahsul azdır" diyerek durumdan duyduğu memnuniyetsizliği dile

[81] Bu hududnamenin transkripsiyonu için bkz. Akbulut, 2003, s.258-292.
[82] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.11.

getirmesi üzerine kethüdanın yaptığı açıklama da yer almaktadır. Daha önceleri söz konusu çiftliklerin tarlaları ve bahçeleri bakılmadığı için elde edilen mahsul azalmıştır. Ama Gülnuş Sultan'ın zamanında eksikler giderilmiş ve gelecek sene için 20.000 akçe gelir getirmesi şartıyla kiraya verilmiştir.

Bir başka belgede (TSMA E. 79/12)[83] Kethüda Mehmed Efendi'nin "Sakız ve Galata'da olan vakf-ı şerifin iradı ve masrafı malum olmadığından vakıfnamenin yazılmadığını" ifade etmesi, vakfiyelerin, vakıfların bir yıllık gelir ve giderlerinin tespit edilmesinden sonra düzenlendiğini düşündürmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre vakıf yeni ve bir senesini doldurmamış olduğundan gelir ve giderin hesabı yapılamamıştır. Söz konusu gelirlerin vakfın giderlerini ne oranda karşılayacağı görüldükten sonra vakfiyenin düzenlenebildiği, ancak daha önceden yıllık gelirleri bilinen –örneğin dördüncü vakfiyeye konu olan mülkler gibi– haslar varsa bu vakfiyelerin yapının tamamlanmasıyla birlikte düzenlenebildiği anlaşılmaktadır.

4.2.3 Vakfettiği kitaplar

Günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde, "Gülnuş Sultan Koleksiyonu" altında korunan 66 adet elyazması kitap, Gülnuş Sultan'ın ve kethüdası Mehmed Efendi'nin Üsküdar'daki camiye vakfettikleri eserlerdir. Arapça yazılmış bu kitaplardan 19'u fıkıh, 18'i hadis, 12'si tefsir, 5'i fetva, 5'i tarih, 2'si mantık, 2'si mani ve beyan, 1'i tasavvuf, 1'i akaid kitabı olup bir tanesi de lugattır.[84] Bunlardan en azından Gülnuş Sultan'ın bizzat bağışlamış oldukları, bu kitapları okumuş olabileceği varsayımıyla, ilgi duyduğu konular hakkında fikir verebilir. Bu nedenle, öncelikle Arapça bildiği, dinle ilgili konulara ilgi duyduğu, tarih, mantık gibi bilimlerle de ilgilendiği ileri sürülebilir.

Diğer taraftan Gülnuş Sultan'ın yapılarıyla ilgili bazı ipuçlarına, bu kitapların ilk sayfalarına düşülen notlardan erişmek mümkün olmaktadır. Gülnuş Sultan'ın vakfettiği kitaplar üzerinde yer alan "Üsküdar'da …. müceddeden bina ve ihya ettiğimiz cami-i şerifin derununda muhafaza olunub talebe-i ulumun (…) istifade-i meram etmeleri üzere şart eylediğimiz…" notu ve altındaki "Valide-i Sultan Ahmed Han-ı Salis sene 1123" mührü, kitabın bizzat Gülnuş Sultan tarafından

[83] Bu belgeyi benimle paylaşan Merve Çakır'a teşekkürlerimi sunarım.
[84] Kitapların konularına göre tasnifi, adları, yazarları ve tarihleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berksan, 1998, s.15-20.

vakfedildiğini, caminin içinde korunmasının istendiğini ve ilmiye öğrencilerinin yararlanmasının şart koşulduğunu göstermektedir (Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnuş Valide Sultan Koleksiyonu, 2 no'lu kitap).

Diğer kitapların ilk sayfasındaki not ve altındaki el-Hac Mehmed Ağa'ya ait mühürden de anlaşılacağı üzere bunlar, Gülnuş Valide Sultan'ın Kethüdası tarafından bağışlanmıştır. Notta yer alan "cami-i şerifin türbe odasında vaz eylediğimiz dolap içinde hıfz olunup ve oda-i merkumda hadis tedrisine ders-i amir olanlar hafız-ı kütüb olup kitaplar taşra çıkarılmayub oda-i merkumda istifade olunmak üzere şart eyledim." ifadesi caminin bitişiğinde yer alan türbe odasının varlığını ve bu odanın hadis dersleri için kullanıldığını ortaya koymaktadır (Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnuş Valide Sultan Koleksiyonu, 63 no'lu kitap).

4.2.4 Vasiyetnamesi

Gülnuş Sultan'ın H. 1119 (M. 1707-1708) tarihinde yazdığı vasiyetnamesinin günümüze ulaşan bir sureti, mal varlığının ne şekilde dağıtılmasını istediğini gösterir (TSMK E. 3941/1-2'den aktaran Berksan, 1998, s.20). Berksan'ın transkripsiyonunu verdiği belgede yer alan derkenarlar da vasiyet edilenlerin gerçekleşme durumlarını göstermektedir (Berksan, 1998, s.21-23). Söz konusu vasiyetnamede yer alan bazı isteklerse, Üsküdar'daki külliyesiyle ilgili önemli ipuçları vermektedir. Vasiyetnamedeki şu bölüm özellikle dikkat çekicidir:

> "Makberem Üsküdar'da ve ol Divitçizade'ye karib olub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola. Ve türbenin bir yanı medrese bina ve cüzler bağlanub ve imaret dahi olub, her cuma gecesi ve pazartesi gecesi pilav ve zerde verile ve meskun medresede her cuma gecesi ve pazartesi gecesi birer hatm-i şerif okunmak üzere şart oluna ve ruhuma hibe oluna ve medrese ve türbeye nazır dikile." (Berksan, 1998, s.21)

Üsküdar'daki külliyesinin inşasının başlamasından bir sene önce kaleme alınan vasiyetnamede yer alan bu ifade, türbesinin bu semtte, özellikle deDivitçizade lakabıyla tanınan şeyhin mezarına yakın olmasını istediğini gösterir. Ancak daha önemlisi, türbeyle ilgili bu isteğin külliyenin de yerini belirlemiş olabileceğidir (Bkz. Bölüm 5.10). Ayrıca türbenin üstünün açık ve kafes gibi örülmüş olmasını da Gülnuş Sultan'ın bizzat istediği görülmektedir.

Türbenin yanına medrese ve imaret yapılması isteği de Üsküdar'da yapılması vasiyet edilen türbenin bir külliyeye dönüşmesini hazırlamış olmalıdır. Gülnuş Sultan'ın

ölmesi olasılığına karşı vasiyetine eklediği bu şart, sağlığında kısmen gerçekleşmiştir. Yukarıda ele alınan dördüncü vakfiyede görüldüğü gibi imaret inşa edilmiş ve pilav ve zerde pişirilmesi vakfiyede şart koşulmuştur (Bkz. Ek A.9). Ancak haftada iki kez hatim okunması için bir medrese inşa edilmemiş, bunun yerine inşa edilen camide cüzhanların her gün bir hatim indirmesi Gülnuş Sultan'ın özel isteğiyle şart koşulmuştur (Bkz. Ek A.9).

Vasiyetnamedeki bir başka dikkat çekici madde de Gülnuş Sultan'ın hac yolundakiler için günde on deve yükü su dağıtılmak üzere kendi haslarından on keselik bir hasın akarının Haremeyn'e bağlanması şartıdır (Berksan, 1998, s.22). Böylece, daha önce Mekke'de yaptırdığı yapılar ve Haremeyn halkına gönderilmek üzere tayin ettiği akçelerin yanına bir hayrat daha eklenmiş olmaktadır. Ancak düşülen derkenarda, bu şartın gerçekleştirilebilmesi için vakıflarının gelir ve giderlerinin yoklanması ve ortaya çıkan fazlalık varsa bu vasiyetin infaz olunması belirtilmiştir.

Diğer vasiyetleri arasında hizmetindeki cariyelerinden 40'ının azat edilerek bunlara maaş bağlanmasının ve kendi giysilerinden verilmesinin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca torunları Ayşe ve Emine sultanların masrafları için ayrılan miktar ile Şehzade Mahmud'un ve diğerlerinin (Sultan Osman, Haseki Emetullah Sultan, Safiye Hanım Sultan) emaneti olan ve Gülnuş Sultan tarafından korunan paradan da söz edilmektedir. Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesine son verirken "Benim ciğergüşem can paresi arslanım latif ve kerem idüb bu vasiyetlerimi tutub yerine getiresiz. Benim senden gayrı kimsem yoktur, seni Hüda'nın birliğine emanet eyledim, benim ahiret hakkım yerine bu vasiyeti tutasız" (Berksan, 1998, s.23) diyerek oğlu III. Ahmet'i mesul tuttuğu görülmektedir. Vasiyetnamesinin şahitleri arasındaysa darüssaade ağası Süleyman Ağa, hazinedar Lala Beşir Ağa, baş lala Beşir Ağa, ikinci lala İlyas Beşir Ağa ve müsahib Çelebi Ahmet Ağa bulunmaktadır (Berksan, 1998, s.23).

4.2.5 Fakirlere yardımlarına ilişkin belgeler

Günümüze ulaşan bazı arşiv belgelerinden, Gülnuş Sultan'ın vakfiyelerinde yer bulan fakirlere yardım şartlarında da görüldüğü gibi, bir dizi benzer hayır işi yaptığı anlaşılmaktadır. Bunların en önemlisi Mekke ve Medine'ye surreyle para gönderilmesidir. Osmanlı himayesindeki bu iki şehrin fukarasına maddi yardım ulaştırılması, II. Murat'tan itibaren bir çok Osmanlı hanedan mensubunun, devlet

ileri gelenlerinin ve diğer varlıklı kadın ve erkeklerin gerçekleştirdiği simgesel bir hayır işidir (Güler, 2002, s.101-114). Yukarıda değinilen Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesinde Haremeyn halkına para gönderilmesi isteği, henüz hayattayken yaptırdığı Üsküdar hayratının vakfiyesine koyduğu bir şartla –hacılara su dağıtılmak şeklinde olmasa da– gerçekleşmiştir (bkz. Ek A.9). Öte yandan Gülnuş Sultan'ın İstanbul'daki fakirleri de düşündüğü ve onlara sadakalar dağıttığı görülmektedir.

TSMA'daki bir belge (TSMA E. 0101 002 012), Gülnuş Sultan'ın, Üsküdar evkafı malından surreyle gönderilen paranın Mekke ve Medine'de gerçekten ihtiyaç duyan kişilere ulaşıp ulaşmadığını sorması üzerine Kethüda Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı yanıtı içermektedir. Kethüda, paranın surreyle gelen yardıma muhtaç olan fakirlere ulaştırıldığını ve Gülnuş Sultan'a çokça hayır duada bulunulduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Gülnuş Sultan'ı hayır işlerine yönlendirmenin görevi olduğunu belirten Kethüda, Galata'daki caminin vakfından da yılda 600 kuruş göndermeye vakıf gelirlerinin yeterli olduğunu belirterek, kararı Gülnuş Sultan'a bırakmaktadır. Benzer şekilde TSMA'daki başka bir belge (TSMA E. 0101 002 016), Kethüda Mehmed Efendi'nin vakfına yaptığı yardım için Gülnuş Sultan'a teşekkürlerini ve cami evkafından Haremeyn'e gönderilen para için ihtiyaç sahiplerinin tespit edildiği bilgisini içermektedir.

Gerçekten de üçüncü vakfiyeye yapılan dördüncü zeyilde Mekke ve Medine'ye surreyle gönderilmek üzere 600 kuruşun ayrılması şartı getirilmiştir (Bkz. Bölüm 4.1.3.5). Böylece, dördüncü vakfiyedeki 120.000 akçe (1000 kuruş) ile birlikte toplamda 1600 kuruşun her sene Haremeyn'e gönderilmesi karara bağlanmış olmaktadır. Bu da Gülnuş Sultan'ın bir dileğinin ne şekilde vakfiyeye aktarıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan BOA'daki 29 Rebiülevvel 1124 (M. 6 Mayıs 1712) tarihli bir belgeye göre Mekke'ye surre ile gönderilmek ve Galata'daki caminin vakfından karşılanmak üzere yılda dokuz kuruş ücretle Kâbe'deki altın oluk ferraşlığı görevi tevcih edilmiştir (BOA C. EV. 452 22867). 8 Recep 1124 (M. 11 Ağustos 1712) tarihli bir başka belgeye göreyse Gülnuş Sultan'ın Galata ve Üsküdar'daki camileri evkafından Mekke ve Medine halkına gönderilmesini şart koştuğu 1600 kuruşun vakıf malından mahsup edilerek kethüdası eliyle Haremeyn dolabına teslim edildiğini göstermektedir (TSMA d. 2353 546). Söz konusu belgeler vakfiyelerdeki şartın –en azından H. 1124 senesinde– yerine getirildiğini göstermektedir.

Alınan kararların bir zeyil şeklinde vakfiyeye aktarılmasına bir başka örnek olarak TSMA E. 79/13 nolu belge[85] ele alınabilir. Bu belge, Gülnuş Sultan'ın Galata ve Sakız'daki camilerin evkafından Haremeyn-i Şerifeyn halkına para gönderilmesi talebiyle ilgili olarak kethüdası Mehmed Efendi'nin verdiği yanıtı içeren mektuptur. Vakfın gelir ve giderlerinde yeni düzenlemeler yapılmış, Sakız'da yeni inşa edilen tahmis ve şemhanenin gelirleri de eklenince Mekke ve Medine'ye her sene gönderilmek üzere bir kese akçe (500 kuruş) sağlanmış, artan gelir fazlası da camilerin, su yollarının ve çiftliklerin tamiratı için ayrılmıştır. Kethüda Mehmed Efendi, bu düzenlemenin valide sultan tarafından kabul edilmesi durumunda vakfiyeye de aktarılacağını yazar. Nitekim Gülnuş Sultan'ın bu arzusu, yukarıda görüldüğü gibi vakfiyeye 1711'de yapılan dördüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.24-25)[86] küçük bir değişiklikle hayata geçirilmiştir. Kethüda Mehmed Efendi'nin mektubunda Haremeyn-i Şerifeyn'deki ihtiyaç sahibi Müslümanlara gönderilmek için ayrılabileceği söylenen 500 kuruşluk miktar yıllık 600 kuruşa çıkarılmıştır.

TSMA'daki bir başka belge (TSMA E. 0101 002 018), yine Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a hitaben kaleme aldığı bir mektuptur ve dağıttığı sadakalarla ilgili bilgiler içermektedir. "Ferman-ı aliyyeniz üzere 2500 kuruş sadaka-yı aliyeleri medreselerde olan talebe-i ulum fukarasına ve mahallelerde olan fukaralara ve ihtiyar hatunlara ve Üsküdar'da vaki miskinler ve saire müstahak olanların her birine müstahak oldukları mertebe" dağıtılmıştır. Ayrıca 980 kuruş, İstanbul'da Baba Cafer zindanındaki mahpus olan borçluların borçlarının ödenmesine ayrılmış ve bu kişiler bu sayede salıverilmiştir. Ayrıca 22,5 kuruşa 10 koyun satın alınmış ve kurban edilmiştir. Tüm bu hayır işlerine toplamda 3502,5 kuruş harcanmış ve bu hayırlardan yararlananlar Gülnuş Sultan'a hayır dua etmişlerdir.

TSMA'daki başka bir tarihsiz belge (TSMA E. 0101 002 020), Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a hitaben kaleme aldığı ve surreyle gönderilen altınlar ve verilmesi planlanan zekatla ilgilidir. Gülnuş Sultan'ın "arslanınız" şeklinde anılan oğlu, yani padişah tarafından gönderilen surre ile fermanı olduğu üzere 2000 altın

[85] Belgenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.104-105.
[86] Bu zeylin transkripsiyonu için bkz. Ek B.4.

gönderilmiştir. Zekat için verilmesi planlanan akçenin de kethüda tarafından hazırlandığı ve ne zaman emredilirse o zaman gönderilebileceği belirtilmektedir.

4.2.6 Değerlendirme

Bu bölümde ele alınan belgeler, Gülnuş Sultan'ın gerek yapıları gerekse diğer hayratı hakkında önemli veriler sunmuştur. Gülnuş Sultan'ın vakfiyelerinde yer alan yapıların varlığı kesin olarak bilinse de Sakız Adası'nda bir çeşme yapımı, Mekke'deki Kâbe çatısı onarımı ve Hz. Hatice'nin evinin onarımı, Çömlek, Akpınar ve Menemen'deki çeşmelerin onarımı ile Kastamonu'daki caminin onarımı günümüze ulaşan başka belgeler sayesinde anlaşılmıştır. Gülnuş Sultan'ın yapıları dışındaki hayır işlerinin de önceki kadın sultanların hayır işleriyle benzerlikler içerdiği görülmüştür. Fakirlere, medrese talebelerine, ihtiyar kadınlara sadaka dağıttığı gibi borçlu olduğu için cezaevinde tutulanların borçlarını ödeyerek onları özgürlüklerine kavuşturmuştur. Benzer hayır işlerini özellikle Kösem Sultan'ın yaptığı bilinmektedir (Bkz. Bölüm 2.2).

Gülnuş Sultan'ın hasları arasında yer alan ve kendisine farklı tarihlerde –hasekiliği sırasında veya valide sultan olunca– hibe edilen mülklerin, inşa ettirdiği yapıların en önemli gelir kaynaklarını oluşturduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Ancak önceki bölümde ele alınan dört vakfiyesinde ve zeyillerinde adı anılmayan ve ölümünden sonra düzenlenen belgede ondan kalanlar arasında görülen mülklerin, gelecekte inşa ettirmesi olası yapıların gelir kalemlerini oluşturacağı iddia edilebilir. Öte yandan Gülnuş Sultan'ın Kastamonu ve Küre kazalarına bağlı topraklarda ve Menemen'de haslarının olduğu yukarıda ele alınan belgelerde görüldükten sonra, Kastamonu'daki bir caminin onarımını gerçekleştirmesi ve Menemen'deki çeşme ve su yollarını onartması son derece anlaşılır bir imar faaliyeti olmaktadır. Gülnuş Sultan'ın, vergilerini topladığı kazanın halkına camilerini onartarak ve çeşmelerini yaptırarak bir jest yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümde ele alınan TSMA E. 79/2, 79/4 ve 79/5 nolu belgeler, bir vakfiyeye yapılan zeylin nasıl oluştuğuna ışık tutması açısından da önemlidir. İlk belgede, Gülnuş Sultan'ın vakıf kurulurken belirtilmeyen ancak gerçekleştirmeyi düşündüğü bir isteğinin –Galata'daki camide her gün Kuran okunması dileğinin– kethüdası tarafından ne şekilde formüle edilerek bir öneriye dönüştürüldüğü görülmektedir. İkinci belgedeyse cami imamlarına meşruta olarak verilmek ve vakfa gelir getirmesi

için kiralanmak üzere inşa edilen ev ve mahzenlerin inşa masrafları Gülnuş Sultan'a sunulurken, bu yapıların nasıl değerlendirilebileceğine dair öneriler de getirilmekte, karar vâkıfeye bırakılmaktadır. Üçüncü belgedeyse Gülnuş Sultan'ın camide Kuran okunması isteğinin gerçekleşme şekli, vakfiyeye yapılan zeylin içeriği ve -muhtemelen bu yeni şartın gerektirdiği masrafların karşılanması da düşünülerek- vakfa eklenen yeni yapıların vakfiyeye kaydedilişi öğrenilmektedir. Benzer şekilde Haremeyn'e akçe gönderilmesi isteği de üçüncü vakfiyeye yapılan dördüncü zeyle yansıtılmıştır.

Yine bu bölümde ele alınan belgelerden, Gülnuş Sultan'ın vakıflarının işleriyle ve gerçekleştirdiği hayır işlerinin yerine getirilip getirilmediğiyle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Kethüdasına haslarının gelirinin neden az olduğunu soran Gülnuş Sultan, anlaşılan Mehmed Ağa'ya bıraktığı bu işleri sıkı bir şekilde takip etmektedir. Öte yandan fakirlere dağıtılması için gönderdiği paranın yerine ulaşıp ulaşmadığını da sorgulamaktadır. Tüm bunlar, Gülnuş Sultan'ın gelir gider hesaplarını sıkı bir şekilde kontrol eden, hayır işlerinin akıbetini sorgulayan, akıllı bir kadın sultan olduğunu göstermektedir.

5. GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN'IN YAPILARI

Bu bölümde, Gülnuş Emetullah Sultan'ın hasekilik ve valide sultanlık dönemlerinde inşa ettirdiği veya onun adı verilen tüm yapılar ele alınacaktır. İlk 10 başlık altında söz konusu yapılar kronolojik sırayla yer almaktadır. Bu başlıklar altında açılan alt başlıklar yapının ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel arka planı, yapının tarihçesini, mimari betimlemesini ve yapıyla ilgili genel yorum ve değerlendirmeleri içermektedir. Bazı yapıların günümüze ulaşmaması ve hakkında çok az veri bulunması nedeniyle mimari betimleme yapılmayacak, "yapı hakkında bilgiler" alt başlığıyla yetinilecektir. 11. başlıkta ise, Gülnuş Sultan'la ilişkilendirilen diğer yapılar ele alınacaktır. Bu kapsamda Gülnuş Sultan'ın onarımını yaptırdığı yapılar, katkıda bulunmuş olabileceği yapılar ve hatalı olarak ona atfedilen yapılar irdelenecektir.

5.1 Kamaniçe'de Cami

Gülnuş Emetullah Sultan'ın adını taşıyan bu ilk yapı, henüz haseki sultanken IV. Mehmed'le birlikte katıldığı Lehistan Seferi sırasında 1672'de fethedilen Kamaniçe'de[87] camiye çevrilen kiliselerden biridir. Bu bölümde ilk olarak, Gülnuş Sultan'ın bu ilk baniliğinin gerçekleşmesine yol açan tarihsel arka plan –Osmanlı-Lehistan ilişkileri ve Kamaniçe Seferi– ve Kamaniçe'nin fethi sonrasında kalede gerçekleşen dönüşümler ele alınacaktır. Ardından, Haseki Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen kilisenin tarihçesiyle ilgili bilgiler aktarılacak, cami olarak yalnızca 27 yıl işlev gören yapının konu olduğu az sayıdaki arşiv belgesine dayanılarak Osmanlı döneminde ve sonrasında geçirdiği değişiklikler üzerinde durulacaktır. Bunun ardından, halen camiye dönüştürüldüğü dönemdeki plan özelliklerini ve orijinal minberi koruyan ve günümüzde bir Katolik kilisesi olarak işlevini sürdüren yapının mimari betimlemesine geçilecektir. Son olarak Gülnuş Sultan'ın bu ilk ve sıra dışı baniliğiyle ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır.

[87] İngilizce: Kamianets-Podilskyi, Lehçe: KamieniecPodolski

Tarihsel arka plan

Osmanlı'nın Balkanlardan kuzeye doğru ilerleyişinde, Karadeniz sahilindeki limanları ve ticaret merkezlerini denetim altına almak ve başkente hububat sağlayan Kırım'a karadan ulaşmak, başlıca sebepler olarak öne çıkar (Doğru, 2006, s.13; İnbaşı, 2004, s.21). Bu amaçla Fatih'in Kırım Tatarlarını 1475'te vasalı haline getirmesi ve II. Bayezid'in Boğdan'da 1484'te hâkimiyet kurması ile Osmanlı İmparatorluğu ve Lehistan (Polonya-Litvanya Krallığı) sınır komşusu haline geldi (Imber, 2006, s.46, 50). 1500'de iki taraf arasında imzalanan anlaşma sonraki yıllarda yenilendi (Kolodziejczyk, 2000b, s.112).

Kanuni döneminde bazı sınır sorunları yaşansa da iki ülke arasındaki ilişkiler görece dostaneydi. Çünkü Sultan Süleyman, ordusu Macaristan seferleriyle meşgulken Lehistan'ın tarafsız kalmasını yeğliyordu (İnbaşı, 2004, s.26). Bu dönemde Lehistan'la ilişkilerin ılımlı olmasının bir başka nedeni olarak da Ukrayna (Ruthenia) asıllı bir Rus olan (Sakaoğlu, 2008, s.162) Haseki Hürrem Sultan'ın etkisi düşünülebilir (İnbaşı, 2004, s.27). Hürrem Sultan ile kızı Mihrimah Sultan'ın Leh Kralı Zygmunt August'a mektuplar ve hediyeler gönderdikleri bilinmektedir (Dziubinski, 1999, s.41).[88] 1620-21 yıllarındaysa II. Osman Hotin üzerine bir sefer düzenlemiş, ancak sonuçsuz kalmış ve barış yapılmıştı (Doğru, 2006, s.16). IV. Murad tarafından görevlendirilen Abaza Mehmed Paşa'nın 1633'teki Kamaniçe Kalesi kuşatması da başarısızlıkla sonuçlanmış ve 1634'teki ahdname kaleme alınmıştı (İnbaşı, 2004, s.15; Kolodziejczyk, 2000b, s.448). Öte yandan bölgedeki önemli bir etnik unsur olan Kazaklar, 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca Karadeniz'de Osmanlı donanmasını çokça uğraştırmış, hatta İstanbul'a kadar gelip Boğaziçi kıyılarını yağmaladıkları olmuştu (Baer, 2010, s.90).

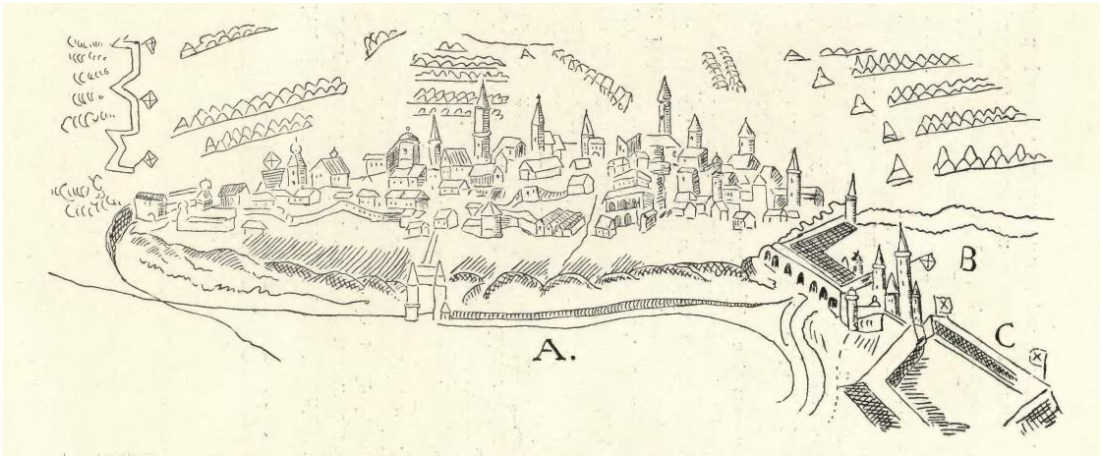
IV. Mehmed döneminin başında, 1648'de, Boğdan Xmelnyckyj'in başını çektiği Kazak isyanı, 1651'e kadar süren Leh-Kazak savaşına yol açmış ve bu sırada Boğdan Xmelnyckyj Osmanlı'nın desteğini elde etmeye çalışmıştı. 1654-1667 Leh-Rus savaşını sona erdiren Andrusovo Antlaşması (1667), Lehistan'ın Ukrayna'daki topraklarının bir bölümünü yitirmesine sebep olurken, bölgedeki güç dengelerinde de önemli bir dönüşüme işaret ediyordu. Zira Rusya Doğu Avrupa'daki egemenlik

[88] Bu mektuplar, Nejat R. Uçtum'un "Hürrem ve Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Zigsmund'a Yazdıkları Mektuplar" (1980, s.712) adlı makalesinde yayınlanmıştır. Bu dönemdeki gelişmeler için ayrıca bkz: Wawrzyniak, 2003.

yarışında öne çıktığı gibi, Osmanlı'nın yakın gelecekteki komşusu ve düşmanı olmaya hazırlanıyordu. Ancak bu anlaşma imzalanırken bölgede yaşayan ve bağımsızlık mücadelesi veren Kazaklar göz ardı edilmiş, Kazakların hatmanı Petro Doroşenko da Osmanlı'ya yanaşmıştı. Doroşenko Bahçesaray'a ve İstanbul'a temsilciler göndererek Sultan'ın himayesine girip Avrupa'daki seferlerde Osmanlı ordusuna destek vereceğini bildiriyor, karşılığında Osmanlı'nın korumasını ve askeri desteğini talep ediyordu (Kolodziejczyk, 2004, s.3-4).

Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nun vereceği karar çok hassastı. Bir taraftan uzun süredir meşgul olduğu Girit seferi nedeniyle Venediklilerle savaş halindeydi ve gemilerini Karadeniz'de Kazak saldırılarına tedbir olarak tutmak yerine Akdeniz'de Venediklilere karşı kullanmayı yeğliyordu. Oysa 1667 Andrusovo Antlaşması'ndan sonra, Kazaklar bölgede yeniden bir tehdit unsuru haline gelmişti. Sonuçta, Lehistan ve Rusya ilişkilerinde bir denge politikasını sürdüregelen Osmanlı, olası Kazak saldırılarını önlemek için Lehistan'ı Rusya karşısında zayıf düşürecek bir hamle yaparak Kazakları onların üzerine yönlendirmeyi seçti. Bu karara önayak olan kişi, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Girit seferinde olduğu için İstanbul'da onun yerine devlet işleriyle ilgilenen kaymakam Kara Mustafa Paşa'ydı (Kolodziejczyk, 2000b, s.144-146).

Kazakları kontrol altında tutmak için bölgede bir üsse ihtiyaç vardı: Dinyester Nehri'nin kuzeyinde yer alan ve Podolya'nın en önemli kalesi olan Kamaniçe (Şekil 5.1), stratejik bir öneme sahipti ve sadece Ukrayna'da değil, Boğdan ve Erdel'deki hâkimiyeti ve Kırım Tatar Hanlığı üzerindeki otoriteyi pekiştirmek için de gerekliydi. Bu nedenle Kamaniçe Seferi önleyici bir sefer olarak değerlendirilebilir. Bunun dışında sık sık sefere çıkarak ordunun disiplinini sürdürmek, ganimet elde etmek ve henüz hiçbir sefere katılmayan IV. Mehmed'in zayıf bir düşmanla girişilecek savaş sonrası gazi unvanını alması gibi "klasik" sefer sebepleri de akılda tutulmalıdır (Kolodziejczyk, 2000b, s.144-146). Bunların yanına bir de söz konusu rakibin Katolik bir devlet olduğunu, o sırada Valide Sultan olan Hadice Turhan'ın da bu topraklarda doğmuş bir Ukraynalı ya da Rus -ve muhtemelen Ortodoks kökenli- olduğunu hatırlamakta yarar vardır (Sakaoğlu, 2008, s.245). Valide Sultan'ın oğluna bu yöndeki bir telkini de seferde etkili olmuş olabilir. Üstelik bu sefere padişahın yanında Gülnuş Sultan'ın yanı sıra Turhan Sultan da katılmıştır ve belki de bunu doğup büyüdüğü toprakları yeniden görmek arzusuyla yapmış olabilir.

Şekil 5.1 : Orijinali Paris'teki Dışişleri arşivinde bulunan 1633 tarihli anonim Kamaniçe çizimi, (Prusiewicz, 1915, s.8.).

Bundan sonraki gelişmeler, Osmanlı'yı Kamaniçe seferine sürükleyecektir.[89] Venediklilerden 1669 Eylül'ünde Kandiye'nin alınarak Girit'in fethinin tamamlanmasından 3 ay önce, Petro Doroşenko'ya tuğ, tabl, alem ve mehterhane gönderilerek Kazaklar vasal olarak himaye altına alınmıştı. Bunun üzerine 1670'te Lehistan Doroşenko'yla ilişkileri kesmiş ve bir yıl sonra da Kazak hâkimiyetindeki Ukrayna topraklarını işgal etmişti. Bunun üzerine Sultan, Lehistan'ı uyardı ve Özi muhafızı Halil Paşa'yı Doroşenko'ya yardıma gönderdi ve sefer hazırlıklarına başlandı (Kolodziejczyk, 2000b, s.146). Ardından 1672 Mart'ında Lehistan'a karşı savaş ilan edildi (Uzunçarşılı, 1987, c.3, s.422).

Padişahın ailesinin ve vaiz Vani Mehmet Efendi'nin de katıldığı uzun ve zorlu bir yürüyüşten sonra –Haseki Gülnuş Sultan'ın gümüş arabası şiddetli yağmur nedeniyle çamura saplanmış ve sadrazamla adamları arabayı balçıktan kurtarmak için çok uğraşmışlardı (Baer, 2010, s.264)– Kamaniçe kuşatıldı. Padişahın da yer aldığı Kamaniçe kuşatmasını, Kamaniçe kalesinin fiziksel durumunu ve fetih gününü dönem tarihçisi Defterdar Sarı Mehmed Paşa şöyle betimlemektedir:

> "Rebiülahir ayının 23. günü [M. 18 Ağustos 1672] âlemin sığınağı ve düşmanın mahvedicisi olan Padişah hazretleri İslam askerleriyle Kamaniçe kalesini muhasara etmek niyetiyle hareket etmişlerdir. Adı geçen kale altına varmışlar, sipere girilecek yerleri ve muhasara olunacak mevzileri kahır pergeli içine alıp görmüşlerdir ki bu kale düşman ülkeleri dâhilinde bulunan kalelerin hepsinden daha sağlam ve meşhurdur. (…) [Kuşatmanın 9. günü] Kâfirler sürüsü aman istemişler, (…) ellerine amanname verilerek kaleyi teslim etmek üzere kâfirlerin

[89] Bu dönemdeki Osmanlı-Lehistan diplomatik ilişkileri için bkz. Kolodziejczyk, 2000b, s.146-152. Osmanlı tarafındaki gelişmeleri ve mektuplaşmaları izlemek için bkz.İnbaşı, 2004, s.43-53.

> çoğu orta hisarda toplanmışlardır. (…) 4 Cemaziyülevvel 1083 [M. 28 Ağustos 1672] günü galip askerler içeri girmiş ve aynı gün büyük kale İslam'ın nuruyla nurlanmıştır." (Defterdar, 1977, s.53-55)

Kamaniçe'nin teslim olmasının ardından 18 Ekim 1672'de Bucaş Antlaşması imzalandı (Kolodziejczyk, 2004, s.6-7). Ancak Lehistan diyet meclisi tarafından onaylanmayan anlaşma, sonraki yıl IV. Mehmed'i ikinci bir sefer için yeniden Ukrayna'ya getirecekti (Doğru, 2006, s.42-47). Bu ikinci sefere Haseki Gülnuş Sultan yine katılacak, hatta III. Ahmed'i 31 Aralık 1673'te bu sefer sırasında konaklanan Hacıoğlupazarı'nda doğuracaktı (Sakaoğlu, 2008, s.273).

Çağdaş Osmanlı kaynaklarına göre[90] sefer sonrası gerçekleştirilen ilk imar faaliyetleri Kamaniçe Kalesi'nde bulunan büyük kiliselerin camiye çevrilmesi olmuştur. Nâbî'nin "Ol küfürle leb-â-leb olan köhne deyrler/ Oldu Muhammed ümmetinin cümle mabedi" beyti bu dönüşümü özetler (Yorulmaz, 1998, s.96). Kalenin 28 Ağustos 1672 Pazar günü fethinden sonra 29 Ağustos'ta IV. Mehmed Kamaniçe'de incelemelerde bulunmuş, 31 Ağustos günüyse şehir ve kaledeki büyük kiliselerde Hıristiyanlık alametleri kaldırılarak ve mahzendeki mezarlar temizlenerek camiye çevirme hazırlıkları yapılmıştı. Padişahın adının verildiği camide ilk cuma namazının kılınabilmesi için mihrap ve minber yapılmış, 2 Eylül Cuma günü Vani Mehmed Efendi tarafından kıldırılan namazda padişah da yer almıştı (İnbaşı, 2004, s.203).

IV. Mehmed adına camiye çevrilen yapı, şehrin katedraliydi. St. Peter ve St. Paul Katolik Kilisesi'nin ilk cuma namazı için hızla camiye çevrilmesinin ardından diğer önemli kiliseler de padişah ailesinin ve Kamaniçe fethindeki başarıları nedeniyle devlet ileri gelenlerinin adına camiye dönüştürülmüştü (Can, 2007, s.86; Bania ve Wiraszka, 2001, s.24; Kolodziejczyk, 2000a, s.189-190). Kuşatmanın ve fethin tanıklarından biri olan Fransız tercüman C. De la Magdeleine, şehirdeki bütün Katolik kiliselerinin camiye çevrildiğini, bu yüzden Kamaniçe'de kalan Lehlere bir Ortodoks kilisesinin verildiğini yazmaktadır (Magdeleine, 1676, s.10). Dariusz Kolodziejczyk'in Kamaniçe'ye ait 1681 tarihli *Defter-i Mufassal* üzerine

[90] Seferle ilgili en detaylı bilgiyi, bizzat Fazıl Ahmed Paşa tarafından görevlendirilen Abdurrahman Abdi Paşa *Vekâyinâme* adlı eserinde vermektedir (İnbaşı, 2004, s.18). Sefere katılanlar arasında *Fetihnâme-i Kamaniçe* adlı eserin müellifi Hacı Ali Efendi ve *Tarih-i Kamaniçe* yazarı Yusuf Nâbi de vardır ve her üçü de günbegün bizzat gördüklerini yazmışlardır. Mehmed Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid*'te; Silâhdar Mehmet Ağa, *Silâhdar Tarihi*'nde; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyat*'da doğrudan bu üç müelliften alıntılar yapmışlardır (Can, 2007, s.XI-XII).

çalışmalarında yer verdiği ve BOA belgelerine dayanarak oluşturduğu çizelgeye göre Osmanlı döneminde Kamaniçe'deki camiler şöyledir:

Çizelge 5.1 : Osmanlı döneminde Kamaniçe'deki kiliseden çevrilen ve yeni inşa edilen camiler, (Kolodziejczyk, 2004, s.53).

Kilisenin adı	Caminin adı
Katolik katedrali St. Peter ve St. Paul	IV. Mehmed Camisi (Cami-i Hüdâvendigâr)
Bilinmiyor	Valide Hadice Turhan Sultan Camisi
St. Nicholas Dominiken Kilisesi	*Haseki Gülnuş Sultan Camisi*
St. John Ortodoks Kilisesi	Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Camisi
Kutsal Üçleme Ortodoks Kilisesi	İkinci Vezir Musahib Mustafa Paşa Camisi
St. Nicholas Ermeni Kilisesi	Üçüncü Vezir Kara Mustafa Paşa Camisi
Carmelites Kilisesi	Vaiz Vani Mehmed Efendi Camisi
St. Stanislaw Katolik Kilisesi	İlk Kamaniçe Beylerbeyi Halil Paşa Camisi
-	Yeni Kale'de cami
-	Polonya Kapısı'nda cami

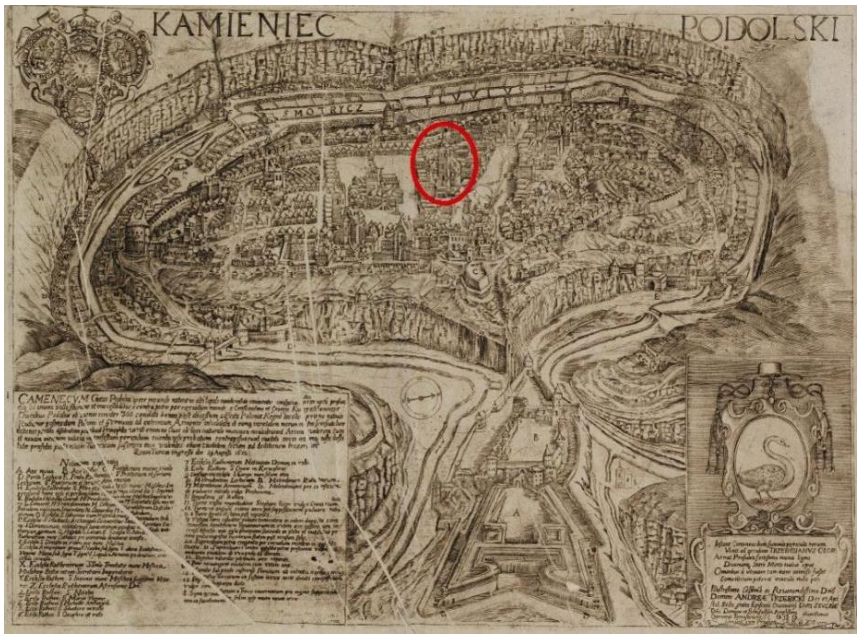
Kamaniçe'deki sekiz kilisenin camiye çevrilmesinin ardından hasar gören surların onarımı işine girişilmişti. 12 Eylül 1672'de yazılan bir hükümde, kalenin hasar gören yerlerinin tamiri için Balkanlardaki farklı vilayetlerden eşici ve taşçı ustası temini emredilmişti (İnbaşı, 2004, s.204). 1699'a dek 27 yıllık hâkimiyetleri boyunca Osmanlılar Podolya'dan çok Kamaniçe'de varlık gösterebilmişler ve zamanlarının büyük bölümünü kalenin tahkimatıyla geçirmişlerdi (Kolodziejczyk, 2004, s.9). Yine de kalenin onarımı ve kiliselerin camiye çevrilmesi dışında Yeni Kale'de ve Polonya Kapısı'nda iki yeni cami, bir medrese, iki hamam ve bir kervansaray inşa edilmiştir (Kolodziejczyk, 1994, s.190-193'ten aktaran İnbaşı, 2004, s.207).[91]

Yapı hakkında bilgiler

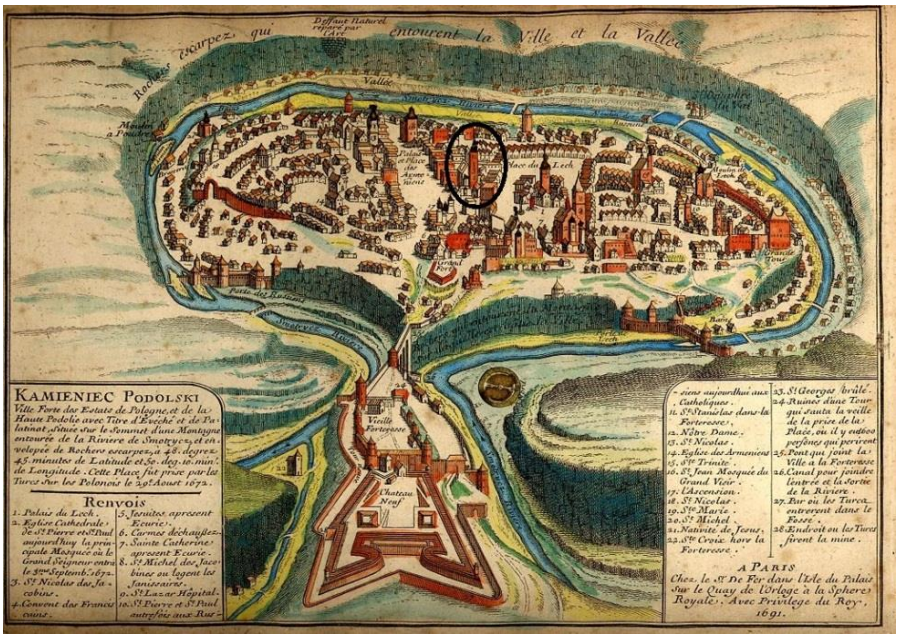
Günümüzde Ukrayna'nın güneybatısında kalan Kamaniçe, 17. yüzyılda Lehistan'ın Podolya Eyaleti'nin başkentiydi ve Dinyester'in bir kolu olan Smotriç Nehri'nin at nalı şeklinde bir kıvrım yaptığı noktadaki konumuyla fethedilmesi güç bir kaleydi (Kolodziejczyk, 2009, s.306). Bu şehirdeki en önemli dini yapılardan olan St. Nicholas Kilisesi, Kamaniçe'nin coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle kazandığı önemin yanı sıra Kamaniçe şehri içindeki konumu nedeniyle de dikkat çekicidir. Şehrin tam merkezinde ve çevresine hâkim bir noktada yer almaktadır (Bania ve

[91] Aynı kaynağa göre "Kamaniçe'de çok sayıda Ermeni tüccar olduğu için şehrin mimarisinde doğu karakteri hâkimdir."

Wiraszka, 2001, s.190). Şehrin en önemli meydanlarından biri olan ve geçmişten günümüze dek aynı adla anılan Leh Pazarı'nın[92] hemen yanındadır (Şekil 5.2, Şekil 5.3).

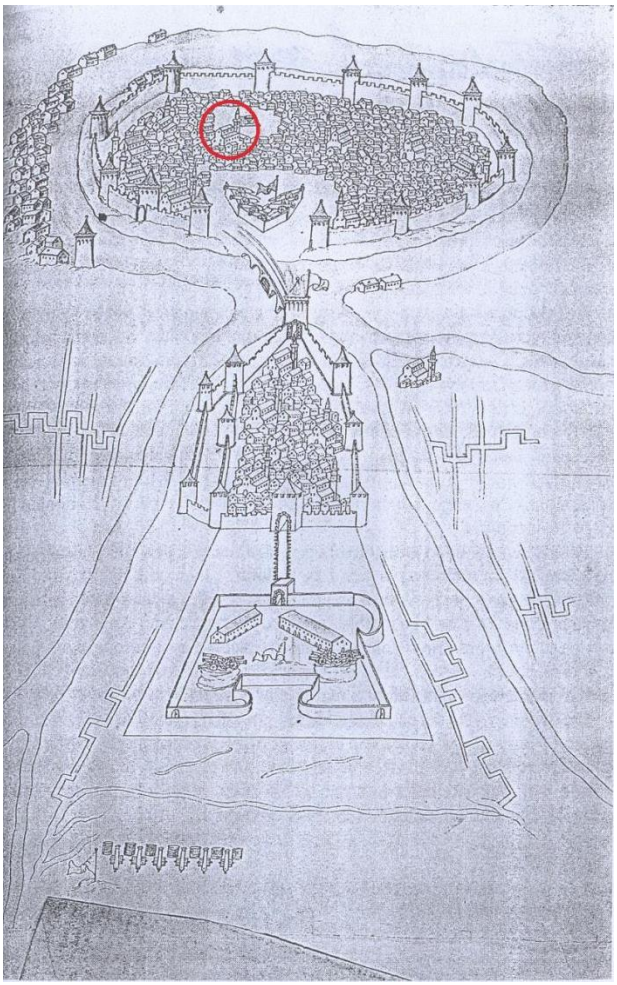

Şekil 5.2 : Tomaszewicz'e ait 1672 tarihli Kamaniçe haritasında Haseki Gülnuş Sultan'ın camisine çevrilen St. Nicholas Kilisesi, (Wikimedia Commons).

Şekil 5.3 : Fer'in Tomaszewicz haritasını örnek alarak 1691'de çizdiği Kamaniçe haritasında Haseki Gülnuş Sultan'ın camisine çevrilen St. Nicholas Kilisesi, (Wikimedia Commons).

[92] İngilizce: Polish Market, Lehçe: PolskyiRynok

Şekil 5.4 : 1687-1691 arasına tarihlenen Osmanlılara ait Kamaniçe haritasında diğer camiler gibi yanına bir minare eklenmiş bazilika şeklinde çizilmiş Gülnuş Sultan Camisi'nin olası konumu, (Kołodziejczyk, 2001, s.165-175).

Kamaniçe'deki varlıkları 1370'lere dek uzanan Dominikenler, başarılarının tanınmasının bir sonucu olarak Podolya'nın Litvanyalı yöneticisi Swidrygeillo tarafından hakları genişletilmiş ve 1401'de ahşap bir kiliseye kavuşmuşlardı. 1420'de şehri yakıp yıkan yangında yok olan bu ilk kilisenin yerine Dominiken rahipler, topladıkları bağışlar ve kilisenin gelirleriyle St. Nicholas'a adanan kâgir bir kilise inşa ettiler; birkaç yıl sonra yanına ahşap manastır binaları eklediler ve 15. yüzyıl boyunca kompleks gelişmeye devam etti. Dominiken Manastırı'nın genişlemesi 16. yüzyıl boyunca da sürdü. Maria Rozhanova'nın mucizevi ikonasının saklandığı -ancak sonradan ortadan kalkan- kiliseye bitişik bir şapel inşa edildiği gibi ahşap manastır hücreleri de kâgir olarak yeniden inşa edildi (Mandzy, 2004, s.221, 222, 244).

1596-1628 arası St. Nicholas Kilisesi'ne üç aile şapeli eklendi. Bunlardan ilki kilisenin güneyine 1596'da Potocki ailesinin bağışlarıyla inşa edilen Maria Rozhanova Şapeli'ydi. 1611'de kilisenin kuzeyine Wojciech Humiecki tarafından İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Şapeli inşa ettirildi ve kendisi de buraya gömüldü. Pavel Dolitski tarafından finanse edilen ve St. Dominik'e adanan üçüncü şapelse kilisenin kuzeyine ve İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Şapeli'nin doğusuna 1628'de eklendi. 1616'daki Kamaniçe yangınından zarar gören yapı iki yıl içinde onarıldı ve manastırın ahşap yapıları da bu yangın sonrasında kâgir olarak yeniden inşa edildi.Mandzy, 2004, s.265-266)

Caminin kitabesi ya da vakfiyesi günümüze ulaşmasa da, yukarıda görüldüğü gibi, Kamaniçe'nin Ağustos 1672'de Osmanlılar tarafından fethedilmesinden hemen sonra diğer kiliseler gibi St. Nicholas Kilisesi de camiye çevrilmiş ve Haseki Gülnuş Sultan'ın adı verilmiştir. Yapı, Osmanlı döneminde -mihrap ve minber gibi liturjik öğelerin eklenmesi dışında- önemli bir değişikliğe uğramamıştır (Anonim,1986, c.4, s.150). Ayrıca katedralin camiye çevrilmesi sırasında olduğu gibi yapının mahzenindeki Hıristiyan mezarlarının kaldırıldığı da düşünülebilir. Muhtemelen, kilisenin o dönemde mevcut çan kulesi (Şekil 5.5) minare olarak kullanılmış, başka bir minare eklenmemiştir. Zira yerleşik geleneğe göre, haseki sultan camilerinde tek bir minare olabilirdi (Necipoğlu, 2005, s.121-122). Öte yandan IV. Mehmed'in camisine biri bugün de ayakta olan biri ise tamamlanamayan iki minare eklendiği, Hadice Turhan Sultan'ın camisine de bir minare eklendiği arşiv belgelerinden anlaşılırken Gülnuş Sultan'ın yapısıyla ilgili böylesi bir kayıt ya da iz yoktur (BOA MAD d.709 ve MAD d. 4559, s.5'ten aktaran Bania ve Wiraszka, 2001, s.189-190).

Yapı, 1680'de IV. Mehmed'in camisiyle beraber bir onarım geçirmiştir (BOA MAD d. 4559, s.5'ten aktaran Bania ve Wiraszka, 2001, s.190). İlk Kamaniçe Beylerbeyi Halil Paşa'nın vefat eden kızının, bu caminin haziresine gömüldüğü belirtilmektedir (Prusiewicz, 1915, s.68). Ancak Osmanlı'nın Kamaniçe'den çekilmesinin ardından Lehlerin şehre girmesiyle birlikte Müslüman mezarları kazılmış ve cesetler şehir dışına çıkarılmıştır (Kolodziejczyk, 2004, s.51). Dolayısıyla günümüze herhangi bir Osmanlı mezar taşı ulaşmamıştır. Yapının bitişiğindeki manastırın bahçesine de Halil Paşa'nın kızının anısına bir çeşme yaptırıldığını, manastırın da Osmanlı birliklerinin Kamaniçe'de kaldıkları süre boyunca yeniçeri kışlası olarak kullanıldığını kaydeden kaynaklar vardır (Palkov, 2010, s.9). Osmanlı'nın Kamaniçe'de kaldığı süre boyunca

buradaki asker sayısının 6.000'i aştığı düşünülecek olursa (Kolodziejczyk, 1992, s.96), bu öneri gerçekçi görünmektedir ve caminin cemaatinin çoğunu kışladaki yeniçerilerin oluşturduğunu düşündürmektedir. Ancak manastır binalarının yıkıldığını belirten kaynaklar da mevcuttur (Mandzy, 2004, s.266).

Şekil 5.5 : Tomaszewicz haritasının 1693 tarihli Almanca kopyasından Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen St. Nicholas Kilisesi ayrıntısı, (Url-2).

1680 yılında, Kamaniçe muhafızı Vezir Ahmed Paşa ve defterdarı Abdullah Efendi zamanında düzenlenen bir gelir gider defterinde, Kamaniçe Kalesi'ndeki IV. Mehmet ve Valide Turhan Sultan camilerininkinin yanı sıra Haseki Gülnuş Sultan'ın camisinin görevlilerini ve yevmiyelerini veren bir kayıt da yer almaktadır (BOA MAD d. 4559/2).[93] Çizelge 5.2'de ayrıntıları, Ek C.12'de orijinali ve transkripsiyonu verilen bu belgeye göre Haseki Sultan Camisi'nde toplam 12 kişi görev yapmaktadır. Bunların günlük toplam ücretleri 155 akçe olup 13 aylık süre boyunca toplam 60.450 akçe ücret almışlardır.[94]

Bu belgede ve benzer başka belgelerde, Kamaniçe'deki diğer iki saltanat camisinin çalışanlarının maaşlarının yanı sıra Kamaniçe kalesindeki askerlerin maaşları da yer almaktadır (BOA D. BŞM 343/2, MAD 4559/4, D.BKL 32263/26'dan aktaran Kolodziejczyk, 2004, s.52). Yine 1681'de düzenlenen ve Podolya eyaletinin gelirlerinin dökümünün verildiği *Defter-i Mufassal*'ın en başında padişaha ait hasların gelirleri verilmiş, sonraki sayfalarda da Kamaniçe'de vakıf kuran Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Kara Mustafa Paşa, Musahib Mustafa Paşa gibi devlet ileri

[93] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Merve Çakır ve Murat Bilgin'e teşekkürlerimi sunarım.
[94] Belgede yapılan hesaplama bu şekilde olsa da 12 kişinin toplam gündeliği 175 akçe etmekte ve 13 ay için toplam 68.250 akçe almaları gerekmektedir.

gelenlerinin gelirleri listelenmiştir (Kolodziejczyk, 2004). İçinde Gülnuş Sultan'ın camisinin de olduğu Kamaniçe'deki saltanat camilerinin vakfiyelerinin bulunmaması (Bkz. Bölüm 4.1), söz konusu yapıların gelirlerinin bu defterde yer alması ve giderlerinin Kamaniçe muhafızı tarafından düzenlenen bir muhasebe defterinde gösterilmesi, bunun yeni eyalete özgü özel bir uygulama olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü 1681 yılına ait bütçeye göre, Podolya eyaletinden toplanan gelirler toplam giderlerin ancak %3'ünü karşılıyor, geri kalan miktarsa İstanbul'daki hazineden gönderiliyordu (Kolodziejczyk, 1992, s.98-99). Dolayısıyla Gülnuş Sultan'ın camisi, daha sonra inşa ettireceği yapılar için kuracağı vakıflardan farklı olarak, muhtemelen devlet hazinesinden finanse ediliyordu.

Çizelge 5.2 : 1680 yılında Kamaniçe Haseki Sultan Camisi görevlileri ve maaşları, (BOA MAD d. 4559/2).

Adı	Görevi	Yevmiyesi (akçe)
Ali Efendi	İmam, hatip ve sermahfil	75
Mustafa Halife	Birinci müezzin	12
Hasan Halife	İkinci müezzin	10
Ebubekir Halife	Birinci kayyum	12
Mustafa Halife	İkinci kayyum	10
Veli Halife	Ferraş ve kandilci	9
-	Mütevelli	10
Mustafa Halife	Devirhan	3
Ali	Devirhan	3
Mustafa Halife	Muarrif	4
Mustafa Halife	Sela ve bayram ezanı müezzini	7
Mehmet Efendi	Vaiz	20

Diğer kiliseden çevirme camiler gibi Haseki Gülnuş Sultan Camisi de Karlofça Antlaşması'nın ardından Osmanlı'nın Kamaniçe'den Mart 1699'dan itibaren çekilmesiyle terkedilmiştir (Abou-El-Haj, 1967, s.507; Abou-El-Haj, 1969, s.170, dipnot 19; Öztuna, 1966, c.10, s.182). Ancak kaledeki son Osmanlı birliklerinin 22 Eylül 1699'da ayrıldığı düşünülecek olursa cami işlevini bu tarihe dek sürdürmüş olabilir (Kolodziejczyk, 1999, s.30). Bir süre boş kalan yapı daha sonra yeniden kilise haline getirilmiştir. Yapı bugünkü barok batı cephesine ve çan kulesine 1737-1754 yılları arasında John de Witte tarafından gerçekleştirilen yenilemede kavuşmuştur (Anonim, 1986, c.4, s.150). Kilisenin ve manastır yapılarının bu tarihlerdeki onarımını Michal Franciszek Potocki finanse etmiş ve yönlendirmiştir. Bunun bir göstergesi olarak Potocki adı çan kulesinin üzerinde ve kilisenin içinde yer

almaktadır (Palkov, 2010, s.9).[95] Yapı, günümüzde de kilise işlevini sürdürmektedir (Şekil 5.6).

Şekil 5.6 : 20. yüzyıl başına ait iki fotoğrafta St. Nicholas kilisesinin güneybatıdan (solda) ve kuzeydoğudan (sağda) görünümleri, (Prusiewicz, 1915, s.68-69).

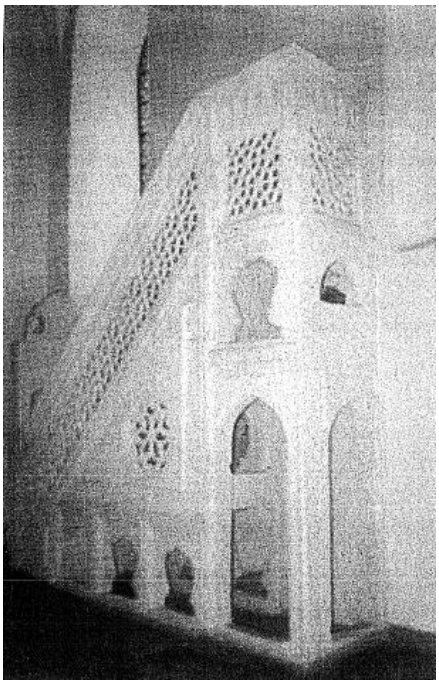
Günümüzde kilise içinde korunan minber de yapının tarihine benzer karmaşık süreçler geçirmiştir. St. Nicholas Kilisesi camiye dönüştürülürken buraya yerleştirilen ve kıbleye dönük, güney duvarına dik olarak konumlandırılan minber, yapı tekrar kilise olduktan sonra da burada korunmuş ve ambon olarak kullanılmıştır (Şekil 5.7). Bazı 19. yüzyıl kaynaklarında belirtildiğinin aksine İstanbul'dan getirilmeyen, yerel taş işçiliğinin ürünü olan minber, bu kez yapının güney duvarına paralel yerleştirilmiş, baldaken ve külah bölümü sökülmüş, bazı parçaları köşkte ve korkuluk bölümünün tutamaklarında kullanılmış ve kimi ekler yapılmıştır (Smaza, 2008, c.II, s.1307-1308). Bu konumundan 1930'larda Sovyet yetkililerce Dinler ve Ateizm Müzesi'ne dönüştürülen Kamaniçe Katedrali'ne taşınmış ve orada sergilenmiştir (Kolodziejczyk, 2004, s.52) (Şekil 5.8). Bu süreçte gerçekleştirilen hatalı bir restorasyon sırasında köşkün sol tarafındaki korkuluk ve aynı taraftaki geçit bölümüne ait kimi parçalarını yitiren ve ayakta durmasını sağlayan destek sistemi zarar gören minber, Katedral 1990'da yeniden Katolik Kilisesi'ne verildikten sonra

[95] 18. yüzyıldaki yeniden kiliseye dönüştürme sırasında değişiklikler geçiren manastır, II. Dünya Savaşı sırasında ciddi biçimde zarar gördüğü için halen süren bir yeniden yapım süreci geçirmektedir.

bir süre varlığını burada sürdürmüş, 2004 yılında Polonyalı bir ekip tarafından restorasyona alınmıştır (Smaza, 2008, c.II, s.1308).

Şekil 5.7 : 20. yüzyıl başına ait bir fotoğrafta St. Nicholas Kilisesi'nin içindeki minber, (Prusiewicz, 1915, s.68-69).

Şekil 5.8 : Sovyetler Birliği döneminde Kamaniçe Katedrali'ndeki Dinler ve Ateizm Müzesi'nde sergilenen ve 2004 yılına kadar varlığını burada sürdüren minber, (Kuyulu Ersoy, 2000, s.202).

2004-2007 yılları arasında Varşova Güzel Sanatlar Akademisi'nden Janusz Smaza liderliğindeki ekibin yürüttüğü kapsamlı restorasyonda özgün devşirme malzemeleri tespit edilmiş, minberi oluşturan parçalar ayrılıp tekrar birleştirilirken metal bağlantı elemanları yenilenmiş, alçıtaşı bazlı bir karışımla eksik parçaları bütünlenmiş, sonraki yüzyıllarda üzerine sürülen alçı ve boyalar kaldırılarak küçük bir kısmı kalan kırmızı, mavi ve yeşil özgün renkleri ortaya çıkarılmış ve sonrasında St. Nicholas Kilisesi'ne taşınmıştır (Smaza, 2008, c.II, s.1307-1315) (Şekil 5.9). Böylece, farklı politik ve dini iklimlerin etkisi altında -tıpkı yapının kendisi gibi- zorlu süreçler geçiren minber, asıl yerine geri dönmüştür.

Şekil 5.9 : Minberin 2004-2007 yıllarındaki restorasyonunda tespit edilen devşirme malzemelerden üç farklı mezar taşından Latince kitabeli ve armalı parçalar, (Fotoğraflar: Krzysztof Jurków, Bartosz Markowski).

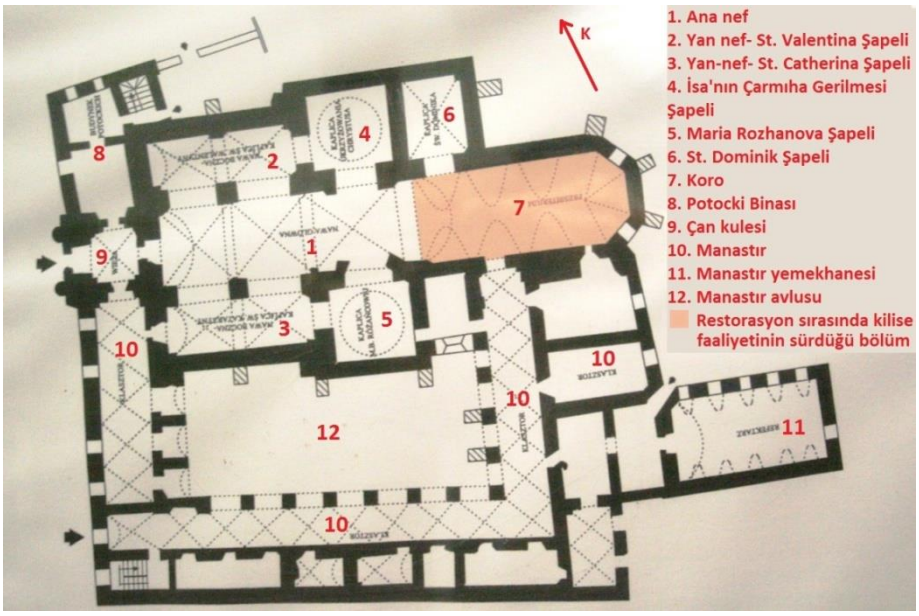
Mimari betimleme

Bugün St. Nicholas Kilisesi olarak işlev gören yapı, Gülnuş Emetullah Sultan adına camiye çevrilen kiliseyle önemli plan benzerlikleri gösterir. Bir ortaçağ gotik kilisesi olarak camiye çevrilirken mihrap ve minber eklenmesi gibi gerekli ve yeterli dönüşümler dışında fazla bir müdahaleye uğramadığı, sonraki yüzyıllarda barok üslubunda yenilemelerin ve eklemelerin yapıldığı yukarıda görülmüştür. Ancak bunlar büyük çaplı inşaatlar değil; şapel, kule gibi birimlerin yenilenmesi ve iç mekânla cephenin rokoko üslubunda bezenmesidir. Kilise görevlilerinin binası ile yemekhane ve manastır yapılarıysa yeniden inşa edilmiştir.

Günümüzdeki kilisenin planı, Osmanlı dönemindeki caminin planını da yansıtmaktadır (Şekil 5.10). Ancak, yukarıda da görüldüğü gibi, Haseki Gülnuş Sultan Camisi yeniden kiliseye dönüştürüldükten sonra bazı ek yapılar kazandığı için, burada yalnızca naosu camiye çevrildiği düşünülen bugünkü kilise binası ile buraya açılan –ve diğer kiliseden çevirme camilerde de görüldüğü gibi (Kırımtayıf,

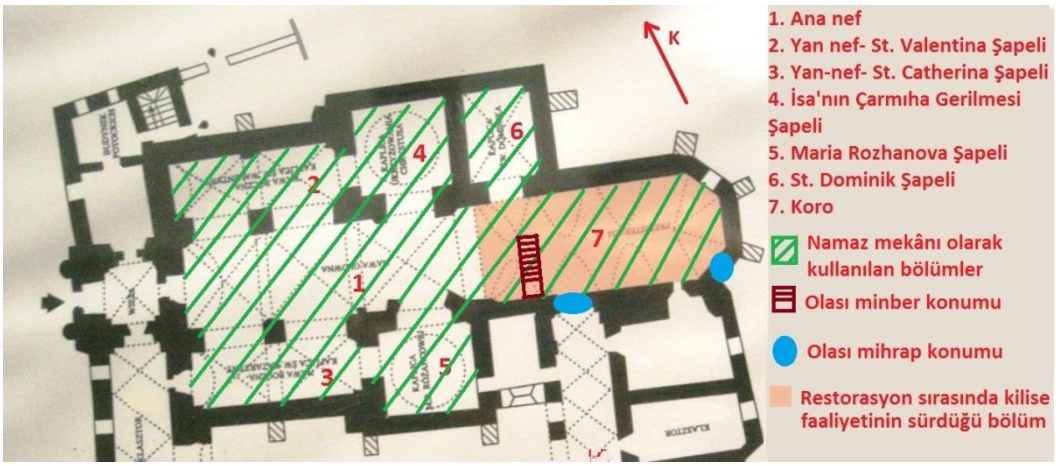
2001) cami hacmine dâhil edilmiş olabileceği düşünülen– şapeller betimlenecektir (Şekil 5.11). Çan kulesi, manastır, kilise görevlileri binası, yemekhane gibi sonradan eklenen ya da yenilenen yapıların ve geç dönem süslemelerinin betimlemeleri dışarıda bırakılacaktır. St. Nicholas Kilisesi ve Manastırı, 28-29 Temmuz 2012 tarihlerinde Krakow Jagiellonian Üniversitesi'nden Dr. Rafał Quirini-Poplawski ile beraber gerçekleştirilen yerinde inceleme sırasında restorasyonda olduğu için tüm bölümleri gezilip fotoğraflanamamıştır.[96] Ancak St. Nicholas Kilisesi rahibi O. Alojzy Kosobudzki ile yapılan görüşmede yapının yakın dönemli restorasyonlarında elde edilen bulgulara dair bilgiler edinilmiş ve aşağıya aktarılmıştır.

Bugünkü yapı, Şekil 5.10'deki planda görüldüğü gibi doğuya yönlenmiş bir kilise ve bunun güneyine eklenmiş bir manastır ve yemekhane binasıyla kiliseye bitişik şapellerden oluşmaktadır. Kilisenin batıdaki giriş cephesi, manastırınkiyle bitişiktir (Şekil 5.12). Planda yarım olarak gösterilen dış avlu duvarı, yapıyı doğu yönünde çevreler ve geniş bir arka avlu oluşturur (Şekil 5.13). Manastırın iç avlusu ise kilisenin güney duvarına bakmaktadır. Kilisenin güneyinde, açık tarafı kuzeye bakan bir U harfi biçiminde konumlanmış manastır, bunun doğusundaysa yemekhane yer alır.

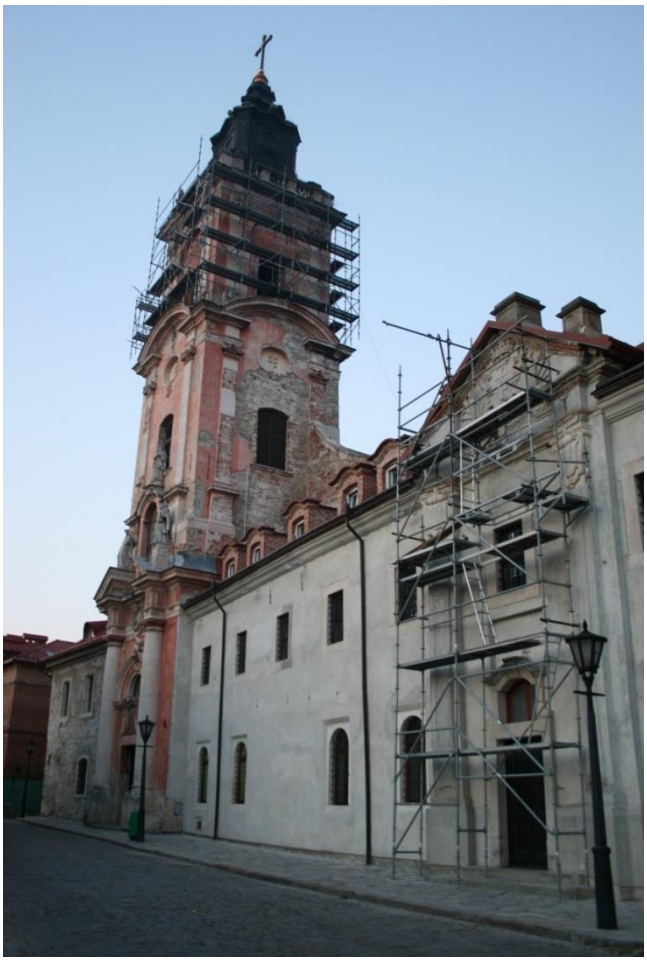

Şekil 5.10 : St. Nicholas Kilisesi ve Manastırı planı, (Anonim, 1986, c.4, s.150'deki plan kullanılarak hazırlanan restorasyon bilgi panosundaki plan esas alınmıştır).

[96] Bu tarihlerde, Şekil 5.10'deki planda turuncu renkle gösterilen koro bölümünde kilise faaliyetleri devam etmekte ve ancak bu kısım gezilebilmekteydi.

Şekil 5.11 : Kamaniçe'de Haseki Gülnuş Sultan Camisi'ne dönüştürülen St. Nicholas Kilisesi'nde namaz mekânı olarak kullanılmış olabilecek olası bölümler, minberin olası konumu ve mihrap nişinin yerleştirilmiş olabileceği olası yerler, (Anonim, 1986, c.4, s.150'deki plan kullanılarak hazırlanan restorasyon bilgi panosundaki plan esas alınmıştır).

Şekil 5.12 : Kilisenin ve manastırın batıdaki giriş cepheleri.

Şekil 5.13 : Kilise ve manastırın doğudan görünüşü.

Yapıya batıdaki çan kulesinin altından, çapraz tonozla örtülü bir mekândan geçilerek girilir. Bu mekânın üç tarafındaki kapılardan sağdaki (güneydeki) manastıra, soldaki (kuzeydeki) kilise görevlilerine ayrılan odaya, karşıdaki (doğudaki) ise kiliseye geçişi sağlar. Girişin tam karşısındaki bu kapıdan kiliseye girildiğinde üç nefli bir bölümlenme görülür. Orta nef, yan neflere göre daha geniş ve yüksektir. Doğudaki beşik tonozla örtülü koro bölümüne doğru uzanan, çapraz tonozla örtülü ve kare şeklinde üç birimden oluşan orta nefin ilk iki biriminin kuzeyinde ve güneyinde yan nefler bulunur (Şekil 5.14). Bunlar orta neften birer paye ve bu payeleri duvarlara bağlayan ikişer kemerle ayrılmıştır. Bu yan neflerin her biri, uzun kenarı orta nefi oluşturan kare birimlerin kenar uzunluğuna eşit, diğer kenarıysa daha kısa olan bir dikdörtgen şeklindeki iki birimden oluşur ve apsis doğrultusunda yan yana konumlanan bu birimler çapraz tonozla örtülüdür. Bunlardan kuzeydeki St. Valentine Şapeli, güneydeki ise St. Catherine Şapeli olarak anılmaktadır ve bu birimler dışarıdan eğik bir çatıyla örtülüdür.

Şekil 5.14 : Koro bölümünden restorasyon nedeniyle kapalı olan orta nefe bakış. Yan neflere ve buradaki şapellere geçiş de orta neften sağlanmaktadır.

Yan nefleri oluşturan bu şapellerin doğusundaki kemerlerin altından kare planlı ve kubbeli şapellere geçilir. Bunlardan kuzeydeki İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Şapeli, güneydeki Maria Rozhanova (M. B. Różańcowej) Şapeli olarak anılır. Bu şapeller aynı zamanda, orta nefin iki yanında bulunur ve buradan payeler arasındaki kemerli geçişlerle bunlara erişim mümkündür. Kuzeydeki İsa'nın Çarmıha Gerilişi Şapeli'nin doğusunda ve bundan bir duvarla ayrılmış vaziyette, dikdörtgen biçiminde ve çapraz tonozla örtülü St. Dominik şapeli yer alır. Bu şapele geçiş, orta neften koroya geçildikten hemen sonra, solda (kuzeyde) yer alan kemerin altından sağlanmaktadır (Şekil 5.15). Orta nefin devamındaki koro bölümüyle oluşan uzun naosun ortasına denk gelen noktaların kuzeyinde ve güneyinde yer alan kubbeyle örtülü şapeller, bir *pseudo* transept etkisi yaratır. Dolayısıyla, yapının planına dışarıdan bakıldığında bir haç plan tipi görülmektedir, ancak yan nefleri oluşturan şapeller ve St. Dominik Şapeli bu görüntüyü bozmaktadır.

Şekil 5.15 : St. Dominik şapeline geçiş, koronun geçildikten kuzeyinde yer alan kemerin altından sağlanmaktadır.

Maria Rozhanova Şapeli'nin, Polonya'daki Rönesans mimarisinin tipik bir örneği olarak görülen (Mandzy, 2004, s.265) fenerli ve alçak kasnaklı kubbesi, kemerlere ve pandantiflere oturur. Küçük bir kubbeyle taçlanan fenerdeki yuvarlak kemerli altı pencereden ve manastır bahçesine açılan yuvarlak pencereden ışık alan şapelin güney duvarı iki payandayla desteklenir. Dış cephede bu duvar üzerinde ve söz konusu yuvarlak pencerenin orta noktası hizasında uzanan triglif ve rozetlerden oluşan bir friz ve bunun üzerinde yumurta-ok dizili dışarıya taşkın bir korniş yer almaktadır. Kubbe eteğinde ve fener kubbesinin hemen altında dişli friz ve katlı silmelerden oluşan bir saçak vardır. Fener dış yüzeyinin bitkisel motiflerle bezeli olduğu görülmektedir. Manastır avlusuna bakan dış cephenin restorasyon nedeniyle raspalanması sayesindeyse bu bölümün malzemesinin moloz taş ve tuğla olduğu görülmüştür (Şekil 5.16).

Şekil 5.16 : Maria Rozhanova Şapeli'nin dıştan görünüşü.

Kuzeydeki İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Şapeli de Maria Rozhanova Şapeli'ne benzer bir mimariye sahiptir ve bunun naosa göre simetriğidir. Farklı olarak, on iki yüzlü yüksek bir kubbe kasnağı vardır ve bu kasnağın dış cepheye bakan dört yüzünde sivri kemerli pencereler açılmıştır. Kasnağı kubbeden ayıran silmenin üzerinde yaprak kabartmaları vardır. Yine güneydeki şapelden farklı olarak, daha yüksek olan kubbe feneri dıştan on iki yüzlüdür ve fenerdeki altı pencerenin her biri bu yüzlerin ikisini kaplayacak şekilde açılmıştır. Pencereler arasındaki sütunçelerin İyon tipi başlıkları vardır ve fener kubbesinin hemen altında dışa taşkın silmelerin oluşturduğu bir saçak yer alır.

Bu şapelin doğusunda ve koronun kuzeyinde kalan St. Dominik Şapeli ise kubbeyle örtülü şapellere göre daha küçüktür ve çapraz tonozla örtülüdür. Dışarıdan eğik bir çatıyla örtülü olduğu görülen şapel, kuzey yönde açılan basık kemerli bir pencereden ışık almaktadır (Şekil 5.17). Bu şapelin doğusundaki bölüm, yapıya sonradan eklenmiştir. Ancak aynı yerde daha önce kutsal eşyaların saklandığı birimin olduğu arkeolojik verilerden tespit edilmiştir (Mandzy, 2004, s.244). Gerek bu şapelin gerekse diğerlerinin dışa bakan alt bölümlerinde açılan küçük geçitlerden mezar mahzenlerine inilir (Şekil 5.18).

Şekil 5.17 : Yapının kuzeybatıdan dış görünüşü.

Şekil 5.18 : Mezar mahzenlerine açılan pencere ve bu pencereden içeriye bakış.

Orta nefin doğusunda yer alan koro bölümü, bu nefle birleşerek uzun bir naos oluşturur. Beşik tonozla örtülen koro bölümünün tavanı, sivri kemerli pencere açıklıklarına uzanan tonozlarla hareket kazanmıştır (Şekil 5.19). Ancak yukarıda verilen planda gösterildiği gibi apsisteki pencerelere uzanan iki tonoz vardır, ancak sağda ve solda üçer tane gösterilen tonozlardan yalnızca soldaki pencereye uzanan bir tanesi mevcuttur. Yapının dıştan çekilen fotoğraflarında (Şekil 5.13) apsisteki üç

kemer açıklığından ortadakinin tuğlayla örüldüğü, üç yüzlü apsisi üç noktadan payandaların desteklediği ve yapının özgün taş duvar örgüsünün bantlar açılarak sergilendiği görülmektedir. Yine bu fotoğraf koroyu içten gösteren fotoğrafla karşılaştırıldığında, içeriden görünen beşik tonozun üzerinde bir çatı katı olduğu ve buranın kırma çatı içinden açılan küçük pencerelerle aydınlandığı anlaşılmaktadır.

Şekil 5.19 : Gülnuş Sultan'ın camisinin sahnı olarak kullanılan kilisenin koro bölümünden apsise bakış.

Yapının koro bölümünün güney tarafında esasen gotik pencerelerin yer aldığı, daha sonra bunların 18. yüzyılda barok üsluptaki pencerelere dönüştürüldüğü, aynı yüzyıl içinde manastırın yapılmasından sonraysa kapatıldıkları öğrenilmiştir. Apsise dışarıdan bakıldığında pencerelerin gotik kemerleri hâlâ görülebilmektedir. Bu bölümün örtüsü olan tonozların da daha önceki ahşap çatının yerini aldığı ve yine dışarıdan gotik dönemdeki çatı kornişinin açılan bantlardan görülebildiği ifade edilmiştir (Kosobudzki, 2012) (Şekil 5.13). Yapının içinde bugün de görülebilen rokoko alçı süslemeler de 18. yüzyılın ortalarından kalmadır (Şekil 5.19).

Yapının koro bölümünün kuzey duvarında ve apsise yakın konumda yer alan bir kapı, sonraki yeniden yapımlar sırasında alçıyla kapanmış, ancak son restorasyonlardan birinde açığa çıkarılmıştır (Şekil 5.20). Bu ayrıntı sayesinde

yapının özgün malzemesi olan kesme taş da görülebilmektedir. Bu taşların üzerinde yer alan siyahlıklar ve hasarlar, yapının geçirdiği yangınların izleri olmalıdır (Kosobudzki, 2012).

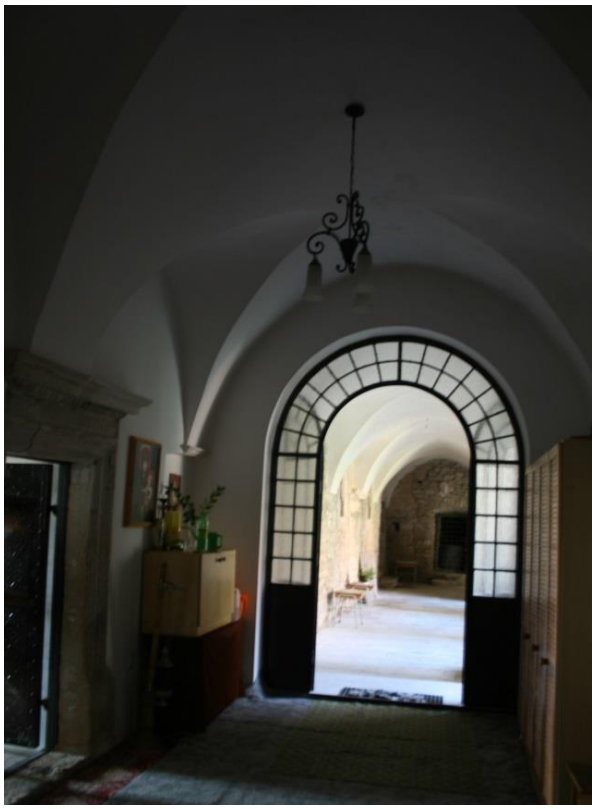

Şekil 5.20 : Koro bölümünün kuzey duvarında ve apsise yakın konumda yer alan sonradan kapatılmış kapı.

Yapının koro bölümünün güney duvarında yer alan ve erken 17. yüzyıla ait olduğu düşünülen düz atkılı kapı, lentosunda ve sövelerinde yer alan süslemelerle dikkat çekmektedir (Şekil 5.21). Buradan kilisenin güneyinde yer alan manastıra geçiş sağlanmaktaydı ve yapı camiye dönüştürüldüğünde bu kapı örülerek kapatılmıştı. Bir varsayıma göre, caminin mihrabı burada açılan bir niş içindeydi ve tam olarak güneye yönlenmişti (Şekil 5.11). 18. yüzyılın başında Dominikenler yapıyı tekrar elde ettiklerinde bu nişi açarak, gotik döneme ait çapraz tonozlu bir geçişle (Şekil 5.22) manastır avlusuyla bağlantı kurmuşlardır. Öte yandan manastırın 18. yüzyıldaki yeniden yapımı sırasında gotik dönemdeki orijinal duvar doğrultularının korunup korunmadığı kesin olarak bilinmediği için bu kapının, orijinalinde burada yer alması muhtemel kutsal ekmek ve kâsenin muhafaza edildiği odaya açılıyor olabileceği düşünülmektedir. Bir başka varsayıma göre yapının apsisinin kuzeydoğu duvarının bir niş açılarak mihrap olarak kullanılmış olabileceği düşünülse de 2001 yılında yapılan başka bir restorasyon sırasında çekilen fotoğraflar incelendiğinde (Şekil 5.23) içte mihrap nişi olabilecek bir iz görülmezken dışta derin bir nişin varlığı görülmektedir (Kosobudzki, 2012).

Şekil 5.21 : Koro bölümünün güney duvarında yer alan manastıra geçiş kapısı.

Şekil 5.22 : Kiliseden manastıra geçişi sağlayan çapraz tonozlu bölüm.

Şekil 5.23 : 2001 yılındaki restorasyonda apsis güneydoğu duvarının içten (solda) ve dıştan (sağda) görünümü, (Fotoğraflar: K. Jurków ve J. Smaza).

Kamaniçe'deki Haseki Gülnuş Sultan Camisi'nden günümüze ulaşan en önemli unsur olan minber diğer camilerde olduğu gibi kıble duvarına dik olarak değil; yapı tekrar kiliseye çevrildikten sonra yerleştirildiği gibi, uzun orta nefin ortasında, kuzeydeki St. Dominik Şapeli'nin girişinin tam karşısında, güney duvarına bitişik ve girişi doğuya bakacak şekilde konumlandırılmıştır (Şekil 5.14).

Baldaken ve külah bölümü günümüze ulaşmayan, 3,78 m uzunluğunda ve 3,90 m yüksekliğindeki minber 14 basamaklıdır (Kuyulu Ersoy, 2000, s.197) (Şekil 5.24). Kumtaşından yapılan minberin, 2004-2007 yıllarındaki restorasyon sırasında, duvara dönük olduğu için görülemeyen bölümlerinde üç parça yerel devşirme malzeme kullanıldığı tespit edilmiş, bunların üzerindeki Latince yazılar nedeniyle mezar taşları olduğu anlaşılmıştır (Smaza, 2008, c.II, s.1308) (Şekil 5.9). Başka bir devşirme malzeme de minberin geçit bölümünün tavanında yer almaktadır (Şekil 5.25). Yine minberin duvara dönük tarafındaki aynalığın bazı yerlerinde kırmızı renkli özgün boyalar mevcuttur (Şekil 5.26). Minberin girişindeki basık kemerin üzerinde yer alan Kelime-i Tevhid[97] yazılı panonun çerçevesi ve harfleri aynı kırmızı renge sahiptir ve zemininde mavi renk görülmektedir (Şekil 5.27).

[97] Lâ ilâhe illallah MuhammedunResûlullah.

Şekil 5.24 : Kamaniçe Haseki Gülnuş Sultan Camisi'nin minberi.

Şekil 5.25 : Minberin geçit bölümünün tavanında yer alan devşirme malzeme.

Şekil 5.26 : Minberin duvara dönük taraftaki aynalığı üzerinde görülen kırmızı renkli özgün boya kalıntıları.

Şekil 5.27 : Minberin girişinin üzerindeki Kelime-i Tevhid yazılı kitabe ve taç bölümü.

Minber, basık kemerli bir girişe sahiptir (Şekil 5.24). Bu kemerin köşelikleri, alttan kemer yayına üstten kitabenin dikdörtgenine, yanlardansa sütunçelere paralel olacak şekilde silmelerle sınırlandırılarak bezemesiz bir kabartma şeklini almıştır. Bunun üzerinde, Kelime-i Tevhid'in yazılı olduğu, zemini mavi, harfleri ve çevreleyen silmesi kırmızı renkteki kitabe yer alır. Basık kemerli giriş, üzerindeki köşelik ve kitabeyle beraber dört yönden iki sıra silmeyle çerçevelenmiştir. Bu silmelerin dışında ve iki yanda, burma sütun şeklinde sütunçeler yer alır. Bunların başlıkları ve kaideleri kum saati şeklindedir. Girişin en üstündeki taç kısmında ise malzemenin renginden dolayı restorasyon sırasında bütünlendiği anlaşılan palmet biçimindeki

büyük bir çiçek motifi ve bunun iki yanında daha küçük boyutlu yarım palmetler yer almaktadır (Şekil 5.26).

Dört ayrı bölümden oluşan süpürgeliğin girişe bitişik olan ilk bölümü üçgen, diğer üçü dörtgen biçimindedir. Dıştan içe doğru profili alçalan birer kaval, ikişer düz silmeyle çerçevelenen bu bölümlerden üçgen olanın merkezinde, yine bir düz silmeyle çerçevelenmiş üçgen biçiminde boş bir kartuş yer alır. Diğer üç bölümdeyse alt tarafı geniş orta bölümü daralan ve üst bölümü tekrar genişleyen, içe taşkın sorguçları olan eşek sırtı kemer biçimindeki açıklıklar yer alır. Bu açıklıkların üst taraflarında Kamaniçe için önemli üç tarih –şehrin Osmanlıların eline düştüğü, Polonyalılar tarafından geri alındığı ve Ruslara karşı bir ayaklanmanın gerçekleştiği yıllar olan 1672, 1699 ve 1862– kazınmıştır (Şekil 5.28). Bu tarihlerin buraya 1862'den sonra kazındıkları açıktır.

Şekil 5.28 : Minberin süpürgelik bölümü.

İkizkenar dik üçgen biçimdeki aynalık, dıştan içe doğru bir kaval silme, bir düz silme ve bir içbükey silme ile çerçevelenmiştir. Üçgenin sağ üst köşesinde, kaval ve düz silmeler pahlanmıştır. Bu üçgenin içinde, kenarlardan eşit mesafede yerleştirilmiş kartuş biçiminde bir başka üçgen ve bunun da merkezinde dıştan içe doğru bir kaval ve iki düz silmeyle çerçevelenmiş bir daire yer alır. Bu dairenin içi, merkezdeki bir yıldız çiçeği motifinden altı yöne ayrılan kıvrım dal bezemeyle ajurlanmıştır. İkişer ikişer birbiriyle birleşen bu dallar, birleşme noktalarında yaprak biçiminde ve daireye teğettirler. Minberin duvara dönük tarafında, bu dairesel formun içindeki bezeme tahrip olmuştur. Ancak gerek teğet noktasında kalan kıvrım dal parçaları üzerinde

gerekse üçgen kabartmanın kenarında kırmızı renkli boya kalıntıları görülmektedir (Şekil 5.26).

Aynalığın üzerinde yer alan korkuluk, dışta bir kaval silme ile içteki iki düz silme tarafından sınırlandırılmış, merkezleri birleştirilmiş altıgenlerden oluşan bir kompozisyonun kafes tekniğinde uygulanmasıyla oluşturulmuştur. Korkuluğun giriş tarafındaki kaval silme, giriş bölümünün yanındaki bezemesiz ayak üzerine taşırılmıştır. Korkuluklardan girişe göre sağdakinin üzerinde beş kat düz silmeyle dışa doğru profillendirilmiş bir küpeşte vardır. Bu küpeştenin diğer korkuluk üzerinde yer almaması, bu öğenin sonradan, muhtemelen yapı tekrar kiliseye çevrildikten sonra eklenmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca korkulukla giriş arasında palmet biçiminde bir köşebent yer almaktadır (Şekil 5.24). Bu palmetin ortasında ve düz bir silmenin içinde bir lale kabartması bulunmaktadır.

Şekil 5.29 : Kamaniçe'de Haseki Gülnuş Sultan Camisi minberi.

Minberin geçit bölümü, üç yönde açılan sivri kemerli açıklıklardan oluşur. Dışta kaval, içte düz silmeyle sınırlanan bu kemerlerin kilit taşı üstünde birleşen köşelikleri, kabartma şeklinde ve bezemesizdir. Geçidin üstünde ve köşkün altında yer alan bölümün yanlarında, ortası armudi kemer biçiminde beş dilimli ve sorguçlu kemer şeklinde açıklıklar, minberin arkasına denk gelen bölümdeyse üzengisine kadar doldurulmuş sivri kemer biçimindeki açıklık yer alır (Şekil 5.29). Yanlardaki

kemerler içte iki düz, dışta bir kaval silmeyle çerçevelenmiştir. Ancak bu silmeler köşk seviyesine kadar çıkarak köşkün korkuluk bölümünün ortasında içe doğru dönerek sonlanır. Beş dilimli bu kemerin hemen üzerindeyse ortası daire biçiminde ve yanlara doğru çizgiselleşen bir kabartma mevcuttur. Minberin arka tarafında kalan kemerin çevresindeyse bezeme ya da silme yoktur.

Üzerindeki baldaken ve külah bölümleri günümüze ulaşmayan köşk bölümünde, kafes tekniğiyle yapılmış ve merkezleri birleştirilmiş altıgenlerin oluşturduğu kare biçimindeki korkuluk ile bunu alttan ve üstten sınırlayan içte iki düz, dışta bir kaval silme ve üstteki silmelerin üzerinde yer alan beşlimukarnasdizisi yer alır (Şekil 5.29). Köşkün korkuluklarının iki yanında, aynalığın üstündeki korkulukta bulunan, çok katlı silmelerden oluşan ve sonradan eklendiği anlaşılan küpeşte yer alırken, duvar tarafındaki korkuluğun üzerinde bu parça yer almaz. Gerçekleştirilen restorasyon sırasında bu küpeştenin, korkuluğun üzerindeki küpeşte gibi, kiliseye çevirme sonrasında eklendiği ve malzemesinin de minberde kullanılandan farklı bir kumtaşı olduğu anlaşılmış, minberin günümüze ulaşmayan baldaken bölümünden mukarnas parçaların korkulukta kullanıldığı tespit edilmiştir (Smaza, 2008, c.II, s.1309) (Şekil 5.30).

Şekil 5.30 : Minberin günümüze ulaşmayan baldaken bölümündeki mukarnas parçaların kullanıldığı korkuluk bölümü.

Değerlendirme

Yukarıda görüldüğü gibi, günümüzde Ukrayna sınırları içinde kalan Kamaniçe'deki St. Nicholas Kilisesi 17. yüzyılın son çeyreğinde Haseki Gülnuş Sultan Camisi olarak işlev görmüştür. Bir Ortaçağ Gotik yapısı olan orta ve yan neflerle korodan oluşan naos ile yapıya 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyılın başında eklenen ve Rönesans mimarisi izleri taşıyan şapeller, caminin namaz hacmi olarak kullanışmış olmalıdır (Şekil 5.11). Mihrap ve minberin koro bölümünde yer alması, yan neflerin ve şapellerin geniş bir cemaatin ihtiyacı söz konusu olmadıkça kullanılmamış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak yapının bitişiğindeki manastırın yukarıda tartışıldığı gibi yeniçeri kışlası olarak kullanılmış olması olasılığı, ibadete gelenlerin çokluğu nedeniyle mevcut tüm hacimlerin bu namaz hacmine dâhil edildiğini akla getirmektedir.

Gülnuş Sultan'ın camisinden geriye kalan biricik Osmanlı yapısı olan minber, yerel ve devşirme malzemelerden üretilmiş, klasik Osmanlı üslubunu başkentten çok uzak bir konumda olsa da başarıyla uygulamıştır. İstanbul'daki çağdaşlarıyla –örneğin Kamaniçe'nin fethinden 9 yıl önce inşası tamamlanan Eminönü Yeni Valide Camisi minberiyle– karşılaştırıldığında, genel bezeme programının –silmeler, mukarnaslar, korkuluklardaki kafes tekniği, sütunçeler, vb.– aynı olduğu görülmektedir. Ancak Kamaniçe'deki minber, yapının boyutlarıyla orantılı olarak daha küçüktür ve nihayetinde bir eyalet başkentinde ve bir haseki sultan camisinde yer aldığı için daha mütevazıdır. Öte yandan Kamaniçe'deki minberin günümüze ulaşmayan köşk ve külah bölümlerinin, söz konusu çağdaş örnektekine benzer nitelikte öğelere –baklava dilimli sütun başlıkları, mukarnaslı ve palmetli bir korniş, metal bir alemle sonlanan kalemişiyle süslenmiş bir külah, vb.– sahip olduğu düşünülebilir.

Gülnuş Sultan'ın bu ilk yapısı, daha önce hiçbir haseki sultan için fethedilen bir şehirde bir kilise camiye çevrilmediği için, sıra dışıdır. Osmanlı'nın fetihlerinin yoğun olarak yaşandığı Kanuni Sultan Süleyman döneminde, kadın banilerin imar faaliyetlerinin öncüsü sayılabilecek Haseki Hürrem Sultan adına inşa ettirilen yapılar, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, başkentte ve kutsal şehirlerde yoğunlaşmıştı (Kartal, 2012). "Kadınlar Saltanatı" olarak anılan dönemde de Nurbanu Sultan'dan Hadice Turhan Sultan'a kadarki kadın banilerin hasekilikleri döneminde fethedilen yerlerde bir imar faaliyetine giriştikleri ya da onların adının bir yapıya verildiği görülmemektedir (Uluçay, 2001; Anonim, 1993; Peirce, 2010;

Duran, 1990) (Bkz. Bölüm 2.2). Bu nedenle, Gülnuş Sultan ilk başlarda yalnızca devlet erkinin erkek mensuplarına, sonraları valide sultanlara da tanınan bu ayrıcalığa henüz hasekiliği döneminde erişmesi nedeniyle bir ilk ve –sonraki yıllarda fetihlerin yerini kayıpların alması nedeniyle de– son örnektir.

Fethedilen şehirlerdeki kiliselerin devletin önde gelenleri adına camiye çevrilmesine yakın tarihli bir örnek, Kamaniçe'nin fethinden dokuz yıl önce, 1663'te Uyvar'ın fethedilmesiyle burada camiye çevrilen kiliselerdir. Uyvar'ın en büyük ve en eski kilisesinin IV. Mehmed adına, ikinci en büyük kilisesi ise Valide Hadice Turhan Sultan adına camiye çevrilmiştir (Çalışır, 2004, s.44). Girit'in uzun süren fethi sırasında alınan ilk kalelerden olan Resmo'nun (Rethymno) 1646'da Osmanlı topraklarına katılmasından sonra burada yapılan camilerden biri, o sırada valide sultan olan Kösem Sultan'ın adı verilen, Ortakapı'daki Valide Sultan Camisi'dir (Bıçakçı, 2003, s.100). Ancak bu sırada haseki sultan olan Hadice Turhan'ın payına bir kilise düşmez. 1669'da Kandiye'nin fethinden sonra bir kiliseyi camiye çevirme onuruna sahip tek kadın ise Hadice Turhan Sultan'dır (Baer, 2010, s.250) (Bkz. Bölüm 2.2).

1669'da Kandiye'de adına herhangi bir kilise camiye çevrilmeyen Gülnuş Sultan'ın bu "onura" 1672'de layık görülmesi dikkat çekicidir. Uyvar'ın fethi sırasında IV. Mehmed'e henüz bir şehzade doğurmamış olması durumu anlaşılır kılar. Peki, Kandiye'deki çok sayıdaki kiliseden biri de Gülnuş Sultan adına camiye dönüştürülemez miydi? Gülnuş Sultan Kandiye Seferi'nde yer almadığı için ve haseki sultanların adının fethedilen şehirlerdeki bir kiliseye verilmesi gibi bir gelenek olmadığından bu zaten normal bir durumdur. Marc David Baer, "belki de Lehistan'daki bu uzak kaleye çamur içinde giderek padişaha eşlik ettiği için bir teselli ödülü olarak Haseki Gülnuş'a bir cami tahsis edildi" yorumunu yapar (Baer, 2010, s.273). Ancak tek neden bir teselli ya da gönül alma olmamalıdır. Belki de orduya Kamaniçe Seferi'nde eşlik ederek, IV. Mehmed gibi ilk kez bir sefere katılıp –resmen olmasa da fiilen– "gazi" statüsü kazanan Gülnuş Sultan, böyle bir yapıyı hak etmiştir. Padişahın Gülnuş Sultan'a beslediği sevginin kanıtı, hem onu beraberinde sefere götürmesi hem de ona şehrin en önemli yapılarından birini ayırmasıdır. Böylece Gülnuş Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nun en kuzey ucunda bir yapıya adını vermiş, Kamaniçe'deki minber de ondan "hatıra" kalmıştır.

5.2 Mekke'de İmaret ve Darüşşifa ile Cidde, Süveyş ve Bulak'ta Ambarlar

Gülnuş Emetullah Sultan'ın hasekiliği döneminde inşa ettirdiği Mekke'deki imaret ve darüşşifa ile bunlarla ilişkili yapılar, günümüze ulaşamasalar da Haremeyn'e Osmanlılar tarafından verilen önemin bir örneği oldukları için Gülnuş Emetullah Sultan'ın imar faaliyetleri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Yapılara ait vakfiyenin düzenlendiği 1679 yılı içinde veya bundan hemen önce tamamlandığı düşünülen bu iki hayır yapısına, Cidde, Bulak ve Süveyş'teki ambarlar lojistik destek sağlamıştır. Bu bölümde ilk olarak söz konusu yapıların inşa edilmesini hazırlayan tarihsel süreç ve Osmanlı döneminde Mekke'deki önceki hayır yapıları ele alınacaktır. Daha sonra yapıların tarihçesi, işletilmesi ve onarımları, günümüze ulaşan arşiv belgeleri ışığında ele alınacak ve yapının ortadan kalktığı tarih yaklaşık olarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardından yapıların mimarisi hakkında mevcut kaynaklardan edinilen bilgiler sunulacak ve benzer işlevdeki yapılar üzerinden gidilerek yapının fiziksel özellikleri öngörülmeye çalışılacaktır. Gülnuş Sultan'ın hasekilik yıllarındaki bu önemli hayratıyla ilgili bir değerlendirmeyle bölüm sonlandırılacaktır.

Yapının tarihçesi

Yavuz Sultan Selim döneminde Memluklardan Mısır'ın 1517'de alınmasıyla birlikte Haremeyn-i Şerifeyn olarak da bilinen Mekke ve Medine'nin yönetimi Osmanlılara geçmiştir (Danişmend, c.2, s.37). Bu tarihten itibaren, kutsal sayılan bu şehirlerin halkının ve hacıların ihtiyaçlarının karşılanması Osmanlı padişahlarının, hasekilerinin, valide sultanlarının ve ileri gelenlerinin öncelik verdiği hayır işlerinden olmaya başlamış; Haremeyn'de çok sayıda vakıf kurulmuş, ayrıca her yıl surre alaylarıyla yardımlar gönderilmiştir (Güler, 2002, s.50-198; Faroqhi, 1995, s.102). Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde önemli imar faaliyetlerine sahne olan Mekke ve Medine'de hayır eserleri yaptıran ilk kadın bani de Haseki Hürrem Sultan olmuş, bu iki kentte birer medrese, imaret ve ribat inşa ettirmiştir (Kartal, 2012, s.316-328). Onun ardından diğer kadın baniler de Haremeyn'e hizmet misyonunu sürdürmüş, 17. yüzyılda Gülnuş Sultan'ın iki önemli önceli Kösem Sultan ve Turhan Sultan da hacıların su ihtiyacının karşılamasına ve söz konusu şehirlerde Kuran okunmasına yönelik vakıflar kurmuşlardır (Peirce, 2010, s.289). Ayrıca III. Murad ve Üsküdarlı Mahmud Efza Efendi Medine'de fakirlerin yemek ihtiyacı için vakıf

yapıları inşa ettirmiş, Sokollu Mehmed Paşa da Mekke'de Kâbe civarında bir darüşşifa yaptırmıştır (Güler, 2002, s.91-92).

Gülnuş Emetullah Sultan da hasekiliği döneminden başlayarak Mekke ve Medine halklarının ihtiyaçlarının karşılanması için farklı hayır işleri gerçekleştirmiştir. Bunların ilkini ve en önemlisini, IV. Mehmed'in saltanatı döneminde, ona iki şehzade dünyaya getirdikten -dolayısıyla haremdeki konumunu sağlamlaştırdıktan- sonra Mekke'de bir imaret ve bir darüşşifa yaptırarak gerçekleştirmiştir. Gülnuş Sultan, Mekke'deki hayratıyla saraylı kadınların genellikle çocuklarını büyüttükten sonra gerçekleştirdikleri (Göçek, 2003, c.1, s.77) bir hayrat ortaya koymuştur. Kendisine has olarak verilen Mısır'daki köylerin gelirleriyle 1679'da bir vakıf kurmuş ve bu köylerden elde edilen tahılların depolanması ve Mekke'deki imarete taşınıp orada kullanılabilmesi için gerekenleri de hayata geçirmiştir (VGMA, defter no: 143, s.1-78). Ayrıca Bölüm 4.2'de görüldüğü gibi, valide sultanlığı zamanında Mekke'de Kâbe çatısı onarımı ve Hz. Hatice'nin evinin onarımı gibi simgesel yapıların onarımlarını gerçekleştirmiş, sonradan kurduğu Galata ve Üsküdar camilerinin vakıflarından da surreyle gönderilmek üzere akçe tayin etmiştir.

Gülnuş Emetullah Sultan'ın söz konusu hayratının tam olarak neleri içerdiğini yine 27 Ramazan 1090 (M. 1 Kasım 1679) tarihli ilk vakfiyesinden anlamak mümkündür. Bölüm 4.1.1'de görüldüğü gibi bu yapılar Mekke'de imaret ve darüşşifanın yanı sıra yine Mekke'de imarete bitişik ekmek fırını ve at değirmeni ile Cidde'de, Süveyş'te ve Kahire'ye bağlı, Nil Nehri kenarındaki Bulak iskelesinde birer ambardır. Mekke'deki değirmen ve fırın imaretin bir parçası olarak da düşünülebilir. Ayrıca vakfın Mısır'daki arazilerinden elde edilen tahılların Mekke'deki imarete taşınması için bir gemi ve iki sandal ile imaret ve fırındaki mutfak malzemeleri vakfedilenler arasındadır (VGMA, defter no: 143, s.16-17). Mısır'daki vakıf köylerinden toplanan tahılların Nil Nehri üzerinde taşınarak Bulak İskelesi'ndeki ambara getirildiği, buradan kara yoluyla Süveyş'teki ambara taşındığı, ardından Kızıldeniz'de işleyen gemiyle buradan alınıp Cidde'deki ambara getirildiği, oradan da kara yoluyla Mekke'ye ulaştırıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 5.31).

Şekil 5.31 : Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki imaret ve darüşşifasına kaynak sağlanması için Kahire'ye bağlı, Nil Nehri kıyısındaki Bulak'ta, Süveyş'te ve Cidde'de inşa ettirdiği ambarların harita üzerindeki konumları, (Url-3).

Yapılara ait bir inşaat defteri veya yapıların inşasına dair bir hüküm elde edilemediği için inşa tarihi kesin olarak tespit edilemeyen imaret, darüşşifa, fırın, değirmen ve ambarların söz konusu vakfiyenin düzenlendiği H. 1090 (M. 1679) yılı içinde veya bundan kısa süre önce tamamlandığı düşünülebilir. Ancak BOA'da "Vakıf varidat ve masarıf defteri: IV. Mehmed'in zevcesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın Mekke'deki imaret ve darüşşifası mühimmatıyla Mısır, Süveyş ve Mekke'deki vakıf memur ve hademesinin mevacibi için tesis etmiş olduğu vakıf mallarından Menufiye, Garbiye vs.vilayetleri mülhakatından bazı karyeler ve vakfa ait gemiler hasılatından vuku bulan varidatıyla vakıf memur ve hademesine vazife ve mevacib olarak verilen ve mezkûr imaret levazımının mübayaasına sarfedilen paralara dair" şeklinde kayıtlı gelir gider defterinin (BOA, TS.MA.d 1399/0001) H. 1089 tarihli olması, yapıların M. 1678/1679'da tamamlanmış olabileceğini göstermektedir.

23 Zilhicce 1091 (M. 14 Ocak 1681) tarihinde yağan yağmurun ardından Mekke'yi kuşatan dağlardan gelen sel suları Kâbe kapısının eşiğini aşmış, çevredeki pek çok kişi boğulmuş, Kâbe hareminin civarında ve selin geçtiği yerde bulunan evlerden 150 kadarı yıkılmıştır (Defterdar, 1977, s.172-173). Gülnuş Sultan'ın imaret ve darüşşifasının karşılaştığı ilk büyük felaket, söz konusu sel olmalıdır. Mekke'nin sık sık yaşadığı sel felaketleri, bu şehrin en büyük sorunlarından olan kuraklık kadar

ciddi bir tehlike oluşturuyor, yapılar da bu seller sırasında önemli zararlar görüyordu (Aydeniz, 2010, s.94-95). Benzer bir felaketin yapıların ortadan kalkmasına sebep olmuş olabileceği veya yok oluş sürecini başlatmış olabileceği de düşünülebilir.

BOA'dan edinilen bir belge (BOA TS.MA.d 1400)[98] Mekke'deki imaret ve darüşşifa binasının H. 1095, 1096 ve 1097 yıllarında gerçekleşen masraflarının defteridir. Defterin tarihi yapıların inşa tarihinden sonra olduğu için bunun bir onarıma ait inşaat defteri olabileceği gibi bir kireç fırınına ait masraflar olabileceği de tahmin edilmektedir. Defterin başındaki giriş kısmında Gülnuş Sultan'ın yapılarından "imaret-i amire ve darüşşifa-yı mamure-i haseki-yi cedide" şeklinde bahsedilen belgenin sonraki 60 sayfasında gün be gün yapılan harcamalar ve görevlilere verilen ücretler yazılmıştır. 10 Ramazan 1095 (M. 21 Ağustos 1684) ile 29 Zilhicce 1097 (M. 16 Kasım 1686) arasında tutulan bu deftere göre "5908 adet şerifi altın ve 26 pare-i Mekkî, imareti amire ve darüşşifa-i mamure binaları için alınan nure ve cıs fırınlarına harç olunmağın" kullanılmıştır. Çoğunluğu kireç (cıs) ve sönmemiş kireç (nure) amelelerine verilen ücretlerden oluşan defterde odun ve taş gibi malzemelere ve hamir (eşek) gibi taşıma ücretlerine de rastlanmaktadır. Defterin sonundaki imza ve mühür, bina emini Osman'a aittir.

1092 (M. 1681/1682) yılına ait bir belge (BOA EV. HMH. d. 368)[99], Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'na bağlı Mısır'daki deşişe evkafı ile Mekke'deki imaret ve darüşşifa evkafının mahsulat ve ihracat muhasebesiyle ilgilidir ve vakfın Mısır'daki nazırı Zülfikar tarafından düzenlenmiştir. Belgede vakfın gelir ve giderleri yazıldıktan sonra Cidde'de vakıf için yapımı süren bir handan ve bu han binasının alt bölümünden ("taht-ı bina") söz edilmektedir. Bu ayrıntı sayesinde Cidde'de sonradan ambar dışında vakfa bağlı bir hanın inşa edildiği de anlaşılmaktadır.

BOA'daki H. 1110 (M. 1699) yılına ait bir başka belge (BOA TS.MA.d 2841)[100] ise Mısır'dan gönderilecek hububatın koyulması için Bulak'ta inşa edilmiş olan ambarın Nil nehrinin taşkınlarından korunması için yapılan, fakat yine de bu taşkınlar sonucunda yıkılan seddinin ve ambarın harap olan duvarının tamirinin ve ambar içinde yapılan bazı eklerin masraflarını içeren hesap defteridir. El-Hac Yusuf imzalı

[98] Bu inşaat defterinin son sayfasının orijinali için bkz. Ek C.13.
[99] Bu belgeyi ve transkripsiyonunu benimle paylaşan Şehri Kartal'a teşekkür ederim.
[100] Bu belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.14.

belgeye göre merhum bina emini Mustafa Efendi'nin inşa ettiği Mısır'a bağlı Bulak İskelesi'nde ve Nil kıyısında bulunan ambarın nehrin taşkınlarından korunması için inşa edilen set duvarı, zamanın gelip geçmesi ve taşkınlardan ötürü harap olup zarar gördüğü için bir onarım gerçekleştirilmiştir. Şer'i hüccet ve vezirin fermanı ile başlanan keşif sonrasında üç dört zira derinlikte temel kazılıp üzerine kâgir bina ile bir set ve duvar yapılmıştır. Ambarın duvarları korunmuş olsa da dört duvar halinde kalan bu bölümlerdeki hademeler ve vakıf nazırının yaz kış kalacakları yerler harap olduğundan, bir iki mesken, vakfın yağını kaynatmak için bir mutfak ve levazımatın saklanması için bir kiler inşası gerekmiştir. Bunun için kullanılan malzemelerle seddin, ambar duvarının ve söz konusu binaların inşasına müfredat defteri gereğince 13 kese 7793 para masraf yapılmıştır. 1108 Şevval'iyle 1109 Recep'i (M. Nisan 1697-Şubat 1698) arasında gerçekleştirilen bu onarım ve yeniden yapımlar için yapılan harcamaların dökümü Çizelge 5.3'te verilmiştir.

Çizelge 5.3 : Bulak'taki ambarın onarımı ve yenilemesi için yapılan harcamaların defteri, (BOA TS.MA.d 2841).

Harcama kalemi	Bedeli
Muhtelif malzeme: ağaç, taş, tuğla, çivi, vs.	*10 kese 6961 para*
Muhtelif ağaç çeşitleri	3 kese 15231 para
Farklı tarihlerde alınan demir çivi	4850 para
Yontma taş (kırmızı tuğla ve beyaz taş)	25.667 para
Farklı tarihlerde alınan kül ve harç	1739 para
Ambardaki evin zemininin beyaz taşla kaplanması	12.284 para
Ambarın iç ve dış tamiri için kullanılan kırmızı taş masrafı	26.629 para
Muhtelif fiyatlarda alınan beyaz kireç	64.008 para
Yüksek ve düşük kalitedeki alçı	44.485 para
Aydınlatma amacıyla kullanılan yağlar	7173 para
Usta, amele, sıvacı, marangoz, bıçkıcı, döşemeci, taşçı ustası ücretleri	*3 kese 832 para*
Binada çalışan ustalar	7032 para
Binada çalışan ameleler	39.252 para
Sıvacıların ücreti	1667 para
Ahşap işleriyle uğraşan ustalar	11.475 para
Dağdan işlenerek getirilen taşları taşımakta kullanılan gemilerin ücreti	7087 para
Toprak taşıma ve diğer ihtiyaçlar için kullanılan hayvanların ücreti	6711 para
Döşemeci ve taş yontucuların ücretleri	2604 para
Toplam	*13 kese 7793 para*

Vakfın kuruluşundan sonraki yıllarda yapılan muhasebelerine ait bazı belgeler BOA ve TSMA'da günümüze ulaşmıştır. Örneğin, H. 1103, 1105 ve 1106 (M. 1692, 1694 ve 1695) yıllarına ait muhasebe defterinde (BOA TS.MA.d 1459) Mekke'de imaret ve darüşşifa için vakfedilen zahire ve bulgura, vakıf köylerinin arazisinden elde edilen haraca, vakfın batan gemisinin yükünün aktarma ücretine, Mekke'ye gönderilen surreye, satın alınan malzemelere, ödenen navlun ücretlerine, vakıf çalışanlarının, darüşşifadaki cüzhan, muallim, şeyhülkurra ve cabi gibi görevlilerin maaşlarına ve daha pek çok gelir ve gidere ait ayrıntılı bir döküm verilmektedir. Gülnuş Sultan'ın valide sultan olduğu sene düzenlenen bu defterden, gelir ve gider dökümlerinin birkaç seneyi kapsayan dönemler halinde yapıldığı görülmektedir.

Gülnuş Sultan henüz valide sultan olmadan önce, H. 1100 ve 1102 (M. 1689 ve 1691) yıllarına ait vakıf gelir ve gider defterinde Menufiye, Garbiye gibi köylerin mahsulünden, Süveyş İskelesi'ndeki vakfa ait kayık ve gemilerin navlunlarından elde edilen gelirle vakfın Mısır, Süveyş ve Mekke'de bulunan memur ve müstahdemlerinin maaşlarına ve imaret ve darüşşifa için yapılan satın almalara dair giderler listelenmiştir (BOA TS.MA.d 1398). H. 1101 yılına (M. 1690) yılına ait defterde ise benzer gelir ve gider dökümünün yanı sıra Gülnuş Sultan'ın borçlarının ödenmesi için verilen paralara ait hesap detayları yer almaktadır (BOA TS.MA.d 1443). Her iki defterin de Haremeyn vakıflarından sorumlu darüssaade ağası tarafından imzalandığı görülmektedir.

Benzer şekilde H. 1092 (M. 1680) ve H. 1099 (M. 1687) yıllarına ait gelir gider hesaplarına (BOA EV HMH s.368 ve EV. 517 1b'den aktaran Güler, 2009, s.52-54) ve Mısır muhafızı Enişte Hasan Paşa tarafından Gülnuş Sultan'a yazılan bir mektupla verilen H. 1116, 1117, 1118 (M. 1704, 1705, 1706) yıllarına ait muhasebelere göre (TSMA 79/24, 25'ten aktaran Berksan, 1998, s.47 ve Güler, 2009, s.54) vakıf hep gelir fazlası vermiştir. Söz konusu belgelere göre bu gelir fazlasıyla dönem dönem tahıl taşımak için kullanılan geminin yenilendiği, bazen de geminin yenilenmesi için Mısır'daki vakıf nazırına para gönderildiği görülmektedir. Örneğin Muharrem 1128 (M. Ocak 1716) tarihli bir belge, vakıf nazırı İbrahim'in görevden ayrılmasıyla gemi alımından arta kalan paranın kendisinden alınmasına ilişkindir (BOA C. MTZ. 2 93). Gülnuş Sultan'ın ölümünden sonra düzenlenen H. 29 Rebiülahir 1137 (M. 15 Ocak 1725) tarihli bir belgeye göre de vakıf gelir fazlası vermeye devam etmiş ve gemi bu paralarla yenilenmiştir (BOA C. BLD. 111 5522).

Kethüda Mehmed Efendi imzalı bir başka belgede ise H. 1116 (M. 1704) yılına ait muhasebe defterinin Gülnuş Sultan'a iletilirken gelir gider özeti şöyle aktarılmaktadır:

> "(…) Benim devletlû veliyy-ün-niam efendim. Mahruse-i Mısır'da ve Mekke-i Mükerreme'de vaki devletlû efendimin evkaf-ı şerifelerinin 1116 sene muhasebesinin irad ve mesarifiderkesesi devletlû efendimin malum-u şerifleri olmak için nesih yazı ile tathir olunup mübarek hâk-pây-ı devletlerine irsal eyledim. Manzur-u alileri oldukda her şeyi gereği gibi malum-u devletleri olur. Benim efendim, bu muhasebede 25.000 para berMısrî kese olmak üzere 36 Mısrî kese ile 20.065 para faiz ve derkese zuhur edip behesab-ı Rumî 20.000 para ber Rumî kese olmak üzere 46 Rumî kese ile 65 para eder. (…)" (TSMA E. 0101 0002 039)

Gülnuş Sultan'ın vakfından bahsedilirken gerek bu belgede, gerekse H. 1114 yılına ait muhasebenin ve vakfın nazırı Yusuf Ağa'nın hacca gitmesi üzerine yerine Mir el-Hac Eyyüb Bey'in geçişi sırasındaki hesap devrinin Kethüda tarafından aktarıldığı başka bir tezkirede (TSMA E. 0101 0002 038) "Mahruse-i Mısır'da vaki" denilerek Mısır'da da vakıf yapılarının bulunduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Bu nedenle Gülnuş Sultan'ın bu ilk hayratından bahsedilirken sadece Mekke'deki imaret ve darüşşifanın değil, Mısır'daki yapıların –Süveyş ve Bulak'taki ambarların– da bu kapsama girdiği ve döneminde böyle anıldığı unutulmamalıdır. Cidde'deki ambar da muhtemelen Mekke'deki vakıf eserleri kapsamında değerlendirilmektedir.

TSMA'daki bir belge (TSMA E.79/16 [0039/17])[101], Mekke'deki darüşşifanın nazırı Musa tarafından Gülnuş Sultan'a yazılmış bir mektup olup imaretteki yemek dağıtımıyla ilgili şikâyetleri konu edinmektedir. Mekke halkının nazır Musa'ya ve Gülnuş Sultan'a ilettikleri şikâyetler, imaretteki yemeklerin dağıtımının hep fakir ve fukaraya yapıldığı, onlara bir şey kalmadığı şeklindedir. Musa mektubunda "eger cümle gelen şeyi kendülerineverilür ise kullarından eyü âdem olmaz ahâlî-i Mekke-i Mükerreme'nin dahi hâlleri bu minvâl üzeredir yüzümüze karşu bu dâru'ş-şifâ ve imâret-i âmire bizim içünbinâolunmuşdurfukarâiçün değil niçin bize on beş ekmek tayin etmezsin sen kendüneklidersindiyüıtâbiderler" diye yazarak Gülnuş Sultan'a şikayette bulunanların haksız olduğunu anlatmaktadır. Padişahın her sene Mekke ahalisine 20.000 erdeb buğday göndermesine rağmen şikayete devam ettiklerini, imarete gelen yıllık 1800 erdeb buğdayın onlara bir ay ancak yeteceğini, imarete gelenlere bir ekmek ve çorbadan fazlasının verilemeyeceğini belirtir. Mektuptaki

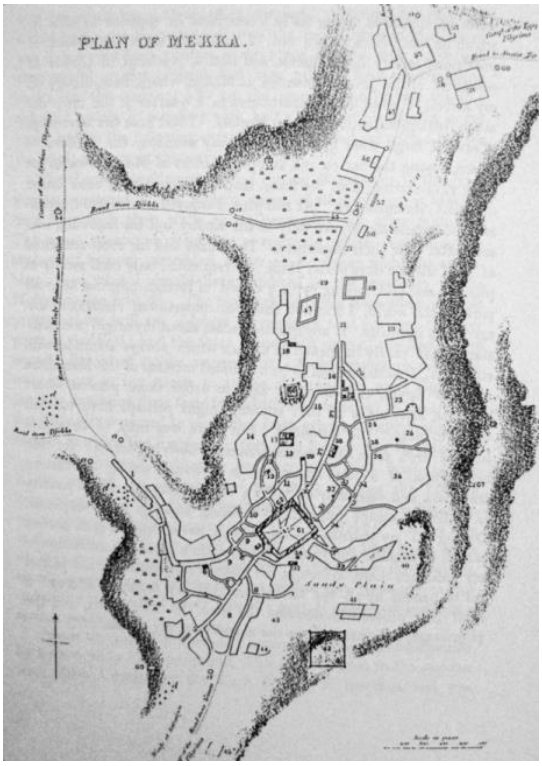
[101] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

hayır dua kısmında yer alan "devletlû şehzâde efendimizin ve sa'âdetlüsultân efendimizin dahi ömr ü devletlerin efzûnidüp" ifadesi, söz konusu mektubun henüz Şehzade Ahmed tahta geçmemişken, II. Mustafa'nın saltanatı sırasında yazıldığını gösterir.

Taranan görsel arşivlerde veya ikincil kaynaklarda söz konusu imaret ve darüşşifaya ait görsel malzemeye veya yapıların betimlemesine ulaşılamamıştır. Örneğin *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke-Medine* (2006) ve *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz: Mekke-i Mükerreme* (2008) adlı eserlerde Gülnuş Sultan'ın yapılarına dair herhangi bir referans ya da fotoğraf yer almamaktadır. Yine Mekke'nin en erken tarihli betimlemelerinden birini sunan John Lewis Burckhardt'ın 1814-1815'te kaleme aldığı notlarda ve çizdiği planda Mekke'nin tüm mahallelerinden ve nirengi noktası niteliğindeki yapılardan söz edilse; hatta buralardaki çeşmelerden, suyollarından, kahvehanelerden bahsedilse de Gülnuş Sultan'ın eserlerinden söz edilmemektedir (Burckhardt, 1829'dan aktaran Burdett, 1996, c.1, s.267-380) (Şekil 5.32). İsim verilerek bahsedilen yapılardan biri Ayn Zübeyde Suyolu'dur; bunun dışında Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı bir çeşme, bir cami, bir medreseden ve hamamlardan söz edilmektedir (Burdett, c.1, s.285, 296, 305, 333). 1946 yılına ait başka bir Mekke planında da kaleler dışında Osmanlı devrine ait herhangi bir yapının adı zikredilmemektedir (Kartal, 2012, s.325). Bu durum, Gülnuş Sultan'ın yapılarının 19. yüzyıl başında ortadan kalkmış veya işlev değiştirmiş olabileceğini düşündürmektedir.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yazılan ve Haremeyn'deki Osmanlı vakıf yapılarına ait bilgi veren eserlerde de Gülnuş Sultan'ın adına rastlanmaz. El-Mekkî'nin H. 1318'de (M. 1900-1901) kaleme aldığı ve Osmanlıların Mekke ve Medine'deki hayratının dökümünü veren eserinde Gülnuş Sultan'ın Mekke hayratından, burada yaptırdığı imaret ve darüşşifadan ya da surreyle gönderdiği yardımlardan bahsedilmez. Eserde, bir asker hastanesi ve bir gureba hastanesinden, iki de imaretten söz edilmektedir (Muhammed El-Emin el-Mekkî, 1318, s.82'den aktaran Ayva, 2006, s.131-132). Ancak bunların banilerinden hiçbiri Gülnuş Emetullah Sultan değildir. Eyüp Sabri Paşa'nın 1301-1304 (M. 1884-1887) arasında kaleme aldığı *Mir'atü'l Haremeyn* adlı eserinde de Gülnuş Sultan'a ait olmayan Gureba ve Mina hastanelerinden söz edilmekte, sayılan imaret ve ribatlar arasında da Gülnuş Sultan'ın imaretinden söz edilmemektedir (Levent, 2010, s.170-171). Ancak

ikincil bir kaynakta "Mekke'de IV. Mehmed'in zevcesi Gülnuş Sultan tarafından inşa ettirilen darüşşifanın yanında XIX. yüzyılda iki hastane mevcuttu" ifadesi, doğrudan bir kaynak gösterilmeksizin aktarılır (Anonim, 2003, c.28, s.566).

Şekil 5.32 : John Lewis Burckhardt'ın 1814-1815'te kaleme aldığı notlar için önemli yapıların yerini gösterdiği Mekke planında Gülnuş Sultan'ın imaret ve darüşşifası yer almamaktadır, (Burdett, 1996, s.278).

BOA'daki belgeler içinde kesin olarak Gülnuş Sultan'a ait olan Mekke'deki vakıf yapılarından bahseden en son belge 20 Recep 1265 (M. 11 Haziran 1849) tarihlidir (BOA A. MKT. MVL. 15 97). "Mekke'deki Sultan Ahmed'in validesi Haseki Sultan'a ait vakıf ve asarın tamirine, varidat masarifat ve sair konularına dair Cidde valisi ile Darbhane-i Amire nazırına yazı" konulu bu belge, Haseki Sultan'ın Sultan Ahmed'in validesi olduğunu belirttiği için başka bir hasekinin değil, Gülnuş Sultan'ın kurduğu vakıf olduğunu göstermektedir. Bu tarihten daha geç tarihli belgelerde haseki sultan vakfından bahsedilse de isim belirtilmediği için bu vakfın ve yapıların Haseki Hürrem Sultan'a ait olma olasılığı vardır.

Bulak, Süveyş ve Cidde'deki ambarların (VGMA, defter no: 143, s.56) varlığını ne zamana kadar sürdürdükleri de kesin olarak saptanamamaktadır. BOA'daki 24 Cemaziyülahır 1158 (M. 24 Temmuz 1745) tarihli bir belge (BOA C.SH. 11 536), Valide Sultan'ın Haremeyn evkafının mahsulatının konmasına mahsus Cidde İskelesi'ndeki ambarın onarımını konu edinmektedir (Ovalıoğlu vd., 2008, s.60).

Uzun süredir tamir görmeyen ambarın onarımı için bir keşif yapılması ve gereken meblağın belirlenmesi Cidde valisi ve Mekke kadısından talep edilmektedir. Bu tarihten sonra söz konusu ambarların onarımına ya da varlığını sürdürdüğüne işaret edecek bir belgeye rastlanmamıştır.

Tüm bu veriler ışığında Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki imaret ve darüşşifasının 19. yüzyıl içinde ortadan kalkmış olabileceği düşünülebilir. Ancak bu yüzyılda ortadan kalktığını kesin olarak gösteren bir belge olmadığı için, Mekke ve Medine'deki diğer Osmanlı yapıları gibi en geç 20. yüzyıl başlarında, Haremeyn'in Osmanlı egemenliğinden çıkışının ardından yıktırıldığı kabul edilebilir (Güler, 2009, s.41). Bulak, Süveyş ve Cidde'deki ambarların da Mekke'deki yapıların ortadan kalkması veya işlev değiştirmesiyle atıl duruma düştüğü veya bundan önce ortadan kalkmış olabileceği varsayılabilir.

Yapılar hakkında bilgiler

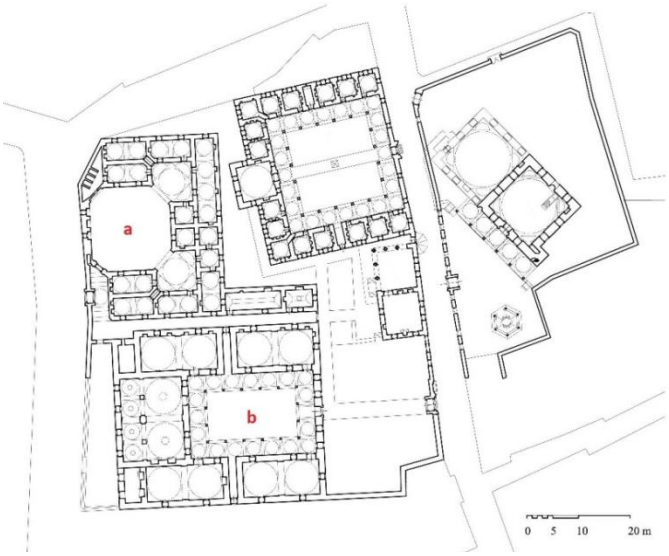
Söz konusu yapılar günümüze ulaşmadığı için, bunlar hakkında verilebilecek bilgiler, eldeki yazılı belgeler üzerinden kimi varsayımları ve benzer yapılar üzerinden karşılaştırmaları zorunlu kılmaktadır. Osmanlı döneminde Mekke, Medine, Kahire, Halep gibi başkentten uzak yerlerde daha önce inşa edilen yapılarda olduğu gibi Gülnuş Sultan'ın Mekke imareti ve darüşşifası için başkentteki hassa mimarbaşının planı çizip genel tasarım özelliklerini belirlediği ve yapının bu şekle göre yerel mimarlar tarafından inşa edildiği veya mimarının Kahire'den yollanmış olabileceği düşünülebilir (Necipoğlu, 2005, s.160). Padişahın ve/veya haseki sultanın öneri ve yönlendirmeleri, örneğin inşa edilecek imarette pişirilmesi öngörülen yemeğin miktarı veya darüşşifada kalabilecek hasta sayısını belirlemeleri, hassa mimarbaşı tarafından oluşturulan planı şekillendirmiş olabilir. Yapının mimarının kimliğini ortaya koyan bir belge elde edilememişse de 1674'ten 1679'a kadar hassa mimarbaşı olan Ahmed Ağa'nın yapıyı tasarlayan kişi olduğu düşünülebilir (Afyoncu, 1998, s.27).

Yukarıda ele alınan bir belgede (BOA TS.MA.d 2841) görüldüğü gibi Bulak'taki ambarı bina emini Mustafa Efendi'nin inşa ettiği öğrenilmektedir. Bu kişinin diğer ambarlar, belki de Mekke'deki imaret ve darüşşifa için de görevli olduğu düşünülebilir. Hürrem Sultan'ın Mekke ve Medine'deki yapılarının inşasının denetimi için Eski Saray'dan hadımağası Selman Ağa'nın bizzat yollanması

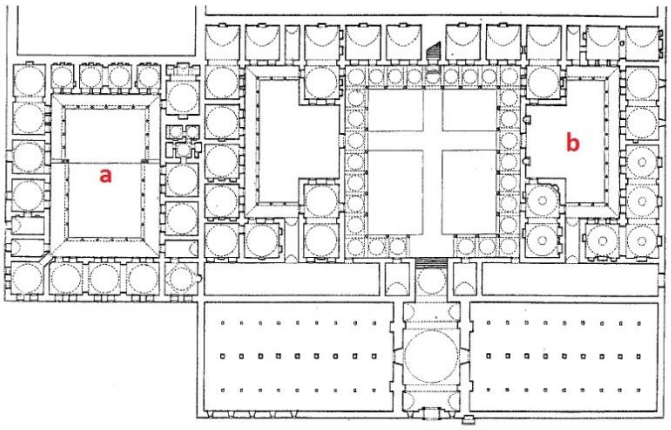
(Necipoğlu, 2005, s.276) örneği göz önüne alınacak olursa Gülnuş Sultan'ın yapıları için de kethüdasının veya başka bir saray hizmetlisinin görevlendirildiği düşünülebilir. Gülnuş Sultan'ın vakfına mütevelli olarak atanan kişi de yine o dönemki kethüdası Hızır Ağa ibni Musa'dır (Bkz. Bölüm 4.1.1.1).

Yapıların inşasında kullanılan malzemelerin de yerel malzeme olduğu varsayılabilir. Mekke'de inşaat malzemesi olarak yalnızca taş bulunduğundan imaret ve darüşşifanın yapımında kullanılan diğer malzemelerin –daha önce inşa edilen Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nde olduğu gibi (Kartal, 2012, s.326)– imparatorluğun başka bölgelerinden getirildiği, bu nedenle yapım masraflarında en büyük kalemlerden birinin nakliye olduğu kabul edilebilir (Ovalıoğlu vd., 2008, s.XXXIII).

İnşa tarihleri ve mimarları kesin olarak saptanamayan bu yapıların mimarileri hakkında da elde yeterli veri yoktur. Ancak yapıların planlarının başkentten gönderildiği varsayılacak olursa, İstanbul'da sıklıkla uygulanan, imaret ve darüşşifa birimlerinin bir avlu çevresinde yer aldığı planların yinelenmiş olabileceği düşünülebilir. Şekil 5.33 ve Şekil 5.34'teki planlarda görülen ve her ikisi de Mimar Sinan tarafından tasarlanan Hürrem Sultan'ın ve Nurbanu Sultan'ın İstanbul'daki külliyelerinin imaret ve darüşşifaları, başkent yapıları olmaları ve mimarının saygınlığı nedeniyle avlu çevresindeki yapıların eklemlenmesi ve ilişkisi iddialı yapılardır (Kuban, 2011, s.73, 137). Bu iki yapıdan bir yüzyıl kadar sonra Mekke'de inşa edilen Gülnuş Sultan'ın imaret ve darüşşifasının daha mütevazı planlara sahip olduğu düşünülebilir.

Şekil 5.33 : İstanbul'da Hürrem Sultan'ın Haseki Külliyesi'nde darüşşifa (a) ve imaret (b), (Necipoğlu, 2005, s.272).

Şekil 5.34 : İstanbul'da Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin restitüsyon planında darüşşifa (a) ve imaret (b), (Kuran, 1986, s.183).

Öte yandan mevcut belgelerden sağlanan ipuçları, bu yapıların plan şeması ve birimleri hakkında da bilgiler vermektedir. Birinci vakfiyeye 1682'de yapılan zeyilde (Bkz. Bölüm 4.1.1.2) yer alan "cüzhanların topluca Kuran okuyabilmeleri için darüşşifanın avlusunun ortasında yer alan şadırvanın üzerine, tüm cüzhanları içine alabilecek kadar geniş bir odanın yeni baştan inşa edilmesi" (VGMA, defter no: 143, s.84-85) şartı, darüşşifanın mimarisi hakkında önemli bir bilgi vermektedir. Bu ifadeden, darüşşifanın ortası avlulu bir yapı olduğu, bu avlunun merkezinde bir şadırvan bulunduğu ve bu şadırvanın üzerine söz konusu zeyilde şart koşulan odanın sonradan inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şadırvan üzerine cüzhan odasının inşa edilmesiyle, günümüze ulaşmayan bu yapının, Şekil 5.35'te görülene benzer bir görünüşe sahip olduğu düşünülebilir.

Şekil 5.35 : Bursa'da Kozahan avlusundaki şadırvanın üzerindeki mescit, Gülnuş Sultan'ın Mekke'deki darüşşifasının avlusundaki şadırvanın üzerine inşa edilen cüzhan odasının görünüşü hakkında fikir verebilir, (Url-4).

Yapının vakfiyesindeki görev tanımlarından da yapıların birimleri hakkında ipuçları edinilebilir.[102] İmarette çalışan aşçı, yemek dağıtıcı, bulaşıkçı gibi görevlilerin olması, yemeklerin pişirildiği, dağıtıldığı ve bulaşıkların yıkandığı ayrı birimlerin olabileceğini akla getirmektedir. Kilerci, mahzenci, buğday soyucu, buğday temizleyici, buğday tozu giderici gibi görevlilerin olması nedeniyle yapının kiler ve mahzen bölümlerinin olduğu, ayrıca buğdayın depolanıp temizlendiği birimlerin olabileceği düşünülebilir. Ekmekçi, değirmenci, buğday tartıcı, buğday ve un taşıyıcı, katır seyisi gibi görevlilerse imarettin bitişiğindeki hayvan gücüyle çalışan değirmenin ve fırının varlığının diğer göstergeleridir.

Yine aynı vakfiyedeki darüşşifadaki hastalar için 30'ar döşek alınması şartı, her hücrede iki, üç ya da beş hasta bulunduğu varsayılacak olursa, darüşşifanın, muhtemelen revaklı ve ortasında kesinlikle bir şadırvanı olan avlusunun çevresinde yer alan 6, 10 ya da 15 hücrenin yer aldığı bir yapı olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca darüşşifanın zemininin Mekke hasırıyla kaplandığını ve yine şurup ve merhemlerin hazırlandığı ve korunduğu ayrı bir birimin olduğu da senelik masraflar incelendiğinde anlaşılmaktadır. Cidde'deki ambarda baş görevliler dışında bir mahzenci ve kapancının da bulunması bu yapıda mahzen ve kapan bölümlerinin olduğunu; benzer şekilde Süveyş'teki ambarda bir mahzencinin bulunması burada ayrıca bir mahzenin olduğunu göstermektedir.

Ayrıntıları Ek A.2'de verilen ve söz konusu vakfiyeden derlenen giderler listesine göre darüşşifada 28, imarette 55, Cidde'deki ambarda 5 kişi görev yapmakta, vakfın diğer işlerinde ve Süveyş ve Bulak'taki ambarlarda ise toplam 31 kişi çalışmaktadır. Darüşşifa görevlilerine toplamda günlük 100 çift ekmek ve 205 para gündelik verilirken imaret görevlilerine 126 çift ekmek ve 261 para gündelik, Cidde'deki ambar görevlilerine günlük 9 çift ekmek ve üçüne 12 para gündelik, ikisine senelik 500'er para ayrılmaktadır. Diğer vakıf görevlilerine ise senelik toplam 113.250 para ve 680 erdeb buğday verilmektedir. Bulak, Süveyş ve Cidde'deki ambarlarınonarımları için senede 6.000 para; imaretteki hastalar, imarette ve darüşşifadaki diğer harcamalar ve nakliye giderleri içinse toplam 401.218 para ayrılmıştır. Ayrıntıları Bölüm 4.1.1.2'de ele alınan zeyle göreyse darüşşifada Kuran

[102] Bkz. Ek A.2.

okunması için toplam 33 kişi görevlendirilmiş ve bunlara günlük toplam 70 Mısır parası tahsisat tayin edilmiştir.

Değerlendirme

Bu bölümde Gülnuş Sultan'ın Mekke ve Mısır'daki hayratı ve bunun işleyişi ortaya koyulmuş, Mekke'deki imaret ve darüşşifanın, Cidde, Bulak ve Süveyş'teki ambar yapıları ve Kızıldeniz'de işleyecek gemiyle birlikte vakfedildiği, bu sayede hayratın devamlılığını sağlayacak lojistik altyapının düşünüldüğü anlaşılmıştır. Günümüze ulaşmayan bu yapılar hakkında arşiv belgeleri üzerinden yapıların tarihçeleri (örneğin yapıların tamamlandığı tarihin H. 1089 [M. 1678-79] olabileceği) ve kimi mimari ayrıntıları (örneğin darüşşifanın avlusunun ortasında bir şadırvan olduğu, bunun üzerine sonradan bir cüzhan odasının inşa edildiği) hakkında bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak verilerin yetersizliği ve herhangi bir görsel belgenin bulunmaması nedeniyle yapıların yerini ve fiziksel özelliklerini kesin olarak saptamak mümkün olamamış, yapıların ne zaman ortadan kalktıkları da tespit edilememiştir.

Öte yandan Bulak'taki ambarın Gülnuş Sultan dönemindeki bir onarımına ait belge, yapıların inşaatlarıyla ilgili –örneğin malzemeler hakkında– fikir vermiş, ayrıca bu ambarın özgün halinin bina emininin kimliğini, kısmen de olsa mimarisini göstermiştir. Yine başkabir belgeye göre Cidde'deki ambarın yanına bir han yapıldığı anlaşılmıştır.

Gülnuş Sultan'ın bu hayratı birkaç açıdan simgesel önem taşımaktadır. İslamiyet'in en kutsal şehri Mekke'deki imaret ve darüşşifa onun Haremeyn'in ihyasına ve hamiliğine verdiği önemin göstergesi olmuştur. Fakirlere yemek, hastalara ilaç ve yatak sağlayacak bu yapılar, Gülnuş Sultan'ın dindarlığını ve hayırseverliğini göstermiş, Mısır'daki has arazilerinden elde ettiği geliri bu şekilde değerlendirmesi bir haseki sultan -ve geleceğin valide sultanı- olarak halkın gözündeki itibarını artırmıştır. Aynı zamanda önceki kadın sultanların Haremeyn hayratlarının bir benzerini sergilemiş, onlar gibi hacıları ve Mekke'de yaşayan fakirleri önemsediğini göstermiştir.

Böylesine önemli bir şehirde ve daha önce Hürrem Sultan gibi nüfuzlu hasekinin binalasının yer aldığı Haremeyn'de Gülnuş Sultan'ın baniliğini sergilemesi onun IV. Mehmed gözündeki üstün konumunun da göstergesidir. Hotin Seferi sırasında

1673'te Hacıoğlupazarı'nda ikinci bir şehzade dünyaya getiren Gülnuş Sultan'ın pekişen hasekiliği, onu Osmanlı kadın sultanlarına özgü böylesi bir hayır eseri yapmaya sevk etmiş olabilir. Bu yüzden bu ikinci doğumun ardından haremdeki ve hanedanın gözündeki yeri iyice sağlamlaşmış ve ona bu ayrıcalık tanınmış olmalıdır.

5.3 Sakız'da Cami, Dükkânlar ve Çeşme

Bu bölümde ele alınacak yapılar, Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa'nın tahta çıktığı ay içinde, Şubat 1695'te Sakız Adası'nın yeniden fethiyle adadaki Katolik kiliselerinden birinden çevrilen cami ve sonradan inşa edilen dükkânlar ve çeşmedir. Günümüze ulaşamayan bu caminin nerede olduğu, hangi kilisenin yerini aldığı, mimari özellikleri, ne şekilde ortadan kalktığı ve daha önce hiçbir çalışmada yer verilmeyen çeşme ilk kez burada ele alınacaktır. Bunun için ilk olarak, söz konusu camiye çevirme sürecini hazırlayan tarihsel arka plan ele alınacaktır. 1566 sonrasında Sakız'da kiliseden çevrilen Osmanlı camileri bu kapsamda ele alındıktan sonra 1695 öncesindeki Katolik kiliselerinden hangisinin Gülnuş Sultan adına camiye çevrilmiş olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.[103] Ardından camiye çevrilen kilisenin yeri ve fiziksel özellikleri mevcut birincil kaynaklardan, arşiv belgelerinden ve görsellerden yararlanılarak ortaya koyulacaktır. Son olarak Sakız'daki camiye gelir getirmesi için inşa edilen dükkânlara ve Gülnuş Sultan'ın adadaki bir başka hayratı olan çeşmeye yer verilecektir.

Tarihsel arka plan

İstanbul'dan Doğu Akdeniz'deki önemli limanlara giden deniz yolu üzerindeki Sakız Adası[104], Cenevizlilerin Ege Denizi'ndeki son üssü olma özelliğini Osmanlı'ya verdiği vergiler sayesinde koruyordu (Danişmend, 1972, c.2, s.340). Ancak ada1566'da, başarısız geçen Malta seferinin dönüşünde, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa tarafından çatışmasız bir şekilde ele geçirilmişti (Vlasto, 1913, s.57). Sakız'da camiye çevrilen ilk kilise, adanın Yunanistan hakimiyetine geçmesinden sonra yeniden kiliseye çevrilip Hagios Georgios Kilisesi adını alan ve Eski Cami olarak anılan, kale içindeki yapıdır. Yapının içinde bulunan Osmanlıca kitabe, ilk olarak

[103] Söz konusu yapıların hiçbiri günümüze ulaşmadığından ve bu alandaki çalışmalar kısıtlı olduğundan, Gülnuş Sultan'ın camisinin hangi kiliseden çevrilmiş olabileceğini anlamak için önce hangi kiliselerden çevrilmiş olamayacağını ortaya koymak gerekmektedir. Bu nedenle bu tespit çalışması ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

[104] Yunanca: Χίος, İngilizce: Chios.

933 yılında inşa edilen bu kilisenin Piyale Paşa tarafından 1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman adına camiye çevrildiğini göstermektedir (Hasluck, 1910, s.155).

Fransiskenlere ait Santa Maria della Grazie Kilisesi de 1566'da camiye çevrilmiştir (Argenti, 1970, s.222). Philip Argenti "kalenin hemen dışında ve karşısında" (1954, c.1, s.xl, dipnot 2) yer aldığını aktarsa da başka bir yerde "günümüzde bir cami kalıntısının bulunduğu, kalenin hemen girişindeki meydanda" (1954, c.2, s.811, dipnot 1) bulunduğunu belirtir. Başka bir yapıtında da 1470-1484 arasında inşa edilen kilisenin kalenin içinde veya yakınında olduğunu belirtir (Argenti, 1970, s.222). Evliya Çelebi de Piyale Paşa Camisi'nin büyük kapının hemen önünde kâgir bir bina olduğunu kaydetmektedir (Evliya Çelebi, 2005, 9. kitap, s.65).[105] Bu nedenle yapının, Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi büyük kapının dışında olduğu düşünülebilir.

Fetih sırasında adadan kaçan ve kale içindeki kilise ve yerleşimlerini Müslümanlara terk eden Katolikler kısa süre sonra yeniden adaya dönmüşler ve buradaki piskoposlukları Osmanlılarca resmen tanınmıştı (Örenç, 2009, c.36, s.8). Bu tarihten 1694'teki kısa süreli Venedik işgaline dek çoğunluğu Rum Ortodoks olmak üzere, Katolikler, Müslümanlar ve Yahudiler kendilerine ait mahallelerde yaşamlarını sürdürmüş; ancak çeşitli politik gelişmeler bu nüfus gruplarının ve bunlara ait yapıların değişimine sebep olmuştu. Örneğin 1599'daki Floransa saldırısı sonrası adadaki Katoliklerin önemli bir bölümü adadan sürülmüştü (Vlasto, 1913, s.68). Evliya Çelebi, Sakız Kalesi içindeki camiler arasında saydığı Cığala Paşa Camisi için "önceleri kilise imiş" ifadesini kullanır (Evliya Çelebi, 2005, 9. kitap, s.64). Bu nedenle kale içindeki mevcut kiliselerden biri, 1590-1595 ve 1599-1601 tarihleri arasında kaptan-ı deryalık, 1596'da sadrazamlık yapan Cigalazade Yusuf Sinan Paşa tarafından bu tarihlerde camiye çevrilmiş olabilir. 1599'daki Sakız'a yönelik Floransa saldırısı sonrası kale içindeki Hristiyanlar buradan çıkarılırken, kaledeki kiliselerden biri de onun adına camiye çevrilmiş olmalıdır.

1613'te Sakız açıklarında Osmanlı donanmasının aldığı deniz yenilgisinin ardından Osmanlılar bir kiliseyi daha camiye çevirmişlerdi (Hammer, 1990, c.4, s.474). Dominikenlerin elindeki en önemli kilise olan ve kalede yer alan Santa Maria di

[105] "Evvela büyük kapu önünde yol aşırı Piyale Paşa cami-i ki fatih-i vilayetdir. Gâyet müferrih ve musanna cami-i ruşendir. Ve kârgir bina kubbe-i alisi rusas-ı nilgün ile örtülüdür."

Castello, 1566'da camiye çevrilmeden kalmış ve Dominikenler burayı 1599'daki Floransa saldırısına ya da 1613'teki deniz yenilgisine kadar ellerinde tuttuktan sonra San Sebastiano Kilisesi'ne taşınmışlardır (Argenti, 1970, s.216-217). 1604 yılında Sakız Kalesi içinde katedral dışında Katoliklerin hiç kilisesi olmadığını ve Dominikenlerin kilisesinin katedral olarak kullanıldığını belirten arşiv kayıtları da bunu doğrulamaktadır (Argenti, 1970, s.216). Sonuçta, 1613'te Sakız açıklarındaki yenilginin ardından Sakız Kalesi'nin içinde yer alan, katedral olarak işlev gören ve hem Santa Maria'ya hem de San Peter ve Paul'e adanmış kilise camiye çevrilmiştir (Argenti, 1970, s.217). 1604'te Santa Maria di Castello Kilisesi'nden çevrilen bu cami, I. Ahmed'in sadrazamlarından Öküz Mehmed Paşa'nın camisi olmalıdır. Çünkü Evliya Çelebi, kale dahilindeki camiler arasında saydığı ve Yeni Cami olarak andığı yapı için "Öküz Mehmed Paşa'nındır. Bu dahi bir puthane-i deyr-i kadim imiş." ifadesini kullanır (Evliya Çelebi, 2005, 9. Kitap, s.64).[106] 1671'de adayı ziyaret eden Evliya Çelebi için (Akbulut, 2008, s.VI) Sakız'daki en yeni caminin bu olduğu düşünülebilir. Ayrıca, BOA'daki bir arşiv belgesinin "kale dahilindeki Mehmed Paşa Camisi"nden söz etmesi de bu savı kanıtlamaktadır (BOA, HAT 1598/35).

II. Viyana Kuşatması sonrası Kutsal İttifak Devletlerinin Osmanlılara açtığı savaştaki cephelerden biri de Ege Denizi'ndeydi ve Sakız Adası Venedikliler tarafından 1694'te kuşatıldı. Gereken yardımın adaya ulaşamaması sonucu Sakız muhafızı Silahdar Hasan Paşa 21 Eylül 1694'te adayı Venedik donanması komutanı Antonio Zeno'ya teslim etti (Örenç, 2009, c.36, s.7) ve bu sayede kaledeki Müslüman halkın üç gün içinde Çeşme'ye geçirilmesini sağladı (Mehmed Raşid Efendi, 1865, c.I, s.270). Bu tarihten sonraki altı ay boyunca Sakız Adası Venedik yönetiminde kaldı ve bu sürede adadaki Ortodoksların kiliseleri kapatılıp Katolik mezhebine geçmeye zorlandılar; bu da sonraki yıllarda adadaki Rumların Latinlere karşı tavır almasına sebep oldu (Vlasto, 1913, s.87).

Sakız'ın geri alınması için geçen kısa süre içinde hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı donanması Serasker Mısırlızade İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya Amcazade Hüseyin Paşa ve kalyonlar kumandanı Mezzomorto Hüseyin Paşa komutalarında Sakız Adası

[106] Evliya, yapıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Tûlu yüz kırk ayakdır ve arzı yüz yirmi ayakdır. Gâyet kebir camidir. Hâlâ bu şehirde bundan büyük cami yokdur kim derun-ı camide on altı ameli çâr-kuşe sütunlar üzre harpüşte münakkaş tavandır. Süleymaniye gibi bu dahi tahta harpüşte tavandır, kârgir kubbeli değildir. Amma gayet müferrih camilerdir."

yakınlarındaki Koyun Adaları'na gelerek Şubat 1695'teVenedik donanmasını yenilgiye uğrattı (Safvet Bey, 1326, s.157-177). Bunun üzerine Venedikliler adadaki Rum kiliselerini yağmalayarak adadan ayrıldıktan sonra adadaki Rumların haber uçurmasıyla Osmanlılar adaya çıktılar ve 21 Şubat 1695'te Sakız'ı yeniden ele geçirdiler (Vlasto, 1913, s.91). Adanın Venediklilerden geri alınmasından sonra şehir merkezinde bulunan Latin Katolik kiliseleri camiye çevrildi ya da yıktırıldı, Latinlerin mallarına ve mülklerine el konuldu, Fransız milliyetine tabi olmaları nedeniyle Kapuçinlerin kiliselerine ilk başta dokunulmasa da bir süre sonra bu kiliseler de yıktırıldı (Hofmann, 1934, s.24). Frenk kiliselerinin yıkılması ve Frenklerin kıyafetlerine kısıtlamalar getirilmesi Osmanlı belgelerinden de takip edilebilir (BOA İE. DH. 20 1893). Sakız'ı 1700 dolaylarında ziyaret eden ve adanın geri alınışının en yakın tanıklarından biri olan seyyah Joseph de Tournefort ise adadaki dönüşümü kısa ve öz bir biçimde anlatır:

> "Türkler oraya fethedilmiş bir ülkeye girer gibi girdiler, ama Rumlar olup biten her şeyin suçunu Latinlerin sırtına yıkma becerisini gösterdiler; oysa adada yaşayan Latinlerin Venedik baskınında hiçbir payları yoktu. En yüksek mevkilerdeki dört Katolik asıldı: Petro Giustiniani, Francesco Drago Burghesi, Domenico Stella Burghesi, Giovanni Castelli Burghesi. Latinlerin şapka takması yasaklandı, hepsine sakallarını tıraş ettirme, Ceneviz giysilerini çıkarma, kent kapısında attan inme ve en önemsiz Müslümanı bile hürmetle selamlama zorunluluğu getirildi. Kiliseler ya yıkıldı, ya camiye çevrildi." (Tournefort, 2005, c.I, s.240)

Sonuç olarak 1695'te, Sakız'ın varoşunda –kalenin dışında– yer alan söz konusu kiliselerden biri tahta yeni çıkan padişah II. Mustafa adına, biri validesi Gülnuş Emetullah Sultan adına, bir üçüncüsü de Serasker İbrahim Paşa adına camiye çevrilmiştir (Silahdar, 1962, s.17). 1695'ten sonraki yıllarda da ada halkını ve adadaki yapıları önemli ölçüde etkileyen olaylar yaşanmıştır. Ada halkının çoğunu oluşturan ve zimmi sayılan Ortodoks Rumlarla Latin Katolikler arasındaki gerilim devam etmiş, hatta Katoliklerin tümüyle adadan sürülmesi noktasına varılmış; ancak 1699'daki Karlofça Antlaşması arifesinde bu karardan vaz geçilmiştir (Küçük, 2001, s.56). Hatta sonraki yıllarda, yıktırılan Katolik kiliselerinin yeniden inşasına izin verilmiştir (Argenti, 1970, s.225).

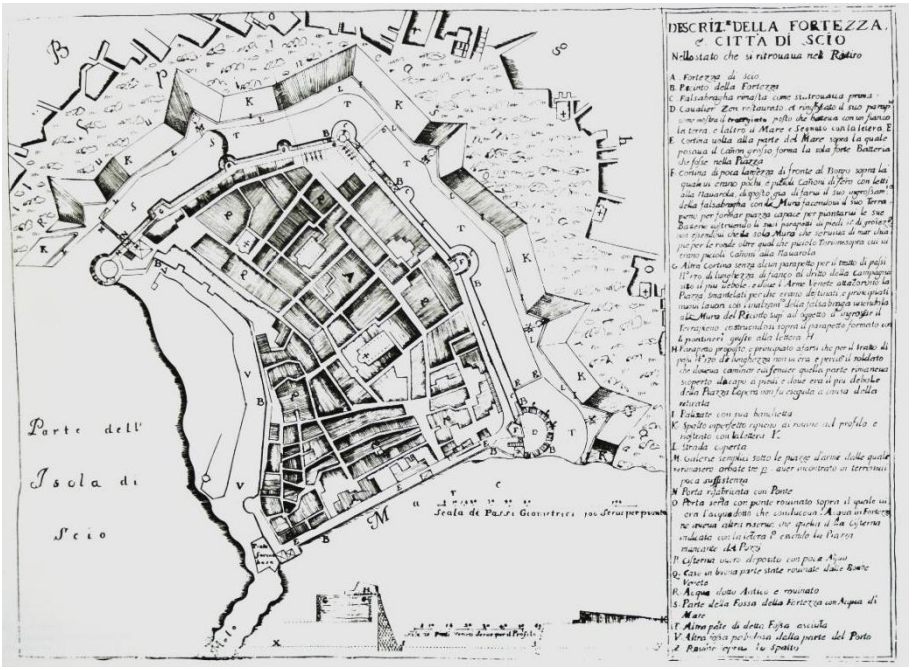
Gülnuş Emetullah Sultan adına camiye çevrilen kilisenin tespiti

Sakız Adası'nda Gülnuş Emetullah Sultan adına camiye çevrilen kilisenin adının ve yerinin tespit edilebilmesi için öncelikle kaynaklarda geçen mahalle adlarının bilinmesine ihtiyaç vardır. Osmanlı döneminde Müslümanların ve Yahudilerin oturduğu kale içine Kastro adı verilmektedir. Kalenin hemen dışında ve kuzeybatısında yer alan ve Latinlerin yerleştiği bölge Palaiokastro olarak anılır. Bunun batısında Frankomahala adından da anlaşılacağı gibi Frenk mahallesidir. Ortodoks Rumların mahalleleri ise kalenin güneyindeki Engremos ve Aplotaria'dır (Monioudius-Gavala, t. y., s. 64). Bu mahallelerin yerlerinin 16. yüzyıla ait bir harita üzerindeki gösterimi için Şekil 5.36 incelenebilir.

Şekil 5.36 : 16. yüzyıla ait anonim bir harita üzerinde Sakız'da mahalleler, (Url-5).

1694 tarihli Venedik haritasında (Şekil 5.37) kale içinde kilise olarak gösterilen üç yapı, 1695 öncesinde camiye çevrildiği kesin olan ve yukarıda tarihsel arka plan içinde söz edilen kiliselerdir. Altı aylık Venedik egemenliği sırasında yeniden kilise olarak kullanılmış olsalar da Şubat 1695'ten itibaren tekrar cami olarak işlev görmeye devam etmiş olmalıdırlar. Bu nedenle 1695'te camiye çevrilen kiliseler, yukarıda söz edilen yapılar olamazlar ve Silahdar Mehmed Ağa gibi dönem tarihçilerinin de belirttiği gibi (Silahdar, 1962, s.17) varoştaki, yani kalenin dışındaki kiliselerdir.

Şekil 5.37 : 1694 tarihli anonim Sakız Kalesi haritası Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694 (Norimberga, 1710), (Koutsikas, 1995, s.139).

Hofmann'ın ve Argenti'nin eserlerinde, Sakız Adası'nın 1695'te Osmanlılar tarafından yeniden fethedilmesinin ardından camiye çevrilen ya da yıktırılan yapılar olarak, şehrin en önemli Katolik kiliseleri olan San Sebastiano, San Nicola, San Antonio Abbate, Santa Maria di Travena, San Rocco ve Santa Maria Disciplinati kiliseleri anılmaktadır. Şehri bu tarihten kısa süre önce ziyaret eden iki din adamı, 1667'de gelen Sebastiani ve 1679'da gelen Tinos Piskoposu Venier de kentin en büyük kiliseleri olarak aynı yapıları sayarlar: Katedral La Travenna, Dominikenlerin killisesi San Sebastiano, Fransiskenlerin kilisesi San Nicola, Cizvitlerin kilisesi San Antonio ve camiye dönüştürülmüş olan Hagios Georgios (Hofmann, 1934, s.22-23). Bu kiliselerden hangisinin Gülnuş Sultan adına camiye çevrildiğini ortaya koyabilmek için bu yapıların geçirdikleri dönüşümleri ve yerlerini incelemek gerekmektedir.

Sakız Kalesi'nin hemen dışında ve kuzeybatısında kalan Palaiocastro bölgesinde yer alan San Sebastiano Kilisesi, 1695'e kadar Dominikenlerin elinde kaldıktan sonra bu tarihte camiye çevrilmiştir (Hofmann, 1934, s.25). Santa Maria di Travena ya da Santa Maria de Travis olarak anılan kilise de 1695'te Osmanlıların adayı Venediklilerden geri almasının ardından camiye çevrilmiştir (Hofmann, 1934, s.109). Kalenin batısında yer alan Frankomahala'nın (Frenk mahallesi) başında,

günümüzdeki Vounaki Meydanı'ndan yukarıya doğru çıkarken solda yer alan kiliseden geriye hiçbir iz kalmamıştır (Argenti, 1954, c.2, s.827, dipnot 1).

Fransiskenlerin kilisesi olan San Nicola, kalenin dışında ve şehrin yukarı taraflarındaki Cato Parichia bölgesinde yer alıyordu ve Fransiskenler bu kiliseyi 1555 yılında Ortodoks Rumlardan satın almışlardı (Argenti, 1954, c.1. s.xl). 1695'te bu kilisenin duvarları ve çatısı yıktırılıp arazisine el konularak padişahın hazinesine aktarılmıştır (Hofmann, 1934, s.25). 1718'deki Pasarofça Antlaşması'ndan sonra padişah tarafından 20 Nisan 1720'de çıkarılan bir hatt-ı şerifle San Nicola Kilisesi'nin onarımına -Katoliklere verilen bir dizi başka lütufla birlikte- izin verilse de Kadı'nın çıkardığı zorluklar buna engel olmuştur (Hofmann, 1934, s.25-26).Nihayet, diğer Katolik tarikatlarının müdahaleleriyle birlikte, San Nicola Kilisesi Latinlerin ortak katedrali olmak üzere onarılmıştır (Argenti, 1970, s.305-306).[107] San Nicola Kilisesi'yle benzer bir kaderi paylaşan başka bir yapı da Cizvit tarikatının elindeki San Antonio Abbate Kilisesi'nin duvarları ve çatısı 1695'te Türkler tarafından yıkılmıştır (Hofmann, 1934, s.25). Ancak Fransız Cizvitler bu binayı yeniden elde etmek için gereken izni almayı başarmışlardır (Argenti, 1970, s.225).

1695 sonrasında Osmanlılar tarafından yıktırılan kiliselerden diğer ikisi de Kapuçin tarikatına ait San Rocco ve Santa Maria dei Disciplinati kiliseleridir. San Rocco Kilisesi, Sakız merkezinin bir mil kadar kuzeybatısında, Tourloti Dağı'nda, 1624'te inşa edilmiştir (Argenti, 1954, c.1, s.xxxvii, dipnot 3). Kalenin hemen dışındaki Palaiokastro'da yer alan Santa Maria dei Disciplinati -ya da daha yaygın olarak bilinen ismiyle Casaccia- Kilisesi ise 1630'dan itibaren Kapuçinlerin ibadet yerlerinden biri olmuş ve 1679'dan itibaren de tamamen onların eline geçmiştir (Argenti, 1970, s.227). Kapuçinlerin Fransız kökenli olmaları nedeniyle bu iki kilise, 1695'te adanın Venediklilerden geri alınmasından sonra iki yıl daha ayakta kalabilmiş, ancak 1697'de Türklerden ve Rumlardan oluşan bir kalabalığın toplu saldırısıyla yıkılmıştır (Argenti, 1970, s.228-229).

Adayı 1695'ten kısa süre sonra (1700 dolaylarında) ziyaret eden Joseph de Tournefort ise, seyahatnamesinde Sakız merkezindeki önemli kiliselerin geçirdikleri dönüşümü şöyle özetler:

[107] San Nicola Kilisesi, 1822 olaylarında Türkler tarafından yakılana kadar katedral olarak işlevini sürdürmüş, 1826'da alınan izinle yeniden yapımına başlanmış, 1840'da katedral olarak yeniden açılmış ve 1881 depreminden sonra bir kez daha onarılmıştır. (Argenti, 1970, s.218)

> "Kırsal kesimdeki kiliseler dışında Katoliklerin kentte yedi kilisesi vardı. Katedral ve Dominikenlerin kilisesi camiye dönüştürüldü. Cizvitlerin Saint Antoine'a adanmış kilisesiyse han oldu. Dilenci tarikatının [Kapuçinlerin] ve Fransiskenlerin kiliseleri, Notre-Dame de Lorette ve Sainte-Anne kiliseleri yıkıldı. Dilenci tarikatının, kentin beş yüz adım dışında, Fransızların ve Fransa himayesindeki kişilerin gömüldüğü Saint-Roch Kilisesi de ötekilerle aynı kaderi paylaştı." (Tournefort, 2005, c.I, s.241)

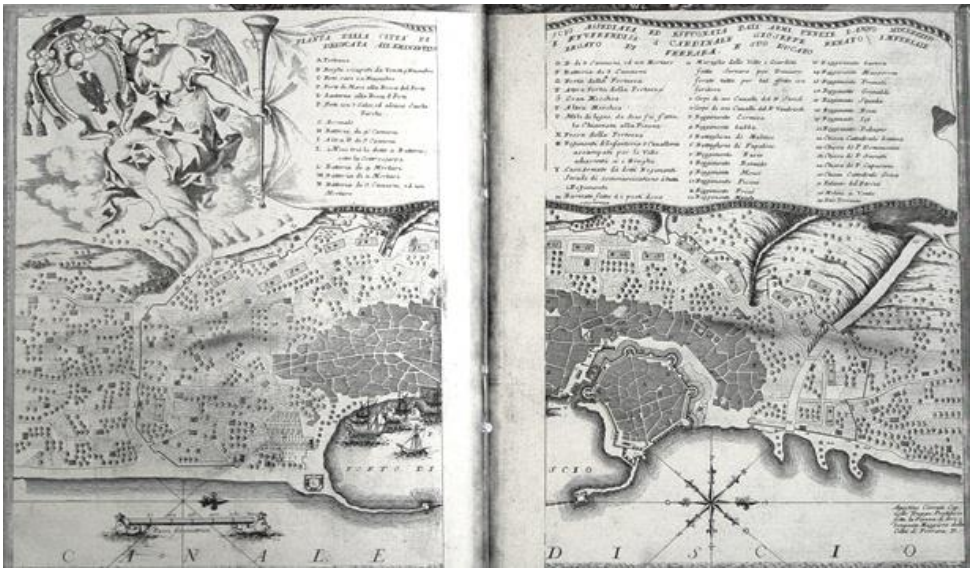
Sonuç olarak, bu alıntıdan ve yukarıda verilen kilise tarihçelerinden yola çıkıldığında, 1695'te camiye çevrilen iki önemli kilisenin şehrin katedrali olan Santa Maria di Travena ve Dominikenlerin kilisesi San Sebastiano olduğu açıktır. Şehrin diğer önemli kiliseleri –San Nicola, San Antonio, San Rocco ve Santa Maria dei Disciplinati– ise yıktırılmıştır. Adadaki Latinlerin mensubu oldukları tarikatlara ait bu altı kilise dışında kalan daha küçük kiliseler de yıktırılmıştır (Hofmann, 1934, s.25). Yine bunlar dışındaki kiliselerin adları, yerleri ve kronolojilerinin tespitiyle ilgili belirsizlikler olduğunu ve bu kiliselerden bazılarının da Venedik işgali sonrası Latinlere karşı büyük tepki duyan Rumların eline geçerek Ortodoks kiliselerine dönüştüğünü not etmek gerekir (Argenti, 1970, s.215). Ancak *Nusretname* yazarı Silahdar Mehmet Ağa'nın (1962, s.17) sözünü ettiğiSerasker Mısırlızade İbrahim Paşa adına camiye çevrilen üçüncü kiliseden yukarıda tartışılan Avrupa kaynaklı arşiv belgelerinde ve Tournefort'un yazdıklarında söz edilmemektedir. Bu nedenle Mısırlızade İbrahim Paşa adına camiye çevrilen kilise, adı tespit edilemeyen küçük kiliselerden biri olmalıdır.

Osmanlıların fethettikleri şehirlerin en büyük kilisesini, yani katedralini, padişah adına camiye çevirme gelenekleri pek çok örneği olan bir durumdur. Şehirde camiye çevrilecek başka kiliselerin olması durumunda, yapıların önem sırasına göre padişah ailesine (valide sultan, haseki sultan) ve diğer önde gelen devlet adamları ve komutanlara tahsis edildiği de bilinmektedir. Bunun yakın tarihli bir örneği, Kamaniçe'nin fethinden sonra camiye çevrilen kiliselerde görülmektedir (Bkz. Bölüm 5.1). Bu durumda 1695'te yeniden ele geçirilen Sakız'da şehrin katedrali olan Santa Maria di Travena Kilisesi'nin Sultan II. Mustafa adına, San Sebastiano Kilisesi'nin ise Gülnuş Emetullah Sultan adına camiye çevrildiği iddia edilebilir.Ancak bunun tersinin gerçekleşmiş olması da mümkündür; San Sebastiano Kilisesi Sultan II. Mustafa adına, Santa Maria di Travena Kilisesi ise Gülnuş Emetullah Sultan adına camiye çevrilmiş de olabilir. Yine de ilk olasılık akla daha yatkındır ve burada bu varsayım desteklenmektedir.

Çizelge 5.4 : Sakız'da camiye çevrilen kiliseler, (Kilise ve/veya caminin adı, tarihi ve yeri tespit edilenler).

Kilisenin Adı	Caminin Adı	Camiye Çevrildiği Tarih	Yeri
St. Peter (Bizans döneminde ve günümüzde Hagios Georgios)	Kanuni Sultan Süleyman Camisi	1566	Kale içinde
Santa Maria della Grazie	Piyale Paşa Camisi	1566	Kalenin hemen dışında, büyük kapı önünde
?	Cığalazade Camisi	1599 (?)	Kale içinde
Santa Maria di Castello (daha önceleri San Dominik)	Öküz Mehmed Paşa Camisi (Bayraklı Cami ?)	1613	Kale içinde
Santa Maria di Travena	Sultan II. Mustafa Camisi (?)	1695	Frankomahala'nın (Frenk mahallesi) başında
San Sebastiano	*Gülnuş Emetullah Valide Sultan Camisi (?)*	*1695*	*Palaiokastro'da*

1695'te Sakız'ı Osmanlıların yeniden ele geçirmesinden önce adadaki kiliselerin dağılışını, 1694'te adanın ele geçirilmesinden hemen sonra, bakır üzerine gravür tekniğiyle şehrin haritasını çıkaran Venedikliler sayesinde öğrenmek mümkündür. Vincenzo Coronelli'nin 1694 tarihli "Chios Şehri Haritası" (Şekil 5.38) ile anonim bir çizerin elinden çıkmış "Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694" (Şekil 5.39) adlı haritalar bu tarihte şehir merkezindeki kiliselerin yerlerini ve bazılarının adlarını vermektedir.

Şekil 5.38 : Vincenzo Coronelli'nin Chios Şehri Haritası, (Venedik, 1694), (Koutsikas, 1995, s.104-105).

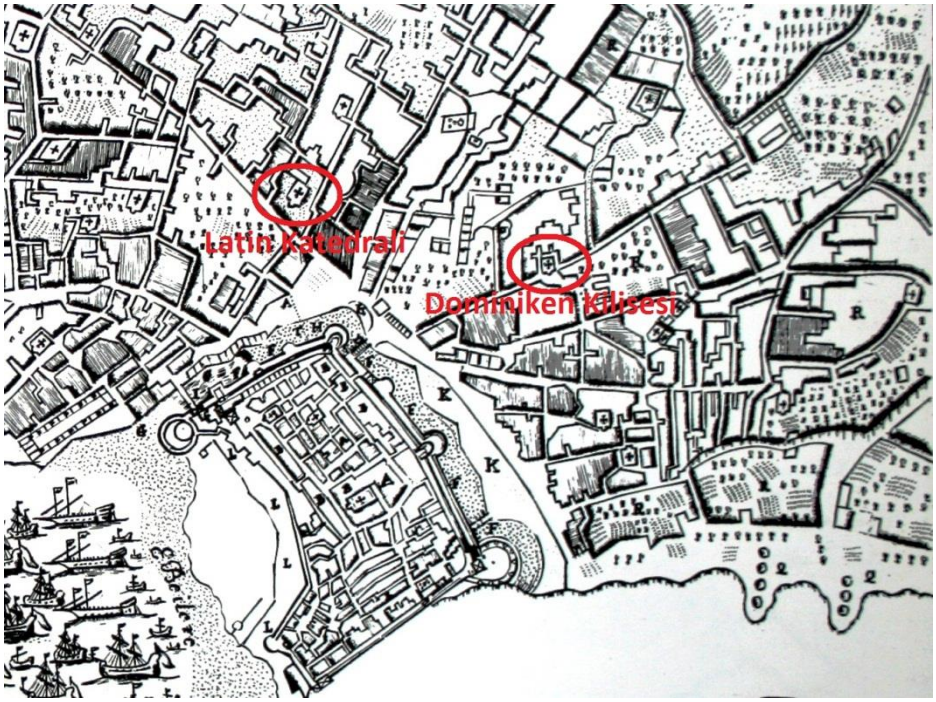

Şekil 5.39 : Anonim Sakız Haritası, Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694 (Norimberga, 1710), (Koutsikas, 1995, s.136-137).

İlk haritanın lejant bölümünde 21 numarayla gösterilen yapı Latin Katedrali, 22 numarayla gösterilen yapı ise Dominiken Kilisesi'dir. Bu yapıların yerleri Şekil 5.40 üzerinde işaretlenmiştir. Aynı yapıların diğer harita üzerindeki yerleri de Şekil 5.41 üzerinde gösterilmiştir. Günümüzdeki Sakız şehir merkezinin uydu görüntüsüyle elde edilen haritasına bakıldığında, bu ikinci haritadaki sokak düzenlerinin büyük oranda korunduğu görüldüğü için, bu iki yapının yaklaşık yerinin Şekil 5.42 üzerinde gösterildiği gibi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu iki tarihi haritayla günümüze ait uydu haritasında Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi olarak işaretlenen yerlerde sırasıyla Sultan II. Mustafa ve Gülnuş Emetullah Sultan'ın camilerinin bulunduğu söylenebilir. Ancak bu tespit yine, padişah adına Latin Katedrali'nin, valide sultan adına da Dominiken Kilisesi'nin camiye dönüştürüldüğü varsayılarak yapılmıştır ve bunun tersi de gerçekleşmiş olabilir. Fakat her iki haritada da Latin Katedrali'nin San Sebastiano Kilisesi'nden daha büyük gösterilmesi, yukarıda da belirtildiği üzere yerleşmiş gelenek gereği daha büyük ve merkezi olan yapının, yani katedralin, padişah adına camiye çevrildiği varsayımını desteklemektedir.

Şekil 5.40 : Vincenzo Coronelli'nin Chios Şehri Haritası'ndan (Venedik, 1694) detayda Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.104-105).

Şekil 5.41 : Anonim Sakız Haritası "Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694" (Norimberga, 1710) detayında Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.136-137).

Şekil 5.42 : Günümüzde Sakız haritası üzerinde Latin Katedrali ve Dominiken Kilisesi'nin tahmini yerleri, (Url-3).

1110 tarihli vakfiyede, vakfa gelir getirmesi için vakfedilen mülkler betimlenirken, caminin yerini çevredeki mülklere göre tarif eden şu ifade yer almaktadır:

> "cezire-i mezbûrede bina buyurdukları cami-i şerif karşısında vâki bir tarafı tarik-i âm ve bir tarafı İbrahim Bey bahçesi ve bir tarafı Marya menzili ve bir tarafı Azna zımmi menzili ile mahdûd bir bab mülk menzilini ve cami-i şerife muttasıl olup tarafeyni Abdurrahman Paşa mülkleri ve bir tarafı cami-i şerif ve bir tarafı tarik-i âm ile mahdûd birbirine muttasıl fevkâni ve tahtâni oda ve kenif ve sofa ve bir miktar bahçeyi müştemil beş bab mülk menzillerini…" (VGMA, defter no: 1640, s.8)

Bu ifadeye göre cami, ana yol üzerindedir ve yakın çevresinde İbrahim Bey'in bahçesi, Abdurrahman Paşa'nın mülkleri, Marya ve Azna adlı zımmilerin menzilleri yer almaktadır. Yine caminin karşısında 1 bab ve yanında 5 bab vakıf mülkü yer almaktadır ki bunlardan ikincisinde birbirine bitişik iki katlı odalarla bunlara ait tuvalet, sofa ve bahçe bulunmaktadır. 1109 tarihli vakfiyede bu odaların "mihrab-ı şerif kurbunda vaki" olandan başlayarak cami görevlilerine meşruta olarak verildiği, birinin zeytinyağı ve benzeri malzemeleri koymak için mahzen olarak ayrıldığı görülmektedir (Berksan, 1998, s.54-55).

Sakız'daki yerinde inceleme sırasında Gülnuş Emetullah Sultan Camisi'nin bulunduğu düşünülen yerde, yukarıda söz edilen uydu haritasında da görüldüğü gibi ağaçlarla kaplı bir arsa ve bunun içinde ve yola yakın konumda modern bir konut tespit edilmiştir. Bu arsanın hemen güneyinde ve ağaçlar arasında, bir değirmene ve

buna bitişik bir konuta ait olabilecek kalıntılar vardır. Bu arsanın önünden geçen yolun -günümüzdeki Skaramagka Sokağı'nın- karşısında da boş bir arsa yer almaktadır. Bir varsayımdan öteye gitmemekle birlikte, caminin bulunduğu düşünülen arsanın, yolun ve bunun karşısındaki arsanın konumları, vakfiyede tarif edilen yerin burası olabileceğini akla getirmektedir. Öte yandanSakız'daki yerinde inceleme sırasında, II. Mustafa adına camiye çevrildiği öngörülen Latin Katedrali Santa Maria di Travena'nın bulunduğu düşünülen yerde, 20. yüzyılda inşa edilmiş bir Rum Ortodoks Kilisesi'nin yer aldığı tespit edilmiştir.

Yapılar hakkında bilgiler

Yukarıda gerekçelendirildiği gibi, Sakız'da Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına camiye dönüştürülen kilise büyük bir olasılıkla Dominikenlerin San Sebastiano Kilisesi'dir. Ancak II. Mustafa adına camiye çevrilmiş olan yapının San Sebastiano Kilisesi olma ihtimali göz önüne alınırsa, Latin Katedrali Santa Maria di Travena (ya da Santa Maria de Travis) Gülnuş Sultan adına camiye çevrilmiş olmalıdır. Bu nedenle aşağıda, valide sultan ve padişah adına camiye çevrilen her iki yapı da ele alınacak, yazılı ve görsel kaynaklardan sağlanan veriler sunulacaktır. Ardından vakfa gelir getirmesi için yaptırılan dükkânlarla caminin su yollarının onarımı sırasında inşa edilen çeşme ele alınacaktır.

1695'te camiye çevrilen kiliselerin bu dönüşümden önceki durumunu ve mimari özelliklerini öğrenmek için, adayı bu tarihten önce ziyaret eden din görevlilerinin yazdıkları son derece önemlidir. Adayı 1623'te ziyaret eden piskopos Pietro Demarchis, San Sebastiano Kilisesi'nin 1580'den önce inşa edildiğini aktarır (Hofmann, 1934, s.15). Başka bir arşiv kaydına göreyse kilise 1502'de inşa edilmişti ve orijinalinde bir Yunan şapeli olan ve San Tommaso Apostoloadıyla da anılan yapıyı Dominikenler önceleri Ortodokslarla birlikte kullanıyorlardı (Argenti, 1970, s.219).

Pietro Demarchis, San Sebastiano Kilisesi'nin 25 adım[108] uzunluğunda, 12 adım genişliğinde olduğunu ve beş altarı bulunduğu aktarır. Santa Maria di Travena'nın ise katedral kilisesi ve şehirdeki cemaat kilisesi olduğunu, 17 adım boyunda ve 6 adım enindeki yapının oldukça küçük ve üç altarlı olduğunu belirtir (Hofmann, 1934, s.15). Boyutları nedeniyle bu görev için çok uygun olmasa da 1613'ten itibaren

[108] 1 adım (İtalyanca: passi, İngilizce: pace) = 1,48 m.

Sakız'da yaşayan Katoliklerin katedrali olarak işlev görmüştür (Argenti, 1970, s.217). Ancak Santa Maria di Travena, 1639 yılında zengin bir tüccar tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve yapıya eklemeler 1643 yılına dek sürmüştür (Argenti, 1970, s.216-217).

1679 yılında adayı ziyaret eden Tinos Piskoposu Venier, daha önce benzer ziyaretlerde bulunan meslektaşları gibi Sakız merkezinde beş önemli kilisenin bulunduğunu belirttikten sonra bunları genel hatlarıyla betimler. Sultan II. Mustafa ve Gülnuş Valide Sultan adına camiye çevrilen yapılar içinse şöyle yazmıştır:

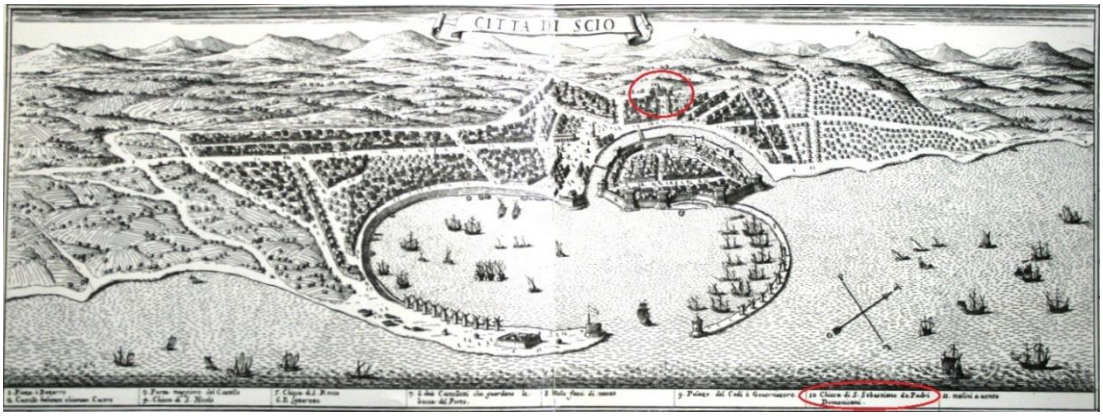
> "La Nativita veya yaygın olarak La Travenna olarak anılan katedral her biri yeterince büyük üç neflidir. Resimli tavanı, sedir ağacı kirişleri ve altı pilastrla [kesiti dört köşeli veya çokgen sütun] taşınmaktadır. On altarı vardır. Kutsanmış ekmeğin saklandığı bir de şapeli vardır."
>
> "Dominiken papazlarının San Sebastiano Kilisesi, tümü işlenmiş taşlardan oluşan modern strüktürüyle ayırt edilen üç nefe sahiptir. Yıldızlı gökyüzü biçiminde yaldızlanmış ve resimli tabloları olan orta nefi, iki tarafta altışar sütundan 12 sütunla taşınmaktadır. Tümü çeşitli bezemelerle yaldızlanmış ve oyulmuş korniş ve sütunlara sahip altı altarı vardır." (Hofmann, 1934, s.23)

Adayı 17. yüzyılda ziyaret eden bu iki din adamının verdiği bilgiler ışığında San Sebastiano Kilisesi'nin yaklaşık 37 m uzunluğunda, 18 m genişliğinde, üç nefli bir bazilika olduğunu; orta nefi yan neflerden apsis doğrultusunda dizilmiş 6'şar sütunun ayırdığını söylemek mümkündür. Orta nefin yıldızlı gökyüzü biçiminde yaldızlarla bezendiği ve İsa, Meryem Ana, havariler gibi dini konulu tablolarla süslendiği düşünülebilir. Söz konusu piskoposların altar olarak adlandırdıkları bölümler yan neflerde yer aldıkları düşünülebilecek ve önlerindeki sunak masası nedeniyle bu şekilde anılan şapeller olmalıdır. San Sebastiano Kilisesi'nin 1623'te beş olan şapel sayısı 1679'da altıya yükselmiştir. Öte yandan bu sayı, şehrin katedralinin sahip olduğu 10 şapelden azdır. Ancak üçer nefli bazilikal planları itibariyle birbirine benzer yapılar oldukları düşünülebilir.

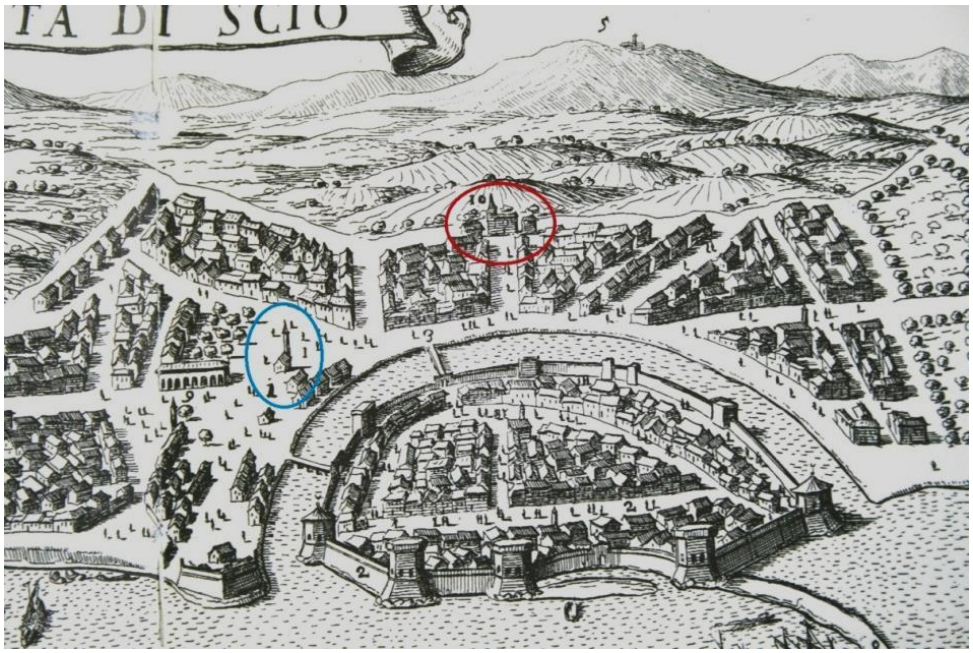
Görsel kaynaklar da yapının mimarisi hakkında fikir yürütmemizi sağlayacak ipuçları sunarlar. 1687 tarihli, Giacomo Rossi'ye ait *Teatro della guerra contra il Turco* adlı yapıttaki gravür Sakız'daki belli başlı yapıları göstermektedir (Şekil 5.43, detay: Şekil 5.44). Lejant bölümünde adları da verilen üç kiliseden ikisi tepelerde yer alan San Rocco ve San Nicolo kiliseleri, diğeri ise Dominikenlerin San Sebastiano Kilisesi'dir. Gravürdeki yapı, kırma çatılı, bazilika planlı, güney tarafında bir çan kulesi, kuzeyinde ve güneyindeyse kırma çatılı daha küçük birer ek binası olan bir

yapıdır. Aynı gravür üzerinden kopyalanmış olabilecek, adanın 1694'teki durumunu gösteren ve 1713'te basılan gravürün (Şekil 5.45) lejantında da San Sebastiano Kilisesi yer almaktadır. Yapının konumu ve fiziksel görünüşü de aynıdır.

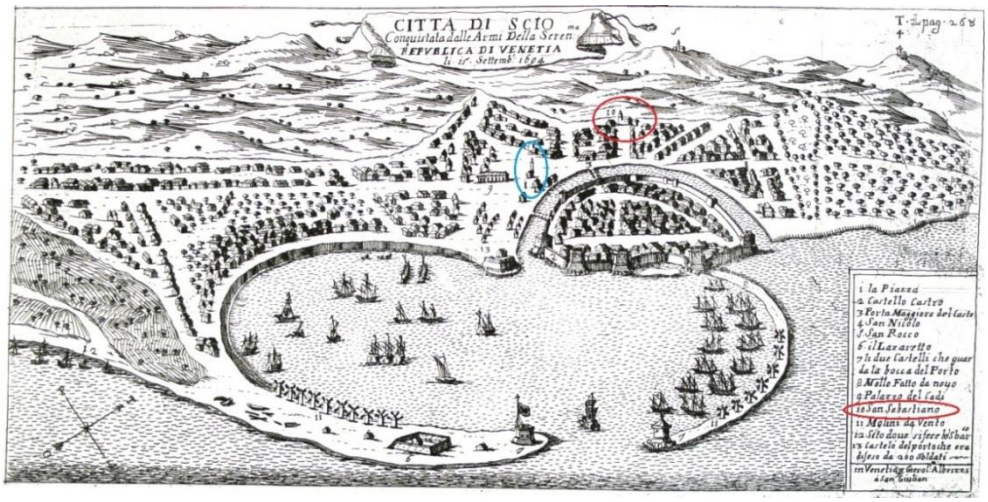
Her iki haritanın lejantında "La Piazza" ifadesiyle gösterilen ve günümüze Vounaki Meydanı olarak ulaşan meydanda, bir çan kulesi olan, kırma çatılı ve bazilika planlı başka bir kilise daha göze çarpmaktadır. Bu yapı, yukarıda bulunduğu konum tespit edilen Santa Maria di Travena olmalıdır.

Şekil 5.43 : Giacomo Rossi'nin Teatro della guerra contra il Turco (Roma, 1687) adlı eserindeki Sakız gravüründe San Sebastiano Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.88-89).

Şekil 5.44 : 1687 tarihli, Giacomo Rossi'ye ait Teatro della guerra contra il Turco adlı gravürden detay: 10 numarayla gösterilen San Sebastiano Kilisesi ve 1 numarayla gösterilen meydanda Santa Maria di Travena olabilecek kilise, (Koutsikas, 1995, s.88-89).

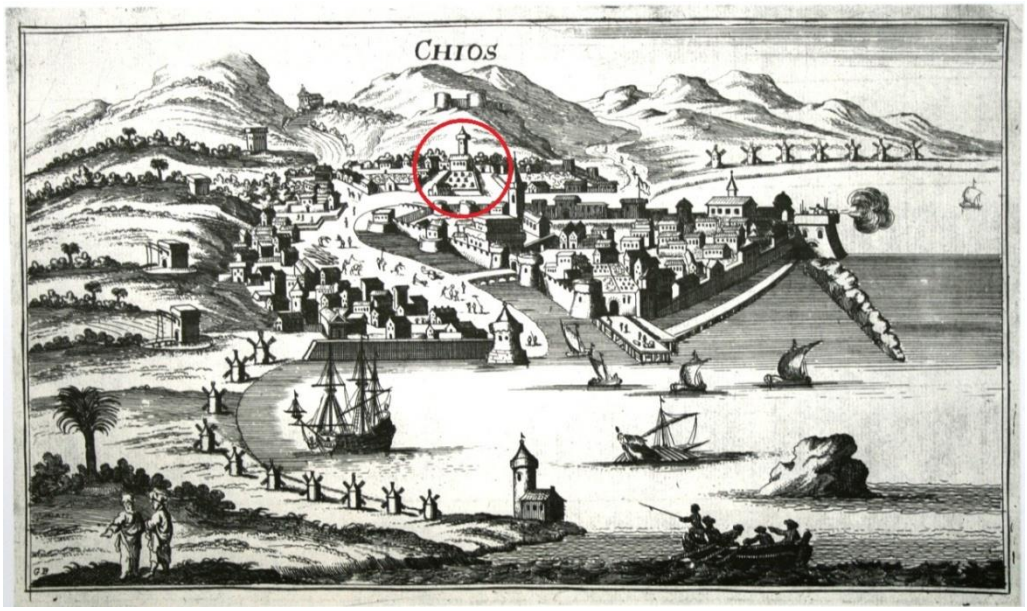

Şekil 5.45 : Raffaello Savanarola'nın Universis terrarum orbis scriptorum calamo delineatis adlı eserinde 1694 yılında Sakız. 10 numarayla gösterilen San Sebastiano Kilisesi ve 1 numarayla gösterilen meydanda Santa Maria di Travena olabilecek kilise, (Savanarola, 1713, s.268).

Adanın en erken betimlemelerinden olan 1573 tarihli George Braun & Franz Hohenberg gravüründe (Şekil 5.46), kalenin dışında ve önünde geniş bir bahçeyle betimlenen yapı San Sebastiano Kilisesi olmalıdır. Çünkü bir önceki gravürde de yaklaşık olarak aynı konumda görülmektedir. 16. yüzyıl başında yeniden inşa edildiği için gravürün yapıldığı tarihte henüz yeni sayılabilecek kilise, adanın en büyük yapılarından biridir. Yine gravürdeki diğer büyük yapılardan farklı olarak çan kulesinin üzerinde alem yoktur ve bu da henüz camiye çevrilmediğinin göstergesidir. Kırma çatılı olarak görülen yapıda dört pencere ve önündeki geniş, duvarlarla çevrili bahçeye açılan bir kapı seçilmektedir. Aynı gravürün varyasyonlarından biri olan 1692 tarihli Jacob Peeters gravürü de (Şekil 5.47) yapıyı aynı konumda ve benzer özelliklerde betimlemektedir.

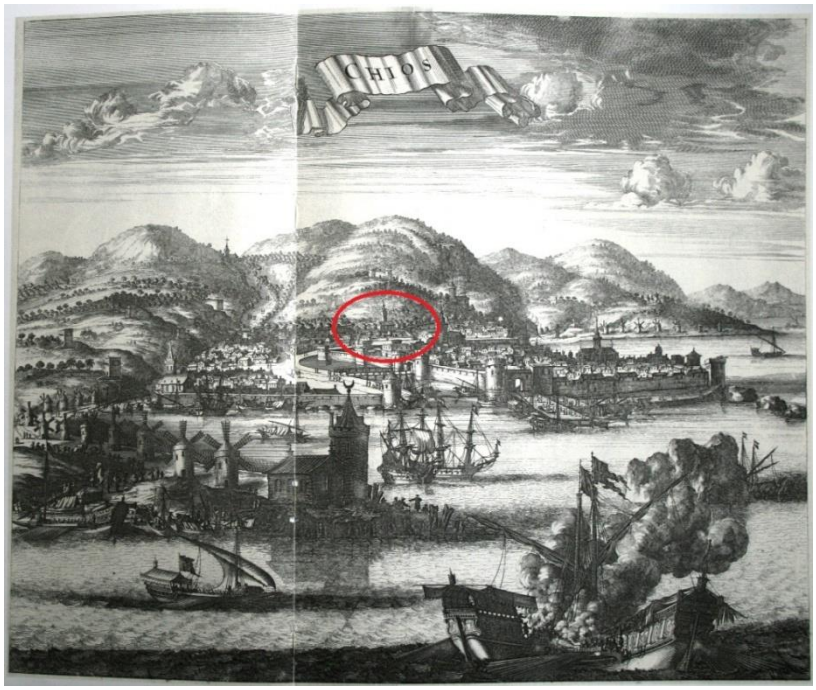
Şekil 5.46 : George Braun & Franz Hohenberg' ait Civitates Orbis Terrarum (Colonia, 1573) adlı yapıtta San Sebastiano Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.46-47).

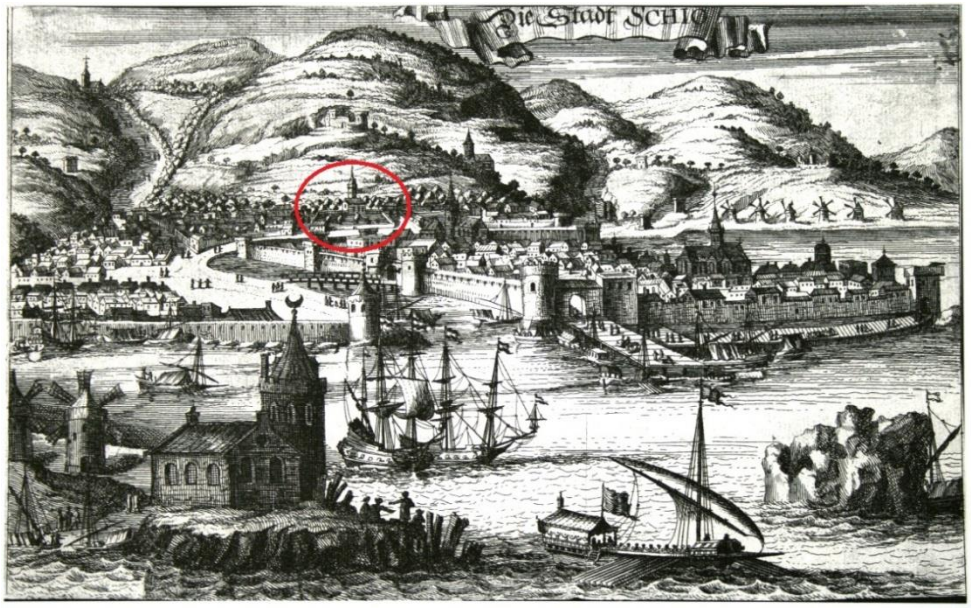
Şekil 5.47 : Jacob Peeters'e ait Description des principales villes, havres et isles du golfe de Venise du coté oriental… (Antwerp,1692) adlı eserde San Sebastiano Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.85).

Olfert Dapper'e ait ve Hollanda'da ilk baskısı 1688'de yapılan gravür (Şekil 5.48), Braun & Hohenberg gravüründekine benzer bir açıdan Sakız merkezini betimlediği için San Sebastiano Kilisesi'nin surların gerisinde ve yine önünde geniş, duvarlarla çevrili bir bahçeyle çizildiği görülmektedir. Yapı yine kırma çatılı olarak betimlenmiştir ve üzerindeki pencereleri seçilebilen çan kulesi yapının ardında yer

almaktadır. Aynı gravürün 1703 tarihli Almanya versiyonunda da (Şekil 5.49) yapı aynı konum ve özelliklerde görülmektedir.

Şekil 5.48 : Olfert Dapper'in Description exacte des isles de l'archipel, et de quelques autres adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio.. (Amsterdam, 1703; Hollandaca ilk baskısı: 1688) adlı eserinde San Sebastiano Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.80-81).

Şekil 5.49 : Olfert Dapper'in Sakız Limanı gravürünün bir varyasyonunda (Almanca edisyon, 1703) San Sebastiano Kilisesi, (Koutsikas, 1995, s.103).

Yukarıda söz edilen veya bunlara benzer görsel kaynaklardan (örneğin Thomas Mann Baynes'in 1835 tarihli gravürü, Şekil 5.50) yola çıkılarak, Gülnuş Sultan'ın camisi için ayrıca bir minare inşa etmek yerine, dönüştürüldüğü kilisenin mevcut çan kulesinin üzerine gövde veya petek kısmından başlayan bir minare oturtulduğu düşünülebilir. Yine camiye çevrilen tüm kiliselerde olduğu gibi kıble yönündeki duvarda bir mihrap nişi açılmış ve buna yakın bir konumda bir de minber eklenmiş olmalıdır. Ayrıca Bölüm 5.1'de ele alınan Kamaniçe'deki camide görüldüğü gibi, kilisedeki Hıristiyanlıkla ilgili objelerin ve fresklerin kaldırıldığı, mevcut şapellerin de namaz hacmine dahil edildiği tahmin edilebilir.

Şekil 5.50 : Thomas Mann Baynes'in Sakız adlı gravüründe (Londra, y. 1835) Sakız Kalesi'ndeki kiliseden dönüştürülmüş camilerin, kilisenin çan kuleleri üzerine yapılan minareleri, (Koutsikas, 1995, s.188-189).

Cami günümüze ulaşmadığı için kitabesi de mevcut değildir, dolayısıyla kilisenin cami olarak işlev görmeye başladığı tarih hakkında kesin bir yargıda bulunmak güçtür. Ancak yukarıda da sözü edildiği gibi, Sakız Adası'nın Şubat 1695'te yeniden fethedilmesinden sonra kiliselerin kısa süre içinde camiye çevrilmiş olabileceği, bu yüzden Gülnuş Valide Sultan'ın camisinin de 1695 tarihli olabileceği söylenebilir. Öte yandan yapıya ait ilk vakfiyenin 2 Muharrem 1109 (M. 21 Temmuz 1697) tarihli olması, yapının camiye çevrilme sürecinin en geç 1697'de bitmiş olduğunu göstermektedir.

109 numaralı mühimme defterindeki 1109 Muharrem'inin ortalarına (M. 1697 Ağustos'u başları) tarihlenen 67 numaralı hükümde yapıdan "Vâlidem Sultan dâmet ismetühanın (…) medine-i Sakız'da kiliseden ihya ve bina buyurdukları cami-i şerif" şeklinde bahsedilmektedir (Demirsoy, 2001, s.76). Hatta bu hükümde söz konusu kilisenin din görevlilerine ve hizmetlilerine ait bağ, bahçe, tarla gibi mülklerin caminin vakfına aktarıldığı belirtilmektedir. Nitekim Bölüm 4.1.2'de görüldüğü gibi caminin vakfiyesinde de bu mülklerin dökümü verilmiş, yerleri de tarif edilmiştir.[109]

Yine aynı bölümde görüldüğü gibi Sakız'daki hayrata ait iki farklı vakfiye mevcuttur ve bunların ayrıntıları Ek A.3, Ek A.4, Ek A.5 ve Ek A.6'da çizelgeler ve listeler şeklinde verilmiştir. 1697 tarihli ilk vakfiyeye göre Sakız'daki camide 10 kişi görev yapmakta ve toplam 66 akçe gündelik almaktadırlar. 4 vakıf görevlisine toplam 26, diğer 6 görevliyeyse toplam 25 akçe günlük tahsisat ayrılmıştır. Ayrıca caminin diğer giderleri için senede 14.840 akçe ayrılmıştır. 1699 tarihli ve Galata'daki camiyle Edirne'deki çeşmeyi de kapsayan diğer vakfiyeye göreyse Sakız'daki camideki görevli sayısı 16'ya çıkmış, gündelikleri de toplam 113 akçe olmuştur. 5 vakıf yöneticisine verilen ücret 72 akçe olmuş, diğer 6 görevlinin ücretiyse toplam 44 akçeye ulaşmıştır.

Üçüncü vakfiyeye 19 Eylül 1700'de yapılan birinci zeylden (VGMA, defter no: 1640, s.17-20)[110], vakfa gelir getirmesi için Sakız'da kahvehane ve mumhaneyi de içeren dükkânların ve mahzenlerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunların Gülnuş Sultan'ın mülkü olan arsalar üzerine inşa edildiği belirtilen zeyilden, yapıların yerini ve ayrıntılı özelliklerini öğrenmek mümkündür. Aşağı Yalı adıyla anılan mahallede, etrafı Ali Bey, Ali Çelebi, Emine ve Ahmed Çelebi mülkleri ve Askar Matika ve Pandeli adlı zımnilerin mülkü ve ana yol ile sınırlı arsa üzerine inşa edilen yapılar bir *kahve tahmisi* (kahve kavrulup satılan yer), bir kâgir mahzen, bir *şemhane-i asel* (balmumu yapılan yer), küçük bir mahzen, bir kâgir mahzen, bir *şemhane-i revgan* (yağmumu yapılan yer) ile üst ve alt katlarıyla avlusu olan küçük bir ev ile üç kıta dükkânı içerir. Bölüm 4.2.1'de ele alınan TSMA E. 79/5 nolu belgede ise söz konusu dükkân ve mahzenlerden elde edilen kira gelirleri görülmektedir.

[109] Bkz. Ek A.3
[110] Bkz. Ek B.1.

TSMA E. 79/7 nolu tarihsiz belge[111] ise camiye akar olması için padişahın fermanıyla yeni baştan inşa edilen kahve tahmisi ve şemhane için yapılan harcamaları vermektedir. Toplamda 113.168 akçe olan masrafların 25.302 akçelik kısmını taşçı, dülger ve rençberlere verilen gündelikler oluşturmaktadır. Geri kalan 87.866 akçelik harcamalar ise duvar taşı, pencere taşları, kademe taşları, baş oluk, kireç, kum, direk ve başka keresteler, kiremit, tuğla, demir, frengi kilit, büyük küp, tezgâh için sırık, ağaç kürek, kova ve diğer malzemelerin alımı için ve nakliyeyle yemek ücretleri için yapılmıştır.

Yine TSMA'da yer alan iki belge ise yapının kiliseden camiye çevrilmesi ve dükkânların inşa edilmesi sonrasında yapılan bazı onarımlara ışık tutmakta, aynı zamanda cami hakkında önemli bilgiler içermektedir. İlk belge, onarımın tamamlanıp tamamlanmadığını soran Gülnuş Sultan'a Kethüda Mehmed Efendi'nin verdiği yanıtı içermektedir:

> "(…) Ve Sakız'da olan cami tamiratı dahi tamam olmadı mı deyu ferman buyurulmuş. Benim efendim, hîn-i fetihden miri tarafından muhtasarı yapılmış bazı yerlerin kurşunu olup bazı yerlerin olmayıp her şeyi pazarı ve muhtasarı olup şimdi devletlû efendimin hayrat-ı celilesi olmağla efendimin hayırhah kulları olduğuma binaen her şeylerin yerli yerinde ve kavi müstahkem olmak üzere yaptırılmıştır. Bu tamir olunan yerler Sakız ahalilerinin haber vermeleriyle değildir. Onlara itimat olunmaz. Mahsus bu kulları birkaç defa âdem kulları gönderip sıhhati üzere haber almadıkça ve keşf hücceti getirmedikçe mübaşeret eylemedim. Hak Teâla hıfz eyleye. Bu kulları devletlû efendimin hayrat-ı celilelerinde ve hürmet-i alilerinde tekâsül etmek ihtimali yoktur. Ferman efendimindir." (TSMA E. 0101 0002 030)[112]

İkinci belge ise söz konusu onarımın ayrıntılarını veren tarihsiz bir inşaat defteridir (TSMA E. 79/8).[113] Ayrıntıları Çizelge 5.5'te verilen masraflar incelendiğinde caminin ve şadırvanın üstünün kurşunla kaplandığı -dolayısıyla bir şadırvanı olduğu-, 609 arşınlık avlusunun yontma taşla döşendiği anlaşılmaktadır. Yine cami evkafından olan gümrükhanenin, kahvehanenin, mahzenlerin ve bahçe duvarlarının onarımları yapılmıştır. Ayrıca bahçedeki su değirmeni dolapları için zift alınmış, şadırvanın üstüne bakır alem yerleştirilmiş, bazı yerlerin üstü kiremitle örtülmüştür.

---

[111] Berksan'ın tezinde hatalı olarak "Sakız Adası'ndaki caminin tamir masrafları" başlığıyla verilen belgenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, s.101-102. Üzerinde tarih bulunmayan belge, içeriği nedeniyle, üçüncü vakfiyeye 19 Eylül 1700 tarihinde yapılan ilk zeyilden önce düzenlenmiş olmalıdır.

[112] Bu belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.11.

[113] Bu inşaat defteri, söz konusu zeylden daha geçe, 19 Eylül 1700 sonrasına tarihlendirilebilir. Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.15

Buradan, caminin üstünde kiliseden çevirme sonrasında eklenen bir alem olduğu bahçesinde bir değirmen bulunduğu anlaşılabilir. Ayrıca camiye bitişik olan bir gayrimüslim evi de satın alınarak vakfa dahil edilmiştir. Toplam harcama 352.273 akçe, kuruş hesabıyla 2935,5 kuruş tutmuştur.

Çizelge 5.5 : Sakız'daki caminin ve şadırvanın üstünün kurşunla kaplanması ve dükkânların onarılması için yapılan harcamalar, (TSMA E. 79/8).

Harcama kalemi	Miktarı	Birim fiyatı (akçe)	Bedeli (akçe)
Caminin ve şadırvanın üzerine kurşun	7535 vakıyye	vakıyyesi 18,5	139.397
Cami ve şadırvanın üzerine, gümrükhane, kahvehane ve mahzenlere giden kereste	-	-	59.495
Diğer yerler için kurşun	152 vakıyye	vakıyyesi 40	6080
Duvar taşı	1950 yük	yükü 50	11.700
Kanat için demir	5 kantar	kantarı 660	3300
Camiye, mahzenlere ve bahçe duvarlarına kireç	30 kayık	kayığı 360	10.800
Kiremit	6020 adet	100 adedi 80	4816
Caminin avlusuna yontma taşı	609 arşın	arşını 18	10.962
Su yolları için zeytinyağı	36 vakıyye	vakıyyesi 36	1296
Kum hamaliyesi	1500 yük	yükü 4,5	6750
Bahçenin dolaplarına zift	2 kantar	Kantarı 300	600
Şadırvan üzerine bakır alem, yaldızı ve işçiliği ile	-	-	2500
Kurşuncu gündeliği	60 gündelik	gündeliği 80	4800
Dülger gündeliği	758 gündelik	gündeliği 41	31.078
Rençber gündeliği	422 gündelik	gündeliği 30	12.660
Kereste, kireç, kurşun ve kiremit hamaliyesi	-	-	7.155
Tamirle görevlendirilenlerin gemi navlunu, beygir kirası ve yemek ücretleri	-	-	14.224
Camiye bitişik gayrimüslim hanesinin istimlak bedeli	-	-	24.600
Kova ve kürek bedeli	-	-	360
Toplam			*352.273*

Bölüm 4.2.1'de ele alınan BOA'daki TS.MA.d 10090 nolu belgeden Gülnuş Sultan'ın Sakız'da bir de çeşme yaptırdığı anlaşılmaktadır. Zira Kethüdası Mehmed Efendi aracılığıyla gerçekleştirdiği bir dizi hayır işini toplu halde veren bu belgedeki bir satır "Cezire-i Sakız'da müceddeden bir çeşme bina ve icra olundu" şeklindedir. Buradan, Sakız'da yeni baştan bir çeşme yaptırıldığı ve suyunun sağlandığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin yeriyle ve yaptırılışıyla ilgili ayrıntılar ise TSMA'daki

başka bir belgeden edinilmektedir. "Bende el-Hac Mehmed Kethüda kulları" imzalı bu tezkirede şöyle denilmektedir:

> "(…) Bundan akdem Cezire-i Sakız'da ihya buyurdukları cami-i şerifin çeşme ve şadırvan ve musluklarına cari olan suyun yolları mürur-u eyyam ile harabe-i meşrif olmağla lağımların açtırıp bir hoşça gereği gibi tathir ve künklerin müceddeden tamir ve termim ettirdiğimde Allah'ül-hamd vafir izdiyad su hasıl olmağla yine mahall-i mezbura karib kemerin kari mecmu ümmet-i muhammed vesair nas olduğundan gayri ol mahalde çeşme olmamağla cümle halk suya eşedd-i ihtiyaçile muhtaç olmağın müceddeden mermer taştan hazinesiyle bir kargir âli çeşme yaptırdım. Bir güzel mahalde vaki olup ümmet-i Muhammed ve amme-i nase bir mertebe nefi var imiş ki tabiri mümkün değildir." (TSMA E. 0101 0002 040)[114]

Sakız'daki caminin çeşme, şadırvan ve musluklarına gelen suyun yolları zaman içinde harap olduğundan Kethüda bunların lağımlarını ve künklerini onartmıştır. Bu onarımdan sonra akan suyun bollaşması üzerine, suyun fazlasıyla cami yakınındaki kemer civarındaki güzel bir yerde, çevredeki Müslümanlar ve diğer insanlar suya fazlasıyla muhtaç olduğundan, mermer hazneli bir çeşme yaptırılmıştır. Belgenin devamında "Ol cezirenin ahalisi ihya olup devletlû efendime ve şevketlu arslanınız efendimize bir mertebe dua ederler ki tabiri vasıfdan haricdir. Hatta Sakız'da bir risale edip bu kulunuza göndermişler." denilerek halkın memnuniyetlerini dile getirmek ve teşekkür etmek için bir risale yazdıkları belirtilmiştir.

BOA'da yer alan bazı başka belgeler Gülnuş Sultan'ın Sakız'daki hayratıyla ilgili bazı bilgiler vermektedir. 9 Şeval 1137 (21 Haziran 1725) tarihli bir belge (BOA, İE. ML. 121 11448)"Sakız'daki Valide Sultan Camii'ne tahsis olunan karyeden fermanın hilafı tekalif taleb edilmemesine dair Sakız kadısına yazılan hükme dair"dir. Bu belgeden, caminin vakfı için tahsis edilen yeni bir köy olduğu ve fermanın zıttı yönde tekliflerde bulunulamayacağı anlaşılmaktadır.

29 Cemaziyelevvel 1194 (M. 2 Haziran 1780) tarihli bir belge (BOA, C. MF. 169 8443) Sakız'da Valide Sultan Medresesi'nden söz etmektedir. Belgeye göre, Valide Sultan Medresesi öğrencilerine yemek parası olarak verilmesi Kahramanzade Molla Efendi tarafından şart koşulan paranın mütevelli tarafından başkasına verilmesi söz konusudur. Bu belgeden yola çıkılarak caminin medrese olarak da kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Öte yandan vakfiyede böyle bir işlevden söz edilmemekte ve cami görevlileri öğrencilere ders vermek gibi bir göreve sahip görünmemektedir

[114] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.16.

(VGMA, defter no: 1641, s.12). Muhtemelen müderrisin ve öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması sonradan Kahramanzade Molla Efendi'nin gerçekleştirdiği bir hayrattır.

29 Cemaziyelevvel 1205 (2 Şubat 1790) tarihli bir başka belge (VGMA, defter no: 779, s.186) ise vakfa gelir getirmesi için yaptırılan şemhanenin senelik gelirinin dörtte biri onarımına ayrılsa da zaman içinde harap olması nedeniyle artık kiraya verilemediğini, adada yaşayan Hasan Ağa adlı bir kişinin yapıyı bir senelik peşin kirası olan 25.800 akçeyi mahsuben kendi imkânlarıyla onarmaya ve yeniden inşa etmeye talip olduğunu, bundan sonra da yine aynı senelik kira karşılığında kiralayacağını ve onarımını yapacağını taahhüt ettiğini, bunun Valide Sultan Vakfı için de daha hayırlı olması nedeniyle şahitler huzurunda bu yönde karar alındığını ifade etmektedir.

Gülnuş Sultan'ın Sakız'daki camisinin akıbetini anlayabilmek için adadaki sonraki gelişimlere bakmak gerekir. Sakız'ın 1912'de Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından önce 19. yüzyılda yaşadığı iki büyük felaketin ilki, Yunanistan'ın bağımsızlık hareketinin bir uzantısı olan adadaki 1822 ayaklanmasının sert bir şekilde bastırılmasıdır. Şehir merkezinin üçte ikisi yakılıp yıkılırken kiliseler ve yerel halk da bu şiddettin mağduru olmuştur (Argenti, 1932, s.38).[115] İkinci büyük felaket ise 1881'deki depremdir. İlki ve en etkilisi 3 Nisan'da meydana gelen ve artçıları 26 Nisan'a dek süren depremler sonucunda Sakız merkezindeki yapıların büyük kısmı yıkılmıştır (Sannav, 2004, s.131). 1301 (M. 1883) tarihli Cezayir-i Bahri Sefid Salnamesi'ne göre depremden sonraki bir yıl içinde Sakız şehir merkezinde 3 cami, 2 tekke, 14 kilise, 1 havra, 1 hükümet konağı, 1 adliye dairesi, 1 zaptiye binası ve hapishane, 29 çeşme, 1851 ahşap baraka, 719 ev, 169 dükkân ve 6000 metre şose yol yapılmıştır (Sannav, 1995, s.89-90). Çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği ve yaralandığı bu afetten sonra Sakız'ın gelişimi durmuş, ada kendini yeniden toparlayamamıştır (Brouskari, 2008, s.350).

Bu yüzden günümüzde şehir merkezinde görülen yapıların birkaç istisna dışında neredeyse tümü, söz konusu depremden sonra inşa edilen yapılar olup daha eski tarihli yapılar hakkında fiziksel verilere ulaşmak mümkün olmamaktadır.

[115] Mehmet Emin Vahit Paşa'nın "Tarih-i vaka-yi cezire-yi Sakız sene 1237" adlı eseri de bu olayın ayrıntılarını Osmanlı Devleti bakış açısından aktarmaktadır. (Vahit, 1828) Ayrıca bkz. Url-16.

Dolayısıyla, 25-28 Ağustos 2012 tarihlerinde ziyaret edilen Sakız şehir merkezindeki yerinde incelemede, adada ayakta olan ve yukarıda anılan yapılardan hiçbirinin Gülnuş Sultan'ın camisi olmadığı anlaşılmış ve yapının günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.[116] Mevcut kaynaklar ve arşiv belgeleri, yapının ne zaman ve ne şekilde ortadan kalktığını ortaya koymaya yeterli değildir. Bu durumda yapının 1822'deki ayaklanma sırasında, 1881'deki depremde veya 1912'de adanın Yunanlıların eline geçmesinden sonra yıkılmış olabileceği düşünülebilir.

Bu nedenle, BOA'daki belgelerin yapıdan en son bahsettiği tarihler dikkate alınarak yapının bu tarihlerden hangisinde ortadan kalktığı saptanmaya çalışılmıştır. Yapının bağlı olduğu vakıftan Sakız özelinde bahseden son iki arşiv belgesi 23 Şaban 1237 (M. 15 Mayıs 1822) (BOA, HAT 872 38761/A) ve 29 Zilhicce 1237 (M.16 Eylül 1822) (BOA, HAT 872 38761/B) tarihlidir. İlkinde "Sultanahmed'in validesi olan Valide Sultan'ın Sakız adasındaki evrak-ı mukataa ve icareleri kayıtları"yla, yani vakfın Sakız'daki vergi ve gelir kayıtlarıyla ilgilidir. İkincisi ise "Galata'da vaki valide sultan hazretlerinin evkaf-ı celileleri müsakkafatından cezire-i mezburede vaki bahçe ve tahmis ve müsakkafat-ı sairenin dahi canib-i vakf için tanzim ve tathirine mübaşir tayin olunacağı (…)"nı, yani vakfın Sakız'daki taşınmazlarının belirlenmesi için buraya bir denetçinin gönderilmesini konu edinmektedir. Benzer konulu ve 29 Zilhicce 1248 (19 Mayıs 1833) tarihli bir başka belgedeyse (BOA, HAT 544 26896)"Galata'da Valide Sultan Vakfı'na merbut, Sakız Adası'nda bulunan bahçe, tahmis ve musakkafatın yazılması için mübaşir gönderilmesi" istenmekte, vakfın yalnızca Galata'da olduğu vurgulanarak, Sakız'da herhangi bir vakıf yapısından söz edilmemektedir. R. 1291 yılının ikinci yarısında Sakız'daki vakıfların hasılatını veren bir defterde yer alan "Cennet-mekân vâlide sultân evkâfından Livadya nâm mahalde kâin Kalora binti Yani mevcûde yerinin hüsn-i rızâsıyla bir bâb sagîr menzili oğlu Marko veled-i Nikoli Araka'ya ferâğ eylediği fî 19 Temmuz sene 1291" ifadesi, 31 Temmuz 1875 tarihinde gerçekleşen söz konusu devirden Gülnuş Sultan

[116] Sakız şehir merkezindeki yerinde inceleme sonucunda, günümüzde ayakta olan üç caminin, 1695 sonrasında inşa edilen yapılar olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan biri, liman yakınında bulunan, 1845-1849 yılları arasında inşa edilen ve bizzat Sultan Abdülmecid tarafından ibadete açılan Mecidiye Camisi'dir (Sannav, 1995, s.70). Diğer ikisi ise 1309 (M. 1891) tarihli kitabesinden anlaşıldığı üzere II. Abdülhamit tarafından inşa ettirilen kale içindeki Hamidiye Camisi ve kent merkezinin batısında ve biraz dışında, Frankomahala'da (Frenk mahallesi) yer alan Osmaniye Camisi'dir (Konuk, 2008). Yerleri, mimarileri ve kitabelerindeki ifadeler nedeniyle bu camilerin hiçbirinin Gülnuş Emetullah Sultan ya da II. Mustafa adına camiye çevrilen yapılarla ilişkisi olmadığı anlaşılmıştır.

vakfının toplam 49 kuruş elde ettiği anlaşılmaktadır (BOA EV. d. 23623/2).[117] Defterde bu vakfa ait bundan başka kayıt olmaması, bunun vakfın Sakız'da kalan son mülkü olabileceğini düşündürmektedir.

Öte yandan aynı arşivde, 1822'de ayaklanmacılar kale içine giremese de varoşun bir kısmının yandığına (BOA, HAT 932 40382) ve ayaklanmanın 5 Şaban 1237'de (27 Nisan 1822) tam olarak bastırıldığınailişkin belgeler (BOA, HAT 931 40342/F; BOA, HAT 931 40342/N) yer almaktadır. Başka kaynaklarda da ayaklanmalar sırasında şehir merkezinin üçte ikisinin yandığı, (Argenti, 1932, s.38) camilere yönelik saldırıların olduğu, camilerin çatılarının ve kurşun kubbelerinin tahrip edildiği (Argenti, 1954, c.1, s.425) belirtilmektedir. Dolayısıyla bu veriler Sakız'daki vakıf mülklerini konu edinen ve yukarıda özetlenen 1822 tarihli iki belgeyle birlikte düşünüldüğünde, yapının 1822'deki ayaklanma sırasında yanıp yıkıldığı sonucuna varılabilir. Ayaklanmanın dinmesinin hemen ardından vakfın vergi ve gelir hesaplamasının yapıldığı, bundan dört ay sonra da gönderilen bir denetçiyle kalan vakıf mülklerinin tespit ettirildiği tahmin edilmektedir.

Değerlendirme

Bu bölümde Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına Sakız Adası'nda camiye dönüştürülen kilise ele alınmış, yapının kimliği, yeri, fiziksel özellikleri ve ortadan kalkışı irdelenmiştir. Günümüze ulaşmadığı ve Türkiye sınırları dışında kaldığı için üzerinde herhangi bir çalışmanın yapılmadığı ve büyük oranda unutulan yapı ilk kez burada yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak yapının adının ve yerinin tespitinde kaynakların yetersizliği nedeniyle zorluklarla karşılaşılmış ve bazı varsayımlarda bulunmak kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca caminin vakfına gelir getirmesi için inşa edilen dükkân ve mahzenlerle Gülnuş Sultan'ın adadaki hayratına sonradan eklediği çeşme ilk kez ortaya koyulmuştur.

Söz konusu yapının, 1695 öncesinde adanın varoşunda –kalenin dışında– var olan en büyük kiliselerden biri –muhtemelen San Sebastiano Kilisesi– olduğu; kırma çatılı, bazilika planlı, iki sütun sırasıyla birbirinden ayrılan üç nefli bir kilise olduğu ortaya koyulmuştur. Çan kulesinin camiye çevirme sonrasında minareye dönüştürüldüğü ve diğer litürjik eklemelerle yeni işlevini sürdürdüğü belirtilmiştir. Yapının sonraki onarımlarına ait bir belge sayesindeyse bir avlusu, şadırvanı, bahçe duvarları olduğu

[117] Bu belgenin transkripsiyonu için Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

anlaşılmış, çatısının kurşunla kaplandığı, avlunun yontma taşla döşendiği görülmüştür.

Bu yapı, Gülnuş Sultan'ın valide sultanlık makamına adım attığı ay içinde onun adına camiye çevrilmiş bir kilise olduğu için, hem banilik kariyerine hızlı bir başlangıç hem de bundan önceki ve sonraki imar politikası için fikir verecek bir yapı eylemliliğidir. Gülnuş Sultan, ilk yapısı olan Kamaniçe'deki cami gibi yine bir Katolik kilisesinin camiye dönüşümünde bani rolündedir. Adanın fethini pekiştiren bir mekân İslamlaştırması söz konusudur ve Osmanlı'nın Katolik düşmanlarına karşı verdiği sıcak savaşa paralel bir soğuk savaş örneği sergilenmiştir. Osmanlı'nın yenilgiler ve toprak kayıpları nedeniyle zor zamanlar geçirdiği bir süreçte moral yükseltici bir nitelik taşıyan bu dönüşüm, adadaki Latinlerin büyük kısmının yurtlarından sürülmesiyle tamamlanmıştır. Dolayısıyla adada kalan az sayıdaki Latin için şehrin en büyük kiliselerinden birinin yerinde Gülnuş Emetullah Valide Sultan Camisi'ni görmek can alıcı bir politik mesaj taşımaktadır.

Caminin su yolunun onarımı sonrasında şadırvan ve abdest musluklarına ulaşan suyun bollaşması üzerine, bu onarımı gerçekleştiren Kethüda'nın inisiyatif kullanarak Gülnuş Sultan'ın hayratına eklenmek üzere bir çeşme yaptırdığı da ortaya koyulmuştur. Bu çeşmenin, camiye gelen su yolunun üzerinde, camiye yakın bir noktada bulunan kemerin civarında, burada yaşayan halkın suya muhtaç olması nedeniyle yaptırıldığı anlaşılmıştır. Muhtemelen Gülnuş Sultan'ın fikri alınmadan yapılan bu çeşmenin meşru gösterilmesi için halkın duyduğu memnuniyetin dile getirilmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

5.4 Edirne'de Namazgâhlı Çeşme

Bu bölümde ele alınacak yapı, Gülnuş Emetullah Sultan tarafından Edirne'deki Yeni Saray'ın Has Bahçe'si yakınında H. 1108'de (M. 1696/1697) inşa ettirilen namazgâhlı çeşmedir. Günümüzde aynı yerde varlığını sürdüren çeşme, Gülnuş Sultan'ın valide sultanlık makamına ulaştıktan sonra Edirne Sarayı'nda oğlu II. Mustafa'yla birlikte yaşamaya başlamasının ardından yaptırılmıştır. Daha önce Edirne'yle ilgili yayınlarda değinilen çeşme, banisiyle ilişkili olarak ilk kez burada ele alınacaktır. İlk olarak, yapının tarihi hakkında vakfiyesinden ve diğer kaynaklardan sağlanan bilgiler sunulacak, ardından yapının mimari betimlemesi

yapılacaktır. Son olarak Gülnuş Sultan'ın bu hayratıyla ilgili değerlendirmeye yer verilecektir.

Yapı hakkında bilgiler

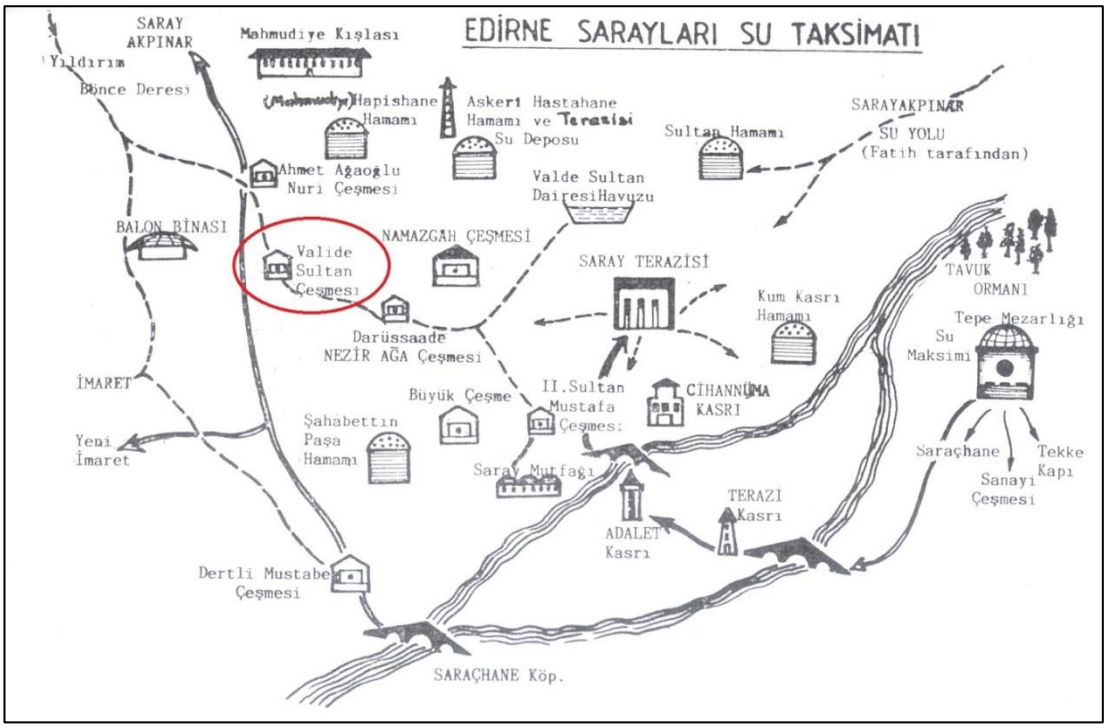
Günümüzde Edirne şehir merkezinin kuzeyinde, Büyükdöllük Köyü yolu üzerinde, Açık Cezaevi yakınında yer alan çeşmenin konumu Şekil 5.51'de görülmektedir. Çeşmenin konumu vakfiyede "Edirnetü'l-mahmiyyede Hadika-i Hassa kurbunda vâki Doğancı çiftliği arazisinde tarik-i âmda bina ve ihya buyurdukları çeşme" şeklinde ifade edilmiştir (VGMA, defter no: 1641, s.5). Başka bir belgede ise "Edirne'de İmad Köşkü karşısında müceddeden bir çeşme ihya olundu" (BOA TS.MA.d 10090) ifadesiyle günümüze ulaşmayan ve Edirne Sarayı'nın Has Bahçesi içinde Tunca Nehri'ne yakın bir konumdaki İmad Köşkü'nün (Mumuk Sarayı) (Osman, 1989, s 104) karşısında bulunduğu belirtilmektedir.

Şekil 5.51 : Çeşmenin Edirne şehir merkezinin kuzeyindeki konumu, (Url-3).

Çeşmeyi II. Mustafa'nın annesi için yaptırdığını belirten kaynaklar olsa da (Onur, 2012, s.350) vakfiyedeki "Edirne'de Hadika-i Hassa mukabelesinde müceddeden bina ve icra eyledikleri çeşme" ifadesi (VGMA, defter no: 1641, s.3) ve kitabedeki "Eser-i valide sultan aceb ab-ı latif" satırı yapının banisinin Gülnuş Sultan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 1695'te oğlu II. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla Edirne'ye gelip Yeni Saray'a yerleşen Gülnuş Sultan (bkz. Bölüm 3.2) bir süre sonra saray yakınında ve anayol üzerinde yer alan bu noktada gelip geçenlerin su ihtiyacını karşılamak ve abdest alıp namaz kılabilmeleri için H. 1108 (M. 1696/1697) tarihinde

bu namazgâhlı çeşmeyi inşa ettirmiştir. Gülnuş Sultan'ını bu hayratı, daha önce Edirne'de yaptırılan çeşmelerin (Meriç, 1963) ve Hürrem Sultan'ın icra ettiği Haseki Suyu'nun (Onur, 1978) yeni bir halkası olarak değerlendirilebileceği gibi valide sultanın ikinci başkentte bırakmak istediği mütevazı bir iz olarak da görülebilir (Şekil 5.52).

Şekil 5.52 : Oral Onur'un hazırladığı "Edirne Sarayları Su Taksimatı"haritasında Valide Sultan Çeşmesi, (Onur, 1978, s.5).

Yapının Sakız ve Galata'daki camilerle birlikte düzenlenen 29 Şevval 1110 (M. 30 Nisan 1699) tarihli vakfiyesinde, (VGMA, defter no: 1640, s.1-14 ve defter no: 1641, s.1-34)[118] Edirne'de Has Bahçe yakınında yaptırılan bu çeşmenin civarındaki 70 dönümlük arazinin gelirinin çeşmenin tamirine harcanması şart koşulmuş ve gündeliği 5 akçe olan bir su yolcu görevlendirilmiştir (Bkz. Ek A.5 ve Ek A.6). Söz konusu vakfiye ve yukarıda değinilen belge dışında, çeşmenin yapımı veya onarımıyla ilgili herhangi bir belgeye BOA, TSMA ve VGMA'da rastlanmamıştır. Yapının yakın bir tarihte bir onarım geçirdiği bilinmektedir (Çağlarer, 2002, s.96).

Yapının mimari betimlemesi

Yapı, Edirne'de Asker Çeşmesi, Karaağaç'taki Sinekli Suyu Çeşmesi, Sarayiçi Sırık Meydanı'ndaki çeşme gibi örnekleri bulunan namazgâhlı bir çeşmedir (Çağlarer,

[118] Bkz. Bölüm 4.1.3.1.

2002, s.132). Yapının yerinde ziyareti sırasında alınan ölçülere göre eni 308 cm, yüksekliği 335 cm, genişliği 116 cm olan çeşme; 892 cm genişliğinde, 728 cm uzunluğunda ve 69 cm yüksekliğinde olan namazgâha bitişik olarak konumlandırılmıştır (Şekil 5.53). Son derece sade bir tasarıma sahip çeşmenin cephesi, Edirne merkezini Büyükdöllük Köyü'ne bağlayan yola dönüktür. Çeşmenin ardındaki namazgâhın mihrabı, çeşmenin su haznesinin kuzey tarafına denk gelecek şekilde konumlandırılmıştır (Şekil 5.54).

Şekil 5.53 : Gülnuş Emetullah Sultan'ın Edirne'de yaptırdığı namazgâhlı çeşme.

Şekil 5.54 : Çeşmenin arkasındaki su haznesinin ve namazgâhın görünüşü.

İki sıra taşla örülen ve namazgâhı oluşturan platformun içi toprakla doludur. Platformu oluşturan taşların üst tarafları ve çeşme cephesine bakan yüzdeki taşlar sonradan çimento harcıyla sıvanmıştır. Namazgâhın güneydoğu kenarının ortasında

yer alan çeşmenin cephesi, platformun bu yönünden dışa doğru taşkındır. Ana malzemesi kesme küfeki taşı olan çeşmenin en alt bölümünde tekne ve bunun iki yanında dar oturma sekileri yer alır. Oturma sekilerini ve çeşme teknesini sınırlayan set, çeşmenin sol tarafına, güneybatı yönüne doğru namazgâh platformuna paralel olarak devam ederek bir yalak oluşturur (Şekil 5.55).

Şekil 5.55 : Çeşmenin teknesi ve devamındaki yalak.

Çeşme nişini sınırlayan sivri kemer, teknenin genişliği ölçüsünde bir açıklığa sahiptir (Şekil 5.56). Nişin içine gömülmüş konumdaki teknenin üzerinde ayna taşı yoktur ya da günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca musluğun iki yanında kapatılmış lüle delikleri görülmektedir. Bunların üzerinde, çeşme kemerinin üzengi taşları hizasının biraz altında, sağda ve solda konumlanmış iki tas yuvası vardır. Tas yuvalarının kemerleri eşek sırtı kemer biçimindedir, ancak soldaki deforme olmuştur.

Şekil 5.56 : Çeşmenin cepheden görünüşü.

Kemer taşlarının, üzengi taşının üzerinden başlayarak çeşme cephesinin yüzeyinden içeriye doğru çekilmesiyle, kemer sırtı vurgulanmış, kemer çevresine bir silme etkisi verilmiştir. Kilit taşının üzerinde 130x56 cm ölçülerinde, sol üst köşesi kırık, 5 sıraya 4 sütundan toplam 20 satırlık mermer kitabe yer alır. Kitabenin üzerinde, çeşme yüzeyleriyle 45 derece açı yapan düz bir silmeyle birleşen ve dört taraftan dışa doğru taşkın düz saçak yer alır (Şekil 5.57).

Şekil 5.57 : Çeşmenin kitabesi.

Daha önce Neriman Meriç Köylüoğlu (Köylüoğlu, 2001, s.89-90) ve Oral Onur (Onur, 1972, s.35) tarafından küçük farklılıklarla yayınlanan çeşme kitabesinin metni şöyledir:

Hazreti vâlide-i Mustafa Han gazi
Ki odur menba-ı hayrat kerâm elyef cûd
Yaptı bir çeşme-i ali çû lâ esel tesnim
Görmedi kimse böyle ……..

Kasrı şahi ki mukabildir cennet kevş
Gûya kevseridir eyledi hüsn-ü taz'if
Bundan akdem dahi lillah edüp ve himmeti sarf
Haremeyn ehline …….

Ey Rahimi sözü ko vakti duadır bu yohsa
Ten nice hüsna ta'dat ide bir zaif abid
Şah devranı hüda ide muammer daim
Ki odur daver gazi …..

Yani Sultan Mustafa bin Mehmed Han kim
Pesend hasen ide ahlâkı her etvarı nazif
Hazreti sahibetül hayrın ilâhi her dem
Hasenatı ola cari çukur çayır

Cennet ve cû eyler iken tab'ım anın (tab'ı miranın) tarihin
Gûya hatif gaybı dedi ey mûrd zarif
Dört taraftan bin davet nesine lisan dediler hit
Eser valide-i sultan aceb ab-ı latif. 1108

Çeşme haznesinin namazgâha dönük kuzeybatı cephesi üzerinde mihrabı vurgulamak üzere silmelerle elde edilen bir kemer deseni yer alır (Şekil 5.58). İki sıra kaval silmeyle oluşturulan ve platform seviyesinden saçağın biraz altına kadar yükselen kemer, üçüncü bir kaval silmeyle dikdörtgen biçiminde üç yönden sınırlanmış, kemerin köşelikleri de yine kaval silmelerle çerçevelenmiştir. Kemerin tam ortasında yer alan ve diğer kesme taşlara nazaran daha dar bir taşın olduğu bölümün çevresindeki izler, burada daha önceden bir bezemenin yer almış olabileceğini düşündürmektedir.

Şekil 5.58 : Çeşmenin ardındaki namazgâhın mihrabı.

Değerlendirme

Gülnuş Sultan Edirne'de inşa ettirdiği bu yapıyla, hem ikinci başkente vefa borcunu ödemiş hem de yeni kavuştuğu valide sultanlık makamında Edirne halkına küçük bir jest yaparak başlamıştır. Şehir dışından Edirne'ye gelenlerin varış noktalarından hemen önce karşılaştıkları bu yapı hem valide sultanın adını ve itibarını yaymakta, hem de Gülnuş Sultan'ın çeşmeden su içenlerin ve çeşmenin arkasındaki namazgâhta namaz kılanların hayır dualarını almasını sağlamaktadır. Edirne'de daha önce Hürrem Sultan'ın da su yapıları olduğu hatırlanacak olursa Gülnuş Sultan'ın da saray yakınında inşa ettirdiği bu çeşmeyle bu geleneğin sürdürücüsü olduğu söylenebilir.

Çeşme şehir dışında olduğu için tümüyle işlevsel olarak tasarlanmış ve neredeyse hiç bezeme öğesi kullanılmamıştır. Çeşmenin kitabesinde Gülnuş Sultan'ın hayırseverliği yüceltilmekte, yaptırdığı çeşme Cennet'teki ırmaklar, havuzlar ve Kevser suyuyla ilgili göndermelerle övülmektedir. Ayrıca daha önce Haremeyn halkı için gerçekleştirdiği hayratlar anımsatılarak baninin dindarlığına da vurgu yapılmaktadır. Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa, babası –ve Gülnuş Sultan'ın eşi–

IV. Mehmed de anılarak güzel sıfatlarla övülmüş, hayır sahibi valide sultanın bu hayratının daima Çukurçayır'da akması temenni edilmiştir. Dolayısıyla kitabedeki bu ifadeden, çeşmenin inşa edildiği bölgenin Çukurçayır olarak da adlandırıldığı sonucuna varılabilir. Yine kitabedeki şiirde geçen "Ey Rahimi" ifadesi, kitabenin şairinin kimliğini de ortaya koymaktadır.

5.5 Galata'da Cami ve Çeşme

Bu bölümde ele alınacak yapı, İstanbul'un Galata semtinde döneminin en büyük Katolik kilisesiyken 1696'daki yangında önemli ölçüde zarar gören San Francesco Kilisesi'nin yerine 1698'de Gülnuş Emetullah Sultan adına oğlu II. Mustafa tarafından inşa ettirilen cami ve yanındaki çeşmedir (Defterdar, 1995. s.606-607). 20. yüzyılın ortalarına kadar –harap bir şekilde de olsa– varlığını sürdüren yapının yerinde bugün, Galata Hırdavatçılar Çarşısı bulunmaktadır. "Galata Yeni Cami" adıyla anılan bu yapı hakkında bugüne kadar yeterli bir çalışma yapılmadığı için, yapının tarihçesi, mimarı, yapımında kullanılan malzemeler, mimari özellikleri, yerini aldığı kilise hakkındaki bilgiler ve söz konusu camiye çevirmenin ardındaki gerekçeler ele alınacaktır. Arşiv belgelerinden ve günümüze ulaşan az sayıdaki görsel malzemeden yola çıkılarak kısmen de olsa caminin mimari betimlemesi yapılacak, ardından günümüze ulaşan çeşme betimlenecektir. Son olarak Gülnuş Sultan adına gerçekleştirilen bu dönüşüm üzerine ve inşa edilen cami ve çeşmeyle ilgili yorumlara yer verilecektir.

Tarihsel arka plan

Önceleri Bizans İmparatorluğu'nun mahallelerinden biri olmaktan öteye gitmeyen Galata, 1204-1261 yıllarındaki Latin işgali sırasında San Paolo ve San Domenico Kilisesi[119], San Francesco Kilisesi gibi önemli yapıların inşa edildiği bir bölge durumuna gelmişti. 12. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'ndan imtiyazlar koparmaya başlayan Cenevizliler, Latin İşgali sonrasında Galata'ya yerleşerek elde ettikleri ticari ve siyasi imtiyazlarla Galata'nın gelişimine damgalarını vurmuşlardı. Bu ayrıcalıklar sayesinde Galata surları inşa edilmiş; San Francesco Kilisesi'ne bağlı Santa Anna Şapeli'nin inşa edilmesi örneğinde olduğu gibi mevcut manastırlar

[119] Günümüzdeki Arap Camisi.

genişletilmiş; San Antonio, San Michele, San Benedetto[120] gibi yeni kiliseler de inşa edilmişti (Belin,1894; Eyice, 1994, c.3, s.348-349; Mitler, 1979, s.71-91; Marmara, 2006, s.11-44) (Şekil 5.59, Şekil 5.60).

1453'teki İstanbul kuşatması sırasında tarafsız kalan ve fetih sonrasında Galata'nın anahtarlarını II. Mehmed'e teslim eden Cenevizliler, 1 Haziran 1453 tarihli ahdname ile zimmi statüsü kazanmış, ticaret serbestisi elde etmiş ve kiliselerini korumuşlardı (İnalcık, 1994, c.3, s.349). Ancak zaman içinde bu kiliseler çeşitli sebeplerle el değiştirmiş ve yerlerini başka yapılara bırakmaya başlamışlardı. İlk olarak Galata'nın en büyük kilisesi olan San Paolo ve San Domenico II. Mehmed'in saltanatının son yıllarında camiye çevrilmiş ve 1492'de Granada'nın düşüşü sonrası İspanya'dan göçen Araplara verilmişti (Müller-Wiener, 2007, s.80). Ardından 1540'larda San Michele Kilisesi Rüstem Paşa'nın emriyle yıkılarak yerine han yapılmış, 1640'larda da San Antonio Kilisesi Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (Marmara, 2006, s.11-44). Bunlar dışında, 1480'lerde Molla Hüsrev tarafından yine bir kiliseden çevrilen Manastır Mescidi ve zaman içinde inşa edilen mescitler, Galata sur içinin kısmen de olsa yavaş yavaş Müslümanlaşmasını sağlamıştır (Ayvansarayî, 2001, s.424-430) (Şekil 5.59, Şekil 5.60).

Şekil 5.59 : Schneider'in 1944tarihli Galata haritasında Galata'nın önemli dini ve sivil yapıları, (Schneider, 1944).

[120] Günümüzdeki Saint Benoit Kilisesi.

Şekil 5.60 : Celal Esad Arseven'in 1910 tarihli Galata haritasında Yeni Cami, (Arseven, 1989).

San Paolo ve San Domenico Kilisesi'nin Arap Camisi'ne dönüştürülmesinden sonra Galata'daki Latinlerin en önemli kilisesi San Francesco olmuştu ve bu manastırın papazı, Katoliklerin temsilciliğini de yapıyordu (Frazee, 2006, s.314) (Şekil 5.61, Şekil 5.62). Bu nedenle Osmanlı'nın Katoliklerle ilişkilerinden bu yapı da etkileniyordu. III. Murad döneminde, beklenen kıyametin Osmanlı din adamlarınca baş sorumlusu olarak görülen Hıristiyanlara duyulan tepki, 1585'te San Francesco Kilisesi'nin kapatılmasıyla zirveye ulaşmıştı (Frazee, 2006, s.72). 1597'ye dek kapalı kalan kilise; Fransa Kralı IV. Henri'nin elçisi Bréves'nin girişimiyle tekrar açılmış, Latin kiliseleri Fransa'nın himayesine girmiş ve bu sırada kapitülasyonların yenilenmesi anlaşması da imzalanmıştı (Frazee, 2006, s.79).

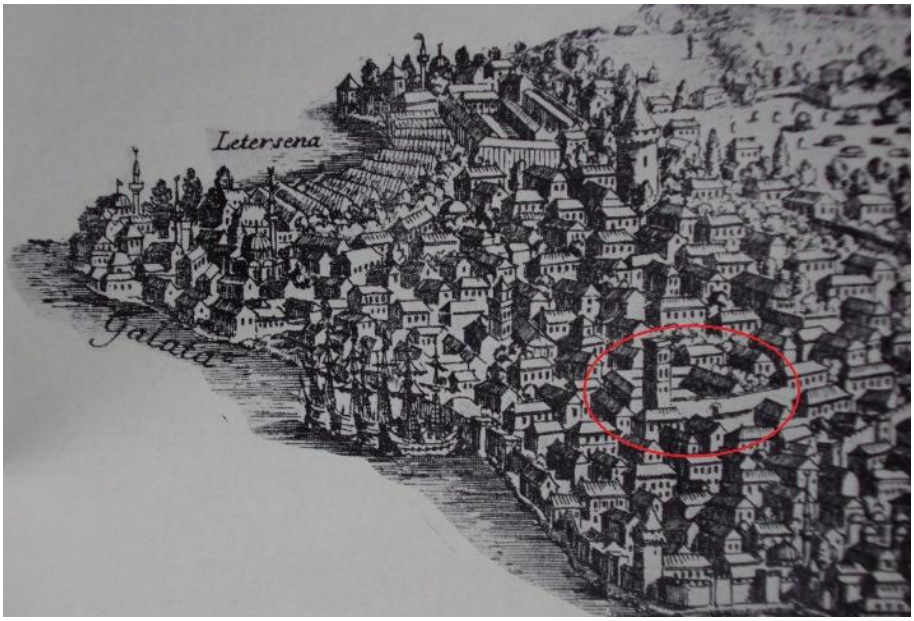
Şekil 5.61 : Matrakçı Nasuh'un 1537'de çizdiği İstanbul minyatüründeki Galata ayrıntısında San Francesco Kilisesi, (Çeçen, 1991b, s.37).

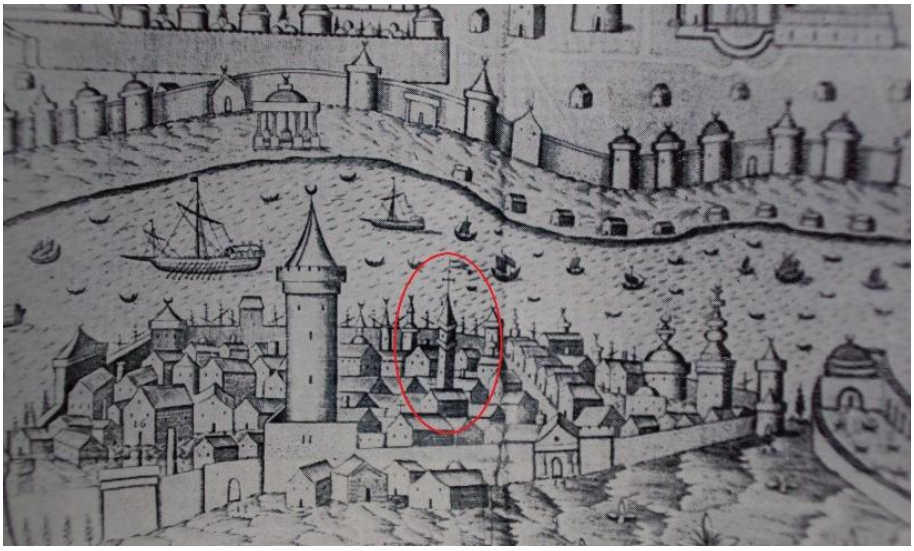
Şekil 5.62 : Anonim Avusturyalı sanatçının yaklaşık 1590'a tarihlenen Galata panoramasından ayrıntıda San Francesco Kilisesi, (Necipoğlu, 2005, s.108).

Yapının önemini artıran diğer bir etkense Clavijo'ya "St. Francis Manastırı mükemmeldir ve son derece süslüdür" (1993, s.57), Evliya Çelebi'ye "göklere baş çekmiş dört köşe bir çan kulesi var, içinde ve dışında tuhaf ve garip resimler yapılmış ki canlı gibi görünür" (2008, 1. cilt, 2. kitap, s.391) dedirten mimarisi ve dış cephelerindeki bezemeleriydi (Şekil 5.61, Şekil 5.62, Şekil 5.63, Şekil 5.64). Ancak bu yapı, 18 Mart 1639'da temellerine kadar yanar ve Osmanlı yeniden inşasına taraftar olmadığı için bir süre harap durumda kaldıktan sonra büyük zorluklarla, daha küçük olarak tekrar yapılır (Frazee, 2006, s.391). Ne var ki 16 Nisan 1660'daki başka bir Galata yangınında pek çok başka yapı gibi bu bina ve ona bağlı olan Santa Anne Şapeli de yanar; hatta yakınındaki başka bir Fransisken kilisesi olan Santa Maria

Draperis'nin arazisine Müslümanlar yerleştirilir (Baer, 2004, s.171). Uzun süren Girit Savaşı'nın ardından 1669'da Kandiye'nin teslim olmasıyla Venediklilerle düzelen ilişkiler sayesinde kilisenin yeniden yapımına müsaade edilir (Eremya Çelebi Kömürciyan, 1988, s.36) ve 1670'te inşa edilen daha mütevazı San Francesco Kilisesi Venedik himayesine girer (Marmara, 2006, s.33).

Şekil 5.63 : Grelot'nun 17. yüzyılda çizdiği panoramada Galata'da San Francesco Manastırı. Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Paris, 1680, (Gülersoy, 1984, s.101).

Şekil 5.64 : Pieter van der Keere'nin I. Ahmed devrine tarihlenen gravüründen Galata ayrıntısı ve kulesinin üstünde bir haçın yer aldığı San Francesco Kilisesi. Constantinopolitanae Urbis Effi gies ad Vivum Expressa, quam Turcae Stampoldam Vocant, Frankfurt, 1635, (Gülersoy, 1984, s.102).

San Francesco Kilisesi'nin tarihinde son perde, 6 Mayıs 1696'da çıkan Galata yangınıyla açılır. II. Mustafa'nın dünyaya gelen bir oğlu -dolayısıyla Gülnuş Sultan'ın torunu- için yapılan doğum şenlikleri sırasında atılan fişeklerden çıkan yangın, Galata'daki pek çok yapı gibi San Francesco Kilisesi'ni de harap eder (Mitler, 1979, s.88). Ancak bu sırada Osmanlı Devleti'nin Katoliklerle ilişkisi, II. Viyana Kuşatması sonrasında Kutsal İttifak Devletlerinden alınan ağır yenilgilerin etkisiyle geri dönülmez bir şekilde bozulmuştur (İnalcık ve Quataert, 2004, c.2, s.560-561). Öte yandan 17. yüzyılda Kadızadelilerin önünü açtığı gayrimüslim düşmanlığı (Zilfi, 1986, c.45, sayı 4, s.251-269) bu yenilgilerle daha da radikalleşmiş olmalıdır. Öyle ki, 1693 tarihli bir ferman Galata'daki Hristiyanların Müslüman mahalleleri civarında ne şartla oturabileceklerine ilişkinken 1701 tarihli başka bir ferman Hristiyanların Galata'da cami civarına yerleşmelerini yasaklamaktadır (Mantran, 1990, c.I, s.73). Bu nedenle, bir yıla yakın bir süre harap vaziyette kalan San Francesco Manastırı'nın kilise ve müştemilatına 6 Mart 1697'de II. Mustafa'nın fermanıyla el konulur ve yerine Gülnuş Sultan adına Galata Yeni Cami inşa edilir (Belin, 1894, s.208). Dönem tarihçisi Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa olayı şöyle özetler:

> "(…) Yangından sonra orada yanan kiliselerin yeni baştan onarılması için gerekli izin verilmiş, ancak bu arada Venedik Kilisesi temellerine kadar yıktırılarak yerine Valide Sultan adına gayet süslü ve güzel bir cami yaptırılmış ve ayrıca yeni bir kaynaktan su getirilmek suretiyle Galata yöresi eskisinden daha parlak bir şekilde şenlendirilmiş oldu." (Silahdar, 1962, c.I, s.145-146)

Ayvansarayî Hüseyin Efendi de aynı durumu Hadikatü'l-Cevâmi'de "Galata Yeni Camii demekle meşhur Valide Camii" için "yerinde fi'l-asl bir kilise olup bade muhterik oldukda binasına müsaade-i şeriyye olmamağla arsa-i haliyye kalmış idi. Bad-ı zaman bu cami-i şerif bina olunmuştur" (Ayvansarayî, 2001, s.427) şeklinde ifade etmiştir. İstanbul'da bulunduğu sırada caminin inşaatının henüz bitmediğine tanık olan Fransız seyyah Aubry de la Motraye, kilisenin camiye dönüşümünün gerekçesini şöyle açıklar:

> "İtalyan Fransiskenlerin St. Francis'e adanmış çok büyük ve güzel bir kiliseleri vardı ve bu kilise yıllardır tüm Galata Katoliklerinin ana kilisesiydi. Ancak yangında harap olması üzerine, Galata Türkleri saraya şikâyette bulunup papazların manastırı bir meyhaneye çevirdiğini, burada şarap ve konyak sattıklarını, yangının da burayı yok ettiğini iddia ettiler. Kilisenin arsası, üzerine bir cami inşa etmek üzere müsadere edildi ve ben oradayken caminin inşaatı henüz bitmemişti. Haksızlığa uğradıklarını dile getiren papazlara gönderilen

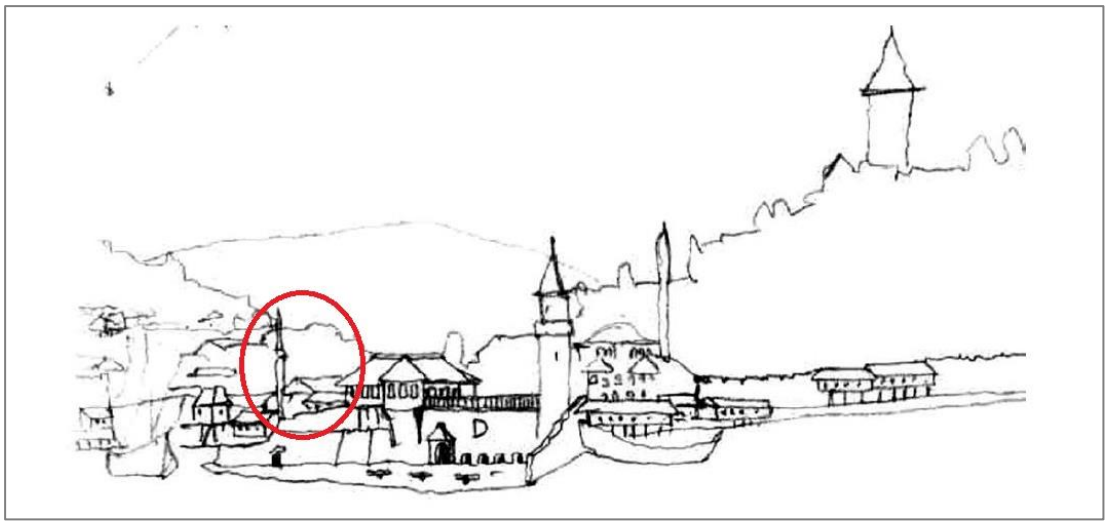
> tercüman, yangın bir rezillik ve iğrençlik yerini yıkıp temizlediği için devletin buraya bir temizlik ve dindarlık binası inşa edeceğini bildirdi." (Motraye, 1730, c.1, s.166)

Yapıyı inşa edilişinden kısa bir süre sonra, 1700 senesinde gören Tournefort ise yapının adı, San Francesco Kilisesi'nin yeniden yapımına izin verilmemesinin ardındaki olası sebepler ve bölgeden çıkarılan Fransisken rahiplerin akıbeti hakkında şu bilgileri vermektedir:

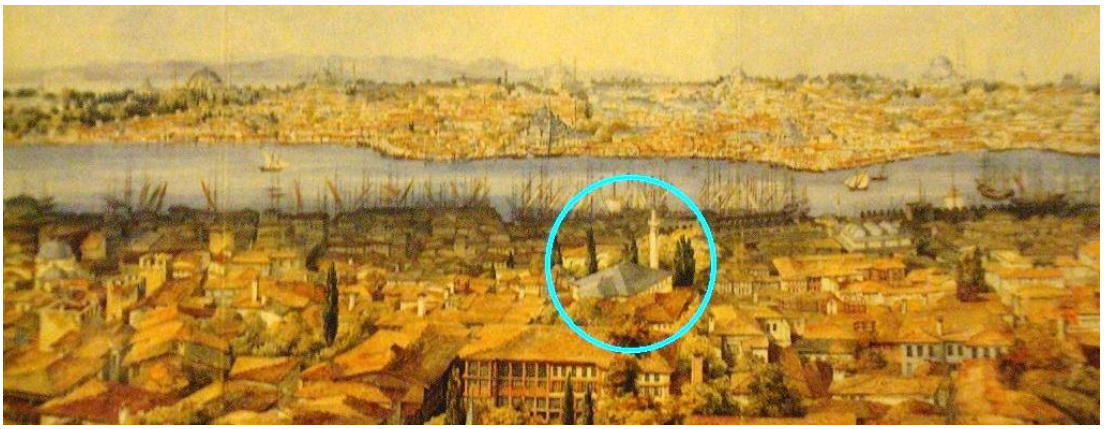
> "Fransisken rahipleri dört yüz yıldır Galata'da papazlık yapmaktadırlar. Ne var ki yangından sonra kiliseleri camiye çevrilmiştir. Franklar bu camiye Saint-François Camisi, Türklerse caminin yeniden yapımına katkıda bulunan günümüzdeki Valide Sultan'dan ötürü Valide Camisi adını vermektedir. Bu kilise, yaşamları düzenli olmayan İtalyan din adamlarının hatası sonucu yitirilmiştir. Onların evlerinde şarap ve rakı satılıyordu: İşte Türklerin en çok nefret ettikleri ticaret de budur. Rezil ve iğrenç bir yeri Allah'ın evi haline getirdiklerini yazdılar kuruluş belgelerine. Fransisken rahipler Pera'dan ayrılarak Fransa Büyükelçiliği yakınındaki bir eve çekildiler." (Tournefort, 2005, c.II, s.37)

Yapının vakfiyesine 1708'de yapılan üçüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.22-23)[121] de "sapkın resimlerin bulunduğu, putlara tapanların meskeni olan kilisenin Allah'ın yakıcı kahrıyla temizlendiği" vurgulanmaktadır. Tüm bu alıntılar göz önüne alındığında, San Francesco Kilisesi'nin yerine Galata Yeni Cami'nin inşa edilişinde dini nedenlerin baskın olabileceği düşünülebilir. La Motraye ve Tournefort'un ileri sürdüğü "yaşamı düzenli olmayan ve içki satan din adamları" savı Ayvansarayî'nin altını çizdiği şer'i müsaadenin olmayışına bir gerekçe olarak düşünülebilir. Ancak yukarıda özetlenen dönemin siyasi konjonktürünün, önceki seferlerde zorluklar çıkarılsa da yeniden yapımına izin verilen Katoliklerin bu başkilisesinin kesin olarak camiye çevrilmesini tetiklediği anlaşılmaktadır. Zira Silahdar Mehmet Ağa da yanan kiliselerin yeni baştan onarılması için gerekli iznin verildiğini, ancak Venedik Kilisesi'nin yıktırıldığını vurgulamıştır. Bu yüzden birçok faktörün bileşiminin bu dönüşümün önünü açtığı düşünülebilir. Sonuç olarak, II. Mustafa'nın fermanıyla ayrıntıları aşağıda verilen keşif yapılmış ve ardından, yine aşağıda verilen inşaat defterinde detaylandırıldığı gibi, yanındaki çeşmeyle birlikte cami inşa edilmiş ve Galata'daki en önemli Katolik yapısı yerini bir saltanat camisine bırakmıştır (Şekil 5.65, Şekil 5.66, Şekil 5.67).

[121] Bkz. Ek B.3.

Şekil 5.65 : Dessonville'in "Vue de Pera, Galata et d'une partie de Constantinople" adlı 1721 tarihli eserinde arka planda kırma çatısı ve minaresi görünen Galata Yeni Cami, (Erkal, 2011, s.214).

Şekil 5.66 : Henry Aston Barker'ın 1801 tarihli İstanbul panoramasında Galata Yeni Cami, (İstanbul Deniz Müzesi).

Şekil 5.67 : Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafında Galata Yeni Cami, (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü).

Padişah ve Valide Sultan caminin inşaatı tamamlandığı sırada İstanbul'da olmadıklarından, caminin resmi açılışı 26 Eylül 1699 (H. 1 Rebiülâhir 1111) Cuma

günü gerçekleştirilmiştir. Valide Sultan, Galata'da yaptırdığı caminin açılış törenine padişahı da davet etmiş ve cuma namazından sonra, hazırlattığı donanmış bir atla murassa bir kuşağı oğluna hediye etmiştir. Kethüda Mehmed Efendi'ye ve Valide Başağası Kurt Mehmed Ağa'ya da samur kürk, caminin yapımında görev alan 6 kişiye de hilat giydirilmiştir. Ayrıca cami hademeleri de ödüllendirilmiştir (Silahdar, 1962, Cilt I, s.27).

Yapının vakfiyesi ise 30 Nisan 1699 (H. 29 Şevval 1110) tarihlidir. Sakız Adası'ndaki camiyle Edirne'deki çeşmenin şartlarını birlikte düzenleyen bu vakfiyeye sonraki yıllarda dört zeyil yapılmış ve bazı yeni düzenlemeler getirilmiştir (Bkz. Bölüm 4.1.3) Caminin asıl görevlilerinin sayısı 26, diğer görevlilerinin sayısı 22, vakıf görevlilerinin sayısıysa 5'tir. Bunlara sırasıyla toplam 257, 140 ve 59 akçe gündelik verilmektedir (Bkz. Ek A.6). 19 Eylül 1700 tarihli ilk zeyilde Kuran okuması için görevlendirilen toplam 32 kişiye ise toplam 93 akçe ayrılmıştır (Bkz. Ek B.1)

Yapı hakkında bilgiler

BOA'daki "Gurre-i Rebiülevvel 1108" (M. 28 Eylül 1696) tarihli bir belge (BOA AE.SMST.II. 140 15533), Galata Yeni Cami inşaatı için Sermimaran-ı Hassa Mehmed Ağa tarafından hazırlanan keşifnâmedir. Bu belge sayesinde cami ve su yollarının inşaatı öncesinde yapılan tespitleri ve saptanan keşif bedellerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Belge, caminin görünüşü, plan tipi, ek yapıları, suyunun nereden getirildiği, hangi devşirme malzemelerin kullanıldığı ve işçilerin nereden getirildiği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle belgenin transkripsiyonu yapılmış ve orijinaliyle birlikte Ek C.17'de verilmiştir. Aşağıda, bu belgeden edinilen bilgiler verilecektir; saptanan keşif bedelleri ve diğer hesaplamalar içinse ekteki transkripsiyona bakılabilir.

Bu keşifnamedeki "cami-i mezburun binası ferman buyurulan Arab Camii resminde sakf olmak üzere" ifadesi dikkate alındığında, yapının "ferman buyurulan" şekilde, yani padişahın, belki de valide sultanın isteği üzerine, çok yakınındaki Arap Camisi'ne benzer planda ve çatılı olarak yapılmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de, mimari betimleme bölümünde görüleceği gibi, o güne kadar inşa edilen saltanat camilerinin aksine, kubbeli değil kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Bu isteğin arkasında, o zamana dek Galata surları içinde kubbeli camilerin

yapılmaması ve yakınındaki daha büyük Arap Camisi'nin kırma çatılı olması gibi nedenler olabilir. Bu da Osmanlı'nın çevredeki diğer yapılarla uyumlu bir mimariyi tercih ettiğini düşündürmektedir. Öte yandan, Tournefort gibi gözlemciler yapının bu biçimiyle, önceki valide sultan camileriyle kıyaslandığında sıradan bir cami olduğunu ileri sürmektedir (Tournefort, 2005, c.II, s.25).

Keşif bedelleri cami ve ek yapılarının inşa ücretleri için ayrı, su yolları için ayrı olarak hesaplanmıştır. En büyük keşif bedeli "müceddeden" ihya edilecek cami için hesaplanmıştır. Ayrıca bir adet şadırvan, bir adet kâgir su haznesi ve on adet tuvalet inşa edilecektir. Su yolları için yapılacak işlemler ise Samsunhane civarındaki maksemden camiye kadar su yollarının ve lağımların açılıp kâgir su terazilerinin inşa edilmesi, ayrıca şadırvana ve tuvaletlere giden kurşun boruların yapımı ve su yolu tamiridir. Ancak belgenin devamında, su yolları için başka bir alternatif daha sunulduğu görülmektedir.

Belgeye göre San Francesco Killisesi'nin enkazından sağlanan devşirme malzemeler arasında 8 adet orta boy sütun, 31 adet küçük sütun, 9 adet demir kiriş vardır ve bunlar keşif bedeline dâhil edilmemiştir. Bu malzemelerin doğrudan Galata Yeni Cami'de kullanılmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca moloz taş, tuğla ve yaklaşık 600 okka kapı, pencere, kapak demirleri, mevcut enkazdan ve duvarların yıkılmasından sağlanabilecek malzemeler olarak belirtilmiştir. Söz konusu malzemelerin bedelleri olan "baha-yı seng-i moloz ve tuğla ve ahen"den, enkazın atılması için verilecek ücret düşülmüş, kalan miktar da keşif bedelinden çıkarılarak cami inşaatı için genel yekûn hesaplanmıştır. Yine bu belgeye göre, "sadır olan emr-i şerif alişan mucebince", yani verilen emir gereğince, caminin inşaatında kullanılacak kereste, mühimmat ve çalışacak mirî (devlete ait) kölelerin nafakası tersaneden sağlanacağından bu masraflar hesaplanan keşif bedelinden düşülmüştür.

Caminin su yolları için yapılan keşfe göre Levend Çiftliği önündeki "Samsun hane" olarak anılan yerden su getirilecektir. Burada merhum Ömer Paşa'nın iki masura suyu olup yetimleri bu suyu satmak istemektedirler. Eğer bu suyun alınması ferman buyurulursa, çökük bacaların ve lağım ağızlarının temizlenmesi ve söz konusu iki masura suyun ücreti, keşif bedeli olarak belirtilmiştir. Levend Çiftliği önündeki bu noktadan Galata Sarayı suyunun maksemine kadar olan su yolu mevcuttur; ancak tamiri, lağımların temizlenmesi ve demir ve taş kapakların bakımının yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla tüm bu harcama kalemleri toplanarak su yolarının keşif

bedelinin yekûnu elde edilmiştir, ancak camiye suyun nereden getirileceği kesin bir şekilde belirlenmemiştir. Belgenin son bölümünde de görüldüğü gibi olanaklar sıralanarak seçim sultana bırakılmıştır.

Bu belge, "bende Mehmed Sermimaran-ı hassa hâlâ" ibaresiyle imzalanmış ve yanına mühür basılmıştır. Keşifnamenin Hassa Mimarları Ocağı başı Mehmed Ağa tarafından mühürlenmiş olması, günümüze ulaşmayan yapının mimarının kimliğini de ortaya koymaktadır. Mehmet Ağa, söz konusu belgenin düzenlenme tarihi olan 1 Rebiülevvel 1108'den (M. 28 Eylül 1696) önce hassa mimarbaşı olmuş ve 28 Zilkade 1109 (M. 7 Haziran 1698) tarihine kadar hassa mimarbaşılığı yapmıştır (Afyoncu, 1998, s.28).[122] Dolayısıyla söz konusu cami ve çeşmenin mimarlığını da onun üstlendiği anlaşılmaktadır.

BOA'daki 1 Muharrem 1110 (M. 10 Temmuz 1698) tarihli bir belge (BOA İE.EV. 26 3019), günümüze ulaşamayan Galata Yeni Cami'nin inşaatında kullanılan malzemeleri ve bedellerini, bitişiğinde yapılan çeşme ve su yolları için yapılan masrafları ve satın alınan arsalar için ödenen bedelleri ayrıntılı bir şekilde veren bir inşaat defteri olduğu için, yapı hakkında çok değerli bilgiler sağlayan bir kaynaktır. Orijinali ve transkripsiyonu Ek C.18'de verilen bu belgeden edinilen bilgiler ışığında inşaat ve istimlakler hakkındaki ayrıntılar aşağıda verilecektir. Yapılan ödemelerin miktarı içinse aşağıdaki çizelgelere bakılabilir.

Gülnuş Emetullah Sultan'ı, vakfiyelerinde de benzeri görülen övücü ifadelerle betimleyerek başlayan belge, valide sultanın Galata'da inşa ettirdiği cami, çeşme, su yolları ve satın alınan arsalar için yapılan masraflarla ilgilidir. Belgede geçen masrafların yapıldığı dönem, "El vaki fi gurre-i Şevvali'l-mükerrem sene 1108 ila gurre-i Muharremü'l-haram sene 1110" ifadesiyle, Şevval 1108'in ilk gününden Muharrem 1110'un ilk gününe kadar geçen süredir. Cami ve çeşmenin kitabelerindeki tarih de 1109'dur ve Hicri 1109 senesi 9 Temmuz 1698'de biter. Buna göre, miladi takvime göre 23 Nisan 1697'den 10 Temmuz 1698'e kadar geçen yaklaşık 15 aylık bir sürede inşaat tamamlanmış olmalı ve 1698'in 9 Temmuz'undan önce –kitabelerdeki1109 yılı bitmeden– cami ve çeşme açılmış olmalıdır. Ancak,

[122] Burada Mehmed Ağa'nın tahmini hassa mimar başı oluş tarihi en geç 16 Şaban 1108 (M. 7 Haziran 1697) olarak verilmiştir. BOA'daki 28 Zilkade 1109 tarihli ve BOA A. RSK 197 57 nolu belge ise Mehmed Ağa'nın görevden alınışına ve yerine eski mimarbaşı Hüseyin Ağa'nın getirilişine ilişkindir.

yukarıda görüldüğü gibi, padişah ve valide sultanın da katıldığı resmi açılış 26 Eylül 1699'da yapılmıştır.

1696 Mayıs'ında yanan San Francesco Kilisesi'nin yeniden yapımına -yukarıda da belirtildiği gibi- şeriatça müsaade edilmemiş ve arsası bir yıl kadar boş kalmıştı. Söz konusu inşaat defterinde geçen "Ber muceb-i hüccet-i şeriyye arsa-yı haliye istibdal olundu" ifadesinden bu boş arsanın, bedeli karşılığı satın alınmasına şer'i bir hükümle olanak sağlandığı anlaşılmaktadır. Yine "hüccet-i şeriyye" gereği bir oda ve fırın yeri ile iki oda alınmıştır. Ayrıca temessük ve hüccet ile iki kuyu ve tarla alınmıştır. Caminin yakınındaki çan kulesinin nısfı (yarısı) bedeli karşılığında alınmıştır. Buradaki amacın, bedelinin yarısını ödeyerek orada çan çalınmasının önüne geçmek olduğu düşünülebilir. Yine temessük ile cami bitişiğine inşa edilen çeşmenin yeri ve bir mahzen enkazı satın alınmıştır.

Söz konusu arsalar ve diğer emlak için ödenen bedeller dışında bir de hüccet verilmiştir. Bu arsaların, tarlanın, kuyuların, çan kulesinin ve odaların San Francesco Manastırı'na ait geniş arazide yer aldığı anlaşılmaktadır. İstimlak bedellerinin ve senetlerinin çoğunun –her ne kadar belgede belirtilmemişse de– manastırın sahibi olan Fransisken rahiplerine verildiği kabul edilebilir. Ancak aşağıda ele alınacak başka bir belgede (TSMA E. 0101 0002 032) de görüldüğü gibi "kimi Müslüman, kimi Frenk, kimi Yahud taifesinden" kişilere ait arsalar sahiplerinin rızasıyla satın alınmıştır. Verilen istimlak bedellerinin ayrıntıları Çizelge 5.6'da görülmektedir. Cami inşaatı için genel masraf kalemlerini ise alınan malzemeler, bunların nakli, işçilik ücretleri, yemek ücretleri ve kâtip, mutemet gibi görevlilerin ücretleri oluşturmaktadır. Söz konusu inşaat defterinden elde edilen diğer çizelgeler aşağıda verilmiştir.

Çizelge 5.6 : Galata Yeni Cami için alınan arsa vesaire için ödenen istimlak bedelleri, (BOA İE. EV. 26 3019).

Galata Yeni Cami için alınan arsa vesaire için ödenenler	Bedeli (akçe)
İki oda	57.000
Mahzen enkazı ücreti	50.000
Bir oda ve fırın yeri	39.000
Boş arsa	26.400
İki kuyu ve bir tarla	18.000
Çan kulesinin yarısı	18.000
Çeşme yeri	16.800
Hüccet	7.181
Toplam	*232.381*

Çizelge 5.7'ye –dolayısıyla söz konusu belgeye– göre en büyük üç harcama kalemini sırasıyla alınan taş (duvar taşı, yonma taşı, küfeki taşı ve mermer), kurşun (taşınması dâhil) ve çeşitli kerestenin bedelleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla caminin ana yapım malzemelerinin taş ve ahşap olduğu, çatının üzerininse kurşunla kaplandığı anlaşılmaktadır. Diğer büyük harcama kalemlerini ise pencereler için kullanılan demir; harç yapımında kullanılan kireç ve horasan; tuğla ve kiremit; pencereler için cam ve alçı; kapı, pencere, dolap ve kürsü için kullanılan ceviz ağacıyla bunlara takılacak menteşe, halka, karga burnu (kapı mandalı), yel demiri; çeşitli boyalar ve caminin çatısının üzerine (belgede kubbe şeklinde geçse de kastedilen çatının en yüksek noktası olmalıdır), minaresine ve minberine yerleştirilen alem (yaldızı ve işçiliğiyle beraber) oluşturmaktadır.

Çizelge 5.7 : Galata Yeni Cami inşaatında kullanılan malzemeler ve bedelleri, (BOA İE. EV. 26 3019).

Galata Yeni Cami inşaatı harcama kalemleri	Bedeli (akçe)
Duvar taşı, yonma taşı, küfeki taşı, mermer	600.991
Kurşun (taşımayla birlikte)	398.509
Çeşitli kereste	373.372
Kireç	236.040
Demir pencere	164.398
Tuğla ve kiremit	107.724
Horasan	88.534
Ceviz kapı, pencere, dolap kanatları, kürsü, tırabzan	57.751
Cam ve alçı	29.122
Çeşitli boya	27.275
Kubbe, minber ve minareye alem (yaldızı ve işçiliğiyle)	19.508
Menteşe, kapı halkası, karga burnu, yel demiri	18.650
Kömür (demir işlemek için)	8.487
Kova, kürek, ip, küfe	7.314
Kaldırım ücreti	7.070
Pencerelere pirinç tel	4.350
Cami kapısına ve minber kapısına tarih (yaldızı ve işçiliğiyle)	3.965
Cami dış duvarı ücreti	3.472
Hünkâr mahfili kafesi	2.900
Demir işçiliği	2.851
Kapı ve dolaplara kilit	2.542
Çeşme teknesi	2.200
Musluk, çeşme ve tuvaletlere lüle	1.392
Kandil için minareye alınan sırık ve kandil kutusu	1.370
Keten çöp	1.335
İki kurban	502
Toplam	*2.171.624*

Bedeli 10.000 akçeden daha az diğer masraflar ise demir işlemek için alınan kömür ve işlenmesine verilen ücret; kova, kürek, küfe, ip gibi malzemeler; kaldırım ve cami dış duvarı için verilen ücretler; pencerelere takılan pirinç tel; cami ve minber kapısına yazılan tarih için yaldız ve işçilik ücretleri; hünkâr mahfili için kafes; çeşmeye tekne; çeşme, abdest muslukları ve tuvaletler için lüle; kapı ve dolaplar için kilit; kandil için minareye alınan sırık ve kandil kutusu; keten çöp ve caminin temeli konulduğunda kesilen iki kurbandan oluşmaktadır.

Cami inşaatında çalışan çeşitli işçilere verilen gündelikler, yemek ücretleri, inşaatı denetleyen ve ücretleri dağıtan mutemet, gelir gider hesaplarını tutan kâtip gibi görevlilerin ücretleri de Çizelge 5.8'de görülmektedir. İnşaatta en çok taşçılar çalışmış, onları dülger, hamamcı, rençber, kurşuncu, demirci, nakkaş, lağımcı, sıvacı ve camcılar takip etmiştir. Alınan kereste, taş, kireç ve horasanın taşınması için hamaliye ücreti ödendiği gibi taşın deniz yoluyla nakli için kayık ücreti de verilmiştir.

Çizelge 5.8 : Galata Yeni Cami inşaat defterine göre gündelikler ve diğer görevli ücretleri, (BOA İE. EV. 26 3019).

Galata Yeni Cami işçi gündelikleri ve diğer ücretler	Bedeli (akçe)
Taşçı gündeliği	284.308
Esirlerin yemek ücreti	174.448
Dülger gündeliği	83.600
Hamamcı gündeliği	83.150
Rençber gündeliği	70.896
Kâtip	39.240
Kurşuncu ücreti	39.190
Hamaliye	25.509
Bina görevlileri yemek ücreti	24.215
Taş nakli için kayık ücreti	22.659
Demirci gündeliği	19.920
Nakkaş gündeliği	18.560
Lağımcı gündeliği	18.560
Sıvacı gündeliği	16.260
Camcı gündeliği	6.560
Toplam	*927.075*

Cami için yapılan genel harcamalar bu şekilde verildikten sonra caminin iç döşemesi ve aydınlatması için yapılan masraflar ayrı bir bölümde verilmiştir. Bedelleri Çizelge 5.9'da verilen bu masrafların ayrıntıları mimari betimleme bölümünde ele alınacaktır.

Çizelge 5.9 : Galata Yeni Cami inşaat defterine göre caminin iç döşemesi ve aydınlatması için yapılan harcamalar, (BOA İE. EV. 26 3019).

Galata Yeni Cami döşeme ve aydınlatma masrafları	Bedeli (akçe)
Cami döşemesi için uşak halıları	165.249
Mühr-i Süleyman ve cami donatımı	37.853
Mısır hasırı	29.862
Hünkâr mahfili döşemesi için Acem halıları	26.040
İki büyük bakır şamdan	11.685
İki pirinç şamdan	11.000
Kaba hasır	9.618
Cami kapılarına perde	5.431
Mihrap, kürsü, minber için halı seccade	2.550
Minber kapısına ve merdivenine çuha	1.792
Cami tavan örtüsü	1.305
Askı için çuha	1.240
Toplam	*303.625*

Camiye akan su yollarının tamiri ve inşası için yapılan masraflar da defterde ayrı bir başlık altında kaydedilmiş ve Çizelge 5.10'da verilmiştir. Bu da caminin inşasıyla beraber camideki abdest muslukları ve tuvaletlerle cami bitişiğindeki çeşmenin su ihtiyacının, inşaatın önemli bir parçası olarak düşünüldüğünü gösterir. Zira yeni bir cami inşa edilirken gereken suyun yapıya ulaştırılması inşaat sırasında çözülmesi gereken bir meseledir (Çeçen, 1999). İnşa edilen su yolları için lağımlar kazılmış ve bacalar açılmıştır. Açılan 1786 kulaçlık[123] su yolu için kazılan lağımlara künkler döşenmiş, taş duvar örülmüş ve üzerine taş kapak kapatılmıştır. Künkleri sarmak için kenevir, boruları lehimlemek için kalay kullanılmıştır. Kazılan lağımlardan çıkarılan toprak ise denize taşınmıştır.

Keşif defterinde hesaplanan toplam keşif bedeli 1.517.755 akçe iken gerçekleşen harcamaların toplamı, inşaat defterine göre 4.855.871 akçedir. Bu da keşfin üç katı kadar harcama yapıldığını göstermektedir.

TSMA'daki bir belgedeyse (TSMA E. 0101 0002 029) caminin hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesi için yapılan masraflar yer almaktadır. Orijinali ve transkripsiyonu Ek C.5'te verilen belgede yer alan ve başında "şevketlü ve mehabetlü hünkârımızın odasına ve mahfil-i şerifi döşemesi için alınan eşya" yazan harcamalarının ayrıntıları Çizelge 5.11'de verilmiştir.

[123] 1 kulaç=1,895 m olmak üzere 1786 kulaç=3384,47 m'dir.

Çizelge 5.10 : Galata Yeni Cami inşaat defterinde su yolları için yapılan harcamalar, (BOA İE. EV. 26 3019).

Galata Yeni Cami su yollarının masrafları	Bedeli (akçe)
Baca ve lağım işlenmesi	815.400
Bezir yağı	55.921
Lağımlardan çıkan toprağın denize nakli	45.800
Duvar taşı ve taş kapak	32.500
Çeşitli kereste	22.787
Kenevir	18.662
Künk	13.245
Su yolcuları gündeliği	12.760
Löküncü gündeliği	10.810
Taş kapak ve duvar taşı hamaliyesi	7.952
Boru lehimi için kalay ve lökün için pamuk ve fıçı	2.137
Çivi	1.743
Toplam	*1.039.717*

Çizelge 5.11 : Galata Yeni Cami hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesi için yapılan masraflar, (TSMA E. 0101 0002 029).

Harcama kalemi	Bedeli (kuruş)
Hünkâr kasrı ve mahfili için 12 Bursa yastığı, tanesi 6'şar kuruştan	72
Yastık işleri için sarı murra	15
Hünkâr kasrı ve diğer yerlerine minder için 20 arşın çuka, arşını 2,5 kuruştan	50
Hünkâr mahfilindeki taht üzerine minder için 9 arşın Hatayî, arşını 1 kuruştan	9
Hünkâr kasrına ve mahfiline perdelik için kutnu	32
Çuka minderler için saçak, gaytan ve halka	9
Minder ve yastıklar için yapağı	70,5
Minderlere astar	15,5
Terzi ve yorgancı ücretleri	16
Gülabdan ve buhurdan	16
Buhur için küçük şamdanlar	7
Padişah için çuka seccade ve işçiliği	45,5
Toplam	*357,5*

Bu masrafların hemen altında Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin masrafları yer almaktadır. Bu nedenle caminin hünkâr kasrı ve mahfilinin döşemesinin, söz konusu çeşmenin inşa tarihi olan H. 1111'de (M. 1699/1700) veya hemen öncesinde yapıldığı düşünülebilir. Muhtemelen bu döşeme işlemi, yukarıda ele alınan caminin resmi açılış tarihi olan 26 Eylül 1699 (H. 1 Rebiülâhir 1111) günü öncesinde gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Dönem tarihçilerinden Silahdar Mehmet Ağa'nın *Nusretnâme*'de anlattığı bir olay, resmi açılışının üzerinden henüz bir yıl geçen Galata Yeni Cami'nin minaresinin nasıl yıkıldığıyla ilgilidir:

> "1112 Rebiülevvel 23'üncü Salı [M. 7 Eylül 1700] günü (….) iki namaz arasında düşen bir yıldırım Galata'da Valide Camii minaresini bileziğine kadar yıkmıştı. Gerçi minarenin temeli sağlam kalmışsa da onarılamayacak kertede harap olmuştu. Bunun üzerine tümünün temelden ve yeniden yapılması buyuruldu. Yıldırım düşerken camide Bosnalı Mustafa Efendi vaaz ediyordu. Olay sırasında korkuyla kendisini kürsüden fırlatıp atmış, cemaatten birçoğu ise yüzüstü yere kapaklanmışlardı, bir kısmının da dilleri tutulmuştu. Minarenin enkazından çıkan toz duman her yanı kaplamış, caminin duvarları boydan boya yarılmıştı." (Silahdar, 1962, Cilt II, s.39)

Silahdar Mehmet Ağa, ertesi perşembe günü Galatasaray civarında çıkan yangında harap olan kefere evlerinden bahsederek minarenin yıldırımla yıkılmasına sevinenlerin sevincinin kursaklarında kaldığını söyler (Silahdar, 1962, Cilt II, s.39). Anlaşılan, San Francesco Kilisesi'nin yerine bir cami inşa edilmesinden dolayı bölgedeki Hristiyanların duyduğu hoşnutsuzluk devam etmektedir.

TSMA E. 79/3 (E.0039/13-3) nolu ve Rebiülevvel 1112 (M. Eylül 1700) tarihli bir belge[124], Gülnuş Sultan'ın Galata'da yaptırdığı caminin içine ve dışına, bazı yerlerine, minareye, yeni baştan bina olunan yerlere harcanan parayı bildirmektedir. Yukarıda Silahdar Mehmet Ağa'nın aktardığı doğal afetin hemen ardından düzenlenen bu belge, valide sultanın camisinin onarımının çok hızlı gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu onarım için alınan malzemeler ve işçilere verilen ücretler Çizelge 5.12'de gösterilmiştir.

Yine aynı belgenin yan sayfası, Gülnuş Sultan'ın Galata'daki camisinin avlusu genişletilmek istendiğinden biraz arsa eklemek ve tuvaletleri camiye yakın olduğundan bunları camiden uzak yere naklederek yeni baştan inşa ettirmek için harcanan ve gayrimüslimlerden alınan boş arsalara verilen parayı belirtmektedir. Tuvaletlerin inşası için alınan malzemeler ve çalışan işçi ücretlerinin kayıtlı olduğu, avlunun genişletilmesi için satın alınan arsa bedellerinin yazıldığı bu defterin ayrıntıları Çizelge 5.13'te verilmiştir.

[124] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.19.

Çizelge 5.12 : Galata Yeni Cami'nin Rebiülevvel 1112 (M. Ağustos/Eylül 1700) tarihli onarımında minare için yapılan harcamalarla diğer işçilik ücretlerinin defteri, (TSMA E. 79/3 [E.0039/13-3]).

Harcama kalemi	Bedeli (kuruş)
Minarenin iskelesi için gereken muhtelif kereste ve hamaliyesi	36
Minarenin iskelesi için gereken ekser mütenevvi ve demir kanat vesaire	45
Minare için gereken yontma taş	132
Minare için gereken kireç, horasan, beziryağı, kurşun ve şerefeye Kaşî çini ve cami içinde gereken rençber, nakkaş vesaire	241
Minarenin dülger, taşçı, ırgat, vesaire ücreti	449
Minarenin ve caminin alemlerine eklenen bakır, yaldız ve ustalıkları (yeni baştan)	301
Toplam	*1215*

Çizelge 5.13 : Galata Yeni Cami'nin Rebiülevvel 1112 (M. Ağustos/Eylül 1700) tarihli onarımında avlunun genişletilmesi ve tuvaletlerin camiden uzak bir noktada yeninden inşası için yapılan harcamaların defteri, (TSMA E. 79/3).

Harcama kalemi	Bedeli (kuruş)
Tuvaletlere gereken kereste, duvarlarının içine hatıl olması için, vs.	214
Ekser mütenevvi ve demir ökçe ve demir kanat ve yollarına kurşun boru, vs.	124,5
Taş, kursi taşı, kapaklık taşı, tuğla, kiremit, kireç, horasan ve hamaliye, vs.	266
Beziryağı, zeytinyağı, kendir, keten çub, keten ve kendir ipi, vs.	55,5
Dülger, taşçı, ırgat, sıvacı, kaldırımcı, su yolcu ücretleriyle moloz ihracı ücreti, vs.	1057,5
Camiye bitişik olan kefereye ait boş arsanın cami avlusunun genişletilmesi için satın alınması bahası	97,5
Yine camiye bitişik olan başka bir boş arsanın cami avlusuna eklenmek üzere alınması	308,5
Toplam	*2124*
Genel toplam (minare inşasıyla birlikte)	*3339*

Kethüda Mehmed Efendi, tüm bu işlemlerden sonra yazdığı anlaşılan –dolayısıyla Rebiülevvel 1112'nin (M. Ağustos/Eylül 1700) hemen sonrasına tarihlenebilecek– ve bir bakıma caminin yapım sürecini istimlaklerden başlayarak özetleyen tezkiresinde (bkz. Ek C.20) Gülnuş Sultan'a hitaben şöyle demektedir:

> "(…) Bu cami-i şerifin zemini arsa-i hâlîye değil idi. Mübaşeret olunduğu esnada resm olunup gereği gibi münasip yerli yerinde bina olunup kusur bir şeyi kalmaya. Ve benim devletli efendim bu kenise yerinin her ne kadar arsa ve zemini var ise cirmine göre cami-i şerif ve abdest muslukları ve kenifleri bina olunup ve tekmil olunmuş idi. Ve cami-i şerif etrafında olan arsa-i hâlîyeler ki bunlar evvel ve şimdi alınıp cami-i şerifin avlusuna zam ve

ilhak olunan arsa 2194 arşın olup kimi Müslüman ve kimi Frenk ve kimi Yahud taifesinin olmağla bir tarikle ellerinden alınmayıp böyle hâlî üzere kalmış idi. Ve devletlû sultan cami-i şerifidir deyu yerlerimizi bizler az akçe ile vermeziz dediklerinden ber-vechle olmaduğundan böyle ferâgat gelmiş idi. Elhamdülillah-i Teâla eyyam-ı devletinizde tedricle ve sahiplerinin rızasıyla alınıp cami-i şerifin etrafı tathir olunmuştur." (TSMA E. 0101 0002 032)

Tezkiredeki bu ifadede, caminin zemininin boş olmadığı, yerinde bir kilise bulunduğu ve inşaata başlandığında ne kadar yer var ise çizilen plana göre en uygun şekilde caminin, abdest musluklarının ve tuvaletlerin tamamlandığı belirtilmektedir. Caminin etrafındaki boş arsalar -daha önceden ve şimdi- alınarak cami avlusuna eklenmiş, toplam 2194 arşınlık alan ilhak edilmiştir. Kimi Müslüman kimi Avrupalı kimi de Yahudi taifesinden olanların elindeki bu arsalar bir yolu bulunup zorla alınmamış ve bir süre boş kalmışlardır. Valide Sultan'ın camisi için kullanılacağını bildiklerinden arsalarını düşük fiyata satmak istememişlerdir. Nihayet, Gülnuş Sultan'ın nüfuzu sayesinde, arsaları aşamalı olarak alınmış ve caminin etrafı "temizlenmiştir".

Tezkirenin devamında, yukarıdaki belgelerde masrafları görülen avlu duvarı genişletmesi, tuvalet yapımı ve minare yenilemesiyle ilgili açıklamalara yer verilir:

"(…) Cami-i şerif etrafına müceddeden 2979 arşın duvar bina olunup havlusu vasî olup gerek cami-i şerif ve havlusu ve gerek muslukları ve gerek kenifleri yerli yerinde olup mukaddem bina olunan on kenif idi. Yedi kenif dahi ziyade bina olunup 17 kenif olmuştur. Ve ziyadesiyle lüzumu var idi. Ve keniflerin suyu firavan olmağla ol semtlerin halkı cümle ol mahalle gelirler. Ve benim devletlû efendim, cami-i şerifin içerisinde ve taşrasında lüzumu olan mahalleri tebdil eylemişimdir. Ferman efendimindir. Ve minare evvel ince ve yufka idi deyu ferman buyurmuşsuz. Minare temelinden mizan ile ve her taşından dörder demir kanat ve kurşun ile bina olunup kavi ve müstahkem bina olunur. Hak Teâla hıfz eyleye. Saikaya dağlar bile tahammül edemez. (…)" (TSMA E. 0101 0002 032)

Caminin etrafına yeni baştan 2979 arşın duvar örülerek avlusu geniş bir hale getirilmiştir. Cami, avlusu, muslukları ve tuvaletleriyle tam olup ilk başta inşa edilen tuvalet sayısı 10'dur. Ardından 7 tuvalet daha inşa edilerek caminin toplam 17 tuvaleti olmuştur. Buna fazlasıyla ihtiyaç duyulduğunu söyleyen Kethüda, tuvaletlerin suyu bol aktığı için civardaki semtlerin halkının hep buraya geldiğini belirtmektedir. Muhtemelen yukarıda ele alınan yıldırım düşmesinin ardından, caminin içinde ve dışında gerekli yerler onarılmış, daha önceden ince olmasından şikâyet edilen minare yeniden yapılırken temelinden itibaren ölçülü bir şekilde ve her taşında dörder demir kanat ve kurşunla sağlam ve dayanıklı olarak inşa edilmiştir.

Yine de Kethüda "Allah korusun" demeyi ve böylesi felaketlere dağların bile dayanamayacağını söylemeyi ihmal etmemektedir.

TSMA E. 79/6 nolu tarihsiz belge[125], Galata Yeni Cami'nin avlusunu genişletmek, imamlara evler ve kiraya verilmek için odalar yapmak üzere yeni satın alınan arsalarla cami avlu genişletilmesi için yeni baştan örülen 650 arşın duvar için yapılan harcamaları vermektedir. Toplamda 170.808 akçe olan masrafların 70.400 akçelik kısmını ikisi caminin kıble tarafında, biri imamlara haneler yapmak için cami civarında alınan arsaların bedelleri oluşturmaktadır. 100.408 akçelik harcamayı ise örülecek duvar için satın alınan tuğla, kiremit, kereste, kireç, horasan, pencereler için çerçeve taşı, 6 büyük demir pencere ve diğer malzemelere ödenen paralar; dülger, başçı, lağımcı ve diğer işçilere ödenen ücretler; nakliye ve yemek masrafları oluşturmaktadır. Bu belgeden, cami avlusunun genişletilen duvarına 6 büyük demir pencere takıldığı, "cami-i şerifin önünde olan bahçeden" mezbele atıldığı öğrenilmektedir.

Satın alınan söz konusu arsalar üzerine, Bölüm 4.2.1'de ele alınan TSMA E. 79/4 ve 5 nolu belgelerde görüldüğü gibi, cami yakınında, birinci ve ikinci imamlara tahsis edilmek üzere alt ve üst katları olan, hariciyeli iki ev yapılmıştır. Ayrıca, imam evlerine bitişik ve camiye nazır, alt ve üst katları olan, avlulu yedi ev ve cami avlusuna bitişik iki mahzen de kiralanmak üzere inşa edilmiştir. Bir başka belgedeyse caminin etrafına yapılan söz konusu vakıf hanelerinin dökümü şu şekilde verilmiştir:

> "Cami-i şerifin abdesthanesi üzerinde birbirine muttasıl yedi bab avlu odalar; yine cami-i şerifin kıblesi tarafında vaki sabıka ahur halifesi İbrahim Ağa'dan alınan iki bab hanedir; yine cami-i şerifin avlu duvarına muttasıl bir bab hanedir; Sulu Manastır'da Abdi Çelebi Mahallesi'nde bir bab hanedir; cami-i şerifin imamlarına meşruta olmak üzere iki hanedir." (TSMA E. 0101 0002 014)

Burada geçen yapılardan Sulu Manastır'daki hane, cami çevresinde olmadığı halde vakfa gelir getiren yapılardan biri olduğu için bu döküme dâhil edilmiştir. Üçüncü vakfiyeye yapılan birinci zeyilde görüldüğü gibi bu belgelere konu olan iki hane,

[125] Bu belgenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.99-100.

cami imamlarına tahsis edilmiş, geri kalan tüm mülklerinse kiralanıp elde edilecek gelirin vakfa aktarılması şart koşulmuştur (VGMA, defter no: 1640, s.19).[126]

Caminin inşası sırasında ya da sonrasında istimlakler ve yeni düzenlemeler yapıldığı farklı kaynakların ifadelerinden de anlaşılmaktadır. *Sicill-i Osmanî*'ye göre Gülnuş Sultan büyük oğlu II. Mustafa devrinde "Galata Yeni Camii'ni inşa ve Arap Camii avlusundaki zimmîleri ihraç ederek orayı ihya etmiştir" (Mehmed Süreyyâ Bey, 1996, c.1, s.63); ancak bu veri herhangi bir belgeye dayandırılmaz. Emine Berksan ise cami çevresindeki Hıristiyan mahallelerinin de halkın isteği üzerine kaldırılarak buralara Müslümanların yerleştirildiğini TSMA E. No. 79/2 nolu belgeyi referans vererek yazar (Berksan, 1998, s.31).

Ancak, Mayıs 1699-Eylül 1700 arasına tarihlenebilecek ve Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmet Efendi tarafından kaleme alındığı anlaşılan bu belge[127] yeniden incelendiğinde, Galata'daki cami çevresine yaptırılan evlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Belgede, Galata'daki caminin çevresinde hep kâfir evleri olup hiç Müslüman evi bulunmadığından, "bari caminin etrafında Müslüman evleri olsun" diye yeni baştan yedi avlu hanesi inşa ettirildiği bildirilir. "Bu haneler cami hizmetlilerine verilerek hem her bir haneden ayda 30'ar akçe cami vakfına gelir sağlanır hem de cami etrafına rağbet edilir," denir. Söz konusu hanelere harcanan paranın vakfın hesabından ya da valide sultandan sağlanabileceği belirtilir. Bunun da bir hayır işi olduğu, bu hanelerde oturanların gece gündüz Gülnuş Sultan'a hayır dua edecekleri vurgulanır. Nitekim cami çevresine yaptırılan bu evler üçüncü vakfiyeye yapılan birinci zeyle de yansımıştır. Ancak bu evlerin imamlara meşruta olarak verildiği ve vakfın bunlardan bir kira geliri sağlamadığı anlaşılmaktadır.

Yapının vakfiyesine 1708'de yapılan üçüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.22-23)[128] ise Gülnuş Sultan'ın Galata Yeni Cami'nin etrafında Müslümanlar için pek çok yeni menziller ve meskenler yaptırdığı, Bereketzade Mahallesi'nin caminin yapılması ve civarına Müslümanlar için inşa edilen evlerle eşsiz bir güzelliğe kavuştuğu belirtilmektedir. Sonuç olarak Gülnuş Sultan'ın camisini bir kilise yerine

[126] Bkz. Bölüm 4.1.3.2

[127] Yine TSMA E. No. 79/2 nolu bu belge üzerinde yer alan ve Galata'daki camide Kuran okunmasıyla ilgili henüz vakfiyeye yansıtılmamış Kethüda Mehmet Efendi'ye ait öneri nedeniyle belgenin, caminin 30 Nisan 1999 tarihli vakfiyesinden sonra, 19 Eylül 1700 tarihli ilk zeyilden önce düzenlenmiş olması gerekmektedir.Belgenin orijinali için bkz. Ek C.6.

[128] Bkz. Ek B.3.

inşa ettirmesi ve çevredeki bazı gayrimüslim evlerini yapının arsasını genişletmek için istimlak etmesi dışında cami çevresine Müslümanlar, en azından cami görevlileri için evler yaptırarak burada ikinci bir dini dönüşümü gerçekleştirdiği söylenebilir.

Ne var ki TSMA'daki bir belgede yer alan ve Kethüda Mehmed Efendi'nin tahminen H. 1117'de (M. 1705/1706)[129] kaleme aldığı tezkiredeki şu ifade, caminin yapımının üzerinden sekiz yıl geçtikten sonra bile caminin çevresinde hâlâ gayrimüslim evlerinin çoğunlukta olduğunu düşündürmektedir:

> "(…) Benim devletlû efendim 'cami-i şerifin etrafında kefere evleri ve gemiler ihata eylemiş' deyu işaret buyurulmuş. Benim efendim hak budur ki efendimin cami-i şerifi kesret-i cemaat konusunda Ayasofya-i sanidir. Bihamdullah-i Teâla bu dahi efendimin baht-i saadetlerindendir. Ol cami-i şerife olan rağbet ol etraftan olan camilerde yoktur. (…)" (TSMA E. 0101 0002 033)[130]

Gülnuş Sultan'ın caminin etrafının gayrimüslim evleri ve gemileriyle çevrilmesinden yakınması üzerine Kethüda bunun doğru olmadığını gösterecek bir yanıt verememiştir. Ancak, cemaatinin bol olduğunu söylemiş, -muhtemelen mübalağa ederek- Ayasofya'dan sonra cemaati en çok olan ikinci cami olduğunu iddia etmiş, bunun da Gülnuş Sultan'ın talihi olduğunu vurgulamıştır. Bu camiye olan rağbetin semtteki diğer camilerden fazla olduğunu da eklemiştir.

Yapının Gülnuş Sultan sonrasındaki onarımları ve ortadan kalkışı

Yapının Gülnuş Sultan döneminden sonra geçirdiği onarımlara ait belgelere, gerek yapının mimarisine gerekse ortadan kalkışına ışık tutacağı için değinmekte yarar vardır. 17 Muharrem 1237 (M. 14 Ekim 1821) tarihli bir hatt-ı hümayun, Galata'daki Valide Sultan Camisi'nin "üzerlerinde olan kurşun ve sakfları ve sancaklar ve mahfil-i hümayun tariki ve hazine-i ab ve avlu duvarları ve müştemilat-ı sairesi harab ve muhtaç-ı tamir" olması sebebiyle 16.695 kuruşluk bir tamir masrafını konu edinmektedir (BOA İE HAT 6 582). 19 Cemaziyelahir 1263 (M. 4 Haziran 1847) tarihli bir belgeden (BOA İ. DH. 148 7663) ise Galata Yeni Cami'nin minare ve diğer mahallerinin tamiri için 6522 kuruş masraf yapıldığı öğrenilmektedir.

8 Zilhicce 1274 (20 Temmuz 1858) tarihli bir belge (BOA A. MKT. NZD. 260 7) "Sultan Ahmed Han validesinin Galata'daki camiine ait imareti uhdelerine geçirerek

[129] Belgenin tarihlendirmesi için bkz. Bölüm 5.11.2.1.
[130] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.21.

üzerine han inşa edenlerin zahire ihracı"yla ilgilidir. Bu belgeye göre, camiye bağlı bir imareti ya da ekmek veya yemek dağıtılan benzer bir yapıyı, bazı kişilerin her nasılsa sorumluluklarına geçirerek üzerine han inşa ettikleri ve buradan hububat ihracı yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak ne caminin yapılışına ait yukarıda verilen keşif ve inşaat defterlerinde ne de vakfiyede böyle bir imaretten söz edilmemektedir. Bu durumda, yapıya ait mülklerden birinin sonradan ekmek pişirilen veya yemek dağıtılan bir yere dönüştürülmüş olabileceği düşünülebilir.

12 Şevval 1291 (M. 22 Kasım 1874) tarihli bir belge (BOA ŞD 682 1) Galata'daki Perşembe pazarının dar sokaklarda açılması nedeniyle Yeni Cami avlusuna nakliyle ilgilidir. Gelip geçenlerin zorlanması nedeniyle pazarın bulunduğu yerden kaldırılmasına 6. Daire tarafından karar verilmiş ve şehremanetinin 16 Rebiülevvel'de aldığı karar gereği pazarın caminin avlusunda açılması uygun görülmüştür. Pazarda tabla açacak, küfe vs.yerleştirecek kişilerden alınacak para da caminin vakfına aktarılacaktır.

19 Zilhicce 1309 (M. 15 Temmuz 1892) tarihli bir belge (BOA ŞD 121 41) ile 5 Muharrem 1310 (M. 9 Ağustos 1892) tarihli iki belge (BOA BEO 47 3493; İ EV 1 5) Galata'daki Emetullah Valide Sultan Camisi'nin tamiriyle ilgilidir. Daha önce hazırlanan keşif defterine göre padişahın iradesiyle başlanan 49.000 küsur kuruşluk tamir sırasında, söz konusu keşif haricinde kalan caminin kurşunlarıyla minaresinin külahının da tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine yeni bir keşif yapılarak 14.953 kuruşluk bir masraf çıkarılmış ve bu masrafın da 1303 senesi bütçesi tertibinden verilmesi talebi bir tezkireyle Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne arz edilmiştir. Bu durumda daha önce yapılan keşif ya da tamire 1303 (M. 1885/1886) yılında başlandığı düşünülebilir.

11 Rebiülahir 1320 (M. 18 Temmuz 1902) tarihli bir belge (BOA Y MTV 232 54) Galata Yeni Cami'ye yerleştirilen subayların ve askerlerin buradan çıkarılması talebiyle ilgilidir. Caminin son cemaat mahalliyle odalarında subay ve askerlerin ikamet etmesi uygun olmadığından bunların buradan çıkarılıp Taksim Topçu Kışlası'na nakli ve caminin ilgili kısımlarının vakfa teslimi söz konusudur.

BOA'daki 10 Teşrinievvel 1322 (M. 23 Ekim 1906) tarihli belge (BOA ZB. 72 17) ve 21 Teşrinievvel 1322 (M. 3 Kasım 1906) tarihli iki belge (BOA ZB. 355 54; ZB. 375 15) "Galata'da Yeni Cami civarında imam meşrutası olan iki hanenin

karakolhane yapılmak üzere satın alındığı halde, yerlerine Bank-ı Osmani tarafından ahır yapılması" ile ilgilidir. Bu haneler, yukarıda tartışılan ve caminin vakfiyesine yapılan birinci zeyilde imamlara meşruta olarak verilmesi istenen "Galata Yeni Cami avlusuna bitişik olarak yeni inşa edilen iki mülk menzili" olmalıdır. 1905 tarihli Goad Haritası'nın 26. folyosunda Galata Yeni Cami'nin gösterildiği paftada (Şekil 5.68) camiyle beraber bir karakol olduğu da belirtilmiştir. Öte yandan belgelerin ve haritanın tarihi göz önüne alındığında, söz konusu camiye bitişik hanelerin karakola ya da ahıra çevirme işleminin 1905'ten daha erken bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. 29 Cemaziyülevvel 1331 (M. 6 Mayıs 1913) tarihli bir belgeye (BOA BEO 4170 312684) göreyse Gülnuş Emetullah Sultan Vakfı'na ait Galata Yeni Cami'nin birinci ve ikinci imamlarına meşruta olan iki evin 198, arsalarının 1300 Osmanlı lirası karşılığında satılmasına Fetvahane-i Amire'den izin verildiği öğrenilmektedir. Bu durumda, 1906 tarihli belgelerden sonra Bank-ı Osmani'ye satışın iptal edildiği ve söz konusu meşruta evlerinin 1913'te satıldığı düşünülebilir.

Şekil 5.68 : Aralık 1905 tarihli Goad Haritasının 26. paftasından ayrıntıda Galata Yeni Cami, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

R. 1330 (M. 1914/1915) yılına ait bir inşaat defteri (BOA EV. d. 31684) Galata'da Yeni Cami bitişiğinde inşa edilen deponun sıva ve badanası ile evrak odasının pencere tamir masraflarına aittir. Bu belgede yapıların mimari özelliklerine dair

herhangi bir bilgi edinilemese de caminin bitişiğinde bir depo inşa edildiği ve bir evrak odasının olduğu anlaşılmaktadır.

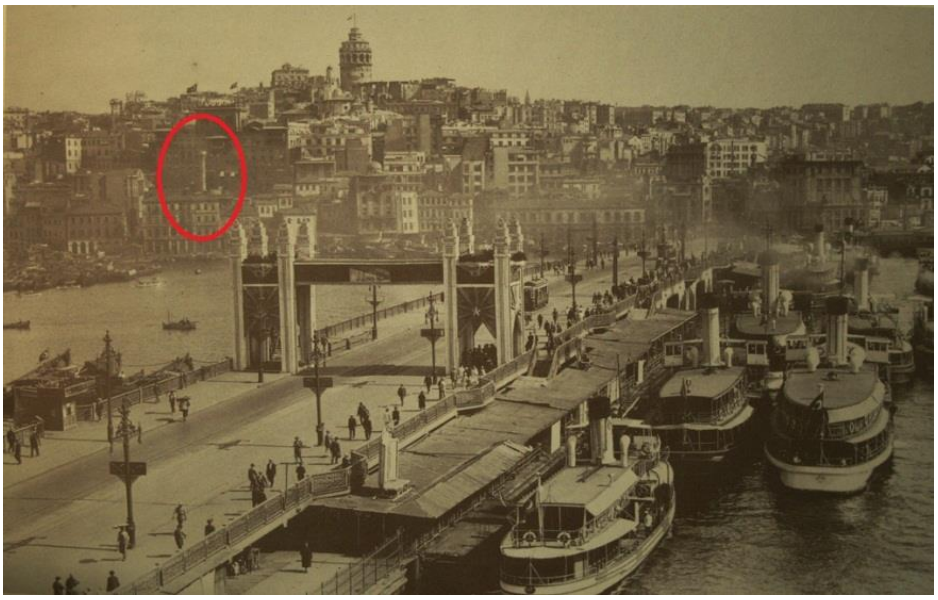
Galata Yeni Cami'nin ortadan kalkışı hakkında Reşad Ekrem Koçu "Uzunca bir zaman bakımsız kalmış, harap olmuş, sonra tamamen yıktırılmıştır; zamanımızda mevcut değildir" (Koçu, 1972, s.5954) derken, yapının akıbeti hakkında en kapsamlı bilgiyi, Semavi Eyice şöyle verir:

> "(…) Restorasyon yapılmak üzere sökülmüş ve uzun yıllar öylece bırakılmıştır. 1940'larda kâgir duvarları yıkılmış, sadece temelleri ve bodrum katı kalmış, 1957-58'de bunlar da yıkılarak burada büyük bir hırdavatçılar çarşısı kurulmuştur. Bu caminin ihyası için 1986'da yapılan girişim iş yerlerini kaybetmek istemeyen esnafın girişimleriyle durdurulmuştur." (Eyice, 2006, s.16-17)

Semavi Eyice'yle 24.02.2012 tarihinde yapılan görüşmede, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1909'lar) Vedat Tek'lerin öncülüğünde Galata bölgesindeki Arap Camisi, Yeni Valide Camisi gibi bazı tarihi yapıların restorasyonuna girişildiği, ancak peş peşe gelen Balkan ve I. Dünya savaşlarının başlanan restorasyonların yarım kalmasına sebep olduğu, Galata Yeni Valide Camisi'nin uzun yıllar çatısı açık ve metruk halde kaldığı öğrenilmiştir (Eyice, 2012). Gerçekten de 19. yy sonlarında sağlam olarak görülen cami (Şekil 5.69) 20. yy başlarına ait fotoğraflarda (Şekil 5.70) minaresi şerefesine kadar yıkık olarak izlenebilmektedir. Ünsal, bunu durumu "Valide Camii diye anılan bu anıt 1912 yılından itibaren tedricen yıkılmaya başlar" diyerek doğrulamaktadır (Ünsal, 1969, s.45). Halil Ethem de *Camilerimiz* adlı kitabında "Bugün kubbesi [çatısı] çökmüş ve tamamile harap bir haldedir" diyerek yapının 1933 tarihindeki durumunu dile getirmektedir (Eldem, 1933, s.90). Semavi Eyice, avlusundan geçtiğini anlattığı bu caminin yıkım tarihi olarak daha erken tarihli başka bir kitabında 1936 yılını verir (Eyice, 1969, s.16).

Şekil 5.69 : Kargopulo'nun 1875'e tarihlenen "Galata Köprüsü İnşaatı" fotoğrafında minaresi ve kısmen görünen çatısıyla Galata Yeni Cami, (Yerasimos, 1990, no: 6).

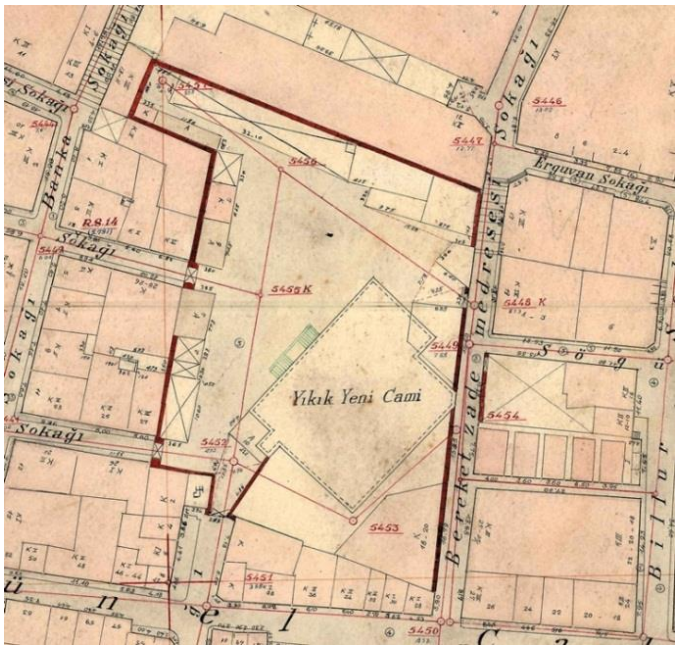

Şekil 5.70 : 1925-1928 arasına tarihlenebilecek Ali Enis Ozan'a ait bir fotoğrafta şerefesine kadar yıkık minaresiyle Galata Yeni Cami, (Yerasimos, 1990, s.38).

Erken Cumhuriyet dönemine ait haritalarda caminin bulunduğu ada "Yıkık Yeni Cami" olarak gösterilir (Şekil 5.71). 1940 tarihli Prost planındaki haritada "Espace Vert a Conserver"[131] ibaresiyle gösterilir ve üzerinden bir sokak geçirilir (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, demirbaş no: Hrt_004554). Bu süreci Başbakanlık

[131] Korunacak yeşil alan.

Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgeler de tasdik etmektedir. 10 Mart 1937 tarihli ve "Reisicumhur K. Atatürk" imzalı bir belgede "bedeli diğer hayrata tahsis edilmek üzere İstanbul'da Galata'da Yıkık Yeni Cami arsasının vakıflar kanununa göre satılması onanmıştır" (BCA, Dosya: 229-125, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 72.17..9). Ancak dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ, başbakanlığa yazdığı resmi yazıda söz konusu arsanın satışının "şehrin planını güçleştirecek mahiyette" olduğunu şöyle gerekçelendirir: "Çünkü bu yer Galata'nın son derece sıkışık binaları arasında bulunmaktadır. Bu mahallere bir hava menfezi vazifesi gördüğünü göz önüne alan Mütehassıs Prost yapmış olduğu planda burayı ihtiva eden tekmil adayı meydan olarak göstermiştir." Üstündağ, "bu arsanın belediyeye verilmese bile hiç olmazsa açık bir saha olarak kalmasını, bu yerin şimdiden satılıp binalarla doldurulmasına meydan verilmemesinin evkaf idaresine emir olunmasını arz eder." (BCA, Dosya: 8444, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 82.538..8. s.2) Ancak Başbakanlık'tan verilen yanıt olumsuzdur. Henüz kesinleşmemiş imar planlarıyla vakıfların tasarruf hakkına engel olmak doğru olmayacağından Galata'daki Yeni Cami arsası hakkındaki işlemlerin sürdürülmesine karar verilmiştir (BCA, Dosya: 8444, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 82.538..8. s.1, 3).

Şekil 5.71 : İstanbul Harita Şirketi'ne ait ve 20. Yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek haritanın H 9/4 paftasında "Yıkık Yeni Cami", (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, demirbaş no: Hrt_001671).

Şekil 5.72 : Bülent Tuvalo'nun 1956 tarihli Galata haritasında arsa ibaresiyle gösterilen ve üzerinde barakaların yer aldığı Galata Yeni Cami'nin yeri, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, demirbaş no: Hrt_002285).

1954 yılı itibariyle çeşmeleri ve minare kaidesinin bir parçası dışında Galata Yeni Cami'nin herhangi bir kısmı kalmamıştır (Ünsal, 1969, s.45). 1956 tarihli bir başka haritada ise aynı yer "arsa" notuyla ve üzerinde bir dizi barakayla gösterilmiştir (Şekil 5.72). 1930'larda yıktırılan caminin, uzun bir süre arsa halinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nihayet, bu arsa üzerine 1950'lerin sonunda inşa edilen Galata Hırdavatçılar Çarşısı, 17 Mart 1960 tarihinde dönemin başbakanı Adnan Menderes tarafından açılmıştır.[132] Dönem dönem Galata Yeni Cami'nin ihyası[133] gündeme gelse de günümüzde çarşı varlığını sürdürmektedir. Hatta Hırdavatçılar Çarşısı'nın, caminin üzerine oturduğu kaideyi kullandığı anlaşılmaktadır. Zira bugün çarşıda yer alan dükkânların bazıları, camiyle aynı yönde konumlandırılmıştır ve kıble doğrultusuna dik olarak sıralandıkları görülebilir (Şekil 5.73).

[132] Url-17. Milliyet gazetesinin 18 Mart 1960 tarihinde manşetten verdiği haberde, Adnan Menderes'in açılıştaki konuşması da yer bulmuştur. Bu konuşmada Menderes, İstanbul'un imarı sırasında zaruri olarak birçok gayrimenkul yıktırıldığını kabullenerek, vatandaşı ev, iş yeri değiştirterek tedirgin etmenin, bazı vatandaşların da istimlak bedelini geç almış olmasının endişesini de hissettiklerini söylemiştir. Anlaşılan, başbakan da imar çalışmalarının sebep olduğu yıkımların ve istimlakler sırasında yaşanan problemlerin farkındadır. Benzer yıkım ve istimlaklerin, Galata Yeni Cami'nin yapımı öncesinde de gerçekleşmesi, ayrıca başbakanın bu konuşmasından iki ay kadar sonra bir askeri darbeyle görevinden uzaklaştırılması ironik bir durumdur.

[133] İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivinde yer alan "1109 Ada 9 Parsel" numarasıyla kayıtlı Galata Yeni Cami dosyasındaki belgelere göre, 1986 tarihli bir ihya girişimi çarşı esnafının girişimleriyle sonuçsuz kalmıştır.

Şekil 5.73 : Galata Hırdavatçılar Çarşısı'nda dükkânların kıble doğrultusuna dik sıralanışı.

Caminin yerine Hırdavatçılar Çarşısı'nın inşa edilmesi sırasında, camiyle birlikte inşa edilen çeşmenin yönü değiştirilmiş ve onarım görmüştür (Egemen, 1993, s.298). Ayvansarayî'nin "cami-i şerifin harem kapısında çeşmesi dahi vardır" (Ayvansarayî, 2001, s.427) diyerek özgün yerini tarif ettiği, 1940'larda yapıyı ziyaret eden İbrahim Hilmi Tanışık'ın "halen mamur fakat sudan yoksun" (Tanışık, 1945, s.38) diyerek durumunu anlattığı çeşme, günümüzde çarşı içine dönük vaziyette ve suyu akar durumdadır.

Mimari betimleme

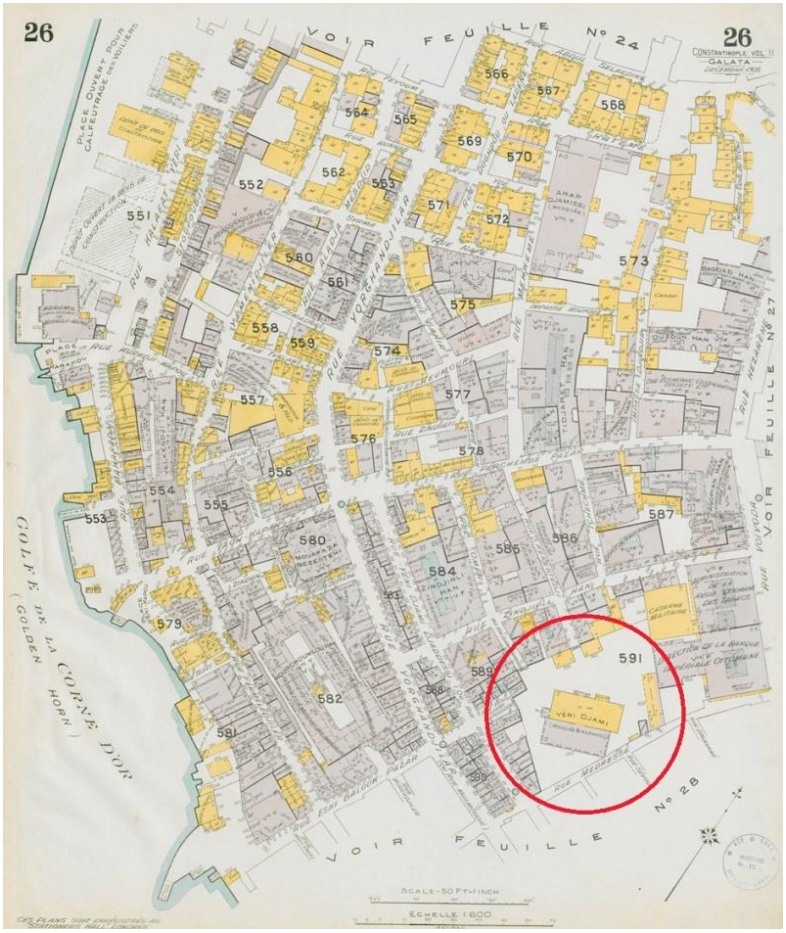
Günümüzde ayakta olmayan Galata Yeni Cami'nin nasıl göründüğünü anlayabilmek ve mimari betimlemesini yapabilmek için tarihi harita, gravür, resim ve fotoğraflara başvurmak gerekmektedir. DAI, IRCICA gibi fotoğraf arşivlerinde yapının 19. ve 20. yüzyıllarda çekilmiş bazı fotoğraflarına ulaşılmıştır. Ancak bunlar genellikle yapıyı uzaktan –Haliç'in karşı kıyısından ya da Galata Kulesi'nden– gösteren fotoğraflar olduğu için yapıyla ilgili ayrıntıları içermemektedir. Yapının yıktırılmadan önce alınmış olabileceği düşünülen rölövesine, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi dijitale aktarma sürecinde olduğu için ulaşılamamıştır. Fakat Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ndeki Encümen Arşivi'nden, yapının yakın plandan çekilen ve 1930'lara tarihlenen, cam negatiflerden dijitale aktarılmış 17 adet fotoğrafı edinilmiştir ve çoğu ilk kez burada yayınlanan bu fotoğraflar, yok olmuş bir yapıyı bir dereceye kadar restitüte etmeye olanak sağlamaktadır.

Semavi Eyice'nin "Yaşlı ağaçlarla kaplı büyük bir avlu içinde, dikdörtgen biçimli, üstü ahşap çatı ile örtülüydü" (2006, s.16) diye tarif ettiği, Cornelius Gurlitt'in "ticaret merkezinin ortasında, avlu içinde bir huzur köşesidir" (Gurlitt, 1999, s.76) dediği Galata Yeni Cami, Şekil 5.74'teki 1914 tarihli Alman Mavileri haritasının H 9/4 folyosunda ve Şekil 5.75'teki 1906 tarihli Goad haritasının 26. paftasında görüldüğü gibi, Galata'da, Perşembepazarı civarında ve Şekil 5.76'da görülen uydu haritasında işaretlenen yerde bulunuyordu.

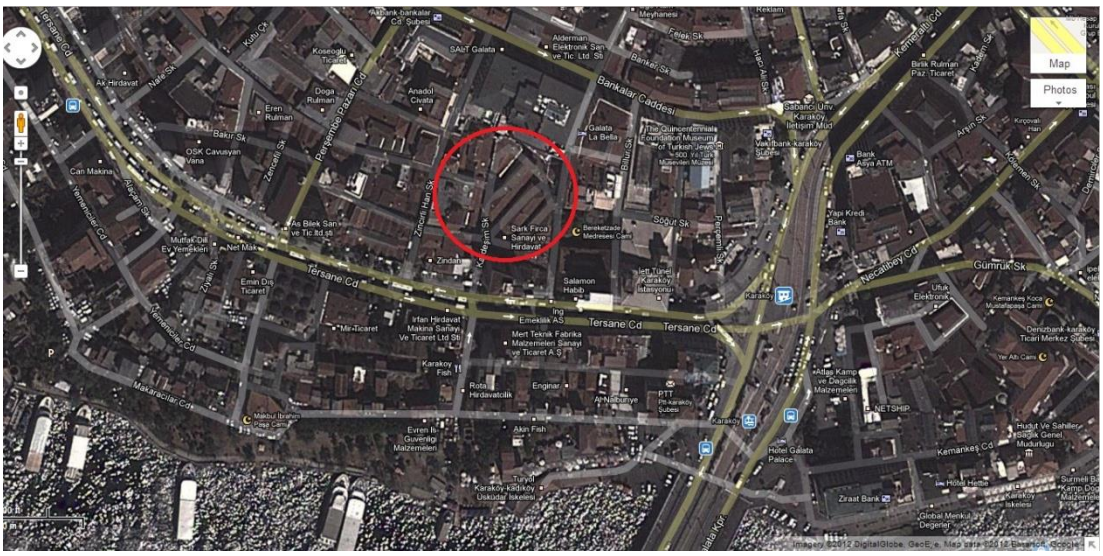

Şekil 5.74 : 1914 tarihli Alman Mavileri haritasının H 9/4 folyosunda Galata Yeni Cami, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

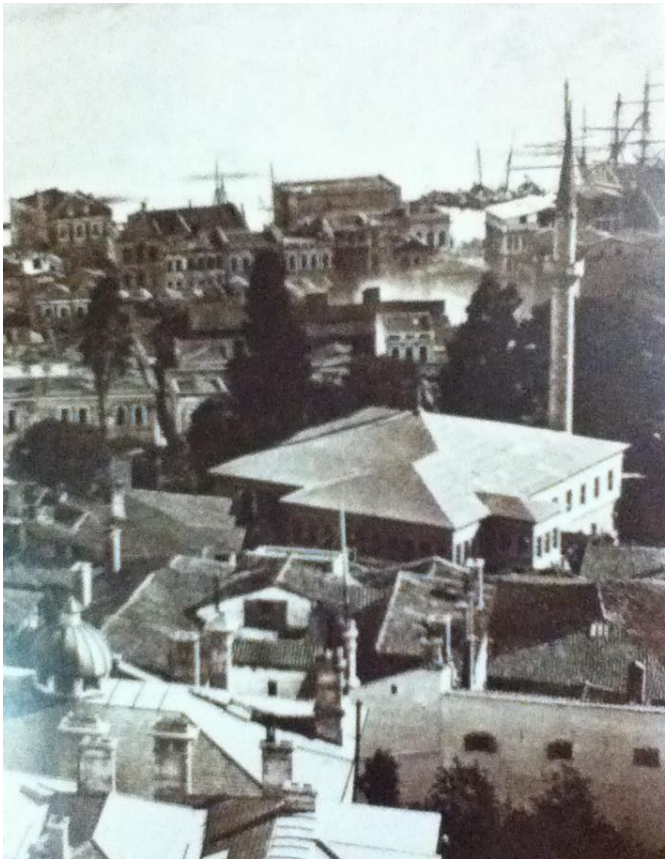
Yapıyı tarif edilen konumunda gösteren Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafı (Şekil 5.77) ile Henry Aston Barker'ın 1801 tarihli İstanbul panoraması (Şekil 5.66), Semavi Eyice'nin betimlemesindeki gibi yapının avlusu ağaçlarla kaplı, kırma çatılı ve dikdörtgen planlı olduğunu ortaya koyar. Avlunun içinden çekilen bir fotoğrafta (Şekil 5.78) da avluyu kaplayan ağaçlar ve bu avlunun geliş geçişler için kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 5.75 : 1905 tarihli Goad haritasının 26. paftasında Galata Yeni Cami, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

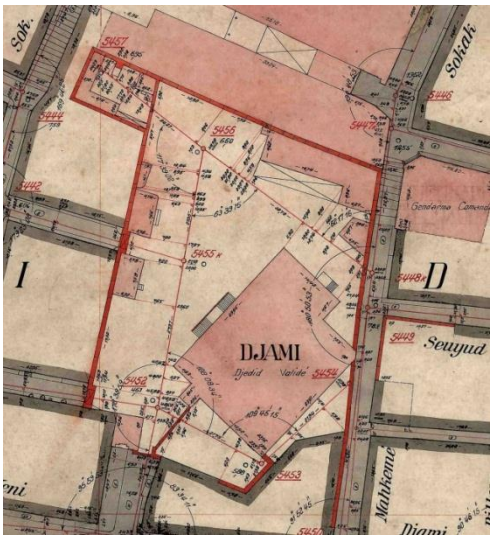
Şekil 5.76 : Galata Yeni Cami'nin yıkılmadan önceki konumu, (Url-3).

Şekil 5.77 : Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafından ayrıntıda Galata Yeni Cami, (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü).

Şekil 5.78 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlusu, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.79 : Alman Mavileri haritasından detay, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

Alman Mavileri haritasından alınan detaydan (Şekil 5.79) yapının vaziyet planını ve uzunluk, genişlik gibi kimi nicel özelliklerini saptamak mümkündür. Caminin mihrap duvarındaki genişliği 23,91 m, son cemaat yerindeki genişliği 29,95 m, son cemaat yerinden mihrap duvarına kadarki uzunluğu yaklaşık 23 m, sahnının uzunluğu ise yaklaşık 19 m'dir. Söz konusu haritada caminin ağaçlarla kaplı avlusunun kırmızı renkle gösterilen duvarlarla çevrelendiği görülmektedir. Doğu ve batıdaki kenarları birbirine paralel olan bir yamuk biçimindeki bu avlunun güneydoğusuna yerleşmiş olan cami, kıble doğrultusu nedeniyle avlu duvarlarına paralel değil, yaklaşık 45° açıyla yerleştirilmiştir. Caminin mihrap duvarıyla kuzeydoğu duvarının oluşturduğu köşe, avlunun doğu duvarına teğettir. Yerinde inceleme sırasında bu teğet noktasında küçük çaplı duvar kalıntıları tespit edilmiş ve duvarın ana malzemesinin küfeki taşı olduğu anlaşılmıştır (Şekil 5.81).

Şekil 5.80 : 1858-60 tarihli D'Ostoya haritasında Galata Yeni Cami, (Atatürk Kitaplığı, demirbaş no: Hrt_005692).

Şekil 5.81 : Hırdavatçılar Çarşısı'ndaki dükkânların Bereketzade Medresesi Sokağı'na bakan tarafında Galata Yeni Cami'ye ait küçük çaplı duvar kalıntısı.

Yine Şekil 5.79'daki haritaya göre, günümüze ulaşan çeşme, çevredeki diğer parseller nedeniyle açılı bir şekilde ilerleyen avlunun güney duvarı üzerinde yer alacak ve yüzü sokağa dönük olacak şekilde konumlanmış, haznesi ise avlunun içinde kalmıştır. Hırdavatçılar Çarşısı inşa edilirken, çeşme bu özgün konumundan sökülmüş ve yüzü çarşı içinde yer alacak şekilde doğuya doğru çevrilmiştir. Başka bir deyişle arkasında yer alan kâgir su haznesinin güney yüzünden sökülüp doğu yüzüne monte edilmiştir (Şekil 5.82).

Şekil 5.82 : Galata Yeni Cami avlu kapısı bitişiğindeki çeşmenin günümüzdeki konumu.

Yukarıda ele alınan belgelere göre, caminin inşasından kısa süre sonra camiye yakın konumdaki tuvaletler daha uzak bir köşede yeniden inşa edilmiş, cami imamlarına meşruta olmak üzere iki hane yapılmış, bunlara bitişik olarak ve abdesthane üzerinde yedi hane inşa edilmiş ve yine cami çevresine vakfa gelir getirmesi için avluya bitişik mahzen ve dükkânlar inşa edilmiştir. Caminin vakfiyesine yapılan birinci zeyilde verilen tariften (VGMA, defter no: 1640, s.19)[134] günümüze ulaşmayan, ancak camiye bağlı yapılar olarak düşünülebilecek ve caminin imamlarına tahsis edilen birbirine bitişik iki "mülk menzili" ile yine birbirine bitişik yedi bab yeni "mülk odası"nın genel özelliklerini anlamak mümkündür. "Mülk menzili" ifadesiyle anılan evlerin bir tarafı vakıf odalarına mahsus yola, bir tarafı da ana yola bakmakta olup diğer yönden cami avlusuyla sınırlanmışlardır. Ayrı kapılardan girilen bu evlerin dışında birer ayrı oda ve avlu vardır. İç taraflarında ise üst katta iki oda, bir sofa, bir dehliz ile alt katta bir oda, odunluk, avlu ve tuvalet vardır. "Mülk odası" şeklinde anılan yedi ev ise bir taraftan söz konusu iki meşruta evle, bir taraftan vakıf odalarına mahsus yolla, bir taraftan bir zimminin eviyle ve diğer taraftan da cami avlusuyla sınırlanmıştır. Her birine ayrı kapıdan girilir; üst katlarında birer oda, sofa ve dehliz; alt katlarında birer oda, sofa, avlu ve tuvalet vardır. Aynı zeyilde, yine cami avlusuna bitişik iki bab mahzen arsasından söz edilmektedir ki bunlar da San Francesco Kilisesi'nden kalan mahzenlerin harabelerini içeren arsalar olmalıdır.

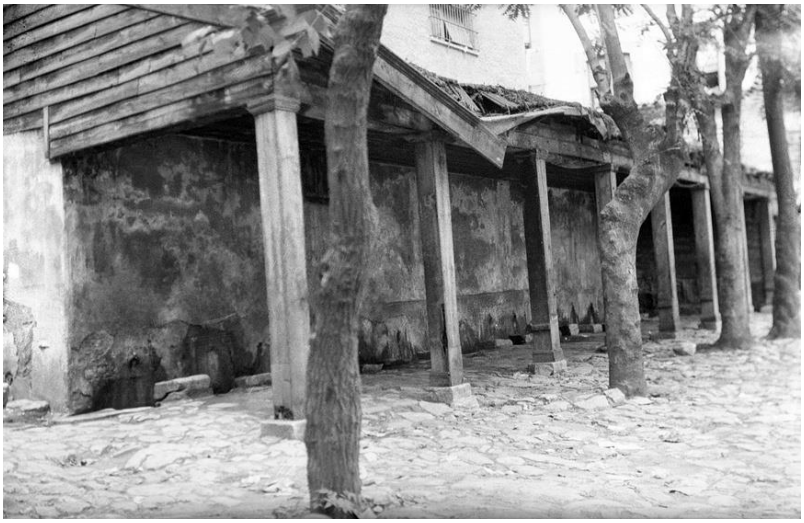
Elde bu yapıların fiziksel özellikleriyle ilgili olarak bu tariflerden başka bir veri bulunmamaktadır. Bu nedenle yapıların plan üzerindeki yeri ve nitelikleri kesin olarak belirlenememiştir. Zaman içinde bu yapıların yıkılmış ve yeniden yapılmış olabileceği de göz önüne alınmalıdır. Nitekim Goad, Alman Mavileri ve D'Ostoya haritalarında (Şekil 5.75, Şekil 5.79, Şekil 5.80) bu yapıları gösterdiği tahmin edilen bölümler birbirinden farklıdır. Avlunun kuzeybatı köşesinde dışarıya doğru genişleyen dikdörtgen biçimli ve avludan yine duvarla ayrılan bölümde söz konusu yedi hanenin olabileceği varsayılabilir. İmamlara tahsis edilen meşruta evleri olduğu düşünülebilecek iki yapınınsa batı duvarına bitişik olanlar olduğu düşünülebilir. Bu iki yapı Goad haritasında ahşap ve üstü kiremitle örtülü olarak gösterilmiştir. Yaklaşık yarım yüzyıl önce çizilen D'Ostoya haritasında ise bu odalardan biri, batıdaki kapılardan daha güneydekinin bulunduğu yerde gösterilmiştir.

[134] Bkz. Ek B.1.

Söz konusu haritalarda, tuvalet ve abdest muslukları olduğu düşünülen bölüm ise kuzey duvarına bitişik şekilde konumlanmıştır. Şekil 5.83 bu abdest musluklarının yıkılmadan önceki harap durumlarını göstermektedir. Şekil 5.84'te görülen abdest musluklarının önündeki ahşap revak, 8 ahşap sütun ile abdest musluklarının yerleştiği duvarın taşıdığı kiremitle örtülü eğik bir çatıya sahiptir ve sütun başlıkları katlı silmeleriyle dikkat çekmektedir. Muslukların yerleştiği duvarın ardında kâgir bir su haznesinin olduğu, Şekil 5.80'deki D'Ostoya haritasında bu bölümün açık mavi renkle gösterilmesinden anlaşılmaktadır. Bu haznenin revaksız batı yüzünde de en az bir abdest musluğu olduğu söz konusu fotoğraflarda görülmektedir.

Şekil 5.83 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami abdest muslukları, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

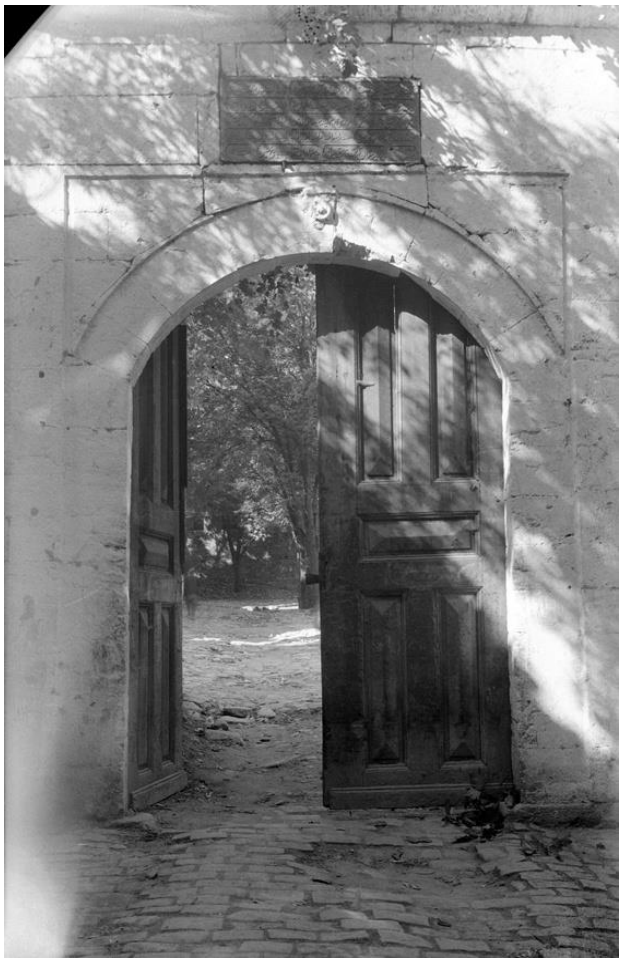
Şekil 5.84 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami abdest muslukları ve revakları, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Yukarıda ele alınan keşif ve inşaat defterleri karşılaştırıldığında, caminin avlusunda yapımı planlanan şadırvanın yerini abdest musluklarının aldığı görülmektedir. İlk belgede bir şadırvan, bir su haznesi ve on tuvalet yapımı öngörülmüşken ikinci belgede çeşme, abdest muslukları ve tuvaletlerden bahsedilse de şadırvanla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Günümüzde ayakta olan çeşmenin ardında yer alan su haznesi ve yapı yıkılmadan önce çekilen fotoğraflarda görülen abdest muslukları, Alman Mavileri haritasında da ayırt edilebilmektedir (Şekil 5.79); ancak şadırvan muhtemelen hiç inşa edilmemiştir.

Yukarıda ele alınan caminin avlu duvarlarının genişletilmesiyle ilgili belgeye dayanarak, bu duvarlar üzerinde demir şebekeli büyük pencerelerin olduğu anlaşılmaktadır. Alman Mavileri haritasında kırmızı renkte görülen bu duvarlar üzerinde yer alan dört kapıdan caminin avlusuna giriş sağlanmaktadır (Şekil 5.79). Bunlardan biri doğuda, ikisi batıda, biri de güneydedir. Güneydeki kapı, çeşmenin bitişiğinde ve hemen doğusunda yer almaktadır. Eski adıyla Yeni Cami Kapısı Sokağı'na, yeni adıyla Kardeşim Sokağı'na açılmaktadır. Şekil 5.85'te görülen bu kapı, üzerindeki kitabeden ve sokağa adını vermesinden de anlaşılacağı gibi, caminin ana kapısıdır. Basık kemerli bu kapı dikdörtgen biçiminde bir silmeyle çerçevelenmiştir. Kemer sırtını takip eden bir başka silme sayesinde kemer köşelikleri kabartma şeklini almıştır. Kemerin kilit taşının üzerine bir gülbezek yerleştirilmiştir. Kapıyı çerçeveleyen silmenin hemen üzerine yerleştirilen mermer kitabe, günümüzde çeşmenin üstüne konulmuştur (Şekil 5.86). İlk kez burada yayınlanan kitabe metni[135] şöyledir:

Ab-ı ru-yi memleket fahr-ı saray-i saltanat
Melce-i devlet penah arende-i şer-i mübin
Valide Sultan alişan vâlâ rütbe-i kim
Eylemişdir feyz-i ihzanı cihan-ı âna mübin
Eyleyib bu cami-i zebinde üslub-i bina
Devlet darını ihraz eyledi hakk'el yakîn
Bu mahal der gühen-i bünyan pur evsah iken
Oldu hemen himmetiyle mahbat-ı envar-ı din
Olmuşdı bir zaman evsâne arayeşgede
Hamdülillah oldu şimdi cilvegâh-ı müslimin
Mastar-ı esnaf-ı hayrat eyleyüb dayim Hüda
Eyleye zat-ı hümayunun hatalardan emin
Yazdılar unvan-ı tarihinde Taib-i kudsiyan
Cami-i erbab-ı takva secdeca-i müminin Sene 1109

[135] Bu kitabeyi okuyan Aras Neftçi'ye teşekkürlerimi sunarım.

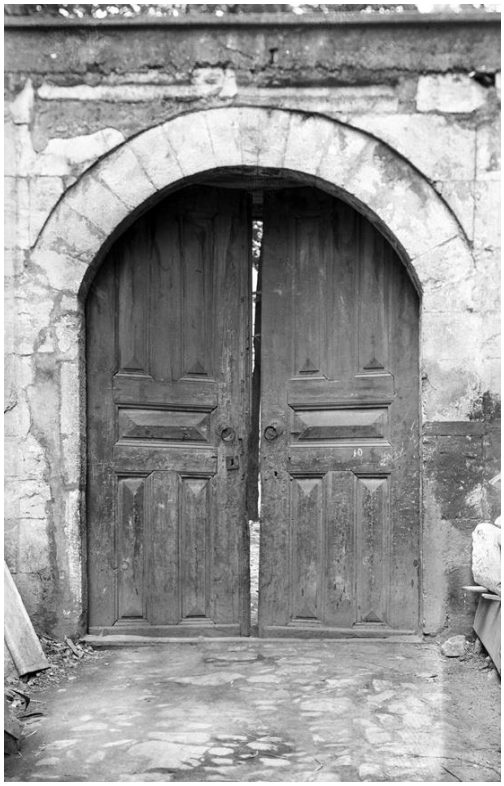
Şekil 5.85 : Galata Yeni Cami yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafta, avlunun güneydeki ana giriş kapısı ve üzerinde yer alan kitabe, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.86 : Aynı kitabenin günümüzdeki konumu, özgün konumuna çok yakındır. Yıkılan güney avlu kapısının yanında yer alan -ancak yönü değiştirilen- çeşmenin üstüne yerleştirilmiştir.

Aynı kapının avlunun içinden görünüşü Şekil 5.78'deki fotoğrafın sağ tarafında ve arka planda yer almaktadır. Kapı kanatlarının genişliği kadar bir derinliğe sahip bu kapının iç tarafta yer alan kemeri dıştakine nazaran daha yüksek ve daha yuvarlak profillidir. Bu kapıda ve diğer kapılarda kullanılan malzeme, duvarlarda olduğu gibi, küfeki taşıdır.

Şekil 5.87'de görülen kapı, caminin batı yönündeki iki avlu kapısından biri, muhtemelen daha kuzeyde yer alan ve Keresteci Sokağı'na açılan kapıdır. Yakından ve dikkatli bakıldığında, kapı kanatlarının aralığından, kapının bir derinliği olduğu anlaşılmaktadır. Böylesi bir derinlik, Alman Mavileri haritasına göre, sadece batıdaki iki kapıda vardır ve daha güneyde yer alan kapının sağ tarafında duvar sonlanıyorken kuzeyde yer alan kapının her iki yanında da –fotoğrafta olduğu gibi– duvar devam etmektedir. Yuvarlağa yakın basık kemerli bu kapı da güney kapıdakine benzer biçimde silmelerle çerçevelenmiş ve kemerinin kilit taşının üzerine tahrip olduğu görülen bir gülbezek yerleştirilmiştir. Benzer özelliklere sahip olduğu tahmin edilen güneydeki kapı ise Ömer Ağa Sokağı'na açılmaktadır. Ancak D'Ostoya haritasında yer almayan bu kapı (Şekil 5.80) sonradan açılmış olmalıdır.

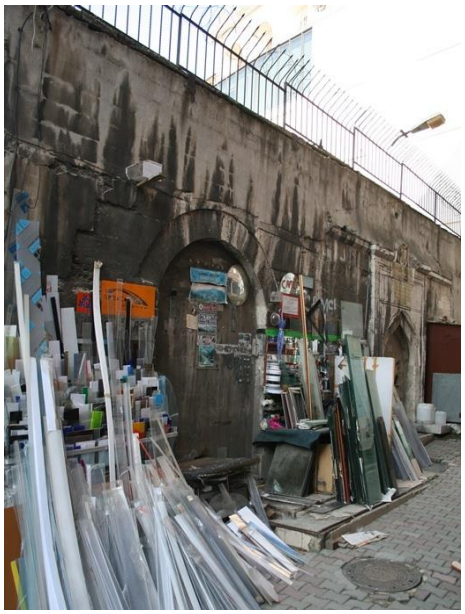

Şekil 5.87 : Caminin batı yönündeki avlu kapılarından biri, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.88'de görülen kapı ise cami avlusunun doğusundaki, eski adıyla Medrese Sokağı'na, yeni adıyla Bereketzade Camii Sokağı'na açılan kapıdır. Kapının aralığından, cami avlusunun kuzey duvarına bitişik olarak konumlandırılan abdest musluklarından biri görülmektedir. Bu kapı, içi örülerek doldurulmuş olsa da, çeşmeyle birlikte yapıdan günümüze ulaşan tek mimari öğedir (Şekil 5.89). Bu yapı kalıntısı sayesinde, yapının kemerlerinin yuvarlak kemere çok yakın basık kemer olduğu ve avlu duvarlarında küfeki taşının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapıyı çerçeveleyen bir silme olmadığı, yalnızca kemer taşlarının kemer sırtını belirginleştirecek şekilde içerlek yerleştirildiği görülmektedir. Kemer açıklığı 190 cm, kemer yüksekliği 89 cm, yerden kilit taşına kadar olan yüksekliği ise 295 cm olan bu kapının kemer taşlarının genişliği 31 cm olarak ölçülmüştür.

Şekil 5.88 : Caminin doğu yönündeki avlu kapısının özgün durumu, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.89 : Galata Yeni Cami'nin doğuya bakan avlu kapısının günümüzdeki durumu.

Doğudaki bu kapının kuzeyinde, 1706 tarihli çeşmenin yanında yer alan ikinci bir kapının varlığı da D'Ostoya haritasından anlaşılmaktadır. Avludaki abdest musluklarıyla söz konusu çeşmenin su haznesinin arasındaki dar yolun bitiminde, daha alçak ve daha dar bir kapı açılmıştır (Şekil 5.90). Bu kapı günümüzde içi doldurulmuş ve sıvanmış olarak hâlâ görülebilmektedir (Şekil 5.91). Yine basık yuvarlak kemerli olan bu kapı da sonradan açılmış olabilir.

Şekil 5.90 : 1979 tarihli bir fotoğrafta avlu doğu duvarında çeşme ve ikinci kapı, (İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi).

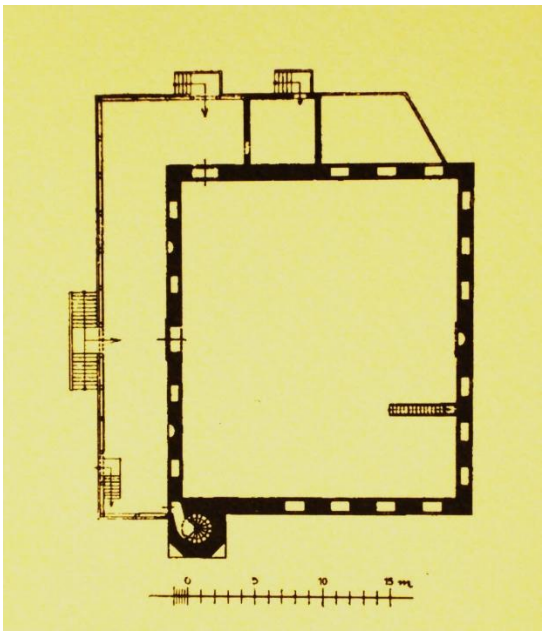

Şekil 5.91 : Galata Yeni Cami avlusunun doğu duvarındaki tali kapının izi.

Caminin günümüze ulaşan yegâne planı Cornelius Gurlitt tarafından çizilmiştir (Şekil 5.92). Gurlitt, "Galata'daki Yeni Cami'nin planı çok sadedir; düz ahşap tavanlı bir dikdörtgen, ahşap revak ve yan tarafında minareden ibarettir" diye tarif ettiği yapının planının daha önceki dönemlere ait yapılardan pek farklı olmadığını, örneğin Samatya'daki Hacı Evhad Camisi'nin planıyla aynı olduğunu söyler (Gurlitt, 1999, s.75-76). Bu plan incelendiğinde, cami hariminde bir galeri katının olmadığı, hünkâr kasrı girişine ve son cemaat yerine ayrı merdivenlerden çıkıldığı, son cemaat yeri sütunlu ve ahşap duvarlıyken hünkâr kasrının alt katının taş ya da tuğla duvarlı olduğu, minareye girişin son cemaat yerinden yapıldığı, son cemaat yerinin sağ tarafında bodrum katına inen merdivenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Gurlitt'in verdiği plan Alman Mavileri, Goad ve D'Ostoya haritalarındaki planlarla ve mevcut fotoğraflarla bazı uyumsuzluklar içermektedir.

Alman Mavileri ve Goad haritalarında caminin dış sınırlarını veren plan ile Şekil 5.78 ve Şekil 5.93'teki fotoğraflar göz önüne alındığında da caminin planı kısmen oluşturulabilir. Enine geniş bir dikdörtgen biçimindeki cami sahnının önünde, bir kemer üzerine oturan çift yönlü, dokuzar basamaklı merdivenle çıkılarak ulaşılan son cemaat yeri vardır. Bu son cemaat yerinin sol tarafında, beden duvarlarından dışa doğru son cemaat yerinin genişliği kadar bir çıkıntı yapan ve üst katında hünkâr kasrının bulunduğu düşünülen bölüm yer almaktadır. Dıştan duvar veya sütunlar, içtense cami beden duvarlarıyla taşınan bir revak şeklinde olduğu tahmin edilen bu

bölüme de Alman Mavileri haritasında basamakları solda görülen bir merdivenle çıkılarak ulaşılır. Ancak Gurlitt'in planında bu merdivenlerin basamakları sağdadır ve hünkâr kasrı girişi için ayrı, son cemaat yeri için ayrı merdivenler gösterilmiştir (Şekil 5.92). Yukarıda tartışılan Barker'in resmindeki (Şekil 5.66) ve Abdullah Biraderler'in 1868 tarihli fotoğrafındaki (Şekil 5.67) kırma çatının, bu son cemaat yerini ve hünkâr kasrını da örtecek biçimde inşa edildiği görülür. Giriş katı seviyesinde sütunlu revak şeklinde ya da avludan bir duvar ve pencerelerle ayrılmış halde olabilecek bu bölümlerin ikinci kat seviyesinde galeri biçiminde olduğu ve caminin iç hacmine dâhil edildiği düşünülebilir. Ayrıca son cemaat yerinin üzerindeki galeri katının cami hariminde bulunması olası galeri katıyla birleştiği, Şekil 5.93'teki fotoğrafta giriş cephesi üzerinde bir duvarın yer almamasından da anlaşılabilir.

Şekil 5.92 : Cornelius Gurlitt'in çizdiği Galata Yeni Cami planı, (Gurlitt, 1999, s.76).

Yukarıda ele alınan TSMA E. 0101 0002 029 nolu belgedeki "Galata'da vaki devletlü veliyy-ün-niam efendimizin cami-i şerifinin şevketlü ve mehabetlü hünkârımızın odasına ve mahfil-i şerifine" ifadesi, caminin hünkâr kasrının en baştan beri var olduğunu göstermektedir. Aynı yüzyıl içinde inşa edilen Sultanahmet Camisi ve Eminönü Yeni Cami örneklerinde de görülen bu yeni yapı türü (Bkz. Bölüm 2.2), bir hünkâr rampası inşa edecek yer olmadığı için Galata Yeni Cami'de daha mütevazı boyutlarda ve rampa yerine merdivenli olarak uygulanmıştır.

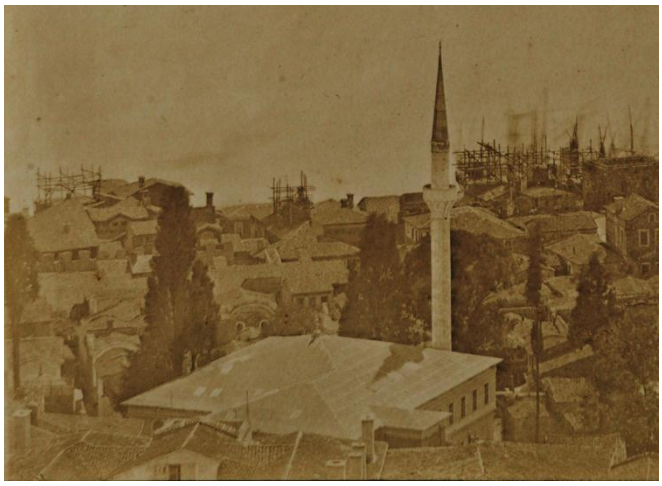
Şekil 5.93 : Galata Yeni Cami'nin kuzeyden görünümü, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Abdullah Biraderler'in 1868 tarihli fotoğrafında (Şekil 5.67) son cemaat yerinden dışa doğru cumba biçiminde bir çıkma olduğu görülmektedir. Goad haritasında son cemaat yerinden dışarı doğru taşan bu bölüm "bois"[136] ibaresiyle ve yapının kalanından kesikli çizgilerle ayrılmış olarak gösterildiği için, zemin kata yansıyan herhangi bir karşılığı olmayan, galeri katına ait ahşap bir cumba olmalıdır. 1860 tarihli D'Ostoya haritasında da bu bölüm yine kesikli çizgilerle gösterilmiştir. Yine Şekil 5.78'de son cemaat yeri önünde ve merdivenlerin solunda görülen taş kaide –ve muhtemelen ağacın arkasında kaldığı için seçilmeyen ikincisi– bu çıkmayı desteklemek için dikilen sütun ya da ayakların oturduğu yerdir. Bu cumba, 1801 tarihli Barker panoramasında yer almadığı için bunun sonradan yapılan bir ekleme olduğu varsayılabilir. Öte yandan yapının özgün durumunda, sütunlu bir son cemaat yeri olan ve bunun üzerinde galeri katının taşındığı bir yapı olup sonraki restorasyonlar sırasında son cemaat yerinin de kapalı hale getirildiği ve cumba biçiminde bir çıkmanın eklendiği düşünülebilir.

Şekil 5.93'te şerefeye kadar yıkık vaziyette görülen minare ise, caminin sağ yanında, beden duvarlarına bitişik halde ve kaidesi son cemaat yerinin sonlandığı noktada başlayacak şekilde konumlanmıştır. Minareye giriş son cemaat yerinin en sağında

[136] Fransızcada ahşap.

açılan bir kapıdan sağlanmaktadır. Kare planlı kaidenin üzerindeki pabuç kısmı galeri katı seviyesinden başlamaktadır ve Gurlitt'in verdiği planda sekizgen olarak görünmektedir. Uzun ve silindirik gövdeyi şerefeyle birleştiren bingi içbükeydir ve gerek gövde tarafında gerekse şerefe korkuluklarının altında silmeler olduğu görülmektedir. Daha erken tarihli ve camiyi daha uzaktan gösteren fotoğraflarda (Şekil 5.94) yapının gövdesiyle karşılaştırıldığında oldukça uzun görünen minarenin petek, külah ve alem bölümleri de izlenebilmekte, petek bölümünün bitiminde kıvrımlı bir bezemenin yer aldığı anlaşılmaktadır. Gerek şerefenin konsolunun içbükeyliği, gerek silme ve kıvrımlı bezeme gibi öğeler nedeniyle minarenin 18. yüzyılda veya daha sonra yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda değinilen yıldırım düşmesi gibi doğal afetler, böylesi yeniden yapımlara zemin hazırlamış olmalıdır. Bu afetin hemen sonrasındaki yeniden yapıma ait belgelerden, minarenin ilk halinde ince olduğu, yeniden yapılırken temelinden itibaren ölçülü bir şekilde ve her taşında dörder demir kanat ve kurşunla sağlam ve dayanıklı yapıldığı, şerefesine Kâşî çini konulduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 5.94 : James Robertson'a ait 1854 tarihli İstanbul panoramasından alınan ayrıntıda Galata Yeni Cami, (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü).

Şekil 5.78'deki fotoğrafa göre yapının giriş bölümü bir subasman üzerinde yer almaktadır ve depo olarak kullanılmış olabileceği düşünülen bodrum katına yapının son cemaat yerine ulaşmak için çıkılan iki yönlü basamakların sağ tarafındaki bir kapıdan ulaşılmaktadır. Şekil 5.93'teki fotoğrafa göre de subasmanın yalnızca öndeki son cemaat yerinin altında kaldığı görülmektedir. Yine aynı fotoğrafta, solda görülen kapı, hünkâr kasrının altına denk gelen bir yan kapı olmalıdır. Fotoğrafta kapının sol üstünde görülen eğik iz ise hünkâr kasrına ya da caminin galeri katına çıkan

merdivene ait olmalıdır. Bu kapının solunda da düz atkılı zemin kat pencereleri yer almaktadır. Basık kemerli bu yan kapı, içten dışa doğru içbükey, düz ve dışbükey şeklinde sıralanan üç kat silmeyle çerçevelenmiştir. Kemer taşları içerlek yerleştirilerek kemer köşelikleri kabartma halini almıştır. Bunun üzerinde, kemer köşeliklerinden bir silmeyle ayrılan ve dıştaki silmeli çerçeveye dek uzanan bir kartuş yer alır. Kitabe konulmak üzere tasarlansa da boş bırakılan bu kartuş üzerinde silmelerle elde edilen enine geniş iki altıgen deseni vardır. Bu altıgenlerin üst ve alt kenarları üstteki silmeye paraleldir; diğer kenarlar ise 90° döndürülmüş kaş kemerler biçimindedir.

Son cemaat yerini harimden ayıran 12 sıra kesme taşla örülmüş duvarın tam ortasında bulunan ve üzerinde kitabenin yer aldığı kapı ise caminin sahnına açılan ana kapıdır. Bu kapının sağında ve solunda düz atkılı ikişer pencere ve bu pencerelerin arasında sivri kemerli nişler yer almaktadır. Fotoğrafta, en sağdaki pencerenin sağında, muhtemelen minareye erişimi sağlayan bir kapı seçilmektedir. Caminin harimine girişi sağlayan bu kapı da yukarıda betimlenen yan giriş kapısına benzer görünüştedir. En önemli farklılık, diğer kapıda boş bırakılan kartuşa burada, en üstteki silmeye kadar taşan, yanlarda dik olarak duran kaş kemerleriyse dışarıda bırakan kitabenin monte edilmiş olmasıdır (Şekil 5.95).

Şekil 5.95 : Yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafta, giriş kapısının üzerindeki Galata Yeni Cami kitabesi.

Her birinde 6 dizenin yer aldığı 3 satırdan toplam 18 satırlık kitabe şair Zamiri tarafından yazılmış ve her satırına caminin yapım yılı olan 1109 tarihi düşürülmüştür (Uluçay, 2001, s.66). Fâzıl Ayanoğlu, bu şiirin yer aldığı kitabenin Vakıflar

ambarındayken müzeye kaldırıldığını dile getirir, ancak bunun hangi müze olduğunu belirtmez (Ayanoğlu, 1969, s.333-334). Topkapı Sarayı Müzesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki incelemeler sonrasında, kitabenin 213 envanter numarasıyla bu ikinci müzede olduğu tespit edilmiştir. 45 cm yüksekliğinde ve 2,24 m uzunluğundaki mermer kitabe, Şekil 5.96'da görülmektedir. Çağatay Uluçay'ın kaynak olarak Topkapı Arşivi, E. No. 1188'i verdiği (Uluçay, 2001, s.66.) kitabedeki şiiri Ayvansarayî şu şekilde aktarmaktadır (Ayvansarayî, 1985, s.341):

Cenâb-ı Vâlide Sultân Ümm-i Mustafa Hân kim
Demâdem bezl ü cüd etmekte bahr olmaz ana hemtâ
Hüdâ zât-ı şerîfin hıfz edip dâ'im hatâlardan
Anın dünyâ vü ukbâsını ma'mûr eyleye Mevlâ
Hemîşe tab'-ı pâki hayra mâ'ildir o zî-şânın
Zamânında olup beytü's-sanem beytü's-samed hakkâ
Galata şehrinde çün saldı pertev mihr-i ihsânı
O şehr-i dest-i mi'mar-ı keremle eyledi ihyâ
Yapıp bu câmî-i zibâyı â'lâ hayr ettirdi
Akıttı çeşmeler ol câda oldu selsebîl-âsâ
Te'âlallah zihî âlî binâ tâk-ı mu'allâ kim
Erişmez farkına bâl ü per-i Cibrîl-i ankâ
Hemân bir gülşen-i zibâya benzer hüsn-i sûretle
O gül-şende minâre bir nihâl-i servdir güyâ
Nedir ol kasr-ı dil-cûlar o mahfellerle ol minber
Hüdâ ma'mûr u âbâdân ede durdukça bu dünyâ
Du'âlar eyleyip âlem dedi târih için Râzî
Mutâf-ı kudsiyân-ı 'arş ola bu câmî-i zibâ 1109

Şekil 5.96 : Galata Yeni Cami kitabesinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki görünümü, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi Arşivi).

Şekil 5.97 ve Şekil 5.98'deki fotoğraflar da yapının içten görünümünü vermektedir. Şekil 5.97'teki fotoğraf, yapının giriş cephesi duvarının üzerinden kıble ve kuzey duvarlarını gösterirken Şekil 5.98'deki fotoğraf yapının içinden ve ortasından güneye doğru çekilmiş ve mihrabın sağ tarafıyla güneybatı duvarının sol bölümünü göstermektedir. Mihrabın sağında ve solunda üçer sıra alt ve üst kat pencereleri yer

alırken yan cephelerde en az dörder sıra pencere olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Gurlitt'in verdiği planda (Şekil 5.92) kuzeydoğu duvarında üç, güneybatı duvarında dört sıra pencere gösterilmiştir. Alt sıradaki pencereler düz atkılı, üst kattakilerse sepetkulpu kemerlidir. Küfeki taşının zemin katı seviyesinde ve minarede kullanıldığı gibi yer yer bu kemerler hizasına kadar çıktığı, bunların üzerindeyse moloz taş ve tuğlanın kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 5.97 : Galata Yeni Cami'nin içten görünümü, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.98 : Galata Yeni Cami'nin içten görünümü, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Bu fotoğraflarda ikinci kat pencere sıralarının altında görülen ahşap hatıl izleri ve cami içinde yığılı halde görülen keresteler, caminin inşasında en büyük üçüncü

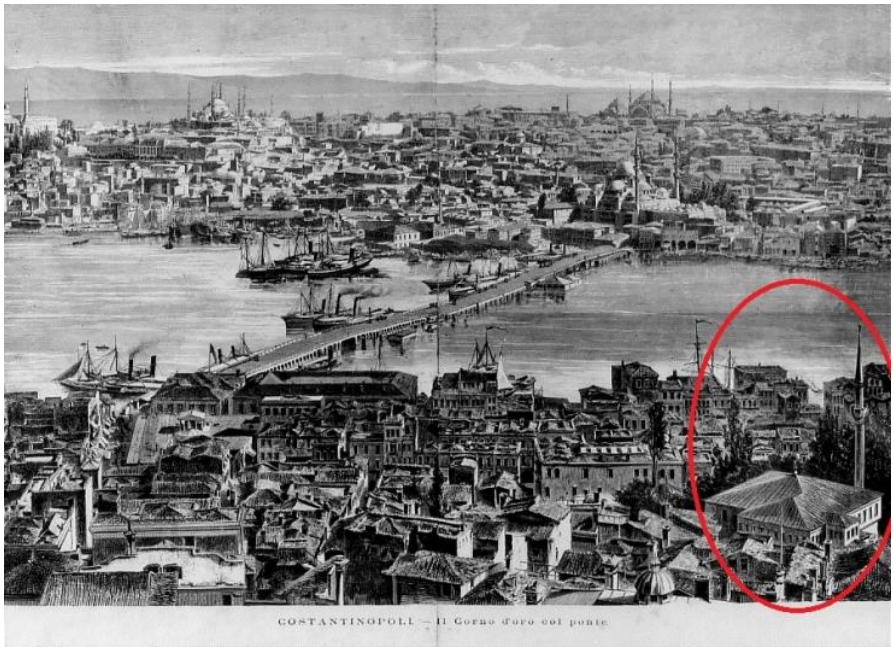
harcama kalemini oluşturan kerestenin yalnızca çatı, son cemaat yeri ve hünkâr kasrının değil, belki de camiyi bir veya üç taraftan çevreleyen galeri katının göstergesi olarak düşünülebilir. Ahşap, D'Ostoya haritasından da anlaşılacağı gibi (Şekil 5.80) hünkâr kasrının, son cemaat yerinin ve bunun üzerindeki galeri katının da ana yapım malzemesi olarak kullanılmıştır. Goad haritasından, çeşitli fotoğraflardan ve inşaat defterinden, çatının tamamının kurşunla kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 5.99'daki fotoğraflarda görülen mihrap, orijinalinde küfeki taşından yapılmış ve klasik dönemin mukarnaslı nişine ve bu nişi çerçeveleyen üçer katlı iki silme sırasına sahipken muhtemelen 19. yüzyıldaki bir restorasyon sonrasında mihrap bezemesi çıta ve alçıyla örtülmüş, üzerine de fotoğraflarda görülen Kâbe ve perde motifli bezemeler yapılmıştır. D'Ostoya haritasında (Şekil 5.80) caminin güneydoğu duvarı üzerinde bir mihrap nişi çıkıntısı olduğu görülse de diğer haritalarda gösterilmeyen bu öğenin özgün yapıda bulunup bulunmadığını tespit etmek mümkün değildir. Şekil 5.98'de en soldaki iki pencere sırasının arasındaki duvarın sıvasız olarak görünmesi, minberin bu duvara dayalı olarak yer aldığını, genişliğinin iki pencere arasındaki mesafeden daha dar olduğunu ve en azından ikinci kat pencere seviyesinin ortalarına dek yükseldiğini göstermektedir. Minber, Gurlitt'in verdiği planda da 14 basamaklı olarak gösterilmiştir (Şekil 5.92).

Şekil 5.99 : Galata Yeni Cami mihrabı ve mihrap nişinden detay, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Goad haritasından (Şekil 5.75) ve yapıyı dıştan gösteren çizim (Şekil 5.100) ve fotoğraflardan (Şekil 5.101), hünkâr kasrı çıkıntısının, kuzeydoğu duvarının üçüncü ve dördüncü pencere sıralarının arasından başladığı; gerek hünkâr kasrının gerekse son cemaat yerinin üzerindeki galeri katının konsollarla dışarı doğru taşırıldığı anlaşılmaktadır. Hünkâr kasrında ve galeri katından dışarı doğru uzanan –ve yine hünkâr kasrının bir uzantısı olduğu düşünülen– cumbada, düz atkılı pencereler daha sık yerleştirilmiştir. Bu cumbanın her üç yüzünde de üçer pencere olduğu seçilirken, hünkâr kasrının uzun cephesinde 10, kısa cephesinde 4 pencere görülmektedir. Cumbanın sağ tarafında kalan ve son cemaat yerinin üzerindeki galeri katına karşılık gelen bölümde ise 6 pencere sayılmıştır. Ne var ki fotoğrafların çekildiği açılar nedeniyle alt kattaki pencere veya açıklık sayılarını tespit etmek mümkün değildir. Hünkâr kasrına erişimin nasıl olduğu da benzer nedenlerle kesin olarak belirlenememektedir. Ancak Şekil 5.93'teki fotoğrafta görülen merdiven izi, kasrın hemen altında yer alan merdivenlerle buraya ulaşıldığını düşündürmektedir.[137]

Şekil 5.100 : Bir fotoğrafa dayandığı tahmin edilen 1878 tarihli anonim İstanbul çiziminde sağ altta Galata Yeni Cami, (DAI, No: R 21481).

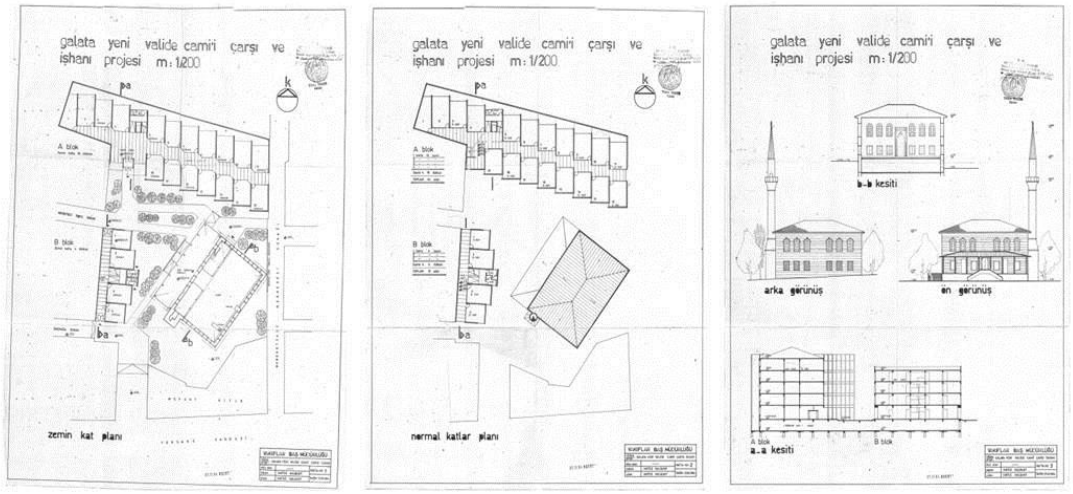
[137] Üsküdar Yeni Cami'nin hünkâr kasrına erişim de benzer bir biçimdedir. (bkz. Bölüm 5.10)

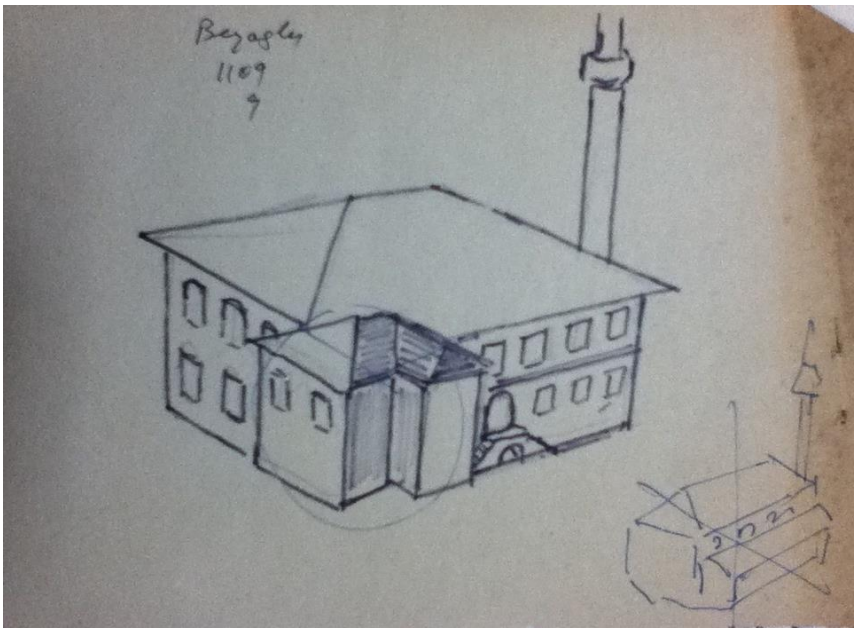
Şekil 5.101 : Galata Kulesi'nden çekilmiş 1885 tarihli Kargopoulo'ya bir fotoğraftan Galata Yeni Cami ayrıntısı, (Url-6).

Camiye ait fotoğrafların yetersizliği, ancak yukarıdaki gibi kısmi bir betimlemeyi mümkün kılmaktadır. Yapının bu verilerle restitüsyonu da kaçınılmaz olarak kimi faraziyeler içerecektir. Nitekim İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivinde yer alan "1109 Ada 9 Parsel" numarasıyla kayıtlı Galata Yeni Cami dosyasında, yukarıda Semavi Eyice'den yapılan alıntıda sözü edilen 1986 tarihli ihya girişimine dair restitüsyon projelerine ulaşılmıştır. Önerilen projeler arasında iki modern cami projesi yer alsa da onaylanan proje, caminin aslına sadık kalınarak yeniden inşasını öngören bir proje olmuştur. 1/200 ölçekli, 25.10.1984 tarihli ve müellifi Hatice Nalbant olan "Galata Yeni Valide Camii Çarşı ve İşhanı Projesi" adlı proje, yapının özgün durumu hakkında fikir vermektedir (Şekil 5.102). Ayrıca, Semavi Eyice'nin İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanı olduğu dönemde Galata Yeni Cami rekonstrüksiyon projesi değerlendirilirken çizdiği kroki de bulunmuştur (Şekil 5.103). Aynı dosyadaki 23.11.1984 tarihli yazışmalarda, Semavi Eyice'nin bir fotoğrafa dayanarak, yapının son cemaat yerinin saçaklı ve açık değil, krokideki gibi kapalı ve çatı altına dahil edilmiş olarak inşa edilmesini önerdiği öğrenilmektedir. Eyice'nin çiziminde son cemaat yerinin kapalı olduğu ve buradaki cumbanın da çıkma şeklinde olmadığı

görülmektedir. Ancak çizimle getirilen bu önerinin ne oranda gerçeği yansıttığı ve söz konusu ayrıntıların doğruluğu tartışmalıdır.

Şekil 5.102 : Hatice Nalbant tarafından hazırlanan 25.10.1984 tarihli "Galata Yeni Valide Camii Çarşı ve İşhanı Projesi"nin plan ve kesit paftaları, (İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi).

Şekil 5.103 : Semavi Eyice'nin çizimiyle Galata Yeni Cami, (İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi).

İncelenen fotoğraflar kadar yukarıda ele alınan keşif ve inşaat defterleri de restitüsyon denemesi için bazı ipuçları sunmaktadır. Yapıda kullanılmak üzere San Francesco Kilisesi enkazından devşirilen malzemeler arasında 8 orta boy sütun, 31 küçük sütun, 9 demir kirişten söz edilmiştir. Yapının özgün durumunda sütunlu bir son cemaat yeri olduğu varsayımı kabul edilecek olursa, devşirilen sütunlardan orta

boy olanların yapının son cemaat yerinde, küçük boydakilerin de yapının içindeki galeri katını ve/veya hünkâr mahfilini taşımak üzere kullanılmış olduğu düşünülebilir. Demir gergilerse muhtemelen son cemaat yerindeki sütunların arasına gelecek şekilde ve kemerlerin üzengi taşlarını birleştirmek üzere yerleştirilmiş olabilir. Ayrıca *Nusretname*'de geçen "Venedik Kilisesi temellerine kadar yıktırılarak" sözü, caminin temellerinin en azından bir kısmı için kilise temellerinin kullanıldığı düşünülebilir.

Yine aynı defterdeki masraflar göz önüne alındığında bu belgede belirtilmeyen noktalarla ilgili bazı çıkarımlar yapmak da mümkündür. Örneğin, ahşap malzemeler arasında adı geçmediği için, caminin minberinin küfeki taşından ya da mermerden yapılmış olduğu ve üzerine yapının tarihinin yaldızla yazıldığı anlaşılmaktadır. Camide çalışan işçi gruplarından biri de nakkaşlardır. Bu da caminin iç mekânında kalem işi bezemeler olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu bezemeler, yukarıda tartışılan mihrap fotoğraflarındakine benzer değil, daha erken tarihli, muhtemelen döneminin klasik çizgilerini sürdüren kalemişleri olmalıdır.

Caminin iç döşemesine ait masraf kalemleri incelendiğinde (Çizelge 5.9) cami tabanının hasırla kaplanıp üzerine Uşak halıları serildiği, hünkâr mahfilinde ise Acem halılarının tercih edildiği görülmektedir. Mihrap, kürsü ve minber içinse halı seccade tercih edilmiş, minberin kapısına ve merdivenlerine çuha serilmiştir. Caminin aydınlatması için iki büyük bakır şamdan, iki de pirinç şamdan alınmıştır. Caminin tavanına yaldızlı peşkun (bir tür kumaş) örtülmüş, cami kapılarına perde konulmuş ve camiye Mühr-i Süleyman ile başka donatılar alınmıştır.

TSMA E. 0101 0002 029 nolu belgedeki harcama kalemleri göz önüne alındığında hünkâr kasrının çukayla, hünkâr mahfilinin Hatayî ile kaplandığı, bunların üzerine işlemeli Bursa yastıkları yerleştirildiği, kasrın ve mahfilin perdeleri olduğu, padişah için işlemeli ve pahalı bir çuka seccade alındığı ve bu mekânlarda kullanılmak üzere gülabdan ve buhurdan, ayrıca buhur için küçük şamdanlar alındığı anlaşılmaktadır.

Galata Yeni Cami'ye ulaştırılacak suyun kaynağı ve bu kaynaktan camiye kadar işlenecek su yollarının güzergâhı, yukarıda incelenen keşif defterinde görüldüğü gibi iki alternatif sunularak padişaha arz edilmiştir. Ancak caminin vakfiyesine H. 1120

(1708) tarihinde yapılan üçüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.22-23)[138] cami çevresindeki çeşmelerle caminin abdesthane ve tuvaletlerine götürülmek üzere yapılan yeni su yolunun kaynağı, Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin sağ tarafındaki Kara Hasan Ağa Zade çiftliği ile Tatavla Köyü civarında ve Tophane'ye bağlı Beldecik adlı mahalde yeni açtırılan çeşitli kuyular olarak zikredilmektedir. Getirilen 9 masura tatlı su Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmeye (bkz. Bölüm 5.6), Galata Yeni Cami'nin avlu kapılarının önünde inşa edilen iki çeşmeye (bkz. Bölüm 5.7) ve Yağkapanı önündeki başka bir çeşmeye (bkz. Bölüm 5.11.1.6); 4 masura acı su da Galata Yeni Cami'nin abdesthane ve tuvaletlerine akıtılmaktadır.

Bu durumda, keşifte önerilen kaynaklardan birinden suyun getirildiği, daha sonra zeyilde anılan kuyulardan su getirmek için yeni su yolları inşa edildiği düşünülebilir (Bkz. Bölüm 5.7). Söz konusu zeyilde suyun kaynağı olarak belirtilen kuyuların yeri göz önüne alındığında, Galata Yeni Cami su yolunun Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camisi yakınından ve/veya Tatavla'dan (bugünkü Kurtuluş semti) başlayıp Şişhane üzerinden ve Emekyemez Mahallesi'nden geçerek Bereketzade Mahallesi'ndeki caminin çeşmelerine ve son olarak Haliç kıyısındaki Yağkapanı önündeki çeşmeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Tophane'deki Beldecik adlı mahalden getirilen suyun, kaynağı bu güzergâha ters kaldığı için Galata Yeni Cami'nin abdest muslukları ve tuvaletlerine giden acı su olduğu düşünülebilir.

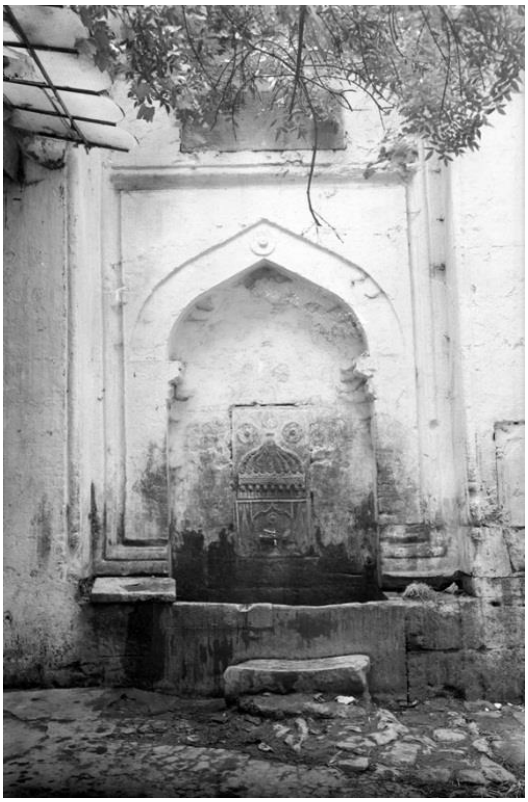
Yukarıda görüldüğü gibi, yeri 16.800 akçeye temessük ile alınan (BOA İE.EV. 26 3019) ve Gülnuş Emetullah Sultan tarafından H. 1109'da (M. 1698) Galata Yeni Cami'yle birlikte yaptırılan çeşme, Tanışık'ın ifadesiyle 1940'lı yıllarda "(…) arsa halindeki Yeni Cami'nin avlu kapısı bitişiğinde" (Tanışık, 1945, s.38) ve cephesi güneye dönük vaziyetteyken (Şekil 5.79) Hırdavatçılar Çarşısı inşası sırasında sökülerek arkasındaki su haznesi sabit kalmak üzere, yüzü doğuya çevrilmiştir (Barışta, 1994b, c.III, s.157). Eski adıyla Yeni Cami Kapısı Sokağı'na, yeni adıyla Kardeşim Sokağı'na bakmaktadır ve bu yer değişikliği sebebiyle çarşı içinde kaldığından ancak çarşının açık olduğu zamanlarda görülebilir (Şekil 5.104).

[138] Bkz. Ek B.3.

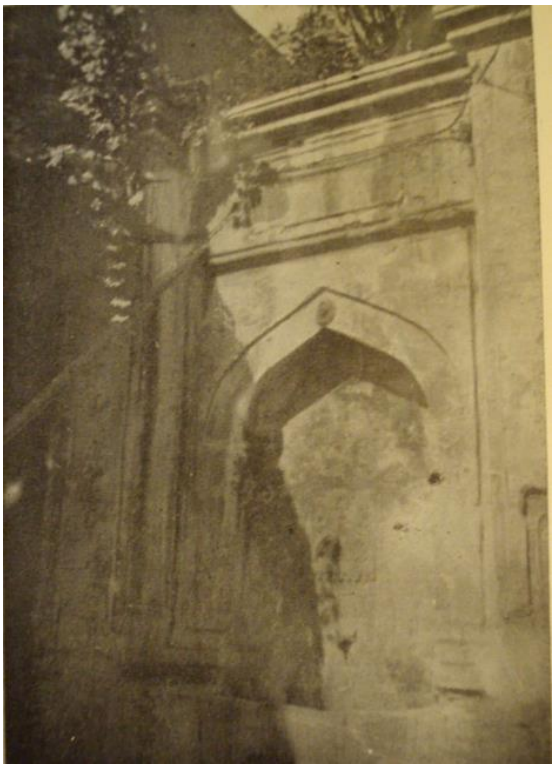

Şekil 5.104 : Günümüzde Galata Hırdavatçılar Çarşısı içinde kalan Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi.

Söz konusu yıkım öncesinde 1940'larda çekilen bir fotoğraf çeşmeyi özgün konumunda göstermektedir (Şekil 5.105). Yine aynı yıllarda çekilen ve çeşmeyi eski konumunda gösteren başka bir fotoğraf da İbrahim Hilmi Tanışık'ın İstanbul Çeşmeleri kitabında yer almaktadır (Şekil 5.106). Bu fotoğraflarda çeşmenin ayna taşındaki kabartma pano da özgün haliyle görünmektedir. Ayna taşı, tekne ve oturma sekileri çeşmenin çarşı içine taşınması sırasında yenilenmiş olmalıdır. Ayrıca çeşmenin sağındaki pilastrın üzerinde, kıvrım dal motifleri içeren başka bir kabartma pano da her iki fotoğrafın sağ kenarına yakın olarak kısmen seçilmektedir.

Şekil 5.105 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlu güney kapısının solundaki özgün konumunda Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.106 : İbrahim Hilmi Tanışık'ın "İstanbul Çeşmeleri" kitabında Emetullah Valide Sultan Çeşmesi, (Tanışık, 1945, cilt 2, s.39).

Bu konum değişikliği ve ayna taşının yenilenmesi dışında günümüze büyük oranda özgün durumuyla ulaşan çeşme, kâgir bir su haznesinin doğu yüzünde yer almaktadır. Bu hazne Goad haritasında (Şekil 5.68) taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve kurşunla örtülü olarak gösterilmişse de sonraki dönemlerde çimento harcıyla sıvanmış ve kırma çatısı betonla örtülmüştür (Şekil 5.104). Günümüzde çarşı dükkânlarının ve çevredeki binaların arkasında kalan bu su haznesinin dökülen sıvalarının altından tuğla ve moloz taş almaşık duvar örgüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ana malzemesi kesme küfeki taşı olan çeşme 3,88 m genişliğinde ve 4,43 m yüksekliğinde, dikine oturtulmuş bir dikdörtgen biçimindedir (Barışta, 1994b, c.III, s.157). Genel olarak bezemesi az sivri kemerli cephe çeşmesi olarak tanımlanabilecek yapı, iki yanda yer alan, çeşme cephesinden teknenin genişliği ölçüsünde -41 cm-, hazne cephesinden 92 cm dışa doğru taşan ve kemer üstündeki kitabenin bitimine kadar yükselen iki pilastrla sınırlanmıştır (Şekil 5.104).

Dikdörtgen kesitli bu pilastrların köşelerinde, alt ve üst bitim noktalarında kum saatlerinin yer aldığı silindirik sütunçeler bulunur. Bu sütunçeler oturma sekisi hizasından başlayıp tepelikteki saçağa kadar devam ederler. Soldaki pilastrın her iki köşesinde de bu sütunçeler kullanılmışken, sağdaki pilastrın yalnızca içe bakan sol köşesinde sütunçe vardır. Ayrıca sağdaki pilastr soldakine nazaran daha geniştir. Bunun nedeni, özgün konumunda caminin avlu kapısının solunda yer alan çeşmenin bu kapıya sağdan bitişik olarak inşa edilmiş olması olabilir.

Çeşmenin en altında, nişi sınırlayan kemerin açıklığı ölçüsünde uzunluğa ve iki yandaki pilastrların dışa çıkıntısı ölçüsünde genişliğe sahip tekne yer alır. Söz konusu taşıma sırasında gerçekleşmiş olması muhtemel onarımda yenilenerek mermerden yapılmıştır. Eski durumunda teknenin malzemesinin cinsi Şekil 5.105'deki fotoğraftan anlaşılamasa da yukarıda ele alınan inşaat defterindeki "müceddeden bina olunan çeşmeye taş tekne alındı, bahâsı yalnız 2.200 akçedir" ifadesinden özgün malzemesinin taş olduğu anlaşılmaktadır. Enine geniş dikdörtgen biçimindeki tekneyle iki yandaki pilastrlar arasında dinlenme sekileri yer alır. Tekne taşının yüksekliğine eşit olan bu sekilerin üstündeki oturma yerleri de mermerle yenilenmiştir.

Tekne ve dinlenme sekilerinin üzerinde çeşme nişini kuşatan sivri kemer ve bunun üzerinde de alınlık yer alır. Kemer ile alınlık, dıştaki düz, içteki kaval iki silmeyle üç yönden çerçevelenir. Bu silmeler, kemerin altında ve oturma sekilerinin üstünde içe doğru dönerler ve zemine paralel olarak ilerledikten sonra çeşme nişinin başladığı yerde sonlanırlar. Kemeri çevreleyen içbükey üçüncü bir silme daha vardır. Kemerin üzengi taşları, aşağıdan yukarıya doğru profilleri nişin içine doğru taşan içbükey ve dışbükey silmelerle vurgulanmıştır. Kemer kilit taşında, bir daire içine yerleştirilmiş, çevresinde sekiz yaprağın yer aldığı bir yıldız çiçeği kabartması vardır. Kemer sırtı düz bir silmeyle vurgulanarak kemer köşelikleri kabartma biçimini almıştır. Köşeliklerde herhangi bir bezeme yoktur (Şekil 5.107).

Şekil 5.107 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden tekne ve niş ayrıntısı.

Kemer nişinin içinde, genişliği nişin genişliğinin yaklaşık üçte biri kadar olan ve çeşme teknesinin bittiği noktadan başlayıp üzengi taşlarının başlangıç hizasına kadar yükselen mermer ayna taşı yer alır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ayna taşı özgün ayna taşının yerine sonradan yerleştirilmiştir. Ayna taşının alt kısmı, ince bir kaval silmeyle çerçevelenmiş ve ortasına yine ince kaval silmeyle sağır bir sivri kemer motifi yerleştirilmiştir. Bu kemerin köşeliklerinde lale kabartmaları, kilit taşının altındaysa daire içine alınmış yıldız çiçeği biçiminde bir kabartma bulunur. Ayna taşındaki bu minyatür kemerin içine üç adet musluk lülesi yerleştirilmiştir.

Günümüzde bu lülelerin üçü de kapatılmış ve ortadaki lülenin üzerine yeni bir musluk takılmıştır. Ayna taşındaki bu kemerin sağında ve solunda, kaval silmeler arasında, servi motifleri yer alır.

Şekil 5.108 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden ayna taşı ayrıntısı.

Ayna taşının üst bölümündeyse, dokuz adet mukarnastan oluşan bir şeridin üstünde iç içe geçmiş ve merkezleri birleştirilmiş altıgenlerden oluşan ikinci bir şerit ve bunun üzerinde de dokuz dilimli bir kubbe motifi yer alır. Bu dilimler dönüşümlü olarak zikzaklı ve balıksırtı kabartmalara sahiptir ve üst bölümde daralarak burgu biçimine dönüşür ve yine burgu şeklindeki bir bilezikle sonlanır. Bu kubbe motifi geniş bir alemle taçlanır. Bileziğin sağında ve solunda birer gülbezek motifi yer almaktadır.

Çeşme nişinin üst bölümünde yer alan alınlık ise, yukarıda belirtildiği gibi üç yönde düz ve kaval silmelerle çerçevelenmiş, alt tarafta ise bir kaval silmeyle kemer köşeliklerinden ayrılır. Alınlığın ortasına mermer kitabe yerleştirilmiştir. Tanışık tarafından 1940'larda "kat kat badana ve boya sürülmek yüzünden okunmaz hale gelmiş" (Tanışık, 1945, s 38) şeklinde betimlenen bu kitabe günümüzde de okunamamaktadır, ancak her birinde dört dizenin yer aldığı üç sıradan toplam 12 satıra sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu satırlar, 90° döndürülmüş sivri kemerlerle iki yandan sınırlanmış kartuşlara kazınmıştır. Kitabenin sağında ve solunda, madalyon

içine çift katlı kaval silme biçiminde işlenmiş altı kollu yıldızlar ve bunların ortasında da altı kollu yıldız çiçeği motifi yer alır.

Şekil 5.109 : Galata Yeni Valide Çeşmesi'nden alınlık ve tepelik ayrıntısı.

Çeşmenin en üstünde yer alan tepelik bölümü, aşağıdan yukarıya doğru profili dışarıya doğru taşan bir kaval, bir iç bükey ve ikinci bir kaval silmeyle oluşturulmuştur. Bu tepelik bölümü çeşmeyi iki yanda sınırlayan pilastrların da üzerinde devam ederek bir sütun başlığı görünümü verir. Bu tepeliğin üzerine, yukarıda da görüldüğü gibi, çeşmenin bitişiğindeki avlu kapısının üzerinde yer alan kitabe yerleştirilmiştir.

Değerlendirme

15. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonuna dek Galata'nın en büyük Katolik ibadethanesi olan San Francesco Kilisesi, daha önceki benzer yangınların sonrasında yeniden yapım izninin alınması hep çok zor olsa, hatta yıllarca kapalı da kalsa, tekrar inşa edilmiştir. Çoğu zaman Osmanlı'nın Avrupa devletleriyle ilişkisinin turnusol kâğıdı olmuş, savaş dönemlerinde kapatılmış ya da yeniden yapımına izin verilmemiş, barış dönemlerinde ve ticari imtiyazlara paralel olarak tekrar açılmıştır. Ancak 1696'daki yangından sonra yeniden yapımına "şer'an" izin verilmemiş ve yerine 1698'de Gülnuş Emetullah Sultan adına bir cami inşa edilmiştir.

Bu durumu, Osmanlı Devleti'nin II. Viyana Kuşatması sonrası içinden geçtiği zorlu politik sürecin bir sonucu olarak düşünmek ve Avrupa'da Katoliklere karşı üst üste kaybedilen savaşların bir ikamesi olarak değerlendirmek mümkündür. Uzun yıllar Osmanlı'nın yönetiminde kalan toprakların elden çıkmasının açtığı travmatik yaralar, başkentte yangın mağduru Katoliklere bir kez daha taviz verilmesini olanaksız hale

getirmiş olmalıdır. Bu nedenle Katoliklere ait önemli bir toprak parçası olarak düşünülebilecek San Francesco Kilisesi'nin arsası para karşılığında da olsa "fethedilerek" bir saltanat camisine zemin oluşturulmuştur.

Yukarıda söz edilen Galata Yeni Cami'nin inşasına paralel istimlakler ve bölgeye Müslümanların yerleştirilmesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın Galata'da bir Müslümanlaştırma politikası izlediğini, dolayısıyla söz konusu fethin daha sistematik olduğunu düşündürmektedir. Bu da gerçekleşen dönüşümün bir kilise yerine cami inşa etmekten öte bölgenin demografisinin değiştirilmesi anlamına geldiğini göstermektedir. Galata'nın gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu ve içki satışı dâhil pek çok özgürlüğün yaşanabildiği bir mekân olması (Motraye, 1730, c.1, s.166-167); 17. yüzyılın ikinci yarısında daha da radikalleşen Müslümanların tepkisine sebep olmuş olmalıdır. Nitekim yanan kilisenin yerine cami yapılmasının gerekçesi olarak, manastırın meyhaneye çevrilmesi gösterilmiştir.

Aslında Galata'da, yukarıdaki tarihsel arka planda da görüldüğü gibi, 1453'ten beri aşama aşama bir Müslümanlaştırmanın gerçekleştiği söylenebilir. Galata surları içinde yeni inşa edilen mescitlerin yanı sıra kiliselerin camilere ya da hanlara dönüştürülmesi bu süreci pekiştirmiştir. Ancak Galata'da kiliselerin yerini camilerin aldığı önceki dönüşümlerde, 1697'deki duruma benzer bir politik ve askeri arka plan görülmemektedir. Dolayısıyla Gülnuş Sultan'ın camisi, bu Müslümanlaştırma politikasının tepkisel bir motivasyonu olması sebebiyle öncekilerden ayrılır.

Öte yandan Bölüm 2.2'de görüldüğü gibi benzer bir uygulama, Galata Yeni Cami'nin hemen karşısında, Eminönü'nde, 35 yıl önce Hadice Turhan Sultan tarafından da gerçekleştirilmiş ve bu, Safiye Sultan'ın giriştiği ancak yarım kalan İslamlaştırma eylemini sonuçlandırmıştır. Galata'daki 1660 yangınından üç ay sonra Eminönü'nde çıkan başka bir yangının ardından buradaki Yahudi bölgesi Hadice Turhan Sultan tarafından Yeni Cami Külliyesi inşa edilerek İslamlaştırılmıştır. Bu inşaat sırasında mağdur olan Müslümanlara da Galata'da yanan bazı kiliselerin arazileri verilmek suretiyle (Baer, 2004, s.171) Girit'te Venediklilere karşı verilen kayıplara yönelik tepki dolaylı olarak dile getirilmiştir.

Ne var ki 1695'te tahta çıkan II. Mustafa'nın yerine annesi Gülnuş Sultan'ın yaptırmak istediği bir saltanat camisi için tarihi yarımadada uygun yer kalmaması da böylesi bir istimlaki zorlamış olabilir. İronik bir şekilde, Gülnuş Sultan'ın camisinin

yerini hazırlayan yangın, torununun, yani oğlu II. Mustafa'nın yeni dünyaya gelen bir şehzadesinin doğum şenliklerinde atılan bir fişekten çıkmıştır. Böylece ortaya çıkan bu uygun arsa, tarihi yarımadanın tam karşısındaki konumu, sarayla ve diğer saltanat camileriyle –özellikle de Eminönü'ndeki adaşıyla– kurduğu görsel ilişki nedeniyle, valide sultanın camisi için ideal bir yer olarak düşünülmüş olabilir.

Yapı, Galata'nın ilk ve tek valide sultan camisi olması nedeniyle de önemlidir. Hatta sonraki yıllarda Gülnuş Sultan'ın kethüdası el-Hac Mehmed Ağa'nın caminin bitişiğine bu bölgenin ilk medresesini yaptırmasıyla (Ayvansarayî, 2001, s.427), yapının bir külliye görünümüne kavuştuğu söylenebilir. Yapının vakfiyesine yapılan dördüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.24-25)[139] Kethüda Mehmed Ağa'nın darülhadis ve mektebinin masraflarına Gülnuş Sultan vakfından destek olunmasının şart koşulmasıyla da yapılar arasındaki bağın sağlamlaştırıldığı düşünülebilir (Bkz. Bölüm 5.11.2.1).

Bu bölümde yer verilen ve ilk kez yayınlanan arşiv belgeleri sayesinde yapının inşaat süreci, kullanılan malzemeler, kimi yapı öğeleri gibi ayrıntılara ulaşıldığı gibi, bir saltanat camisi olmasına rağmen neden kubbeli değil de kırma çatılı bir cami olduğu da ortaya konmuştur. Yapının hemen yakınındaki Arap Camisi'ne benzer planda ve çatılı olarak yapılması mimarbaşından özellikle istenmiş ve muhtemelen Galata peyzajındaki diğer yapılarla uyumlu olması gözetilmiştir. Bu da Osmanlı'nın kentin görsel bütünlüğü konusuna gösterdiği hassasiyeti ortaya koyan bir örnek olarak yorumlanabilir.

Yine yukarıda ele alınan arşiv belgelerinden birinde görüldüğü gibi caminin inşasından kısa süre sonra tuvalet sayısı artırılarak 17'ye çıkarılmıştır. Zira tuvaletin suyu bol aktığı için çevredeki halk bu caminin tuvaletlerini kullanmaktadır. Dolayısıyla Gülnuş Sultan, sadece cami ve çeşmeleriyle değil inşa ettirdiği çok sayıda tuvalet ve getirttiği bol suyla da Galata halkının ihtiyaçlarını karşılamakta, bu bakımdan da hayratı ona itibar kazandırmaktadır. Öte yandan bu belge, cami tuvaletlerinin evinde tuvaleti ya da tuvalette yeterli suyu olmayan İstanbul halkının cami tuvaletlerini kullandığını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.Yine bu bölümde ele alınan belgelerden ve caminin vakfiyesine yapılan birnci zeyilden

[139] Bkz. Ek B.4.

anlaşıldığına göre cami yakınında iki ev inşa ettirilmiş ve bunlar imamlara tahsis edilmiştir.

Yapının Şekil 5.87 ve Şekil 5.88'deki fotoğraflarında görülen yuvarlağa çok yakın basık kemerler, eğer sonraki dönemlerde gerçekleştirilen bir restorasyonda yapılmamışlar ve özgün yapıya aitlerse, Osmanlı mimarisinde 18. yüzyılda yaygınlaşan yuvarlak kemer kullanımının en erken örneklerinden olduğu iddia edilebilir. Öte yandan günümüze ulaşan fotoğraflarda görülen kimi ayrıntılar, yapının 18. veya 19. yüzyılda geçirdiği restorasyonların izlerini taşımaktadır. Örneğin abdest muslukları önündeki revakın sütun başlıkları, bu revakın 19. yüzyıldaki bir yeniden yapımın ürünü olduğunu düşündürmektedir. Yapının üst kat pencerelerinde sepet kulpu kemerin kullanımı ve Şekil 5.97'de mihrabın solundaki üç pencerenin kemer seviyesindeki ahşap hatıl, yapının en azından bu bölümlerinin 19. yüzyılın ilk yarısında bir restorasyon geçirdiğini düşündürmektedir.

Cami ve çeşmenin mimarının dönemin hassa mimarbaşı Mehmed Ağa olduğu anlaşılmıştır. Ancak Mehmed Ağa'nın yapının inşaatının büyük oranda tamamlandığı ay olan Haziran 1698'de görevden alınması, gerçekleştirilen bu inşaatla ilgili bir tatminsizliğin, belki de caminin beğenilmemesinin sonucu olarak yorumlanabilir. Öte yandan söz konusu mimar, Gülnuş Sultan'ın başka bir yapısı olan Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin mimarı Kayserili Mehmed Ağa'yla (bkz. Bölüm 5.10) yalnızca adaştır.

Caminin avlu kapısının üstündeki kitabesinde, bu yerin önceden putlara tapılan bir yer olduğu vurgulanarak kiliseden dönüştürüldüğü vurgulanmış, artık İslam'a ait bir mabet olması övülmüştür. Dolayısıyla burada gerçekleştirilen istimlakler ve akabindeki Müslümanlaştırma kitabede de meşrulaştırılmış ve bu bilginin sonraki kuşaklara aktarılması amaçlanmıştır. Ayrıca Valide Sultan'ın bu devlet mekânını Tanrı'ya yakın kıldığının vurgulanması da Gülnuş Sultan'ın hanedanı ve Osmanlı Devleti'ni temsil ettiğinin açık bir ifadesidir.

Cümle kapısının üstündeki kitabede ise caminin Galata semtini şenlendirdiğine vurgu yapılmış, caminin çeşmelerine getirilen suya da vurgu yapılmıştır. Galata'nın suya muhtaç bir semt olduğu ve Gülnuş Sultan'ın hayratının bu bakımdan da dikkate değer olduğu bu vurgudan da anlaşılabilir. Caminin kasır, mahfil ve minberinin kitabede övülmesi, eğer özgün durumları sıradışı bir bezeme içermiyorsa,

mütevazılığıyla dikkat çeken yapının, her camide bulunan söz konusu litürjik öğelerle ön plana çıkarılması çabası olarak yorumlanabilir.

Burada ilk kez yayınlanan fotoğraflar, arşiv belgeleri, diğer görsel kaynaklar ve çizimler sayesinde günümüze ulaşmayan Galata Yeni Cami genel hatlarıyla restitüte edilebilir. Ancak mevcut kaynakların yapının kimi ayrıntıları konusunda yetersiz kalması, böylesi bir restitüsyon ve sonrasındaki olası rekonstrüksiyon çalışmasından peşinen vazgeçilmesi için yeterlidir. Hünkâr kasrına ulaşımın nasıl olduğu, son cemaat yerinin özgün durumunun ne şekilde olduğu, cami sahnını kuşatan galeri katının olup olmadığı bilinmezken böyle bir yeniden yapıma girişmek yanlış olacaktır. Bu nedenle burada görsel bir restitüsyon sunmaktan da kaçınılmıştır.

5.6 Galata Emekyemez Mahallesi'ndeÇeşme

Bu bölümde ele alınacak yapı, İstanbul'un Galata semtinde Emekyemez Mahallesi'nde H. 1111'de (M. 1699/1700) Gülnuş Emetullah Sultan tarafından inşa ettirilen çeşmedir. Günümüzde aynı yerde, arkasındaki su haznesiyle beraber varlığını sürdüren yapının gerçek kimliği ilk kez burada teşhis edilecektir. İbrahim Hilmi Tanışık'ın (1945, s.38-40) adlandırmasıyla "Cudidil Valide Sultan Çeşmesi" olarak bilinegelenyapının aslında Gülnuş Sultan'a ait olduğu belgelerle gerekçelendirilecek ve tarihçesiyle birlikte mimari betimlemesi de ilk kez burada yapılacaktır. Son olarak, Gülnuş Sultan adına inşa edilen bu mahalle çeşmesi sayesinde aynı semtteki Galata Yeni Cami'yle kurulan bağa ve diğer yorumlara yer verilecektir.

Yapı hakkında bilgiler

Günümüzde de Galata semtinin Emekyemez Mahallesi'nde, Tutsak Sokağı'yla Dik Sokağı'nın kesiştiği ve Güvez Sokağı'nın merdivenlerinin başladığı köşe başında varlığını sürdüren çeşme, (Şekil 5.110, Şekil 5.111) ilk olarak İbrahim Hilmi Tanışık'ın "İstanbul Çeşmeleri"nde (1945, s.38-40) geçen adıyla "Cudidil Valide Sultan Çeşmesi" olarak literatürde yerini bulmuştur. Tanışık, çeşme için "Banisi Cudidil Valide Sultan'dır" yargısına, kitabenin ilk satırındaki "Cudidil nam hazreti valide sultan pur kerem" ifadesinden yola çıkarak varmış olmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nde bu isimle anılan bir valide sultan olmadığı gibi Tanışık'ın verdiği kitabe tarihi olan H. 1110 (M. 1698-1699) yılında valide sultanlık makamında Gülnuş

Emetullah Sultan yer almaktadır. Söz konusu tarih nedeniyle bile yapının Gülnuş Sultan'a atfedilmesi mümkündür.

Şekil 5.110 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin konumu, (Url-3).

Şekil 5.111 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin köşe başındaki konumu.

Bununla birlikte Galata Yeni Cami'nin vakfiyesine H. 1120 (M. 1708) tarihinde yapılan üçüncü zeyilde (VGMA, defter no: 1640, s.22-23)[140], Bereketzade mahallesinin, caminin yapılması ve civarına Müslümanlar için inşa edilen evlerle eşsiz bir güzelliğe kavuştuğu, buranın sakinlerinin tatlı su ihtiyacının da düşünüldüğü belirtilmektedir. Bu gerekçeyle üç farklı noktada açtırılan kuyulardan getirilen su

[140] Bkz. Ek B.3.

yalnızca Galata Yeni Cami'ye değil cami çevresindeki çeşmelere de akıtılmıştır. Aynı zeyilden bu çeşmelerden birinin de Emekyemez Mahallesi'nde inşa ettirdiği çeşme olduğu anlaşılmaktadır.

Bu nedenle, sözü edilen vakfiyeye yapılan zeyilde geçen "Emekyemez mahallesinde bina buyurdukları bir çeşme" ifadesi, bu çeşmenin kesin olarak Gülnuş Sultan'a ait olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece, vakfiyedeki bu satır sayesinde, Gülnuş Sultan'ın bugüne dek bilinmeyen bir başka yapısı ortaya çıkmıştır. Yine söz konusu zeyilde geçen "zikr olunan mecra ve çeşmeler tamir ve meremmet iktiza ettikçe sabık'ul beyan cami-i şerifleri vakfından oluna deyu tayin-i şurut ve teybin-i kuyut eylediler" (VGMA, defter no: 1640, s.23) ifadesiyle Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmeyle Galata Yeni Cami avlu kapısındaki iki çeşmenin ve bunlara su getiren su yollarının tamiri ve onarımı gerektiğinde, masrafının caminin vakfından karşılanması şart koşulmuştur.

Çeşmenin inşa edildiği tarih de "İstanbul Çeşmeleri"ne farklı bir şekilde geçmiştir. Tanışık, çeşmenin bir kıtalık manzum kitabesinin tarih mısraını "Böyle pakize eser hakka ki oldu bi adil" şeklinde okumuş ve "bu mısra ebcet hesabıyla bir fazla tutuyor; fakat rakamı 1110'dur" notunu düşmüştür (Tanışık, 1945, s.38-40). Ne var ki günümüzdeki mevcut kitabenin dört satırının ortasındaki bölümde "sene 1111" ibaresi mevcuttur. Bu durumda, Tanışık'ın her nasılsa 1110 şeklinde okuduğu çeşmenin inşa tarihinin, son satırdaki ebcet hesabına da uygun bir şekilde H. 1111 (M. 1699/1700) olduğu anlaşılmaktadır. Tanışık'ın tarihi 1110 okumasının sebebi, kitabenin sonradan yenilenmiş/restore edilmiş olmasının yol açtığı bir hata da olabilir.

Orijinali ve transkripsiyonu Ek C.5'te verilen TSMA'daki tarihsiz belgede (TSMA E. 0101 0002 029)[141], çeşmenin yapımıyla ilgili masraflara yer verilmektedir. Suyu Galata'daki caminin suyundan sağlanan çeşmenin inşaatı için önce bir zemin ücreti ödendiği; inşaat sırasında taş, kireç, horasan harcı, tuğla ve kiremit kullanıldığı; suyun bağlanması esnasında kurşun boru, demir, lökün ve zeytinyağı kullanıldığı; dülger, taşçı, rençber ve malzemeleri taşıyan hamalların işçilik ücretlerinin verildiği anlaşılmaktadır. Bu masrafların toplamı 439 kuruş (52.680 akçe) tutmuştur.

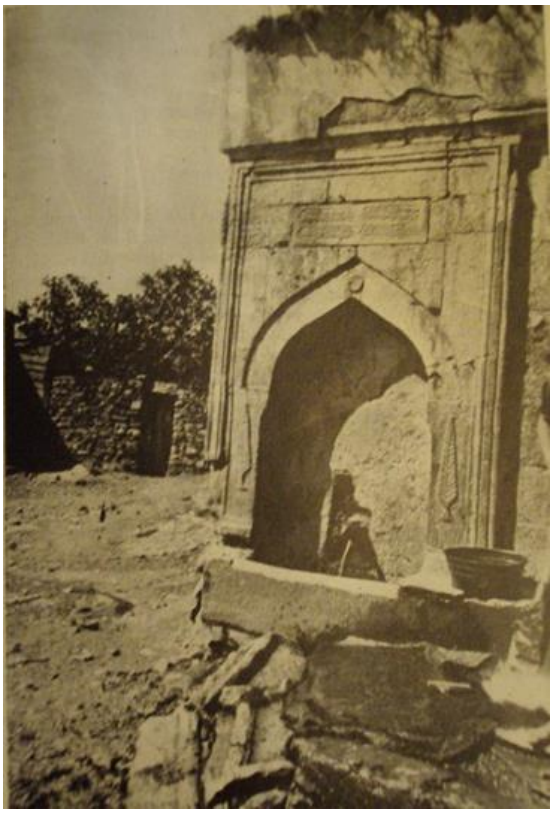
[141] Belge içeriği nedeniyle H. 1111 (M. 1699/1700) yılına tarihlenebilir. Bkz. Bölüm 5.5.

Aynı belgede, çeşmenin yapım masraflarının hemen yanında, Kaptan Paşa'dan alınan su kuyularından çıkarılan suyun inşa edilen su yollarına ulaştırılması için kazılan lağımlara giden taş ve kereste bahalarıyla rençber, lağımcı ve hamaliye ücretlerinin 757,5 kuruş tuttuğu belirtilmektedir. Ayrıca Galata'daki su yollarının bazı yerlerine 807 künk döşenip onarılması için benzer masraf kalemlerine 199,5 kuruş verildiği ve çeşmenin yapımıyla su yolu tamiri için tayin olunan mutemede 75 kuruş yemek masrafı yapıldığı belirtilmektedir (TSMA E. 0101 0002 029). Bu da Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin, Galata'daki mevcut su yollarına Kaptan Paşa'dan alınan kuyulardan ek yapılması sonucunda, muhtemelen suyun artması nedeniyle inşa edildiğini düşündürmektedir (Bkz. Bölüm 5.7).

Çeşmenin konumu nedeniyle ve yukarıdaki belgeyle söz konusu zeylde yer alan su yoluyla ilgili ifadelere dayanılarak Galata Yeni Cami su yolunun bu noktadan geçtiği söylenebilir (bkz. Bölüm 5.5). Zeyle göre, Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin sağ tarafındaki Kara Hasan Ağa Zade çiftliği ile Tatavla Köyü ve Tophane'ye bağlı Beldecik adlı mahaldeki kuyulardan çıkarılan 9 masura tatlı suyun bir kısmı Emekyemez Mahallesi'ndeki bu çeşmeye de verilmektedir (VGMA, defter no: 1640, s.23). Belgedeki ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Emekyemez çeşmesinin yapılması ve su yollarının onarımı ile beraber Kaptan Paşa'nın kuyularından ek su alınmıştır. Ancak Kâzım Çeçen, bu çeşmenin I. Mahmud tarafından yaptırılan Taksim Suyu'ndan beslendiğini belirtmektedir (Çeçen, 1992, s.105). Bu yeni su yolunun yapılmasıyla suyun kaynağı değiştirilmiş ya da mevcut su yoluna ek yapılmış olmalıdır.

Yapının bilinen en erken tarihli fotoğrafını Tanışık, "İstanbul Çeşmeleri"nde yayınlamıştır (Şekil 5.112). Bu fotoğraf, kitabın basıldığı 1945 yılından önce çekilmiş olmalıdır. Suyunun aktığı da görülen çeşme bu tarihlerde, bugünkünden çok da farklı olmayan bir şekilde, onarıma muhtaç vaziyettedir. Nitekim Tanışık da "teknesinin iki yan tarafı ile önündeki kaldırımların tamiri ile bakımsız durumuna son verilmelidir" çağrısında bulunmuştur (Tanışık, 1945, s.38). O günden bugüne yapıdaki tahribatın arttığı, suyunun kesildiği, çeşme teknesinin çimento harcıyla doldurulduğu ve önüne çöp bırakılır hale geldiği gözlenmektedir (Şekil 5.113). Yapının yakın bir tarihte kitabesinin ve cephesinin temizlendiği daha önceki fotoğraflarla karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır (Şekil 5.114). Tanışık'ın 1940'lı yıllarda "suyu akan ve etrafının ihtiyacını karşılayan" (1945, s.38) dediği çeşme,

civarındaki esnaftan öğrenildiğine göre, 1980'lere kadar akmaya devam etmiş, ancak 1986-1988 yıllarında Tarlabaşı Bulvarı'nın açılması sırasında Şişhane Kavşağı inşa edilirken suyu kesilmiştir.

Şekil 5.112 : İbrahim Hilmi Tanışık'ın "Cududil Valide Sultan Çeşmesi" olarak verdiği Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin tahminen 1940'lı yılların başındaki durumu, (Tanışık, 1945, s.41).

Şekil 5.113 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi.

Şekil 5.114 : Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi'nin 1992 yılı öncesindeki durumu, (Çeçen, 1992, s.105).

Yapının mimari betimlemesi

Arkasında yer alan kâgir su haznesinin doğu yüzüne monte edilmiş, sivri kemerli bir cephe çeşmesi olan yapı, yukarıda belirtildiği gibi üç sokağın kesiştiği bir köşede yer alması nedeniyle bir köşe çeşmesi gibi işlev görmüştür (Şekil 5.111). 2,99 m genişliğinde ve 3,21 m uzunluğunda ve 3,08 m yüksekliğindeki su haznesi, moloz taş ve tuğla almaşık duvar örgüsüne sahipken sonradan çimento harcıyla sıvanmış ve kırma çatısı betonla örtülmüştür. Su haznesi, kuzeydoğu köşesi pahlanmış bir dikdörtgen biçimindedir. Su haznesinin kuzeye bakan daha geniş cephesi üzerinde ve tam ortada üst üste iki tane taş söveli ve düz atkılı açıklık yer almaktadır. Alttakinin genişliği üsttekinin yarısı kadar olan bu açıklıklardan alttaki tahtalarla, üstteki çuvallarla kapatılmış vaziyettedir (Şekil 5.115).

Şekil 5.115 : Çeşmenin su haznesinin kuzey cephesinin görünümü.

Söz konusu su haznesinin doğudaki kısa yüzünün güneyine, sol kenara teğet olacak şekilde yerleştirilen çeşme 2,03 m genişliğinde ve 2,60 cm yüksekliğinde, dikine oturtulmuş bir dikdörtgen biçimindedir (Şekil 5.116). Çeşme cephenin ortasına değil de soluna yerleştirildiği için, sağ tarafta 96 cm genişliğinde kesme küfeki taşından örülmüş su haznesi duvarı görülmektedir. Bu duvarın önünde ve çeşmenin oturma sekileriyle aynı hizada dinlenme yerlerinin olduğu tahmin edilmektedir (Şekil 5.117). Ancak çeşme teknesinin içi gibi bu bölüm de sonradan doldurulup sıvanmıştır. Çeşmenin ana malzemesi küfeki taşı olmakla birlikte günümüze tahrip olmuş biçimde ulaşan ayna taşında ve teknede mermer kullanılmış olabilir. Çeşmeyi çerçeveleyen silme takımlarından soldaki, kemer üzengi taşı hizasına kadar kırılmıştır ve küfeki taşıyla oluşturulan cephe kaplamasının altındaki moloz taş buradan izlenebilmektedir.

Çeşmenin en altında yer alan ve çeşme kemerinin açıklığı ölçüsünde uzunluğa sahip tekne, iki yandaki oturma sekileriyle sınırlanmış ve çeşme nişine doğru girinti yapmıştır. Teknenin yüksekliğine eşit bu oturma sekileri, dışa doğru teknenin genişliği ölçüsünde taşmaktadır. Özgünlüğünü yitirmiş teknenin üzerinde çeşme nişi, oturma sekilerinin üst bölümünde de çeşme kemeriyle çeşmeyi sınırlayan silmeler yer alır. Çeşmeyi, nişi ve kitabeyi içine alacak şekilde üç yönden çerçeveleyen bu silmeler, oturma sekilerinin üzerinde içe doğru dönerler ve zemine paralel olarak ilerledikten sonra çeşme nişinin başladığı noktada sonlanırlar. En içte alçak profilli

bir düz silmeyle başlayan bu çerçeve, diğer üçü daha yüksek profilli bir dışbükey, bir düz ve ikinci bir dışbükey silmeden oluşmuştur (Şekil 5.116).

Şekil 5.116 : Çeşmenin doğudan görünümü.

Şekil 5.117 : Çeşmenin oturma sekilerin yanındaki bölüm.

Çeşme nişini sınırlayan sivri kemer, servi ağacı kabartmasıyla bezenmiş kemer ayaklarının üzerinde yer almaktadır. Bu servi ağaçlarının yüksekliği, yaklaşık olarak

kemer ayaklarının yüksekliğine eşittir. Servilerin alt bölümü bir üçgen biçiminde başlamakta ve gövdesi, ucu aşağıya bakan ve yukarıya doğru daralan zikzaklardan oluşmaktayken, üst bölümü dikine üç şerit biçimindedir (Şekil 5.118). Servilerin tepe noktalarına denk gelen kemer üzengi taşları, aşağıdan yukarıya doğru profilleri artan bir içbükey ve bir armudi silmeyle vurgulanmıştır. Tek parça kesilen kemer taşları yüzeyden biraz daha içeriye alınarak kemer sırtına bir düz silme etkisi verilmiştir. Çok dar olan kemer kilit taşında, simetri ekseninin biraz sağına kaymış, dairesel rozet içinde altı yapraklı yıldız çiçeği kabartması vardır. Kemer köşelikleriyse boş bırakılmıştır.

Şekil 5.118 : Çeşme kemerinin ayağında yer alan servi kabartması.

Çeşme nişinin alt bölümünde, teknenin biraz üzerinde yer alan ayna taşı büyük oranda tahrip olmuştur (Şekil 5.119). Geride bezeme olarak yalnızca sivri bir kemerle bunu çerçeveleyen düz bir silme arasındaki kabartma kemer köşelikleri kalmıştır. Ayna taşının ortasında bir lüle yeri olduğu görülürken iki yanında da birer lüle yeri olduğu tahmin edilmektedir. Ayna taşının üzerine denk gelen ve üzengi taşlarının bitim hizasından başlayan bir başka bezemeye ait olabilecek iz de çeşme nişinin içinde üstü sıvanmış olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 5.119 : Çeşmenin ayna taşı.

Kemerin tepe noktasının biraz üzerine yerleştirilen dört satırlık mermer kitabe 26,4 cm'ye 93,5 cm boyutlarında dikdörtgendir ve alt kenarında üç deliğin yer aldığı görülmektedir (Şekil 5.120). Kitabenin satırları 90° döndürülmüş sivri kemerlerle iki yandan sınırlanarak içi boşaltılmış kartuşlar üzerine yazılmıştır. Söz konusu sivri kemerlerin sahip olduğu kırıklar, S-C kıvrımları etkisi de yaratmaktadır. Bu dört satırın ortasında kalan S-C kıvrımlı kartuşun üzerinde de Osmanlıca "sene 1111" ibaresi yer almaktadır. Kitabedeki dört satırın transkripsiyonu[142] ise şu şekildedir:

Cudidil nam hazreti valide sultan pur kerem
İde hak her katresinde bi aded ecr-i cezil
Teşnegânı edüb ihya bibedel akdı zülal
Böyle pakize eser hakka ki oldu bi adîl
Sene 1111

Çeşme cephesini yukarıdan da sınırlayan silmelerle çeşmenin sağındaki bezemesiz duvarın üzerinde bir korniş yer almaktadır. Bu korniş bir kaval silmeyle profili dışa doğru taşan bir düz silmeden oluşmaktadır. Dışa taşan bu ikinci silme doğu cephenin bitip pahlanmış kuzeydoğu yüze geçildiği noktada sonlanırken kaval silme yukarıya doğru bir kıvrım yapar. Ancak bu silmenin burada sonlanıp sonlanmadığı, çeşmedeki

[142] Bu kitabenin transkripsiyonunda bana yardımcı olan Aras Neftçi'ye teşekkür ederim.

tahribatlar ve çatının betonla kaplanması nedeniyle tespit edilememektedir. Bu kornişin üzerinde su haznesinin çatısı başlamaktadır (Şekil 5.111).

Şekil 5.120 : Çeşmenin kitabesi.

Değerlendirme

Şimdiye kadar banisi hakkında yeterli bir çalışma yapılmadığı için İbrahim Hilmi Tanışık'ın adlandırmasıyla "Cudidil Valide Sultan Çeşmesi" olarak bilinen yapının kimliği ilk kez burada ortaya koyulmuştur. Bu sayede yapının tarihi ve mimarisi de ilk kez ele alınarak, Galata'daki bu valide sultan yapısı tekrar gün yüzüne çıkarılmıştır. Galata Yeni Cami'ye su götüren su yolunun da bu güzergâhtan geçtiği anlaşılmıştır.

Çeşmenin yukarıda görüldüğü gibi H. 1111'de inşa edilmesinin nedeni, Gülnuş Sultan'ın 16 Safer 1111'de (M. 13 Ağustos 1699) Edirne'den İstanbul'a gelişi ve 1 Rebiülâhir 1111'de (M. 26 Eylül 1699) Galata Yeni Cami'nin açılışını yapması olabilir (Bkz. Bölüm 5.5). Çeşmenin yapım masraflarının ayrıntılarının bulunduğu yukarıda ele alınan bir belgede Galata Yeni Cami'nin hünkâr kasrı ve mahfili döşemesi için yapılan harcamalara da yer verildiği ve döşeme işleminin caminin resmi açılışı öncesinde gerçekleştirilmiş olabileceği göz önüne alınacak olursa, çeşmenin 1699 yazında tamamlanmış olduğu öne sürülebilir. Aynı belgede Galata'daki mevcut su yollarına Kaptan Paşa'dan alınan kuyulardan ek yapılmasına ait masraflar da yer aldığı için, bu çeşmeningetirilen suyun artması nedeniyle inşa edildiğini de düşünülebilir.

Hem İstanbul'a dönüş sebebiyle hem de aynı semtte açılan cami nedeniyle bu çeşme, Gülnuş Sultan'ın adını öne çıkaracak küçük çaplı bir gösteri olarak yorumlanabilir. Ayrıca Gülnuş Sultan, Galata semtine bir hayır eseri daha kazandırarak Galata'nın İslamlaştırılmasına yeni bir katkıda bulunmuş ve bu semtteki daha önceki hayratıyla fiziksel bir bağ oluşturmuştur. Çeşmenin kısa kitabesinde susuzların ihya edilmesine vurgu yapılması, Galata semtinin su sıkıntısı çektiğine ve bu sorunun Gülnuş Sultan'ın hayratlarıyla çözüldüğüne gönderme yapmaktadır.

Çeşme genel hatları ve sivri kemerli bir nişe sahip oluşuyla bir klasik dönem çeşmesi özellikleri göstermektedir. Galata Yeni Cami'nin yanında inşa edilen çeşmenin ayna taşındaki serviler bir bezeme öğesi olarak burada kullanılmıştır.

5.7 Galata'da Yeni Su Yolları ve Galata Yeni Cami Yanında İkinci Çeşme

Bu bölümde, Gülnuş Emetullah Sultan'ın Galata'da inşa ettirdiği Yeni Valide Camisi'nin doğudaki avlu kapısının bitişiğine H. 1118'de (M. 1706) inşa ettirilen çeşme ile bu çeşmeye de su sağlayan Galata'daki yeni su yolları ele alınacaktır. Bölüm 5.5'te görüldüğü gibi, Galata Yeni Cami yıktırılmış ve yerine Hırdavatçılar Çarşısı yaptırılmış olsa da, çeşme günümüzde aynı yerde varlığını sürdürmektedir. Galata'nın tatlı su ihtiyacı nedeniyle Gülnuş Emetullah Sultan'ın giriştiği imar faaliyetlerinden bir başkasıdır ve 1698'de inşa edilen caminin çehresini değiştirdiği semtin yeni Müslüman sakinlerinin –ve mevcut gayrimüslimlerin– susuzluk sorunu göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir.[143] Burada önce çeşme hakkında vakfiye ve kitabelerden edinilen bilgiler, ardından su yollarının inşa sürecini aydınlatan belgeler, daha sonra da çeşmenin mimari betimlemesi verilecektir. Son olarak, Gülnuş Sultan'ın inşa ettirdiği su yolları ve mahalle çeşmesiyle ilgili yorumlara yer verilecektir.

Yapılar hakkında bilgiler

Söz konusu çeşme günümüzde, Perşembepazarı semtinde, eski adıyla Medrese Sokağı'nda, yeni adıyla Bereketzade Camii Sokağı'nda, Hırdavatçılar Çarşısı'nın bu sokaktaki yan girişlerinden birinin bitişiğinde, Bereketzade Medresesi Camisi

[143] İstanbul'da 17. yüzyıl sonuyla 18. yüzyıl başında su kullanımı ve su yönetiminin geçirdiği değişime, inşa edilen su yollarına ve çeşmelerle kamusal alanlarda gerçekleştirilen dönüşüme odaklanan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Karakaş, 2013.

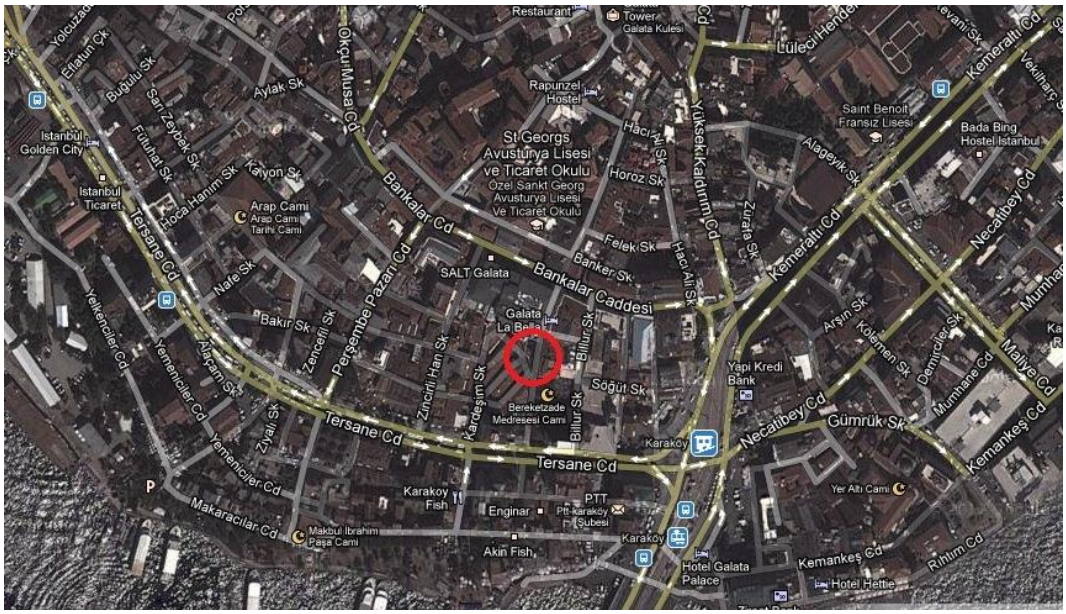
girişinin çaprazında yer almaktadır (Şekil 5.121). Çeşmenin konumu, Şekil 5.122 ve Şekil 5.123'teki haritalarda -arkasında yer alan su haznesi günümüze ulaşmamış olsa da- görülmektedir. İbrahim Hilmi Tanışık'ın "Ahmet III. Çeşmesi" (Tanışık, 1945, s.42), Affan Egemen'in "Ahmed Han (III) Çeşmesi" (Egemen, 1993, s.76) adıyla andığı yapı, Hatice Aynur ve Hakan Karateke tarafından doğru bir şekilde "Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi" olarak adlandırılmıştır (Aynur ve Karateke, 1995, s.99). Çünkü gerek yapım kitabesindeki

Hazret-i Han Ahmed-i salisk'onun
Maderi Sultan-ı memduḥü's-sıfāt
Devr-i 'adlinde o şah-ı a'zamın
Verdi bu hayr-i cemile Hak sebat[144]

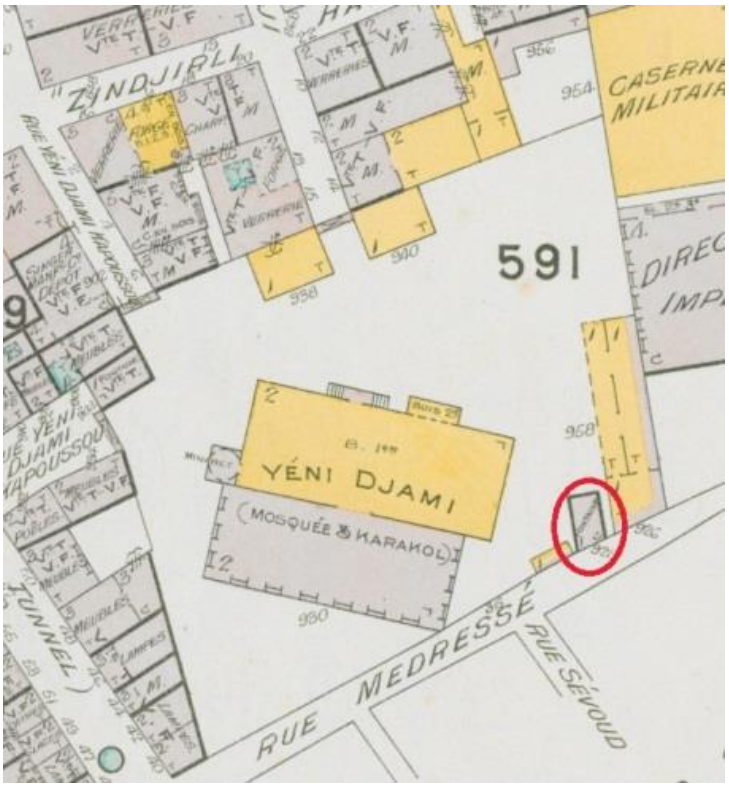
kıtası, gerekse Galata Yeni Cami'nin vakfiyesine H. 1120 (M. 1708) tarihinde yapılan üçüncü zeylde geçen "Galata'da camii şerif-i mezkûr havlusu kapuları önünde taştan masnu bina buyurdukları kârgir iki çeşme" (VGMA, defter no: 1640, s.22-23)[145] ifadesi, yapının Gülnuş Sultan tarafından inşa ettirildiğini ortaya koyar. Zeylde söz konusu edilen iki çeşmeden ilki, Bölüm 5.5'te ele alınan Galata Yeni Cami'nin güneydeki avlu kapısının bitişiğinde inşa ettirilen ve bugün Hırdavatçılar Çarşısı içinde kalan çeşmedir; ikinci çeşmeyse bu bölümde ele alınan yapıdır.

[144] Kitabenin transkripsiyonunu Aynur ve Karateke (1995, s.99-100) şöyle vermektedir:
Haẕret-i Hān Ahmed-i sālisk'onun / Māderi Sultān-ı memdūhü's-sıfāt
Devr-i 'adlinde o şāh-ı a'zamın / Verdi bu hayr-i cemile Hak sebāt
Yaptırıp bu çeşmeyi Allah içün / Onda icra eyledi Āb-ı hayāt
Bir içim suyu arayıp sū-be-sū / Cüst-cū eylerdi etfāl ü benāt
Sūziş-i tāb u teb-i Temmūz'dan / Buldu ol dil-teşneler şimdi necāt
Feth olaldan tā bu feyż-i vakte dek / Etmemiş erbāb-ı devlet iltifāt
Dād-ı Hak'tır herkese olmaz naṣīb / Nice hayrāt etti bu pākīzezāt
Haşre dek rūh-ı Hüseyn'işād edip / Vālide Sultān o hayrü'l-ümmehāt
Sākī-i Kevser onu sīrāb ede / Hem şefāʿatkıla fahr-i kā'ināt
Devlet-i dāreyne mazhar eyleyip / Vere Cennet'te kuṣūr-ı āliyāt
Nūş edip Şehdī dedi tārīhini / Çeşmesār-ı bī-bedel mā-i hayāt
Sene 1118

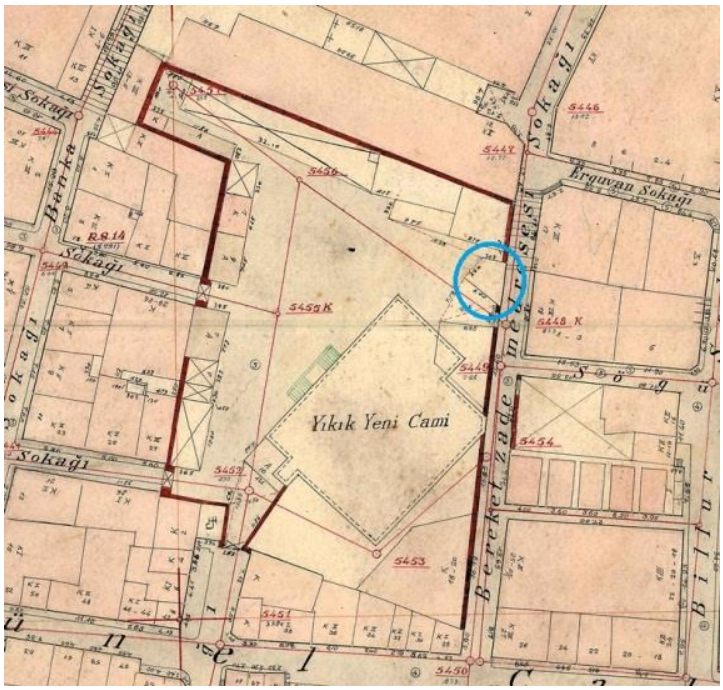
[145] Bkz. Ek B.3.

Şekil 5.121 : Çeşmenin günümüzdeki konumu, (Url-3).

Şekil 5.122 : Aralık 1905 tarihli Goad Haritasının 26. paftasından ayrıntıda Galata Yeni Cami doğu kapısının yanındaki çeşme, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

Şekil 5.123 : İstanbul Harita Şirketi'ne ait ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek haritanın H 9/4 paftasında "Yıkık Yeni Cami" yanında çeşme, (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, demirbaş no: Hrt_001671).

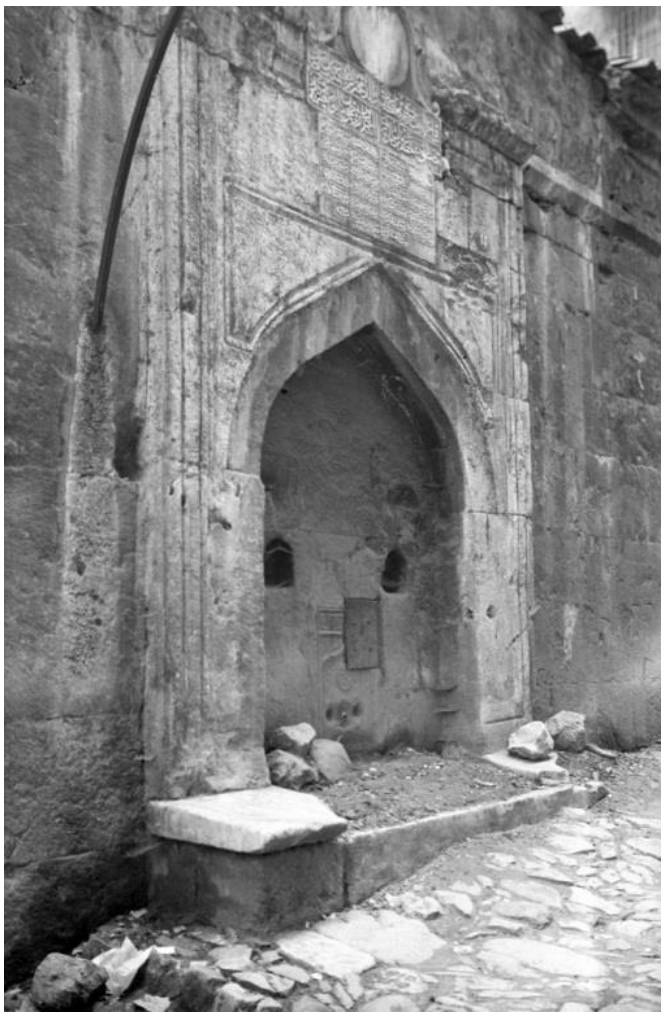
Çeşmenin onarımlarına dair herhangi bir belgeye ulaşılamamışsa da söz konusu zeylde geçen "zikr olunan mecra ve çeşmeler tamir ve meremmet iktiza ettikçe sabık'ul beyan cami-i şerifleri vakfından oluna deyu tayin-i şurut ve teybin-i kuyut eylediler" (VGMA, defter no: 1640, sayfa: 23) ifadesiyle Galata Yeni Cami avlu kapısındaki çeşmelerin ve bunlara su getiren su yollarının tamiri ve onarımı gerektiğinde, masrafının caminin vakfından karşılanması şart koşulmuştur.

Yapım kitabesine göre H. 1118 (M. 1706/1707) tarihli çeşmenin III. Selim döneminde onarım gördüğü, yapım kitabesinin üzerine yerleştirilen III. Selim'in tuğrası ve tarihsiz tamir kitabesinden anlaşılmaktadır. Tuğrada "Selim Han bin Mustafa el-muzaffer daima" ifadesi yer alırken, manzum olmayan ikinci kitabe metni şöyledir:

> "Şah-ı cihan [ü] zaman Gazi Selim Han hazretlerinin valide-i muhteremeleriyle Cennet-mekân Gazi Sultan Mustafa Han hazretlerinin cariyeleri Alüfte Hatun ruhiyçün bina buyurdukları çeşmedir." (Aynur ve Karateke, 1995, s.100)

İkinci kitabe her ne kadar tarihsiz olsa da söz konusu onarımın, III. Selim'in 1789'da tahta çıkışından sonra ve Mihrişah Sultan'ın 1805'teki ölümünden önce yapılmış olduğu düşünülebilir.

Çeşmenin 1930'lara tarihlenen iki fotoğrafı İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi'nden elde edilmiştir (Şekil 5.124 ve Şekil 5.125). Tanışık'ın yaklaşık aynı yıllarda kullanılmaz durumda olduğunu belirttiği (1945, s.42) yapı Egemen tarafından verilen 1978 tarihli fotoğrafla beraber "teknesi ve sedleri muntazam, suyu akmaktadır" (1993, s.76) şeklinde betimlenir. Tanışık'ın yayınladığı fotoğrafta çeşmenin ayna taşı özgünken Egemen'in yayınladığı fotoğrafta yenilenmiş ayna taşı görülmektedir.

Şekil 5.124 : 1930'lara tarihlenen bir fotoğrafta Galata Yeni Cami avlu doğu kapısının yanında Gülnuş Emetullah Sultan Çeşmesi, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Şekil 5.125 : Çeşmeden kitabe ayrıntısı, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Çeşmenin yakınındaki bir arsa üzerine 9 katlı bir binanın inşa projesi öncesinde İstanbul Rölöve ve Anıtlar Teknik Müdürlüğü'nün hazırladığı 1979 yılına ait bir rapordan[146], özgün ayna taşının kırık vaziyette, çeşmenin yakınında bulunduğu öğrenilmektedir (Şekil 5.126). Günümüzde aynı yerde böyle bir yapı öğesi yer almamaktadır. Söz konusu ayna taşı, fotoğrafta görülen kemerin içi doldurulurken (Şekil 5.90, Şekil 5.91) kemerin içinde bırakılmış olabilir.

[146] İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivinde yer alan "1109 Ada 9 Parsel" numarasıyla kayıtlı Galata Yeni Cami dosyasındaki 3 Aralık 1979 tarihli resmi yazının ekindeki rapor ve fotoğraflar.

Şekil 5.126 : 1979 yılına tarihlenebilecek bir fotoğrafta çeşmenin yanındaki kemerin içindeki özgün ayna taşı, (İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi).

TSMA'daki bazı belgelerde yer alan ifadeler, Galata'daki cami ve çeşmelere tatlı su getirmek için yeni su yolları yapılmasının ve belki de semte başka çeşmeler inşa edilmesinin, neredeyse caminin inşasından beri düşünüldüğünü göstermektedir. Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'ın tezkirelerine verdiği cevapları içeren tarihsiz bir belge (TSMA E. 0101 0002 030) içeriği nedeniyle caminin 1698'de tamamlanmasından sonraya ve Eylül 1699'daki resmi açılışından önceye tarihlenebilir. Belgeye göre Kaptan Paşa'nın Gülnuş Sultan'a beş kuyu tarlası hibe ettiği ve bu kuyulardan tatlı su çıktığı anlaşılmaktadır. Gülnuş Sultan kuyular karşılığında Kaptan Paşa'ya bir şey vermek gerektiğini söylese de Kethüda, lağımlara yakın olduğu için kuyuları zaten hibe etmesi gerektiğini belritmektedir. Gülnuş Sultan "gelen su acıdır, huzur ile içilmez" diyerek mevcut sudan yakınmaktadır. Kethüda "Lakin acılığı içilmeyecek kadar değildir. Ama Kapudan Paşa kullarının suyu gayet tatlı olmağla inşallahü teala efendimizin kuyularına icra olundukda asla acısı kalmaz" şeklinde yanıt vermiştir.

Gülnuş Sultan "bu sulara bu kadar akçe gitti" diyerek su yollarının çok masraflı olduğunu dile getirmektedir. Kethüda bunu açıklarken, "bu hayrat diller ile vasf olunmaz" diyerek su getirmenin önemine vurgu yapmakta, "cami-i şerifi fazla biluruz" diyerek çeşmelerin camiden bile önemli olduğunu ima etmektedir. Kethüda

su yollarının daha dayanıklı olması ve suyun toprağa karışıp zayi olmaması için de künk döşenmesi gerektiğini, döşenecek 1000 künkün fazladan 250 kuruşluk bir masraf yaratacağını belirtmekte, hem Kaptan Paşa'nın kuyularından suyun getirilmesi kararını hem de künk döşenmesi kararını Gülnuş Sultan'dan beklemektedir. Anlaşılan Gülnuş Sultan, halkın suyun acılığından duyduğu hoşnutsuzluğu önemseyerek caminin su yollarının yapımından hemen sonra tatlı su arayışına girilmesini emretmiştir.

EK C.5'te orijinali ve transkripsiyonu verilen, Bölüm 5.5 ve Bölüm 5.6'da da ele alınan ve H. 1111 (1699/1700) 'e tarihlenebilecek belgede şu ifade yer alır: "Kapudan Paşa'dan alınan su kuyuları devletlû efendimizin icra buyurduğu su yollarına ulaştırması için müceddeden kazılan lağımlar için giden taş ve kereste bahaları ve rençber ve lağımcı ücretleri ve hamaliyeleri müfredat defteri mucebince yalnız 757,5 kuruştur." (TSMA E. 0101 0002 029) Aynı belgede Galata'daki su yollarının bazı yerlerine 807 künk döşenmesi için 199,5 kuruş masraf yapıldığı ve Bölüm 5.6'da görüldüğü gibi Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin inşa edildiği de belirtilmektedir. Bu da önceki belgede Kethüda'nın getirdiği önerilere Gülnuş Sultan'ın olumlu yanıt verdiğini, bu maksatla Kaptan-ı Derya'ya ait kuyuların alındığını ve mevcut su yoluna ek yapıldığını, ayrıca suyun lağımlar içinde zayi olmaması için künkler döşendiğini, kısacası Galata'daki su meselesinin çözümü için yatırımların sürdüğünü göstermektedir. Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin inşa edilişinin yapılan ekle suyun bollaşmasının bir sonucu olduğu düşünülebilir.

1112 Rebiülevvel'inin (M. Ağustos/Eylül 1700) hemen sonrasına tarihlenebilecek[147] bir başka belgede (TSMA E. 0101 0002 032)[148] Kethüda Mehmed Efendi "su ahvali" için yoğun bir çaba gösterildiğini, tatlı su kaynakları arandığını, harcanan paranın boşa gitmemesi için bulunan kaynakların bir süre izlendiğini şu şekilde ifade etmektedir:

> "Benim devletlû efendim, tatlı su ahvali ferman buyurulmuş. Galata'nın taşrasından ve dört etrafından tatlı su çok tecessüs olundu, vafir su hâsıl olur bir mahal bulunmadı. Bulunduğu surette devam ve sebatı olmayıp birkaç zaman akıp sonra kesilir. Harc ve sarf olunan akçe havaya gider. Benim efendim asla su ahvalini haliye tecessüsden hâlî olmayıp hatırımdan gitmez. Ve bu su hayratı sair hayrata kıyas olunmaz."

[147] Tarihlendirme için bkz. Bölüm 5.5.
[148] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.20.

Bu belge, önceki iki belgede söz edilen Kaptan Paşa'nın kuyularından sağlanan mevcut su yoluna ek olmak üzere alınan suyun uzun ömürlü olmadığını, bir süre aktıktan sonra kesildiğini akla getirmektedir. Başka bir olasılıksa bu kuyulardan alınan tatlı su aksa bile başka mahallerde açılan kuyulardan bol ve sürekli su bulunamadığı için, tatlı su getirecek yeni su yollarının inşasının ertelenmiş olabileceğidir.

Aşağıda ayrıntıları verilen ve yine TSMA'dan edinilen diğer belgeler, Galata'daki caminin ve mevcut çeşmelerin su yollarına, tatlı suya duyulan ihtiyaç üzerine yapılan eki ve Galata Yeni Cami'nin yanındaki ikinci çeşmenin yapım sürecini aydınlatmaktadır. Nihayet aranan tatlı su kaynağı bulunmuştur ve daha önceden yaptırılan çeşmeler bu yeni sudan beslendiği gibi başka çeşmelere de buradan su sağlandığı anlaşılmaktadır. İlk belge (TSMA E. 0101 0002 024)[149], Gülnuş Sultan'ın sularla ilgili talebine Kethüda Mehmed Efendi'nin verdiği yanıtı içeren tezkiredir. İkinci belge (TSMA E. 0101 0002 037)[150], kazılacak su yolları için keşif defteri; üçüncü belge (TSMA E. 0101 0002 035)[151] keşiften sonra yazılan bir tezkire; dördüncü belge (TSMA E. 0101 0002 022)[152] ise su yollarının inşa masraflarının defteridir. Beşinci (TSMA E. 0101 0002 027)[153] ve altıncı (TSMA E. 0101 0002 026)[154] belgeler ise söz konusu çeşmenin yapımı sürerken ve yapımı bittikten hemen sonra Kethüda'nın Gülnuş Sultan'a mevcut durumu aktardığı tezkirelerdir.

Gülnuş Sultan'ın "Galata'da vaki camii şerife gelen suyun tatlı suyu niçin ayrılmadı?" sorusuna Kethüda Mehmed Efendi'nin verdiği yanıtı içeren tarihsiz mektup Galata'daki cami yanındaki ikinci çeşmenin yapımı öncesinde inşa edilen yeni su yollarının nasıl hayata geçirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Kethüda'nın yine "su ahvali saire kıyas olunmaz" diyerek önemini vurguladığı su meselesi, "Galata tatlı suya ziyade muhtaç" olduğu için daha da önem kazanmaktadır. Açılan kuyulardan gelen suyun devamlılığının anlaşılması zaman gerektiren bir iş olduğundan "devamı olur mu olmaz mı iki üç senede ancak malum olur; bu ana değin tehir eylediğimizin sebebi budur," şeklinde açıklama yapan

[149] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.22
[150] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.23
[151] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.24
[152] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.25
[153] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.26
[154] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.27

Kethüda, "Yoksa su ahvali asla bu kullarının hatırından gitmeyüb ihmal ve tekâsül olunmaz" diye iki kez vurgulama ihtiyacı duymuştur. Mahallinde yapılan ölçümde camiye gelen beş masura suyun olduğu, bunun bir masurasının tatlı, dört masurasının acı olduğu anlaşılmıştır. Su mahallinden çeşmeye kadarki 5000 arşınlık mesafeden gelen bir masura tatlı su iki çeşmeye yetmeyeceğinden tatlı suyun başındaki beş adet kuyudan ek su sağlanabileceği söylenmektedir. "Onlar alınıp ve müceddeden lağımlar kazılıp İnşallah-u Teâlâ iki masura su peyda olur ise, bir masura dahi bizim vardır, üç masura tatlı su olur; devletlû efendimin ihya buyurdukları iki çeşmelere kifayet eder," diyen Kethüda, kalan acı suyun da abdesthanelere yeteceğini söyleyerek kararın Gülnuş Sultan'a ait olduğunu belirterek mektubunu bitirir (TSMA E. 0101 0002 024). Burada kastedilen iki çeşme, caminin yanındaki ilk çeşme ile Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmedir. Belge önceki ve sonraki belgelerin tarihleriyle karşılaştırıldığında H. 1112 (M. 1700) ile H. 1117 (M. 1705) arasına tarihlenebilir.

8 Safer 1117 (M. 1 Haziran 1705) tarihli ve su nazırı Osman tarafından düzenlenen keşif defterine göre Gülnuş Sultan'ın kethüdası el-Hac Mehmed Efendi ile su yolcular kethüdası el-Hac Hüseyin, Süleymaniye bölük başısı Mehmed, hasbahçe bölük başısı Hacı İbrahim, Yedikule su yolcusu Usta Mehmed ve su yolcu bölük başıları bir araya gelip, hufr olunan bacalar incelenerek yapımı gerekli mahaller için ölçümler yapılmış ve masraflar çıkarılmıştır. Bu keşfe konu olan yerler incelendiğinde su yollarının kaynağı olarak Çiftlik ve Tatavla –bugünkü Kurtuluş– isimleri dikkat çekmektedir. Sözü edilen çiftlik, 3. vakfiyeye 3. zeyilde bahsi geçen Kasımpaşa'da Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin sağ tarafında kalan Kara Hasan Ağa Zade Çiftliği (bkz. Bölüm 5.6) ya da Galata Yeni Cami'nin keşif defterinde görülen Levend Çiftliği (bkz. Bölüm 5.5) olabilir. Toplam 1.973.750 akçe -kuruş hesabıyla 16.447 kuruş ve 110 akçe- olarak keşfi yapılan masrafların dökümü Çizelge 5.14'te verilmiştir (TSMA E. 0101 0002 037).

Kethüda Mehmed Efendi imzalı, yukarıdaki keşif defterinin düzenlenmesinin ardından ve yeni su yolları için inşaatın başlamasından 15 gün sonra yazıldığı anlaşılan bir başka belgede (üçüncü belge) şöyle denilmektedir:

> "(…) Benim devletlû veliyy-ün-niam efendim. Hâlâ Galata'da sakin olan ümmet-i Muhammed vesair ibadullahın kemal-i mertebe zaruret ve müzayakaları olup igtiyasına günde yarımşar kuruşluk su kifayet etmeyip fukaranın akçe ile almaya iktidarları

olmadığından maada uzak yerden getirmeye muhtaç olmağın azim zahmet ve meşakkat çekmeleriyle bunca zamandan beri ahvallerin vükela-ı devlete yenice defa arz ve ilam eylemişler iken ol mahalle su getirip fukara ve züefayı müzayakadan halas eylemek bir kimseye müyesser olmamıştır. Elhamdülillah-ı Teâlâ devletlû efendimin Galata'da hayrat-ı azimeleri zuhura gelmekle bu hayr-ı celile dahi devletlu efendimin zühur-u ahireti olmak üzere ümid ederler. (…)" (TSMA E. 0101 0002 035)

Çizelge 5.14 : Galata Yeni Cami ve çeşmelerinin yenilenen su yolları için hazırlanan 8 Safer 1117 (1 Haziran 1705) tarihli keşif defterine göre öngörülen inşaat masrafları, (TSMA E. 0101 0002 037).

Keşfe konu olan inşaat	Miktarı	Birim fiyatı (akçe)	Hesaplanan masraf (akçe)
Baş bacadan suak ağzına kadar lağım	280 kulaç	Her kulacı 500	140.000
Suak ağzından çiftlik ardındaki lağım ağzına dek	290 kulaç	Her kulacı 500	145.000
Künk olan yerden çiftlik yakınına dek gereken lağım	320 kulaç	Her kulacı 500	160.000
Çiftlik yakınındaki deredeki maslak lağımı	180 kulaç	Her kulacı 500	90.000
Çiftlik yakınından Tatavla'ya dek gereken lağım	540 kulaç	Her kulacı 500	270.000
Bazı mahallere gereken lağım	150 kulaç	Her kulacı 500	75.000
Lağım ağzından eski lağımlara gelinceye kadar gereken künk, bütün masrafıyla	11.575 adet	Her künk 30	347.250
Eski lağımlardan camiye dek gereken kurşun boru, bütün masrafıyla	2600 adet	Her boru 190	494.000
Lağımların bacası	1010 kulaç	Her kulacı 250	252.500
Toplam keşif bedeli			*1.973.750*

Kethüda, tezkiresinin sonraki satırlarında Gülnuş Sultan'ın bu hayratını övmek için Hz. Fatıma ve ab-ı kevser benzetmelerini kullanmış, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ruhunu şad eylemek üzere bu hayrata başlandığını belirtmiştir. Su yollarının inşası sonrasında yaptırılan çeşmenin yukarıda değinilen kitabesinde de gerek Galata halkının Temmuz sıcağında çektiği susuzluktan kurtuluşlarına, gerek daha önce başka devlet ileri gelenlerinin Fetih'ten beri bu bölgeye ilgi göstermemiş olduklarından bu hayratın Gülnuş Sultan'a nasip olduğuna değinilmekte; Hüseyin'in ruhunu şad ettiği için Gülnuş Sultan'ın Kevser sunan saki tarafından mükafatlandırılması dilenmektedir. Kethüda tezkiresine şöyle devam etmiştir:

> "(…) Bundan akdem tecrübe için beş kuyu kılavuz olmak üzere kazılıp ve su yollarına bakılıp Elhamdülillah-i Teâlâ tatlı sular zuhur edip ve lağımlar olacak mahallere bakılıp inşallah-u Teâlâ vücuda gelmesine hâlâ su nazırı kulları ve kethüdaları vesair vakuf taamı olan bölükbaşları ittifak ve ittihad edip lağımları ve bacaları ve künkleri ve iktiza eden kurşun boruları vesair levazımatı görülmek üzere teraziye verilip ber-vech-i tahmin 16.447 kuruş keşf olunup keşif defteri sureti nezih yazı ile tahrir olunup hâk-pây-ı devletlerine gönderdim. Manzur-u alileri oldukda ferman efendimindir." (TSMA E. 0101 0002 035)

Kethüda, deneme amaçlı kuyular kazılarak su yollarına bakıldığında bulunan tatlı su için lağımların kazılacağı mahallere bakılarak oluşturulan bilirkişi heyetinin yukarıda ele alınan keşif defterine gönderme yaparak 16.447 kuruşluk bir keşif bedeli öngördüğünü söyledikten sonra şöyle devam etmiştir.

> "(…) Devletlû efendim, bu husus yer altında bir gaib cevherdir. Elhamdülillah-i Teâlâ bu ana değin taraf-ı alilerinden rıza-i Allah her ne güne hayrat ve hasenata mübaşeret olundu ise cümlesi vücuda gelmiştir. Bu tatlı su ahvali zuhur edeli ahali-i Galata evlerinde ve camilerde daima tatlı suyun intizarında olup bir an hayır duada hâlî değillerdir. Ümit ederim ki Hak sübhane Teâlâ ümmet-i Muhammed'i mesrur eder. (…) Lağımlara ve kuyulara mübaşeret olalı 15 gündür. Hak sübhane ve Teâlâ tekmilini ihsan eyleye. Amin. (…)" (TSMA E. 0101 0002 035)

Dördüncü belge, 14 Muharrem 1117 ile 1 Safer 1118 (M. 8 Mayıs 1705 - 15 Mayıs 1706) arasında gerçekleşen masrafları, Gülnuş Sultan'ın "Galata'da vaki cami-i şerifleri kurbünde olan çeşmelerine müceddeden icra olunan tatlı su lağımları ve bacaları ücretleri ve döşenen künkleri ve kurşun borularına harç ve sarf olunan ve su yolcu ve lağımcı ve rencber gündelikleri ve mühimmat ve levazımat-ı saireleri" şeklinde vermektedir. Burada, keşif defterinden farklı olarak, su yolunun yalnızca çeşmeler için yapıldığı belirtilse de caminin suyuna da bundan verilmiş olabileceği düşünülebilir. Bir yıl süren inşaat sonucunda yapılan masrafların ayrıntıları Çizelge 5.15'te verilmiştir (TSMA E. 0101 0002 022).

Büyük kısmı (%55,1) kazılan lağım ve bacalar için yapılan masrafların toplamı 2.666.373 akçe, kuruş hesabıyla 22.220 kuruş tutmuştur. Buna göre, suyun yukarıda ele alınan keşif defterine konu olan güzergâhtan getirildiği kabul edilirse, tahmin edilen 1760 kulaçlık lağımın 2568 kulaca çıktığı, 1010 kulaç bacanınsa 618 kulaca indiği; 11.575 adet künk ve 2600 adet kurşun boru kullanılacağı hesaplanırken 12.242 künk ve 1934 boru kullanıldığı görülmektedir. Sonuçta yapılan masraf, keşif bedelinden 692.623 akçe fazla tutmuştur. Bu durumda Kaptan Paşa'nın hibe ettiği

kuyuların suyunun kullanılmış olduğu ve bu nedenle suyun başka bir güzergâhtan getirildiği düşünülebilir.

Çizelge 5.15 : Galata Yeni Cami ve çeşmelerinin su yolları için hazırlanan 14 Muharrem 1117 ile 1 Safer 1118 (M. 8 Mayıs 1705 - 15 Mayıs 1706) tarihli inşaat defterine göre inşaat masrafları, (TSMA E. 0101 0002 022).

Harcama kalemi	Bedeli (akçe)
Tatlı su için kazılan 2568 kulaç lağım ve 618 kulaç baca	1.469.475
Bazı yerlere hendek kazılıp döşenen 12.242 künk bahası, lökün için gereken beziryağı, pamuk, kireç, künk sargısı için gereken kendir keten, harpuşta için gereken kireç, tuğla, moloz taşı ve kapak bahaları	351.019
Lağımlar ve bacalar için gereken muhtelif kereste ve çivi	22.782
Hendek kazmak için gereken kazma, kürek, küfe, kova, sepet, vs.	4.104
Künk, kireç, moloz taşı, kapak taşı, vs.için hamaliye ile mavna ve kayık ücreti	39.190
Hendek için çalışan hendekçi, su yolcu, rençber ve mutemed yevmiyeleri	199.563
Eski lağım başından camiye gelinceye dek tatlı su için gereken 1934 kuruşun boru için kurşun sargı için gereken kendir keten, lökün için gereken beziryağı, kireç, pamuk, kalay vs.	419.459
Kurşun boru harpuştaları için gereken tuğla ve musluklar için demir kapak, taş, vs.	13.225
Kurşun boru işçiliği için su yolcu, löküncü, taşçı, rençber yevmiyeleri; bazı levazım ve mühimmat hamaliyeleri ve kaldırımcı ücreti	116.476
Yukarıda bahsedilen lağımlar ve bacalar bazı kişilerin tarla ve bahçelerinden geçtiği için bunların zararları şer'i kurallara göre keşfedilip verilen hüccetleri	31.080
Toplam	*2.666.373*

Beşinci ve altıncı belgeler ise söz konusu çeşmenin yapımı sürerken ve yapımı bittikten hemen sonra Kethüda'nın Gülnuş Sultan'a mevcut durumu aktardığı tezkirelerdir. Beşinci belgedeki tezkirede (TSMA E. 0101 0002 027) Galata ahalisinin fetihten beri tatlı suya ihtiyaç duyduğu, ancak o zamana kadar bu semte su getiren hayır sahiplerinin tatlı su getirmeye muvaffak olamadıkları, bunun Gülnuş Sultan'a nasip olduğu söylenmektedir. Halkın "acaba gerçek tatlı su gelir mi" diye ümit ettiğini ve 13 ayda tamamlanan su yollarıyla mevcut iki çeşmeye bu suyun akıtıldığı, Galata'daki cami yanında inşası süren çeşmeye de verileceği belirtilmektedir. Gelen 10 masura tatlı suyun çeşmelerden taşıp aktığı, -muhtemelen yaz günlerinde- bu kadar akan suyun eksilmeyeceğinin umulduğu belirtilmektedir.

Getirilen su için yapılan masrafın 22.220 kuruş olduğu ve masrafların defterde verildiği belirtilerek mektup sonlandırılmıştır.

Altıncı belgedeki tezkirede (TSMA E. 0101 0002 026)"hâlâ Galata'da vaki cami-i şerife gelen tatlı suya müceddeden bir çeşme bina olunub tarihin tahrir ettirip mübarek hâk-pây-ı devletlerine gönderdim. Manzur-u alileri buyuruldukda ferman efendimindir" diyen Kethüda, Galata'daki caminin yanındaki çeşmenin tamamlandığını Gülnuş Sultan'a müjdeleyerek kitabesine işlenecek tarihin –tarih beytini de içeren metnin– yazdırıldığını ve onaylanması için valide sultana gönderildiğini belirtmektedir. Çeşmenin kitabesindeki "Temmuz sıcağında susuzların suya kavuştuğu" ifadesinden çeşmenin, su yolları inşaatının bittiği Safer 1118'den (Mayıs 1706) hemen sonra, H. 1118 yazında, yani M. 1706 yılında tamamlandığı düşünülebilir.

Tezkiresine "şimdi üç çeşme tatlı su ile revan ve cereyan idüb ümmet-i Muhammed vesair ibadullah nuş idüb efendime dua eyliyor. Bu üç çeşmenin mevzileri biri cami-i şerifin sağ tarafında ve biri cami-i şerifin sol tarafında ve biri bir mahalle içinde vaki olmuşdur." diye devam eden Kethüda, çeşmelerin yerlerini belirtmektedir. Mahalle içinde olduğu söylenen çeşme, Emekyemez Mahallesi'ndeki; caminin sağındaki 1698'de inşa edilen ilk çeşme, solundaki ise yeni tamamlanan 1706 tarihli çeşmedir. "Bu vakte gelince suyumuz noksan bulmamışdır. Bu minval üzere kalır ise inşallah gelecek sene bir münasip mahalle bir çeşme dahi efendimin izan-ı şerifi ile müceddeden bina olunur." diyen Kethüda, beklenenden fazla çıkan tatlı suyun başka bir çeşme daha yapılarak kullanılabileceğini önermektedir.

Galata Yeni Cami'nin yanındaki bu ikinci çeşmenin yapılmasını, su yollarına yapılan söz konusu ekin tetiklediği anlaşılmaktadır. Bu ekin yapılmasını da Gülnuş Sultan'ın tatlı suyla acı suyun neden karıştırıldığına dair sorusuna karşılık Kethüda'nın getirdiği önerinin sağladığı görülmektedir. Üçüncü vakfiyeye 16 Eylül 1708'de yapılan üçüncü zeyle göre Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin yakınındaki çiftlikte, Tatavla'da ve Tophane'ye bağlı Baladcık'ta (Beldecik?) kazılan kuyulardan çıkarılan toplam dokuz masura tatlı suyun Galata Yeni Cami yanındaki iki çeşme dışında Gülnuş Sultan'ın Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmesine ve Yağkapanı önündeki başka bir çeşmeye verildiği görülmektedir (VGMA, defter no:

1640, s.23).[155] Beşinci belgedeki ifadeye göre ilk başta 10 masura olan su, iki sene sonra, zeylin düzenlendiği 1708'de, dokuz masuraya düşmüştür. Bu miktar birinci belgede çıkması umulan iki masura tatlı sudan çok daha fazladır. Bu nedenle, altıncı belgede görüldüğü gibi, kazılan kuyulardan beklenenden fazla tatlı su elde edilmiş ve fazlası civardaki mevcut çeşmelere aktarılmıştır.[156]

Galata'ya su taşıyan yeni su yollarının Kasımpaşa'daki söz konusu çiftlik, Tatavla ve Tophane ile Galata'daki çeşmeler arasında uzandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yer altındaki su yollarının güzergâhı da bu noktalar arasında olmalıdır. Günümüzde Kasımpaşa semtinde, Piyale Paşa Bulvarı üzerinde ve Piyale Paşa Camisi yakınında yer alan taş ve tuğla almaşık örgüye sahip kare tabanlı kesik piramit biçimindeki bir su terazisi, Beyoğlu'ndaki su yollarını ele alan Kâzım Çeçen'in kitabında "Kasımpaşa'da Taksim suyuna ait olmayan su terazisi" olarak tanımlanmıştır (Çeçen, 1991b, s.86) (Şekil 5.127). Bu durumda, Gülnuş Sultan'dan sonraki dönemlerde inşa edilen iki önemli su yoluna dâhil edilemeyen bu su terazisinin, bulunduğu konum da göz önüne alındığında Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı su yollarının bir parçası olduğu düşünülebilir.

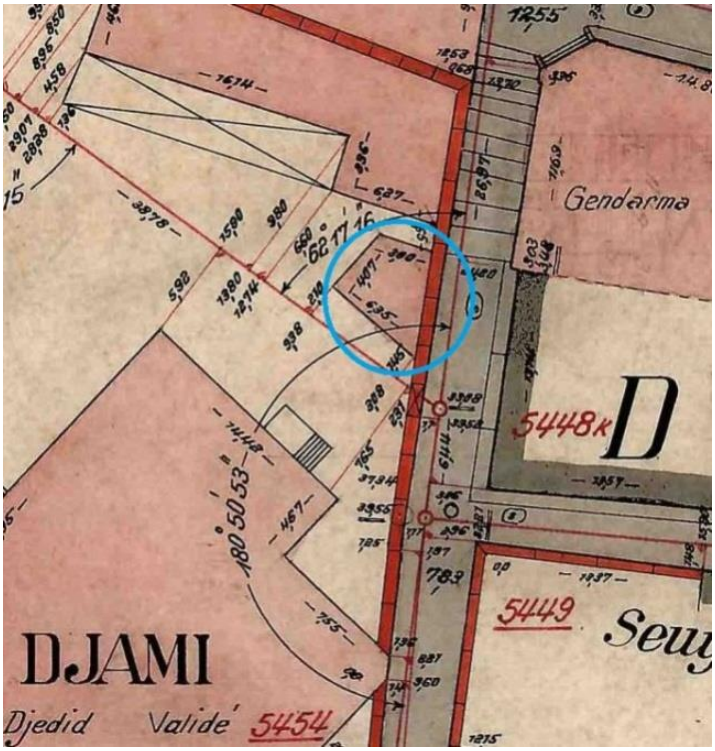

Şekil 5.127 : Piyalepaşa Bulvarı üzerinde yer alan ve Kâzım Çeçen'in "Kasımpaşa'da Taksim suyuna ait olmayan su terazisi" dediği Gülnuş Sultan'ın Galata su yollarına ait olabilecek su terazisi, (Çeçen, 1991b, s.86).

[155] Bkz. Ek B.3
[156] Fazla suyun verildiği diğer çeşmeler için bkz. Bölüm 5.11.1.6.

Mimari betimleme

Bölüm 5.5'te görüldüğü gibi Galata Yeni Cami yıktırılıp yerine Hırdavatçılar Çarşısı yaptırıldığı sırada camiyle birlikte inşa ettirilen çeşmenin yönü de değiştirilmişti. Benzer bir düzenlemeden, bu bölümde ele alınan çeşme de etkilenmiştir. Çeşme cephesinin konumu aynı kalsa da Şekil 5.122 ve Şekil 5.128'deki haritalarda görülen arkasındaki su haznesi yıkılmış ve yerine çarşıdaki dükkânlardan bazıları inşa edilmiştir. Bu haritalara göre, su haznesinin hiçbiri birbirine paralel olmayan kenarlarından avlu içinde kalanların uzunlukları 3,80, 4,07 ve 6,35 m'dir. Kâgir olduğu anlaşılan haznenin özgün durumunda kiremitle örtülü olduğu Şekil 5.129'daki fotoğraftaki çatı ayrıntısından öğrenilmektedir.

Şekil 5.128 : 1914 tarihli Alman Mavileri haritasının H 9/4 folyosundan ayrıntıda Galata Yeni Cami yanına eklenen çeşme ve haznesi, (Atatürk Kitaplığı).

Şekil 5.129 : Çeşmenin yanındaki cami avlu kapısının aralığından görünen su haznesi ayrıntısı, (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi).

Günümüze ulaşmayan su haznesinin doğu yüzünde, yıkılan caminin avlu duvarı ve caminin yerini alan çarşının dış duvarı üzerinde bulunan yapı, 2,45 m genişliğinde ve 3,09 m yüksekliğinde, dikine oturtulmuş bir dikdörtgen biçiminde, cephe çeşmesidir (Şekil 5.130). Çeşmenin yerleştirildiği bu duvar üzerinde ve solda caminin Bereketzade Medresesi Sokağı'na açılan ana kapılarından biri yer alırken, sağında da tali bir kapı bulunmaktaydı (Şekil 5.80). Günümüzde soldaki kapının kemerinin içi örülerek kapatılmış, sağdaki kapı da kapatılıp sıvanmıştır (Bkz. Bölüm 5.5, Şekil 5.89, Şekil 5.90, Şekil 5.91). Bu nedenle çeşmenin cami avlu kapılarıyla ilişkisini algılamak güçtür.

Şekil 5.130 : Çeşmenin günümüzde cepheden görünümü.

Ana malzemesi kesme küfeki taşı olan çeşmenin en alt bölümünde tekne ve bunun iki yanında, teknenin bittiği seviyede başlayıp öne ve yanlara taşan yenilenmiş mermer oturma sekileri yer alır. Çeşme nişini sınırlayan kemerin açıklığı ölçüsünde bir genişliğe sahip tekne, nişin içine gömülmüş konumdadır (Şekil 5.131). Yukarıda değinilen daha eski tarihli fotoğraflarla karşılaştırıldığında bu teknenin mermer ön setinin özgünlüğünü koruduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 5.131 : Çeşmenin teknesiyle oturma sekilerini gösteren detay.

Teknenin üst bölümünde çeşme nişi, oturma sekilerinin üstündeyse nişi sınırlayan kemer ve çeşmeyi çerçeveleyen silmeler yer alır. Çeşme nişini ve kitabeyi içine alacak şekilde üç yönden çerçeveleyen bu silmeler, oturma sekilerinin üzerinde içe doğru dönerler ve zemine paralel olarak ilerledikten sonra çeşme nişinin başladığı noktada sonlanırlar. Teknenin yanında, profili içten dışa artan üç sıra düz silme şeklinde başlayan bu silme takımında, kemer hizasına gelindiğinde en içteki silme kaybolur, dıştaki silmeler dışbükey silmeye dönüşür. Tepeliğin altında kaybolan içteki silme düz silme şeklinde yeniden ortaya çıkar. Özgün durumunda tepeliğin altında altını tümüyle kuşattığı düşünülen silme, ikinci kitabe nedeniyle kesintiye uğrar. Çeşmenin iki yanındaki uzun kenarları boyunca, söz konusu silme takımlarının hemen dışına açılan birer derin yiv de en dışta üçüncü bir silme etkisi yaratır (Şekil 5.130).

Çeşme nişini iki yanda sınırlayan kemer ayaklarının üstünde bir sivri kemer yer alır. Bu kemerin taşları kemer ayağına ve kemer köşeliklerine göre daha içeride tutularak kemer sırtı vurgulanmış ve köşelikler kabartılmıştır. Köşelikleri çerçeveleyen kaval silmeler, köşeliklerin alt ucunda pahlanmış, kemer kilit taşının üstünde kesilmiş ve kitabenin altında birleşerek bu iki bölümü birbirinden ayırmıştır.

Çeşme nişinin alt bölümünde, teknenin biraz üzerinde yer alan mermer ayna taşı özgün değildir. Üç lüle deliğinin açılmış ve sağ üst tarafı kırık haldeki ayna taşının özgün konumundaki hali Şekil 5.124‘de, söküldükten sonraki durumu Şekil 5.126‘te görülmektedir. Yenilenen ve özgününü örnek alan ayna taşında kitabeli ve sivri

kemerli çeşme nişini andıran bir bezeme vardır (Şekil 5.132). Dıştaki dışbükey silme, hem ayna taşını çerçeveler hem de kitabe benzeri, bezemesiz bir kartuşu kemerli nişten ayırır. Bu nişi çerçeveleyen bir düz ve bir dışbükey silmenin oluşturduğu kemerin köşeliklerinde lale kabartmaları vardır. Nişin içinde ve ortadaki tek lülenin iki yanındaysa üç çiçeği ve iki yaprağı olan, gerçekçi yıldız çiçeği kabartmaları yer alır. Lülenin üzerindeyse daire biçimindeki rozet içine yerleştirilmiş stilize yıldız çiçeği kabartması vardır. Ayna taşının üstünde ve iki yanında tas yuvaları yer alır.

Şekil 5.132 : Çeşmeden ayna taşı ayrıntısı.

Çeşme nişini sınırlayan kemerin üstünde, yukarıda söz edilen köşelikleri çerçeveleyen silmelerle alt bölümden ayrılmış kitabe bölümü yer alır (Şekil 5.133). Bu bölümün ortasında, 72 cm genişliğinde ve 42 cm yüksekliğinde, sülüs hatla yazılmış, üstte 5 sıraya 4 sütun, en altta bir sıraya 2 sütundan toplam 22 satırdan oluşan, Şair Şehdi tarafından yazılan şiirin bulunduğu mermer kitabe yer alır (Aynur ve Karateke, 1995, s.99). Ayrıca Şehdi, Divan'ında da yer alan şiir için, "Merhum Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed-i salis valideleri Gülnuş Sultan merhumun Galata'da bina eylediği cami-i şerif haricinde icra eylediği ab-ı hoş-güvar çeşmesara me'muren dediğim tarihtir." notunu düşmüştür (TSMK Y639 y. 45a-b'den aktaran Aynur ve Karateke, 1995, s.99, dipnot 23). Enine geniş dikdörtgen biçimindeki satırlar yatayda ince, düşeyde kalın düz silmelerle ayrılmıştır. Son satırın soluna "sene 1118" (M. 1706) tarihi düşülmüştür.

Şekil 5.133 : Çeşmeden kitabe detayı: Altta yapım kitabesi, ortada onarım kitabesi, üstte III. Selim tuğrası.

Bu kitabenin üzerinde, normalde çeşmeyi çerçeveleyen silme takımının tepeliğin altında yatay olarak devam etmesi gereken yerde, III. Selim dönemindeki bir onarım nedeniyle yerleştirildiği tahmin edilen ikinci kitabe yer alır. 2 sıraya 2 sütundan 4 satırlık ve sülüs hatla yazılmış bu kitabenin metni, yukarıda da görüldüğü gibi, manzum değildir ve tarih içermez. Enine geniş dikdörtgen biçimindeki satırların köşelerine küçük C kıvrımları yerleştirilmiştir.

Bu ikinci kitabenin üzerinde, normalde çeşmenin üst tarafını tamamen sınırlayan ve arka plandaki cami avlu duvarının üst bölümündeki kornişin devamı niteliğindeki, dışa doğru eğik olarak taşırılmış, düz bir korniş yer alır. Ancak bu kornişin, ikinci kitabenin üzerine denk gelen orta bölümü de kırılmış ve yerine III. Selim'in tuğrası yerleştirilmiştir. Elips şeklindeki bir kartuşun üzerindeki tuğranın iki yanında, ortada yaprak benzeri bir kıvrım daha yapan birer S kıvrımı yer alırken, bu kıvrımların sonlandığı tuğranın üst tarafında bir istiridye kabuğu yer alır.

Cami avlu duvarının sonradan yükseltilmesiyle beraber, muhtemelen III. Selim dönemindeki onarım ve ikinci kitabe-tuğra eklemesinden sonra, üçgen kesitli bir saçak çeşmenin üzerine yerleştirilmiştir. Günümüze ulaşmayan bu saçağın izi duvarın üstünde görülebilmektedir (Şekil 5.130). Bu saçağın bir kısmı ve saçağı destekleyen demir eliböğründelerden biri Şekil 5.124'te görülmektedir. Koruma Kurulu arşivinden edinilen 1979 tarihli fotoğrafta (bkz. Bölüm 5.5, Şekil 5.90) ise bu saçak görülebilmektedir.

Değerlendirme

Bu bölümde ele alınan belgeler, söz konusu çeşmenin yapımını, mevcut su yollarına ek olarak semte tatlı su getirmek için yapılan yeni su yollarının inşasının tetiklediğini göstermektedir. İçlerinden biri keşif biri de inşaat defteri olan, diğerleri Kethüda Mehmed Efendi'nin tezkirelerinden oluşan bu belgeler, bir semte tatlı su getirmek için yapılan su yollarının ortaya çıkış aşamalarını gözler önüne sermiştir. Bu hayratı, Gülnuş Sultan'ın halkın şikayetlerini duyarlılıkla dinlemesi ve semte tatlı su götürülmesi konusundaki ısrarı mümkün kılmıştır. Hatta beklenenden fazla tatlı su çıkması üzerine semtteki diğer çeşmelere de bu yeni su yolundan su verilmesinin düşünüldüğü anlaşılmıştır (Bkz. Bölüm 5.11.1.6).

Çeşmenin bu noktaya -Kethüda Mehmed Efendi'nin hadis medresiyle Galata Yeni Cami arasındaki sokak üzerinde ve caminin avlu kapılarından medreseye bakan doğudakinin yanına-yapılmasının ardında aranabilecek bir başka sebep, medresenin yapımından bir yıl sonra-1706'da (H. 1118) -Gülnuş Sultan'ın, kethüdasının bu hayır işine bir jestle karşılık vermesi olabilir. Bölüm 5.5'te görüldüğü gibi, Yeni Cami Galata'nın ilk saltanat camisi olarak dikkat çekerken Kethüda Mehmed Ağa'nın darülhadisini caminin bitişiğine yaptırması hem Valide Sultan'ın projesinin önemini pekiştirmiş hem de buraya bir külliye havası katmış olmalıdır. Bu nedenle Gülnuş Sultan'ın söz konusu çeşmeyle gerçekleştirdiği jest, yapılar arasında fiziksel bir bağ kurma girişimi olarak da yorumlanabilir.

III. Selim'in bu çeşmeyi tamir ettirmesi ve üzerine tuğrasını koydurması, dedesi III. Ahmet ve büyük büyük annesi Gülnuş Emetullah Sultan'a bir jest olarak yorumlanabilir. Bu tuğra ve ikinci kitabe sayesinde, ilk kitabede anılan çeşmenin banisi Gülnuş Sultan ve oğlu III. Ahmed'le, -sonraki iki kuşağı oluşturan- III. Ahmed'in oğlu III. Mustafa ve torunu III. Selim arasında bir bağ kurulduğu düşünülebilir. Her iki kitabede de çeşmenin yapımı ve onarımının kadın sultanlar tarafından veya kadın sultanlar adına yapılmasının vurgulanması da hanedanın kadın üyelerinin –III. Ahmed'in annesi Gülnuş Sultan'ın, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın ve III. Mustafa'nın cariyesi Alüfte Hatun'un– anılması açısından dikkat çekicidir. İkinci kitabede adı geçen cariye Alüfte Hatun hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır (Uluçay, 2001; Sakaoğlu, 2008; Mehmet Süreyya Bey, 1996). III. Selim'in babası III. Mustafa'nın cariyelerinden olduğunu bu kitabe sayesinde

öğrendiğimiz Alüfte Hatun'un varlığının bu çeşme sayesinde ortaya çıktığı da söylenebilir.

Çeşmenin kitabesindeki şiirde, bu çeşmeden akan hayat suyuna muhtaç olan çocukların, Temmuz sıcağında susuz kalanların eriştiği mutluluk vurgulandığı gibi Gülnuş Sultan'ın pek çok hayır eseri yaptırdığından ve anaların en hayırlısı olduğundan söz edilerek, Allah'ın onu Kevser suyuyla beslemesi, her iki dünyada mutlu kılması ve ona cenneti bahşetmesi temenni edilmektedir. Kitabede su yollarının inşasını gerekli kılanın Galata halkının çektiği susuzluk olduğu ve yıllardır ihmal edilen bu bölgeye su sağlanmasının Gülnuş Sultan'a nasip olduğu vurgulanmıştır. Yukarıda ele alınan belgelerde de benzer ifadelerin geçmesi, yapıların kitabelerinin yapım süreçlerini gerçekçi bir şekilde yansıttığını ortaya koymaktadır.

Yine yukarıda ele alınan belgeler göstermektedir ki Gülnuş Sultan'ın bu hayır eseri ve semte getirdiği tatlı su, Galata'daki camisi kadar, belki ondan bile üstün bir hayrattır ve bu nedenle sıcak yaz aylarında susuzluktan dolayı zor günler geçiren semtin Müslüman ve gayrimüslim tüm sakinleri onun için hayır dualar etmektedir. Belgelerden birinde Gülnuş Sultan'ı ve hayratını övmek için Hz. Fatıma ve ab-ı kevser benzetmeleri kullanılmış, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ruhunu şad eylemek üzere bu hayrata başlandığı söylenerek yoğun dini göndermeler yapılmıştır.

Galata'daki caminin yanına eklenen ve çevre mahallelerde inşa edilen çeşmeler ve eklenen su yollarıyla buraya getirilen tatlı su, Galata'nın İslamlaştırma politikasının devamı olarak yorumlanabilir. Daha önceleri büyük su sıkıntısı çekmesine rağmen belki de gayrimüslimlerin ağırlıkta olmaları nedeniyle ihmal edilen semtte Yeni Cami'nin inşa edilmesiyleartan Müslüman nüfusun en önemli ihtiyaçlarından olan tatlı su, Gülnuş Sultan'ın sayesinde sağlanmış ve bu da söz konusu politikanın başarıya ulaşmasında önemli bir rol oynamış olmalıdır. Söz konusu çeşme ve su yollarının ele alındığı zeyilde (Bkz. Bölüm 4.1.3.3)"Kostantiniyye karşısındaki Galata'da, Bereketzade Mahallesi denen mahalde uzun müddettir, sapkın resimlerin bulunduğu, putlara tapanların meskeni olan manastır, Allah'ın yakıcı kahrıyla temizlenmiş" denildikten sonra bu semtin Gülnuş Sultan'ın hayratlarıyla şenlendiğinin söylenmesi, İslamlaştırma politikasına vurgu yaparak bu savı desteklemektedir.

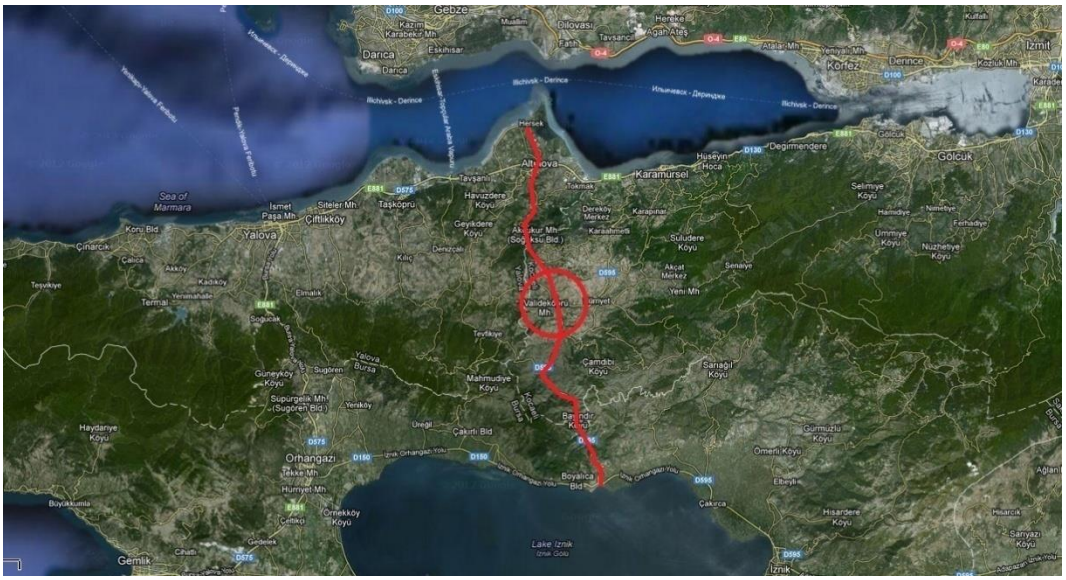
5.8 Hersek-Boyalıca Arasında Kaldırım ve Köprüler

Bu bölümde, Gülnuş Sultan'ın hac yolu üzerinde, Hersek'le İznik Gölü kıyısındaki Boyalıca arasında inşa ettirdiği kaldırım ve altı köprü arasından günümüze özgün durumunu büyük ölçüde koruyarak ulaşabilen tek yapı olan Yalakabad Köprüsü ile yıkık veya ortadan kalkmış durumdaki diğer köprüler ele alınacaktır. Gülnuş Sultan'ın söz konusu güzergâha kaldırım döşettirdiği, altı yerde köprüler yaptırdığı ve Yalakabad Köprüsü başında bir de namazgâhlı çeşme inşa ettirdiği aşağıda ele alınacak kaynaklardan anlaşılsa da Yalakabad Köprüsü dışındakilere ait çok az iz kalmıştır. Küçük oğlu III. Ahmet'in saltanatının ilk yıllarında, ikinci valide sultanlık dönemine başladığı sırada inşa ettirdiği bu yapıların tamamlanmasının H. 1116-1118 (M. 1704-1706) yıllarını bulduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Gülnuş Sultan'a ait olduğu kesin olarak gösterilemeyen köprünün banisiyle ilişkisini net olarak ortaya koyan vakfiye ve arşiv belgelerine ilk kez burada yer verilecektir. Yapının mimari betimlemesinin ardından Gülnuş Sultan'ın bu hayratıyla ilgili değerlendirmeye yer verilecektir.

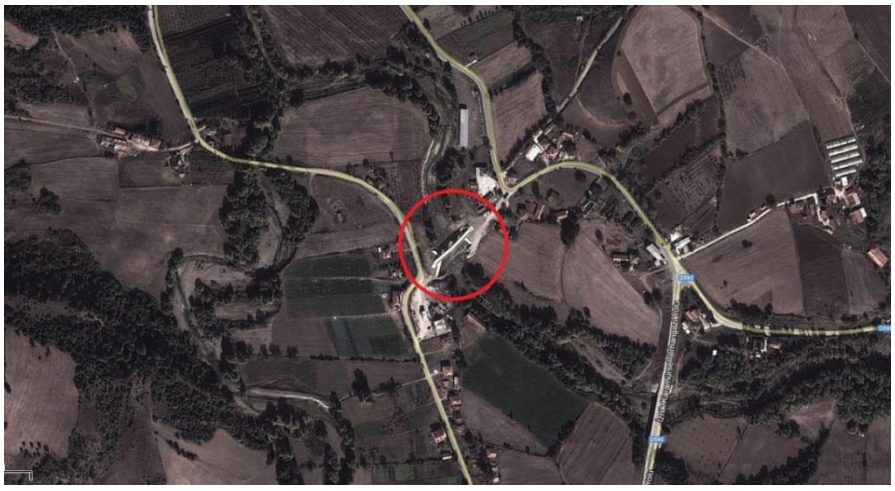
Yapılar hakkında bilgiler

İzmit Körfezi'nin güneyindeki Hersek'ten İznik Gölü'nün kuzey kıyısındaki Boyalıca'ya kadar olan güzergâh, tepeler arasındaki dere yatakları boyunca ilerler ve söz konusu iki nokta arasındaki en kısa yoldur. Osmanlı dönemindeki hac güzergâhının, Gebze'den Hersek'e deniz yoluyla geçildikten sonra Anadolu içlerine ve Mekke'ye gitmek için geçilen bu bölümü, Roma döneminden beri kullanılagelmiştir (Çulpan, 1975, s.177). Gülnuş Sultan bu yola kaldırım döşettirmiş, dereler üzerinde altı köprü yaptırmıştır, ancak içlerinden yalnızca biri günümüze bütünlüğünü koruyarak ulaşabilmiştir[157] (Şekil 5.134, Şekil 5.135).

[157] Bkz. Bölüm 4.1.3.4.

Şekil 5.134 : Gülnuş Sultan'ın kaldırım döşettiği Hersek-Boyalıca arasındaki güzergâh ve Yalakabad Köprüsü'nün bulunduğu nokta, (Url-3).

Şekil 5.135 : Yalakabad Köprüsü'nün uydu görüntüsü, (Url-3).

Ayaktaki bu köprü, günümüzde Kocaeli ili sınırları içinde, Karamürsel-Boyalıca arasındaki D-595 karayolunun 18. kilometresinde, Hersek Köyü yakınında İzmit Körfezi'ne dökülen Yalak Deresi'nin (diğer adıyla Yalakabad[158] Deresi) üzerinde yer almaktadır (Şekil 5.136). Valide Köprüsü olarak da anılan[159] yapı, çevresindeki Valideköprü Mahallesi'ne de adını vermiştir. Bu noktaya kadar Yalakabad Deresi'ne paralel olarak ilerleyen yol, söz konusu köprüyle derenin karşı tarafına geçip devam

[158] Yalakabad, günümüzde derenin batısında kalan Yalova şehrinin eski adıdır. Evliya Çelebi, Kal'a-i Yalakâbâd için "Türkler bu kal'ayaYalak deresi derler" ifadesini kullanır. (Evliya Çelebi, 2005, 9. kitap, s.8)

[159] Bu adlandırma, yapıyı yaptıran valide sultana izafen kullanılagelmiş genel bir adlandırma olduğundan ve yapıyı hangi valide sultanın yaptırdığına dair süregelen belirsizliği devam ettirdiğinden burada Yalakabad Köprüsü adı yeğlenmiştir.

etmektedir. Bu köprünün öncesinde ve sonrasında inşa edilen daha küçük köprülerse büyük oranda tahrip olmuş ya da ortadan kalmıştır. Bu nedenle burada esas olarak Yalakabad Köprüsü ele alınacak ve takip eden bölümde buna ait mimari betimleme yapılacak, diğer köprülerin bilgilerine ve fotoğraflarına da bu bölümün sonunda yer verilecektir.

Şekil 5.136 : Gülnuş Sultan'ın Hersek-Boyalıca arasında inşa ettirdiği köprülerden günümüze bütünlüğünü koruyarak ulaşabilen tek yapı olan Yalakabad Köprüsü.

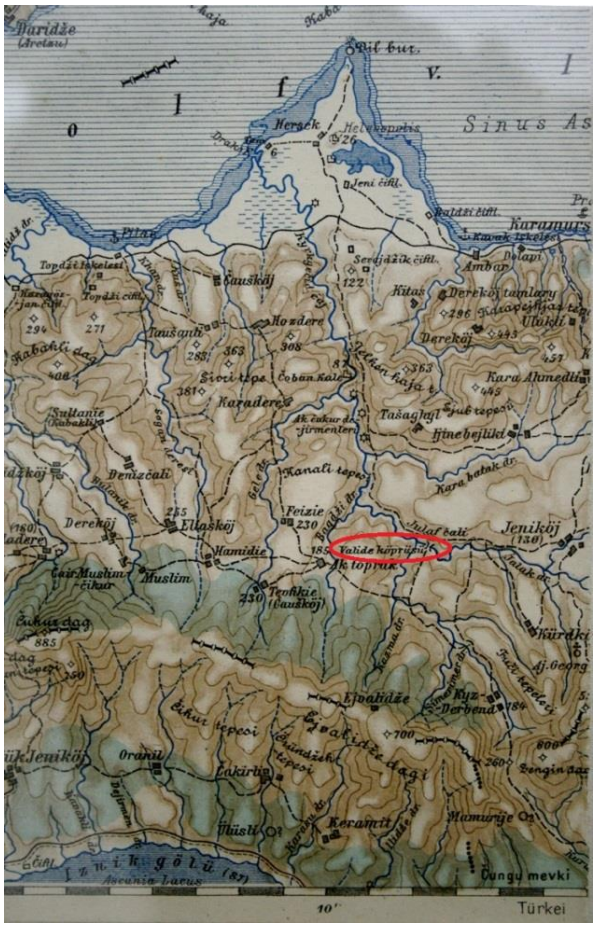
Yalakabad Köprüsü'nün konumu ve nitelikleri bazı kaynaklarda ele alınsa da banisinin kim olduğu bugüne kadar kesin olarak ifade edilmemiştir. İlk olarak Cevdet Çulpan, köprünün Kösem Sultan'a ait olabileceği ihtimali üzerinde durmuş, ancak Hadice Turhan Sultan'a ya da Gülnuş Sultan'a da ait olabileceğini de dile getirmiştir (1975, s.178). Gülgûn Tunç, yapı için "banisi valide sultan olmalıdır" ifadesini kullanmıştır; ancak bunun hangi valide sultan olduğunu belirtmemiştir (1978, s.196). İyianlar ise H. 1117-1118 tarihli iki arşiv belgesinin tarihlerine dayanarak bu yapının Gülnuş Sultan'a ait olabileceğinin aksi kanıtlanmadıkça söylenebileceğini, ancak yapının durumu hakkında bilginin bulunmadığını belirtir (1992, s.133).[160]

[160] Künyeleri net olarak verilmeyen ve bu nedenle BOA'da ulaşılamayan belgelerde şu ifadeler yer almaktadır: "Harc-ı müceddeden ta'mir kerden-i cisr der nehr-i Yalakabad der nezd-i karye-i Hersek an baha-i sengtıraşan ve moloz ve kireç ve hadid ve hamamcıyanbermuceb-i defter-i müfredat (…)", "An mal-ı havassı Hazret-i Sultan-ı müşarunileyhaberay-ı bina-i cisr-i Nehr-i Yalakabad der nezdi karye-i Hersek (…)"

Gülnuş Sultan'ın üçüncü vakfiyesine 1 Ramazan 1116 (M. 28 Aralık 1704) tarihinde yapılan ikinci zeyilde "Dil demekle meşhur olan Hersek kasabasından Derbend nam karyeye, ondan İznik Gölü başında Boyalıca Deresi'ne varınca dokuz saatlik mahallin tarîki" şeklinde tarif edilen hacıların kullandığı yolun bozulmuş olması, yağmurlu ve karlı havalarda sellerin yaşanması, bataklık bölgelerden geçişin zor, hatta imkânsız olması nedeniyle valide sultanın "tarik-i mezbura müceddeden kaldırım döşettirüb ve altı mahalde dereler üzerine kârgir kemer köprüler bina ve vakf idüb" Galata ve Sakız'daki camileri vakfına eklediği belirtilmektedir (VGMA defter no: 1640, s.21).[161] Bu vakfiyeyi inceleyen Emine Berksan, Gülnuş Sultan'ın söz konusu yola kaldırım döşettiğini ve altı yerde köprü yaptırdığını belirtse de bu bilgiyi yapıların konumu ve fiziksel özellikleriyle bağdaştırmamıştır (Berksan, 1998, s.36).

Ancak gerek zeyildeki bu ifade, gerekse aşağıda ele alınacak belgeler ve yapının yerinde incelemeyle tespit edilen konumu ve özellikleri, yapının banisinin Gülnuş Emetullah Sultan olduğunu açıkça göstermektedir. Bu güzergâh üzerindeki incelemelerde döşetilen kaldırıma ait herhangi bir iz kalmadığı anlaşılmıştır. Diğer beş köprüye ait olabilecek kimi kalıntılar bulunmuş, bunların bazılarının üzerine betondan yeni köprüler yapıldığı görülmüştür. Bölgenin 1903 tarihli bir haritadaki ayrıntısında da bu güzergâh üzerinde yalnızca "Valide Köprüsü" olarak adlandırılan yapı gösterilmekte, (Şekil 5.137) bu da diğer köprülerin –daha küçük oldukları için haritada gösterilmemiş değillerse– erken tarihlerde yıkıldığını ya da ortadan kalktığını düşündürmektedir. Bu harita üzerinde söz konusu hac yolu ve bu yolda hangi dereler üzerinden geçildiği –dolayısıyla olası köprü konumları– seçilebilmektedir.

[161] Bkz. Ek B.2

Şekil 5.137 : "Valide Köprüsü"nün 1903 tarihli Avusturya baskısı "Konstantiniyye Bölgesi Haritası" üzerindeki konumu, (IFEA Harita Arşivi).

BOA'daki 15 Cemaziyelahir 1118 (M. 24 Eylül 1706) tarihli belge (BOA AE. SAMD. III 222 21464)[162], Yalakabad Köprüsü'yle ilgili ulaşılabilen en ayrıntılı belgedir ve yapının Gülnuş Sultan'a ait olduğunu gösteren zeyilden sonraki en güçlü kanıttır. Hersek ile Derbend arasında, Yalakabad Nehri üzerine yeni baştan inşa edilen üç gözlü, som taştan kâgir büyük köprü ile köprü başında yapılan çeşme, çeşmeye bitişik namazgâh ve üzerindeki çatı (sakf) için yapılan masrafların dökümünü veren belgenin orijinali ve transkripsiyonu Ek C.28'de verilmiştir. Bu belgenin üzerinde, Gülnuş Sultan'ın defteri gördüğünü ve masrafların bildirilen şekilde has malından ve Galata'daki caminin derkesesinden karşılanmasını buyurduğu hattı yer almaktadır.

Toplam 1.470.122 akçe[163], kuruş hesabıyla 12.251 kuruş tutan masrafların dağılımı Çizelge 5.16'da verilmiştir. Masrafların beşte üçlük bölümünün inşa edilen köprü,

[162] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.28.
[163] Belgedeki toplam 2 akçe eksik olarak 14 yük 70.120 akçe olarak verilmiştir.

namazgâh ve çeşmenin malzemeleri için yapıldığı görülmektedir. Çeşmenin suyunun sağlanması için yapılan masraflar küçük bir yüzde (%4) tutarken geri kalan masrafın işçilik ücretlerine gittiği görülmektedir. Bu masrafların 3000 kuruşluk kısmı Galata'daki caminin derkesesinden, geri kalan 9251 kuruşu ise Gülnuş Sultan tarafından karşılanmıştır.

Çizelge 5.16 : Yalakabad Nehri üzerinde yapılan köprüyle yanındaki çeşme ve namazgâhın masrafları, (BOA AE. SAMD. III 222 21464).

Harcama kalemi	Bedeli (akçe)
Demir kanat, zıvana, kurşun, çivi	111.515
İskele, ızgara, vs.için gereken çeşitli kereste	185.631
Küfe, kürek, kova, ıhlamur ipi, zenbil vs.	4.900
Taban, pahlu, kemer, moloz taşları, kireç ve araba ücretleri	581.988
Çeşmeye künk, beziryağı, keten, kireç, vs ve su yolcu, lökünçü, rençber ücretleri	55.998
Taşçı, rençber, dülger, hamamcı ve hamal ücretleri, gemi ücreti ve diğer masraflar	530.090
Toplam	*1.470.122*

Masrafların ne kadarının ne şekilde karşılanacağını Gülnuş Sultan'ın tespit ettiğini gösteren bir belge ise TSMA'da bulunmaktadır. Büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'ın el yazısıyla "Allah için. Köprüye harç olunan akçe 12.251 guruş. Has malımdan 9251 guruş verilsin. Galata'da cami-i şerifin derkesesinden 3000 guruş verilsin. Cem'an 12.251 kuruş harç olundu." (TSMA E. 0101 0002 006)[164] ibaresinin yer aldığı belge, masraflar için hangi kaynakların kullanılacağına bizzat valide sultanın karar verdiğini gösterdiği gibi tüm masrafın Gülnuş Sultan'a ait olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bu belgeden kısa bir süre önce düzenlendiği anlaşılan Kethüda Mehmed Efendi imzalı başka bir belgede de diğer köprülerin ve kaldırımların tamamlandığı ancak büyük köprünün inşasının devam ettiği, köprü başına su getirilip çeşme yapılacağı ve köprünün Edirne'deki Saraçhane Köprüsü'nden[165] daha büyük olduğu şu şekilde aktarılmaktadır:

> Benim devletlu efendim bundan akdem Dil'de vaki efendimin hayrat-ı celileleri olan kaldırım ve kargir köprüler bina ve tekmil olunup ancak bir kebir köprümüz kusur kalmış idi.

[164] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.29.

[165] Kethüda'nın Gülnuş Sultan'a yapıdan bahsederken Edirne'deki Saraçhane Köprüsü benzetmesini kullanması dikkat çekicidir. Çünkü Nusretnâme'den öğrenildiğine göre, bir süre önce yarısından çoğu çöken Saraçhane Köprüsü'nün onarımı 1 Recep 1113 (M. 2 Aralık 1701) tarihinde tamamlanmış, onarımla ilgili tarih kitabesi köprünün ortasındaki kitabe yerine yerleştirilmiştir. (Silahdar, 1962, c.II, s.87). Bu sırada oğlu II. Mustafa'yla birlikte Edirne'de olan Gülnuş Sultan bu köprü ve onarım hakkında bilgi sahibi olmalıdır.

> Hâlâ bina olunuyor. İnşallah-u Teala ankarib tekmil olur ve bu köprünün başına müceddeden su getirtip ve bir cedid çeşme yaptırıp köprüden mürur ve ubur eden ibadullah nuş idüb efendimize hayır dua ederler. Hâlâ bina olunan köprü Edirne'de Saraçhane köprüsünden kadd ve kameti büyüktür (TSMA E. 0101 0002 026).

TSMA'daki bir başka belgede ise Kethüda büyük köprünün de tamamlandığını bildirerek tarihi içeren kitabe metninin Gülnuş Sultan'a sunulduğunu, onun onayı alındıktan sonra uygun bir mermer üzerine yazdırılarak yerine monte edilmek üzere kayıkla gönderileceğini bildirmektedir (TSMA E. 0101 0002 028). Ardından sıralanan hayır duaların içinde Sırat köprüsünü kolayca geçmesi ve cennete kavuşup Kevser suyundan içmesi dilekleri, gerçekleştirilen hayratın cinsine -köprü ve köprü başında çeşme- açık bir gönderme olarak düşünülebilir.

BOA'daki AE. SAMD. III 222 21464 numaralı belgedeki masraflar 22 Rebiülahir 1118 (M. 13 Ağustos 1705) ile 15 Cemaziyülahır 1118 (M. 24 Eylül 1706) tarihleri arasına aittir. Vakfiyeye yapılan zeylin 1 Ramazan 1116 (M. 28 Aralık 1704) tarihli olması, söz konusu köprünün inşa tarihi konusunda belirsizlik yaratmaktadır. Bu da söz konusu zeyilde bahsedilen kaldırımların ve altı köprünün 1704 yılının sonu itibariyle yapımına başlandığını ve masraflarının vakıftan karşılanmasının kararlaştırıldığını düşündürmektedir. Nitekim zeyilde, bu yapıların masraflarının Galata ve Sakız'daki camilerin vakfından sağlanması, gerektiğinde kaldırım ve köprülerin tamiri için harcamaların da yine aynı vakıftan yapılması vakıf mütevellisine şart koşulmuştur (VGMA defter no: 1641, s.21).

Cevdet Çulpan'ın TSMA'daki E. 145/13 ve 15 nolu, H. 1117 (M. 1705/1706) tarihli ve Kethüda Hacı Mehmed imzalı belgelerden aktardığı veriler, tarihlendirme konusundaki bu belirsizliği ortadan kaldırmaktadır. "Dil mevkiindeki hayratından bir kârgir köprünün inşasının tamamlandığı, Edirne'deki Saraçhane Köprüsü benzeri diğer büyük köprü ile köprü başındaki çeşmenin de yakında tamamlanacağı" valide sultana bildirilmektedir (Çulpan, 1975, s.178).[166] Bu durumda, vakfiyeye zeylin yapıldığı tarihte yapıların kısmen tamamlanmış olduğu, ancak bunlar arasından günümüze ulaşan tek yapı olan Yalakabad Köprüsü'yle yanındaki namazgâhlı çeşmenin vakfiyenin düzenlenmesinden sonra bitirildiği anlaşılmaktadır.

[166] TSMA'da söz konusu numaralarla kayıtlı belgeler başka konuları ele almaktadır. Bu karışıklığa belge numaralandırma sistemindeki değişiklik yol açmış olmalıdır. Ancak yukarıda ele alınan TSMA E. 0101 0002 026 numaralı tarihsiz belgenin içeriği burada alıntılananla önemli ölçüde benzerdir.

Namazgâhla çeşmenin eklenmesi, vakfiyede bu yapılardan söz edilmediği için, Gülnuş Sultan'ın sonradan talep ettiği bir değişiklik olması gerekir.

Belgede yer alan çeşme ve namazgâh her ne kadar günümüze ulaşamamış olsa da Gülnuş Sultan'ın hac yolu üzerinde köprüler, çeşmeler, selsebiller yaptırdığını belirten yazarları bir oranda haklı çıkarmaktadır (Mehmed Süreyya Bey, 1996, c.1, s.16). Valideköprü Mahallesi sakinleriyle yapılan görüşmelerde[167] köprünün güneybatı ayağı tarafında bir çeşmenin geçmişte var olduğu, ancak tamamen ortadan kalktığı kaydedilmiştir. Hac yoluna çıkan yolcuların Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı bu büyük köprüyü geçtikten hemen sonra bu çeşme ve namazgâhı kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Günümüzde köprünün aynı tarafında bulunan bir caminin namazgâhın görevini devraldığı görülmektedir.

Yine BOA'daki iki belge (BOA MAD.d. 23034; MAD.d. 23035) "Hersek'te mevcut köprülerin yapılması ve tamiratı ve yol, kaldırım tamiratı malzeme ücreti ile bunların işçi ücret masraflarını gösterir tamirat ve masraf defteri" ve "Hersek yakınında mevcut Derbend etrafında altı adet kemer köprü ve yol kaldırımlarının tamir ve termimi için sarf olunan işçi ücretlerini gösteren tamirat masraf defteri"dir. Bu defterlere, belgelerin restorasyonda olması nedeniyle ulaşılamamıştır. Ancak verilen belge özetlerinden de anlaşılacağı gibi, vakfiyede tarif edilen güzergâh üzerinde inşa edilen köprü sayısı altıdır. Ancak belgelerdeki "tamir" kelimesi, Gülnuş Sultan'ın mevcut bazı köprüleri onartarak yeniden faal hale getirmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı bu köprülerin daha sonraki onarımlarına ya da ortadan kalkışlarına dair başka bir bilgiye BOA, TSMA ve VGMA arşivlerinden ulaşılamamıştır. Yalakabad Köprüsü'nün 1936'da onarıldığı, döşeme ve korkuluklarının betonarme hale getirildiği bilgisini aktaran Cevdet Çulpan, söz konusu değişikliğin yayınladığı fotoğraftan da görüldüğünü belirtmektedir (Çulpan, 1975, s.178) (Şekil 5.138). Aynı durumu Gülgûn Tunç "Eskiden eğim çok fazla olduğundan araçların geçmesi imkânsızdı. Bu durumu ortadan kaldırmak için tabliye yanlara doğru doldurulmuş ve eğim azaltılmıştır. Yan kısımlar da betonla sıvanmış, üstüne demir korkuluklar yerleştirilmiştir. Böylece köprü, her türlü aracın geçmesine elverişli hale getirilmiştir." (Tunç, 1978, s.196) şeklinde doğrulamaktadır.

[167] Valideköprü Mahallesi sakinleriyle yapılan görüşme, 31.03.2013

Şekil 5.138 : Yalakabad Köprüsü'nün 1975 öncesine tarihlenebilecek bir fotoğraftaki görünüşü, (Çulpan, 1975, Levha: CXXXI).

8 Kasım 2006 tarihli bir gazete haberinde köprünün kuzeye bakan asfalt ile korkuluk arasındaki dolgusu göçtüğü, bu nedenle Karayolları Bursa 17. Şube Müdürlüğü'nün köprüyü trafiğe kapattığı ve Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 2007 yılında ağır tonajlı araçların geçmesi için bu köprünün yanına alternatif bir köprü yapmayı planladığı bilgisi yer almaktadır (Url-7). Şekil 5.139'da, köprünün yanına alternatif yol yapıldıktan sonra ve restorasyona girmeden önceki durumu görülmektedir. 23 Mart 2012 tarihinde gerçekleştirilen yerinde inceleme sırasında ise köprünün Karayolları 14. Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmekte olduğu ve söz konusu eklerin ve üzerindeki asfaltın kaldırıldığı tespit edilmiştir (Şekil 5.140).

Şekil 5.139 : Son restorasyon öncesinde 2010 yılında köprünün durumu, (Sinan Doğan).

Şekil 5.140 : 23 Mart 2012 tarihindeki yerinde inceleme sırasında devam eden restorasyon.

Söz konusu güzergâh üzerindeki diğer köprülerin yeri hakkında bölgenin yaşlı sakinleriyle yapılan görüşmeler fikir vermiştir.[168] Hersek-Boyalıca arasındaki yolda tarihi köprülerin olduğu yerler tarif edilmiş, bunların bazılarının üzerine sonradan beton köprüler yapıldığı, bazılarının yıkık vaziyette bulunduğu, bazılarınınsa tamamen yok olduğu belirtilmiştir. Köprülerin bulunduğu söylenen yerler Şekil 5.141'deki harita üzerinde işaretlenmiştir. Yapılan yerinde incelemelerde bazı köprülerin tamamen yok olduğu ve/veya yerini yeni köprülere bıraktığı anlaşılmış (haritada kırmızı renkle gösterilen 1, 2, 4 ve 7 numaralı köprüler), bazılarının kalıntılarına rastlanmış (haritada turuncu renkle gösterilen 3 ve 6 numaralı köprüler), aşağıda daha detaylı olarak ele alınacak olan Yalakabad Köprüsü'nün de ayakta olduğu görülmüştür (haritada sarı renkle gösterilen 5 numaralı köprü).

Köprü kalıntılarının tespit edildiği noktalardan ilki, yine Yalak Deresi üzerinde ve DSİ bendinin yakınındadır (Şekil 5.141'de 3 numara). Bu kalıntının Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı bir köprüye mi yoksa daha erken tarihli bir yapıya mı ait olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır (Şekil 5.142). Derenin iki yanına dağılmış durumdaki kesme taş kalıntıları ve derenin karşı kıyısındaki köprü ayağının bir bölümü olduğu tahmin edilen bloklar, buradaki köprünün dönemini tahmin etmeye elverişli değildir. Söz konusu güzergâhın Roma ve Bizans dönemlerinde de kullanıldığı düşünüldüğünde bu kalıntıların daha önceki yüzyıllara ait olma olasılığı da vardır. Ancak ayaktaki Yalakabad Köprüsü'yle biçim benzerliği taşıyan taşlar, Gülnuş Sultan'ın bu noktada tamir ettirdiği bir köprüye de ait olabilir.

[168] Bu konuda en kapsamlı bilgi, Yalak Deresi kenarındaki Bağdat Restoran'ın işletmecisi Niyazi Ekin'le 31.03.2013'te yapılan görüşmede edinilmiştir.

Şekil 5.141 : Hersek-Boyalıca arasındaki güzergâhın Kızderbent (eski adıyla Derbend) Köyü'ne kadarki bölümünde yer alan köprülerin ve köprü kalıntılarının yerleri. Kırmızı: tamamen yok olduğu ve/veya yerini yeni köprülere bırakmış köprüler, turuncu: kalıntıları tespit edilen köprüler, sarı: ayakta olan köprüler, (Url-3).

Şekil 5.142 : Söz konusu güzergâh üzerinde, Şekil 5.141'deki haritada 3 numaralı noktada tespit edilen köprü kalıntısı.

Diğer bir kalıntı, Kızderbent Köyü'ne yaklaşık 1 km mesafede, Yalak Deresi'ni besleyen daha küçük bir derenin üzerindedir (Şekil 5.141'de 6 numara). Üzerine betondan yeni bir köprü yapıldığı görülen bu yapının tek gözlü, kemerli bir köprü olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 5.143). Yıkılan kemerin dış yüzeyinde olduğu tahmin edilen kesme taşlar ve moloz taşla örülen iç bölümlerinin parçaları dere içinde dağılmış halde görülebilmektedir. Derenin güçlü akışı nedeniyle zaman içinde köprü ayaklarının yerinden oynayıp paralelliğini kaybettiği ve bu nedenle kemerin çöktüğü tahmin edilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan köprünün batıdaki geniş tempan duvarları çatlaklar ve malzeme kayıplarına rağmen hâlâ sağlamdır. Genişliği

3,80 cm olarak köprünün kemer açıklığı 4,51 cm'dir. Duvar işçiliği Yalakabad Köprüsü kadar özenli görünmese de bu köprünün Gülnuş Sultan'ın inşa ettirdiği altı köprüden biri olduğu iddia edilebilir.

Şekil 5.143 : Söz konusu güzergâh üzerinde, Şekil 5.141'deki haritada 6 numaralı noktada tespit edilen köprü kalıntısı üzerine inşa edilen beton köprü.

Güzergâh dışında kalan ve içinde yer aldığı Taşköprü Belediyesi'ne ismini veren ayaktaki başka bir köprü de incelenmiş ve Şekil 5.141'deki haritada 8 numara ile gösterilmiştir (Şekil 5.144). Yöre halkı tarafından Mimar Sinan'ın yaptığı rivayet edilen köprü, Sinan'ın tezkirelerindeki köprüler arasında yer almaz (Öziş vd., 1997, s.1145-1160). Belediyenin resmi internet sitesinde de "kesin tarihi bilinmemekle beraber yaklaşık 400 yıllık olduğu rivayet olunan tarihi bir köprüdür" ifadesi kullanılır (Url-8). Ancak köprünün fiziksel özellikleri ve üslubu, Yalakabad Köprüsü'ne yakınlık göstermektedir. Yukarıda yer verilen bir belgede geçen "Dil mevkiindeki hayratından bir kârgir köprünün inşasının tamamlandığı, Edirne'deki Saraçhane Köprüsü benzeri diğer büyük köprü ile (…)" (Çulpan, 1975, s.178) ifadesindeki "Dil mevkiindeki" sözüyle kastedilen güzergâhın başladığı Hersek Köyü yakınındaki bölgedir ve bu köprü de söz konusu hac yolunun 10 km kadar batısında kalsa da "Dil mevkiinde" tanımlamasına uyduğu söylenebilir. Aynı alıntıdaki "diğer büyük köprü" ifadesi de bu mevkide inşaatı tamamlanan köprünün Yalakabad Köprüsü gibi büyük bir köprü olduğunu göstermekte, günümüze bütünlüğünü koruyarak ulaşan biri büyük (7,28 cm) ikisi küçük (1,52 m) üç gözlü, sivri kemerli, 3,79 m genişliğinde ve 23,16 m uzunluğundaki bu köprünün boyutları da belgede kastedilen yapı olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, yeri söz

konusu güzergâhın 10 km ötesinde kalsa da tarihi hakkında herhangi bir somut veri olmayan bu köprünün Gülnuş Sultan'ın bu bölgede inşa ettirdiği altı köprüden biri olduğu iddia edilebilir.

Şekil 5.144 : Söz konusu güzergâhın dışında kalan, Şekil 5.141'deki haritada 6 numaralı noktada tespit edilen Taşköprü Belediyesi'ndeki köprü.

Yapının mimari betimlemesi

Yalak Deresi üzerinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan köprü, sivri kemerli üç gözlü, tek hörgüçlü, kesme küfeki taşından kâgir bir yapıdır (Şekil 5.145). Uzunluğu 63,80 m, ortadaki büyük kemerin açıklığı 12,35 m, yanlardaki küçük kemerlerin açıklığı 9 m'dir (Tunç 1978, s.196; Çulpan, 1975, s.178). Köprünün genişliği güneybatı ucunda 4,75 m, ortasında 4,86 m, kuzeydoğu ucunda 4,94 m olarak ölçülmüştür. Köprünün derenin iki tarafındaki ayakları geniş tempan duvarları üzerine oturtulmuştur (Şekil 5.146). Güneydoğu yönündeki tempan duvarları, dere bu yönden aktığı için daha geniş tutulmuştur. Ancak bu duvarlar restorasyon sonrasında yenilendikleri için özgün durumdaki genişliklerinin ne kadar olduğu bilinmemektedir.

Köprünün derenin içinde kalan iki ayağının kuzeybatı yönünde topuklar, güneydoğu yönündeyse selyaranlar bulunmaktadır. Topuklar, su seviyesine kadar dikdörtgen prizma biçiminde düz olarak yükseldikten sonra dike yakın bir açıyla devam ederek köprü yan yüzeyiyle, döşeme seviyesinin altında birleşir (Şekil 5.136). Güneybatıdaki topuk, kuzeydoğudakine göre daha yüksektir. Tabanı, tepesine göre daha geniş üçgen prizma şeklindeki selyaranlar, kemerlerin üzengi taşı hizasından,

köprü ayağı genişliğinde başlarlar ve yükseldikçe enleri daralır (Şekil 5.147, Şekil 5.140). Selyaranların üstünde kaval silme biçimde kornişler, bunların üzerinde de az bir eğimle köprü yüzeyiyle birleşen üçgen tabanlı külahlar yer almaktadır.

Şekil 5.145 : Günümüzde Yalakabad Köprüsü.

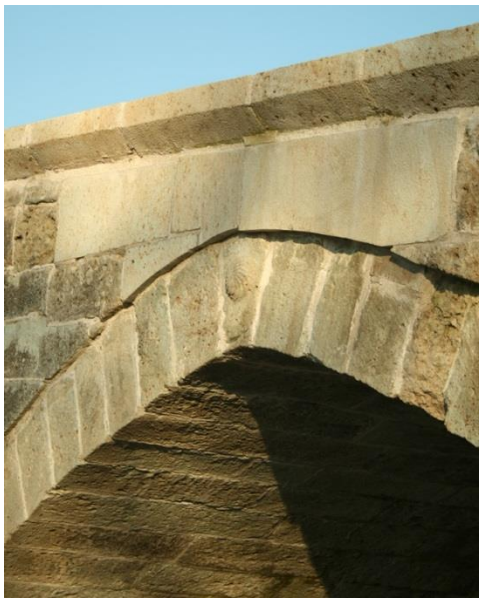

Şekil 5.146 : Güneybatı yönünden köprü ve tempan duvarları.

Şekil 5.147 : Köprünün güneydoğu tarafında yer alan selyaranlar.

Her üç gözde de kemer taşları içerlek yerleştirildiği için kemer sırtı bir silmeyle vurgulanmış etkisi yaratmaktadır (Şekil 5.148). Köprü döşemesi hizasında, köprü boyunca uzanan ve yanlarda yol seviyesine inen, eğik silme biçiminde bir korniş vardır. Bu korniş, eski tarihli fotoğraflarda, köprünün üzerine eklenen betonarme bölümün altında da görülebilmektedir (Şekil 5.138). Ortadaki geniş kemerin güneydoğudaki kilit taşının üstüne bir gülbezek motifi işlenmiştir. Benzer bir motifin aynı kemerin kuzeybatıdaki kilit taşının üzerinde büyük oranda tahrip olmuş olsa da bulunduğu gözlenebilmektedir. Köprünün güneybatıdaki küçük kemerinin kuzeybatıya dönük kilit taşı üzerinde de bir çarkıfelek motifi görülmektedir (Şekil 5.148). Diğer kemer kilit taşlarında bulunmayan bu motiflerin tahrip olduğu düşünülebilir.

Şekil 5.148 : Köprünün güneybatıdaki küçük kemerinin kuzeybatıya dönük kilit taşı üzerindeki çarkıfelek motifi.

Ortadaki geniş kemerin güneydoğudaki kilit taşının üzerinde her biri, alt tarafları yuvarlatılmış üst üste ikişer parçadan oluşan üç konsol yer alır (Şekil 5.147). Daha önceden bu konsollar üzerinde bir dinlenme yeri ve bir kitabenin bulunduğu düşünülebilir. Restorasyon sırasında köprü döşemesi yenilendiğinden yerleştirilen taşların özgün durumu yansıttığını söylemek güçtür (Şekil 5.149). Benzer şekilde yeni baştan inşa edilen köprü korkuluğunun da özgün durumda ne şekilde olduğunu bilinmemektedir. Yeni yerleştirilen korkuluk taşlarının yüksekliği 80,5 cm, genişliği 29,5 cm'dir.

Şekil 5.149 : 2012 restorasyonu sonrasında yenilenen köprü döşeme taşları ve korkulukları.

Yukarıda ele alınan inşaat defterine göre köprü başında inşa edildiği bilinen çeşme ve namazgâh günümüze ulaşmamıştır. Bu belgede geçen "çeşme-i mezkura muttasıl namazgaha ve üzerinde sakfına" (BOA AE. SAMD. III 222 21464) ifadesi, bu yapıların Bölüm 5.4 ele alınan namazgâhlı çeşme gibi birbirine bitişik olduğunu ve çeşmenin arka cephesinin namazgahın mihrabı olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yine bu ifadedeki "sakf" kelimesinden, namazgâhın üzerinin bir çatıyla ya da çardakla örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Bu bölümde, daha önce kimi kaynaklarda varlığı fotoğraflarla belgelenip fiziksel özellikleri verilen, ancak banisi kesin olarak belirtilemeyen; başka kaynaklarda ise arşiv belgelerine dayanılarak Gülnuş Sultan'a atfedilen, ancak konumu ve durumu hakkında bilgi verilmeyen Yalakabad Köprüsü'nün Gülnuş Sultan'a ait olduğu kesin bir biçimde ortaya koyulmuştur. Söz konusu köprünün yapımının 13 Ağustos 1705 ile 24 Eylül 1706 arasında bir yıldan biraz fazla sürdüğü tespit edilmiş ve köprü başında namazgâhlı bir çeşmenin de yaptırıldığı, ancak bu yapının günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir.

Gülnuş Sultan'ın bu köprü dışında Hersek-Boyalıca güzergâhı üzerinde beş yerde daha köprüler yaptırdığı belgelerden anlaşıldığı için bölgede incelemeler gerçekleştirilmiş ve söz konusu köprülere ait olabilecek kalıntılar tespit edilmiş ve fotoğraflanmıştır. Birisi kısmen ayakta olan iki kalıntının Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı köprüler olma olasılığı yüksektir. Ayrıca belgelerde tarif edilen güzergâhın biraz dışında kalsa da üslup bakımından Yalakabad Köprüsü'ne benzeyen ve Taşköprü olarak anılan yapının da Gülnuş Sultan tarafından inşa ettirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Gülnuş Sultan'ın Hersek'ten Boyalıca'ya kadar Derbend üzerinden geçen yola döşettirdiği belgelerden anlaşılan kaldırımın ve diğer köprülerin, ortadan kalktıkları ve/veya üzerine yeni yol ve köprüler yapıldığı için günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir.

Ele alınan belgeler ve vakfiyenin gösterdiği üzere köprülerin bir kısmı tamamlandıktan sonra vakfiye düzenlenmiş, Yalakabad Köprüsü'nün yanına namazgâh ve çeşme eklenmesine sonradan karar verilmiştir. Dolayısıyla bir yapının inşası henüz tamamlanmadan, muhtemelen masraflarının kaynağını belirlemek adına vakfiyesinin düzenlendiği görülmüştür. Köprünün tamamlanmasından sonra bir

kitabe yaptırılarak köprü üzerine monte ettirildiği ve bu kitabenin de baninin onayından geçtiği görülmektedir. Günümüze ulaşmayan kitabenin köprünün güneydoğu cephesinde, orta gözün üstündeki üç konsolun üzerine yerleştirilmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Gülnuş Sultan bu hayratlarıyla önceki kadın sultanlar gibi hac yoluna ve hacıların ihtiyaçlarına önem verdiğini göstermiştir. Böylece dindarlığını ve din koruyuculuğunu sergilemiş, halkın gözündeki imajını güçlendirmiştir. Bunu yaparken de tüm masrafları kendi kesesinden ve vakfının derkesesinden karşıladığı da yine belgelerle ortaya koyulmuştur.

5.9 Oran'da Cami

Gülnuş Emetullah Sultan'ın daha önce üstlendiği banilik rolleri göz önüne alındığında benzerlerine rastlansa da bulunduğu konum itibariyle ilgi çekici bir yapı, günümüzde Afrika'nın batı Akdeniz sahillerinde bir liman şehri olan Oran'da yer almaktadır. Gülnuş Sultan küçük oğlu III. Ahmed devrinde valide sultanlığını sürdürürken 1708'de İspanyollardan ele geçirilen Oran'daki kiliselerden biri de onun adına camiye çevrilmiştir. Daha önce hiçbir ikincil kaynakta varlığından söz edilmeyen bu yapı ve onunla birlikte kiliseden çevrilen diğer iki cami günümüze ulaşamamıştır. Bu bölümde ilk olarak Gülnuş Sultan'ın adı verilen bu yapının ortaya çıkışını hazırlayan tarihsel sürece yer verilecektir. Ardından, geride çok az veri bırakarak ortadan kalkan yapı hakkındaki bilgiler sunulacaktır. Son olarak da Gülnuş Sultan'ın bu baniliğiyle ilgili değerlendirmeye yer verilecektir.

Tarihsel arka plan

Afrika'nın batı Akdeniz kıyılarında önemli bir liman ve Cezayir'in Telemsen şehrinin iskelesi olan Oran[169], Roma devrine ait kalıntılara sahip olsa da esas olarak 10. yüzyılın başlarından itibaren Endülüs Emevilerinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiş, ancak Fatımilerle Emeviler arasında sıklıkla el değiştirmiştir. Etrafındaki topraklar iyi ekildiği için çok miktarda buğday ihracının yapıldığı Oran, Arap ve Berberi halklarına ev sahipliği yapagelmiştir. 11. yüzyılın sonlarından itibaren Murabıtların, Muvahhidlerin, daha sonra bunların yerini alan hanedanların

[169] Arapça ve Osmanlıca Vahran, İngilizce Oran.

yönetiminde kalan ve Akdeniz kıyılarındaki Almeria, Venedik, Cenova gibi önemli merkezlerle ticareti gelişen şehir, 1509'da İspanyolların denetimine geçmiştir. Santa Cruz Kalesi'nin inşası gibi önemli fiziksel gelişmeler gösteren şehir 1708'e kadar İspanyol hâkimiyetinde kalmıştır (Marçais, 1964, c.9, s.390-391).

Osmanlıların Oran'ı ele geçirmek için 1556'da ve 1574'te girişimleri olsa da bunlar ya kısa süreli olmuş ya da başarıya ulaşmamıştır (Danişmend, 1962, s.75). Ancak 15 Nisan 1707'de, İspanya'ya birkaç yıldan beri Avusturya, İngiltere ve Hollanda'nın savaş açmış ve bu nedenle İspanya'nın buraya yardım etmesinin zorlaşmış olduğunu göz önünde bulunduran Cezayir dayısı Mehmet Bektaş, Oran'ı karadan ve denizden kuşatma altına almıştır. Çevresi Su Burcu, Yeni Burç, Kılıç Burcu, Kızıl Burç, Morcic Burcu, Çipot Burcu ve Liman Burcu adlı daha küçük kalelerle istihkâm edildiği için Oran'ın fethi uzun sürse de H. 1119 sonlarında (M. 1708 başlarında) kale ele geçirilmiş (Silahdar, 1962, c.II, s.241, 243; Samih, 1936, c.2, s.25) ve fethedilen şehirlere özgü uygulamalar burada da gerçekleştirilmiştir:

> "(…) böylece ertesi sabah 12 parça topuyla Vahran (Oran), 30 parça topuyla Yenikale alınmış oldu. (…) Yenikale Galata kadar olup Vahran, içinde çeşitli bezemelerle süslü putları olan 3 büyük kilisesi ile meşhur bir kaleydi. Bunların hepsi temizlenerek en geniş ve büyük kilise padişah adına cami haline kondu ve alemleri dikilip ezanlar okundu, gereken yerlerine mihrap, minber ve mahfilleri yapıldıktan sonra gaziler ilk Cuma namazını kutlu olsun dilekleri arasında burada kıldılar. Padişahımızın ömrü ve devleti için dua ettiler. İkinci kilise Valide Sultan, üçüncüsü ise Sadrazam [Çorlulu] Ali Paşa adına camiye çevrildi. Ayrıca her birinin bakımı için gerekli vakıflar yapıldı, gelirleri ayrıldı." (Silahdar, 1962, c.II, s.242)

Oran ele geçirilip kaledeki üç kilise –biri Gülnuş Sultan adına olmak üzere– camiye çevrildikten sonra şehrin anahtarları III. Ahmed'e sunuldu (Hammer, 1991, c.7, s.130). III. Ahmed de verdiği bir hükümle Cezayir Dayısı Bektaş'a ve gazilerine çeşitli hediyeler gönderdi (BOA C. HR. 88 4371). Böylece Oran'da 24 yıl sürecek Osmanlı egemenliği dönemi başladı. Ancak İspanya, bir süre sonra Oran'ı yeniden elde etmek için hazırlıklara girişti ve nihayet 29 Haziran 1732'de İspanyol donanması Afrika sahillerine ulaştı ve 1 Temmuz'da Oran teslim oldu (Samih, 1936, c.2, s.36).[170] Muhtemelen bu tarihe kadar varlığını sürdüren –ve içlerinde Gülnuş

[170] Osmanlıların Oran'ı geri alma çabaları sonraki yıllarda da sürdü. 1790'daki şiddetli depremden sonra İspanyollar Oran'ı 1792'de Cezayir Dayısı'na teslim ettiler. Osmanlı'nın bu ikinci hâkimiyet dönemi 1831'de Fransızların Cezayir'i egemenliği altına almasına kadar devam etti. Bu dönem ise 1962'de yılına dek sürdü. Bkz. Marçais veSemmoud, 2002, cilt 11, s.50-51.

Valide Sultan'ın adını taşıyan yapının da olduğu– Oran'daki camiler, bu işlevlerini kaybettiler.

Yapı hakkında bilgiler

Oran'ın 1708'de fethi üzerine şehirdeki kiliselerden birinin Gülnuş Valide Sultan adına camiye çevrildiği bilgisi yalnızca dönem tarihçisi Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretname* adlı eserinde yer almaktadır. Silahdar, Oran'ın fethini ayrıntılı bir şekilde aktardığı gibi padişah III. Ahmed ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa adına da birer kilisenin camiye çevrildiğini bildirir (Topal, 2001, s.699-704). Diğer dönem tarihçisi Raşid ise Oran'ın fethi hakkında ayrıntılar verse de camiye çevrilen kiliselerden bahsetmez (Raşid Mehmed Efendi, 2013, s.800-801). Bu yapıya ait VGMA'da herhangi bir vakfiye bulunmadığı gibi BOA ve TSMA arşivlerinde de yapıdan bahseden bir belgeye rastlanmamıştır.

Dolayısıyla hakkında çok az bilgi sahibi olunan ve günümüze ulaşmayan bu Gülnuş Sultan yapısının ortaya çıkmasını bir vakanüvisin yazdıkları sağlamıştır. Yine Silahdar sayesinde Gülnuş Sultan'ın camisinin ve diğer iki caminin işletilebilmesi için fethedilen toprakların gelirlerinden bir kısmının bu yapıların vakıflarına ayrıldığı öğrenilmektedir. Dolayısıyla bu yapılar için ayrı ayrı vakfiyeler düzenlenmediğini, bunun yerine –Kamaniçe'de olduğu gibi– Oran çevresindeki topraklardan elde edilen gelirlerle bu camilerin çalışanlarının ücretlerinin ve diğer masraflarının karşılandığı tahmin edilmektedir.

Ancak bu yapının hangi kiliseden camiye çevrildiği ve mimari özellikleri hakkında kesin bir veriye ulaşmak mümkün değildir. Ayrıca günümüzde Oran'da yer alan Osmanlı yapıları ve kalıntıları arasında bu yapıya ait olabilecek herhangi bir öğe de yoktur. Oran'daki Osmanlı mirasına odaklanan bir çalışma, bu dönemdem (1708-1732) kalanlar arasında yalnızca üç kitabe bulunduğunu, bunların da ikinci Oran dayısı (yöneticisi) Mustafa bin Yusuf'un yaptırdığı yapılara ait olduğunu, bu ilk Osmanlı döneminden kalan yapıların da 1732'de şehri yeniden ele geçiren İspanyolların eliyle ya da 1790'daki yıkıcı depremde ortadan kalktığını kaydetmektedir (Tütüncü, 2012, s.216-220).

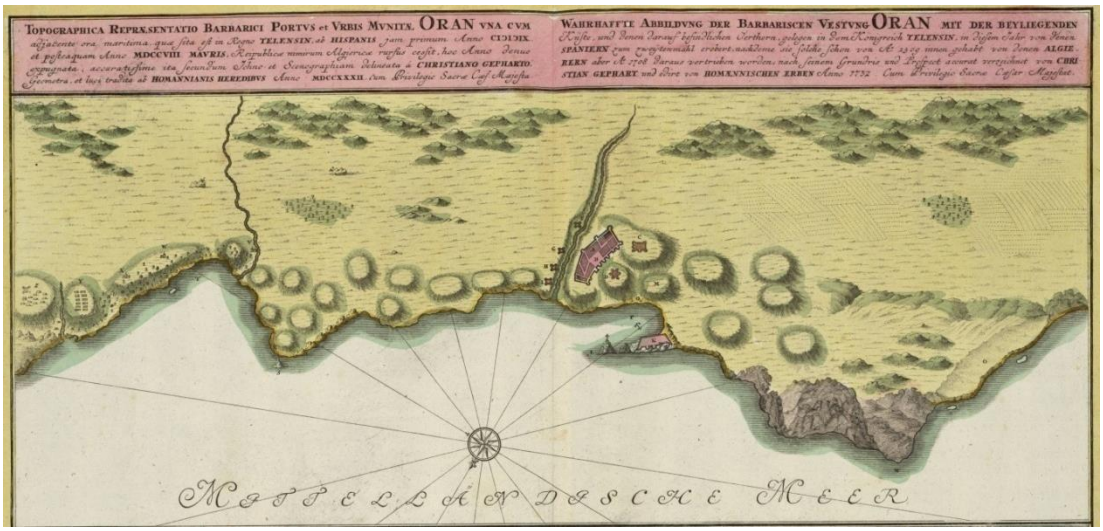
Bu durumda, Bölüm 5.3'te Sakız'daki kiliseden çevirme caminin yerini ve kimliğini tespit etmek için kullanılan yöntem burada da uygulanabilir. Tarihi haritalardan yapının yeri yaklaşık olarak saptanabilir, yapının kimliği içinse 1708 öncesinde

Oran'da mevcut önemli Katolik kiliseleri hakkında bilgi veren kaynaklara başvurulabilir.Yukarıda Silahdar'dan yapılan alıntıda da görüldüğü gibi, bu kiliselerden en büyüğüpadişah adına camiye çevrildikten sonra ikinci büyük kilisenin Gülnuş Sultan adına camiye çevrildiği düşünülebilir. Daha önce ele alınan kiliseden çevirme camilerde olduğu gibi bu yapının üzerine de alemler dikildiği, uygun yerlerine mihrap, minber ve mahfiller yapıldığı, ayrıca çan kulelerinin minare olarak kullanıldığı söylenebilir.

Mevcut az sayıdaki kaynak üzerinden yapının yerini yaklaşık olarak tespit etmek için Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen kilisenin, yukarıda görüldüğü gibi, Oran Kalesi içinde yer aldığı hatırlanmalıdır. Şekil 5.150'de coğrafi konumu görülen Oran şehrinin eski surları Şekil 5.151'deki 1732 tarihli haritada ve Şekil 5.152'deki 1764 tarihli haritada görüldüğü gibi, bugünkü şehir merkezinin kuzeybatısında, Şekil 5.153'te gösterilen konumda kalmaktadır. Şekil 5.154'teki 1888 tarihli haritada ise eski kale, haritanın merkezinde yer alan yeni kalenin (Chateu Neuf) içinde gelişen şehir merkezinin sol üstünde görülmektedir. Dolayısıyla Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen kilisenin de eski Oran şehrinin surlarının dahilinde kaldığı söylenebilir.

Şekil 5.150 : Afrika'nın Akdeniz kıyılarının batısında yer alan Oran şehri, (Url-3).

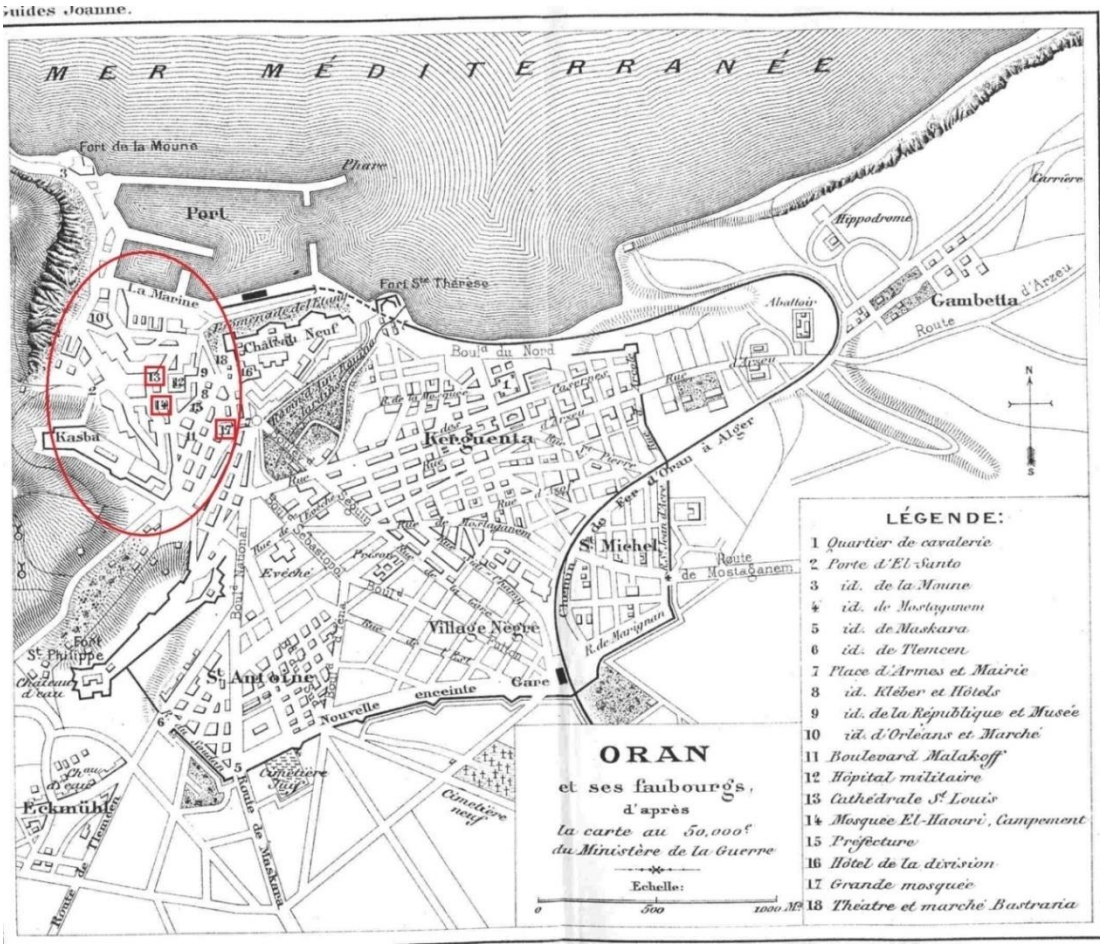
Şekil 5.151 : 1732 tarihli Johann Baptist Homann haritasında Oran, (Url-9).

Şekil 5.152 : Jacques Nicholas Bellin'in 1764 tarihli haritasında Oran, (Url-10).

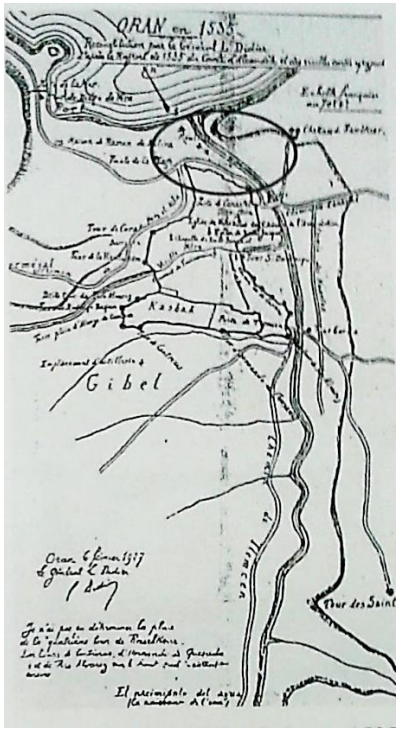
Şekil 5.153 : Günümüzde Oran şehrinin uydu haritasında eski Oran kalesinin bulunduğu konum, (Url-3).

Şekil 5.154 : Fransız egemenliği döneminde hazırlanan 1888 tarihli bir haritada Oran şehri. Lejantta yer verilen önemli yapıların arasında Eski Oran Kalesi civarında 13 numarayla St. Louis Katedrali, 14 numarayla "Mosque El-Haouri" olarak gösterilen Hasan Paşa Camisi ve 17 numarayla "Grande Mosque" olarak anılan Büyük Cami yer almaktadır. Ancak bunların tümü 1732 sonrasında inşa edilen yapılardır, (Url-12).

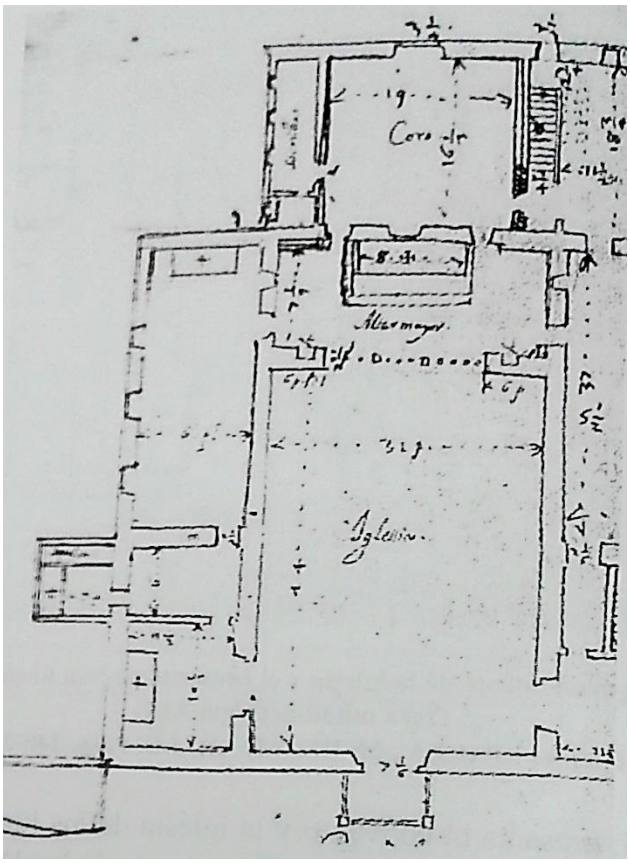
Oran'daki İspanyol yapılarını ele alan eserlerden birinde, Toledo'daki kilise envanterlerine ve 1631-1636 arasında yazılmış bir rapora dayanılarak, İspanyolların1509'da ilk kez Oran'a girdiklerinde Nuestra Señora de la Victoria Kilisesi'ni (Iglesa Mayor) ve San Bernardino Kilisesi'ni camiden çevirdikleri, San Bernardino'nun beraberinde bir hastane de olan bir manastır kilisesi olduğu kaydedilmektedir. Aynı kaynakta bu iki yapı dışında ilk İspanyol dönemine ait Santo Domingo, San Francisco ve La Merced kiliselerinden de bahsedilmekte, ayrıca Osmanlılar'ın 1708'de Oran'a girince Iglesia Mayor'uyeniden camiye çevirdiği belirtilmektedir (Sanchez Donces, 1991, s.532-536).

Bir başka kaynak ise en eski Oran haritalarından biri olan 1535 tarihli bir haritada şu beş kilisenin yer aldığını belirtir: Santo Domingo El Real, San Francisco, Santa Maria de las Victorias, San Bernardino ve Santiago (Senhadji, 2012, s.240-241) (Şekil 5.155). Diğer arşiv belgelerinde yer alan La Merced adlı kilisenin bu haritada bulunmadığını, Santa Maria de Las Victorias Kilisesi'nin eski bir caminin arsası üzerine inşa edildiğini, Santo Domingo El Real ve San Francisco kiliselerinin 1509-1708 arasına tarihlenen planlarının bulunduğunu kaydeder (Senhadji, 2012, s.250). Şehrin baş kilisesi olan Santa Maria de las Victorias (Iglesia Mayor)'a ait ulaşılabilen en eski planlar ise 1734 tarihini taşımaktadır (Epalza ve Vilar, 1988, s.245-248).

Şekil 5.155 : Oran'ın 1535 yılına tarihlenen haritası, (Centre de documentation des etudes Sociales Oran'dan aktaran Senhadji, 2012, s.241).

1708'deki Osmanlı fethi sonrasında camiye dönüştürülmüş olabilecek yapıların hangisi olduğunu tespit etmek için bu kaynaklarda anılan kiliseleri ve mevcut planları topluca göz önüne almak gerekmektedir. Santo Domingo El Real, daha küçük boyutlu bir şapeldir. Santa Maria de las Victorias ve San Francisco kiliseleri, daha büyük boyutlu, tek nefli kiliselerdir (Şekil 5.156). Bu durumda, şehrin baş kilisesi olan Santa Maria de las Victorias (Iglesia Major) büyük bir olasılıkla padişah III. Ahmed adına camiye çevrilen yapı olmalıdır. Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen yapı ise arşivlerde hakkında daha çok söz edilen San Francisco Kilisesi ya da San Bernardino Kilisesi olabilir. Bu iki kiliseden biri Gülnuş Sultan adına camiye çevrilmiş ise diğerinin Sadrazam Çorlulu Ali Paşa adına camiye dönüştürüldüğü varsayılabileceği gibi Santiago ve La Merced kiliselerinden birinin de sadrazamın camisi haline getirilmiş olabileceği de düşünülebilir.

Şekil 5.156 : Oran'daki San Francisco Kilisesi'nin 16. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen planı, (Epalza ve Vilar, 1988, s.226).

Günümüze ulaşmayan bu yapıların ortadan kalktığı tarih de kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak bunların, Oran'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1732 yılı sonrasında yeniden kiliseye çevrildiği ve cami niteliğini kaybettiği söylenebilir.

Şehirdeki ikinci İspanyol egemenlik döneminin sonlarına doğru, 1790'da meydana gelen ve İspanyolların Oran'ı terketmesine yol açan yıkıcı deprem sırasında yapıların zarar gördüğü, belki de yıkılmış olabileceği kabul edilebilir. Nitekim günümüzde Oran'da mevcut Osmanlı yapıları, şehrin 1792 yılında tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle 1831'deki Fransız egemenliğine kadar olan döneme tarihlenir (Tütüncü, 2012, s.221-234). Şekil 5.154'teki haritanın lejantında yer verilen kale içindeki camiler de Oran'daki ikinci Osmanlı hakimiyeti dönemine ait yapılardır.

Değerlendirme

Yukarıda görüldüğü gibi, günümüzde Cezayir sınırları içinde kalan ve 1509'dan itibaren İspanyol hâkimiyetinde bulunan Oran'daki Katolik kiliselerinden birisi, şehrin 1708'de Osmanlı egemenliğine geçmesiyle birlikte Gülnuş Valide Sultan adına camiye çevrilmiştir. Osmanlı coğrafyasının başkente en uzak noktasında yer alan bu yapı ilk defa burada ortaya koyulmuş, ayrıca Gülnuş Sultan'ın oğlu III. Ahmed ve Sadrazam Çorlulu Ali Paşa adına da birer kilisenin camiye çevrildiği ilk kez burada gösterilmiştir.

Günümüze ulaşmayan yapının kimliği, mimari özellikleri ve ne zaman ortadan kalktığı hakkında kesin bir sonuca varmak, kaynakların yetersizliği nedeniyle mümkün olmamıştır. Ancak yapının yeri yaklaşık olarak gösterilmiş, kimliği ve ne zaman ortadan kalktığı hakkında tahminlerde bulunulmuştur. Buna göre caminin San Francisco ya da San Bernardino kiliselerinden birinden çevrilmiş olabileceği önerilmiştir. Yapının 1732'de Oran'ın yeniden İspanyol hakimiyetine geçmesiyle cami işlevini yitirdiği ve en geç 1790'daki depremle ortadan kalktığı veya büyük oranda tahrip olduğu belirtilmiştir.

Caminin işletilmesi için Gülnuş Sultan'ın haslarının değil, Oran'da fethedilen toprakların gelirlerinin kullanılmış olabileceği ve bunun daha önce Kamaniçe'de Gülnuş Sultan, IV. Mehmed ve Hadice Turhan Sultan adına camiye çevrilen yapıların işletilmesi için de uygulandığı vurgulanmıştır. Yine bu yapıdakine benzer şekilde çan kulesinin minareye dönüştürüldüğü, minber, mihrap gibi eklemelerin yapıldığı tahmin edilmektedir.

Gülnuş Sultan'ın bu baniliği, daha önce onun adına kiliseden çevrilen ve kilise yerine inşa edilen yapılar düşünüldüğünde, Katoliklere ait mekânların İslamlaştırılmasının bir başka örneğini sergilemektedir. Bu kez başkentin çok uzağında ve Osmanlının

uzatmalı rakiplerinden biri olan İspanyolların elindeki bir şehir ele geçirilmiş, bu şehirdeki dini yapıların "fethedilmesi" ise yine devlet büyüklerinin adıyla yapılmıştır. Bunda, valide sultanlık makamındaki Gülnuş Sultan'a da önemli bir pay düşmüş ve simgesel önemi büyük bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Böylece Gülnuş Sultan'ın itibarını ve gücünü uzak diyarlara yaymasını sağlayacak bir yapı eylemliliği hayata geçmiştir.

5.10 Üsküdar Yeni Valide Külliyesi

Bu bölümde ele alınacak yapı, Gülnuş Emetullah Sultan'ın ikinci oğlunun saltanatı sırasında, ilerleyen yaşı nedeniyle etkisi artarak süren valide sultanlığının sonlarına doğru, Ağustos 1708-Mayıs 1711 tarihleri arasında inşa ettirdiği Üsküdar'daki külliyedir. Gülnuş Sultan'ın önceki yapılarıyla karşılaştırıldığında hem yapı programının zenginliği hem de günümüze neredeyse bütünüyle ulaşmış olması açısından öne çıkar. 18. yüzyılın ilk kapsamlı yapım faaliyeti ve ilk saltanat camisi olması dışında üslup açısından yeni bir dönemin sinyallerini vermesi nedeniyle de mimari açıdan önemi büyüktür. Aşağıda ilk olarak külliyenin tarihçesine yer verilecek, bu bağlamda Üsküdar'ın tarihi gelişimine, Gülnuş Sultan'ın külliyesinin yerinin seçimine ve külliyenin inşa sürecine değinilecektir. Ardından yapının tüm öğelerinin mimari betimlemesi yapılacak ve cami için döşenen suyollarının güzergâhı ele alınacaktır. Peşinden bu öğelerin ve su yollarının yapımından günümüze kadar geçirdiği dönüşüm ve onarımlar arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır. Son olarak Osmanlı mimarisi içinde önemli bir dönüm noktası oluşturan külliyeye dair bir değerlendirme yapılarak görülen yenilikler vurgulanacaktır.

Külliyenin tarihçesi

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip Üsküdar, İstanbul Boğazı'nın güneyinde, Asya yakasında bir koy biçimindeki konumuyla önemli bir geçiş noktası olagelmiştir.[171]1790'larda İstanbul'a gelen Fransız Olivier'in "Boğaz'ın karşı tarafında meyilli bir araziye amfi tiyatro gibi kurulmuş; yüksek ağaçların, evlerin, camilerin, minarelerin birbirine karıştığı" bir semt olarak tarif ettiği Üsküdar, "Asya kervanlarına antrepo vazifesi görür, buluşma ve aktarma noktasını teşkil eder, hem iç

[171] Üsküdar'ın ilkçağ ve Bizans dönemi tarihi için bkz. Gyllius, 2000, s.223-228; Eyice, 2007, s.63-67; Sipahioğlu, 2007, c. I, s.33-44.

Anadolu hem de İstanbul ile geniş bir ticareti vardır." (Olivier, 1977, s.35) Bu ayrıcalıklı konumu nedeniyle Osmanlı döneminde nüfusu giderek artan semt, Olivier'in gözlemlediği gibi mütevazı evlerle mezarlık ve korulardaki ağaçların oluşturduğu arka planda camilerin ve minarelerinin baskın olduğu bir yapılanmaya kavuşmuştur.

14. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin egemenliğine geçtikten sonra II. Mehmed devrinde bir kadılık olarak önem kazanmış ve 1471'de Rum Mehmet Paşa tarafından yaptırılan tabhaneli cami, türbe, medrese ve hamam Üsküdar'ın ilk önemli külliyesi olmuştur (Mazlum, 1994, c.7, s.344). Sonraki yıllarda başka cami ve mescitlerin inşa edildiği[172] semt, bir kadın bani tarafından yaptırılan ilk külliyesine 1539-40'ta Gülfem Hatun'un günümüzde kendi adıyla anılan mahallede yaptırdığı cami, imaret, medrese ve mekteple kavuşmuştur (Arcak, 2004, s.29-30). 16. yüzyılda Mimar Sinan tarafından inşa edilen üç külliye –Mihrimah Sultan, Şemsi Ahmet Paşa ve Atik Valide– semtin fiziksel görünüşünde ve sosyal çevresinde önemli değişiklikler yaratmıştır (Necipoğlu, 2005, s.284-285, 299-303, 494-495). 17. yüzyılda ise kadın sultanlardan yalnızca Kösem Sultan'ın Çinili Külliyesi yaptırılmıştır.

Mihrimah Sultan Külliyesi (1543-48), Üsküdar İskelesi'nin yakınındaki set üstündeki konumu ve cami dışında medrese, sıbyan mektebi ile günümüze ulaşmayan imaret, han ve tabhanesiyle deniz yoluyla Üsküdar'a ulaşanları karşılayan kapsamlı bir yapı topluluğudur (Kuban, 1998, s.97). Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi (1570-83) ise semtin güneye doğru genişleyen sınırında inşa edilmiş, cami, medrese, tekke, imaret, tabhane, darüşşifa, kervansaray, sıbyan mektebi ve hamamdan oluşan geniş programı ve büyük boyutuyla bir kentsel gösteriye dönüşmüştür (Kuban, 2011, s.135). Kösem Sultan'ın Çinili Külliyesi (1640-42) ise küçük boyutlu bir caminin dışında, medrese, sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve hamamdan oluşmakta ve -Nurbanu Sultan'ın külliyesi gibi- semtin sınırlarını daha öteye taşımaktadır (Çobanoğlu, 1994, c.2, s.522).

Gülfem Sultan'ın, Mihrimah Sultan'ın, Nurbanu Sultan'ın ya da Kösem Sultan'ın yapıları için bu semti seçmelerinin ardındaki gerekçeler bilinmese de her birinin döneminde semtin ticaret ve ulaşım ağı içindeki rolü ve giderek artan nüfusu bu

[172] Kaptan Paşa (1499-1500), Davud Paşa (1505-06), Babüssaade Ağası (1506) ve Taşçılar (1548-49) camileri ile Fatih (15. yy ikinci yarısı), Takiyeci (1537-38), Arakiyeci (1543-44) ve Ahmed Çelebi (1567-68) mescitleri. (Kayaalp-Aktan, 2005, s.135-136)

kararı tetiklemiş olabilir. Sonuç olarak 18. yüzyıl başına gelindiğinde Üsküdar semti, neredeyse tümünü saraylı kadınların yaptırdığı külliyelerle biçimlenen bir görünüşe kavuşmuştur. Gülnuş Sultan'ın külliyesi, bu mevcut fiziksel ortamın içinde, semtin merkezinde, ancak istimlaklerle sağlanabilecek bir alan üzerine inşa edilecektir.

Külliye, Üsküdar'da ve deniz kıyısına yakın bir mesafede yer alması nedeniyle görsel etkisi güçlü bir konumda bulunmaktadır. İlk yapıldığı tarihten beri Üsküdar'a deniz yoluyla ulaşanları karşılayan caminin kubbe ve minareleri, yapı kıyıda olmasına rağmen gerisinde yüksek bir tepe bulunmaması nedeniyle Üsküdar'ın siluetinde de önemli bir yer tutmaktadır (Şekil 5.157). Bunu sağlayan etmenlerden biri de külliyenin bir dere yatağı üzerinde (Neftçi, 2010, s.151), bir vadinin deniz kıyısında genişleyip düzleştiği bir noktada inşa edilmiş olmasıdır. Bu durum inşaat aşamasını güçleştirmiş olsa da yapının denize yakınlığı, Dolmabahçe ve Beşiktaş'tan, hatta İstanbul tarafından görünürlüğünü önemli ölçüde artırmaktadır.

Külliyenin denize en yakın olduğu nokta, günümüze ulaşmayan ancak külliyenin içinden geçen sokakta adı yaşayan, Balaban İskelesi'dir. Bu iskele, Anadolu'ya ve daha ötesine giden yolların başlangıç noktası olan Üsküdar'a ilk ayak basılan yerlerden biri olması, İstanbul'dan Anadolu'ya giden ve Anadolu'dan İstanbul'a gelen her türlü malın buraya boşaltılması nedeniyle de külliyenin önemini bir kat daha artırmaktadır (Anonim, 1994, c.8, s.60). Bu iskeleyi kullanan tüccarların, bu iskeleden veya genel olarak Üsküdar'dan gelip geçenlerin bu camiyi kullandıkları, imaretinde yemek yedikleri, sebilinden su içtikleri ve Gülnuş Sultan'ın türbesini ziyaret ettikleri düşünüldüğünde, türbe için seçilen işlek konumun yapının banisinin ölümsüzleşmesine katkısı ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, külliyenin yeri olarak Üsküdar'ın yoğun merkezinin nasıl ve niçin seçildiği de yanıtı verilmesi gereken bir sorudur. Özellikle de inşa edilen Yeni Cami'nin daha önceden mevcut bulunan Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi gibi büyük bir selatin camisine ve Rum Mehmed Paşa Camisi, Gülfem Hatun Camisi, Şemsi Ahmed Paşa Camisi gibi daha küçük camilere yakınlığı, bu noktada yeni bir caminin inşaatının nasıl mümkün olabildiğini düşündürmektedir. Bu soruya yanıt alabilmek için, Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesiyle külliyenin vakfiyesi ve hududnamesine başvurmak gerekmektedir.

Şekil 5.157 : 1959 yılına tarihlenen bir fotoğrafta Yeni Valide Camisi ve sağda Balaban İskelesi, (DAI, kb11445).

Gülnuş Sultan'ın H. 1119 (M. 1707/1708) yılında yazdırdığı vasiyetnamesinde[173] "makberem Üsküdar'da ol Divitçizâde'yekaribolub (…)" diyerek türbesinin yerini kendisi tayin etmiştir. Divitçizâde lakabıyla tanınan Tâlib Mehmed Efendi, Divitçi Mustafa Çelebi'nin oğlu olup Aziz Mahmud Hüdâî'nin müritlerindendi ve H. 1078 (M. 1667/68) 'den H. Recep 1090 (M. Ağustos 1679) tarihindeki ölümüne dek HüdâîTekkesi'nin şeyhliğini yapmıştı (Mehmed Süreyya Bey, 1996, c.5, s.1623). Ölümünden sonra Üsküdar'da babasının adıyla anılan Şeyh Mustafa Devâtî Efendi Camisi'ndeki türbeye gömülen Celvetî şeyhi Divitçizâde (Bilgin, 2012, s.108-109), Gülnuş Sultan'ın dini yöneliminde de etkili olmuş olmalıdır. Vasiyetindeki özel talepten de anlaşılabilecek bu etkilenme sonucunda Gülnuş Sultan da Üsküdar'a, söz konusu şeyhin mezarına yakın bir yere gömülmek istemiş ve vasiyetini yazdırdıktan kısa süre sonra yapımına başlanan külliyenin yeri de buna göre seçilmiş olmalıdır. Öte yandan külliyenin hududnamesinde yer alan "Üsküdar'da, Zincirlikuyu yakınındaki mezarı üzerine inşa ettirdiği cami" (TSMK E. H. 3037, vr. 2a, 2b'den aktaran Akbulut, 2003, s.258)[174] ifadesi, caminin yerini belirleyenin türbe olduğunu doğrulamaktadır. Külliyenin yapım sürecini anlatan ve aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak risalede yer alan "ol seyyidetü'l selatin kenduler için bir türbe-i tahire

[173] TSMA E. 3941/1-2'de yer alan vasiyetnamenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.21-23. Vasiyetnamenin analizi için bkz. Bölüm 4.2.4

[174] Bkz. Bölüm 4.2.2

ittihazına semt-i Üsküdar'ı ihtiyar edubi'bad-ı ruz-u meadiçun bir camii şerif ve imaret ve sebil-i latif zamimesiyle bir eser-i muteber bünyadına karar verdiler" (Neftçi, 2010, s.143) ifadesi de Gülnuş Sultan'ın türbesi için Üsküdar'ı uygun gördüğünü, ahiret gününe hazırlamak için de buna bir cami, imaret ve sebili eklemeye karar verdiğini ortaya koymaktadır. Buna gerekçe olarak da birçoklarının vatanından ayrılıp hacca gidip bedenlerini orada emanet bırakıp peygambere komşu olarak gömülmek istediği; fakat o mübarek yerlere gitme fırsatı bulamayanların, mukaddes topraklardan sayılan Üsküdar gibi yerlerde gömülmeyi vasiyet ettiği belirtilir (Neftçi, 2010, s.142).

Yakınında birçok caminin bulunduğu bir yerde yeni bir caminin inşa edilmesinin gerekçelendirmesi içinse külliyenin vakfiyesini incelemek gerekir. Vakfiyede öncelikle Üsküdar'ın Mekke ve Medine'ye nehir, deniz gibi engeller olmaksızın ulaşılan bir konumda, hac yolunun başında oluşu vurgulanır. Dünyanın birçok yerinden gelen yolcu, tüccar ve ziyaretçilerin güzergâhında bulunmasının, denizden ve karadan İstanbul'a gelen farklı milletlerden insanların geçiş yolu üzerinde olmasının burayı kalabalıklaştırdığı; ayrıca semtin mevcut Müslüman sakinlerinin de çok fazla olduğu anlatıldıktan sonra burada yeni camilere ihtiyaç duyulduğu söylenmektedir (VGMA, defter no: 1640, s.32).[175] Dolayısıyla, genel geçer şeriat kuralları camiye ihtiyaç olmayan bir yerde yeni cami yapımını onaylamazken, Üsküdar'ın yoğun Müslüman nüfusu ve ana ulaşım yolları üzerinde oluşu, bu noktada büyük bir camiyi içeren yeni bir külliyenin yapımını gerekli ve caiz kılmaktadır.

Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesinde yer alan bir bölüm, yapının yerinde daha önce ne olduğunu ya da kimlerin mülkleri bulunduğunu ortaya koymaktadır. "Ekseri mukâta'alıevkâf-ı müteferrika-i âtiyetü'l-beyâr arsaları üzerine izn-i mütevellî ile binâolunmağla" (VGMA, defter no: 1640, s.36) ifadesi, külliye yerinin daha önceden mevcut başka vakıflara ait, çoğu gelir getiren arsalar –belki ev ya da dükkân yerleri– olduğunu ve ilgili vakıfların mütevellilerinden alınan izinlerle –ve muhtemelen istimlâklerle– inşaatın yapılabildiğini göstermektedir. Takip eden satırlarda yer alan vakıf isimleri ve onlara verilecek senelik ücretler, hangi vakfın arsasından hangi oranda arsa alındığını da ortaya koymaktadır. Senede toplam 29.930 akçe verilecek

[175] Bkz. Bölüm 4.1.4

olan bu vakıfların isimleri ve ilgili vakfa verilecek ücretin toplam ücrete oranlanmasıyla elde edilen arsa yüzdeleri Çizelge 5.17'de verilmiştir. İlgili vakıfların söz konusu vakfiyedeki sıralaması ve verilecek senelik ücret değerleri Ek A.9'da verilmiştir.

Çizelge 5.17 : Üsküdar Cedid Valide Külliyesi'nin inşası için alınan arsalar için ödenen bedelin vakıflara göre yüzdelik dağılımı, (VGMA, defter no: 1640, s.36).

Vakıf sahibi	Yüzdesi
Cebeci Mustafa Ağa	19,2
Merhume Safiyye Sultân	18,6
Merhûm Gazanfer Ağa	12,0
Şeyhülislâm merhûm Hamid Efendi	12,0
Merhûm Gâzî Sinan Paşa	11,0
Eski vezirlerden merhûm Süleyman Paşa	10,6
Rum Mehmed Paşa	5,4
İsfendiyar	2,8
Tavâşî Hasan Ağa	2,4
Mümine Hâtûn oğlu Mehmed Ağa	1,8
El-Hâc Mustafa	1,6
Şakire Hâtûn	1,2
Nuh Balioğlu Mehmed Çelebi	1,2

Külliyenin inşası için gerekli arazinin elde edilebilmesi için bir istimlak yapıldığı ve külliyenin bulunduğu semte Zincirlikuyu adının verildiği, söz konusu risaledeki "Üsküdar'da Zincirlikuyu semtinde musammem olan asar-ı hayr binasına kifayet edecek mertebe-i arazi ashabının hüsnü rızalarıyla iştira olunub (…)" (Neftçi, 2010, s.143) ifadesinden anlaşılmaktadır. İnşaat için istimlaklerin yapılması, akla Gülnuş Sultan'ın Galata'daki camisinin inşası için, hatta Eminönü Yeni Valide Külliyesi için yapılan istimlakleri getirmektedir. Ancak buradaki istimlâkler, Çizelge 5.17'deki vakıf sahipleri incelendiğinde görüleceği gibi, gayrimüslimlere yönelik olmamasıyla öncekilerden ayrılmaktadır.

BOA'daki bir belge bu istimlaklerden birinin ne şekilde yapıldığını ortaya koymaktadır. Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı caminin yakınındaki merhume Safiye Sultan'ın vakfına ait debbâğhane arsasının camiye ilhakı gerektiği için, söz konusu debbâğhanenin, Rûm Mehmed Paşa Mahallesi'ndeki Gülnuş Sultan'a ait arsa üzerinde inşa edilen debbağhaneye aktarılması uygun görülmüştür. Buradaki debbağ taifesi, derileriyle birlikte yeni debbağhaneye nakledilecektir. Kethüda Mehmed Efendi imzalı belgeye göre Safiye Sultan'ın vakfından alınacak arsalar için Gülnuş

Sultan'ın ya da padişahın fermanı talep edilmektedir. Belge üzerine Üsküdar Kadısı Abdüllatif Efendi tarafından düşülen nota göre, mevcut debbağhanedeki kiracılar "hüsn-ü rızalarıyla" arsalarından feragat edip Gülnuş Sultan'ın vakıf mütevellisine teslim etmişlerdir (BOA İE ENB 6 614).[176]

Külliyenin inşa edildiği arazinin 17. yüzyıl sonlarındaki, yani inşaattan kısa süre önceki durumunu, Piri Reis'in İstanbul haritasının 1670-1700 arasına tarihlenen bir kopyasındaki Üsküdar ayrıntısında görmek mümkündür (Şekil 5.158). Bu haritada külliyenin yerinde konutların olduğu ve etrafında üç caminin -Mihrimah Sultan Camisi, Rum Mehmed Paşa Camisi ve muhtemelen Gülfem Hatun Camisi- yer aldığı görülmektedir.

Şekil 5.158 : Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinin bir kopyasında yer alan ve 1670-1700 arasına tarihlenen İstanbul haritasındaki Üsküdar ayrıntısında Yeni Valide Külliyesi'nin olası konumu. Haritadaki diğer yapılar: 1. Üsküdar İskelesi'nde Mihrimah Sultan Külliyesi, 2. Şemsi Ahmet Paşa Külliyesi, 3. Rum Mehmed Paşa Külliyesi, 4. Mihrimah Sultan Sarayı, 5. Salacak İskelesi, 6. Kavak İskelesi, 7. Ayazma Bahçesi, 8. Üsküdar Sarayı, (Necipoğlu, 2005, s.298)

[176] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.31.

Aras Neftçi'nin yayınladığı (2010, s.139-163) ve Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin yapım süreci ve açılışı hakkında önemli veriler içeren risale[177], dönemin *Tarih-i Raşid* ve *Nusretname* gibi eserlerine göre daha ayrıntılı bilgiler verdiği için, yapının ortaya çıkış sürecini buradan takip etmek uygun olacaktır. Her ne kadar risale Mayıs 1836'da (H. Muharrem 1252) kaleme alınmış olsa da, verdiği ayrıntılar sebebiyle mevcut başka bir yazmanın 1836 tarihli bir kopyası olduğu düşünülebilir.

Külliyenin inşasına, gerekli istimlakler yapıldıktan sonra ortaya çıkan, "resm-i mühendisin üzere tahdid ve ta'yin olunan mevzi", yani mühendislerin daha önceden çizdikleri planlara göre sınırları belirlenen arsa üzerinde başlanmıştır (Neftçi, 2010, s.143). Eminönü Yeni Valide Külliyesi'nde olduğu gibi kıyıda yer alan ve daha önceden bir dere yatağı olan inşaat alanındaki hafriyat ve temel çalışmalarına büyük özen gösterildiğini, sonraki yapım aşamalarına değil de bu aşamaya risalede daha ayrıntılı yer verilmesinden anlamak mümkündür:

> "(…) 1120 cemaziyel evvelisinin 17. pazarertesi günü şuru' olunub ka'rı zeminde nasube varınca kazılup turabı ihrac kılınub istihkâm-ı esas kiadesi üzere yedişer zira otuz bin mikdarı amud misal-ı direkleri ağır şahdanlar ile ka'r-ı arza dak ve müstahkem tarsif ettiklerinden sonra sene-i mezbure şaban'ül-muazzamın 23. çeharşenbe günü camii şerif mezburun vaz'ı esasına bu vecihle mübaşeret olundu." (Neftçi, 2010, s.143)

Şeyh Ahmed Efendi Karamanîzade, caminin inşaatının başlaması için "Câmî-i Valide Sultan aceb bâlâ eser/Dâr-ı ehl-i iktida vü menzîl-i ehl-i rica" beytiyle 1120 tarihini düşürmüştür (Ayvansarayî, 1985, s.300-301). Dönem tarihçisi Silahdar Mehmed Ağa, Üsküdar'da Valide Sultan Camisi'nin 7 Kasım 1708 tarihindeki temel atma törenine *Nusretname*'deki H. 1120 yılı olayları içinde şöyle yer verir ve temel harcını valide sultanın vekilliğini yapan III. Ahmed'in koymamasını, vezirlerin iş bilmezliğine yorar:

> "Padişahın annesi Gülnuş Valide Sultan, Üsküdar'da iskele yakınlarında, Zincirlikuyu alanında bir cami yaptırmak kararına varmıştı. Bunun için temel açılmış, kazıklar çakılmış ve inşaat malzemesi de hazırlanmış bulunuyordu. Bu münasebetle Şaban'ın 23. çarşamba günü padişahın emri üzerine vezirler, şeyhler, ulema ve ileri gelenler toplu olarak inşaat sahasına gelmişler, Sultan Bayezid şeyhi Yenibahçeli Ahmed Efendi'nin duasından sonra Üsküdar kadısı Müneccimbaşı Mehmed Efendi temele ilk harcı koymuştu. Hâlbuki bu törende Valide Sultan padişahı vekil tayin etmiş olduğuna göre temele harcı koymak hem töre hem de uğur bakımından ona düşerdi. Geçmişteki padişahlar, vezirler hep böyle hareket etmişlerdi. Ancak

[177] Bkz. İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Tasnifi, no: K 154

> tarih nedir bilmeyen vezirlerin elinde işler, tabii ki böyle olacaktı. Temel atma töreninden sonra davetliler topluca Ayazma sarayına giderek Valide Sultan'ın hazırlattığı yemekte bulunduktan sonra dağıldılar." (Silahdar, 1962, c.2, s.246)

Hafriyat ve temel çalışmaları 3 ay 3 gün sürmüştür. Kazık çakılacak seviyeye kadar zeminden toprak çıkarılmış, istihkâm esaslarına göre kuvvetlendirme yapılmış, yedişer zira (5,25 m) uzunluğunda 30.000 kadar direk toprağa düzenli olarak çakılmıştır. Neftçi'nin verdiği bilgiye göre ahşap kazıklar, yeraltı su seviyesinden daha aşağıda çakılmış olmalıdır (Neftçi, 2010, s.151). İlk temel taşı 7 Kasım 1708 (H. 23 Şaban 1120) günü törenle konmuş, ardından davetliler Ayazma Bahçesi'ne geçerek Valide Gülnuş Sultan'ın hazırlattığı yemeğe katılmışlardır (Topal, 2001, s.708'den aktaran Neftçi, 2010, s.158).

Kethüda Mehmed Efendi imzalı bir tezkire, inşaatın ilk kat pencere kemerlerinin başlandığı bir aşamaya geldiğini şöyle aktarmaktadır:

> "(…) Cami-i şerifte işleyen taşçı ve rençber ve dülger ve hamamcı vesairleri hâlâ 550 nefer olup ibtida temeli vaz olundukda bir kese akçe ihsan olunmuş idi. Elhamdülillah sümme elhamdülillah şimdi cami-i şerifin pencerelerin kemerlerine mübaşeret olunmuştur. Yine ihsan-ı me'mul ederler. Kariha-i alilerinden her ne miktar ihsan buyurulur ise herkesin haline göre tevzi olunup bu mübarek günlerde memnun ve mesrur olup efendime hayır dua ederler. Benim efendim cami-i şerif binasına mübaşeret olalıdan beri bu ana gelince birkaç günde bir hasbeten lillah için her bir nefere birer akçe etimek tevzi ederim, memnun olurlar ve efendime hayır dua ederler. Emr-i ferman devletlû efendimindir." (TSMA E. 0101 0002 034)[178]

Caminin temelinin konulduğu 23 Şaban 1120'den sonraya ve muhtemelen belgede geçen "bu mübarek günler" ifadesi nedeniyle Ramazan 1120'ye (M. Kasım/Aralık 1708) tarihlenebilecek belgeden, caminin inşaatında çalışan işçi sayısının toplam 550 olduğu anlaşılmaktadır. Pencere kemerlerine başlandığı için temel atma sırasında dağıtılana benzer bir bahşişin dağıtılmasının işçiler tarafından beklendiğini söyleyen Kethüda, Gülnuş Sultan tarafından ne uygun görülürse bunun herkesin üstlendiği göreve göre dağıtılabileceğini belirtmektedir. Kethüda ayrıca caminin inşaatının başlamasından bu yana birkaç günde bir Allah rızası için her bir işçiye birer akçe dağıttığını ve bundan memnun olan işçilerin Gülnuş Sultan'a hayır dua ettiklerini belirtmektedir. Tüm bu bahşişler, inşaatı hızlandırmak için verilen motivasyon primleri olarak düşünülebilir.

[178] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.32.

H. 1120 yılına ait mühimme defterindeki Zilkade başlarına (M. 1709 Ocak ayı ortalarına) ait bir hüküm, Üsküdar'daki cami için gereken mermerin Marmara Adası'ndan getirildiğini ve İstanbul'un yakın çevresindeki işçilerin, külliyenin inşasının mermer yokluğundan dolayı duraksamaması için seferber edildiğini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir:

> "Edirne bostancıbaşısına hüküm ki: Valide Sultan kethüdası gelip müşarünileyhanın Üsküdar'da müceddeden bina ve ihya eyledikleri cami-i şeriflerine iktiza eden mermer taşı Marmara Adası'ndan katl'olunmak lazım gelip ada-i mezburda mermer kat'idenler kalilolmağla kifayet mikdarı mermer kat idübyetişdirmeğe bir veçhile iktidarları olmayub binayı mezkurunmeksinebais olduğunu bildirip Edirne havalisinde Dimetoka ve Çirmen kazalarında mermer kat' iden taşçılardan kırk nefer taşçı tedarik olunup Rodoscuk iskelesinden karşu Marmara adasına irsal ve kethüdalarına teslim olunmak babında emri şerifim recaitmeğin sen ki bostancıbaşı mumaileyhin ücretleriyle tedarik ve mahillimezbura irsal eylemen babında fermanı alişanım sadır olmuşdur. Fi evahiriZa 1120." (Altınay, 1988, s.42)

İnşaatın önemli aşamalarında şantiyenin devlet adamları tarafından ziyaret edildiği, yine aynı risaleden öğrenilmektedir. Külliyedeki türbe ve sebil tamamlandığı için 28 Rebiülevvel 1121 (M. 7 Haziran 1709) 'da padişah yanına Şeyhülislam'ı da alarak bizzat yapıyı denetlemeye gelmiş, tamamlanan bölümleri ve iç duvarları büyük askı kemerleri seviyesine ulaşan camiyi gezmiştir (Neftçi, 2010, s.152). Padişah tarafından görevlendirilen sadrazam, müftü ve vezirler 10 Mayıs 1710'da,büyük kemerleri ve revaklı şadırvan avlusunun çevresindeki sütun ve kubbeleri tamamlanan camiyi kontrole gitmişlerdir (Neftçi, 2010, s.152). Caminin ana kubbesinin kurşunla örtülüp iç sıvalarının tamamlanmasıyla inşaatın sonuna yaklaşılması üzerine 19 Ekim 1710'da Sadrazam Mehmet Paşa, Şeyhülislam Esseyyid Ali Efendi ve kubbealtı vezirleri yapıyı kontrole gitmiştir (Neftçi, 2010, s.153).

Kethüda Mehmed Efendi'nin Üsküdar Külliyesi inşaatı hakkındaki tarihsiz bir başka mektubu, yapım aşamaları hakkında Gülnuş Sultan'a yine bilgi vermektedir:

> "Evvelâ türbe-i şerif ve sebil-i latif ve bir alî çeşme temamen bi-kusur yapılub tekmil olunmuştur. Ve cami-i şerifin dahi sekiz aded büyük kemerlerin bazıları tekmil ve bazıları dahi birkaç güne değin yapılub ondan sonra kubbeye başlanur ve şadırvan ve harem-i şerifin nısf-ı mertebe kubbeleri yapılub tekmil olunmuştur. Surları dahi yapılmadadır. Minareleri dahi şimdiye değin nısf-ı mertebe yukarı çıkmıştır. Ve mekteb-i şerif ve imaret-i amire ve tetimmatı sairesi dahi eldedir, bina olunuyor. Ve kaliçeleri ve derûn-u cami-i şerife vaz' olunacak iktiza eden bazı ziynet-i şeyleri dahi, cümle yaptırılub hazır ve müheyya işlemişdir.

> Benim devletlü veliyyü-ün-niam efendim, güç olan işlerimiz oldu, çoğu giddi, azı kaldı, elem üzere olmayasız." (TSMA E. No. 79/26)[179]

Sebil, caminin iki yanındaki çeşmeler ve şadırvanın tamamlandığını ve bunlara su verildiğini Gülnuş Sultan'ın da bizzat gördüğü, Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a yazdığı tarihsiz başka bir mektuptan anlaşılmaktadır (TSMA E. 0101 0002 025).[180] "Benim efendim daima zikir ve fikrimiz bu idi. Hak Teâlâ bu günleri bana gösterip devletlu efendimin duasına mazhar oldum." diyen Kethüda, mektubun devamında "Benim devletlu efendim kusur kalan binalar dahi inşallah-ü Teâlâ tekmil olunur," diyerek imaretteki inşaatın tamamlanmasıyla yemek dağıtımlarının Gülnuş Sultan'ın istediği şekilde yapılacağını belirtir ve "Hayrat-ı şerifleri hizmeti üzerime farz mesabesindedir" diyerek inşaatın tamamlanması konusunda güvence verir.

Osmanlı ordusu 1711'de Rusya'ya karşı çıkılacak sefer (Prut Savaşı) için İstanbul'dan ayrılacağından, padişah, henüz yapımı tam olarak bitmeyen caminin açılışını emretmiştir. Bunun için caminin içi, dışı ve çevresi düzenlenmiş, caminin içine güzel halılar döşenmiştir. Caminin hünkâr mahfili, revaklı avlusu ve avlu duvarları tamamlanmış, ancak şadırvanda bazı yerler, dehliz sıvası, kapı saçakları ve imaretin bazı bölümleri bitmemiştir. Valide Sultan'ın İstanbul'dan 5 Mart 1711'de maiyetiyle birlikte kafes maksureli kayıklarla gelmesiyle birlikte ziyafet ve açılış hazırlıkları başlamıştır. Gülnuş Sultan Balaban İskelesi'ne inip camisinin önünden geçtikten sonra kendisi için hazırlanan Bostancıbaşı Mustafa Ağa'nın evinde dinlenmeye çekilmiştir. Aynı gün öğleden sonra padişah da Üsküdar'a geçmiş ve o geceyi ana-oğul zikir ve ilahilerle geçirmiştir (Neftçi, 2010, s.153-154).

Ertesi sabah, Ayazma Bahçesi'nde devlet ileri gelenlerine ikramlarda bulunulduktan sonra, cuma namazı için önce devlet yetkilileri ardından padişah camiye geçmiştir. Halkın caminin içini, dışını ve çevresindeki sokakları doldurup saf tutarak kıldığı cuma namazıyla 6 Mart 1711 (H. 16 Muharrem 1123) günü III. Ahmed tarafından caminin açılışı yapılmıştır. Namazın ardından sadrazam Baltacı Mehmed Paşa, şeyhülislam Seyyid Ali Efendi, vezirler ve valide sultan kethüdası Mehmed Efendi'nin de aralarında bulunduğu kişilere hediyeler verilmiştir. Takip eden cumartesi günü Ayazma Bahçesi'nden camiye giden yollar ve yol üstündeki evlerin boşaltılmasından ve caminin tütsülenmesinden sonra 8 Mart 1711 Pazar günü Gülnuş

[179] Belgenin transkripsiyonu için bkz.Berksan, 1998, s.110-111.
[180] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.33.

Emetullah Sultan camisine gitmiş, iki saat kalmış, Kuran okuyup ibadet etmiştir (Silahdar, 1962, c.II, s.269; Neftçi, 2010, s.154-155).

Cami, şadırvan, imaret ve diğer yerlerdeki eksikler de iki ay içinde tamamlanarak Mayıs 1711'de külliyenin inşaatı bitirilmiş, böylece hafriyatın başladığı ilk günden yapının tümüyle tamamlandığı Mayıs 1711'e dek inşaat 34 ay 3 gün sürmüştür (Neftçi, 2010, s.158). BOA'daki Rebiülevvel 1123 (M. Mayıs 1711) tarihli bir belgeye göre Valide Sultan Kethüdası Mehmet Efendi'nin Süleymaniye'deki evinde toplanan meclis, caminin inşaatında çalışan taş işçilerine alacakları olan 991.000 akçelik miktarın tamamen ödenmesine karar vermiştir (BOA C. EV. 317 16149). Aras Neftçi'nin söz konusu makalesinin sonunda risaledeki önemli tarihleri seçerek verdiği yapım süreci, yukarıda ilk kez kullanılan belgelerden sağlanan verilerle birlikte Çizelge 5.18'e aktarılmıştır.

Çizelge 5.18 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin inşaat sürecinin özeti, (Neftçi, 2010, s.159).

4 Ağustos 1708	Mühendislerin projesine göre külliyenin yapılacağı yerde temel hafriyatına başlanması.
7 Ekim 1708	Caminin temelinin atılması.
Kasım/Aralık 1708	Caminin ilk kat pencere kemerlerine başlanması.
7 Haziran 1709	Türbe ve sebilin tamamlanması, caminin dört dış duvarının büyük askı kemerleri seviyesine kadar yapılması.
10 Mayıs 1710	Caminin büyük kemerlerinin ve revaklı avlunun çevresindeki sütunlarla kubbelerin tamamlanması.
19 Ekim 1710	Caminin büyük kubbesinin kurşunla örtülmesi, iç sıvalarının bitirilmesi ve diğer eksiklerinin tamamlanmasına yaklaşılması.
6 Mart 1711	Cuma namazıyla açılış merasiminin gerçekleştirilmesi.
Mayıs 1711	Cami ve külliyenin tüm eksiklerinin tamamlanması.

Günümüze ulaşan bazı belgeler, külliyenin yapım masraflarının inşaatın farklı aşamalarında kayıt altına alındığını, hatta bu masrafların gizli tutulduğunu göstermektedir. Caminin sekiz büyük askı kemerinden bazılarının tamamlanıp bazılarının yapımının sürdüğü ve ana kubbeye henüz başlanmadığı aşamada külliyenin –suyolları ve diğer giderler dâhil olmak üzere– yapım masraflarının 500 kese kadar tuttuğu ve halk arasında tahmin edilenden düşük olduğu, yukarıda ele alınan Kethüda'nın Gülnuş Sultan'a yazdığı mektubun devamında şöyle aktarılmaktadır:

> "Benim efendim 'bu vakte değin ne miktar akçe gitti?' deyu sual buyurulur ise, müceddeden su yolları ve lağımlarına ve arsa-i haliye ve levazımat-ı sairenin cüzi ve küllisine, ale'l-hesab

> 500 kese ile 125 kuruş harc ve sarf olunmuştur. Bundan sonra çok şey gitmez. Çok zamandır yazub efendime bildirmek muradım idi. Ancak halk tevatür edüb 'acaba 1500 kese akçe ile olur mu, yoksa 1000 kese akçe ile mi olur?' deyu söylerler. Ana binaen, her ne ise kimse bilmesin içün kaleme getürmedim." (TSMA E. No. 79/26'dan aktaran Berksan, s.110-111)

Bazı belgelerse, Üsküdar'daki külliyenin inşası için yapılan harcamaların Gülnuş Sultan tarafından karşılandığı açıkça göstermektedir. Örneğin TSMA'daki bir belgede "(…) binası masrafından baki kalan 106 kese ile 385,5 guruş 1123 senesi havas malımdan sahibine eda ve teslim eyleyüb hass-ı şerifim muhasebesine kayd eyleyesin" ibaresi yer almaktadır (TSMA E. 0101 0002 003). Üsküdar'daki külliyenin inşa masrafından arta kalan 106 kese ile 385,5 kuruşluk masrafın H. 1123 (M. 1711-1712) yılı has gelirlerinden karşılanması Gülnuş Sultan tarafından istenmektedir.

TSMA'daki başka bir belgede, muhtemelen Üsküdar'daki külliyenin inşası için yapılan harcamaların kaynaklarının, büyük olasılıkla Gülnuş Sultan'ın el yazısıyla "Has akçemden evvel verdim 150 kese, sultanların akçesinden borç 250 kese, def'a has malımdan 80 kese akçe, def'a 40 kese akçe, harem-i devletimden 100 kese, def'a harem-i devletimden 100 kese akçe, Hatice Sultan'dan 20 kese" şeklinde not edildiği görülmektedir (TSMA E. 0101 0002 005). Gülnuş Sultan toplamda haslarının gelirinden 270 kese, harem gelirinden 200 kese vermiştir. Ayrıca sultanların akçesinden 250 kese ve Hatice Sultan'dan 20 kese borç almıştır. Kastedilenler oğlu Sultan III. Ahmed ve kızı Hatice Sultan olmalıdır. Toplam harcama ise 780 kese tutmaktadır.

TSMA'daki başka bir belgeyse, masrafların karşılanmasında Gülnuş Sultan'ın onayının ne şekilde alındığını göstermesi açısından ilginçtir. Üsküdar'daki külliyenin inşaat defterinin üzerine yazılması için kethüdası tarafından hazırlandığı tahmin edilen bir notta şu ibare yer almaktadır:

> "İşbu defter-i natık olduğu üzere hasbeten lillah-i teala bina eylediğim hayrat ve hasenata harç ve sarf olunan yalnız 846 kese akçe ile 131 guruş badel hesab makbul-u şerifem olmağla işbu mahalle şerh virilüb mührüm ile mühürledim.
>
> [Derkenar:]Defterin yukarısına mübarek kaleminiz ile böylece tahrir buyurula." (TSMA E. 0101 0002 002)[181]

[181] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.35.

Defterde yer alan 846 kese akçe ile 131 kuruşun onaylanması için, söz konusu notun defterin yukarısına Gülnuş Sultan'ın kendi el yazısıyla yazılması istenmektedir. *Nusretname* yazarı Silahdar Mehmed Ağa'ya göreyse külliyeye toplam 1200 kese harcanmıştır (Silahdar, 1962, c.II, s.269). Külliyenin 17 Cemaziyelevvel 1123 (M. 3 Temmuz 1711) tarihinde düzenlenen vakfiyesine göre camideki 89 görevli toplam 681 akçe, külliyenin muhtelif işleriyle ilgilenen 14 diğer görevli toplam 94 akçe, sıbyan mektebindeki 4 görevli toplam 65 akçe, imarette görevli 34 kişi toplam 196 akçe, genel vakıf görevlisi olan 9 kişi ise toplam 174 akçe gündelik almaktadırlar. Külliye toplamında çalışan sayısı 150, bunlara verilen günlük tahsisat ise 1210 akçe etmektedir. Bu ücretler ve diğer ek masrafların yıllık toplamı, yukarıdaki belgede verilen 846 kese akçe 131 kuruşluk inşa masrafından fazladır.

Ulaşılan arşiv belgeleri içinde külliyenin mimarının adının geçtiği herhangi bir kayda rastlanmasa da külliyenin Kayserili Mehmed Ağa tarafından inşa edildiğine dair yaygın bir kanı vardır ve bu kanının kaynağının Muzaffer Erdoğan'ın 1962'de yayınlanan "Lale Devri Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa" adlı kitabı olduğu düşünülebilir. Genellikle Başbakanlık Arşivi'ndeki belgeleri kaynak olarak gösteren[182] Erdoğan'a göre, Kayserili Mehmed Ağa ilk olarak III. Ahmed'in Osmanlı tahtına çıktığı sırada Hassa Başmimarı olan Ebubekir Ağa'nın halefi olarak 1705-1706 yıllarında mimarlık yapmıştır. Yerine 1117 Şevvalinde (1706 başlarında) Hacı İbrahim Ağa geçmiştir. Kayserili Mehmed Ağa, Hadice Sultan Kethüdalığı ile görevliyken, yıldırım düşen Eyüp Sultan Camisi minarelerinin tamirinde ve şerefelerinin tezyininde başarı gösterdiği için 3 Şubat 1709'da (23 Zilkade 1120) yeniden Hassa Başmimarı olmuştur. Tarihi belgelerde genellikle "Sadabad Mimarı" olarak anılan Mehmed Ağa, Boğaziçi ve Kâğıthane'nin imarında önemli rol oynamış, 1722-23 yıllarında Sadabad saraylarının, havuzların ve çağlayanların yapımıyla ünlenmiştir (Erdoğan, 1962, s.1-8).

Deniz Mazlum'un verdiği 18. yüzyıl hassa başmimarlarının listesinde, arşiv belgelerine dayanılarak Eylül 1708'de El-Hac Ahmed Ağa'nın; bu konuda daha önceden yapılmış üç çalışmaya (Orgun, 1939; Turan, 1963; Cezar, 1995) dayanılarak 1707/1708'de İbrahim Ağa'nın, 1708-1714 arasında Ali Ağa'nın görevde olduğu belirtilmektedir. Mehmed ya da Hacı Mehmed Ağa olarak anılan başmimar ise

[182] BOA'da kaynak olarak gösterilen defterlere ve tasniflere, muhtemelen arşivleme sistemindeki değişiklik nedeniyle, rastlanmamıştır.

Haziran 1714, Temmuz 1714, 1722/23, Ağustos 1729, 1731, 1734, Ekim 1739 tarihlerine ait arşiv belgelerinde görülmektedir (Mazlum, 2011, s.32). Buradaki veriler dikkate alınacak olursa, Ağustos 1708-Mayıs 1711 arasında inşa edilen külliyenin mimarı olarak anılan Mehmed Ağa'nın daha geç bir tarihte başmimar olduğu, söz konusu tarihlerde önce El-Hac Ahmed Ağa'nın, daha sonra Ali Ağa'nın mimarbaşılık yaptığı görülmektedir.

Diğer taraftan Nadide Seçkin, külliyenin Mimar Bekir'in subaşılığı sırasında yapıldığını belirtmektedir (Seçkin, 1994, c.7, s.469). Görüldüğü gibi, külliyenin mimarı ya da mimarları konusunda bir belirsizlik olduğu açıktır. Bu belirsizliğin nedenlerinden biri arşiv belgelerinin farklı farklı değerlendirilmesi olabilir. Örneğin Ayvansarayî'nin caminin haziresinde valide sultanın kethüdalığını yapan ve vezirlik görevinde de bulunmuş olan "Kayseriyyeli Mehmed Paşa"nın gömülü olduğunu söylemesi (Ayvansarayî, 2001, s.595), külliyenin yapımıyla yakından ilgilenen Kethüda'nın, belgelerden yanlışlıkla külliyenin mimarı olarak algılanmış olabileceğini akla getirmektedir.

Nusretnâme'de caminin açılışı sırasında dağıtılan hediyelerden bahsedilirken "Valide Sultan Kethüdası Kürd Mehmed Efendi'ye hizmetinden ötürü samur bir kürk giydirildi, on kese para armağan edildi. Onun kethüdası olup bu inşaatta bina eminliğini yapan Abdülvahap Ağa'ya da bir kürkle beş kese akçe ve kapı ortası sandığından günde 150 akçe emeklilik ulufesi tanındı" (Silahdar, 1962, c.II, s.269) denmesi, Kethüda Mehmed Efendi'nin kethüdası Abdülvahap Ağa'nın bina emini olduğunu göstermektedir.

Öte yandan külliyenin birden fazla mimarın ürünü olabileceği de düşünülebilir. Dolayısıyla, Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin inşası esnasında mimarbaşılık yapmış kişi veya kişilere dair birincil kaynaklar ortaya koyulana değin yapının mimarının kim olduğunu kesin olarak söylemek mümkün olmayacaktır.

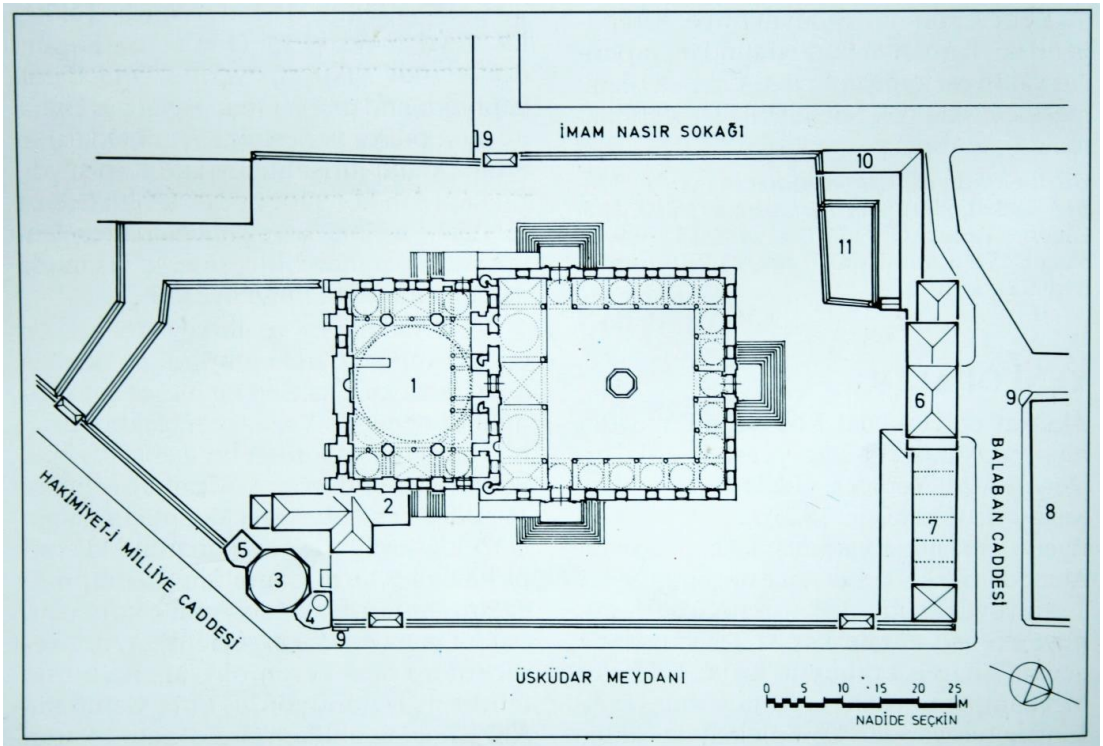
Külliye öğelerinin mimari betimlemesi

Külliye günümüzde, Üsküdar Meydanı'nın güneyinde ve meydana hâkim bir noktada, eski Balaban İskelesi yakınında yer alır (Şekil 5.159). Kuzeyde Balaban Caddesi, batıda İmam Nasır Sokağı, güneydoğuda Hâkimiyeti Milliye Caddesi ile sınırlanmıştır. Külliyede, merkezdeki cami dışında, türbe, sebil, biri dış avlunun doğu kapısı diğeri batı kapısı yanında iki çeşme, muvakkithane, sıbyan mektebi, imaret,

dükkânlar, meşruta evleri, mahyacı odası, sarnıç, gasilhane, su deposu ve tuvaletler yer alır. Kimi arşiv kayıtlarında geçen "Üsküdar'da Cedid Valide Sultan Medresesi" ifadeleri, külliyeye bağlı bir medresenin de olabileceğini akla getirmektedir (BOA, EV.HMH.d. 738, 767, 892, 2721, 2913, 2952; MAD.d. 7481; TS.MA.d. 1678/0006). Ayrıca Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesinde, türbesinin bir tarafında medrese bir tarafında imaret olmasını istediği görülmektedir (Berksan, 1998, s.20.). Ancak vakfiyede müderrisin görev tanımı yapılırken kullanılan "câmi'-i pür-enverde talebeye eyyâm-ı mu'tâdedetedrîsidüp" (VGMA, defter no: 1640, s.39) ifadesi ve vakfiyenin geri kalanında bir medreseden hiç söz edilmemesi, caminin namaz vakitleri dışında medrese olarak kullanıldığını ve ayrıca bir medrese inşa edilmediği ortaya koymaktadır. Ayrıca Ayvansarayî Hüseyin Efendi de külliyeyi anlatırken "cami-i mezkûrun iki minaresi ve mahfil-i hümayunu ve sebil ve çeşme ve imaret ve mekteb-i sıbyân ve levazımat-ı sâ'iresi mükemmeldir" diyerek, burada bir medresenin bulunmadığını desteklemektedir (Ayvansarayî, 2001, s.594).

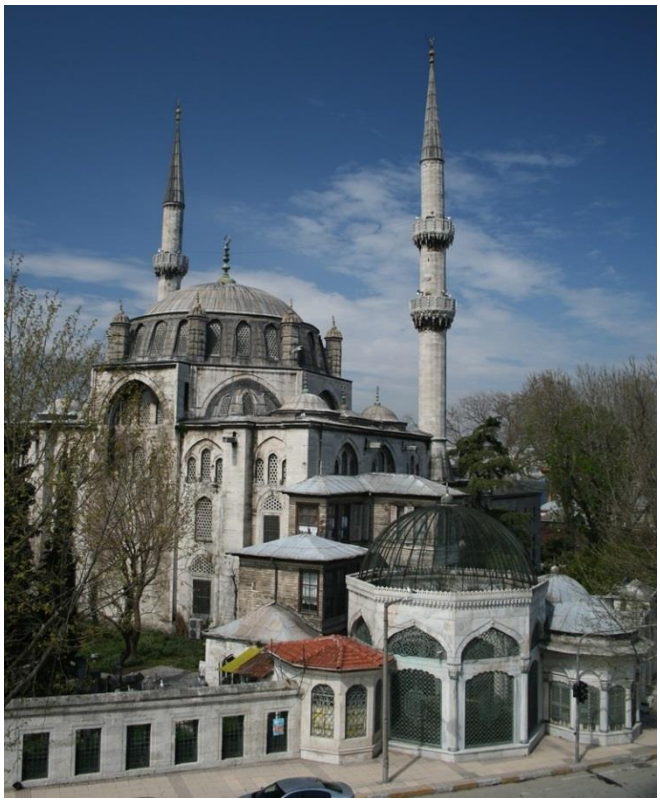
Şekil 5.159 : Uydu haritasında Üsküdar Yeni Valide Külliyesi. İmaret, kuzeyde; diğer birimler güneyde, ağaçlı dış avlu duvarı üzerinde, cami ise avlunun merkezinde yer almaktadır, (Url-3).

Yeni Valide Külliyesi'nin vaziyet planı: 1- Cami, 2- hünkâr mahfili 3-türbe, 4- sebil, 5- muvakkithane, 6- sıbyan mektebi, 7- dükkânlar, 8- imaret, 9- çeşmeler, 10-hela, 11- sarnıç.
Nadide Seçkin

Şekil 5.160 : Yeni Valide Külliyesi'nin vaziyet planı, (Seçkin, 1994, s.469).

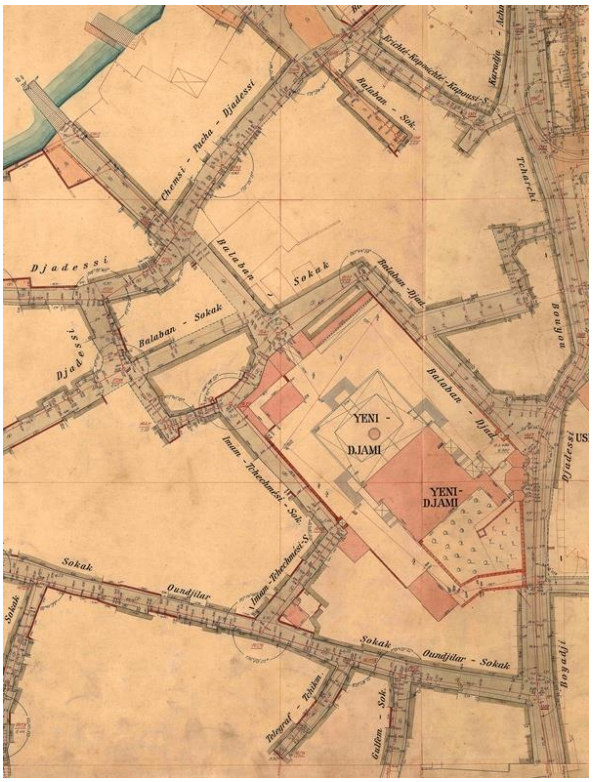
Şekil 5.159 ve Şekil 5.160'ta görüldüğü gibi külliye, imaret dışında tek bir ada üzerinde yer alır. Külliyeyi güney, güneydoğu ve kuzey yönlerinde, demir parmaklıklı pencerelerle bölünmüş dış avlu duvarı sınırlar. Avlu duvarının güneydoğu köşesinde muvakkithane, türbe, sebil ve çeşme yan yana yer alır. Bu dört öğenin konumlanışı, 17. yüzyılın küçük çaplı vezir külliyelerini akla getirir (Nayır, 1975, s.170-194) (Şekil 5.161). Yapının batısındaki dükkânlar ve ana giriş kapısının üstündeki fevkani sıbyan mektebi, bu yönde dış avlu duvarının görevini üstlenmiştir. Külliyenin kuzeybatı köşesindeki tuvaletlerin sağır duvarları ve kuzeydoğu köşesindeki su deposu, yapının yerleştiği adanın diğer sınırlarını oluşturur. Külliyenin merkezinde, dış avlunun ortasında ve yükseltilmiş bir platform üzerinde yer alan cami, dış avlu duvarlarına paralel uzanır. Hünkâr kasrı, camiye güneydoğudan bitişiktir; hazire de caminin güneyinde yer alır. İmaret ise Balaban Caddesi'nin ve külliyenin geri kalanının kuzeyinde ve külliyenin ana girişiyle sıbyan mektebinin karşısında, ayrı bir parsel üzerindedir.

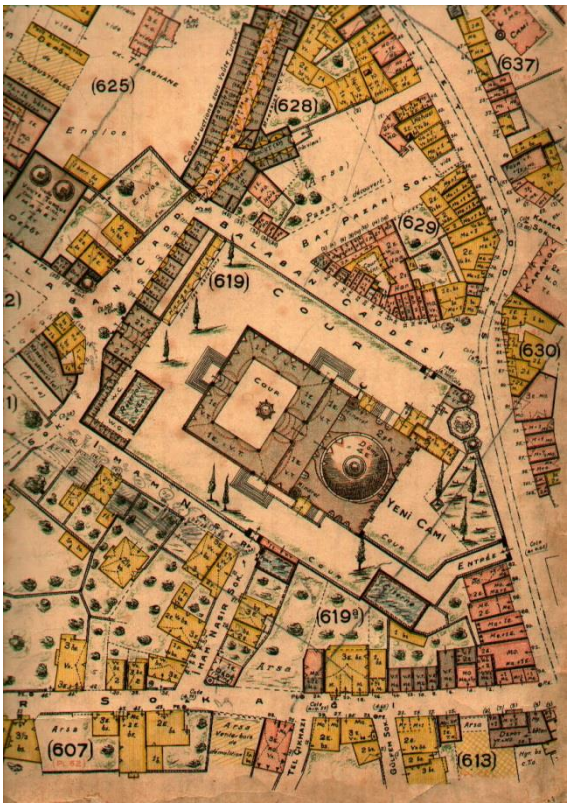
Şekil 5.161 : Külliyenin güneydoğu köşesinde yer alan muvakkithane, türbe, sebil ve arka planda çeşme, hünkâr kasrı ve cami.

1915 tarihli Alman Mavileri haritasının D9-1 ve D9-2 folyolarında ve Pervititch haritalarının Şubat 1934 tarihli 64. paftasında yer alan Yeni Valide Külliyesi planlarından, yapının vaziyet planı, çevredeki yapılarla ilişkisi ve özellikle ilk harita sayesinde külliyedeki öğelerin boyutları hakkında fikir edinmek mümkündür (Şekil 5.162, Şekil 5.163). Bu haritalarda Balaban İskelesi, külliyenin bitişiğindeki Üsküdar Çarşısı ve eski sokak düzenleri, görülmekte, çevredeki evlerin neredeyse tümünün ahşap olduğu anlaşılmaktadır. İmaretin, diğer duvarlara paralel olmayan kuzeybatı duvarının önünden geçen sokağa göre inşa edildiği görülmektedir.

Erken cumhuriyet yıllarına tarihlenen fotoğraflarda da külliye öğelerinin çevredeki diğer yapılarla ilişkisi izlenebilmektedir. Şekil 5.164'te külliye öğelerinden cami, sıbyan mektebi ve imaret görülebilmektedir. Şekil 5.165'te ise Üsküdar sırtlarından bakıldığında Yeni Cami'nin çevresine hakim konumu fark edilmektedir. Şekil 5.166'da görülen ve muhtemelen Üsküdar Yeni Cami minaresinden çekilen 1950 yılına ait fotoğrafta ise külliye dükkânlarıyla imaret arasındaki sokağın devamı niteliğindeki arasta çarşısı ve bunun yanındaki tabakhane arsası görülmektedir.

Şekil 5.162 : 1915 tarihli Alman Mavileri haritasının D9-1 ve D9-2 folyolarında Yeni Valide Külliyesi, (Atatürk Kitaplığı).

Şekil 5.163 : Şubat 1934 tarihli Pervititch haritalarının 64. paftasında Yeni Valide Külliyesi, (Atatürk Kitaplığı).

Şekil 5.164 : Cumhuriyetin erken yıllarına tarihlenen bir Üsküdar kartpostalında önde Yeni Valide Camisi, arkada Mihrimah Sultan Camisi, (Url-13).

Şekil 5.165 : Cumhuriyetin erken yıllarına tarihlenen bir Üsküdar kartpostalında çevresine hâkim bir konumda görünen Yeni Cami, (Url-13).

Külliyenin genel vaziyet planı göz önüne alındığında, kıble doğrultusundaki uzunluğu genişliğine kıyasla daha fazla olan ve hazire tarafından üçgen biçiminde bir çıkıntı yapan, gayrimuntazam bir yerleşim dikkat çekmektedir. Bu durum, yukarıda görüldüğü gibi külliye yeri için başka vakıflardan arsaların yıllık bedeli karşılığında alınmak zorunda kalmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Külliye birimlerinin de eldeki bu arsa üzerinde en uygun yerlere yerleştirildiği, katı bir simetrinin olmadığı, çevrenin mevcut düzenine organik bir uyum sağlandığı görülmektedir.

Şekil 5.166 : H. Şahenk'e ait 1950 tarihli bir fotoğrafta Üsküdar Yeni Valide Külliyesi dükkânlarıyla imaret arasındaki sokağın devamı niteliğindeki arasta çarşısı ve bunun yanındaki tabakhane, (DAI, R 32579).

Külliyenin bir parçası olarak düşünülebilecek, ancak günümüze gelememiş iki yapı da imamlara meşruta olarak verilen konutlardır. Külliyeye ait vakfiyenin ek şartları arasında yer alan ifadelere göre (Bkz. Ek A.9) Gülnuş Sultan'a ait olan araziler üzerinde inşa edilen söz konusu evler birinci ve ikinci imamlara tahsis edilmiştir. Bu evlerden birinin caminin yakınında yer aldığı söylenirken, diğerinin caminin batısında inşa edilen çeşmeye ve cami avlu duvarına bitişik olduğu belirtilmektedir (VGMA, defter no: 1640, s.43).

Yukarıda vaziyet planı ele alınan Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'ni oluşturan öğelerin mimari betimlemeleri, aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Yapıların işleyişine dair arşiv belgelerinden edinilen bazı bilgiler de ilgili başlıklar içinde irdelenecektir. Günümüzde ilk yapıldığı dönemdeki özgün mimarisini korumayan hünkâr kasrı ve muvakkithane gibi öğelerin mimari betimlemesi, Gülnuş Sultan'ın zamanındaki durumları hakkında herhangi bir veriye ulaşılamadığı için yapılmayacaktır.

Dış avlu duvarları ve kapıları

Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin dış avlu duvarları, imaret ve batıdaki ikinci çeşme dışındaki külliye öğelerini çerçeveler ve sıbyan mektebi, doğudaki birinci

çeşme, sebil, türbe, muvakkithane gibi öğeler bu duvar üzerinde yer alır (Şekil 5.160). Üzerindeki beş kapıdan külliyeye girişin sağlandığı bu duvarların büyük bir bölümü pencerelerle delinerek avluyla dış mekân arasında iletişim sağlanmıştır. Tuvaletlerin gerisindeki ve külliyenin güneyinde yer alan diğer binalara bakan yöndeki duvarlar ise sağır bırakılmıştır.

Dış avluya çeşitli yönlerdeki beş kapıdan giriş vardır. Bunlar kuzeybatıdaki ana girişten başlayarak saat yönünde şöyle adlandırılır: Birinci kapı: cümle kapısı, imaret kapısı, mektep kapısı veya –Balaban İskelesi doğrultusunda olduğu için– Balaban kapısı; ikinci kapı: –arasta çarşısına açıldığı için– arasta kapısı veya bedesten kapısı; üçüncü kapı: –eski bit pazarı karşısında olduğu için– bit pazarı kapısı, sebil kapısı veya hünkâr kapısı; dördüncü kapı: –Hakimiyet-i Milliye Caddesi tarafındaki çarşıya açıldığı için– çarşı kapısı; beşinci kapı: –Geredeli Mescidi'nden dolayı– mescit kapısı, –İmam Nasır'ın yaptırdığı çeşmeden dolayı– imam kapısı, –buradaki bir değirmenden dolayı– uncular kapısı veya değirmen kapısı (Haskan, 2001, c.1, s.379).

Kuzeydeki imaret kapısı, cami avlusunun kuzeybatıdaki taç kapısıyla aynı doğrultuda yer almasa da aynı yönde olması nedeniyle dış avluya ana giriş kapısı niteliğindedir. Bu nedenle diğer dört kapı, bu kapıya kıyasla daha küçük ve yalındır. Fevkani sıbyan mektebinin altından sivri tonozlu bir dehlizle dış avluya girişi sağlayan imaret kapısı, dışarıdan bakıldığından çok katlı silmelerle çerçevelenmiş basık bir kapı biçiminde ve gösterişsizdir. Kemer taşları içerlek yerleştirildiği için kemer sırtı silmeli gibi görünen basık kemerin kilit taşında bir gülbezek motifi yer alır. Kabartma biçiminde ve bezemesiz olan köşeliklerin üzerinde, merkezlerinde yine bir gülbezek motifinin yer aldığı, enine geniş iki dikdörtgen pano bulunur. Tüm bunları çerçeveleyen silmeler içten dışa doğru profili yükselen dört sıra düz silme, bir sıra kaval silme ve profili alçalan iki sıra düz silme şeklindedir. Kapının iki yanında ve sıbyan mektebinin alt katında kalan duvarlar üzerinde, farklı seviyelerde iki küçük dikdörtgen pencere açılmıştır (Şekil 5.167). Kapı kanatlarının genişliği ölçüsünde bir derinliğe sahip olan kapının gerisinde ikinci bir basık kemer daha yer alır. Yerini içeride söz konusu sivri kemerli dehlize bırakan bu kapı, dış avlu tarafından bakıldığında, yüksek bir sivri kemer şeklini alır. Kemer taşları yine içerlek yerleştirilen bu kemerin kilit taşında da bir gülbezek motifi vardır (Şekil 5.168).

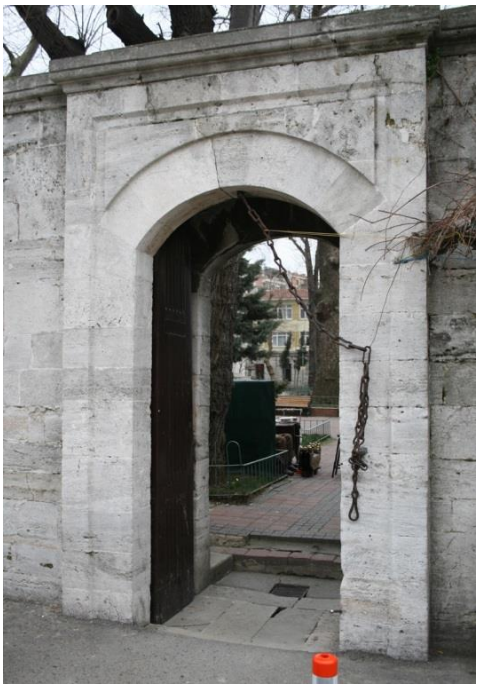

Şekil 5.167 : İmaret ya da mektep kapısı olarak bilinen kuzeydeki kapı ve üzerindeki sıbyan mektebi.

Şekil 5.168 : İmaret ya da mektep kapısı olarak bilinen kuzeydeki kapının, dış avlunun içinden görünüşü.

Hünkâr kapısı olarak bilinen üçüncü kapı, çarşı kapısı olarak bilinen dördüncü kapı ve imam kapısı olarak bilinen beşinci kapı, arasta kapısı olarak bilinen ikinci kapıya göre daha yüksek, avlu duvarlarının seviyesinden daha yukarıda ve daha bezemeli olarak inşa edilmiştir. İkinci kapı basık kemerli, son derece sadedir. Kemer köşelikleribezemesiz bir kabartma şeklindedir ve kapıyla köşelikleri dıştan düz bir silme çerçeveler (Şekil 5.169).

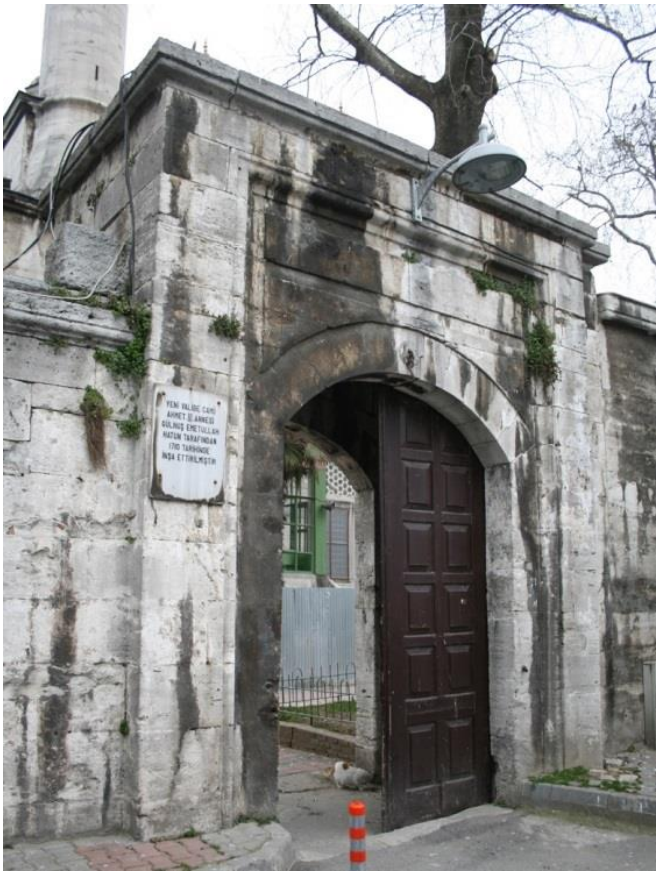
Şekil 5.169 : Külliyenin kuzeydoğusundaki arasta kapısı.

Dışarıdan bakıldığında imaret kapısındakinin benzeri bir bezemeye sahip olduğu görülen hünkâr kapısında farklı olarak en dıştaki silmenin dışında ve iki yanda, mukarnaslı bir başlığı olan iki sütunçe yer almaktadır. Kapının üzerindeki yatay dikdörtgen biçimindeki panolar iki yandan sivri kemer biçimindeki silmelerle sınırlanmıştır (Şekil 5.170). İçeriden bakıldığındaysa kapı kanatlarının genişliği ölçüsünde derinliğe sahip kapının avluya bakan basık bir kemer biçiminde ve bezemesiz olduğu görülür. Diğer kapıların da içten bakıldığında aynı sadelikte olduğu görülmektedir.

Çarşı kapısı olarak bilinen dördüncü kapı, basık kemerli ve bezemesizdir. Harpuştaya geçilirken bir içbükey ve bir dışbükey silme peş peşe kullanılmıştır. İmam kapısı olarak bilinen beşinci kapı, kilit taşında bir gülbezek motifinin yer aldığı basık kemerli bir kapıdır. Kabartma şeklindeki köşeliklerin üzerinde bezemesiz iki dikdörtgen pano yan yana kullanılmıştır. Kapıyı ve bu panoları dıştan çerçeveleyen bir içbükey, bir dışbükey ve bir düz silme vardır (Şekil 5.171).

Şekil 5.170 : Külliyenin doğusundaki hünkâr kapısı.

Şekil 5.171 : Külliyenin güneybatısındaki imam kapısı.

Üsküdar Meydanı'na bakan kuzeydoğu yöndeki en uzun dış duvar üzerinde, arasta kapısıyla hünkâr kapısı arasında 30 adet pencere yer alır (Şekil 5.172). Arasta kapısıyla köşedeki ilk dükkân arasında bir pencere daha vardır. Üç yönden düz bir silmeyle çerçevelenen ve bu silmeleri altta denizlikle birleşen pencereler dikdörtgen şeklinde ve demir şebekelidir (Şekil 5.173). Dış avlu duvarlarının üzerinde, kapılar üzerinde olduğu gibi, harpuşta yer alır ve harpuşta ile duvar yüzeyi arasında bir düz, bir içbükey ve tekrar düz silmeden oluşan bir korniş bulunur. Pencereler, harpuştalar ve kornişler, tüm dış avlu duvarları boyunca aynı niteliktedir. Hünkâr kapısının yanında avlu duvarı bir seviye daha yükselerek kapının yüksekliğine yaklaşır.

Şekil 5.172 : Üsküdar Meydanı'na bakan kuzeydoğu yöndeki dış avlu duvarları ve arasta kapısı.

Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'ne bakan doğu yönündeki duvar üzerinde, çarşı kapısı ile muvakkithane arasında 12 pencere yer alır. Bu pencereler, hazire ile dış mekân arasında iletişimi sağlamaktadır. Çarşı kapısından girildikten sonra solda kalan sağır duvar, külliyenin bu yöndeki dış sınırlarını teşkil eder. Sağdaki hazire duvarlarına paralel olarak devam eden bu duvar, yaklaşık 30 derecelik bir açıyla güneybatıya doğru döndükten sonra kapalı su sarnıcıyla bitişerek sonlanır.

Şekil 5.173 : Külliyenin dış avlu pencerelerinden biri.

Külliyenin batı köşesini oluşturan dikdörtgen biçimli bu sarnıcın kısa kenarının bittiği noktada yeniden başlayan sağır duvar, caminin güneybatı cephesine paralel olarak güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda ilerler ve imam kapısında sonlanır. Bu kapıdan sonra aynı doğrultuda ve İmam Nasır Sokağı boyunca ilerleyen dış avlu duvarı üzerinde 14 pencere yer alır. Bu pencereler, dış avlu içindeki tuvaletlerin hizasına gelindiğinde sonlanır ve duvar, sağır biçimde devam eder. Balaban Caddesi'ne doğru kuzey yönünde yaklaşık 80 derecelik bir dönüş yapan sağır duvar bu kez diğer yöne yaklaşık 20 derecelik bir kırılma daha yaparak sıbyan mektebinin duvarıyla birleşir (Şekil 5.174). Bu birleşmeden biraz önce, tuvaletlere açılan, yüksek seviyede, dikdörtgen biçiminde, lokma şebekeli bir pencere yer alır.

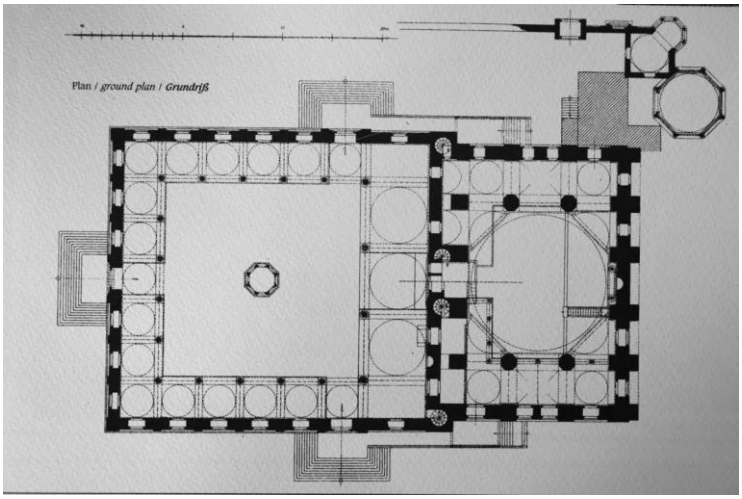

Şekil 5.174 : Külliyenin doğu köşesindeki sağır dış avlu duvarları. Bu duvarların gerisinde külliyenin tuvaletleri yer almaktadır.

Cami

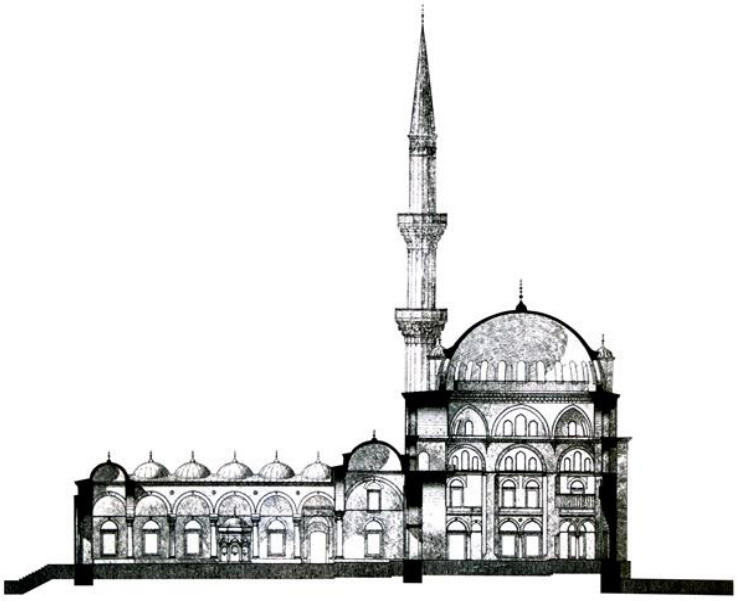
Külliyenin merkezinde yer alan cami, boyutlarıyla da külliyenin en büyük ve en dikkat çekici yapısıdır. Kuban'a göre (2007, s.384) Lale Devri'nin sanat eğilimlerinin henüz ortaya çıkmadığı bir klasik çağ sonu yapısı olan cami, Sinan Okulu etkisinin sürdüğü bir yapıdır. Goodwin ise (1971, s.365) ilk bakışta yapının eski geleneği sürdürdüğünü, önceki benzer camilerle kıyaslandığında daha alçak kaldığını, pencere ve kapılardaki girintilerin azalmasının da klasik üslubun zayıfladığının göstergesi olduğunu belirtir.Yine de yapının pek çok ayrıntısında, oranlarında, bezemelerinde ve yerleşim düzeninde görülen yenilikler, klasik kalıplar içinde kalınsa da yenilik arayışlarının başladığının işaretidir.

İstanbul'daki Rüstempaşa Camisi'nin sekizgen çardağı temel alan plan şemasını neredeyse aynen uygulayan Yeni Valide Camisi, sekizgen plan şemasını Mimar Sinan'dan sonra ilk kez ele alan yapıdır.[183] 17. yüzyılın saltanat camileri dörtgen ve altıgen çardak varyasyonlarını kullanmış (Bkz. Bölüm 2.2), sekizgen çardak ise 18. yüzyılda Yeni Valide Camisi'yle birlikte yeniden ele alınmıştır. Rüstempaşa Camisi planıyla arasındaki temel ayrım, yan sahınların uçlarındaki birimlerin çapraz tonozla değil eliptik kubbeyle örtülmesi, ortadaki birimlerinse uzunlamasına aynalı tonozla örtülmesidir. Son cemaat yerinin örtü düzeni de klasik dönem camilerinde görülen düzenlerin dışındadır (Şekil 5.175, Şekil 5.176).

Şekil 5.175 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nde cami, hünkâr kasrı, türbe, sebil, doğudaki çeşme ve hünkâr kapısının planı, (Gurlitt, 1912, Şekil 34 d).

[183] Edirne Selimiye Camisi'nde en geniş kubbe çapına ulaşan sekizgen çardağın gelişimi ile Şehzade gibi dörtgen ve Kadırga Sokollu gibi altıgen çardak varyasyonlarını ele alan bir karşılaştırma için bkz. Kuban, 2011, s.216-220.

Şekil 5.176 : Üsküdar Yeni Cami kesiti, (Gurlitt, 1912, Şekil 34 c).

Cami, Sultanahmet ve Eminönü Yeni Cami gibi 17. yüzyıl yapılarında da gözlendiği şekilde yüksek bir platform üzerinde yer alır. Yapının düz bir sahada ve sel yatakları üstünde yer alması nedeniyle bir subasman üzerine yerleştirildiği de düşünülebilir (Haskan, 2001, c.1, s.379). Cami harimine açılan ahşap sundurmalı yan kapılara ulaşmak için, yan cephelere paralel olarak 8'er basamaklı mermer merdivenler yerleştirilmiştir. Üç taraftan 9'ar basamaklı ve giderek daralan dikdörtgen kesitli merdivenlerle ulaşılan ve kuzeyden caminin ana hacmine bitişik olan şadırvan avlusu ise, cami hariminden daha geniş ve daha uzundur. Cami ana mekânının genişliği, iki yandan minare kaideleriyle birleşince avlu genişliğine eşit hale gelir (Şekil 5.177).

Şekil 5.177 : Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin batıdan görünümü.

Cami avlusunun kuzeybatı cephedeki mermer taç kapısı, basık kemerli bir geçişle bunun üzerindeki kitabeyi ve sağır kemer şeklindeki bir alınlığı çerçeveleyen silmelerden oluşur. Kilit taşında bir gülbezek motifinin yer aldığı basık kemerin üzengi taşlarında mukarnas bezemeli sorguçlar bulunur. Kabartma şeklinde yükseltilen ancak boş bırakılan köşeliklerin birleştiği noktada ve kilit taşının hemen üzerinde dört yapraklı bir çiçek motifi yer alır. Bunun üzerinde yer alan yatay dikdörtgen kitabede Kelime-i Şehadet yazılıdır. Kapıyı ve kitabeyi bir içbükey, iki düz silme çerçeveler. Bunun üzerinde yer alan alınlık şeklindeki sivri kemerin içi, biri geniş ikisi dar üç kat silmeyle çerçevelenerek boş bırakılmıştır. Bu kemerin köşeliklerinde gülbezekler kullanılmıştır. Sivri kemerle altındaki kitabe ve kapıyı çerçevelemek için profili içten dışa doğru artan iki düz, bir kaval ve bir düz silme uygulanmıştır. Kapının üzerindeki kurşun örtü basık bir üçgen alınlık izlenimi vermektedir (Şekil 5.178). Son cemaat yeri kubbelerinin hemen bitişiğindeki kubbelerin hizasında açılan ve avluya girişi sağlayan yan kapılar da aynı düzenlemeye sahiptir, yalnızca sivri kemerlerin köşeliklerinde gülbezek motifi uygulanmamıştır.[184]

Şekil 5.178 : Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin taç kapısı.

[184] Güneybatıdaki kapının kitabesinde Zümer Suresi'nin 73. ayetindeki "selâmunaleykumtıbtumfedhulûhâhâlidîn" ("Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya girin." -Diyanet İşleri meali) ifadesi yazılıdır. Kuzeydoğudaki kapının kitabesinde ise Nahl Suresi'nin 32. ayetindeki "selâmunaleykumudhulûl cennete bimâ kuntum ta'melûn" ("Selâm size! Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık girin cennete" –Diyanet İşleri meali) ifadesi yer alır.

Cami avlusuna dışarıdan bakıldığında pencerelerin taç kapının iki yanında altlı üstlü üçer tane, yan cephelerde ise son cemaat yeri hizasındakiler daha yüksek olmak üzere toplamda altışar tane olduğu görülür. Alt sıradaki düz atkılı dikdörtgen biçimindeki pencereler mermer söveli ve lokma şebekelidir. Bir düz, bir kaval ve tekrar düz silmeyle çerçevelenmişler ve üstlerine alınlık şeklinde sağır sivri kemerler yerleştirilmiş, sivri kemerlerin taşları içerlek yerleştirilerek kemer sırtı vurgulanmış, kilit taşına da bir gülbezek motifi işlenmiştir. Bu ilk kat pencere sırasının üzerindeki daha dar enli ikinci pencere sırası kemer taşları içerlek yerleştirilerek kemer sırtı vurgulanmış, kilit taşına gülbezek motifi işlenmiş sivri kemerlerden oluşur. Pencere revzenleri fil gözü şeklinde camlar içermektedir. Avlu cephelerinin sonlanıp kurşun örtüye geçildiği noktada profili giderek dışarıya taşan katlı silmelerden oluşan bir korniş yer alır (Şekil 5.179).

Şekil 5.179 : Caminin avlusunun ve güneybatı cephesinin dış avludan görünümü.

Caminin namaz hacmini oluşturan ana kütlesine dışarıdan ve yan cephelerden bakıldığında yatayda ve düşeyde üç sıradan oluşan bir bölümlenme görülür (Şekil 5.180). Caminin kuzeydoğu cephesinin doğu köşesine hünkâr kasrı bitiştiği için bu bölümlenmeyi ancak güneybatı cephesinden algılamak mümkündür. Bu cephenin sol tarafında son cemaat yerinin dış sınırları hizasından başlayan minare kaidesinin, son cemaat yeri kubbe saçak hizasına kadar yükseldiği görülür. Payandalara oturan geniş sivri kemerlerle düşeyde üçe ayrılan cephe, ortada aşağıdan yukarıya doğru iki pencere-iki pencere-üç pencere dizilimine sahiptir. Sol tarafta aşağıdan yukarıya doğru bir kapı-bir pencere-üç pencere şeklindeki dizilim sağ tarafta kapı olmadığı

için aşağıdan yukarıya doğru bir pencere-bir pencere-üç pencere şeklindedir. Dışa doğru taşan payandaların üst seviyesinde ve saçağın biraz altında çörtenler yer alır.

Şekil 5.180 : Caminin güneybatı cephesi.

Yataydaki ilk pencere sırası, ikinci pencere sırasına göre daha geniştir, fakat bunun dışında bütünüyle benzerdirler. Bu iki sıradaki pencereler düz atkılı dikdörtgen biçiminde, mermer söveli ve lokma şebekelidir. Profili içten dışa giderek yükselen dört sıra düz silmeyle çerçevelenmişlerdir. Üstlerine alınlık şeklinde sivri kemerler yerleştirilmiş, sivri kemerlerin taşları içerlek yerleştirilerek kemer sırtı vurgulanmış, kilit taşına da bir gülbezek motifi işlenmiştir. Kemerin içine yerleştirilen revzenler üzerinde fil gözü camlar yer almaktadır. Üçüncü kat pencere sırası, daha dar enli ve ortadaki iki yandakine göre daha yüksek üçer pencere içerir. Kemer taşları yine içerlek yerleştirilerek kemer sırtı vurgulanmış, fakat kilit taşına gülbezek motifi işlenmemiştir. Pencere revzenleri fil gözü şeklindeki camlar içermektedir.

Bu cephede minare kaidesinin hemen sağında –kuzeydoğudaki diğer cephede ise hemen solunda– kalan ve cami sahnına doğrudan girişi sağlayan kapı yer alır. Camekânlı ahşap bir sundurmanın gerisinde kalan bu kapıya ulaşmak için sağdaki mermer korkuluklu basamaklar kullanılabileceği gibi son cemaat yerinin yanındaki kapıya ulaşmak için çıkılan basamakların sonundaki merdiven düzlüğünün sağındaki düz platform da kullanılabilir (Şekil 5.179). Basık kemerli bu kapının kilit taşında bir gülbezek motifi yer alır. Kapının üzengi taşları içten mukarnas dolguyla sorguçlu

hale getirilmiştir. Kapının üzerindeki sivri kemerli alınlıkta bir kitabe yer alır.[185] Kitabeyi ve kapıyı profili içten dışa doğru yükselen çok katlı silmeler çerçeveler (Şekil 5.181).

Şekil 5.181 : Caminin sahnına doğrudan girişi sağlayan güneybatıdaki yan kapı.

Payandaların yarattığı derin girinti ve çıkıntılarla hareketlilik kazanan caminin güneydoğudaki kıble cephesi, düşeyde beşe bölünmüştür (Şekil 5.182). Yatayda ise -seviyesi kubbe kasnağına kadar yükseltilmiş ortadaki bölüm hariç- üç sıradan oluşmaktadır. En soldaki ve en sağdaki –diğer bir ifadeyle birinci ve beşinci– düşey bölümler caminin güneybatı cephesinin sağ bölümündeki düzeni aynen tekrar ederler. Bunların yanındaki ikinci ve dördüncü bölümler de neredeyse aynı düzendedir. Tek farklılık, ikinci sıradaki pencerenin yerini en üst sıradaki gibi sivri kemerli ve fil gözü revzenli bir pencerenin almış olmasıdır (Şekil 5.183). Cephenin tam ortasındaki üçüncü düşey bölümde ise ilk iki yatay sıraya karşılık gelen yerde pencere yer almaz. Bunun sebebi, bu bölümün içerideki mihrabın tam arkasına denk gelmesidir. Ortadaki iki payandanın arasındaki bölüm kesme taş örgüyle

[185] Güneybatıdaki kapının kitabesinde En'am Suresi'nin 54. ayetindeki "selâmunaleykum ketebe rabbukumalânefsihir rahmete" ("Selâm olsun size! Rabbiniz kendi üzerine rahmeti yazdı." -Diyanet İşleri meali) ifadesi yazılıdır. Kuzeydoğudaki kapının kitabesinde ise Ra'd Suresi'nin 24. Ayeti olan "Selâmunaleykum bimâsabertum fe ni'meukbed dâr" ("Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!" –Diyanet İşleri meali) ifadesi yer alır.

doldurularak en üstteki üçüncü seviyeye denk gelen üç pencere oldukça içerlek kalmıştır. Aynı şekilde, bu payandaların üzerine yerleştirilen sivri kemerin içinde yer alan ve dördüncü bir seviyeye karşılık gelen üç pencere de içerlektir. Bu üç pencere, hemen altındaki üçüncü seviye pencerelerle aynı özellikleri taşımaktadır. Üst örtü seviyesindeki bu üç pencere, caminin diğer üç cephesinde de yer almaktadır, fakat buradaki kadar içerlek değil, kemer yüzeyine yakın yerleştirilmişlerdir.

Şekil 5.182 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami'nin kıble cephesinin güneydoğudan görünüşü, (Abdülhamid Albümleri).

Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin cephelerinde çok sayıda kuş evine de rastlanmaktadır. İkisi büyük boyutlu ve çifte minareli cami şeklindeki bu kuş evlerinin caminin gerçekçi olmayan maketleri oldukları düşünülebilir. Taç kapının yer aldığı iç avlu cephesinin sol tarafında 1 tane büyük, sağ tarafındaysa 4 tane küçük kuş evi vardır (Şekil 5.184). Güneybatı cephede ve sağ üstte yer alan bir başka kuş evi de yine çifte minareli bir cami şeklindedir. Bu cephede ve kıble cephesinde de irili ufaklı çok sayıda kuş evi yer almaktadır. Caminin güneybatı duvarında, yan giriş kapısının hemen sağında ise bir güneş saati yer almaktadır. Üçgen türdeki güneş saati doğrudan doğruya duvar taşlarına çizilmiştir, ancak mili düşmüştür (Aydüz ve Kumbasar, 2008, c.I, s.65).

Şekil 5.183 : Caminin haziresinden kıble cephesine bakış.

Şekil 5.184 : İç avlu kuzeybatı cephesinin sol tarafındaki büyük kuş evi.

Caminin içteki plan düzenini dışarıya yansıtan üst örtüsü, sekizgen çardağı oluşturan kemerlerin sınırlarını çizdiği ortadaki bölümle iki yandaki kubbe ve tonoz dizilerinden oluşur. Sekizgen çardağı oluşturan kemerler dört yönde üçer pencere içerirken diğer dört yönde içinde yine üçer pencere açılan eksedralarla dışa doğru genişletilmiştir. Sahındaki ana taşıyıcı ayakların devamı niteliğindeki ağırlık kuleleri kubbe kasnağını kuşatmıştır. Sekizgen kesitli bu kulelerin üzerindeki kubbecikler dilimlidir. 24 adet sivri kemerli pencereyi içeren kubbe kasnağının en önemli özelliği alışılagelenden daha yüksek olmasıdır. Kubbe yüksekliğinin neredeyse yarısını

kasnak oluşturur. Düşey boyuttaki vurgunun yüksek kasnak ve strüktürel nitelik taşımayan ince ağırlık kulelerinde de belirgin olduğunu söyleyen Doğan Kuban, caminin kubbesinin yazarların birbirinden alıntılayarak sözünü ettikleri gibi basık olmadığını[186], diğer Osmanlı camilerinde olduğu gibi yarım daire profille inşa edildiğini, ancak kubbe kasnağının yüksek oluşu nedeniyle kubbenin dışarıdan basık algılandığını belirtmektedir (Kuban, 2007, s.386, dipnot 14).

Kasnağın üzerinde ve biraz içeride kubbe, onun üzerinde de alem yer alır. Yan sahınların üzerine denk gelen kubbenin iki yan tarafındaysa köşelerde kubbe, aralarda tonoz üst örtüyü oluşturur ve bunların da üstünde birer alem vardır. Bu seviyedeki tüm öğelerin üstü kurşunla kaplanmıştır ve pencerelerde fil gözü camların yerleştirildiği revzenler yer alır. Külliyenin vakfiyesinde bir serracın görevi olarak verilen "kubbe-i şerîfe-i refî'anınetrâfındamevzû' olan kanâdîli ol mâh-ı münîrde tenvir eyleyüp" (VGMA, defter no: 1640, s.39) ifadesinden, kubbenin etrafında Ramazan ayında yakılmak üzere yerleştirilmiş kandiller olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 5.185).

Şekil 5.185 : Caminin ana kubbesi ve üst örtüsü.

[186] Caminin kubbesinin biraz basık olduğu yönündeki ifadeyi belki de ilk olarak Halil Ethem Eldem *Camilerimiz*'de (1933, s.90) dile getirmiştir.

Caminin son cemaat yerinin iki ucunda yer alan minareler, cami namaz hacmiyle ondan daha geniş olan avlu arasındaki bütünlüğü sağlamaktadır. Son cemaat yeri saçak seviyesine kadar yükselen minare kaideleri kare planlıdır. Son cemaat yerinin üst örtüsü yüksekliğinde ve çokgen kesitli olan pabuç kısmı, caminin saçak seviyesindeki bilezikle sonlanır. Bir içbükey, bir düz ve bir kaval silmeden oluşan bilezik kısmının üzerinde onikigen minare gövdesi başlar. Çift şerefeli minarelerin şerefe bingileri mukarnas dolguludur. Şerefelerin kafes oyma tekniğiyle oluşturulmuş korkulukları, iki farklı katta, merkezleri birleştirilmiş onikigenlerden oluşan iki farklı kompozisyon içerir. İlk şerefeden sonra incelen minare gövdesi petek kısmında daha da incelir. Petekten külaha geçmeden hemen önce, minare yüzeyinde açılan dikdörtgen şeklindeki 12 adet oyukta günümüze ulaşmayan çinilerin yer aldığı tahmin edilmektedir. Petekle külah arasındaki geçiş üç kat silmeyle sağlanır. Konik ve sivri külahın üzerinde alem yer alır (Şekil 5.186).

Şekil 5.186 : Caminin kuzeydoğudaki minaresi.

Batı, kuzey ve doğuda yer alan eşit çaptaki toplam 17 -batıda yedi, kuzey ve güneyde köşedekiler hariç beşer- kubbeyle örtülü yan revaklardan daha geniş olan son cemaat yeri revaklarının örtü düzeni sıra dışıdır: Ortada çapraz tonoz, bunun iki yanında

kubbe, köşelerde ise manastır tonozu kullanılmıştır. Çapraz tonoz ve kubbeler, köşelerdeki manastır tonozlarına göre daha geniştir; bu sayede manastır tonozlarının genişliği yan revakların genişliğine eşitlenmiş olur. Avluda en çok dikkati çeken özellik, beş birimden oluşan son cemaat yeri revakının ortadaki üç biriminin iç avluya bakan üç geniş ve yüksek kemeridir. Bu kemerlerin iriliği, geri planda kalan kubbeyi küçük gösterir (Şekil 5.187).

Şekil 5.187 : Caminin avlusundan son cemaat yerine doğru bakış.

Son cemaat yerinde cümle kapısının sağında ve solunda, çok katlı silmelerle çerçevelenmiş mermer söveli, düz atkılı, demir parmaklıklı ikişer pencere vardır. Bunların üzerindeki sivri kemerler içinde mermer çerçeveli alçı revzenler bulunur. Kemer sırtı bir silmeyle vurgulanmış ve kilit taşına birer gülbezek yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üzerindeyse üzerinde sağır sivri kemerlerin yer aldığı, daha küçük boyutlu, düz atkılı ve mermer söveli pencereler yer alır. İki tarafta da bu pencereler arasında mukarnaskavsaralı, köşeliklerinde gülbezek motifleri olan ve üç sıra düz silmeyle çerçevelenmiş iki niş vardır. Sağ tarafta ise solda olmayan bir mükebbire yer alır. İçbükey ve dışbükey kıvrımlara sahip iki konsol üzerinde taşınan mükebbirenin üç kat silmeyle vurgulanmış platformunun üzerinde üç yönde kafes biçimindeki altıgenlerden oluşan, dikdörtgen çerçeveli korkuluklar yer alır. Minarelere çıkış kapıları, son cemaat yerinin sağ ve sol uçlarında yer alır ve basık kemerlidirler (Şekil 5.188).

Şekil 5.188 : Sebah ve Joaillier'in objektifinden 19. yüzyıl sonunda Üsküdar Yeni Cami son cemaat yeri ve cümle kapısı.

Daha önceki camilerin cümle kapılarında görülen mukarnaskavsaralı, eyvan benzeri girinti –ve bunun getirdiği Ortaçağ havası– Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin cümle kapısında ortadan kalkmıştır (Goodwin, 1971, s.366). Bu kapıdaki temel değişiklik, kavsaradakimukarnasların kapıyı üç yönden çerçeveleyecek şekilde yüzeye yayılması ve düşey vurgunun artmasıdır. Kitabenin kapının yaklaşık olarak yarısını kaplaması ve üç yönden farklı bezeme şeritleriyle çevrilmesi, bu kapıya abidevi bir görüntü vermektedir (Şekil 5.189). Ana malzemesi mermer olan basık kemerli kapının kilit taşında bir gülbezek motifi yer alır ve üzengi taşları mukarnas dolguyla içten sorguçlanarak bu sorgucun üstüne yeşil renkli bir palmet dizisi, altına da bir ters palmet kabartması yerleştirilmiştir. Kapının üzerinde toplam 12 satıra 4 sütundan oluşan ve OsmanzadeTaib tarafından kaleme alınan iki parça halindeki kitabe yer alır.[187] Kitabeyi oluşturan her bir kartuş iki yanda kaş kemerler içine alınmıştır.

[187] Penāh-ı dīn ü devlet Vālide Sultān-ı 'ālī-şān / Mükerrem māder-i Sultān Ahmed Hān-ı mülk-ārā
Riyāż-ı cennet etmişdir cihanı yümn-i āsārı / Odur 'ālemde şimdi 'āmir-i ma'mūre-i 'ukbā
Ola şāyeste-i ġufrān-i Bārī zikr-i bi'l-hayrı / Hemīşe masdar-ı envā'-ı hayrāt eyleye Mevlā
Li-vechi'llāh olup bu cāmi'etarh-efken-i bünyād / Tarīk-i Hakda bir 'ālī eser etdi yine ihyā
Bu cāmi'dirmelāz-ı sübha-gerdān-ı hulūş-āyīn / Bu cāmi'dirmetāf-ı Kudsiyān-ı 'ālem-i bālā
Cemā'at penç vakt ihlās-ile gülberg-i da'vātı / Muhammed Muṣtafā rūh-ı şerīfine eder ihdā
Zihīferruh 'ibādetgāh-ı pür-feyż-i mukaddes kim / Derūnu hālet-efzādırmisāl-i Ka'be-i 'ulyā
Kubāb-ı sakf-ı pākikünbed-i gerdūn ile hem-ser / 'İmād-ı tāk-ı berrākı 'amūd-ı subh ile hem-pā

Kartuşların çerçeveleri ve harfler altın yaldızlı sarı renkte, zemin yeşil renktedir. Kartuşların arasında da rumi motifleri kullanılmıştır. Kitabenin üzerindeki dikdörtgen pano içinde üç parça halinde rumi ve palmetlerin yoğun olduğu kartuşlar yer alır. Bunlar da kitabe gibi yeşil zemin üzerine sarı renktedir.

Şekil 5.189 : Caminin cümle kapısı.

Müşebbek revzen-i rūşen-nihādı matla'-ı envār / Mu'allāmahfel-i şāhenşehi mihr-i żiyā-bahşā
Beyāż-ı şem'-i mihrābışu'ā'-ı nahl-ı nūr-endūd / Sevād-ı dūde-i kandili kuhl-i dīde-i havrā
Mücellā ol kadar her cām-ı billūrı ki 'aksinde / Nümāyān oldu eşkāl-i nukūş-ı tārem-i mīna
Mukavves ebruvān-ı takına cevzā kemer-beste / Mukarnas turre-i matbū'ınahūrşīd ruh-fersā
Verā-yıebr-i şerme girdi ġayretle hilāl oldu / Görince mehce-i 'ālem-fürūġun ġurre-i ġarrā
Harīm-i dil-keş-i pehnāveri harmengeh-i tā'at / Ruhām-ı ferş-i şahnı gevher-i gencīne-i takvā
Olaydı atlasında nakş-ı encüm çarh-ı vālānun / Düşerdi pīşgāhında Hatāyī būrıyā-āsā
Zülal-i havżı icra etdi hükm-i āb-ı hayvānı / Kuru bir namı kaldı çeşme-i Hıżr oldu nā-peydā
Şarāb-ı Kevseriñ 'aynı demek cüsbān idi Kevser / Olaydı neşve-bahş-ı teşnegān-ı sāha-ı ġabrā
Menārıserv-i zībendehırām-ı gülşen-i tevhīd / Mü'ezzinler hezār-ı naġme-perdāzı anun gūyā
Nigeh-pīrā-yı enzār-ı hired her şekl-i merġūbı / Mücessem nūrdur ser-tā-kadem bu cāmi'-i vālā
Olup zühhād-ı 'ālem çehre-sā-yıhāk-i dergâhı / Du'ā-yı hayr-ı sultānī cihānı eyler istīfā
Kemāl- i'tikād-ı pāk ile ihlāṣa mebnidir / Ki tevfīk etdi Bārī ana böyle hayr-ı müstesnā
Şürū'-ı vaż'-ı bünyādına kim tārīh ola hūrşīd 1120 / 'Aceb mi neyyir-i a'zam gibi olsa şeref-pīra
Sezādır Tā'ibā derc eyleyip bir beyt-i ma'mūre / İki tārīh eyle hüsn-i hitāmın etseler imlā
Mahallinde yapıldı Vālide Sultānın āsārı 1122 / Güzīde beyt-i tā'āt-ı İlāhī ma'bed-i zībā 1122
(Url-18)

Basık kemerli kapıyı, üzerindeki kitabeyi ve onun üzerindeki panoyu içten dışa doğru profili yükselen silme takımları ve mukarnas dolgular çerçeveler. En içteki bir kaval iki düz silme şeklindeki silme takımı, kapının alt bölümünde içe doğru devam eder. Bunun dışındaysa söz konusu mukarnas kuşak yer alır. İki sıra halindeki mukarnasların içte kalan taraflarında sarı renkte küçük gülbezek motifleri vardır. Bu kuşağın dışında iki kaval silme ve bir düz silme yer alır. Bunların dışında ve kapının iki yanında ise kum saati biçiminde başlayıp sonlanan iki sütunçe yer alır. Tüm bunların üstündeki düz silmenin üzerindeyse rumi ve palmetlerden oluşan, yeşil üzerine sarı renkli alçak bir tepelik yer alır. Bu kapının sağına, 1640 yılında Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen onarımı bildiren bir kitabe yerleştirilmiştir.

Dış avludan iç avluya girişi sağlayan kapıların önündeki kubbelerin dışında kalan tüm revaklar ve caminin cümle kapısı dışındaki son cemaat yeri birimleri, bir seki üzerinde yer alır. Daire kesitli, üç sıra silmeli kaidelere oturan, en alt ve en üst noktalarında kurşun bilezikli mermer sütunlar, mukarnaslı sütun başlıklarına sahiptir. Bunların üzerinde yükselen kemerlerin sırtı bir silmeyle belirginleştirilmiş, üzengi taşlarının hemen üzerinde ters bir palmet, kilit taşlarında ise küçük bir gülbezek motifi kullanılmıştır. Avluya dönük tüm revak yüzeylerinin ve kemerlerin mermerle kaplandığı, iki kemer arasında büyük gülbezek motifinin kullanıldığı, revakların ve son cemaat yerinin saçaklarında ise tek sıra mukarnaslı bir kornişin dolaştığı görülür. Son cemaat yeri dışındaki avlu revaklarındaki pencereler, alt sırada düz atkılı, silmelerle çerçevelenmiş mermer söveli dikdörtgen pencere ve bunun üzerinde sağır sivri kemer şeklinde; üst sıradaysa alçı revzenli renkli camların olduğu mermer çerçeveli sivri kemer biçimindedir (Şekil 5.190).

Şekil 5.190 : İç avludaki pencerelerin avlu içinden görünümü.

Avluya giriş kapılarının önündeki kubbelerin eteklerinde içte bir mukarnas kuşağı vardır ve bu kubbelerin merkezleri içten altıgen kasnak şeklini alır. Bunun dışında mukarnas, son cemaat yeri birimlerinin örtü öğelerinin eteklerinde de kullanılmıştır. Kubbeyle örtülü revak birimlerinde geçiş öğesi pandantiftir. Son cemaat yeri birimlerinin iç yüzey bezemesi, cami içindeki gibi, kırmızı ve siyah ağırlıklı kalem işidir. Yan revaklarda ise yalnızca kubbelerin merkezinde lacivert ağırlıklı kalem işi vardır.

Avluya giriş kapılarına avlu içinden bakıldığında dıştan görünen basık kemerin gerisinde ve bu kemerin kilit taşı seviyesinden başlayan bir kaş kemer ve onun da gerisinde yine aynı noktadan başlayan yüksek ve kapı kanatlarının genişliğine eşit derinlikte bir sivri kemer olduğu görülür. En dıştaki basık kemerin ve en içteki sivri kemerin kilit taşı üzerinde bir gülbezek motifi yer almaktadır. Sivri kemerin dışında, bir sıra düz, bir sıra kaval ve bir sıra daha düz silmeden oluşan bir silme takımı kapıyı çevrelemektedir (Şekil 5.191).

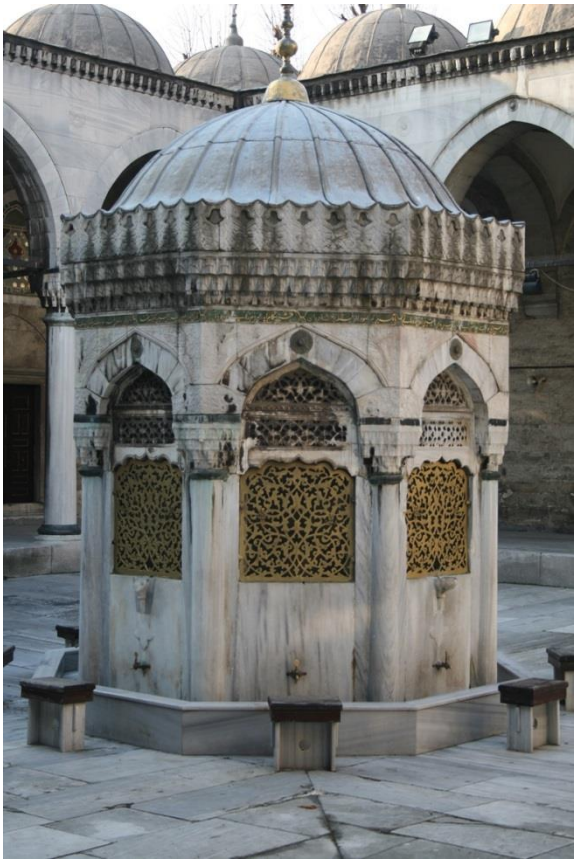

Şekil 5.191 : Batıdaki iç avlu kapısının avlu içinden görünümü.

Caminin sekizgen planının yankısını bulduğu düşünülebilecek sekizgen şadırvan, mermer döşeli iç avlu açıklığının tam ortasında yer alır. Bu bakımdan, bir önceki yüzyılın iki büyük camisindeki, Sultanahmet ve Yeni Cami'deki şadırvanlarla benzerlik göstermektedir (Goodwin, 1971, s.365). Mermer malzemeyle inşa edilen şadırvanın birbirinin eşi sekiz cephesi vardır.

Şadırvan cephelerini birbirinden ayıran sekiz sütun, dairesel kaidelere oturur. Mukarnas dolgulu sütun başlıklarının hemen üstünde ve altında kurşun bilezikler yer alır. Üstteki kurşun bileziklerin birleştirdiği üzengi taşlarıyla başlayan sivri kemerler yine sekizgen bir dizi oluşturur. Bu kemerlerin kilit taşlarında gülbezek, üzengi taşlarında kıvrım dal motifleri, köşeliklerinde ise vazo içinde çiçek kabartmaları yer almaktadır. Sütunların yaklaşık orta noktasına kadar yükselen etek duvarları şadırvanın su haznesinin dış çeperini oluşturur. Etek duvarlarını oluşturan bu mermer panoların ortasında, aşağıdan yukarıya doğru birer musluk, ters bir palmet ve kuşlar için suluklar vardır. Mermer panoların üzerinde, sütun başlıkları seviyesine kadar yükselen ve kaş kemer şeklinde sonlanan kıvrım dal motifli pirinç şebekeler yer alır. Bunların üzerinde ve sütun başlıkları hizasında yatay dikdörtgen bir pano ve bunun üzerinde de sivri kemerin içini dolduran bir alınlık vardır. Gerek pano gerekse bu

alınlık kafes tekniğiyle oyulmuş bitkisel motifler içerir. İki kat silmeyle çerçevelenen panoyu alınlıktan zikzak motifli bir silme ayırır (Şekil 5.192).

Şekil 5.192 : Üsküdar Yeni Valide Camisi şadırvanı.

Bu cepheleri oluşturan kemerlerin üzerinde ve saçağın hemen altında, içinde kitabenin[188] yazılı olduğu kartuşlar, onun üzerinde profili yukarıya çıkıldıkça dışa doğru taşan üç sıra mukarnas kuşak ve bunların üzerinde de palmet dizilerinden oluşan bir taç kısmı yer alır. Bunun üzerindeyse kubbe ve alem bulunmaktadır. 20. yüzyıl başına tarihlenen fotoğraflara bakıldığında (Şekil 5.193) günümüzde şadırvanı çevreleyen ve suyun dışarı gitmesini engelleyen mermer korkuluğun ve oturma yerlerinin sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Külliyenin vakfiyesinde "şâdırvân ve

[188] Caminin cümle kapısı üzerindeki kitabe gibi Osmanzade Taib tarafından yazılan kitabe metnini Ayvansarayî (1985, s.67-68) şöyle vermektedir:
Zihī hoş-tarh-ı şādırvān-ı dil-cū-yı safa-güster / Ki 'ayn-ı selsebīl-i şahn-ı cennet dense erzānī
Göreydi havż-ı berrākkında bu āb-ı revān-bahşā / Sikender ārzū etmezdi hergiz āb-ı hayvānı
Hezār naġme-senc eyler hevāsı murġ-ı tasvīri / Verir hüsn-i benāmı dil-nişīni zevk-i rūhānī
Bakılsa bir içim ṣudur letāfetle bu şadırvan / Ki şīrīn-kām eder her-dem zülāl-i neşve-cūyānı
Güzel buldu ṣuyun mecrā-yı 'ayn-ı mekremet hakkā /Olunca böyle olsun hayr-ı cārīfeyż-i Rabbānī
Ṣu gibi ezber etsin Tā'ibā şādāb olup 'ālem / Du'ā-yı Vālide Sultān-ı 'ālī-kadr-i zī-şānı
Hemīşe mevrid-i hayr ede zāt-ı hümayunun / Dolandıkça cihanda cūlar etrāf-ı gülistānı
Dedim icrā edince bir dem-i hurremde tārīhin / Zihī zībende şādırvān-ı mülk-ārā-yı sultānī

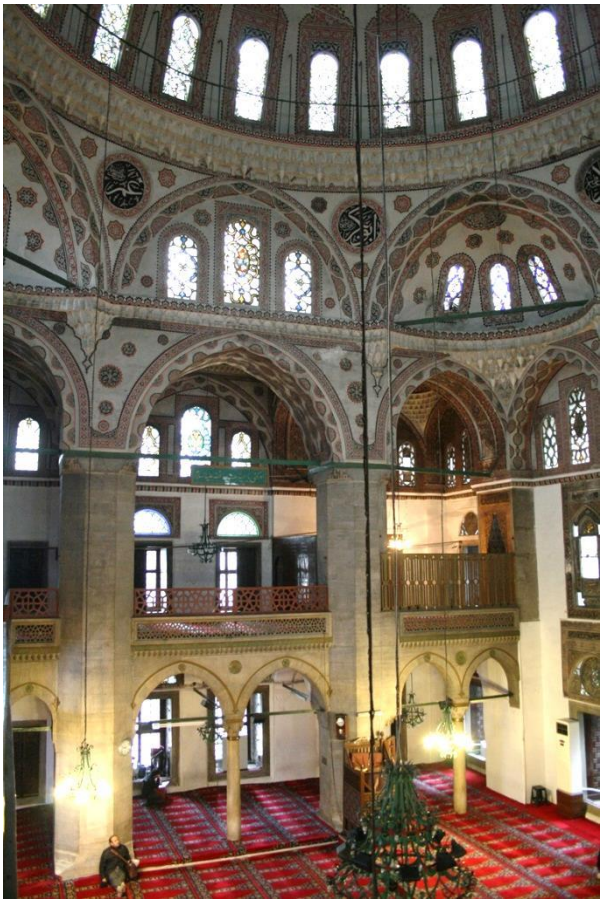
âbdesthâne-i mârru'l-beyân ve sâ'ir memşâlarda vâki' olan kanâdîl serrâclığı" (VGMA, defter no: 1640, s.39) ifadesiyle tanımlanan kandil yakma görevine bakıldığında, şadırvan ve abdest musluklarının civarına kandillerin yerleştirildiği öğrenilmektedir.

Şekil 5.193 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami avlusu ve şadırvanı, (Gurlitt, 1912, Şekil 34 f).

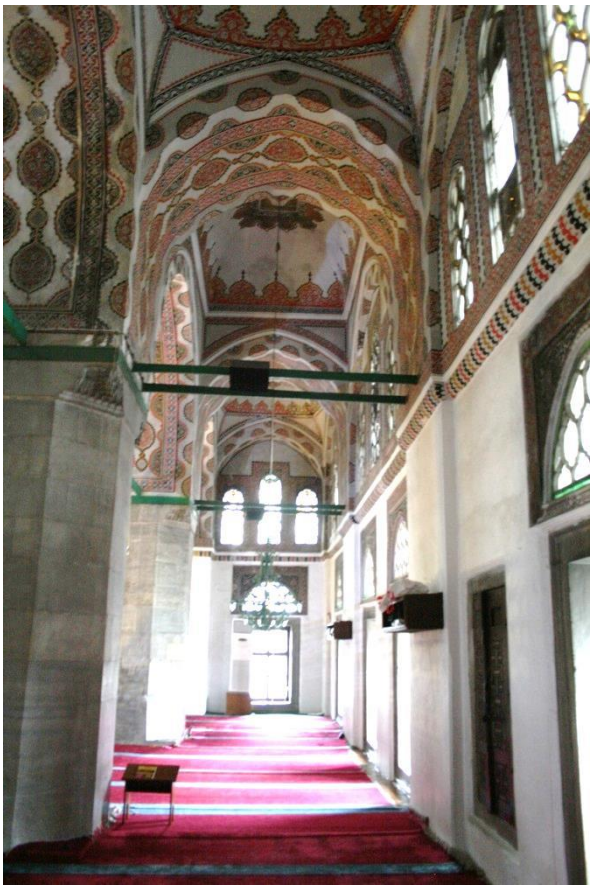
Cümle kapısından yapının içine girildiğinde enine geniş dikdörtgen bir plan şemasıyla karşılaşılır. Ortadaki kare ölçülerindeki orta sahın, yan sahınlarla dikdörtgene tamamlanır. Örtü öğesi olarak orta sahında yüksekliği 24,71 m, kubbe kasnağındaki çapı 14,93 m olan (Avunduk, 2005, s.6) büyük bir kubbe, yan sahınlar üzerindeyse ikişer küçük kubbe arasında birer çapraz tonoz kullanılmıştır. Orta sahnı örten kubbe, dördü serbest, ikisi giriş tarafındaki beden duvarlarına bitişik, ikisi de mihrap duvarı içine gizlenmiş olan toplam sekiz fil ayağı tarafından taşınır. Giriş tarafındaki ayakların kalınlığı cami içine alınarak mekân içten bölümlenmiş, kıble tarafındaki ayakların kalınlığıysa mihrap duvarında dıştan algılanan payandalara

dönüşmüştür. Namaz mekânını söz konusu serbest ayaklar dışında, yanlarda ve giriş tarafında yer alan ve galeri katını taşıyan sütunlar böler (Şekil 5.194).

Şekil 5.194 : Caminin iç mekânında doğuya bakış.

Sekiz ayağın üzerinde sivri kemerlerden oluşan iki kemer sırası yer alır. İlk kemer sırası kare biçimindeki orta sahnı tanımlarken bunun üzerindeki ikinci kemer sırası, baldakeni oluşturan sekiz ayak arasında uzanır. Karenin köşelerinin eksedralarla örtülmesi sayesinde kare biçimindeki orta sahnın üzerindeki sekizgen biçimindeki çardak elde edilmiş olur. Kemerlerle kubbe kasnağı arasındaki geçiş öğesi pandantiftir. Yarım daire profilli kubbenin kasnağında 24 pencere yer alır. Yan sahınlar ise ilk kemer sırasının seviyesindeki kemerlerin üzerinde taşınan tonozlarla örtülüdür ve eni, yine bu kemerlerin açıklığı kadardır (Şekil 5.195).

Şekil 5.195 : Caminin galeri katında yan sahınların görünümü.

Yukarıda söz edilen iki kemer dizisi arasında mukarnaslı bir silme dolaşır. Eksedralarla karenin köşelerini oluşturan ayaklar arasında da mukarnas biçiminde geçiş öğeleri yer alır. Eksedraların kemerlerinin üzengilerinin sekiz taşıyıcı ayakla birleştiği noktalarda da mukarnas kullanılmıştır. Kubbe kasnağına geçişte de üç sıra mukarnastan oluşan bir kuşak yer alır. Sahındaki serbest fil ayaklarının kare kaidelerinin köşeleri pahlanmış ve cami planının sekizgenliğini yansıtan, sekizgen biçiminde ayaklar ortaya çıkmıştır. Bu ayaklar, kemerlerle birleştikleri noktalarda, mukarnas bezeme ile yeniden kare biçimi alır (Şekil 5.194).

Yan sahınlar galerilerin alt katında düz bir örtüyle, üst katında ise uçlarda ikişer eliptik kubbe ve ortada uzun bir çapraz tonozla örtülmüştür. Hünkâr mahfilinin üstündeki tonoz, dilimli görünecek şekilde bezenmiş ve diğerlerinden farklı olarak mukarnas geçiş öğesi kullanılmıştır. Galeriler fil ayaklarının yanı sıra, bunlar ve duvarlardaki ayaklar arasında yer alan mermer sütunlar üzerinde taşınır. Kıble aksındaki ayaklar arasında birer sütun yer alır ve bunların üzerindeki kemerlerin açıklıkları, birbirinden farklıdır. Galeri katı, iki tarafta dörder sütun ve ayaklar

üzerinde taşınarak sahnın giriş tarafında cümle kapısı hizasına kadar devam eder. Kemer açıklıklarındaki asimetri burada da gözlemlenir (Şekil 5.196).

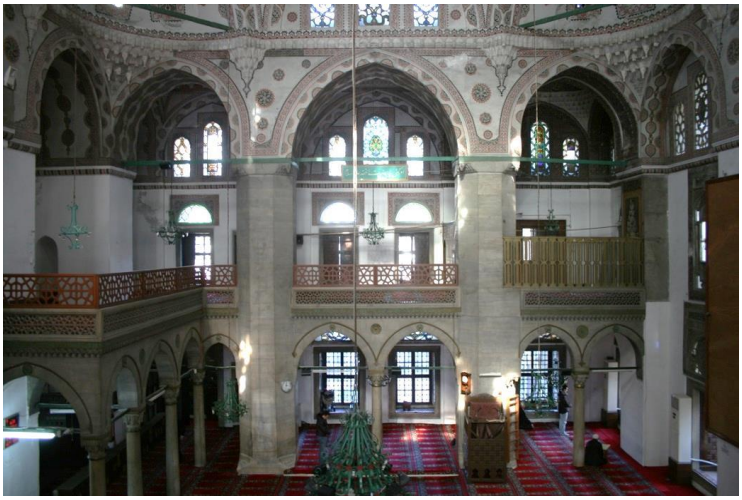

Şekil 5.196 : Caminin iç mekânında kuzeye, giriş yönüne ve galeri katına bakış.

Galeri katını taşıyan sütunların mukarnas sütun başlıklarının üzerindeki kemerlerin kilit taşlarında ve kemerler arasında gülbezek motifi yer alır. Kemer sırtları birer silmeyle belirtilmiş ve üzengi taşlarının üzerindeki kesişim noktalarında ters bir palmet motifine yer verilmiştir. Bu kemerlerin dış yüzeyleri de taşıyıcı ayaklar gibi mermerle kaplanmıştır. Galeri seviyesinin başlangıcında ve kemerlerin üstünde mukarnas bezemeli bir korniş, bunun üzerinde yeşil zemin üzerine sarı kıvrım dallı bir bezeme şeridi, bunun üzerinde de kafes tekniğindeki alçak korkuluklar yer alır (Şekil 5.197).

Cami içinde beş seviyede pencereler yer alır (Şekil 5.194). Biri cümle kapısı, ikisi yan kapı olmak üzere üç noktada yerini kapılara bırakan birinci seviyedeki pencerelerin sayısı, kıble ve giriş cephelerinde 4'erden 8; yan cephelerde ikisi orta bölümde olmak üzere 3'erden 6'dır. Bunların üzerindeki alçı revzenli alınlıklarda sarı, mavi ve yeşilin egemen olduğu geometrik desenli renkli camlar kullanılmıştır. Bu alçı revzenleri Tophaneli Ahmed'in yaptığı, üzerindeki "amel-i Ahmed-i Tophane" kitabesinden anlaşılmaktadır. (Konyalı, 1976, c.1, s.315) Pencere

alınlıklarının köşeliklerinde, bu bölgeyi dörtgene tamamlayacak şekilde kırmızı, siyah ve beyaz kalemişleriyle oluşturulmuş kıvrım dal ve çiçek motifleri vardır. Mihrap duvarındaki birinci seviye pencerelerinin üzerindeki alınlıklarda yer alan revzenlerde, içinde ayet yazılı madalyonlar ve bunların sağ ve sol altlarında da dört halifenin isimleri yer alır (Şekil 5.198).

Şekil 5.197 : Caminin kuzeydoğu yöndeki yan sahnı ve galeri katı.

Şekil 5.198 : Solda, caminin kıble duvarındaki birinci ve ikinci seviyede yer alan pencereler, alçı revzenler ve renkli camlar. Sağda, Gurlitt'in "Die Baukunst Konstantinopels" (Berlin, 1912) adlı eserinde yer verdiği Üsküdar Yeni Cami pencerelerinden revzen ayrıntısı (age, şekil 216). Bu revzenler, yan galerilerdeki üçüncü seviyedeki pencerelerde hâlâ görülebilmektedir (Bkz. Şekil 5.197).

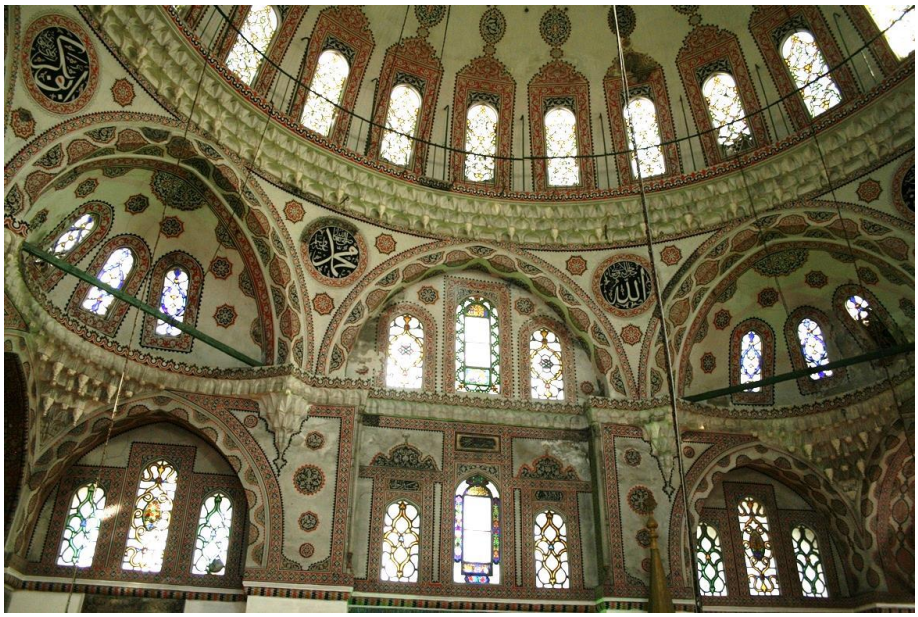
Galeri katına karşılık gelen ikinci seviyedeki pencereler kıble, giriş ve batı yönünde dörder adet, hünkâr mahfilinin olduğu doğu yönünde üç adettir; biri yerini, hünkâr mahfili kapısına bırakmıştır. Birinci seviyedeki pencereler gibi bunlar da düz atkılıdır, üstlerinde içleri revzenli sivri kemer biçiminde ve köşeliklerikalemişiyle bezenerek dörtgene tamamlanmış alınlıklar yer alır. Mihrabın iki yanında yer alan ikinci seviye pencereler ise kalem işiyle oluşturulmuş dikdörtgen bir bordürün içine yerleştirilmiş sivri kemerli ve revzenli pencerelerdir. Bunların üzerindeki üçüncü pencere seviyesi, yukarıda söz edilen ayaklar üzerindeki ilk kemer sırası içinde yer almaktadır. Her kemerin içine, ortadaki daha yüksek olmak üzere, sivri kemerle sonlanan üçer pencere açılmıştır. İkinci ve üçüncü seviyedeki pencereler arasında, caminin tüm iç hacmini çepeçevre dolanan, üzeri kırmızı ve siyah kalemişiyle bezenmiş dış bükey bir silme yer alır. Dördüncü seviye pencereleri ise yukarıda söz edilen ikinci kemer sırasının ve eksedraların içinde açılan pencereler oluşturur. Beşinci seviyedeki pencereler ise kubbe kasnağında yer alır. Öncekiler gibi üçüncü, dördüncü ve beşinci seviyedeki pencereler de alçı revzenlidir, renkli camlarla bezenmiştir ve çevresinde pencereyi kareye tamamlayan bir kalemişi bordürü yer alır (Şekil 5.194).

Cami sahnına girişi sağlayan ve yan duvarların en kuzey ucunda yer alan yan kapılar, dıştan olduğu gibi içten de sivri kemer içine yerleştirilmiş basık kemerlidir. Kemerin kilit taşının üzerinde gülbezek motifi yer alırken kemer üzengi taşlarının altında mukarnas bezemeli sorguçlar yer alır. Cümle kapsının iç tarafı ise yüksek bir sivri kemer biçimindedir. Bunun gerisinde, baldakeni oluşturan ayaklar arasında, eni ayakların kalınlığı mertebesinde olan, daha yüksek bir sivri kemer yer alır. Üzengi taşının altı yine sorguçlu ve kilit taşı gülbezek motiflidir. Bunun üzerinde de altı adet konsolla taşınan çıkması olan düz korkuluklu bir şahnişin bulunur (Şekil 5.196).

Caminin iç hacmine dahil edilmiş cümle kapısı yönündeki ayakların yarattığı bölümlenme sayesinde bazı birimlere burada yer verilmiştir. Müezzin mahfili, cümle kapısının solunda yer alan iki ayak arasında, bir seki üzerinde ve bir korkuluğun gerisinde yer alır. Sağ taraftaki ayaklar arasındaki bölüm ise günümüzde kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Aynı hizada ve en uçta yer alan, basık kemerlerin altından girişi olan birimlerse cami görevlileri odası olarak kullanılmaktadır. Galeri katına çıkışı sağlayan kapılar, müezzin mahfiliyle kadınlar mahfilinden açılır ve

cümle kapısının iki yanındaki ayakların içinde yer alan merdivenler kullanılır. Bu merdivenlerin devamında şahnişine açılan kapı da yer alır.

Yapı içindeki renkli camların ve kalemişlerinin özgünlüğü tartışmaya açık bir konudur. Geçmiş dönemlerdeki restorasyonlarda, kalemişi süslemelerin özgün tasarımına ne ölçüde sadık kalındığı bilinmediği için bu bezeme öğelerini tam olarak tarihlendirmek mümkün değildir. Ancak sıva üzerine kırmızı, beyaz, siyah, lacivert ve sarı renkler kullanılarak yapılan rûmî, hatayî, yaprak, kıvrım dal, gonca gül ve stilize çiçek desenleri, klasik dönem özellikleri gösterir (Demiriz, 1999, c.XI, s.303'ten aktaran Akbulut, 2003, s.45)[189] (Şekil 5.199).

Şekil 5.199 : Caminin iç mekânında üçüncü, dördüncü ve beşinci seviyedeki pencereler ve kalemişi bezemeler.

Yapıya ait en erken tarihli fotoğraflar, Cornelius Gurlitt'in "Die Baukunst Konstantinopels" (Berlin, 1912) adlı eserinde yer almaktadır ve günümüzdeki kalem işlerini göstermektedir (Şekil 5.200). Müşfika Akbulut, VGMA'dan edinilen ve 1965 yılında gerçekleştirilen kalemişi onarımı öncesindeki ve sonrasındaki durumu belgeleyen fotoğraflar sebebiyle kalemişlerinin orijinal olarak günümüze ulaşmadığını belirtse de (Akbulut, 2003, s.45, 133, 134) söz konusu fotoğraflardan, yer yer dökülmüş veya tahrip olmuş kalemişi desenlerin üzerinden geçilerek veya eksik yerleri tamamlanarak bugünkü görüntünün elde edildiği anlaşılmaktadır. Bu da

[189] Bu bezemelere çok benzeyen başka bir bezemeyi, Eminönü'nde Hatice Turhan Sultan Türbesi'nin kubbesinin iç yüzeyinde görmek mümkündür.

Gurlitt'in fotoğrafladığı dönemden bu yana bezeme tipinin değişmediğini göstermektedir. Yine de 18. yüzyıl başından 20. yüzyıl başına kadarkalem işlerinin özgünlüğünü koruduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Şekil 5.200 : Cornelius Gurlitt'in "Die Baukunst Konstantinopels" (Berlin, 1912, Şekil 34g) adlı eserinde yer alan bir fotoğrafta caminin iç mekânı ve bezemeleri. Karşılaştırma için bkz. Şekil 5.196.

İçine renkli camların yerleştirildiği revzenlerin malzemesinin kırılganlığı ve depremlerde gördüğü olası zarar göz önüne alındığında, günümüze ulaşan vitray örneklerinin özgünlüğü de tartışmalıdır. Özellikle üst seviyedeki pencerelerin revzenlerinde görülen yuvarlak hatlar, bunların 19. yüzyıldaki bir yenilemenin ürünü olabileceğini düşündürmektedir. Caminin iç mekânındaki avizelerin özgünlüğü de tartışmalı olsa da vakfiyede "avîzelerigubârdanârî ve nekâyizden berî idüp" (VGMA, defter no: 1640, s.39) ifadesiyle tanımlanan avize silicilik görevi, en baştan beri avizelerin mevcut olduğunu göstermektedir.

Cami içinde dikkat çeken üç yazı panosunun özgün olduğu düşünülmektedir. Bunlar, galeri katının güneybatı tarafında, ayaklar arasındaki gergilere asılmış haldeki siyah

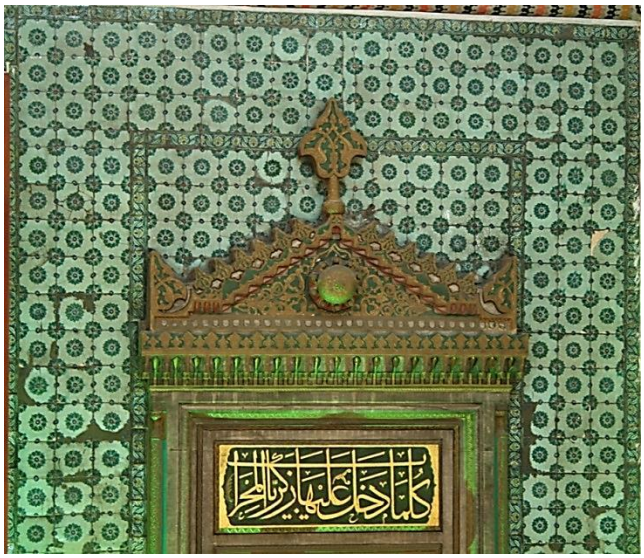
zemin üzerine sarı harflerle yazılmış panolardır.[190] Bu panolardan birindeki "Cennet annelerin ayakları altındadır" anlamındaki hadisin, caminin banisi valide sultana bir gönderme içerdiği düşünülebilir.

Caminin kıble duvarının ortasında, ana giriş aksında yer alan mihrap, bu yöndeki ana taşıyıcı ayakların arasında bulunmaktadır. Yüksekliği genişliğine kıyasla oldukça fazla olan ve bu nedenle caminin bütününde görülen düşey vurguya katkı sağlayan mihrabın üç tarafı, kemerlerin başlangıç hizasına kadar çinilerle kaplıdır (Şekil 5.201). Mihrabı çevreleyen çiniler, yeşil ve mavi tonların hakim olduğu çiçek ve kıvrımdal desenlerine sahiptir. Bu çinilerin Kütahya çinisi olduğunu, 18. yy başında İznik imalathaneleri iyi çalışmadığı için başka yapılarda da Kütahya'dan gelen çinilerin kullanıldığını vurgulayarak yazan kaynaklar (Aslanapa, 1949, s.111) bulunduğu gibi bu çinilerin sıraltı tekniğiyle üretilmiş Tekfur Sarayı çinileri olduğunu belirten kaynaklar (Aktan, 2004, c.2, s.109) da mevcuttur (Şekil 5.202).

Şekil 5.201 : 19. yüzyıl sonunda Üsküdar Yeni Cami iç mekânında mihrap, minber ve mihrabın solunda asılı duran Kâbe örtüsü, (Abdülhamid Albümleri).

[190] Bu panolarda "Yetiş ya Hızır aleyhisselam!", "Hikmetin başı Allah korkusudur" ve "Cennet annelerin ayakları altındadır" anlamındaki sözler yazılıdır. (Akbulut, 2003, s.47-48)

Şekil 5.202 : Caminin mihrabını çevreleyen çiniler ve mihrabın kitabe ve taç kısmından ayrıntı.

Ana malzemesi mermer olan mihrap yedigen planlı bir niş, bunun üzerinde kavsara, bunun üzerinde kitabe ve tüm bunları çerçeveleyen silmelerle en üstte yer alan tepelik ve taç kısımlarından oluşur. Yedigen planlı nişin iki yanında kum saati biçiminde kaide ve başlık kısımları olan balık sırtı desenli sütunçeler bulunur. Bu sütunçeler üzerinden başlayan ve birbirine eşit olmayan yedi basamak şeklinde yükselen kavsaranın içinde bu basamaklara karşılık gelen mukarnas dizileri yer almaktadır. En alt sıradaki mukarnaslar arasınaysa yeşil zemin üzerine sarı renkli yıldız çiçeği motifleri işlenmiştir. Mukarnas kavsarının köşelikleri yine yeşil zemin üzerine sarı renkli kıvrım dal motifleriyle bezenmiş ve üst kenara yakın noktalara birer kabara yerleştirilmiştir. Bunun üzerindeki kitabe[191] bölümü zikzak motifli bir silmeyle çerçevelenmiştir. Kitabeyi, kavsarayı ve nişi ise 6 sıra silme çerçeveler. İçten dışa doğru profili yükselerek bir düz silme, altın yaldızla boyanmış zikzak motifli bir silme, ikinci bir düz silme, ikinci bir altın yaldızla boyanmış zikzak motifli silme, bir içbükey silme ve bir düz silme şeklinde sıralanırlar. Bunlar, yerle birleştikleri noktada içe doğru kıvrılarak bir miktar da yatay olarak devam ederler. Bunların dışındaysa, iki yanda yine kum saati biçiminde kaide ve başlık kısımları olan kıvrım dal desenli sütunçeler bulunur (Şekil 5.203).

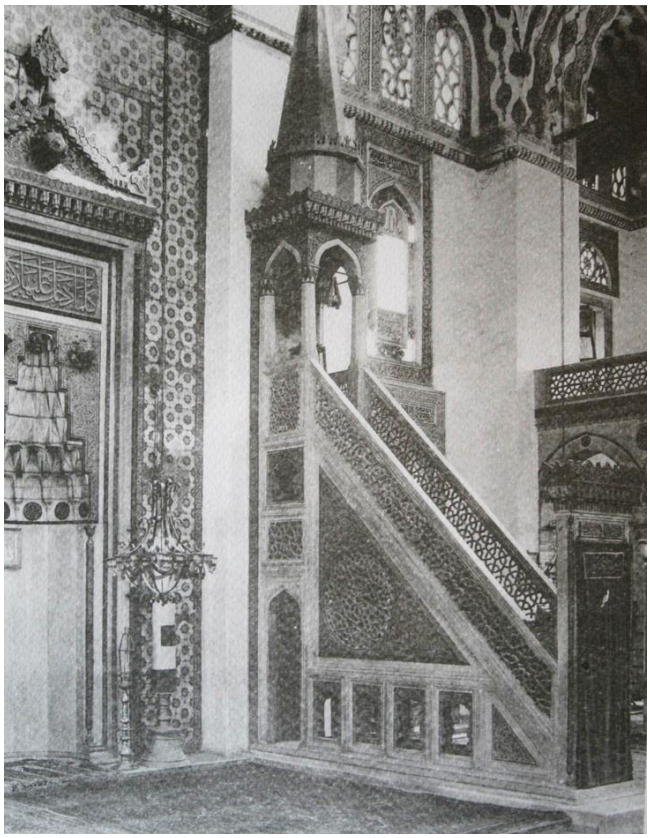
[191] Bu kitabe panosunda Ali İmran Suresinin 37. ayetindeki "kullemâdehalealeyhâzekeriyyalmihrâbe" ("Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde" – Diyanet İşleri meali) ifadesi yer alır.

Şekil 5.203 : Üsküdar Yeni Valide Camisi mihrabı.

Bunların üstündeki tepelik bölümü, bir mukarnas sırasından oluşan kornişle başlar. Bunun üzerinde yeşil zemin üzerinde sıralanmış bir büyük-bir küçük palmetten oluşan dizi yer alır. Bunun üstündeyse, üçgen bicindeki taç kısmı yer alır. Üçgenin tepe noktasında bir tam palmet, iki yanda yarım palmetler bulunur. Üstteki iki kenar arasında altışarlı palmet dizileri, üçgenin ortasında ise bir kabara yer alır. Üçgenin içi kıvrım dal kabartmalarıyla bezenmiştir. Tüm zeminde yeşil renk kullanılmış ve üzerine altın yaldız uygulanmıştır (Şekil 5.202).

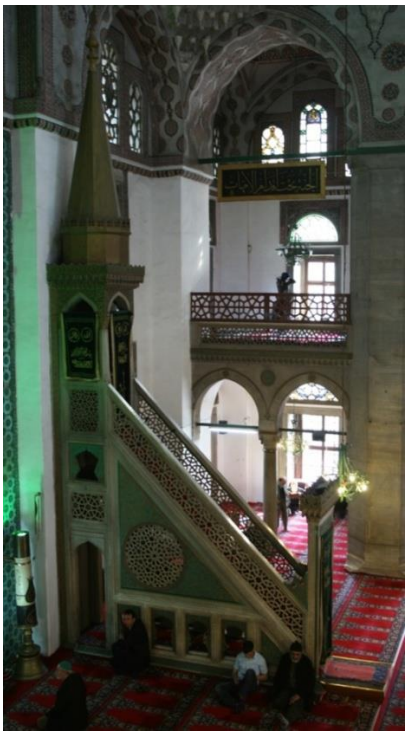
Caminin minberi, mihrabın sağında yer alan kıble duvarına gömülü ayağa kısa kenarından bitişik olarak konumlandırılmıştır. Duvara bitiştiği noktada minberle duvar arasına, köşk bölümüne kadar yükselen zikzak desenli bir silme yerleştirilmiştir. Külah ve alem dışında tümüyle mermer malzeme kullanılarak inşa edilen minberde bezemeler ve kitabe, yeşil renk üzerine altın yaldızlı olarak işlenmiştir. Mihrapta olduğu gibi düşey vurgunun yüksek olduğu on dört basamaklı minberin külahı, taşıyıcı ayakların üzerindeki ilk kemer dizisini aşar (Şekil 5.204).

Şekil 5.204 : 20. yüzyıl başında Üsküdar Yeni Cami'de mihrap ve minber, (Gurlitt, 1912, Şekil 34f).

Mihrabın girişi, sivri kemerli kapı ve bunun üzerinde, kenarları kemer biçimindeki iki kartuşun üzerine Kelime-i Tevhid'in yazılı olduğu kitabe ile bunları çerçeveleyen dört sıra silmeden oluşur. Bunların iki yanında kaidesi ve başlığı kum saati formunda balık sırtı desenli sütunçeler yer alır. Bunların üstünde bir sıra mukarnas ve onun da üstünde taç şeklinde palmet dizisi bulunmaktadır (Şekil 5.205).

Beş bölümden oluşan süpürgeliğin girişe bitişik olan ilk bölümü üçgen, diğer dört bölümü dikdörtgen biçimindedir. Dıştan içe doğru profili alçalan ikişer düz ve birer içbükey silmeyle çerçevelenen bu bölümlerden üçgen olanın merkezinde, yine bir düz silmeyle çerçevelenmiş üçgen biçiminde kıvrım dal kabartmalı bir pano yer alır. Diğer dört bölümdeyse alt tarafı geniş orta bölümü daralan ve üst bölümü tekrar genişleyen, içe taşkın sorguçları olan kaş kemer biçimindeki açıklıklar yer alır. Dörtgenlerin, bu açıklıklardan geriye kalan kısımlarında kıvrım dal kabartmaları bulunur.

Şekil 5.205 : Üsküdar Yeni Valide Camisi minberi.

İkizkenar dik üçgen biçimdeki aynalık, dıştan içe doğru profili azalan üç silme ile çerçevelenmiştir. Bu üçgenin içindeki zikzak desenli profilli bir silmeyle pano haline getirilmiş ikinci bir üçgen yer alır. Bu üçgene kenarlarda teğet olacak şekilde yerleşmiş, kafes tekniğiyle örülmüş ve bir onikigen kompozisyonu içeren büyük bir daire bulunur. Dairenin dışında kalan üçgen pano yüzeyi kıvrım dal kabartmaları içerir.

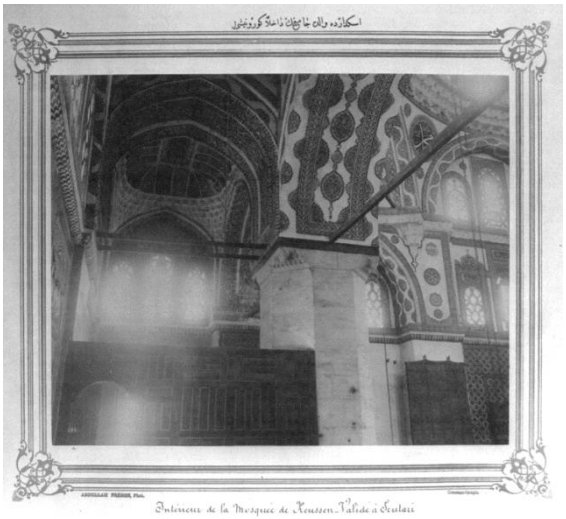
Aynalığın üzerinde yer alan korkuluk, içten dışa doğru profili yükselen dört sıra silme tarafından sınırlandırılmış, merkezleri birleştirilmiş onikigenlerden oluşan bir kompozisyonun kafes tekniğinde uygulanmasıyla oluşturulmuştur. Korkulukların üzerinde dışa doğru profillendirilmiş bir küpeşte vardır. Ayrıca korkulukla giriş arasında ortada palmet, yanlarda yarımşar palmet biçiminde bir köşebent yer almaktadır.

Minberin geçit bölümü üç yönde açılan sivri kemerli açıklıklardan oluşur. Silmelerle sınırlanan bu kemerlerin kilit taşı üstünde birleşen köşelikleri, kabartma şeklinde ve bezemesizdir. Bunun üzerinde yine kabartma şeklinde yatay bir dikdörtgen yer alır. Bu iki bölüm de ayrıca iki kat düz silmeyle çerçevelenmiştir. Bunun üzerinde yine çok katlı silmelerle çerçevelenmiş ve kafes tekniğiyle oyulmuş onikigenleri içeren geometrik bir bezeme yer alır. Bunun üstündeyse alt tarafı geniş orta bölümü daralan

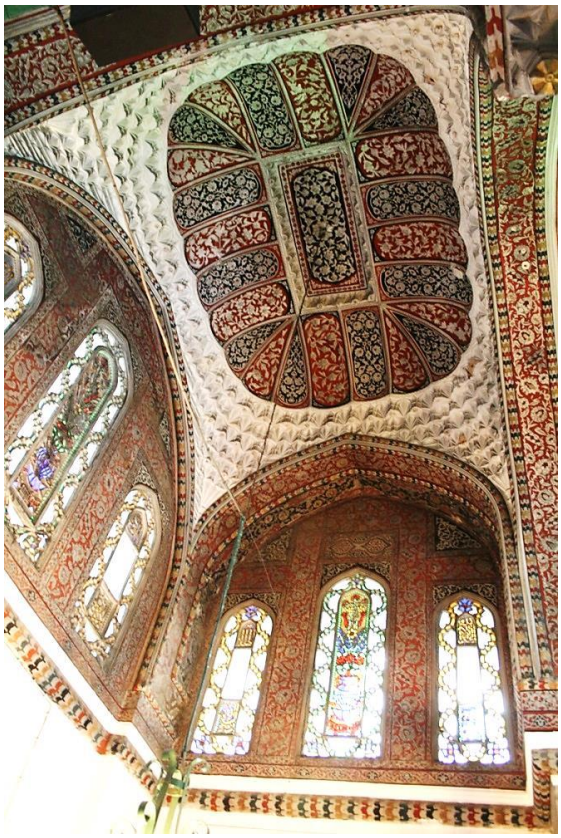
ve üst bölümü tekrar genişleyen, içe taşkın sorguçları olan kaş kemer biçiminde bir açıklık bulunur. Dörtgenin bu açıklıklardan geriye kalan kısmında kıvrım dal kabartmaları bulunur.

Dört sivri kemerden oluşan bir baldaken biçimindeki köşk bölümü üç yönde, aynalık üzerindeki korkuluktakine benzer düzenlemeye sahip ve bununla aynı yükseklikte korkuluklarla çevrelenmiştir. Baklava dilimi desenli sütun başlıklarının üzerindeki sivri kemerlerin köşelikleri rumi ve palmetlerle bezenmiştir. Kemerlerin üzerinde dört köşe bir mukarnas sırası ve onun da üzerinde bir palmet dizisi bulunur. Bunların üzerindeki onikigen biçimindeki yüksek ahşap kasnağın bitiminde de palmet dizileri olduğu görülür. Onikigen tabanlı bir koni şeklindeki ahşap külah, metal bir alemle taçlanır.

Caminin iç mekânında, galeri katının güneydoğu köşesinde yer alan hünkâr mahfili, caminin bu noktasını örten aynalı tonozun altında kalan alanı kaplamaktadır (Şekil 5.206). Dışarıdan, hünkâr kasrı üzerinden ve kuzeydoğu duvarı üzerindeki düz atkılı bir kapıdan girişi olduğu gibi galeri katından, sonradan yapıldığı ya da yenilendiği tahmin edilen ahşap bir bölmenin üzerindeki basık kemerli bir kapıdan geçilerek de ulaşılabilir. Üst örtüdeki aynalı tonozun içi dilimlenmiş ve zengin bir biçimde bezenmiştir. Aynı zengin bezeme, tonoza geçiş öğesi olarak kullanılan mukarnas sıralarında ve hünkâr mahfilinin diğer duvarlarında da görülmektedir (Şekil 5.207). Öyle ki galeri katının diğer tarafında yer alan tonozun içi ve duvarlar daha sade bir bezeme barındırır.

Şekil 5.206 : 19. yüzyıl sonunda çekilmiş bir fotoğrafta Üsküdar Yeni Cami iç mekânında galerilerden hünkâr mahfiline bakış, (Abdülhamid Albümleri).

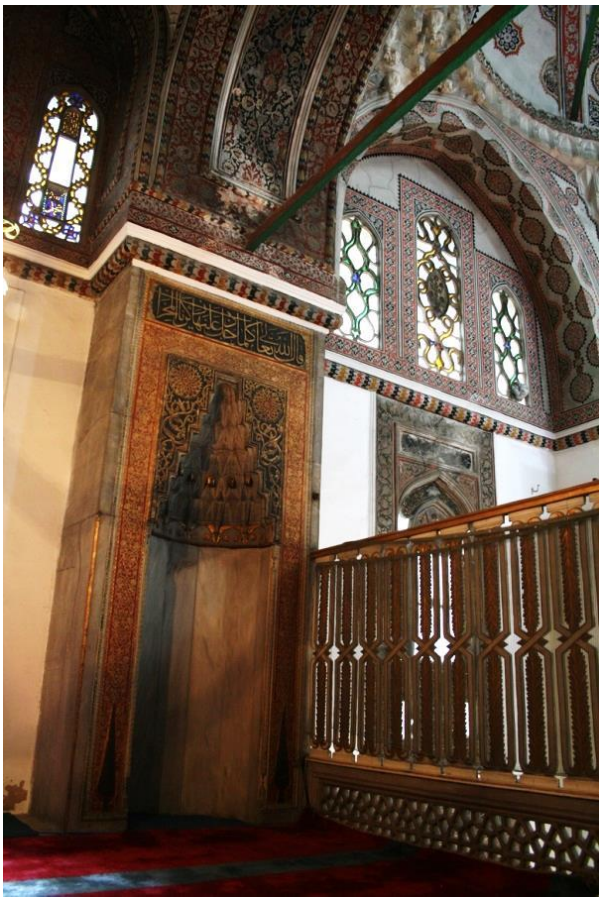

Şekil 5.207 : Üsküdar Yeni Valide Camisi hünkâr mahfili üst örtüsü ve bezemesi.

Bezeme dışında, cami iç mekânının geri kalanından burayı ayıran en önemli özellik galeri katını çevreleyen korkuluk üzerine yerleştirilmiş ahşap paravan ile hünkâr mihrabıdır (Şekil 5.208). Söz konusu ahşap paravanın, üzerindeki bezeme nedeniyle sonradan yerleştirilen bir parça olduğu tahmin edilmektedir. Bezemede ağırlıklı olarak kırmızı ve yeşil zemin üzerine sarı altın yaldız kullanılmıştır.

Caminin mihrabındaki gibi yedi yüzlü bir nişi olan hünkâr mihrabının yine yedi katlı bir mukarnas kavsarası bulunur. Kavsaranın içindeki en alt mukarnas sırasının altında birer ters palmet ve bunların iki yanında küçük yıldız çiçeği rozetleri yer alır. Kavsaranın köşelikleri kıvrım dallarla bezenmiş ve üst köşelere birer gülbezek yerleştirilmiştir. Mihrap nişini iki taraftan kum saati kaide ve başlıklı sütunçeler sınırlar. Mihrap nişi ve kavsarayı ise, iki taraftan zikzak desenli birer silmeyle sınırlandırılmış, kırmızı zemin üzerine altın yaldızlı kıvrım dal bezemeli bir kuşak çerçeveler. Bu kuşağın tabanla birleştiği yerde ve mihrabın iki yanında servi ağacı bezemesi bulunur. Bu kuşağın üzerinde, yine zikzak desenli bir silmeyle sınırlanmış

kitabe[192] yer alır. Kitabeyi, kavsarayı ve mihrap nişini ise üçgen biçiminde kabartmaların yer aldığı dışbükey bir silme ile geniş bir düz silme çerçeveler. Bu silmeler, tabana yakın bir yerde içe doğru kıvrılıp mihrap nişinin başladığı noktaya kadar yatay hatta devam ederler.

Şekil 5.208 : Üsküdar Yeni Valide Camisi hünkâr mahfilinde paravan ve hünkâr mihrabı.

Hünkâr kasrı

Camiye bitişik ahşap hünkâr kasrı, külliyeyle aynı dönemden değildir (Kuban, 2007, s.386) (Şekil 5.161). Genel oranlarından ve bezemelerinden de anlaşılabileceği gibi, 19. yüzyıldaki bir yeniden yapımın ürünü olmalıdır. Ancak hazire tarafından bakıldığında görülen ve küfeki taşından oluşan altyapı (Şekil 5.209), hünkâr kasrının özgün durumda bugünkü gibi ahşap değil kâgir olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca türbedar odasının bitişiğindeki hünkâr kasrı altyapısı da aynı öneriyi destekleyecek niteliktedir (Şekil 5.210). Yine bu özgün hünkâr kasrından kaldığı düşünülen bir

[192] Kitabede, mihrabın üzerindeki kitabede yer alana benzer şekilde, Âli İmran suresinin 37. ayetindeki "Kal'allahu Teâlâ kullemâ dehale aleyhâ zekeriyyal mihrâbe" ifadesi yer almaktadır.

başka bölüm, hünkâr kasrının giriş kapısının bitişiğinde, cami beden duvarından bir kemer açıklığı kadar dışa doğru çıkıntı yapan bölümdür (Şekil 5.211). Bir taraftan cami beden duvarlarına diğer taraftan baklava dilimli bir sütun başlığıyla sonlanan mermer bir sütuna oturan iki sivri kemerin sınırlarını belirlediği bu bölüm, günümüzdeki hünkâr kasrının bir kısmının dayanağını oluşturmaktadır. Ancak hünkâr kasrının ahşap kaplamaları, özgün olduğu düşünülen bu bölümün sınırlarını ve biçimini tam olarak anlamayı engellemektedir. Gülnuş Sultan döneminde inşa edilmediği için hünkâr kasrının mimari betimlemesine burada yer verilmeyecektir.[193]

Şekil 5.209 : Hünkâr kasrının hazireden görünüşü. Ön plandaki yapı, türbedar odasıdır.

[193] Hünkâr kasrının cami ile birlikte inşa edildiğini iddia eden Kalafat tarafından gerçekleştirilen betimleme için bkz. Kalafat, 2011, s.80-85.

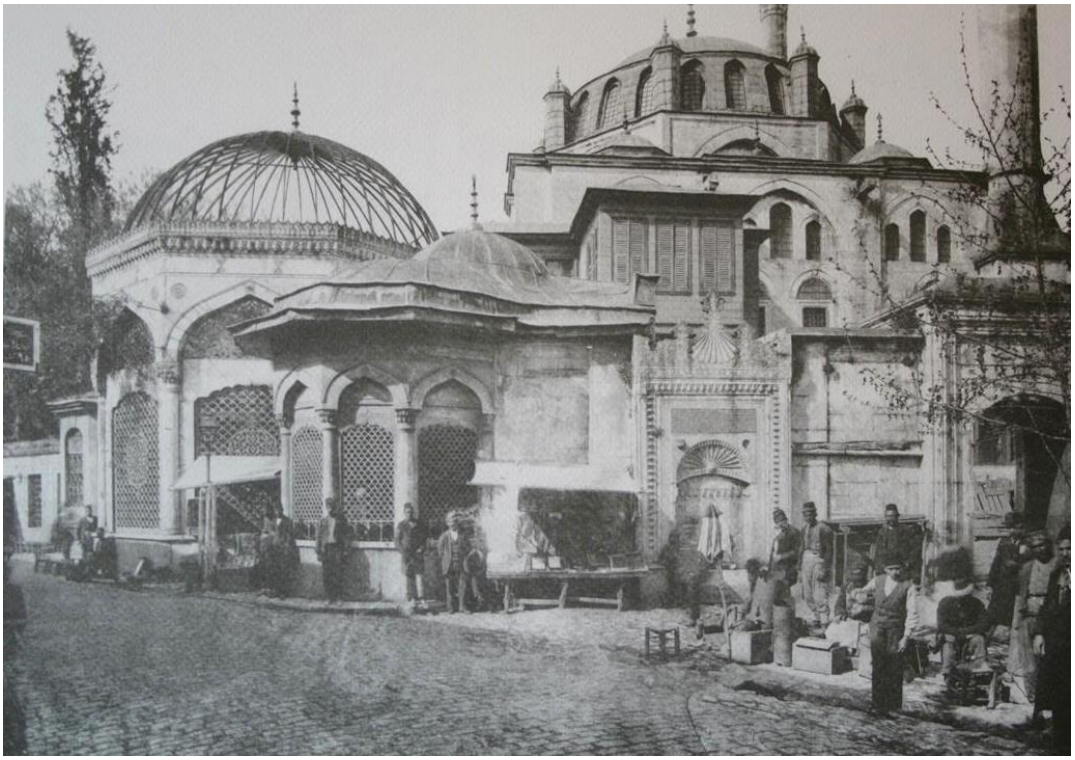
Şekil 5.210 : Hünkâr kasrının kâgir altyapısının türbe girişi tarafından görünüşü.

Şekil 5.211 : Hünkâr kasrının girişine bitişik kâgir altyapı, sivri kemerler ve baklava dilimi başlıklı mermer sütun.

Kuzeydoğu çeşme

Külliyenin kuzeydoğu dış avlu duvarı üzerinde, hünkâr kapısının bitişiğinde, sebilin yanında yer alan tek yüzlü cephe çeşmesi, yukarıda ele alınan külliye tarihçesinde görüldüğü gibi, külliyenin diğer birimlerinden daha erken bir tarihte tamamlanmıştır. Kitabesindeki H. 1121 (M. 1710/11) tarihi de bunu doğrulamaktadır. Tümüyle mermer malzeme kullanılarak inşa edilen çeşme, iddialı bezemeleri ve yenilikçi mimarisiyle külliyenin en dikkat çekici yapılarından biridir (Şekil 5.212).

Şekil 5.212 : 20. yüzyıl başında Üsküdar çarşısından Yeni Cami Külliyesi'ne bakış: cami, hünkâr kasrı, çeşme, sebil ve türbe, (Gurlitt, 1912, Levha 34a).

Dikine oturtulmuş dikdörtgen biçimindeki çeşmenin en altında, çeşme nişini sınırlayan kemerin açıklığı ölçüsünde bir genişliğe sahip tekne yer alır. Teknenin iki yanındaysa, çeşmenin iki yanındaki sınırlarını belirleyen oturma sekileri vardır. Çeşme nişini çevreleyen bezeme kuşakları oturma sekilerinin üzerinden başlar ve yukarıda çeşmenin taç kısmının altında, yatay hatta birleşir. Günümüzde çeşmenin teknesi ve oturma sekileri, kaldırımın yükselmesi nedeniyle çok alçak olarak algılanmaktadır (Şekil 5.213).

Şekil 5.213 : Külliyenin kuzeydoğusundaki anıtsal çeşme.

Teknenin üzerinde ve çeşme nişinin içinde yer alan ayna taşı, çeşme kemerinin üzengi taşları hizasındaki bir mukarnas kuşağıyla üstten sınırlanmıştır. Altta kalan bölüm, ince silmelerle dört ayrı dikdörtgen panoya ayrılmıştır. En solda ve en sağda yer alan dikine uzun dikdörtgen panoların içinde üst üste üçer tane kâse içinde meyve kabartması dikkat çekmektedir. Bu kâselerin içlerinde nar, armut, bıçak saplanmış bir karpuz, limon, şeftali ve elma yer almaktadır. Ortadaki dikdörtgen panolar ise üst üste ve enine geniştir. Alttakinin ortasında, ince silmelerle kaş kemer içine alınmış musluk lülesi yer almakta ve üzerinde bir gülbezek motifi bulunmaktadır. İki yandaysa birer servi ve kıvrım dal motifleri bulunmaktadır. Üstteki dikdörtgen panodaysa yan yana iki vazo içinde karanfil, gül, lale demetleri görülmektedir (Şekil 5.214).

Şekil 5.214 : Çeşmenin nişinden ayrıntı.

Ayna taşını içine alan çeşme nişi basık kemerlidir ve üzengi taşları, ayna taşını üstten sınırlayan mukarnas kuşağın devamı niteliğindeki mukarnaslarla içten sorguçlanmıştır. Kemer ayaklarının içinde, tekne seviyesinin biraz üstünden sorguç seviyesine kadar yükselen, kaide ve başlık kısımları kum saati formunda, balık sırtı desenli sütunçeler yer alır. Söz konusu basık kemerin hemen üzerinde, aynı üzengi taşlarını kullanan ve içi merkezdeki bir kabaradan yayılan ışınsal yivlerle doldurulan bir yuvarlak kemer yer alır. Mukarnaskavsaranın yerini alarak çeşmeye asıl karakterini veren ve benzerine türbedeki mezar taşında da rastlanan ışınsal yivler, ilki ve sonuncusu yarım olarak görülen toplam 16 yivin yelpaze biçiminde dizilmesinden oluşmuştur. Bu yivlerin çevresi birmukarnas kuşağıyla sınırlanmıştır. Kemer köşeliklerinin yüzeyi rumi ve palmetlerden oluşan kabartmalar içermekte ve iki yanda birer kabara bulunmaktadır. Kemerin üzerinde birleşen köşelikleri, dıştan ok ve zikzak motifli iki ince silme çerçeveler (Şekil 5.215).

Çeşme nişini oluşturan kemerin üzerindeyse kitabenin yer aldığı alınlık bölümü görülür. Yine zikzak motifli bir silmeyle çerçevelenmiş kitabe[194], yeşil üzerine altın yaldızlı sarı renkte yazılmış ve 4 satıra 4 sütundan toplam 16 kartuşluk bir düzenleme

[194] Kitabenin transkripsiyonunu Aynur ve Karateke (1995, s.115-116) şöyle vermektedir:
Mehd-i ʿulyā devha-i gülşen-sarāy-ı saltanat / Māder-i Sultān Ahmed Hān-ı fārūk-ihtisāb
Yümn-ile tarh-efgen-i bünyād olup bu çeşmeye / Eyledi dil-teşnegān-ı Üsküdār'ı neşve-yāb
Oldular ġark-ı zülāl-ı çeşmesār-ı mekremet / Cān verirken bir içim su hasretinden şeyh ü şāb
Gelsin İskender içip bulsun hayāt-ı sermedi / Gezmesin zulmette var iken bu ʿayn-ı müstetāb
ʿĀlem-i dünyāda bu ecrin mükāfātı muhāl / Ede Kevser ile Cennet'te telafi Bū Türāb
Derc edip bir beyte Tā'ib iki tārīh-i latīf / Her gelen ʿatşāna der Hızır eyleyip sevk-i şavāb
Vālide Sultān bünyād etti bu nev çeşmeyi 1121 / Rūh-ı pāk-i Mustafā ʿaşkına gel iç āb-ı nāb 1121

içerir. Ancak sağ ve sol alt köşelerdeki kartuşların içinde metin yer almaz ve içi kıvrım dal motifleriyle bezenmiştir. Kitabeyi oluşturan tüm kartuşlar iki yandan kaş kemerlerle sınırlanan enine geniş dikdörtgen biçimindedir.

Şekil 5.215 : Çeşmenin kavsarasından ayrıntı.

Çeşme nişini, kavsarayı ve kitabeyi üç yandan çok katlı ve farklı desenli sekiz bezeme kuşağı çerçeveler. Profili giderek artan bu kuşaklar içten dışa doğru şöyle sıralanır: Sap ve taç kısımları birbiriyle birleşen palmet dizisi, ok biçiminde bir dışbükey silme, bir düz silme, zikzaklardan oluşan bir silme, bir mukarnas dizisi, bir düz silme, ok biçiminde bir dışbükey silme ve bir düz silme. İkinci ve üçüncü kuşaklarla, altıncı, yedinci ve sekizinci kuşaklar, oturma sekilerinin üzerinde içe doğru kıvrılarak yere paralel olarak devam ettikten sonra sonlanırlar. Bu kuşakların en dışında ve iki yanda, kaide ve başlık kısımları kum saati formunda burma biçiminde sütunçeler yer alır.

Bu kuşakların üzerinde ve çeşmenin en üstünde çeşmenin anıtsallığını artıran tepelik ve taç kısımları bulunur. Tepelik, ters ve düz palmetler dizisi biçiminde bir kuşaktır. Bunun üzerindeki taç kısmı ise en sağda ve en solda yer alanları yarım, ortadaki üç tanesi tam, iri palmetler şeklindedir. Ortadaki palmet daha yüksektir ve altından aşağıya doğru genişleyerek yayılan, ters bir yelpaze biçiminde dokuz yiv çıkmaktadır. Palmetlerin içi ve palmetlerin altında kalan yüzey rumi kabartmalarıyla bezenmiştir.

Sebil

Yukarıda görüldüğü gibi, külliyenin diğer birimlerinden daha erken bir tarihte, 7 Haziran 1709'da tamamlanan sebilin kitabesindeki "Valide Sultan sebil-i mâ'ikevser

eyledi" dizesi de H.1121 (M. 1709) tarihini verir (Sakaoğlu, 2008, s.273). Kitabesini Naima'nın yazdığı sebil için DürriAhmed Efendi de "Valide Sulṭanḥazretlerinin türbesinde icra eylediği sebile tarihtir" diyerek yedi beyitlik bir şiir yazmıştır (Aynur ve Karateke, 1995, s.117). Vakfiyede üç kişinin görevlendirildiği sebilde nöbetleşe olarak her gün, gelip geçen susamışlara soğuk su dağıtılması şart koşulmuştur (VGMA, defter no: 1640, s.40). Osmanlı döneminde kalabalık Üsküdar çarşısına dönük vaziyetteki yapı adeta gelip geçenlerin susuzluğunu giderip bitişiğindeki türbede yatan Gülnuş Sultan'a hayır duada bulunması için tasarlanmıştır (Şekil 5.212, Şekil 5.161).

Sebil günümüzde Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde, külliyenin doğusunda, avlu duvarı hizasında, türbeyle çeşmenin arasında yer alır. Sebilin kubbeyle örtülü hücre kısmına giriş, caminin dış avlusundan, hünkâr kasrının yanındaki hazireye geçişi sağlayan parmaklıklı bölümün solunda yer alan basık kemerli kapıdan sağlanır. Cadde tarafından, yelpaze kanatları biçiminde birbirine açılı olarak yerleştirilmiş beş cepheli olarak algılanan yapı, bir yüzü türbeye, bir yüzü hazire girişine, bir yüzü dış avluya ve bir yüzü yine caddeye bakan sağır cepheleri olan bir çokgen biçimindedir (Şekil 5.216, Şekil 5.175).

Şekil 5.216 : Sebilin girişi ve dış avluya bakan sağır duvarları.

Sebilin dışa doğru yarım daire biçiminde taşan ve ana malzemesi mermer olan beş cepheli içecek dağıtılan bölümü, aşağıdan yukarıya doğru, etek duvarı, bunun üzerindeki sütunlarla birbirinden ayrılan servis pencerelerinin olduğu bölüm, bu sütunlar üzerindeki kemerler, kemerler üzerinde kitabenin yer aldığı friz, bunun üzerinde mukarnas ve rumi kabartmalı korniş ve dışa taşkın saçaktan oluşur (Şekil 5.217). Bu beş yüzlü cepheyi, hücre bölümünün üstündeki kubbeden uzanan ve yine beş yüzlü yüksek bir kasnak üzerindeki yarım kubbe örter. Gerek bu yarım kubbe gerekse sebilin hücre bölümünün kubbesi ve kubbeden sağır duvarlara uzanan eğik çatısı kurşunla kaplıdır.

Şekil 5.217 : Külliyedeki sebil.

Sebilin en alt bölümündeki beş yüzlü etek duvarı, bütünüyle sade olarak yapılmıştır. Sebilin bitişiğindeki türbenin etek duvarlarıyla aynı seviyeye kadar yükselen bu etek duvarı da kaldırımın yükselmesi nedeniyle alçak görünmektedir. Etek duvarı, eğik bir silmeyle geçilen denizlikle sonlanır. Beş yüzlü cephenin köşelerine yerleştirilen toplam altı sütunun, alt ve üst bitimlerinde kurşun bilezikler kullanılmış, üstlerine mukarnaslı sütun başlıkları yerleştirilmiş, bunların üzerinden başlayan sivri kemerlerin üzengi taşları da yine kurşun bir şeritle kelepçelenmiştir. Yarısı sebil

yüzeyine gömülü olarak duran sütunların yanına, dar enli söveler yerleştirilmiştir. Bu sövelerin arasında 1,1 x 2,5 m boyutlarında dökme pirinç şebekeler yer alır (Kumbaracılar, 1938, s.31). Alt taraflarında dörder tane sivri kemerli açıklığın olduğu şebekeler çapraz örülmüştür ve birleşme yerleri boğumlu bir desene sahiptir.

Şebekelerin üstünde, mukarnaslı sütun başlıklarının arasına denk gelen seviyede, köşeliklerinin çevresi ince bir kaval silmeyle sınırlanmış ve içi kıvrım dal motifleriyle bezeli dilimli kaş kemerler yer alır. Bu kemerin üzerindeki friz, yine kaval silmelerle sınırlanmış ve içi boş bırakılmış, yan kenarları sivri kemer biçiminde kartuşları barındırır. Bu frizin üstüne denk gelen ve frizden zikzaklı bir silmeyle ayrılan kemer içlerinde ise bir silmeyle çerçevelenmiş, kemer biçiminde, bezemesiz kartuş yer alır.

Sebilin beş yüzünü belirleyen sivri kemerlerin kilit taşlarında birer gülbezek motifi yer alır. Kemer sırtları ise zikzaklı silmelerle vurgulanmıştır. Boş bırakılan kemer köşeliklerini, kemer sırtları ve üstteki friz arasında dolanan bir içbükey ve bir kaval silme çerçeveler. Kaval silmenin alt sınırını oluşturduğu frizin ortasında, her yüzeye ikişer kartuş içinde birer beyit denk gelecek şekilde yerleştirilen toplam 10 dizelik kitabe yer alır.[195] Kitabe dizelerinin yer aldığı ve yan kenarları dilimli kemer şeklinde, kaval silmeyle sınırlanmış kartuşların üstünde ve altında uçları kitabeye dönük ok desenli bir silme yer alır. Frizin üzerinde kalın bir mukarnas kuşağı ve onun üzerinde rumi kabartmalarının bulunduğu ikinci kuşak şeklindeki korniş yer alır. Bunun üzerindeyse dışa taşkın düz saçak yer alır. Saçağın uçlarında türbenin bitiminde de görülen palmet dizisi kullanılmıştır. Saçağın üzerinde, sebil yüzeyiyle aynı hizada, yine beş yüzlü bezemesiz kasnak ve onun üzerinde de kurşun örtüsü dışa doğru hafifçe taşırılmış kubbe yer alır.

Sebile içten bakıldığında, ortasında sekizgen biçiminde ve kapalı bir fener boşluğu olan bir kubbeye (ya da aynalı kubbeye) sebil cephesi tarafında beş dilimli bir yarım kubbenin bitişik olduğu görülmektedir (Şekil 5.218). Kubbenin altında kalan yamuk biçimindeki dörtgen alanın köşelerindeki ayaklardan yükselen kemerlerin üzerinde

[195] Kitabenin transkripsiyonunu Aynur ve Karateke (1995, s.116-117) şöyle vermektedir (yanlışlıkla yer değiştiren ikinci ve üçüncü beyitler sebilin üstündeki sıraya göre yeniden düzenlenmiştir):
Vālide Sultān o Sıddīka-şemāyil kim Hudā / Niçe hayrāt-ı ʿazīme onu mazhar eyledi
Hayr-ı cārī ile verdi halkına tāze hayāt / Üsküdār'ı pertev-i lutfu münevver eyledi
Hayr ile nām-ı şerifi dehre oldu münteşir / Misk ü ʿanber gibi āfākı muʿattar eyledi
Bu zülāl-ı hoş-güvāra yaptırıp bir selsebīl / Mü'minīne sanki bezl-i nehr-i sükker eyledi
Der Naʿīmā ābını nūş eyleyen tārīhini / Vālide Sultān sebīl-i mā-i Kevser eyledi. 1121

taşınan bu kubbeye diğer iki yönde biçimi bozulmuş yarım kubbeler destek vermekte ve bunlar da sağır duvarlara oturmaktadır. Türbe yönündeki kemerin gerisinde bir yarım kubbe yer almaz ve bu kemerin içinde basık kemerli bir pencere açılmıştır.

Şekil 5.218 : Sebilin üst örtüsünün içten görünümü.

Türbe

Türbe, külliyenin doğusunda, avlu duvarı hizasında, sebille muvakkithanenin arasında yer alır. Osmanlı döneminde kalabalık Üsküdar çarşısına dönük vaziyetteki yapı (Şekil 5.212) günümüzde Hâkimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde yer almaktadır. Caminin dış avlusundan türbenin ve hazirenin olduğu tarafa, hünkâr kasrının yanındaki geniş, lokma demir parmaklıklı dikdörtgen açıklıkları olan duvardaki yine lokma demir parmaklıklı bir kapıdan geçilerek girilir. Türbenin içine girebilmek için de türbenin kuzey cephesindeki bronz şebekeli kapıdan geçilir.

Türbe, yukarıda görüldüğü gibi, külliyenin diğer birimlerinden daha erken bir tarihte, 7 Haziran 1709'da tamamlanmıştır. Hadikatü'lCevami'deki şu ifadeden anlaşılacağı gibi, büyük ve işlek yola bakan türbenin şebekeleri Gülnuş Sultan'ın defninden sonra yerleştirilmiştir:

> "Valide sultan hazretleri 1127 Zilkade'sinin sekizinci Salı gecesi saat dokuzda irtihâl-i dâr-ı bekâ ederek naaş-ı şerifleri İstanbul'a nakl ve on birinci cuma günü [M. 8 Kasım 1715] saat beşte cami-i şerifleri kurbündeşâhrâhe nazır mahall-i mahsusa defn olunduktan sonra âlâ şebekeler ile tezyin olundu." (Ayvansarayî, 2001, s.595)

Bölüm 4.2.4'te ele alınan vasiyetnamesinde görüldüğü gibi, Gülnuş Sultan'ın istediği şekilde ölümünden önce inşa edilen türbesi, üstü açık ve kafes gibi örülmüş

biçimdedir. Daha önce İstanbul dışında bazı örnekleri görülen[196] açık türbelerin İstanbul'daki ilk örneği sayılabilecek Gülnuş Sultan'ın türbesi, İstanbul'a gelen Batılı ressamların ilgisini çektiği gibi (Şekil 5.219) daha geç tarihli başka yapılara da örnek olmuştur.[197] Öte yandan vakfiyede türbenin cennet bahçesinin bir numunesi olduğunun, duvarlarından ışık ve rahmet girdiğinin, bağışlanma çiçekleriyle parlayan, güzel kokular yayan bir huzur mekânı olduğunun vurgulanması, yapının mimarisine gönderme olarak okunabilir (Bkz. Bölüm 4.1.4).

Şekil 5.219 : 18. yüzyıl sonunda İstanbul'u ziyaret eden Thomas Hope'un çizimiyle "Üsküdar'daki Büyük Cami'de sekizgen türbe." Bu suluboya resimde türbenin gerisinde izlenen külliye öğelerinin gerçekçi olarak betimlenmediği görülmektedir, (Url-14).

Cami planının ana kurgusunu oluşturan ve avludaki şadırvanda da karşılaşılan sekizgen plan, türbede de kullanılmıştır. Sekizgenin üç yüzü dışarıya, birer yüzü sebile ve muvakkithaneye, üç yüzü de hazireye dönüktür. Ana malzemesi mermer olan türbenin geniş pencere şebekeleri bronzdandır (Goodwin, 1971, s.365).

[196] Gebze'de günümüze ulaşamayan Malkoçoğlu Mehmed Bey'in 1385 civarına tarihlenen açık kümbeti (bkz. Ayverdi, 1966, s.303-304) ve Yıldırım Bayezid'in eşi Devlet Hatun'un 1414 tarihli Bursa'daki açık türbesi (Ayverdi, 1972, s.132-135), Gülnuş Sultan'ın türbesi kadar şeffaf olmasalar da bu türün ilk örnekleri sayılabilir. Daha geç tarihli bir başka örnek olan Kayseri'deki 16. yüzyıla tarihlenen Suyakanmış Hatun Türbesi altıgen planlı, üstü açık bir türbedir. (Kalafat, 2011, s.138, dipnot 392 ve fotoğraf: 253)

[197] Üsküdar'daki bir başka kadın sultan türbesi olan 1727 tarihli Fatma Hanımsultan Türbesi de açık türbedir. (Sezgin, 2003, Cilt 2, s.143) Divanyolu'ndaki Köprülü Mehmed Paşa'nın açık türbesi de 1871 sonrasında yeniden inşa edilmiştir. (Topçu, 2010'dan aktaran Kalafat, 2011, s.138)

Türbenin üstünü örtmek içinse kubbe şeklinde demirden bir kafes kullanılmış, üstüne de yine bronz bir alem yerleştirilmiştir (Şekil 5.220, Şekil 5.175).

Şekil 5.220 : Külliyedeki türbe.

Sekizgen biçiminde ve ortası boş bir platform üzerine yerleşen türbenin toprakla dolu orta bölümünde bir baş ve ayak taşıyla sınırları belirlenen Gülnuş Sultan'ın mezarı yer almaktadır. Dışarıdan bakıldığında etek duvarı şeklinde görünen ve dışa taşkın bir denizlikle sonlanan sekizgen platformun köşelerinde, en alt ve en üst noktalarında kurşun bileziklerin bulunduğu, sütunlar yer alır. Bunların üzerindeki mukarnaslı sütun başlıklarından, üzengi taşlarını yine kurşun bileziklerin tuttuğu, yandaki sütunlara uzanan sivri kemerler yükselir. Bu kemerlerin kilit taşlarında yüksek kabartma tekniğiyle oluşturulmuş çiçek motifleri, köşeliklerinde ise gülbezekler yer alır ve kemer sırtları bir silmeyle vurgulanmıştır. Her bir kemerin içinde, sütunlara bitişik iki sövenin üzerine yerleştirilen, alt tarafı dilimli kaş kemer biçiminde ve üzengi taşı hizasında düz bir biçimde sonlanan arşitravlar yer alır. Kemer içinde kemer etkisi veren bu çerçevenin içine yereştirilen lokma parmaklığın ortasında şemse biçiminde ve kemerlerin iç kısmında, rumî ve palmet motifleriyle bezeli bronz şebekeler yer alır (Şekil 5.220).

Kemer kilit taşı hizasının hemen üzerinde yer alan bir kaval ve bir düz silme ile bu kemerlerin üstüne oturan friz başlar ve bir düz, bir kaval silme ile sonlanır. Friz üzerindeki tek bezeme öğesi, ikişer tanesi her cephenin orta tarafında ve diğerleri köşelerde yer alacak şekilde yerleştirilen, kum saati profillirumi ve palmet kabartmalarıdır. Her cephede yer alan bu friz, içi boş bırakılmış ve aralarına söz konusu kum saatleri yerleştirilmiş üç kartuş şeklinde de betimlenebilir. Frizin üzerinde üç farklı bezeme sırasından oluşan saçak yer alır. İlk sıra mukarnas, ikinci sıra baklava dilimi biçimindedir. En üstteki üçüncü sıra ise alt sırası yüzeydeki palmet ve rumi kabartmaları şeklinde, üst sırası dışa taşan bir taç biçimdeki sürekli bir palmet kuşağı şeklindedir.

Türbeyi oluşturan sekizgen yüzeylerine içten bakıldığında sütun başlıklarının sade bırakıldığı, kemer kilit taşlarındaki kabartmaların gülbezek biçimini aldığı, köşeliklerde herhangi bir bezeme kullanılmadığı görülür. Kemer üstündeki frizde ise iki kenarı kıvrım dallarla bezenmiş kartuşlar içinde Neml Suresi'nin 30. ayeti ve Ayet'el-Kürsî yer alır (Akbulut, 2003, s.61). Frizin üzerindeki saçak iç tarafta daha alçak tutulmuş, yalnızca bir sıra baklava dilimi ve bir palmet dizisine yer verilmiştir (Şekil 5.221). Türbenin üzerini örten ve demir kaburgalardan oluşan kubbenin yüzeyine kafes biçiminde tel örgü kaplanmış, tepesine de bir alem yerleştirilmiştir.

Şekil 5.221 : Türbenin içten görünümü. Ön planda Gülnuş Sultan'ın mezarındaki baş ve ayak taşları.

Türbenin içinde batıya yerleştirilen baş taşının ön yüzünde, benzeri çeşmede de görülen bir bezeme uygulanmıştır: Dıştan içe doğru üç bezeme sırasının ortasında yer alan kitabe, bunun üzerinde yuvarlak kemer içine yerleşmiş dilimli kavsara biçiminde içerlek bölüm, üstte mukarnas bir friz ve onun da üstünde palmet biçiminde bir tepelik. 11 satırlık kitabeyi en dışta bir burma sütunçe, ortada rumi kabartmalar ve içte zikzak motifinden oluşan bir silme iki yandan sınırlar. Altında ve üstünde küçük kum saati bulunan burma sütunçe ve yanındaki rumi kabartmalar, kitabenin alttan üçüncü satırı hizasından başlar, içteki zikzaklı silme ise kitabenin başladığı seviyede sonlanır. Yuvarlak kemer içine yerleşmiş dilimli kavsara biçimindeki bölüm, altta basık bir kemer yayı ve kıvrım dal kabartmalarıyla kitabeyi oluşturan kartuşlardan ayrılmıştır. Sırtı bir silmeyle vurgulanmış yuvarlak kemerin köşelikleri de kıvrım dal kabartmalarıyla bezenmiştir. Kavsaranın alt bölümünde ve ortada yer alan, kabara biçimindeki stilize çiçekten üç yöne doğru yayılan ışınların arasında, ince bir silmeyle sınırlanan ve yarım daire biçiminde sonlanan dilimler yer alır (Şekil 5.222). En üst seviyede, bir sıra mukarnas ve bir sıra palmet kabartması dizisinin üstüne yerleştirilen taç biçimindeki büyük palmet yer alır. Bu palmetin üzerinde yükseldiği bölümün iki yanında, yarım palmetler bulunur ve tüm bu yüzeyler yine rumi ve palmet kabartmalarıyla bezenmiştir. İ. H. Konyalı, "mezar taşında kırmızı, yeşil, mavi ve altın renkleri kullanılmıştır. Kitabenin zemini şarabî idi" (Konyalı, 1976, c.1, s.389) ifadesini kullansa da günümüzde mezar taşındaki bu renkler, bezemelerin zeminindeki mavi ve sarı renkli boya kalıntıları dışında kaybolmuştur ve kitabe zeminiyle kavsara içindeki dilimler yeşile boyanmıştır.

Şekil 5.222 : Türbedeki baş taşının önden (solda) ve arkadan (sağda) görünümü.

Baş taşının yan yüzeylerinde, en üst seviyede kullanılan mukarnas ve palmet dizisinin devam ettiği görülmektedir. Baş taşının arka yüzeyinde ise, ön yüzde kullanılan zikzak biçimindeki silmenin mukarnas ve palmet dizisi hizasına kadar gelip sonlandığı, daha sonra tepelik kısmının yan bordürlerinde devam ettiği görülür. Son derece sade bırakılan baş taşının arkasında yalnızca yüksek bir servi desenine yer verilmiştir (Şekil 5.222).

Arapça mezar taşında Gülnuş Sultan'dan "kadınların efendisi, hayrat ve hasenat sahibi, parlak saltanat güneşinin doğduğu, ışıklı hilafet ayının çıktığı yer, zafer ve savaş babası Ahmed Han Gazi'nin annesi" ifadesiyle bahsedilir (Konyalı, 1976, c.1, s.390). Ayrıca ölümü, Mora'da zafer kazanan ordunun dönüşüne denk geldiği için (Sakaoğlu, 2007, s.160) kitabenin devamında şu ifadeye yer verilir: "Onun vefatı eşsiz gazilerin en çetin savaşlarda çarpışarak Allah'ın nimetine kavuştukları bir zamana rastladığı için, sanki onlara ikram olsun diye, evlâtlarının şerefi için kendisini feda edip, ahiretinde faydalanacağı takdire değer iyilikler ve makbul hayırlar yaparak varlığını onlara armağan olarak sunmuştur." (Kucur, 2007, s.231) Gülnuş Sultan'ın hanedan için taşıdığı önem ve ölümünün bile ordu için olduğu yorumu, mezar taşına bir övgü olarak geçmiştir.

Baş taşına göre daha küçük boyutlu olan ayak taşı, tepelik dahil tüm dış profilleri ile baş taşının bir kopyasıdır, ancak bezeme bakımından ön yüzde bir farklılık vardır. Baş taşında kitabenin olduğu bölüm, ayak taşında yerini vazo içine yerleştirilmiş karanfil, lale, sümbül, gül ve ayçiçeğinden oluşan bir kartuşa bırakmıştır. Yedi dilimli vazonun alt tarafında ve iki yanda bu kartuşun zikzak biçimindeki silmeyle çerçevelendiği görülmektedir. Vazodan çıkan çiçeklerin sınırladığı yüzeyle yandaki zikzak silmeler arasındaysa kıvrım dal motifleri kullanılmıştır. Baş taşında kalıntıları görülen özgün boyalar burada da bezemelerin arasında mavi, sarı ve şarabi renkleriyle seçilebilmektedir (Şekil 5.223). Baş taşının arka tarafında görülen servi, yan yüzünün üst seviyesinde kullanılan mukarnas ve palmet dizisi ile zikzak biçimindeki silme, ayak taşında da aynı seviyelerde ve aynı biçimde kullanılmıştır.

Şekil 5.223 : Türbedeki ayak taşının ön yüzü.

Türbedar odası

Günümüzde hünkâr kasrı ile hazire arasında, türbenin hemen batısında yer alan ve bugüne kadar niteliği ve işleviyle ilgili gerçekçi bir öneri getirilemeyen[198] bölüm, türbedar odası olarak kullanılmış olmalıdır. Bölüm 4.2.3'te görüldüğü gibi Gülnuş Sultan'ın camisine vakfedilen bir kitapta yer alan not[199], caminin bitişiğinde yer alan türbedar odasının varlığını ve bu odanın hadis dersleri için kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ancak bu not dışında bu birimin hangi işlevle kullanıldığına ışık tutacak başka bir veri olmadığı için bu bölümün başka bir amaçla kullanılmış olma olasılığı da vardır. Günümüzde cami koruma derneği tarafından kullanılmaktadır.

Dikdörtgen planlı bu bölüm, günümüzde çevresini kuşatan niteliksiz ek yapılar nedeniyle dışarıdan neredeyse görünmez hale gelmiştir. Aynalı tonozla örtülü ve içte, kuzeybatı duvarı boyunca konsolların yer aldığı bu birim dıştan kurşunla örtülmüştür. Hünkâr kasrına bitişik en yüksek noktadan aşağıya doğru alçalan çatı

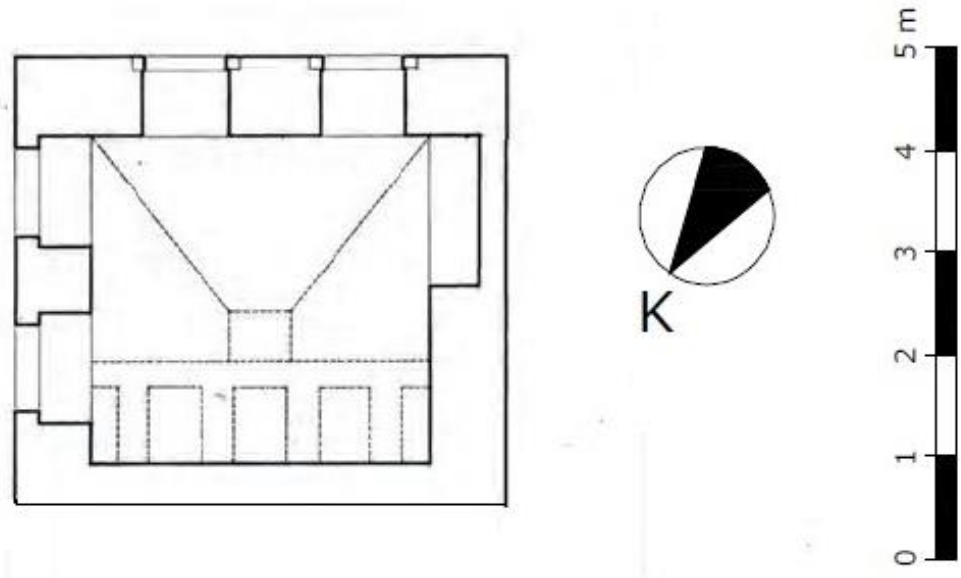
198 Üsküdar Yeni Valide Camisi'ni ele alan yüksek lisans tezleri hazırlayan Akbulut (2003) bu yapıya değinmemiş, Kalafat (2011) ise bunun hünkâr kasrına bağlı bir birim olduğunu belirtmiştir.

199 "(…) cami-i şerifin türbe odasında vaz eylediğimiz dolap içinde hıfz olunup ve oda-i merkumda hadis tedrisine ders-i amir olanlar hafız-ı kütüb olup kitaplar taşra çıkarılmayub oda-i merkumda istifade olunmak üzere şart eyledim" (Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnuş Valide Sultan Koleksiyonu, 63 no'lu kitap).

örtüsü, merkezden köşelere doğru düz bir çizgi şeklinde iner. Yapının üç cephesindeki saçaklar, alttan üste doğru içbükey, dışbükey ve düz silmelerle dışa taşırılmıştır. Hazireye ve caminin güneydoğu cephesine bakan taraftaki duvarlarından biri sağır olan yapının hazireye dönük diğer cephesinde sivri kemerli iki pencere yer almaktadır (Şekil 5.224, Şekil 5.225).

Şekil 5.224 : Hazireden hünkâr kasrı ve türbenin olduğu tarafa bakılırken ön planda görülen türbedar odası.

Şekil 5.225 : Türbedar odası olduğu düşünülen birimin planı, (Murat Kalafat'ın Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden aktardığı hünkâr kasrı planından düzeltilerek alınmıştır. Kalafat, 2011, s.196).

Türbeye dönük cephede ise solda bir pencere, sağda ise bir kapı yer alır. Soldaki pencere, üç kat silme ile çerçevelenmiş, köşelikleri kabartma şeklinde, basık kemerli ve lokma şebekelidir. Bunun üstündeki aynalık bölümünde sivri kemerli, kemer taşları içerlek yerleştirilmiş ikinci bir açıklık daha vardır (Şekil 5.226). Sağdaki kapı basık kemerlidir ve köşelikleri iki kat silmeyle vurgulanmıştır. Bu köşeliklerin üzerinde yeşil zemin üzerine sarı renkte yapraklı dal motifleri işlenmiştir. Köşeliklerin üzerinde kıvrım dal motifleriyle kuşatılmış bir kitabe yer alır.[200] Kapıyı ve kitabeyi içten dışa doğru bir düz, bir içbükey ve tekrar bir düz silme çerçeveler.

Şekil 5.226 : Türbedar odasının türbeye bakan taraftaki giriş kapısı ve yanındaki pencere.

Muvakkithane

Mimarisi nedeniyle Gülnuş Sultan dönemine ait olmadığı ve daha geç bir tarihte inşa edildiği anlaşılan (Seçkin, 1994, c.7, s.470) muvakkithane, külliyenin güneydoğu

[200] Bu kitabe üzerinde Sad Suresi'nin 49 ve 50. ayetleri yer alır. Diyanet İşleri tefsirine göre anlamı şudur: "Bu bir öğüttür. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için elbette güzel bir dönüş yeri, kapıları kendilerine açılmış olarak Adn cennetleri vardır." Bu kitabede yer verilen Kuran ayetlerindeki cennete dönüşle ilgili ifadeler de bu birimin türbedar odası olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

köşesindeki çeşme-sebil-türbe sırasının son halkasını oluşturmakta, türbeyle avlu duvarının arasında yer almaktadır. Gülnuş Sultan tarafından inşa ettirilen bir yapı olmadığı için burada betimlemesi yapılmayacaktır.[201] (Şekil 5.227)

Şekil 5.227 : Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nde muvakkithane.

Külliyenin vakfiyesinde muvakkitten bahsedilen bölümde bu görevi üstlenecek kişinin vasıfları "ilm-i mîkâta vâkıf ve derecât ve dekâyik-i evkâtaârif ve hizmet-i lâzımesine muvâzıb ve mülâzım ve evkât-ı salâtdahuzûr-i câmi' ve cemâ'atamüdâvîm bir kimesne muvakkit olup kemâyenbagî vakti ta'yînve mü'ezzinlerei'lâm ve tebyînidüp takdim ve te'hîr ve tehâvün ve tasîr itmeden ictinâb ve hazerüzre olup" (VGMA, defter no: 1640, s.38) şeklinde sıralanır. Ancak muvakkitin görev yeri hakkında bilgi verilmemiş ve namaz vaktinde camiye gelen ve cemaatle namaza devam eden birinin seçilmesi istenmiştir. Oysa sebil görevlisinden bahsedilirken görev yeri belirtilmiştir. Bu yüzden, üslubundan dolayı 19. yüzyılda inşa edildiği anlaşılan muvakkithanenin, külliyenin ilk yapılışında mevcut olmadığı varsayılabilir. Başka bir olasılıkla günümüzdeki muvakkithanenin yerinde önceden başka bir yapının olduğu düşünülebilir.

[201] Muvakkithanenin külliyenin diğer yapılarıyla eş zamanlı olarak inşa edildiğini iddia eden Murat Kalafat tarafından gerçekleştirilen betimleme için bkz. Kalafat, 2011, s.90.

Hazire

Cami mihrabının bitişiğindeki hazirenin külliyenin ilk yapıldığı dönemde bahçe olarak ayrıldığı vakfiyedeki "yine mihrâb-ı fâyizü'l-envârınmukâbilindevâki'şebbih-i yağ-ı cinânbağçe-i behişt-âşiyâniçün hizmetinde mümtâzü'l-akrân bir bağçivân" (VGMA defter no: 1640, s.40) şeklindeki görev tanımından anlaşılmaktadır. Ancak Gülnuş Sultan'ın ölümünden hemen sonraki yıllarda bu bahçe bazı önemli kişilerin mezarlarına ev sahipliği yaparak bir hazireye dönüşmüştür.

Hazireye giriş, sebil kapısının bitişiğindeki türbeye giriş kapısından geçildikten sonra sağda yer alan ve türbedar odası olduğu düşünülen bölümün yanından geçilerek sağlanır. Ancak günümüzde bu birimle türbe ve muvakkithane arasına inşa edilen niteliksiz ekler nedeniyle hazireye geçiş bu ek yapının içinden sağlanmaktadır (Şekil 5.224). Hünkâr kasrının yeniden inşası sırasında hazireye girişin de özgün niteliğini kaybetmiş olabileceği düşünülebilir.

Hazireyi doğudan sınırlayan Hâkimiyet-i Milliye Caddesi'ne dönük dış avlu duvarının devamı niteliğinde ve Çarşı Kapısı'ndan girildikten sonra sağda, hazireyi güneyden sınırlayan 4 pencereli duvar yer alır. Bu duvar, arsanın biçimi nedeniyle batıya doğru yaklaşık 30 derecelik bir açı yaparak devam eder ve bu bölümün üzerinde de 2 pencere bulunur. Bunun ardından hazireyi çevreleyen duvar kuzeye doğru 90 derecelik bir kırılma daha yaparak, güneybatı dış avlu duvarına paralel olarak devam eder (Şekil 5.160). Bu bölümün üzerinde de 6 pencere yer alır. Hazire duvarı üzerindeki pencereler dış avlu duvarlarındaki pencerelere benzer nitelikte, dikdörtgen biçimli, demir şebekelidir. Ancak bu pencereleri çerçeveleyen bir silme yoktur. Duvarın üzerindeki harpuşta ile duvar yüzeyi arasında üç kat silmeden oluşan bir korniş yer almaktadır.

Hazirede kimliği tespit edilebilen en eski mezar taşı, Gülnuş Sultan'ın kethüdalığını yapan el-Hac Mehmed Ağa'ya aittir. H. Cemaziyülahır 1135 (M. Mart 1723) 'te ölen kethüda caminin arkasındaki bu hazireye gömülerek, yaşamında sağ kolu olduğu valide sultana ölümünden sonra da yakın olmuştur.Günümüzde 60 kadar mezarın yer aldığı hazirede ikisi dışarıdan getirilen ve yapıyla doğrudan ilgisi olmayan, biri ise

sonradan camiye hediye edilen abdest teknesi üzerinde üç kitabe daha bulunmaktadır.[202]

Güneybatı çeşme

Külliyenin güney batısında, imam kapısı dışında yer alan çeşme, sivri kemerli, tek yüzlü bir cephe çeşmesidir. Günümüzde tümüyle mermer malzemeden oluşan çeşmenin özgünlüğü tartışmalıdır. Büyük bir olasılıkla yakın tarihli bir restorasyon sırasında çeşme cephesini oluşturan tüm yüzeyler ve kitabe aslına uygun olarak yenilenmiş olmalıdır. 1980 yılına tarihlenen bir fotoğrafta ayrıntılar seçilemese de çeşmenin bugünkü biçimde olduğu ve arkasında külliyenin bir parçası olan gasilhane biriminin yer aldığı görülmektedir (Şekil 5.228). Ancak gasilhanenin özgün durumda çeşmenin su haznesi olarak işlev görmüş olabileceği düşünülebilir. Öte yandan çeşmenin teknesi ve oturma sekileri, kaldırım seviyesinin altında kaldığı için söz konusu yenilemede değiştirilmeden kalmış özgün parçalar olmalıdır.

Şekil 5.228 : 1980 yılına tarihlenen bir fotoğrafta külliyenin güneybatısındaki çeşme ve arkasında külliyenin bir parçası olan gasilhane birimi, (DAI, Envanter no: R16379).

Son derece sade bir görünüme sahip çeşmenin en alt bölümünde tekne ve bunun iki yanında, teknenin bittiği seviyede başlayıp öne ve yanlara taşan oturma sekileri yer

[202] Haziredeki mezar taşları ve diğer öğelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kucur, 2009, c. II, s.213-280.

alır. Çeşme nişini sınırlayan kemerin açıklığı ölçüsünde bir genişliğe sahip tekne, nişin içine gömülmüş konumdadır. Teknenin üst bölümündeki ayna taşında iki kat ince düz silmeyle oluşturulan bir dikdörtgen ve bunun içinde eşek sırtı bir kemer yer alır. Kemerin hemen altında bir gülbezek, hemen üstünde bir palmet kabartması yer almaktadır. Çeşme nişini oluşturan sivri kemerin kilit taşında üzerinde yıldız çiçeği ve kıvrım dal motiflerinin olduğu bir kabara yer alır. Kemerin köşelikleri iki kat silmeyle kabartma bir pano biçimine getirilmiştir. Köşeliklerin üzerinde üç satıra üç sütun ve en altta tek bir satır olmak üzere toplam 10 dizelik kitabe[203] yer alır. Kitabenin dizelerini içine alan kartuşlar ince silmelerden oluşan enine geniş dikdörtgen biçimindedir ve yan kenarları sivri kemer biçimindedir (Şekil 5.229).

Şekil 5.229 : Külliyenin güneybatısında, imam kapısı dışında yer alan çeşme.

Oturma sekilerinin üstündeyse nişi sınırlayan kemer ve çeşmeyi çerçeveleyen silmeler yer alır. Çeşme nişini ve kitabeyi içine alacak şekilde üç yönden çerçeveleyen ve bir sıra düz, bir sıra kaval silmeden oluşan bu silmeler, oturma sekilerinin üzerinde içe doğru dönerler ve zemine paralel olarak ilerledikten sonra çeşme nişinin başladığı noktada sonlanırlar. En üstte bezemesiz bir pano biçimindeki

[203] Caminin cümle kapısı üzerindeki kitabe gibi Osmanzade Taib tarafından yazılan kitabe metni şu şekildedir (Ayvansarayî, 1985, s.70):
Çeşmesar-ı din-ü devlet âb-ı rû-yi saltanat / Mâder-i zi-şân-ı Sultan Ahmed-i cem-âsitan
Fi sebilillah bünyâd eyleyüb bu çeşmeyi / Oldu atşana zülâl-i lûtfle rahat-reşan
Cûybar-ı kevserin gûya ayağıdır bu âb / Üsküdar'ı eyledi pür feyz-i mânend-i cânan
Teşnegân oldukça pür saz-ı sebû-yi arzu / Sâhib-ül hayr duâsiyla olur ratb-ül-lisan
Hızr-ı ferruh-dem görünce Tâibâ tarihini / Dedi dilcû çeşme-i âb-ı hayat oldu revan 1122.

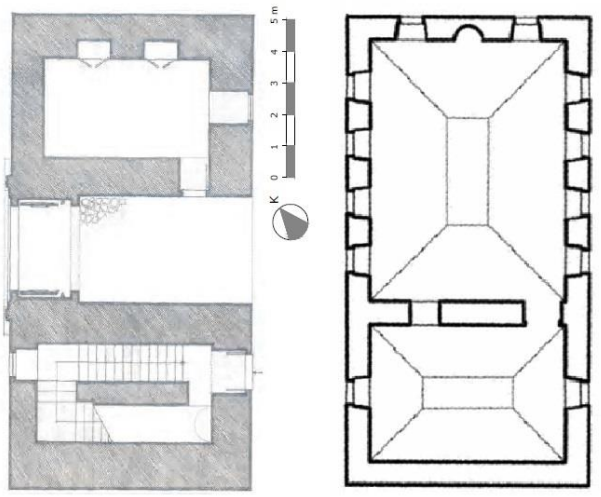
tepeliğe çeşme cephesinden eğik bir silmeyle geçilir. Söz konusu pano daha yukarıda, avlu duvarlarının devamı niteliğindeki küfeki taşından saçakla birleşir.

Sıbyan mektebi

İstanbul'da 1700 tarihli Amcazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mektebi ve 1775 tarihli Recai Efendi Sıbyan Mektebi gibi yakın tarihli fevkani örneklerine rastlanan (Aksoy, 1968, s.89-90) Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin sıbyan mektebi, külliyenin ana giriş kapısının üstünde yer almaktadır. Alt katı kesme küfeki taşından inşa edilen sıbyan mektebinin dışa çıkıntılı bir kornişle ayrılan üst katı iki sıra tuğla ve bir sıra taştan oluşan almaşık duvar örgüsüne sahiptir. Avlu tarafından bakıldığında (Şekil 5.230) yüksek sivri kemerli avlu giriş kapısının solunda kalan ve kilit taşında bir gülbezek motifinin yer aldığı basık kemerli giriş kapısı, üst kata çıkan merdivenlere açılır. Çift kanatlı kapının açıldığı dar bir sahanlığın karşısından başlayan 12 basamaklı merdivenle ulaşılan merdiven düzlüğü, kuzeybatı yönündeki dış cepheye açılan bir pencereden aydınlanır. U şeklinde dönülerek 9 basamak daha çıkıldıktan sonra aynalı tonozla örtülü giriş bölümüne ulaşılır. Girişteki sahanlıktan sola doğru devam edildiğinde önce sağa, sonra sola dönülen koridorun sonunda günümüzde kapalı olan ancak tuvaletlere geçişi sağlayan kapı yer almaktadır (Şekil 5.231).

Şekil 5.230 : Sıbyan mektebinin dış avludan görünümü.

Şekil 5.231 : Sıbyan mektebinin zemin kat (solda) ve üst kat (sağda) planı, (Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden ve Soner Şahin'den aktaran Kalafat, 2011, s.205-206'dan).

Kuzeybatı ve güneydoğu yönünde ve odanın tam ortasında açılan birer pencereden aydınlanan bu giriş bölümünün kuzeydoğusundaki duvar, derslikle bu bölümü birbirinden ayırır. Duvarın batı köşesindeki bir kapıdan dersliğe geçiş sağlanmaktadır. Eni giriş odasının boyu kadar olan daha geniş boyutlardaki ve yine aynalı tonozla örtülen derslik, cami dış avlusuna ve sokak cephesine açılan dörder pencere ile kuzeydoğudaki iki pencereden aydınlanır (Şekil 5.167). Dersliğin kuzeydoğu duvarındaki pencereler arasında bir niş, güneybatı duvarında ise kitap dolaplarının nişi yer alır. Dersliğin üst örtüsünün dışında yer alan baca, kuzeydoğu duvarındaki bu nişin ocak olarak kullanıldığını göstermektedir.[204]

Dıştan bakıldığında pencereler, tuğlayla örülmüş sivri kemerli alınlıkları olan dikdörtgen söveli ve lokma şebekeli pencerelerdir ve her iki cephedeki pencereler de birbirinin eşidir. Cephelerin iki sıra kirpi saçakla sonlandığı ve bunun üzerinde kurşun örtünün yer aldığı görülmektedir. Kuzeybatı cephenin solunda, saçak seviyesinin hemen altında bir kuş evi yer almaktadır.

Mektebin 40 öğrenci kapasiteli olduğu vakfiyedeki "mekteb-i mezkûrda ta'allüm iden kırk nefer sıbyân" ifadesinden anlaşılmaktadır (VGMA, defter no: 1640, s.40). 1913 tarihli bir müfettiş defterine göreyse Valide-i Cedid Mektebi 25 öğrencinin

[204] İmam lojmanı olarak kullanıldığı için içine girilemeyen ve fotoğraflarına ulaşılamayan yapıyla ilgili bilgiler, Avunduk Mimarlık tarafından hazırlanan restorasyon projesi raporundan ve rölövelerden edinilmiştir. Bkz. Avunduk, 2005.

okuduğu fevkani bir dershaneden ibarettir (Yavuztürk, 2009, c.II, s.557).[205] Mektep günümüzde imam lojmanı olarak kullanılmaktadır.

Mahyacı odası

Sıbyan mektebinin alt katında, avlu tarafından bakıldığında giriş kapısının sağında kalan dikdörtgen planlı bölüm mahyacı odasıdır. Sivri tonozlu dehliz içinden açılan basık kemerli bir kapıdan giriş yapılan mahyacı odası, avlu yönünde açılan dikdörtgen bir pencere ile cadde yönünde açılan daha küçük boyutlu ve yüksek seviyedeki ikinci bir pencereden aydınlanır. Kuzeydoğu duvarında iki adet dolap nişi yer almaktadır. Günümüzde dükkân olarak kullanılmaktadır.

Sarnıç

Külliyenin güney köşesinde yer alan kapalı sarnıç, dış avludan bakıldığında dikdörtgen biçiminde görünse de çatı seviyesi güneydoğu yönde komşu binaların üzerine üçgen biçiminde taşarak düzensiz bir beşgen biçimini alır. Sıbyan mektebinde olduğu gibi üç sıra tuğla bir sıra kesme küfeki taşı düzenindeki almaşık duvar örgüsüne sahip, masif ve kuzeydoğu cephesindeki dörtgen şeklindeki bir açıklık dışında sağır duvarlı bir yapıdır. Avlunun sağır dış duvarlarına bitişik olan yapı bu duvarların yaklaşık iki katı yüksekliktedir. Kurşun taklidi sıvayla örtülü çatıya geçiş seviyesinde iki sıra kirpi saçak uygulanmıştır. Üstten kırma çatılı olarak görülen yapının içte tonozla örtülü olduğu tahmin edilmektedir (Şekil 5.232).

Şekil 5.232 : Külliyenin güney köşesinde yer alan sarnıç.

[205] Mektebin evkâf-ı mabutadan olduğu; muallim-i evvelin 100, muallim-i saninin 104,5, hat mualliminin 94,5, hademenin 50 kuruş maaş aldığı ve tüm bu personelin erkek olduğu aynı kaynakta belirtilmektedir.

Gasilhane

Sarnıcın kuzey batısında, dış avlu duvarlarının ardında ve külliyenin batıdaki ikinci çeşmesinin gerisinde, cenaze namazından önce tabutların bekletilmesi ve cenazelerin yıkanması için kullanılan gasilhane yer alır. Şekil 5.162 ve Şekil 5.163'teki haritalarda, batıdaki çeşmenin gerisindeki su haznesi olarak algılanmaktadır. Özgün halinde buranın çeşmenin su haznesi olarak kullanıldığı, sonradan bir kapı açılarak gasilhane haline getirilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Dıştan bakıldığında yalnızca dış avluya açılan kapısı, bu kapının sağ üstünde yer alan dikdörtgen pencere ve kurşun taklidi sıvayla kaplı çatısı görülen yapı içten dikdörtgen planlıdır, ancak gerçekte bir yamuk biçimindedir. Basık kemerli bir kapıyla girilen iç hacmi bir beşik tonoz örter. Doğudaki duvarın kuzey duvarıyla birleştiği noktada dıştan dikdörtgen biçiminde görülen basık kemerli pencere yer alır. Kapının iç tarafında, daha yüksek seviyede iki basık kemer daha olduğu görülmektedir. Günümüzde caminin ısıtma merkezi olarak kullanılmaktadır (Şekil 5.233).

Şekil 5.233 : Külliyenin batısındaki çeşmenin gerisinde kalan gasilhane.

Tuvaletler

Tuvaletler, külliyenin batı köşesine ve dış avlu duvarları üzerine yerleşmiştir. Şekil 5.174'teki sağır dış duvarların hemen içinde ve köşe yapan bu duvarlar boyunca L biçiminde bir koridor etrafına sıralanan, özgün durumda beşik tonozla örtülü 13 adet tuvalet mevcuttur (Şekil 5.234). Günümüzde bu koridora yalnızca sıbyan mektebinin altındaki ana girişin yanındaki basık kemerli kapıdan girilebilmektedir. Oysa özgün durumunda L biçimindeki koridorun diğer ucunda da basık kemerli bir giriş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sağır avlu duvarının sıbyan mektebinin kuzeybatı cephesine

doğru açı yapmasıyla oluşan üçgen bölümde de girişi sıbyan mektebinden sağlanan 3 tuvalet daha vardır.

Şekil 5.234 : Külliyenin batı köşesindeki tuvaletlerin güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan koridoru.

Yangın havuzu

L biçiminde konumlanan tuvaletlerin iç tarafında, L'yi bir dikdörtgene tamamlayacak şekilde konumlanan (Şekil 5.160) yangın havuzu dikdörtgen biçimindedir (Şekil 5.235). İki sıra tuğla ve bir sıra taş biçimdeki almaşık duvar örgüsüne sahip yapının ortası boş ve üstü açıktır. Kuzeydoğu cephesinde bir, güneydoğu cephesinde iki adet yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Güneydoğu cephedeki nişlerden soldaki sonradan açılarak buraya bir kapı yerleştirilmiştir.

Şekil 5.235 : Tuvaletlerin bitişiğindeki yangın havuzu.

Abdest muslukları

Külliyenin dış avlusunun kuzeybatı sınırlarını oluşturan ve dışarıdan dükkânlarla sınırlanan duvar boyunca abdest muslukları yer almaktadır. Sıbyan mektebinin altında kalan mahyacı odasının kuzeydoğusundan başlayan ve arasta kapısına kadar sıralanan abdest musluklarının sayısı 34'tür (Şekil 5.236). Bu musluklardan her birinin ayna taşında, kesme küfeki taşı üzerine dışbükey silmeler biçiminde işlenmiş, dikdörtgen çerçevenin içine alınmış eşeksırtı kemer deseni vardır. Abdest musluklarının bulunduğu alanın geri kalanındaki fayanslar, oturma yerleri ve üstündeki ahşap sundurma özgünlüğü olmayan geç dönem ekleridir. Bu musluklarla mahyacı odasının girişinin arasında, mermer hazneli bir su deposundan suyu sağlananve metal bir baraka şeklinde sonradan yapılan bir bölüm de kadınların abdest alma yeridir.

Şekil 5.236 : Caminin abdest muslukları.

Dükkânlar

Vakfiyede yer alan, camiyle imaret yakınında "kaviyyü'l-bünyâdrâsihu'l-evtâd dokuz bâb kârgîr dükkânlar" ifadesi sağlam inşa edilmiş ve temeli kuvvetli kazıklara sahip dokuz dükkândan söz etmektedir (VGMA, defter no: 1640, s.35). Günümüzde bunlardan yedisi, caminin kuzey avlu duvarının dışında, imaretin karşısında, mahyacı

odasının yanından doğu avlu duvarı hizasına kadar yan yana sıralanmışlardır (Şekil 5.237). Eski haritalarda görülen (Şekil 5.163) Üsküdar bedesteninin sıra dükkânlarının devamı şeklindeki bu yedi dükkânın külliyenin bu bölümüne bir arasta havası kattığı düşünülebilir.[206] Diğer iki dükkânın imaretin bitişiğinde ve Balaban Caddesi üzerinde yer alan, harap durumdaki, mülkiyetinin kime ait olduğu tespit edilemeyen ve içine girilemeyen yapılar olduğu tahmin edilmektedir (Şekil 5.238). Söz konusu iki dükkânın günümüze ulaşmamış olması da ihtimal dahilindedir.

Şekil 5.237 : Külliyenin dükkânları.

Şekil 5.238 : Külliyedeki imaretin bitişiğinde ve Sîneperver Valide Sultan Çeşmesi'nin yanında yer alan yapılar.

[206] Arseven, (1955, s.401) bu dükkânlardan arasta ifadesiyle bahseder.

Üç sıra tuğla ve bir sıra taştan oluşan almaşık duvar örgüsüne sahip dükkân sırası, üç sıra kirpi saçakla sonlanmaktadır. Kısa kenarı dışa dönük dikdörtgen biçimindeki dükkânlardan ilk altısı beşik tonozla örtülüdür (Şekil 5.239). Genişlikleri dükkânın eni kadar olan kemerlerin altından dükkânlara giriş sağlanmakta ve bu, mekânların özgün durumunda yarı açık olduğunu göstermektedir. Köşedeki yedinci dükkân diğerlerinden daha geniş ve iki yöne cephelidir. Her iki yönde de cephenin genişliğine eşit bir açıklığa sahip kemerler, dışarıyla iletişimi sağladıkları gibi üstündeki aynalı tonozu da taşırlar.

Şekil 5.239 : Külliyedeki dükkân sıralarında yer alan beşik tonozla örtülü altı dükkândan birinin içten görünümü.

Günümüzde otobüs firmalarının yazıhanesi olarak kullanılan bu dükkânların ara katlar yapılarak, bölünerek ve özgün dokusunun üzerine beton harçlı sıva, fayans vb. kaplanarak kötü bir biçimde kullanıldığı tespit edilmiştir. Alt kat hizası camekânla kapatılmış, üst kata denk gelen kemerlerin içi örülmüş ve birer dikdörtgen pencere açılmıştır. Bu dükkânların tonozları dıştan beton harcıyla sıvanmıştır. Çay ocağı ve büfe olarak kullanılan köşedeki dükkânın dıştan görünen Marsilya tipi kiremitlerle kaplı kırma çatısı özgün değildir.

Vakfa bağlı diğer iki dükkân olduğu tahmin edilen imaret avlusuna bitişik yapıların taş ve tuğla almaşık örgüye sahip cepheleri güneybatıya dönüktür. Şekil 5.163'deki Pervititch haritasına göre tonozla örtülü olduğu görülen dükkânlardan kuzeybatıdakinin daha dar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer sıra dükkânlar gibi dükkânın eni genişliğinde bir kemerle girilen bu dükkânda da kemerin içinin

doldurularak dikdörtgen bir pencere açıldığı görülmekte ve alttaki sonradan eklenen kepenkli giriş nedeniyle de bir ara kat yapıldığı tahmin edilmektedir (Şekil 5.238). Güneydoğudaki dükkânın cephesinde ise en altta basık kemerli bir kapı, onun üzerinde sivri kemerli, içi doldurulmuş ve alt bölümünde dikdörtgen biçiminde bir açıklık olan bir pencere yeri, saçağın hemen altında ise yuvarlak kemerli küçük bir pencere görülmektedir. İki sıra kirpi saçakla cepheden ayrılan çatının özgün örtüsünün ne olduğu anlaşılamamaktadır.

İmaret

İmaret, külliyenin diğer birimlerinden ayrı olarak Balaban Caddesi'nin karşısında ve deniz tarafında yer almaktadır (Şekil 5.240). Yukarıda görüldüğü gibi, caminin 6 Mart 1711'deki açılışında, eksik kısımları olmasına rağmen açılışı yapılan imaretin kazanlarında pişirilip hazırlanan bol miktarda pilav, zerde ve fırında pişirilen fodula ile kesilen kurbanlar ilk gün Müslüman fakirlere dağıtılarak ziyafet verilmiştir. İmaretin eksiklerinin tamamlanarak ekmek ve çorba dağıtımına başlaması ise Rebiülahir 1123 başlarında (M. Mayıs 1711) gerçekleşmiştir (Neftçi, 2010, 155-156).

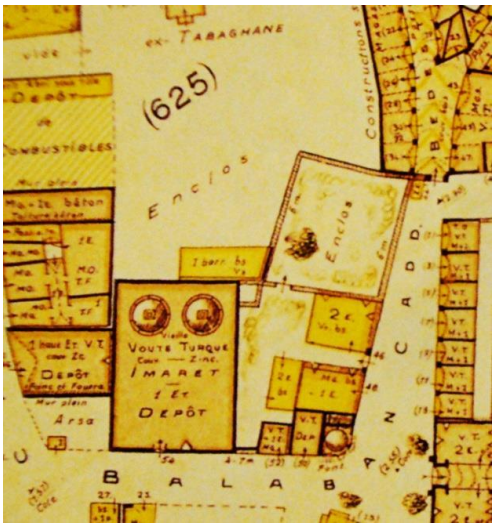

Şekil 5.240 : Külliyedeki imaretin kuzeybatıdan görünümü.

3 Temmuz 1711 tarihli vakfiyesine göre imaretin toplam 34 çalışanı vardır (VGMA, defter no: 1640, s.27-45). TSMA'daki tarihsiz bir belgede (TSMA E. 0101 0002 015), Gülnuş Sultan'ın vakfiyesinde ve vasiyetnamesinde belirtilen bir şartta görüldüğü gibi (Bkz. Ek A.9 ve Bölüm 4.2.4),Üsküdar'da inşa ettirilen imarette pişen yemeğe ve ekmeğe düzen verildiği, bundan cami görevlileri ve ulemasıyla birlikte ihtiyaç sahiplerinden oluşan 457'den fazla kişinin defter ile 15 gündür günde iki

vakit çorba ve fodula aldığı, bir araya gelinen özel gecelerde de pilav ve zerde verildiği, valide sultana ve oğluna hayır dualar edildiği görülmektedir.

Önce 1909'da yayınlanan bir nizamnameyle, daha sonra 1924'te medreselerle birlikte imaretlerin de etkinliğine son verilmesiyle yapı işlevini yitirmiştir (Sürmen, 2005, s.18). Çevredeki yaşlı bireylerle yapılan görüşmelerde, 50 yıl kadar önce içindeki kazanların çıkarılmasından sonra özel şahıslarca kiralanıp başka işlevler için kullanılmıştır. 1965-70 arasında bir restorasyon geçiren yapı (Haskan, 2001, c.2, s.991) bir süre depo olarak kullanılmıştır.[207] Önündeki panoya göre 2004 yılında başlayan restorasyon nedeniyle Nisan 2013 itibariyle hâlâ kapalıdır.

Şekil 5.241 : 1934 tarihli Pervititch Sigorta Haritası'nda Üsküdar Yeni Valide Camisi İmareti, (Pervititch, 2000, s.24).

Pervititch Sigorta Haritası'nda (Şekil 5.241) 1934 yılındaki vaziyet planı görülen yapının avlusuna, caminin batı avlu duvarına bitişik dükkânların karşısındaki kapıdan girilmektedir. Bu avlunun bitişiğinde ve sağında, buradan bir kapıyla girilen, yüksek duvarlarla çevrili başka bir avlu olduğu Pervititch haritasından ve günümüzdeki duvar bakiyelerinden anlaşılmaktadır (Şekil 5.242). İşlevi belirlenemeyen ve imaretin bir parçası olup olmadığı anlaşılamayan bu bölümün "Muytab Hanı" olduğu ve imaretle birlikte yaptırıldığı kaynak gösterilmeksizin önerilmiştir (Haskan, 2001, c.2, s.991). Bu bölümün kuzeyinde önceleri tabakhanenin ve kuzeydoğu ucuna bitişik olarak bedesten dükkânlarının olduğu anlaşılmaktadır (Pervititch, 2000, s.24). Aynı haritada, imaret avlusuna dışarıdan

[207] Bu süreci belgeleyen Koruma Kurulu Arşivi'ndeki fotoğraflar için bkz. Kalafat, 2011, fotoğraf: 185-196.

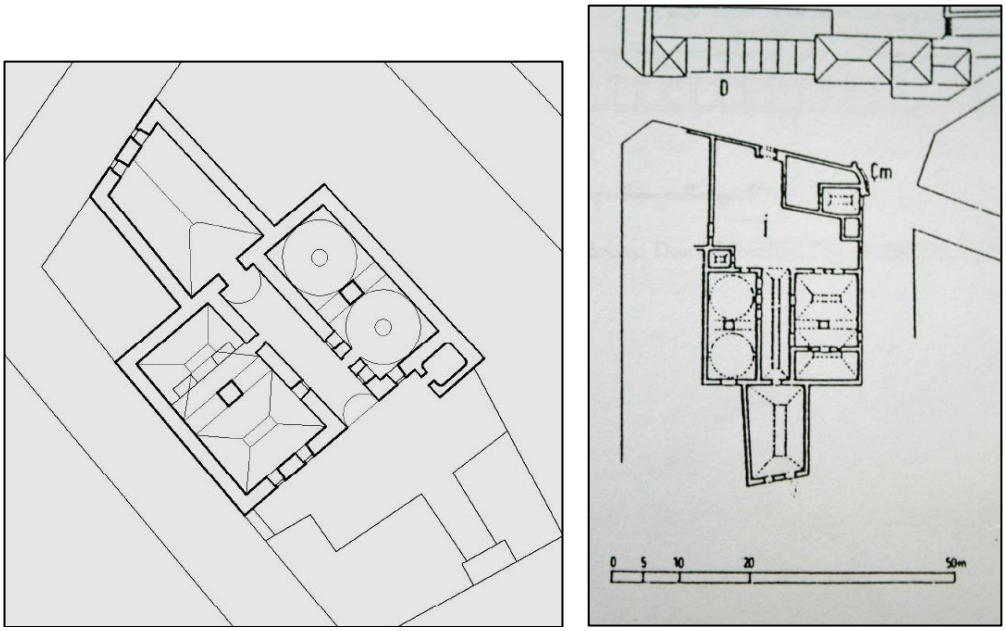
girince sağda ve solda ahşap yapılar olduğu görülmektedir. Yine kaynak gösterilmeksizin, avlu kapısının solundaki kâgir binanın imarete nezaret edenlere meşruta olarak verildiği belirtilmiştir (Haskan, 2001, c.2, s.991). Günümüzde bu yapıların yanına bir dizi betonarme ek yapıldığı görülmüştür. Avlunun güneydoğu ucundaysa 18. yy sonunda inşa edilen Sineperver Valide Sultan Çeşmesi (Barışta, 1994a, c.7, s.10) ve bitişiğinde yukarıda görüldüğü gibi vakıf dükkânları olduğu düşünülen iki yapı yer alır (Şekil 5.238).

Şekil 5.242 : İmaretin avlu duvarında görülen duvar bakiyesi.

Bu avlunun kuzeybatısında, imaret birimleri yer alır (Şekil 5.243). Osmanlı imaretlerinde genel olarak mutfak, fırın, erzak depoları (kiler ve ambar), yemekhane ve müstahdem koğuşları bulunur (Tanman, 1994, c.4, s.164-166). Üsküdar Yeni Valide İmareti'nin Şekil 5.243'teki planları incelendiğinde avludan girilen yüksek tonozlu koridorun (Şekil 5.244) sağındaki birimin mutfak, solundaki birimin fırın olduğu anlaşılmakta, tam karşıdaki birimin ise kiler olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölüm çok az sayıda pencereden az ışık aldığı için önerildiği gibi yemek salonu olamaz (Kalafat, 2011, s.91; Şahin, 2009, s.148). Yemekhane işlevi için özgün durumu bilinmeyen avlunun kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Koridorun sonundaki kiler olduğu düşünülen birimin deniz tarafına, Balaban İskelesi'ne bakan cephesinde açılan kapıdan erzak alımının yapıldığı, malzemelerin burada depolandığı tahmin edilmektedir. Fırın bölümünde, yüksek bacalı ocakların bulunduğu birimin yanındaki alanın ekmeğin hazırlandığı hamurhane (Sürmen, 2005, s.19) olarak

kullanıldığı tahmin edilmektedir. Mutfak birimine bitişik ve girişi avludan olan bölüm ise tuvalet değil (Kalafat, 2011, s.91), odunluk olmalıdır.

Şekil 5.243 : a. Üsküdar Yeni Valide İmareti planı, (Şahin, 2009, s.146)
b. Yeni Valide Külliyesi planında imaret detayı, (Erol Canca, 1999, plan 2)

Şekil 5.244 : İmaret avlusundan imaretin giriş cephesine bakış. Sağda mutfaklar, solda fırın yer almaktadır.

Sonradan geçirdiği onarımlardan kaynaklandığı düşünülen yer yer birbirinden farklı duvar işçiliğine sahip imaret, iki ya da üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taş düzenindeki almaşık duvar örgüsüne sahiptir. Yapıdaki tüm kemerlerde yalnızca tuğla ve derz kullanılmış, pencereler ise düz atkılı ve taş söveli olarak yapılmış, bazılarının

üzerinde tuğla tahfif kemerleri kullanılmıştır. Yine yapının tüm saçaklarında iki sıra kirpi saçak kullanılmış ve üst örtü özgün durumunun da böyle olduğu düşünülerek tamamen kurşunla kaplanmıştır. Avlunun camiye bakan güneydoğu duvarının belli bir seviyeden itibaren yeniden inşa edildiği, kuzeydoğu duvarının üzerindeki kapı ve pencerelerin de sonradan açıldığı erken tarihli fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Haskan, 2001, c.2, s.990-991). Yapıdaki tüm kapı kanatları sonradan yapılmış demir kapılardır. Yapının tüm üst örtüsü kurşunla kaplanmıştır.

Yapının bulunduğu adanın güney tarafına inşa edilen dükkânlar ve Sîneperver Valide Sultan Çeşmesi nedeniyle L şeklinde olan imaret avlusuna üç yönde açılan kapılardan giriş sağlanmaktadır. Sağır güneydoğu duvarında açılan basık kemerli kapının, camiye dönük olması nedeniyle ana giriş kapısı olduğu düşünülmektedir. Yine bu kapının kemerinin üzerinde kitabe yerleştirilmek üzere açıldığı düşünülen, ancak boş olan bölüm bu savı desteklemektedir. Ancak kapının malzemesi, yine sonraki restorasyonların bir ürünü olduğunu düşündürmektedir. Bu kapıda bezeme öğesi olarak yalnızca kilit taşının üzerinde gülbezek bulunmaktadır. Lokma demir kapı kanatlarının genişliğine eşit bir derinliğe sahip kapının avlu içine bakan tarafında da aynı yerlerde kitabe yeri ve gülbezek motifi bulunmaktadır. Ancak bu kez kemer taşları almaşık duvar örgüsünün üzerinden başlamaktadır.

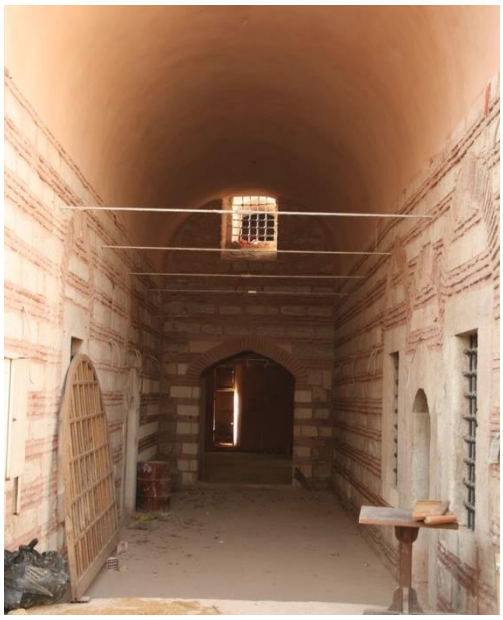
İmaret avlusunun diğer girişi, kuzeydoğu yönünde ve imaret birimlerine yakın taraftadır. Bu kapı içten ve dıştan diğer kapıya eştir, ancak derinliği daha azdır. Kapının yer aldığı duvarın üzerinde, kapının güneydoğusunda düz atkılı, lokma demir parmaklıklı ve üstünde tahfif kemeri olan iki pencere bulunmaktadır. Avlunun sonradan açıldığı düşünülen üçüncü kapısı, güneybatı yönündedir (Şekil 5.245). Bu yöndeki duvar işçiliğinin düzensizliği, alçak ve basık tuğla kemerli bu kapının, hemen yanındaki içi örülerek doldurulmuş kapıya alternatif olarak açılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Şekil 5.245 : Avlunun güneybatı köşesinde sonradan açıldığı düşünülen kapı, solda külliyenin dükkânlarından biri olduğu düşünülen yapının duvarları, sağda imaretin fırını.

İmaret avlusunun kuzeybatısında yer alan imaret birimlerine, camiye dönük cephenin ortasındaki tonozlu koridordan ulaşılır (Şekil 5.244). İki yanında çörtenler bulunan bu yüksek tonozun solunda, ikisi aşağı seviyede, üstü tahfif kemerli ve büyük, biri saçak seviyesinin hemen altında ve küçük toplam üç pencere fırın birimine açılırken, sağda mutfak birimine ait tuğla tahfif kemerli bir pencere yer almaktadır. Bu cephenin sağında, odunluk olduğu düşünülen, ancak günümüzde içine tuvalet taşı yerleştirilmiş bölüm yer alır. Dikdörtgen planlı ve diğer imaret birimlerine göre daha alçak bu bölüme yine alçak bir sivri kemerli kapıdan geçilerek girilmektedir. Bu kemerin hizasında ve saçak seviyesinin hemen altında küçük, dikdörtgen bir pencere açılmıştır.

Tonozlu koridorun giriş tarafından bakıldığında (Şekil 5.246) sağda mutfak birimine ait tuğla tahfif kemerli ve taş söveli iki pencerenin arasında basık kemerli ve yine tuğla tahfif kemerli kapı yer alır. Tam karşıda, kiler/ambar birimine girişi sağlayan sivri kemerli bir kapı ve onun üzerinde, tonozun hemen altında lokma demir parmaklıklı dikdörtgen aydınlık penceresi yer alır. Solda ise fırın birimine açılan tuğla tahfif kemerli ve taş söveli pencere ile yine tuğla tahfif kemerli kapı bulunmaktadır.

Şekil 5.246 : İmaretin avludan girilen tonozlu koridorunun sağında mutfak kapısı ve pencereleri, solunda fırın kapısı ve pencereleri, karşısında kiler/ambar birimi yer almaktadır.

Mutfak, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yan yana yer alan fenerli iki kubbeyle örtülüdür. Mutfağın ortasında yer alan serbest bir ayak ve mutfak duvarlarına oturan iki kemerle birbirinden ayrılan kubbelerin geçiş öğeleri pandantiftir. Yukarıda yönleri ve özellikleri belirtilen pencerelerin tümü, güneydoğudaki kubbeli birime açılır ve mutfağın kuzeydoğu duvarı sağırdır. Kubbelerin üzerindeki altı yüzlü fenerlerin her yüzünde yuvarlak kemerli açıklıklar vardır (Şekil 5.247). Bunların üzerinde de yivli bir kubbe yer alır.

Şekil 5.247: İmaretin üst örtüsünün dıştan görünümü. Ön planda fırının bacaları, arka planda mutfağın fenerli kubbeleri.

İmaretin kuzeybatı ucunda yer alan kiler/ambar birimi, kuzeybatıdaki duvarının güneydoğudaki duvarına paralel olmayışı nedeniyle ortaya çıkan trapezoid biçimiyle dikkat çekmektedir. Düzgün olmayan bir beşik tonozla örtülü bu birimin sağır güneybatı ve kuzeydoğu cepheleriyle kuzeybatı cephesi geride kırma çatı olduğunu düşündürecek şekilde üçgen biçiminde sonlanmaktadır (Şekil 5.240). Kuzeybatı cephesinde alt seviyede sağda düz atkılı bir kapı ve solunda düz atkılı ve tuğla tahfif kemerli bir pencere, ikisinin arasında ve üstte ise aynı biçimde ikinci bir pencere yer almaktadır. Cephenin iki ucunda iki çörten ve ortadaki pencerenin iki yanında işlevleri bilinmeyen dörtgen nişler vardır. Bu birimin diğer bir ışık kaynağı ise güneydoğu uçta, tonozun hemen altında yer alan dikdörtgen kesitli penceredir.

Fırın, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yan yana yer alan iki aynalı tonozla örtülmüştür. Fırının ortasında yer alan serbest bir ayak ve fırının duvarlarına oturan iki kemerle birbirinden ayrılan tonozlu birimlerden kuzeybatıdakinde fırın ocakların yer alırken diğer birimin hamurhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Şekil 5.248). Yan yana beş tane olan ve tuğla kemerlerin gerisinde yer alan ocakların en büyük ikisinin üzerinde bacalar yer alır. Kesitleri daralarak yükselen tuğlayla örülmüş bacalar, kurşunla örtülü tonozun üstünde devam ettikten sonra kesik piramit biçiminde sonlanır (Şekil 5.247). Koridordan mutfağa giriş kapısının tam karşısında, dışarıya açılan basık kemerli bir kapı daha vardır. Bu kapının üzerinde de tuğla tahfif kemerli ve taş söveli bir pencere yer alır. Güneydoğudaki diğer birimin güneybatısında ve tonozun eteğinde dikdörtgen biçimli küçük bir pencere daha açılmıştır. Avluya bakan ve yukarıda betimlenen üç pencere de yine güneydoğu duvarı üzerindedir.

Şekil 5.248 : İmaretin fırın biriminin içten görünümü.

Su yolu

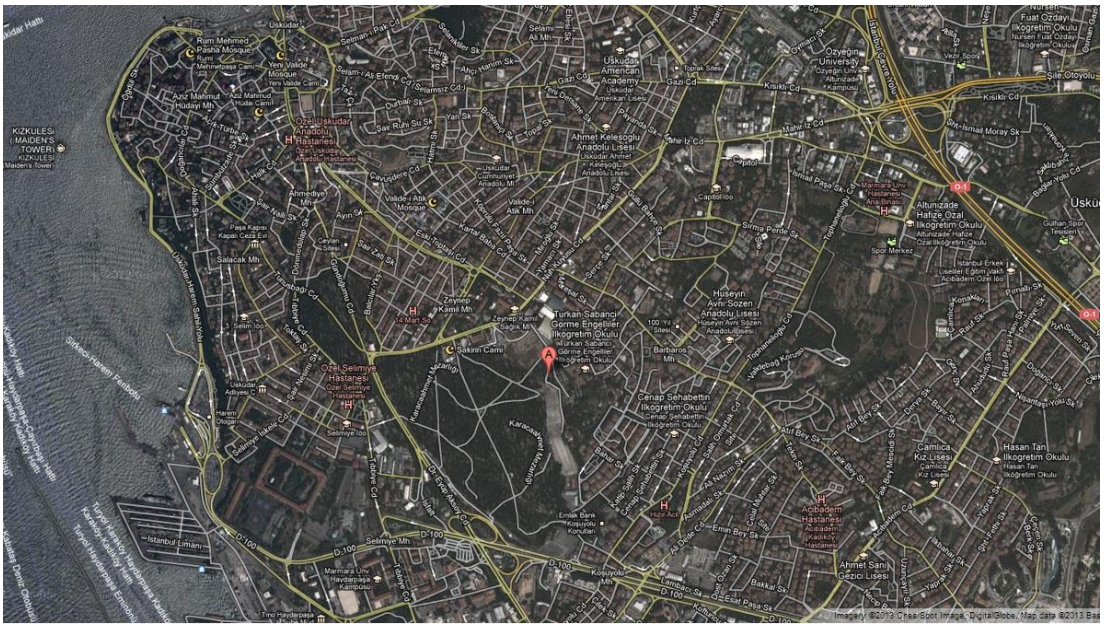
Gülnuş Sultan'ın Üsküdar Külliyesi'yle ilgili dördüncü vakfiyesine göre, Üsküdar arazisi nahiyelerinden ve yerin derinliklerinden çıkarılan su, kanallar ile taşınarak caminin şadırvanına, abdest musluklarına, tuvaletlerine, çeşmelerine, sebile ve imarete pay edilmiştir (VGMA, defter no: 1640, s.35). Dolayısıyla Gülnuş Sultan, Üsküdar'daki külliyesini yaptırırken su ihtiyacını da düşünmüş ve buna paralel olarak altyapı çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Ancak yerinde yapılan incelemeler sırasında aşağıda güzergâhı verilen suyolu tespit edilmeye çalışılsa da ilgili dönemden kalan herhangi bir yapıya ya da ize rastlanmamıştır. Bu durumda, arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklar üzerinden külliyenin su yolunun açılması ve buna yapılan eklerle ilgili verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

TSMA'daki tarihsiz bir belgeye göre Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki hayratına gereken su yolları için, su nazırı, bölükbaşıları ve diğer bilirkişiler tarafından bir keşif yapılmış; Haydarpaşa Bahçesi suyu musluğundan cami yakınındaki su haznesine kadarki mesafe ölçülerek yapılacak masrafın tahminen 11.069 kuruş ve 70 akçe olacağı mühürlü keşif defterine işlenmiştir (TSMA E. 0101 002 036).[208]

BOA'daki 10 Recep 1122 (M. 4 Eylül 1710) tarihli bir belge (BOA İE.EV. 50 5600), Gülnuş Sultan'ın Üsküdar su yolları hakkında bilgi verebilecek bir belgedir, ancak belge onarımda olduğu için ayrıntılarına ulaşılamamıştır. Valide Sultan'ın Üsküdar'daki evkafına isale için Seyyid Ahmed Deresi ve Kavakdere'de kimlikleri belirli kişilerin bağlarında açılan su bacaları ve sökülen kütüklerin bedeli olan akçenin sahiplerine teslim olunduğuna dair belge özetinden anlaşıldığına göre, külliyenin su yolu Seyid Ahmet Deresi ve Kavakdere'den geçmektedir (Şekil 5.249).

Fındıklılı Mehmet Ağa'nın "Nusretname"de yazdığına göreyse "Caminin suları Büyük Çamlıca yöresinde açılmış bulunan harklardan getirilmişti. Ancak, bunların geçtiği yerler kıraç topraklar olduğundan su geçtiği yol boyunca azalmakta ve caminin ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Bunun üzerine padişahın müsaadesiyle Gafurî Tekkesi'nin suyu, ana boruya aktarıldı ve böylece hem camiyi, hem de Üsküdar semtini bol suya kavuşturacak yerinde bir tedbir alınmış oldu." (Silahdar, 1962, c.II, s.269)

[208] Transkripsiyonu için bkz. Akbulut, 2003, s.294.

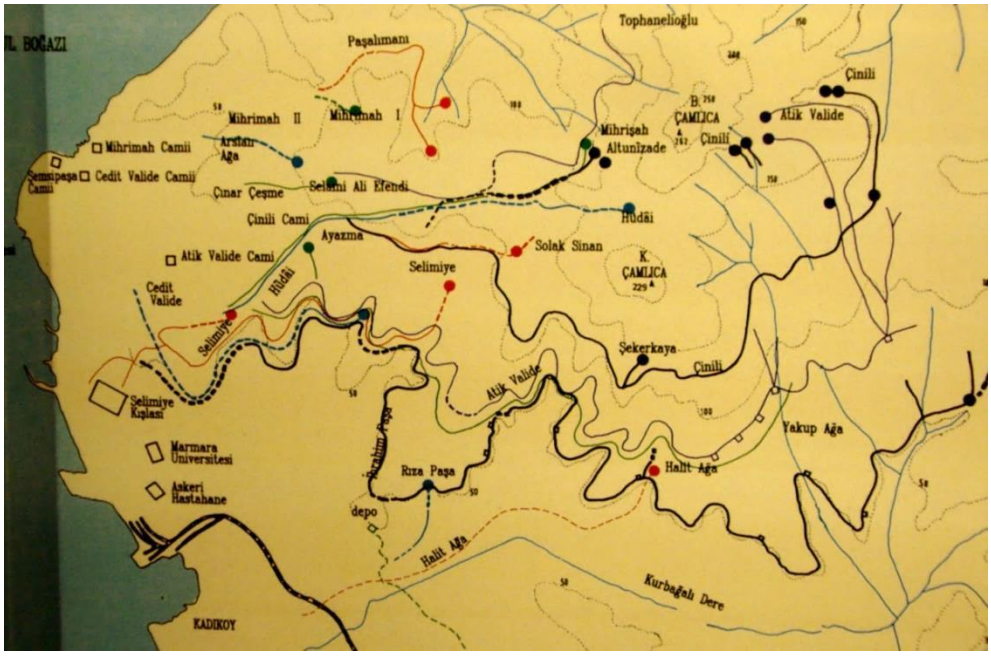
Şekil 5.249 : Üsküdar'da Seyit Ahmet Deresi'nin aktığı mecra, günümüzde Karacaahmet Mezarlığı'nın yanındaki bir sokağa adını vermiştir, (Url-3).

Saadi Nirven'e göre Gülnuş Emetullah Sultan adına 1121 (M. 1709) yılında Üsküdar Yeni Cami için toplatılan bu su Validebağı'nda Sultan Abdülaziz'in av köşkünün önünden çıkıp Validebağı, Koruluk ve Seyyid Ahmet Deresi yanından galeri içinde akarak Karacaahmet Mezarlığı'ndan geçer ve İnadiye Tekkesi karşısındaki maslağına varır. Burada galerisi boru haline gelen su bu maslaktan çıkıp Gündoğumu ve Hakimiyet-i Milliye caddelerinden geçerek Yeni Cami'ye su verir; bu geçişinde İnadiye çeşmelerine, Ahmediye Camisi ve sebiline, Yeni Cami müştemilatına da su dağıtır (Nirven, 1946, s.223).

Suyun kaynağı olarak gösterilen yer günümüzde İSKİ Üsküdar Şube Müdürlüğü'dür ve yine bir su toplama ve dağıtım merkezidir. İnadiye Tekkesi karşısında bulunduğu belirtilen maslağın ise günümüze ulaşmadığı yerinde yapılan incelemede tespit edilmiştir. Kâzım Çeçen, İsmail Remzi'den aktararak onun 1930 tarihli haritasında İnadiye Mahallesi'ne kadar olan isale hattının çizildiğini, uzunluğunun 2300 m galeri, 600 m künk olmak üzere toplam 2900 m verildiğini, eski debisinin 2 lüle, 1930'daki debisinin ise 1 masura, inşa tarihinin 1121 (M. 1709) olduğunu ifade eder. İnadiye'den itibaren 1200 m künklü dağıtım hattı ile beraber toplam uzunluğu 3500 m olur (Çeçen, 1999, s.216-217). Yine Kâzım Çeçen, vakıf defterinde vâkıfı Gülnuş Emetullah Sultan olan çeşme vb. tesisleri ve aldıkları su miktarını ve suyolunun haritasını (Şekil 5.250, Şekil 5.251) vermiştir (Çeçen, 1991a, s.70-71).

Şekil 5.250 : Kâzım Çeçen'in hazırladığı haritada Üsküdar suyolları içinde yeşil renkle gösterilen Gülnuş Valide Sultan Suyolu, (Çeçen, 1999).

Şekil 5.251 : Kâzım Çeçen'in hazırladığı haritada Üsküdar suyolları içinde mavi renkle ve kesikli çizgiyle gösterilen Gülnuş Valide Sultan Suyolu'nun kaynağından Karacaahmet Mezarlığı çıkışına kadarki galeri olarak uzanan kısmı, (Çeçen, 1999).

Özetle, yukarıda ele alınan belgelerle Kâzım Çeçen'in haritası karşılaştırıldığında Cedid Valide su yolunun Seyit Ahmet Deresi civarından geçtiği görülmektedir.

Nusretnâme'de geçen Gafuri Tekkesi suyuyla kastedilenin 1610'da inşa edilen Aziz Mahmud Hüdai su yolu olduğu ve Hüdai ve Cedid Valide suyollarının Karacaahmet Mezarlığı'nda kesiştiği düşünülecek olursa (Çeçen, 1999, ek haritalar), bu noktada Hüdai suyundan Cedid Valide su yoluna ek yapıldığı varsayılabilir.

10 Zilkade 1126 (M. 17 Kasım 1714) tarihli, III. Ahmet tuğralı mülkname, Gülnuş Sultan tarafından Üsküdar'da yaptırılan cami, imaret, çeşme ve sebilde kullanılan suyun ihtiyacı karşılamaması üzerine Çamlıca'da, Üçpınar olarak bilinen ve III. Ahmet'e ait olan kaynaktan iki masura suyun Valide Sultan'ın söz konusu hayratı için tahsis edilmesine ilişkindir.[209] BOA'daki 14 Zilkade 1127 (M. 11 Kasım 1715) tarihli bir belge (BOA İE. EV. 54 5948), Üsküdar'daki Valide Sultan Camisi'nin suyuna padişah fermanıyla yapılan söz konusu ekin masraflarını içeren bir inşaat defteridir. Ancak bu belge onarımda olduğu için defterin içeriğine ulaşılamamıştır. Fakat belgenin tarihine bakıldığında, Çamlıca'daki Üçpınar mevkiinden getirilen iki masura suyun camiye aktarılması çalışmasının bir yıl kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.

Arşiv belgeleri ışığında külliyenin Gülnuş Sultan sonrası gelişimi ve onarımları

BOA'da Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'yle ilgili belgelerin büyük bir bölümü, Gülnuş Sultan sonrasındaki dönemlerde gerçekleştirilen onarımlara ilişkin belgelerdir. Tespit edilen belgeler kronolojik olarak sıralanmıştır. Başta külliye öğelerine, daha sonraysa su yollarının onarımına ilişkin belgeler listelenmiştir.

BOA'daki tahminen H. 1223 yılı sonuna (M. 1808/9) tarihlenen bir belgede (BOA HAT 1507 41) Üsküdar'daki Cedid Valide Sultan Camisi'nin dört tarafında, kubbesinde ve şadırvanında zaman içinde kırılıp harap olmuş cam ve çerçevelerin ve tamire muhtaç bazı yerlerin masrafı olan 1200 kuruşun Haremeyn Hazinesi'nden ödenerek vakıf adına masraf kaydedilmesi emredilmektedir.

16 Zilhicce 1240 (M. 1 Ağustos 1825) tarihli bir belge (BOA HAT 1567 15) Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi evkaftan Üsküdar'daki Cedid Valide Sultan Camisi'nin ve hünkâr mahfilinin bazı mahallerinin tamiri ve perdelerinin yenilenmesiyle ilgilidir. Müfredat defterindeki masraflar gereği 2419 kuruşluk toplamın Haremeyn hazinesinden karşılanması bir hatt-ı şerifle emredilmektedir.

[209] Türk İslam Eserleri Müzesi, no. 2386'dan aktaran Nadir, 1986, s.109.

Tahmini olarak 29 Zilhicce 1255'e (M. 4 Mart 1840) tarihlenen bir başka hatt-ı hümayun (BOA HAT 1629 112) yine Üsküdar'daki Cedid Valide Sultan Camisi'nin tamire ihtiyaç duyan yerlerinin müfredat defterine göre masraflarının bedeli olan 1989,5 kuruşun Haremeyn hazinesinden karşılanmasını emretmektedir.

5 Cemaziyelahir 1310 (M. 25 Aralık 1892) tarihli bir belgeye göre, Üsküdar Cedid Valide Sultan Camisi'nin müştemilatının bazı mahallerinin tamire muhtaç olması nedeniyle yapılan keşif sonucunda onarımın 32.860 kuruşa gerçekleşeceği anlaşılmıştır (BOA İ EV 2 30).

9 Cemaziyelahir 1310 (M. 29 Aralık 1892) tarihli bir belge (BOA BEO 131 9767) yine Üsküdar'daki Cedid Valide Sultan camisinin tamiri hakkındadır. "İrade-i seniyye" gereği yapılan keşfin sonucu ilişikteki defterde sunularak Evkaf-ı Hümayun'un gereğini yapması talep edilmiştir; ancak ekte keşif defterine rastlanmamıştır. 20 Cemaziyelahir 1310 (M. 9 Ocak 1893) tarihli bir başka belge de aynı tamir hakkındadır (BOA ŞD 124 26). 15 Muharrem 1312 tarihli belge ise bir önceki onarımda keşif haricinde kalan yerlerin tamiri hakkındadır (BOA ŞD 131 45). Benzer bir durum 23 Recep 1324 (M. 12 Eylül 1906) tarihli bir belge (BOA BEO 2908 218042) için de geçerlidir; keşif defterinden söz edilse de ekte böyle bir belge yoktur, ancak söz konusu tarihlerde yapının gerçekleştirilen keşif sonrasında bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. 8 Cemaziyelahir 1324 tarihli bir başka belge de 6646 Mecidi kuruşluk aynı keşfe ilişkindir (BOA ŞD 175 51). Aynı şekilde, 5 Şevval 1325 (M. 11 Kasım 1907) tarihli bir başka belge (BOA BEO 3181 238503) de yine Üsküdar Cedid Valide Sultan Camisi'nin tamiri için yapılan keşifle ilgilidir ve "irade-i seniyye" ile ilişikteki keşif defteri gereğince Evkaf Nezareti'nin icabını yapması arz edilmektedir. Öte yandan BOA'da yer alan tarihsiz –fakat katalogda tahminen 1310 yılının sonuna (M. Haziran/Temmuz 1893) tarihlenen– bir keşif defterinde (BOA EV. d. 36533) Üsküdar'daki Cedid Valide Camisi ve Mektebi dışında semtteki başka yapıların da tamiri için hesaplanan masraflar görülmektedir. Dolayısıyla bu defterin yukarıdaki üç belgeden birinin ekinde sunulan belge olabileceği ya da benzer başka bir belgenin ekine yerleştirilmiş olabileceği düşünülebilir. BOA'da yer alan bir dizi başka evkaf defterinde (BOA EV. d. 14158; 15927; 22381; 26629; 22681; 27291; 28219; 28426; 39718; 39800) ise Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin de içinde olduğu bazı yapıların onarımlarına ait masraf kayıtları yer almaktadır.

16 Recep 1324 (M. 5 Eylül 1906) tarihli bir belge (BOA İ EV 41 33) Üsküdar Cedid Valide Camisi'nin kurşunlarının ihtiyaç duyduğu tamirin, yapılan keşfe göre 6646 kuruş tutacağıyla ilgilidir.

17 Şaban 1324 (M. 6 Ekim 1906) tarihli bir belge (BOA İ EV 41 68), o civarda vuku bulan bir yangın sebebiyle zarar gören imaretin kurşunlarının ve bazı mahallerinin ihtiyaç duyduğu tamirle ilgilidir. Yapılan keşfe göre kurşunların onarımının 11.911 kuruş, diğer yerlerin onarımının ise 1637 kuruş tutacağı hesaplanmıştır.

24 Muharrem 1325 (M. 9 Mart 1907) tarihli bir belge (BOA İ EV 43 24), Üsküdar Cedid Valide Camisi'nin minarelerinin tamiri için yapılan keşfe göre 6023 kuruş tutan masrafın 1322 senesi bütçesinden karşılanmasıyla ilgilidir.

11 Rebiülevvel 1276 (M. 8 Ekim 1859) tarihli bir belgede (BOA İ. DH. 444 29346) Üsküdar'daki külliyenin muvakkithane vesairesinin tamir masrafı olarak 8671,5 kuruş verilmektedir. Her ne kadar belgenin devamında yine Üsküdar'daki Rum Mehmet Paşa Camisi'nin tamir masrafı da konu edilse de Yeni Valide Külliyesi'nde özel olarak muvakkithanedeki tamirden bahsedilmesi, muvakkithanenin 19. yüzyıl üslubunda yeniden yapılmasının bu tarihe denk geliyor olabileceğini düşündürmektedir.

2 Şaban 1281 (M. 31 Aralık 1864) tarihli bir belge (BOA İ DH 532 36861), Üsküdar Yeni Cami'nin ve bazı başka camilerin hasır bahası ve ferraşiye masrafıyla ilgilidir ve bunlar toplamda 24437,5 kuruş tutmaktadır. 22 Zilkade 1291 (M. 31 Aralık 1874) tarihli bir belgede (BOA İ DH 694 48535) ise Üsküdar Yeni Cami'nin ve Eminzade Ahmed Ağa Camisi'nin çeşmelerinin onarımı konu edilmekte, 9400 kuruşluk masrafların ilgili vakıflardan karşılanması belirtilmektedir.

18 Cemaziyelahir 1327 (M. 7 Temmuz 1909) tarihli belge (BOA BEO 3568) külliyedeki imaretin kubbesinin kurşunlarının tamiriyle ilgilidir. 6781 kuruşa gerçekleştirilen tamirat yeterli gelmemiş, geri kalan masrafların 1325 yılı bütçesinden karşılanması talep edilmiştir.

18 Safer 1336 (M. 1 Aralık 1917) tarihli bir belge (BOA MF MKT 1231 109)"Gülnuş Sultan vakıf mektebi yapılmak üzere kiralanan Üsküdar'da Agah Paşa'nın halilesi Fahriye Hanım'a ait hanenin süresi dolan kira sözleşmesinin yenilenmesi veya tahliyesi" ile ilgilidir. 9 Şaban 1337 (M. 10 Mayıs 1919) tarihli bir başka belge de Gülnuş Sultan'ın kız mektebi tarafından kullanılan Fahriye Hanım'a

ait Üsküdar Salacak'taki bu hanenin kira bedeline istenen zammın kabul edilmeyeceği bildirilmektedir. Bu iki belgenin ışığında Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyedeki erkek mektebinin yanı sıra vakıf tarafından bir de kız mektebi kurulduğu ve bunun için mevcut bir yapının kiralandığı anlaşılmaktadır.

Rebiülahir 1278 (M. Ekim/Kasım 1861) tarihli bir belge (BOA C. BLD. 98 4895) Üsküdar'da Cedid Valide Sultan Camisi, İmareti ve diğer yapılarına akan tatlı su yollarının ve musluklarının tamiri için yapılan 912,5 kuruşluk keşif bedelinin Evkaf-ı Hümayun'dan karşılanmasıyla ilgilidir.

8 Zilkade 1276 (M. 28 Mayıs 1860) bir başka belge (BOA İ.MVL. 432 19027) de Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki camisinin su yollarının tamirine ilişkindir. Onarımı gereken su yollarının kurşun bahası hariç 3000 kuruşla su yolcusu nazır tarafından onarılması söz konusudur.

22 Şaban 1313 (M. 7 Şubat 1896) tarihli bir belgeyle (BOA ŞD 137 16) 11 Ramazan 1313 (M. 25 Şubat 1896) tarihli bir başka belgeden (BOA İ EV 12 39), tamire ihtiyaç duyan Üsküdar Cedid Valide Camisi su yolları için yapılan keşfe göre söz konusu onarımın 7024,5 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Belgede bu meblağın 1311 senesi bütçesi tertibinden karşılanması için yapılan resmi yazışmalar yer almaktadır. 16 Ramazan 1313 (M. 1 Mart 1896) tarihli bir belgedeyse (BOA BEO 748 56090 16), keşif gereği su yollarının Mecidi 19 kuruşa tamirine ve masrafının Evkaf-ı Hümayun'dan karşılanmasına karar verilmiştir.

Vakfın sonraki yıllarda tutulan muhasebe defteri, vakfın gelir ve giderlerini ayrı ayrı göstermekte ve vakfiyede koyulan şartların aradan uzun zaman geçse de uygulanmaya devam ettiğini göstermektedir. Bir örnek oluşturması açısından H. 1249 (M. 1834/1835) senesine ait defteri içeren arşiv belgesinin (BOA EV.d. 9800/2)[210] orijinali ve transkripsiyonu Ek C.36'da verilmiştir. Belge incelendiğinde, başka vakıfların gelirlerinin ve masraflarının da Cedid Valide Sultan Vakfı'na dahil edildiği görülmektedir.[211]

[210] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

[211] Benzer şekilde "Galata'da Valide sultan vakfından olan Yetimzade Ali Paşa Camii ve civarındaki çeşmelerin tamir ve temizlenme masrafının tesviyesi" konulu BOA İ. MVL. 252 9313 2 nolu belgede de başka bir caminin masraflarının Gülnuş Sultan'ın vakfına bağlandığı görülmektedir.

Değerlendirme

Bu bölümde ilk kez ele alınan arşiv belgeleri ve yeniden değerlendirilen kaynaklar, Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin tarihçesi ve mimari niteliği hakkında bazı önemli tespitlerin yapılmasını olanaklı kılmıştır. Külliyenin yapım süreci hakkında bazı yeni veriler ortaya çıkarılmış ayrıca inşa sürecinin Gülnuş Sultan'a sık sık aktarıldığı, ödemeler için onun onayına başvurulduğu anlaşılmıştır. Öte yandan belgelerin yetersizliği nedeniyle yapının mimarının kimliğini kesin olarak saptamak mümkün olamamıştır.

Öncelikle külliyenin niçin Üsküdar'da yapıldığı ve yerinde daha önce neyin olduğu anlaşılmıştır. Külliyenin yerinin Üsküdar olarak seçilmesinin sebebi olarak bu semtin daha önceki kadın baniler tarafından da tercih edilmiş olması ya da İstanbul'da bu çapta bir külliye yapmak için uygun yer kalmaması gibi nedenler de düşünülebilir. Ancak Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesindeki türbesinin Üsküdar'da olması talebinin külliyenin de yerini belirlediği yukarıda gösterilmiştir. Hatta türbenin ve külliyenin Üsküdar'daki yerini belirleyen bir başka faktör de yine Gülnuş Sultan'ın türbesinin Divitçizade'ye yakın olması talebidir. Başka bir deyişle, Gülnuş Sultan'ın dini eğilimlerinin bir bakıma külliyesinin de yerini belirlediği söylenebilir. Külliyenin Üsküdar'da inşa edilmesinin gerekçelendirilmesinin de vakfiyede yapıldığı gösterilmiştir.

Külliyenin bulunduğu yerde daha önce başka vakıflara ait mülklerin bulunduğu, ancak burada valide sultan için bir türbe ve beraberinde bir camiyle ona bağlı öğelerin inşa edilecek olması nedeniyle istimlakler yapıldığı anlaşılmıştır. Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesindeki türbenin yanına imaret ve medrese yapılması talebi, buranın külliyeye dönüşümünü hazırlamış olmalıdır. Ayrıca külliyenin hududnamesindeki "(…) mezarı üzerine inşa ettirdiği cami" ifadesi de buradaki türbe yerinin daha önceden alındığını, diğer yapıların arsalarının sonradan istimlak edildiğini düşündürmektedir.

Gülnuş Sultan'ın önceki kadın sultanların Üsküdar'daki mirasıyla kurmak istediği bağ da bu seçimde etkili olmuş olmalıdır. Gülnuş Sultan, külliyeler yaptırarak Üsküdar panoramasında önemli izler bırakan önceki kadın banilerin izinden gitmiş ve semtin merkezinde yaptırdığı külliyeyle bu tabloya son dokunuşları yapmıştır. Yapı programının, Gülnuş Sultan'ın bir önceki oğlu döneminde inşa ettirdiği Galata

Yeni Cami'ye göre çok daha geniş olması, II. Mustafa'dan III. Ahmet'e geçerken devletin toparlanmasının mimariye de yansıdığını gösterir.

Külliyenin yapım sürecini ortaya koyan belgelerde görüldüğü gibi, inşaatın başlarında külliyede çalışan işçi sayısının toplam 550 olduğu anlaşılmaktadır. Külliye için gereken mermerlerin yetişmemesi nedeniyle inşaatın yavaşlamasından endişe edilerek Marmara Adası'na Edirne çevresinden mermer kesicilerin gönderilmesine dair hükümden de anlaşılacağı üzere, inşaat yeterince hızlı ilerlemiş ve üç yıl gibi bir sürede tamamlanmıştır. 16. yüzyılın ortalarında Süleymaniye gibi büyük bir külliyenin yapımının belli aşamaları sırasında 2500-3000 işçinin çalıştığı, yine aynı yıllarda Saraybosna'daki küçük çaplı bir caminin inşaatında 11 ila 47 ustayla 3 ila 24 işçinin çalıştığı düşünülecek olursa (Necipoğlu, 2005, s.184-185), Gülnuş Sultan'ın külliyesinin inşaatında çalışanların sayısının da makul olduğu sonucuna varılabilir.

Caminin cümle kapısı üzerindeki uzun kitabenin içeriği Gülnuş Sultan'ın ve inşa ettirdiği yapının önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Gülnuş Sultan için "din ve devletin dayanağı valide sultan" diyerek başlayan kitabede, yaptırdığı eserlerin dünyayı bir cennet bahçesine çevirdiği, bu nedenle ahirette de en mutlu kişinin o olacağı vurgulanmıştır. Kitabenin geri kalanında camiden ve öğelerinden bahsedilirken cami sahnının Kâbe'ye benzetilmesi, caminin yeri olarak seçilen Üsküdar'ın Kâbe toprağı olarak görülmesine bir gönderme olarak yorumlanabilir. Ayrıca kitabede caminin temelini atıldığı H. 1120 yılının ve caminin tamamlandığı H. 1122 yılının da verildiği görülmektedir.

Külliyenin bazı öğelerinde görülen bir yenilik, düşey vurgunun artmasıdır. Camideki mihrap, cümle kapısı, ağırlık kuleleri, kubbe kasnağı gibi öğelerde karşılaşılan bu özellik Osmanlı mimarisindeki bir değişimin sinyallerini de vermektedir. Doğan Kuban, "18. yüzyılın yükseklik oranı fazla mekânlar inşa etme eğilimi bu cami ile başlamış sayılabilir" diyerek benzer plan şemasına sahip Rüstem Paşa Camisi'nde kubbe çapı/kubbe yüksekliği oranını 0,66, Yeni Valide Camisi'nde 0,58 olarak vermektedir (Kuban, 2007, s.384). LucienneThys-Şenocak ise Eminönü Yeni Valide Camisi'nin 17,5 m çaplı ve yerden 36 m yüksek kubbesinin (oran=0,49), benzer plan şemasına sahip saltanat camilerinden Şehzade'ye (oran=0,51) ve Sultanahmet'e (oran=0,57) kıyasla oransal olarak daha yüksek olduğunu belirtmektedir (Thys-Şenocak, 1994, s.106). Bu oranları benzer plan şemaları arasında karşılaştırmanın

doğru olacağını unutmaksızın, düşey vurgunun, başka bir deyişle genişliğe kıyasla yüksekliğin artırılmasının, Eminönü Yeni Cami'den itibaren başladığı ve Üsküdar Yeni Cami tarafından sürdürüldüğü düşünülebilir. Düşey vurgunun artışı, her iki yapıda da dışarıdan bakıldığında algılanacak boyuttadır. Özellikle iç mekândaki ve avludaki kemerlerin sivrileştiği ve yükseldiği gözlenmektedir.[212]

Avlunun yan revaklarında 5 olan kemer sayısı son cemaat yeri revaklarında 3'e düşer. Bu, girişi daha anıtsal gösterse de kubbeyi daha küçük gösterir (Şekil 5.187). Ancak Yeni Valide Camisi'nden önceki selatin camileri, son cemaat yerinde beş gözlü ve üç kemerli revakı yeğlemez. Aksine, daha küçük boyutlu –örneğin vezirler için yapılan– camilerde, baninin statüsüne uyacak şekilde (Necipoğlu, 2005, s.340) beş gözlü ve üç kemerli son cemaat yeri revakları kullanılmış, saltanat camilerinde 7 ve daha fazla gözlü şemalar yeğlenmiştir. Üsküdar Yeni Valide Camisi'ndeki bu durum, kemerlerin yükselmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Hünkâr kasrının altyapısını oluşturan kâgir duvarlar ile iki kemer ve bir mermer sütunun, kasrın Gülnuş Sultan döneminden kalan özgün bölümü olabileceği anlaşılmıştır. Hazire ve türbe tarafından bakıldığında da görülebilen kesme küfeki taşından örülmüş beden duvarları ve benzerleri cami içinde de bulunan baklava dilimli sütun başlığı, hünkâr kasrının Gülnuş Sultan döneminde de yer aldığının kanıtları olarak değerlendirilebilir.

Hünkâr kasrının kalabalık Üsküdar Çarşısı'na dönük, bu nedenle çevresini iyi gören ve çevreden iyi görülen konumu, "saltanat bakışı" bağlamında[213] bu yapının önemini daha da artırmaktadır. Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü'ndeki camisinin hünkâr kasrı kalabalık limanın yanı başında, halkla içli dışlı bir konumda yer alıyordu (Baer, 2010, s.152) (Şekil 2.7). Gülnuş Sultan'ın hünkâr kasrı da şehirdeki başka bir limanın yakınında, önemli bir geçiş noktasını ve Anadolu'ya açılan yolların başlangıcını temsil eden Üsküdar'daki konumuyla hem halkı yukarıdan seyretme şansı veriyor, hem de önünden geçen tebaaya –o sırada padişah ya da valide sultan

[212] Afife Batur'a göre (1974, s.120) Osmanlı camilerinde kemer tepe (kilit) noktası yüksekliğinin kemer açıklığına oranı önemli bir değişme göstermeden b=1/1,7 ve b=1/1,9 arasında oynamaktadır. Kemer taşlarının büyüklüğü ile kemer açıklığı arasındaki oran ise zaman içinde 1/7'lerden (İznik Yeşil Cami, 1378) 1/18'lere (İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camisi, 1734) kadar azalmıştır.

[213] Hadice Turhan Sultan'ın Yeni Cami'deki hünkâr kasrı bağlamında tartışılan bakışın gücü kavramı için bkz.Thys-Şenocak,2009, s.254-262 ve s.308, not 17.

kasırda bulunmasa bile yapının fiziksel varlığıyla– saltanat bakışının gücünü hissettiriyordu.

Hünkâr kasrının bitişiğinde ve türbenin hemen yanında yer alan bir birimin türbedar odası olduğu, caminin kitaplığına vakfedilen kitaplardan birindeki bir nottan yola çıkılarak ilk kez burada ileri sürülmüştür. Daha önceki çalışmalarda gözden kaçan ya da hünkâr kasrının bir parçası olarak yorumlanan bu öğenin gerek söz konusu not, gerek yapının konumu, gerekse giriş kapısı üstündeki kitabeden yola çıkılarak türbedar odası olduğu önerilmiştir. Daha geç tarihli bir yapı olduğu mimarisinden anlaşılan muvakkithanenin, doğrudan bu öğenin onarımını ilgilendiren 19. yüzyıla ait bir arşiv belgesi sayesinde, bugünkü görünüşüne ne zaman kavuştuğuna dair bir tahminde bulunmak da mümkün olmuştur.

Külliyenin vakfiyesinde yer alan ek şartlar arasında (bkz. Ek A.10), külliyenin bir parçası olarak düşünülebilecek iki yapıya dair ayrıntılara da rastlanır; ancak bu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Cami yakınında ve yine Gülnuş Sultan'a ait olan araziler üzerinde inşa edilen evler birinci ve ikinci imamlara tahsis edilmiştir. Gülfem ve Gerede Mahallesi'ndeki bu evlerden birinin caminin batısında inşa edilen çeşmeye ve cami avlu duvarına bitişik olduğu anlaşılmaktadır.

Türbesinin Üsküdar'da yer alması gibi, üzerinin açık olması ve kafes şeklinde yapılması da bizzat Gülnuş Sultan'ın vasiyetinde dile getirdiği istediğidir: "Makberem Üsküdar'da ve ol Divitçizadeyekaribolub, üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola." (TSMA, E. No: 3941/1-2'den aktaran Berksan, 1998, s.21-23) Bu sayede türbenin içine rahmet (yağmur) yağacaktır. Ayrıca türbenin şeffaflığı ve çarşıya cephesinin olması, gelip geçenlerin hayır dualarını almasını sağlayacaktır.

Külliyenin kuzeydoğusundaki anıtsal çeşmenin önemini anlamak için İstanbul'da aynı yıllara tarihlenen çeşmelere bakıldığında[214], çeşme nişinde yivli bir kavsara[215] ile meyve sepeti ve çiçek demetlerini içeren Lale Devri bezemesinin[216] bir arada ilk

[214] Karşılaştırma için bkz. Egemen, 1993; Aynur ve Karateke, 1995; Tanışık, 1943; Tanışık, 1945.

[215] Ayla Ödekan, çeşme tasarımının tipolojik çözümlemesini yaparak 1700-1740 yılları arasında inşa edilen çeşmelerin cephe düzenlerinde klasik dönem çeşmelerinin ana şemasının korunduğunu, ancak yeni öğeler kullanıldığını, dönemin en karakteristik öğesinin yuvarlak kemerli, ışınsal dolgulu, az derin niş olduğunu ve bu nişin başlangıç çizgisinin mukarnaslı bir kornişle belirlendiğini dile getirir (Ödekan, 1992, s.283'ten aktaran Okçuoğlu, 2012, s.89-114).

[216] Lale Devri ifadesi daha geç bir dönemi (1718-1730) ifade etse de bu yeni üsluptaki yapılar 18. yüzyıl başından itibaren görülmeye başlanır. Çeşmelerin kemer içlerinin istiridye kabuğuna benzer

kez bu çeşmede uygulandığı görülür. Bu bakımdan bu yapı bir ilktir. Ancak Topkapı Sarayı'ndaki bazı çeşmelerde daha önce bu öğelerin denendiği görülmektedir (Okçuoğlu, 2012, s.89-114). Bu durumda bu yeni bezeme uygulamasının, saraydaki ilk denemelerden sonra Gülnuş Sultan'ın çeşmesinde halkın karşısına çıktığı söylenebilir.[217] Ayrıca caminin cümle kapısında görüldüğü gibi önceleri kavsarayı dolduran mukarnaslar, çeşmeyi üç taraftan çerçeveleyecek şekilde kuşatmıştır.

Çeşmedekine benzer bir yivli kavsara ve palmetlerden oluşan taçlar, Gülnuş Sultan'ın türbesindeki baş ve ayak taşlarında da görülmektedir. Ayrıca kum saatleriyle başlayıp sonlanan bezemeli sütunçeler ve servi kabartmaları hem bu iki öğede, hem de cami içindeki hünkâr mahfili mihrabında da görülür. Bu da külliye öğelerinin tasarımında ve bezemesinde ortak bir konsept kaygısı güdüldüğüne delildir.

Külliyenin vakfiyesinde geçen "dokuz bâb kârgîr dükkânlar" ifadesinden yola çıkılarak, günümüzde cami avlusuna bitişik durumdaki yedi dükkân haricinde iki dükkânın daha olması gerektiği tespit edilmiş ve bu iki dükkânın imaretin yanında yer alan harap ve atıl durumdaki yapılar olabileceği önerilmiştir.

Sonuç olarak yapının bütününe ve ayrıntılarına genel olarak bakıldığında yeni bir üsluba yönelik bazı değişimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Cephelerdeki derin girinti ve çıkıntılar, türbe, şadırvan ve sebilin taş işçiliğindeki coşkulu dekoratif öğeler, cephelerdeki kuş evleri başka mimari üsluplardan esinlenildiğini düşündürmektedir (Özer, 2012, s.2). Bu da söz konusu yapının 18. yüzyıl başında Osmanlı mimarisindeki hem Doğu hem de Batı kaynaklı bir beğeni değişiminin anahtar yapısı sayılabileceğini göstermektedir.

5.11 Gülnuş Sultan'la İlişkilendirilen Diğer Yapılar

Gülnuş Sultan'ın yapılarının ele alındığı kataloğun bu son bölümünde, Gülnuş Sultan'la ilişkilendirilen, ancak baniliği Gülnuş Sultan'a mal edilemeyecek yapılar

---

bir formda olduğu, meyve ve çiçeklerin kabartma biçiminde kullanıldığı, mukarnasın kendine hâlâ yer bulduğu Lale Devri çeşmeleri için bkz. Aynur ve Karateke, 1995.

[217] Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi'nin bu çeşmeden bir yıl önce, H. 1120'de (M. 1708/1709) Süleymaniye civarında, Samanveren Mahallesi'nde, Dökmeciler Hamamı yakınında yaptırdığı çeşmenin kavsarası da ışınsal yivlerden oluşmaktadır. (Bkz. Tanışık, 1945, s.326-7) Bu nedenle Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki çeşmesinden hemen önce kethüdasının çeşmesi ışınsal yivleri şehir içine taşımış, ancak çiçek ve meyve kabartmalarından oluşan bezemeler yeni tiptakikavsarayla birlikte ilk kez Üsküdar'daki anıtsal çeşmede kullanımıştır.

ele alınacaktır. İlk olarak mevcut arşiv belgelerine göre Gülnuş Sultan'ın onarımını yaptırdığı veya yenilettiği yapılara yer verilecektir. Ardından, bu yönde herhangi bir belge olmasa da yapımına veya tasarımına katkısı bulunmuş olabileceği yapılara yer verilecektir. Ancak bu kapsamda ele alınan yapıların banisinin Gülnuş Sultan olmadığı; sadece bu yapıların oluşumuna veya yenilenmesine sebep olmuş olabileceğinin ya da onun tarafından kullanıldığı için üzerinde değişiklikler yapılmış olabileceğinin iddia edildiği unutulmamalıdır. Son olarak, daha önce çeşitli kaynaklarda Gülnuş Sultan'a mal edilen, ancak ona ait olmadığı kesin olan yapılar, niçin Gülnuş Sultan'ın olmadıkları gerekçelendirilerek verilecektir.

5.11.1 Onarımını yaptırdığı yapılar

5.11.1.1 Edirne civarında çeşmelerin onarımı

Bölüm 4.2.1'de ele alınan ve Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi aracılığıyla gerçekleştirdiği bir dizi hayır işini listeleyen belgede (BOA TS.MA.d 10090)[218] yer verilen onarımlardan biri de Edirne civarındaki iki çeşmenin onarımıdır. Edirne'den Çömlek Köyü'ne giden yol üzerindeki çeşmeyle Akpınar'daki çeşmenin onarımı yapılmıştır (Şekil 5.252). Bu iki yapı, özellikle de Akpınar'daki çeşme, Gülnuş Sultan'ın Edirne Sarayı'ndan Akpınar Bahçesi'ne gidişlerinde konakladığı ya da geçtiği yerlerdeki çeşmeler olması sebebiyle dikkat çekicidir (Bkz. Bölüm 3.2). Anlaşılan Gülnuş Sultan, bu güzergâh üzerinde yaşayanların ihtiyaçlarını da gözeterek onlara bir jestle karşılık vermektedir.

Belgede yer verilen yapılar arasına hasekiliği dönemindekilerin dahil edilmediği ve yapıların inşa tarihleri göz önüne alınınca en geç tarihlisinin H. 1118'de (M. 1706) inşa edildiği düşünülecek olursa, bu onarımlar Gülnuş Sultan'ın valide sultanlığı döneminde ve bu tarihten önce -1695 ile 1706 arasında- gerçekleşmiş olmalıdır. Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa'yla birlikte daha çok Edirne Sarayı'nda kaldığı hatırlanacak olursa, söz konusu onarımların II. Mustafa'nın tahtan indiği 1703 yılı öncesinde yapıldığı da öngörülebilir. Edirne çevresinde gerçekleştirilen yerinde inceleme sırasında Sarayakpınar Köyü girişinde bir çeşme tespit edilse de H. 1266 (M. 1850) tarihli kitabesinden bunun Gülnuş Sultan'ın onarttığı çeşme olamayacağı ve söz konusu çeşmelerin günümüze ulaşamadığı anlaşılmıştır.

[218] Belgenin orijinali ve transkripsiyonu için bkz. Ek C.4.

Şekil 5.252 : Edirne'nin kuzeyindeki Sarayakpınar Köyü (mor) ile Çömlek ve Çömlekakpınar (kırmızı) köyleri, söz konusu onarımlarda adı geçen yerleşimler olmalıdır, (Url-3).

5.11.1.2 Menemen'de çeşmelerin onarımı

Yukarıda değinilen belgede (BOA TS.MA.d 10090) görüldüğü gibi Gülnuş Sultan, Menemen kasabasındaki harap çeşmelerin tamirini de gerçekleştirmiştir. Bu onarım için yapılan masraflar ise TSMA E. 79/1 numaralı tarihsiz belgede yer almaktadır (Berksan, 1998, s.15).[219] Söz konusu belgeye göre, Menemen Kasabası'ndaki 13 adet çeşmeyle bir cami şadırvanı ve çarşıdaki bir sebilhane, zaman içinde su yollarının harap olması nedeniyle kullanılamaz duruma gelmiş ve kasaba halkı susuzluktan mustarip olmuştur. Bunun üzerine Gülnuş Sultan'ın emriyle su yolları onarılmış ve söz konusu 15 çeşme yeniden akar hale getirilmiştir.

Verilen inşaat defterine göre, İshak Pınarı denilen yerden çeşmelere kadar olan 22.400 arşınlık mesafeye döşenen su yolları ve çeşmelerin onarımı için zeytinyağı, paşa künkü, kireç, lökün, pamuk, kendir, kereste, tuğla, horasan, kurşun boru, lüle gibi malzemeler alınmış; kazma, ağaç kürek, yağ koymak ve su çekmek için tulum, kazma tamiri için çalık ve demir alınmış; su yolculara, rençberlere, mutemede, kâtibe 180 gün yevmiye verilmiştir. Ayrıca zeytinyağı taşıyan geminin navlun ücreti, iskeleden Menemen'e kadar olan beygir kirası, çeşmelerin tamamlanmasıyla ustalara verilen çuka ve kesilen kurbanın bahası ile kâtip ve mutemetlere verilen yemeklerin

[219] Aynı eserde, s.97-98'da transkripsiyonu verilen bu belgenin analizi yapılmamıştır.

ücreti de inşaat defterine yansıtılmıştır; tüm masraflar toplam 6365 kuruş tutmuştur (TSMA E. 79/1'den aktaran Berksan, 1998, s.97-98).

Gülnuş Sultan'ın haslarının bir bölümünün de Menemen'de yer alması (bkz. Bölüm 4.2.1) Gülnuş Sultan'ın niçin bu kasabadaki çeşmelerin onarımını üstlendiğini anlaşılır kılmaktadır. Buradaki toprakların işlenmesinden elde edilen gelir, diğer hasları söz konusu olduğunda da görüldüğü gibi, imar faaliyetlerine kaynak oluşturmaktadır. Bu nedenle Gülnuş Sultan da Menemen'deki haslarında çalışan halka böylesi bir jestle karşılık vermek istemiş olabilir. Menemen'de gerçekleştirilen yerinde inceleme sırasında Gülnuş Sultan'ın onarmış olabileceği çeşmelerden hiçbirine rastlanmamış, fakat daha geç tarihli iki çeşme tespit edilmiştir. Öte yandan eski kasaba merkezindeki Taşhan'ın bitişiğindeki H. 1029 (M. 1619/1620) tarihli sebilin, Gülnuş Sultan tarafından onarılan sebil olabileceği düşünülebilir (Şekil 5.253). Ancak yakın tarihli bir restorasyon geçiren sebil üzerinde yapım kitabesi dışında sonraki bir onarıma ait herhangi bir kitabe yer almamaktadır.

Şekil 5.253 : Menemen'de Taşhan bitişiğindeki sebil.

5.11.1.3 Mekke'deki onarımlar

Yukarıda değinilen belgede (BOA TS.MA.d 10090) yer verildiği gibi Gülnuş Sultan'ın gerçekleştirdiği hayır işlerinden biri de Mekke'de Kâbe çatısının

onarımıyla Hz. Hatice'nin evinin onarımıdır. TSMA'daki bir belge (TSMA E.79/16 [E. 0039/17])[220], Mekke'deki bu iki onarımdan ilki hakkında, onarımları gerçekleştirenlerden biri olan Mekke'deki darüşşifanın nazırı Musa tarafından Gülnuş Sultan'a yazılmış tarihsiz bir mektuptur. Mektuptaki hayır dua kısmında yer alan "devletlü şehzâde efendimizin ve sa'âdetlü sultân efendimizin dahi ömrü devletlerin efzûn idüp" ifadesi, söz konusu onarımların henüz Şehzade Ahmed tahta geçmemişken, II. Mustafa'nın saltanatı sırasında gerçekleştirildiğini gösterir. Kâbe'nin çatısının, merdivenlerinin ve Hucr-i İsmail'in onarımını Gülnuş Sultan'ın buyruğu üzerine Ahmed Bey ile birlikte bir ay içinde gerçekleştiren Musa, gerçekleştirilen çalışmayı mektupta şu şekilde özetler:

> "Devletlû ve sa'âdetlü efendim sâdır olan fermân-ı âlîleri üzre Beytullâh'ın sakf-ı şerîfin ve nerdübânın ve müceddeden hucr-i İsmail aleyhisselâtü ve's-selâmın binâsın merhûm Ahmed Bey kullarına sipariş olunup ve merhûm Ahmed Bey bu kadîmî kullarıyla ittifâken olmak üzre ma'an cedd-i devletlü efendimin kadîmî kulları ve şevketlü pâdişâh-ı âlempenâh hazretlerinin ferâşet hizmetinde olduğumuz hasebiyle Beytullâh'ın sakf-ı şerîfin ve içerisinde vâki' olan nerdübânın ve hucr-i İsmail aleyhisselâtü ve's-selâmın müceddeden binâsı Hakk sübhânehu ve te'âlâ hazretlerinin inâyeti ve rasûl-i ekrem hazretlerinin mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtları ile bir ayda itmâmı müyesser ve nasîb olup (…)"

Gülnuş Sultan'ın daha önce Mekke'de gerçekleştirdiği hayır işleri düşünülecek olursa (bkz. Bölüm 5.2), bu kutsal şehirdeki en kutsal yapıların korunmasına yönelik bu onarımlar, onun oynadığı İslamiyet'in hamiliği rolünü pekiştirmektedir. Bu da halkın gözündeki dindar ve yardımsever imajını desteklemektedir.

5.11.1.4 Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi'nin onarımı

Gülnuş Sultan'ın, haslarının bir kısmının yer aldığı Kastamonu kasabasındaki harap durumdaki bir caminin onarımını üstlendiği, yukarıda değinilen belgede (BOA TS.MA.d 10090) görülmüştü (bkz. Bölüm 4.2.1). TSMA'daki bir dizi belge, onarılan caminin Nasrullah Efendi Camisi olduğunu ortaya koyduğu gibi onarımın boyutunu ve yapılan harcamaların türünü ve miktarını da göstermektedir (TSMA E. 79/9, 10, 11)[221] (Şekil 5.254).

[220] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

[221] Bu belgeleri daha önce Berksan zikretmiş (1998, s.15), 79/10 numaralı belgeyle 79/11 numaralı belgenin bir bölümünün transkripsiyonlarını vermiş (1998, s.103), ancak belgelerin analizini yapmamıştır.

TSMA E. 79/9 (E. 0039/13) numaralı belge[222], Gülnuş Sultan'ın Kastamonu'da harap olduğu için tamirini emrettiği caminin onarımı ve içinin döşenmesi için yapılan harcamaları içeren inşaat defteridir. Toplam 8 yük 44.411 akçe ya da 7.037 kuruş tutan masrafların üzerinde tarih yazmayan defteri, valide sultana kethüdası tarafından sunulurken "Allah devletli efendimin ve şevketli arslanlarının vücud-u hümayunlarını envaı hatalardan mahfuz edip nice bunun gibi hayrat ve hasenata muvaffak eyleye" duasında bulunulur. Buradaki "arslanlar" ifadesiyle kastedilenin Gülnuş Sultan'ın oğulları olduğu düşünülecek olursa, bu defterin II. Mustafa'nın saltanatı sırasında, henüz III. Ahmet tahta çıkmadan önce düzenlendiği anlaşılmaktadır. Caminin ve çeşmelerin onarımlarına ve caminin iç döşemesinin yenilenmesine ait masraf kalemlerine, çalışan işçilerin gündeliklere ve mutemet harcırahlarına ait defterde yer alan bedeller, Çizelge 5.19'da verilmiştir.

Kastamonu'daki caminin tamiriyle ilgili TSMA E. 79/10 numaralı belgede[223], caminin onarım masrafları için ayrılan 10 kese akçenin yeterli olmadığı, fazladan 1450 kuruş daha masraf yapıldığı ve toplam masrafın 12 kese 450 kuruş tuttuğu belirtilmektedir. Ayrıca caminin döşemesi için halı ve caminin iki kapısı için kapı perdesi alınınca toplam masrafın 7037 kuruş olduğu, bunun da kese hesabıyla 14 kese 37 kuruş ettiği bildirilmektedir.

TSMA E. 79/11 numaralı belgede, Kastamonu'da vaki Nasrullah Efendi'nin yaptırdığı caminin harap olması nedeniyle Gülnuş Sultan'dan bu yapının onarımı için ricada bulunulduğu, bunun üzerine valide sultanın fermanıyla üç mutemet gönderilerek sağlam bir şekilde onarım gerçekleştirilmiş ve inşaat defteri Gülnuş Sultan'a sunulmuştur. Kethüda Mehmed Efendi'nin imzasını taşıyan tarihsiz belgenin devamında kethüda, Gülnuş Sultan'a bu hayratı için Kastamonu halkının duyduğu şükranı şöyle dile getirmektedir:

> "(…) ehli kasabanın gerek ricali gerek nisa taifesi üç gün saim olduklarından sonra evvel gün cuma gününe müsadif düşüb ahali-i vilayet bir yere cem ile (…) hüda olub hasseten devletlü efendime ve arslanlarına makam-ı saadetlerinde daim olmaları için hüsn-ü teveccüh-ü derun ile bir mertebe hayır dua eylediklerinden maada meşayih-i azam dahi kürsülerde ve yirmi beş mekteb masumları amin deyu hocalarıyla cami-i şerif hareminde hayır dua eylemişlerdir ki tabir olunmaz." (TSMA E. 79/11)

[222] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.37.
[223] Bu belgenin transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.103.

Çizelge 5.19 : Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi tamirine ait inşaat defteri, (TSMA E.79/9).

Masraf kalemi	Bedeli (akçe)
Tuğla ve kiremit, 54.165 [adet], hamaliyesiyle	35.575
Kireç, 4325 kantar, kantarı 38'er akçeden	164.350
Kapı ve pencere için çerçeveler ve minare taşları, 236 tane	18.040
Envaı kereste	97.771
Mismar ve demir pencere ve kanat, 849 vakıyye	26.395
Mismar-ı sayeş ve tahta, 68.450 tane	5583
Kurşun, 4325 vakıyye, dökmesi ve hamaliyesiyle	83.940
Eski kurşun dökmesi, 14.052 vakıyye, vakıyyesi 2'şer akçeden	28.104
9 tane bakır alem yapıldı, 51 vakıyye, 200'er akçeden 10.200; 35 altın yaldız, 300'er akçeden 11.550; vejeve (?) ücreti 1800 akçe; toplam	23.550
13 cam çerçevesi, rahtlarıyla 300 akçeden	10.900
Pencere teli ücreti, 6 vakıyye, vakıyyesi 160 akçeden	960
Sıva için kendir, 1200 vakıyye, vakıyyesi 5'er akçeden	6000
Halat, kazma, makara, ıhlamur ipi, kalbur, küfeler, kürekler, sicim	2845
Nakkaş ve su yolları için beziryağı 63 vakıyye, vakıyyesi 25 akçeden	3912
Demirden mühr-ü Süleyman, 3 tane, 30 vakıyye, vakıyyesi 40 akçeden 1200; cami mahyaları, 4800 akçe; toplamı	6000
Frengi kilit, 3 tane, tanesi 60 akçeden	180
Minber ve minber perdesi için 9 arşın çuka, arşını 270'er akçeden	2440
Tarih yazmak için altın varak	760
Su yolları borularına 3 vakıyye kalay, vakıyyesi 130'ar akçeden	390
Çeşmeler için lüleler, 11 tane	440
600 cam, tanesi 5 akçeden, 3000; alçı dahi 1800; toplam	4800
Nakkaş için boya, tutkal, neft yağı ve boya için çömlekler	13.374
Cami için kaba hasır	13.375
Camiye kaliçe alındı, 550 arşın, arşını 125 akçeden	66.000
Cami kapılarına iki perde alındı	4560
3 mutemet harcırahı ve cami tamamlanınca yemek paraları	26.042
1550 taşçı gündeliği	76.625
810 dülger gündeliği, gündeliği 45 akçeden	36.450
315 nakkaş gündeliği, gündeliği 45 akçeden	14.175
3115 rençber gündeliği, gündeliği 25 akçeden	77.875
Toplam[224]	*851.411*

Bu sözlerden sonra belge kethüdanın hayır dualarıyla son bulmaktadır. Aynı belgenin yan tarafına yapılan ekte ise Gülnuş Sultan'ın zekât olmak üzere ferman buyurduğu yedi kese akçenin yollandığı ve tamir edilen "cami-i şerifin resmi"nin de gönderildiği

[224] Belgede verilen 8 yük 44.411 akçelik toplam, masraf kalemlerinin tek tek toplamından farklıdır. Toplamada ya da masraf kalemlerinin yazımında hata yapılmış olabilir.

kaydedilmektedir.[225] Söz konusu "resm" , caminin planını ya da görünüşünü içeren bir çizim olmalıdır. Bu da Gülnuş Sultan'ın uzak bir yerde gerçekleştirdiği bir hayratın, söz konusu bir onarım bile olsa, planını incelediğini göstermektedir. Bu da akla başka yapılar için de benzer "resm"lerin çizilerek Gülnuş Sultan'ın onayına ve beğenesine sunulduğunu düşündürmektedir.

Şekil 5.254 : Günümüzde Nasrullah Efendi Camisi. Önde yan yana iki kubbeyle örtülü şadırvan, arkada ulucami tipinde ibadet mekânı ve yanında cami kütlesinden ayrı duran minare, (Url-15).

Söz konusu belgede geçen "tamir ve termimi devletlü efendimden rica ve iltimas olundu" ifadesi, Kastamonu'daki bir caminin tamirini niçin Gülnuş Sultan'ın gerçekleştirdiğine ışık tutmaktadır. Öte yandan, Gülnuş Sultan'ın haslarının bir kısmının Kastamonu ve Küre kasabalarında yer alması, bu ricanın Gülnuş Sultan'a buradaki toprakların vergisini toplayan kişilerce iletilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Anlaşılan, Gülnuş Sultan da bu ricayı kırmayarak, haslarının bulunduğu topraklarda yaşayanlara caminin onarımı jestiyle karşılık vermiştir.

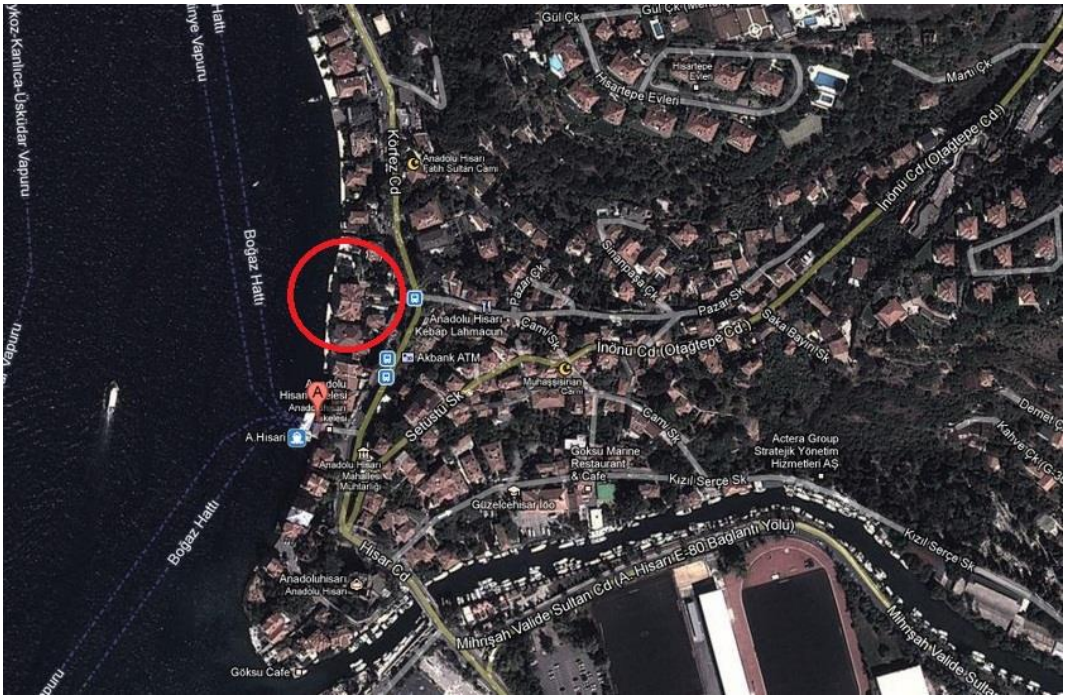
5.11.1.5 Anadoluhisarı'nda çifte hamam onarımı

TSMA'daki bir belge (TSMA E. 0101 0002 031), Gülnuş Sultan'ın Anadoluhisarı'ndaki bir çifte hamamın onarımını yaptırdığını ortaya koymaktadır. Kethüda Mehmed Efendi tarafından düzenlenen inşaat defterine göre "Devletlü veliyy-ün-niam efendimizin ferman-ı alileri üzere Anadolu Hisarı'nda vaki çifte

[225] Belgenin bu kısmının transkripsiyonu için bkz. Berksan, 1998, s.103.

hamamın halvetleri ve camekânları ve külhanı ve kapuları ve hamamların üzerleri ve su yolları umum üzere müceddeden tamir ve termim" olunan yapı, günümüze ulaşmamıştır (Şekil 5.255). Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*'nda yapıyla ilgili şu bilgileri aktarır:

> "Yasemin Hatun vakfından olduğu için onun ismiyle de anılır. Hamam, Pazar Sokağı karşısında ve Körfez Caddesi'ne açılan Hisarhamamı Sokağı'nın sol köşesinde ve leb-i deryada idi. Bu sokak bugün yalı sahiplerince işgal edilerek gelip gitmeye kapatılmış ve bahçe yapılmıştır. Hadika yazarı diyor ki: 'Anadoluhisarı Camii (…) mukabilinde köşede vaki mektebi Yasemin isminde sahibet'ül hayrat bir hatun bina eylemiştir. Çarşı içinde vaki çifte hamam ve Kanlıca'daki tek hamam dahi bu mektebin müsakkafatındandır.' Bu çifte hamam, Kanlıca'daki diğer hamam gibi 967 (1559) yıllarında yapılmış olmalıdır. Evliya Çelebi'nin taksimine göre Anadoluhisarı Hamamı gezenlere ayrılmış olup çift taraflı küçük bir hamamdır. Mir'at-ı İstanbul yazarı hamamın 1885 yılında muattal olduğunu beyan etmiştir." (Haskan, 1995, s.30)

Şekil 5.255 : Gülnuş Sultan'ın onarımını yaptırdığı, ancak günümüze ulaşmayan Anadoluhisarı Hamamı'nın Mehmet N. Haskan tarafından tarif edilen konumu, (Url-3).

TSMA'daki söz konusu belge üzerinde tarih olmamasına rağmen, aynı gömlek içinde yer alan diğer belgelerin tarihlerine bakılarak onarımın H. 1120-1121 (M. 1708-1710) yıllarında yaptırıldığı düşünülebilir. Hamamın halvetleri, camekânları, külhanı, kapıları, kubbeleri ve su yolları onarıldığı düşünülecek olursa, kapsamlı bir onarım gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Malzeme ve işçilik ücretlerinin toplamı olarak

94.296 akçe, kuruş hesabıyla 786 kuruş masraf yapılmıştır. Yapılan harcamaların ayrıntıları Çizelge 5.20'de verilmiştir.

Çizelge 5.20 : Anadoluhisarı'ndaki çifte hamamın onarım masrafları, (TSMA E. 0101 0002 031).

Masraf kalemi	Bedeli (akçe)
Hamamın camekânı için kereste	10.990
Muhtelif çivi	5311
Kiremit ve tuğla	4305
Kireç ve horasan	14.632
Çöb keten, kendir keteni, kendir ipi, pamuk	3703
Bezir yağı	10.959
Su yolları için künk	2040
Hamamın külhanı için pahlu, kürsî, kayağan taşları	3870
Hamam için tunç lüleler	1080
Renkli boya	3876
Hamam kubbelerine tepe camı	900
Hamam kubbelerine keçe	480
Küfe, kürek, ıhlamur ipi, kova, vs.	1146
Kereste, kireç, horasan, taş, tuğla, kiremit, vs.nakliyesi için mavna ücreti ve hamaliye	4672
Dülger, hamamcı, taşçı, sıvacı, lağımcı, su yolcu, nakkaş, rençber ve badanacı ücretleri	26.332
Toplam	*94.296*

5.11.1.6 Galata'da Yağkapanı ve Galatasaray civarında iki çeşmenin onarımı ve suyunun sağlanması

TSMA'daki iki belge (TSMA E. 0101 0002 021, TSMA E. 0101 0002 023) ve üçüncü vakfiyeye yapılan üçüncü zeyil (VGMA defter no: 1640, s.23)[226], Gülnuş Sultan'ın Galata'daki Yeni Cami'yle başlayan hayratına bu semtteki iki çeşmenin sularının sağlanarak tamirinin –belki de bir yeniden yapımın– eklendiğini göstermektedir. 1 Rebiülevvel 1120 (M. 21 Mayıs 1708) tarihli ilk belgede "Galata'da Yağkapanı İskelesi başında müceddeden su hazinesiyle bir çeşme bina ve yine Galata'da saray kurbünde Çamaşur Hasan mahallesinde vaki müceddeden bir çeşme ve çeşme-i mezburlar için Beyoğlu'nda müceddeden kazılan su lağımları" için yapılan masraflar verilmektedir (TSMA E. 0101 0002 021).[227] Tarihsiz ikinci belgede ise "işbu sene-i mübarekde Galata'da Yağkapanı önünde, derya kenarında mecma-i nas olan mahalde müceddeden bir çeşme ve bir çeşme dahi Galata Saray

[226] Bkz. Ek B.3
[227] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.39.

kurbunda Çamaşur Hasan mahallesinde hasbeten Allah-u teâla ve tevkil-i ali Allah efendimin hayratı olmak üzere kargir hazineleriyle yaptırılıp ve müceddeden lağımlar kazılıp (…) zikr olunan iki çeşmeye kifayet edecek miktarı su hasıl olup çeşmelere verilip" denmektedir (TSMA E. 0101 0002 023).[228] İki belgedeki ifadeler birlikte düşünüldüğünde Galata'da Yağkapanı'nda ve Galatasaray civarındaki Çamaşır Hasan Mahallesi'nde iki çeşmenin hazneler de yapılarak onarıldığı/yenilendiği, ayrıca her iki çeşme için de lağımlar kazılarak su verildiği anlaşılmaktadır.

1 Recep 1120 (M. 16 Eylül 1708) tarihli söz konusu zeyilde ise "Galata'da câmi'-i şerîf-i mezkûr havlusı kapuları önünde taşdan masnû' binâ buyurdukları kârgîr iki çeşme ve Emekyemez Mahallesi'nde binâ buyurdukları bir çeşme ve Yağkapanı önünde leb-i deryâda bir çeşmeye dokuz masura"su götürüldüğü belirtilmekte, bu çeşmelerin ve su yollarının onarımının vakıftan karşılanması şart koşulmaktadır (VGMA defter no: 1640, s.23). Galata'daki caminin kapılarındaki çeşmelerle Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşme Gülnuş Sultan'ın daha önceden inşa ettirdiği yapılardır ve H. 1118'de (M. 1706) tamamlanan ek su yollarından bu çeşmeler dışında mevcut çeşmelere de su aktarıldığı görülmüştür (bkz. Bölüm 5.7). Ancak daha erken tarihli yukarıdaki ilk belgede onarılan ve su verilen çeşmeler olarak Yağkapanı ve Galatasaray'daki çeşmeler belirtilse de zeyilde yalnızca Yağkapanı'ndaki çeşme anılmıştır. Bu durumda Galatasaray'daki çeşme için daha basit bir onarım yapıldığı ya da zeyilde bu çeşmeye kasten yer verilmediği düşünülebilir.

İlk belgeye göre söz konusu iki çeşmenin onarımı ve su yollarının kazılması için yapılan toplam 3 yük 85.960 akçe, kuruş hesabıyla 3208,5 kuruş tutan masrafların ayrıntıları Çizelge 5.21'de verilmiştir. İkinci belgede de iki çeşmenin ve lağımlarının onarım masraflarının 3208,5 kuruş tuttuğu belirtilmiştir.

[228] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.40.

Çizelge 5.21 : Galata'da Yağkapanı İskelesi başında ve Galatasaray yakınında Çamaşır Hasan Mahallesi'nde onarımı yapılan ve suyu sağlanan çeşmelerin masrafları, (TSMA E. 0101 0002 021).

Masraf kalemi	Bedeli (akçe)
Muhtelif kereste	7040
Muhtelif çivi	7062
Muhtelif boya	724
Kurşun boru, beziryağı, küfeki, yontma taş, moloz taşı, kireç, horasan, tuğla, kiremit, kendir keteni ve künk	112.707
Beyoğlu'nda kazılan su lağımlarının ücretleri	223.280
Dülger, rençber, hamamcı, taşçı, su yolcu ve diğerlerinin ücretleri	35.428
Toplam[229]	*386.241*

İkinci belgenin devamında "Hikmet-i Huda bu sene kuraklık olmağla Galata'da efendimin bina buyurdukları çeşmelerden gayrısında su bulunmayub sulara ziyade kıllet gelmiştir. Devletli efendimin Galata'da beş çeşmesi olub haliya suları akar" ifadesi yer alır. Gülnuş Sultan'ın H. 1120 (M. 1708) yılında onarttığı son iki çeşmeyle –zeyilde de bahsedilen mevcut üç çeşmesi de eklenince– Galata'da toplam beş çeşmesi olduğu vurgulanmaktadır. Bu yıl içinde yaşanan kuraklık nedeniyle Galata'daki diğer çeşmeler susuz kalmışken semt halkı yeni onarılan ve suları verilen bu çeşmelerden faydalanmakta ve Gülnuş Sultan'a hayır dualar etmektedir.

Belgelerdeki ve zeyildeki ifadelerde çeşmelerin Gülnuş Sultan tarafından yaptırıldığına dair bir ifade olmasa da "müceddeden" sözcüğü esaslı bir onarımı ima etmekte, çeşmelere su verilmesiyle de bu onarımların yapıları yeniden semt halkının hizmetine soktuğunu göstermektedir. Galata'da yaptırılan önceki üç çeşmenin zemin ücretlerinin de masraflar arasında yer alması –ve şüphesiz ki kitabeleri– bunların banisinin Gülnuş Sultan olduğunu açık bir şekilde gösterirken (bkz. Bölüm 5.5, 5.6, 5.7) burada ele alınan iki çeşmenin masraflarında böyle bir kalemin olmaması da çeşmelerin onarıldığının ve banisinin Gülnuş Sultan olamayacağının göstergesidir. Ancak çeşmeleri yeniden akar hale getirdiği için Gülnuş Sultan'ın ikinci bani sayılabileceği söylenebilir.

Bölüm 5.7'de yer verilen yeni su yollarının açılması, bu iki çeşmenin onarımı ve bunlara su verilmesi için bir zemin hazırlamıştır. Nitekim ele alınan bir belgede (TSMA E. 0101 0002 026) suyun bol akması devam ederse sonraki yıllarda yeni

[229] Belgede verilen 3 yük 85.960 akçelik toplam, masraf kalemlerinin tek tek toplamından farklıdır. Toplamada ya da masraf kalemlerinin yazımında hata yapılmış olabilir.

çeşmelerin yapılabileceği vurgulanmaktadır. Sonuçta Gülnuş Sultan, Galata'da daha önce yaptırdığı üç yeni çeşmenin yanı sıra iki çeşme daha onartıp su yollarını kazdırarak toplamda beş çeşmeyi Galata halkının kullanımına sunmuştur. Bu da Galata'nın İslamlaştırılmasında oynadığı rolün bir başka boyutunu göstermektedir.

Galata'daki bu çeşmelerin ikisi de günümüze ulaşmamıştır ve İstanbul çeşmelerini ele alan ikincil kaynaklarda da adına rastlanmamaktadır. Yağkapanı önünde, iskele başında, deniz kenarında şeklinde tarif edilen konumdaki çeşmenin, Makbul İbrahim Paşa Camisi'nin yakınında olduğu düşünülebilir. Bu civardaki H. 1145 (M. 1732) tarihli Verdinaz Kadın Çeşmesi (Egemen, 1993, s.810) daha geç tarihli olduğu için söz konusu çeşmenin bu olamayacağı düşünülse de yapının klasik dönem özellikleri taşıyan mimarisi, Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı çeşmenin sonradan Verdinaz Kadın tarafından yenilenmiş ve üzerine günümüzde de görülen kitabenin yerleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu çeşmenin yeri Schenider'in Galata haritasında 32 numarayla işaretlenmiştir (Şekil 5.59). Galata Sarayı yakınında, Çamaşır Hasan Mahallesi'ndeki çeşmenin ise, bu mahallenin adı dahi günümüze ulaşmadığı için, ancak bugünkü Galatasaray Lisesi çevresinde olduğu söylenebilir.[230] (Şekil 5.256)

Şekil 5.256 : Gülnuş Sultan'ın onartıp su yollarını yaptırdığı, ancak günümüze ulaşmayan Galata'daki iki çeşmenin yaklaşık konumları. Aşağıda Yağkapanı önünde, iskele başında, deniz kenarındaki çeşme; yukarıda Galata Sarayı yakınında, Çamaşır Hasan Mahallesi'ndeki çeşme, (Url-3).

[230] Bu mahallenin adına tarihi haritalarda ve eski İstanbul mahallelerinin adlarını veren eserlerde de rastlanmamıştır. Bu tarama sırasındaki yardımları için İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndan İrfan Dağdelen'e teşekkür ederim. Ayrıca bkz. Ayverdi, 1958; Galitekin, 2003.

5.11.2 Katkıda bulunmuş olabileceği yapılar

5.11.2.1 Kethüda Mehmed Efendi'nin darülhadis ve mektebi

Kethüda Mehmed Efendi'nin Galata Yeni Cami yanında H. 1117 (M. 1705/1706) inşa ettirdiği darülhadis ve mektep, (Şekil 5.257, Şekil 5.258) Gülnuş Sultan'ın inşa ettirdiği semtin en önemli camisini bütünleyen ve çevresindeki çeşmelerle birlikte bir nevi külliye oluşturan yapılar olması açısından dikkat çekicidir. Gülnuş Sultan'ın bu iki yapının inşası aşamasında yardımı olmasa bile, birer hayır eseri olarak devamlılığının sağlanmasında katkısı olduğunu arşiv belgeleri ortaya koymaktadır.

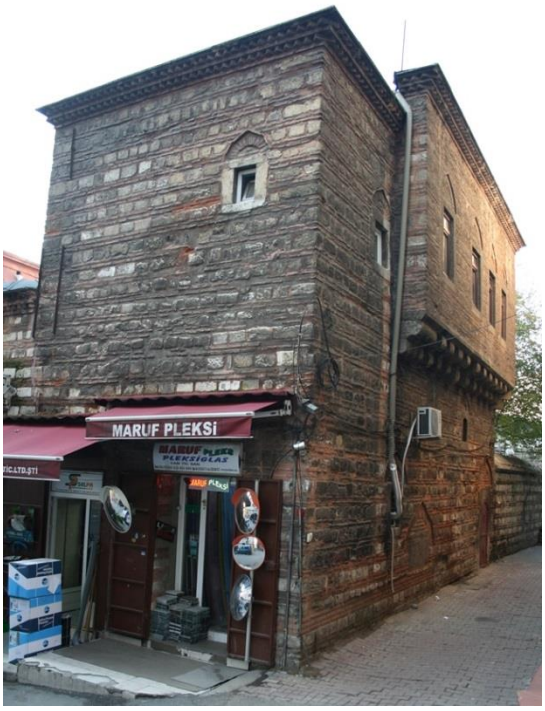

Şekil 5.257 : Günümüzde Galata Yeni Cami'nin yerini alan ve ön planda çatısı görünen Hırdavatçılar Çarşısı'nın yanındaki, avlu çevresinde L biçiminde dizilmiş dershane ve hücreleriyle Kethüda Mehmed Efendi'nin inşa ettirdiği darülhadis ve -ağacın arkasında kalan- sıbyan mektebi.

TSMA'daki bir belgede, Kethüda Mehmed Efendi, darülhadis ve sıbyan mektebinin tamamlanmasından hemen sonra –yapının kitabesindeki tarihe bakılacak olursa H. 1117 (M.1705/1706) yılında– Gülnuş Sultan'a yazdığı bir tezkirede önce bu iki okulun niteliğinden, kapasitesinden ve öğrencilerinin nereden geldiğinden bahseder:

> "(…) Benim devletlû veliyy-ün-niam efendim. Dünkü gün telhis olunan dershane ve mektep Galata'da efendimin cami-i şerifi kurbunda devletinizde kendim yaptırdım ve her şeyi tamam olmuştur. Elhamdülillah-i Teâla haftada üç gün ders-i âmm duacıları tâliblere tefsir ve hadis ve fıkıh-ı şerif talim ediyorlar. Ve mektepte dahi 60'tan mütecaviz sıbyan talim-i Kuran ederler. 'Ol etrafta kefere evleri ve haneleri çoktur. Talim-i kuran edecek sıbyan ve talim-i

ilim eder tâlib var mıdır?' deyu işaret-i aliyye buyurulmuş. Benim efendim, Galata'da ders-i âmm ve mektep hocası az olmağla efendimin devletinde bir mertebe rağbet edilir ki ta Tophane'den ve Kasımpaşa etrafından tâlib-i ilim gelip talim-i ilim-i şerif ederler. Kezalik mektepte dahi 60'tan ziyade sıbyan talim-i Kuran ederler." (TSMA E. 0101 0002 033)[231]

Şekil 5.258 : Kethüda Mehmed Efendi'nin inşa ettirdiği sıbyan mektebinin günümüzde doğudan görünüşü.

Kethüda bunun ardından Gülnuş Sultan'dan vakfına yardımda bulunmasını rica eder:

"Benim efendim, dershane ve mektebin asla kusuru yoktur ve her şeyi yerli yerinde vaz olunmuştur. Ancak hemen efendime arz olunduğundan maksud ders-i âmm ve mektep hocasına ve halifesine vazife tedarik olunmamağla Galata'da vaki efendimin cami-i şerifi evkafı izdiyadından kifayet miktarı tayin buyurulmak babında efendimden ihsan rica ederim ki devr-i kıyamete dek efendim hayır dua ile yad ve tezkir oluna. Kariha-ı şerifinizden kifayet miktarı her ne kadar akçe ihsan buyurulur ise şürutu ile vakfiye-i mamul bahâda tasrih olunur. Ferman efendimindir. (…)" (TSMA E. 0101 0002 033)

Kethüda, tamamını kendisinin yaptırdığı görülen medrese ve sıbyan mektebinin görevlilerinin maaşlarının ödenmesi için doğrudan valide sultana başvurmaktadır. Anlaşılan, kethüdanın vakfının medrese ve mektep hocalarının maaşlarına yeterli olmayacağı baştan bellidir ve Gülnuş Sultan'dan daha önceden şifahi olarak destek sözü alınmış olabilir. Nitekim Gülnuş Sultan, kethüdasının talep ettiği ihsanda

[231] Belgenin orijinali için bkz. Ek C.21.

bulunmuş ve bunu Galata Yeni Cami'nin vakfiyesine ekletmiştir. Bölüm 4.1.3.5'te ele alınan 3. vakfiyeye 11 Temmuz 1711'de yapılan 4. zeyilde, Kethüda Mehmed Efendi'nin darülhadisinin masraflarına Kethüda'nın vakfının gelirleri yeterli olmadığından, vazifelilerin ücretlerinin ödenmesi ve diğer masrafların karşılanması için günde 180 akçeden ayda 5400 akçenin caminin vakfından verilmesi şart koşulmuştur (VGMA, defter no: 1640, s.24-25).

Darülhadisteki genel derslerin (tefsir, hadis ve kelam) hocalarıyla mektep hocasına ve bunların yardımcılarına verilmesi için Kethüda'nın talep ettiği ve vakfiyede verilmesi Gülnuş Sultan tarafından tayin edilen günlük toplam 180 akçe, aynı tarihlerde düzenlenen Üsküdar Yeni Cami vakfiyesindeki benzer görevlilerin ücretlerine denktir. Üsküdar'daki camide ders verecek müderrise ve sıbyan mektebi hocasına 30'ar akçe, mektep halifesine ve hat muallimine 15'er akçe, sıbyan mektebindeki bevvab ve ferraşa 5 akçe yevmiye tayin edilmiştir. Darülhadiste haftada üç gün ders verecek hocaların günlük 30'ar akçe, mektepteki 60'tan fazla öğrenciye ders veren hocanın 30, yardımcılarının 15'er akçe aldığı varsayılacak olursa, günlük 180 akçelik miktar fazlasıyla yetmekte, artan paranın da temizlik ve güvenlik işlerine ve diğer masraflara ayrılmış olabileceği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, söz konusu belge ve vakfiyedeki ifade, Gülnuş Sultan'ın kethüdası el-Hac Mehmed Efendi tarafından Galata Yeni Cami yanında yaptırılan darülhadis medresesi ve sıbyan mektebinin işletilmesinin Gülnuş Sultan'ın vakfından finanse edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar darülhadis ve mektep Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri içinde gösterilemezse de yapıların işlevini sürdürmesini ve yaşamasını sağlayanın Gülnuş Sultan olduğu açıktır. Bu da yapılar arasında yakınlıktan kaynaklı fiziksel ilişki dışında banileri arasında ve gelir kaynakları bakımından bir bağ olduğunu gösterir. Galata'daki cami, iki kapısına yapılan çeşmeler, meşruta evleri ve yan tarafına eklenen darülhadis ve mektep ile fiilen bir külliyeye dönüşmüştür. Ortadan kalkan Gülnuş Sultan'ın camisinin işlevini günümüzde Kethüda'nın yaptırdığı medresenin üstlenmesi de ayrıca manidardır (Şekil 5.259).

Şekil 5.259 : 1977 yılına ait bir fotoğrafta Kethüda Mehmed Efendi'nin medresesi, (DAI).

5.11.2.2 Saray yapıları

Gülnuş Sultan'ın kullandığı sarayların veya saraylardaki bazı birimlerin Gülnuş Sultan'ın istek veya önerileri doğrultusunda yaptırıldığı düşünülebilir. Topkapı Sarayı hareminde Gülnuş Emetullah Sultan'ın hasekiliği ve valide sultanlığı döneminde gerçekleşen değişiklikler onunla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirilebileceği gibi Edirne Sarayı'ndaki benzer dönüşümler de onunla ilgili olabilir. Aşağıda ele alınacak bu yeni yapıların veya yenilemelerin mali kaynağını Gülnuş Sultan'ın sağladığını söylemek ya da yapıları ona mal etmek, elde bunu destekleyecek belgeler olmadığı için, mümkün değildir. Ancak nüfuzlu bir haseki ve valide sultanın, içinde yaşadığı yapıların biçimlenişinde fikir sahibi olacağını öne sürmek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle burada böylesi yapılara değinilecek, ancak verilerin yetersizliği nedeniyle ayrıntılı bir analiz yapılmayacaktır.

Edirne ve çevresindeki yapılar

Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed dönemindeki hasekiliği ve II. Mustafa dönemindeki valide sultanlığı büyük oranda Edirne'deki Yeni Saray'da geçtiği için, ilgili dönemlerde bu saraydaki haseki sultan dairesi ile valide sultan dairesinde yapılan yenileme, genişletme ve tamirlerde onun isteklerinin belirleyici olduğu veya en azından fikrinin alındığı düşünülebilir. Bu nedenle aşağıdaki belgelerde sözü geçen yapım ve onarımlarda Gülnuş Sultan'ın doğrudan ya da dolaylı etkisinin olduğu veya

Gülnuş Sultan'ın padişah nezdinde artan öneminin bu imar faaliyetlerini tetiklediği iddia edilebilir.

Örneğin BOA'daki 20 Safer 1094 (M. 18 Şubat 1683) tarihli belge (BOA İE. SM. 17 1742), Haseki Sultan'ın müceddeden yapılan odalarından; 3 Şaban 1095 (M. 28 Temmuz 1683) tarihli belge (BOA İE.SM. 11 1130), Edirne Sarayı'ndaki Haseki Sultan odasının döşemeleri için gereken miktarın karşılanmasından söz etmektedir. İlkiyle ikinci arasında 6 ay bulunan bu belgelerden ikincisi, Valide Turhan Sultan'ın 10 Recep 1094 (M. 5 Temmuz 1683) tarihindeki ölümünün (Defterdar, 1977, s.222) üzerinden bir ay bile geçmemişken düzenlenmiştir. Bu noktada, 6 ay kadar önce inşa edilen odaların döşemesinin yenilenmesi, Haseki Gülnuş Sultan'ın Valide Turhan Sultan'ın ölümüyle haremdeki en üst rütbeye erişmesiyle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla bu, bir kadın sultanın değişen rolünün mimariye yansıması olarak okunabilir.

Benzer şekilde BOA'daki 15 Şevval 1106 (M. 29 Mayıs 1695) tarihli belge (BOA İE. SM. 20 2014), valide sultan odasının tamirinden; 11 Zilhicce 1106 (M. 23 Temmuz 1695) tarihli belge (BOA İE. SM. 22 2302) de Edirne Sarayı'ndaki valide sultan odasının mefruşatından söz etmektedir. Gülnuş Emetullah'ın valide sultan olmasından yalnızca 3 ay sonra gerçekleşen bu onarım ve yenileme, hem bir süre boş kalan valide sultan "makam odasının" yenilenmesi ihtiyacından hem de Gülnuş Sultan'ın ulaştığı bu yeni pozisyonun yapılardaki değişimle de vurgulanması gerekliliğinden kaynaklanmış olabilir.

3 Recep 1109 (M. 15 Ocak 1698) tarihli bir başka belge (BOA İE. SM. 17 1701), yine Edirne Sarayı Harem-i Hümayun'undaki padişah, valide sultan, şehzade ve darüssaade ağası daireleri için harcanan levazımın miktarını içeren bir inşaat defteridir. Bu tarihlerde oğlu ve torunuyla birlikte Edirne'de yaşayan valide sultan için yapılan harcamalar, bu belgeden takip edilebilmektedir. 20 Cemaziyelevvel 1110 (M. 24 Kasım 1698) tarihli başka bir belge (BOA İE. SM. 23 2354) ise padişah ve valide sultan dairelerinin kurşunlarının onarım masrafının Şam ve Gazze'den sağlanacak sürsat bedelleriyle ödenmesine ilişkindir.

10 Cemaziyelevvel 1114 (M. 2 Ekim 1702) tarihli bir belge (BOA İE. SM. 20 2099), "Valide Sultan Bağçesi için sagir ve kebir taş tabak ve levazım-ı saire bahası"ndan; 24 Cemaziyelevvel 1114 (M. 16 Ekim 1702) tarihli bir başka belge ise "Edirne'de

Valide Sultan'ın bağçeleri için sagir ve battal kilit bahası"ndan söz etmektedir. Söz konusu tarihlerde padişahla birlikte Edirne'de bulunan valide sultanın burada bir bahçe yaptırdığı ve bu bahçe için büyüklü küçüklü taş tabaklar ve kilitler alındığı anlaşılmaktadır.

İstanbul ve çevresindeki yapılar

Topkapı Sarayı haremindeki yapılar da Gülnuş Sultan'ın hasekiliği ve valide sultanlığı döneminde, onun doğrudan ya da dolaylı katkısıyla biçimlenmiş olabilir. 1665'te yanan Topkapı Sarayı harem dairesinin yeniden yaptırılması Gülnuş Sultan'ın hasekiliği dönemine denk gelmektedir (Sakaoğlu, 2008, s.273). Bu tarihten bir yıl önce padişaha ilk şehzadesini doğuran Gülnuş Sultan, kazandığı ayrıcalıklı statü nedeniyle, harem dairesindeki bu yeniden yapımlar sırasında fikri alınan kişilerden biri olabilir. Her ne kadar o sırada Hadice Turhan Sultan'ın valide sultanlığı sürüyor olsa da harem inşaatı konusunda IV. Mehmed'in eşine danışmış, en azından haseki sultan dairesinin Gülnuş Sultan'ın önerileriyle biçimlenmiş veya bezenmiş olabileceği iddia edilebilir.

Benzer şekilde, 17 Ramazan 1075 (M. 3 Nisan 1665) tarihli bir keşif defterinin (BOA TSMA d. 10118)"Eyüp kazasına tabi Sütlüce'ye yakın Karaağaç bahçesinde bulunan Haseki Sultan Sarayı'nın tamiratına dair" olması, 1664'te Şehzade Mustafa'yı doğuran Gülnuş Sultan'ın artan önemine işaret etmektedir. 18 Muharrem 1090 (M. 1 Mart 1679) tarihli bir başka belge (BOA TSMA d. 6834) ise "Haseki Sultan'a ait Çatalca'da vaki binanın harem dairesinde, kahve odasında, efendiler odasında, padişaha ait hamamın bozdurulup yerine yeni bir hamam inşası ile diğer tamirat ve inşaat" hakkındaki notları içermektedir. Bu belgede söz edilen Haseki Sultan'a ait bina, sıklıkla ziyaret edilen Çatalca'daki sarayda Gülnuş Sultan'a ait olan yapı olmalıdır.[232]

Gülnuş Sultan'ın II. Mustafa zamanında İstanbul'a gelişlerinde Eyüp'teki Valide Sultan Sahil Sarayı'nda kaldığı bilinmektedir (Sakaoğlu, 2007, s.153). Haliç'te IV. Mehmed'in annesi Hadice Turhan Sultan için yapılmış olan saray, Zal Mahmud Paşa Camisi avlu kapısı karşısında yer alıyordu ve gezgin Tournefort tarafından da görülen saray, Gülnuş Emetullah Sultan'ın kullanımına geçmişti (Tournefort, 2005,

[232] Bu iki belgeyi benimle paylaşan Şehri Kartal'a teşekkür ederim.

c.II, s.34). Günümüze ulaşmayan bu yapının yenilenmesinde, bezenmesinde veya biçimlenişinde Gülnuş Sultan'ın katkısının olduğu varsayılabilir.

Topkapı Sarayı'nda III. Ahmet Yemiş Odası olarak bilinen bölümün yapımı da Gülnuş'un valide sultanlığı dönemine denk düşmektedir. Tarih-i Raşid'e göre 15 Zilhicce 1115 (M. 20 Nisan 1704) tarihinde Topkapı Sarayı'nın harem dairesinde onarım ve yenilemeler yapılmış, haremin tam merkezinde, valide sultan dairesine bitişik olarak, mevcut alt kat üzerine bir kasır ile bir oda yapımı tamamlanmıştır (Mehmed Raşid Efendi'den (1865) aktaran Sakaoğlu, 2008, s.271). IV. Mehmed'in 1663'te Edirne Sarayı'na taşınmasından 1703'teki Edirne Vakası'na kadar geçen 40 yıllık bir terk ediliş sürecinin ardından III. Ahmed'in ve annesi Gülnuş Sultan'ın Topkapı Sarayı'na dönüşü, bu inşaatları gerekli kılmış olmalıdır. Bu yönde herhangi bir belge olmasa da bu yeni harem mekânlarının tasarımında, bezenmesinde ve döşenmesinde III. Ahmed kadar annesi Gülnuş Sultan'ın da fikrinin alındığı düşünülebilir. Özellikle Raşid'in sözünü ettiği ve Yemiş Odası olması gereken birimin çiçek ve meyve sepetleriyle dolu zengin bezemesi (Şekil 5.260), dönemin diğer yapılarında, örneğin Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesinin güneydoğu çeşmesinde de görülmektedir (bkz. Bölüm 5.10).

Şekil 5.260 : Topkapı Sarayı'nda Yemiş Odası, (Url-11).

BOA'da yer alan III. Ahmed dönemine ait 29 Zilhicce 1118 (M. 3 Nisan 1707) tarihli bir belge (BOA AE.SAMD.III 68 6816) ise "Valide Sultan Dairesi Harem

dehlizi kafesi ile arabacıyan ve Meremmat Kârhanesi'nin sakf tamiri masarıfı tahsisatı" ile ilgilidir. Topkapı Sarayı'ndaki valide sultan dairesindeki söz konusu dehliz kafesi onarımının, yine Gülnuş Sultan'ın isteğiyle gerçekleştirilmiş olduğu düşünülebilir.

5.11.3 Hatalı olarak Gülnuş Sultan'a ait olduğu iddia edilen yapılar

Bugüne kadar çeşitli çalışmalarda Gülnuş Sultan'ın yaptırmadığı ya da yapımına katkı sağlamadığı bazı yapıların hatalı olarak ona mal edildiği görülmüştür. Literatürde hâlâ tekrarlanan bu yanlışları sonlandırmak amacıyla, daha önce çeşitli çalışmalarda onunla ilişkilendirilen ancak ona mal edilemeyecek yapılar, niçin Gülnuş Sultan'a ait olmadıklarının gerekçeleri gösterilerek aşağıda verilmiştir.

III. Ahmed'in baş kadını ve Gülnuş Sultan'ın gelini Emetullah Hatun tarafından yaptırılan ancak isim benzerliğinden dolayı sıklıkla Gülnuş Emetullah Sultan'a mal edilen Beyazıt'taki Simkeşhane ve bağlı yapıları, daha önce bazı kaynaklarda bu hata düzeltilse de (Akbulut 2003, s.15, dipnot 34) hâlâ Gülnuş Sultan'a mal edilmektedir (Çötelioğlu, 2012, s.160). Bu hatanın kaynağının Ekrem Hakkı Ayverdi olduğu düşünülebilir (1973, s.537). Oysa Uluçay, III. Ahmed'in kadınlarından söz ederken Emetullah Kadın'ı III. Ahmed'in başkadını olarak zikreder ve ekler: "1705 (H. 1116) yılında Galata'da Bayezid mahallesinde bir ekmekçi fırınını, 1707'de (H. 21 Safer 1119) Beyazıt'taki Darphane ve çevresindeki arsayı, eşi III. Ahmet Emetullah Sultan'a temlik ederek müzehhep tuğralı temlikname verdi. Emetullah Sultan 1707 (H. 1119) yılında Simkeşhane içine kâgirden bir mescit, yanına çeşme, mektep ve nefis bir de sebil yaptırdı." (Uluçay, 2001, s.80) Hadikatü'l Cevâmi'de de Simkeşhane Mescidi'nden "Başkadın Emetullah Hatun bina eylemişdir. İttisalinde sebil, mekteb ve sair hayrı dahi vardır ki Durmuşzade Ahmed Dürrî Efendi itmamına bu tarihi demişdir: Dürriya hâtıf didi itmamının tarihini / Bu sebil ve mektebi Başkadın 'abâd eyledi 1119 (H. 1707)" (Ayvansarayî, 2001, s.179) şeklinde söz edilmektedir.

Benzer bir hatayı mektebin önündeki sebilin yazıtındaki "Bu sebil ve mektebi Başkadın 'abâd eyledi. 1119" satırını yanlış yorumlayan İ. Kumbaracılar da tekrarlamış ve ad içermeyen sebili, IV. Mehmed'in Başkadını Gülnuş'un yaptırdığı notunu düşmüştür (Sakaoğlu, 2008, s.301). Ancak bu tarihte Gülnuş Sultan valide

sultanlık makamındadır ve gerek Simkeşhane gerekse ona bağlı mescit, sebil, çeşme ve mektep gibi yapılar ona değil, gelinine aittir.

Daha önceki çalışmalarda Gülnuş Sultan'a atfedilen yapılardan biri de, Mora Yarımadası'nın batı sahilindeki Koron'un güneyindeki Saranta Kalesi içindeki Valide Sultan Medresesi Mektebi'dir (İyianlar, 1992, s.127). Yalnızca bu kaynakta Gülnuş Sultan'a mal edilen yapı, bölgenin 1672'de Venediklilerden yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçtiği döneme tarihlendirilmekte, dayanak olarak da Evliya Çelebi "Seyahatname"si (cilt 8, s.594-596) ve E. H. Ayverdi'nin "Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri" (cilt 4, s.252) adlı yapıtları gösterilmektedir. Ancak bu dönemde valide sultanlık makamında Hadice Turhan Sultan bulunmaktadır ve yapıyla Gülnuş Sultan'ın ilişkisini gösterebilecek başka bir kaynak bulunmamaktadır. Dolayısıyla "Gülnuş Valide adına yaptırılmış olduğunu veya kendi haslarıyla inşa ettirdiğini öne sürmekte, aksini kanıtlayacak bir vesika çıkmadıkça bir mahsur görmüyoruz" (İyianlar, 1992, s.127) şeklinde yapılan bu atfın hatalı olduğu açıktır.

Kimi kaynaklarda Gülnuş Sultan'a ait olduğu iddia edilen yapılardan biri de Tunusbağı Sıbyan Mektebi'dir. Mustafa Güler, "1122/1710 yılında Yeni Valide Mektebi adıyla Tunusbağı Çeşmesi'nin hemen yanına inşa edilen mektep 1932 yılında harap olduğu gerekçesi ile yıktırılmıştır." (Güler, 2006, s.38) bilgisini herhangi bir kaynak göstermeden vermektedir. Benzer içerikteki bir bilgi Üsküdar Belediyesi'nin web sayfasında da yer almaktadır:

> Yeni Valide Mektebi adıyla da anılan yapı, Tunusbağı otobüs durağının civarında ve Tunusbağı Caddesi ile Ethem Paşa Sokağı'nın birleştiği yerde ve 1092 (1681) tarihli Tunusbağı Çeşmesi'nin yan tarafında idi. Tam karşısında, sonradan Maarif Müdürlüğü olmuş üç katlı, ahşap, Tunusbağı Mahalle Mektebi bulunuyordu. Gülnuş Emetullah Valide Sultan tarafından yaptırılan mektep, Yeni Valide Camii Külliyesi'nin 1120-1122 (1708-10) tarihindeki yapımı sırasında inşa edilmiş olmalıdır. 1932 tarihinde harap olduğu gerekçesiyle yıktırılan mektebin yeri hâlâ arsa halindedir (Url-13).

Bu ifadenin Mehmet Haskan'dan aynen alındığı anlaşılmaktadır (Haskan, 2001, c.2, s.941). Ancak Haskan da herhangi bir kaynak göstermemiştir. Tarif edilen bu konum Şekil 5.261'deki haritada gösterilmiştir. Ancak söz konusu mevkide yapılan yerinde incelemelerde herhangi bir yapı kalıntısına rastlanmamış, tarif edilen yerdeki 20. yüzyıl yapısı dükkânın Karacaahmet Mezarlığı'nın kuzeybatı ucunda yer alan bir mermer atölyesi olduğu görülmüştür (Şekil 5.262). 1932 tarihli Pervititch haritasında

ise aynı konumda etrafı duvarla çevrili olarak görülen boş bir arsa yer almaktadır (Şekil 5.263).

Şekil 5.261 : Tunusbağı Sıbyan Mektebi olarak tarif edilen yapının harita üzerindeki konumu, (Url-3).

Şekil 5.262 : Tunusbağı Caddesi ile Ethem Paşa Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alan çeşmenin bitişiğinde, Tunusbağı Sıbyan Mektebi'nin bulunduğu söylenen arsa üzerindeki mermer atölyesi.

Şekil 5.263 : Mart 1932 tarihli Pervititch haritasının İhsaniye Mahallesi'ni gösteren paftasında Tunusbağı Sıbyan Mektebi için tarif edilen konum.

Ahmet Turgut Kut tarafından "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika" başlığıyla yayınlanan makalede, 1923-1928 yılları arasında neşredilen *Mekatib-i Vakfiye Cetveli* adlı belgedeki sıbyan mektepleri, yerleri ve yapıların durumları listelenmiştir. Söz konusu çalışmada, 47. sırada yer alan Gülnuş Emetullah Sultan'a ait Cedit Valide Sultan Mektebi hakkında "Üsküdar, çarşı civarı. İdare-i Hususiyece kiraya verilmektedir." (Kut, 1978,s.59) bilgisi yer almasına rağmen Tunusbağı'nda herhangi bir sıbyan mektebinden söz edilmemiştir. Ancak hatalı olarak *Valide Sultan Emetullah Başkadın Mektebi* adıyla Beyazıt'taki Simkeşhane mektebi Emetullah Sultan'a mal edilmiştir. Bu yapının III. Ahmed'in hasekisi Emetullah Sultan'a ait olduğu yukarıda görülmüştür.

İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* adlı eserinde yer verdiği Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki bir belgeye göre mahallelere göre vakıf malları listelenmiş ve cami, çeşme, mektep gibi yapıların durumları hakkında bilgi verilmiştir (Konyalı, 1976, c.I, s.51-75)." 51 Yıl Önce Üsküdar Mahalleleriyle Bulgurlu ve Ümraniye Köylerindeki Gayrimenkul Vakıflar" başlığını taşıyan bu listenin ilk sayfasının kopmuş olmasına rağmen, Konyalı eksik sayfada Rum Mehmed Paşa mahallesinin olması gerektiğini belirtir. Her halükarda bu listede "Tunusbağı Sıbyan Mektebi" yine yer almamaktadır. Aynı şekilde eserin II. cildindeki mektepler listesinde de bu mektep ya da Gülnuş Sultan'a ait olabilecek başka bir mektep yer almaz.

1913 tarihli bir müfettiş defterine göre Tunusbağı'nda 80 öğrencili Esma Han Sultan Mektebi tamir halindedir; Valide-i Cedid Mektebi ise 25 öğrencinin okuduğu fevkani bir dershaneden ibarettir (Yavuztürk, 2009, c.II, s.557). Haskan'a göre, günümüze ulaşamayan bu mektep, Tunusbağı Caddesi Yeni İnadiye Mescidi Sokağı üzerinde ve Bali Çavuş Mescidi'nin karşısında yer alıyordu (Haskan, 2001, s.907). Bu belgeye göre, "Tunusbağı Sıbyan Mektebi" olarak anılan yapının Gülnuş Sultan'a değil Esma Han Sultan'a ait olduğu düşünülebilir. Ancak yukarıda tarif edilen konumla bu belgedeki konum da örtüşmemektedir.

Her halükârda, yalnızca Mustafa Güler'in kitabında ve ona kaynaklık ettiği anlaşılan Üsküdar Belediyesi web sitesinde zikredilen bu yapıya, başka kaynaklarda, arşiv belgelerinde ve Gülnuş Sultan'ın vakfiyelerinde de rastlanmadığı için, Tunusbağı Sıbyan Mektebi'nin Gülnuş Emetullah Sultan'a ait olamayacağı açıktır.

6. GENEL DEĞERLENDİRME, KARŞILAŞTIRMA VE SONUÇLAR

Gülnuş Emetullah Sultan, hasekilik ve valide sultanlık yılları boyunca gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın baniler içinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu yerin önemini ortaya koymak için, hem bir önceki bölümde ele alınan yapılarının genel bir değerlendirmesine hem de bu yapılarla sergilediği banilik rolünün kendisinden önceki Osmanlı kadın sultanlarıyla karşılaştırılmasına ihtiyaç vardır. O nedenle bu bölümde ilk olarak Gülnuş Sultan'ın yapılarının kendi içinde ve farklı açılardan genel bir değerlendirmesine yer verilecek, ardından Bölüm 2.2'de ele alınan öncellerinin -Hürrem Sultan'dan sonraki haseki ve valide sultanların-yapı eylemliliğiyle bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Bu çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlara hem bu değerlendirme ve karşılaştırmalar içinde hem de bu bölümün sonunda yer verilecektir.

Gülnuş Sultan'ın yapılarının genel değerlendirmesi

Gülnuş Sultan'ın bir önceki bölümde ele alınan yapıları kendi içinde değerlendirildiğinde, ilkiyle sonuncusu arasında yaklaşık 40 yıl olan bu yapıların Osmanlı mimarisinin önemli bir kesitine ışık tutacağı açıktır. Aşağıda ilk olarak arşiv belgeleri sayesinde ortaya çıkarılan yapım masrafları ve vakfiyelerden derlenen yapıların işletme giderleri karşılaştırılacaktır. Böylece hayratların maddi boyutunu ve büyüklüğünü anlamak ve birbiriyle karşılaştırmak mümkün olacaktır. Öte yandan söz konusu yapıların ancak bir kısmı günümüze ulaştığı için yapıların mimarileri ve üslupsal özellikleri arasında kapsamlı bir değerlendirme yapmak olası değildir. Bu nedenle ikinci olarak, günümüze ulaşan ya da görsel betimlemeleri bulunan yapılar mimari bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Yapıların masraflarının ve işletme giderlerinin değerlendirilmesi

Önceki bölümlerde ele alınan arşiv belgelerinin de gösterdiği gibi Gülnuş Sultan yapılarının masraflarını bizzat kendi kesesinden ya da vakıflarının derkesesinden sağlamış, baniliğini üstlendiği yapıları doğrudan doğruya o finanse etmiştir. Söz konusu yapılar devlet hazinesinden ya da hasekiliği döneminde eşi, valide sultanlığı

döneminde oğulları tarafından onun adına yaptırılmamıştır. Daha önce bazı kaynaklarda yer bulan ve oğullarının onun adına cami, külliye, çeşme yaptırdığını yazan kaynaklar, bu nedenle hatalıdır. Aksine, Gülnuş Sultan bu imar faaliyetlerini onların yerine de gerçekleştirmiştir.

Gülnuş Sultan'a hasekiliği sırasında bir şehzade doğurunca ya da valide sultanlık makamına yükselince hibe edilen hasların vakıflarının maddi dayanağını oluşturduğu gösterilmiştir (Bkz. Bölüm 4.2.2). Has mallarının ve arazilerinin gelirleriyle kurduğu vakıflarla da yapılarının işletme giderlerini –görevli maaşları, mutfak harcamaları, aydınlatma ve temizlik giderleri, vb.– sağlamıştır. (Bkz. Bölüm 4.1) Bunun iki istisnası vakfiyesi tespit edilemeyen Kamaniçe'deki ve Oran'daki kiliseden çevirme camilerdir. Bu yapılar yeni fethedilen yerlerde oldukları için camiye dönüşümlerinin ve işletme giderlerinin, devlet hazinesi tarafından ya da sultanın fethedilen yerdeki haslarından karşılandığı tahmin edilmektedir.

Belgelerin ortaya koyduğu bir başka gerçek de yapılarlave işlevleriyle ilgili düzenlemelerde Gülnuş Sultan'ın özel isteklerinin belirleyici olduğudur. Kimi zaman camide veya darüşşifada Kuran okunması, kimi zaman cami görevlilerine tahsis edilecek konutlar, kimi zaman vakıf görevlilerinin ücretlerinin belirlenmesi konusunda Gülnuş Sultan'ın birinci karar mercii olduğu belgelerden anlaşılmıştır. Örneğin Galata semtine su getirilmesi ve çeşmeler yaptırılıp onarılmasında Gülnuş Sultan'ın semtin tatlı su ihtiyacını dikkate almasının ve bu yöndeki talebinin belirleyici olduğu görülmüştür (Bkz. Bölüm 4.2.1, Bölüm 5.7).

Gülnuş Sultan'ın yapılarının ortaya çıkmasını sağlayan baş görevlinin ise kethüdası olduğu, hayır işlerinin "kethüdanın eliyle" gerçekleştiği ortaya koyulmuştur. Kethüda ile valide sultan arasındaki yazışmalar bazı yapıların ortaya çıkış süreçlerini aydınlatmış, yapıların mimarileri ve masrafları hakkında kethüdanın öneriler getirdiği ve kararı valide sultana bıraktığı, hatta tamamlanan yapıların kitabelerinin bile Gülnuş Sultan'ın onayından geçtiği görülmüştür. Valide sultanın gidip görme şansının olmadığı inşaatlar ve yapıları hakkında ona bilgiler aktaran kethüdanın oynadığı aktif rol, "işinin gücünün bu olduğunu" vurguladığı mektuplarından anlaşılmaktadır (Bkz. Bölüm 4.2.1, Bölüm 5.7, Bölüm 5.8).

Yine ilk kez yayınlanan inşaat defterleri sayesinde bazıları günümüze ulaşmayan yapıların özgün fiziki görünüşleri ve malzemeleri hakkında önemli ayrıntılara

ulaşılmasının yanı sıra, hem dönemin inşaat süreçleri ve yapım teknikleri hakkında ipuçları elde edilmiş, hem de yapılara harcanan meblağlar ortaya koyulmuştur. Gülnuş Sultan'ın yapılarının yapım masrafları ve işletme giderleri arasındaki farklılıkları daha kolay değerlendirilebilmek ve hayratın boyutu hakkında fikir edinebilmek amacıyla Çizelge 6.1 : 'deki inşaat defterlerinin karşılaştırıldığı tablo ile Çizelge 6.2'deki vakıf çalışanlarının sayısını, günlük/yıllık ücretlerini ve diğer vakıf giderlerini veren tablolar oluşturulmuştur. Böylece hangi yapıya ve -Gülnuş Sultan döneminde yapılan- onarıma ne kadar harcandığı görülebildiği gibi hangi yapının işletmesine daha çok para gittiği, dolayısıyla hangisinin daha büyük bir hayrat olduğu daha kolay anlaşılabilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki bu tablolar Gülnuş Sultan'ın tüm yapılarına ait verileri içermemekte, ancak ulaşılabilen arşiv belgeleri ve vakfiyelerde yer verilen yapıları kapsamaktadır. Bu tablolar, gelecekteki çalışmalar için bir referans oluşturabileceği gibi Osmanlı ekonomik tarihi için de bir veri kaynağı olarak kullanılabilir.

Çizelge 6.1 : Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri için gerçekleştirdiği harcamaları gösteren özet çizelge.[233]

Harcamaya konu olan yapı	Tarih	Bedeli		Kaynak belge	Harcama türü			
		Akçe	Kuruş[234]		Yapım	Onarım / Yenileme	Genişletme / ek yapımı	İstimlak/ zemin bahası
Mısır'daki Bulak İskelesi'ndeki ambarın onarımı ve eklerin yapılması	Nisan 1697 - Şubat 1698	13 kese 7793 para		BOA TS.MA.d 2841		+	+	
Sakız'da cami, şadırvan, dükkân onarımı	1700 sonrası	352.273	2935,5	TSMA E. 79/8		+		+
Galata Yeni Cami ve su yolları için keşif	28 Eylül 1696	1.517.755	12.648	BOA AE. SMST.II. 140 15533				

[233] TSMA E.79-8'e göre bir kesede 500 kuruş vardır. Gülnuş Sultan'ın gelir ve giderlerini gösteren belgeleri (TSMA, E. No. 153/1, 4) inceleyen Berksan, H. 1123 ve H. 1126 senelerine ait aylık gelirlerinde bir kesede 375 kuruş varken, H. 1125 ve H. 1127 senelerinde bir kesede 500 kuruş olduğunu belirtmektedir. (1998, s.15) Bu nedenle yukarıdaki hesaplamalarda 1 kese = 500 kuruş olarak kabul edilmiştir.

[234] 1 kuruş = 120 akçe'dir.

Çizelge 6.1 (devam) : Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri için gerçekleştirdiği harcamaları gösteren özet çizelge.

Harcamaya konu olan yapı	Tarih	Bedeli		Kaynak belge	Harcama türü			
		Akçe	Kuruş[235]		Yapım	Onarım / Yenileme	Genişletme / ek yapımı	İstimlak/ zemin bahası
Galata Yeni Cami, Su Yolları ve Çeşmesi	23 Nisan 1697-10 Temmuz 1698	4.855.871		BOA İE.EV. 26 3019	+			+
Galata Yeni Cami minaresinin yeniden inşası ve diğer onarımlar	Ağustos /Eylül 1700		1215	TSMA E. 79/3		+		
Galata Yeni Cami avlu genişletmesi ve tuvaletlerin yeniden inşası	Ağustos /Eylül 1700		2124	TSMA E. 79/3		+	+	
Galata Yeni Cami'ye meşruta evleri ve avlu genişletmesi	-	170.808	1423,5	TSMA 79/6			+	+
Galata Yeni Cami'nin birinci ve ikinci imamları için iki hane yapımı	1699/1700	168.907	1407,5	TSMA 79/4			+	
Galata Yeni Cami'de yedi tane üstlü ve altlı, sofalı oda	1699/1700	403.280	3360,5	TSMA 79/4			+	
Galata Yeni Cami avlusuna bitişik iki kâgir mahzen ve üç küçük dükkân	1699/ 1700	155.975	1300	TSMA 79/4			+	
Galata Yeni Cami hünkâr kasrı ve hünkâr mahfili döşemesi	1699/ 1700		357,5	TSMA E. 0101 0002 029		+		

[235] 1 kuruş = 120 akçe'dir.

Çizelge 6.1 (devam) : Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri için gerçekleştirdiği harcamaları gösteren özet çizelge.

Harcamaya konu olan yapı	Tarih	Bedeli		Kaynak belge	Harcama türü			
		Akçe	Kuruş[236]		Yapım	Onarım / Yenileme	Genişletme / ek yapımı	İstimlak/ zemin bahası
Emekyemez Çeşmesi	1699/ 1700		439	TSMA E. 0101 0002 029	+			+
Galata'da su yolu yapımı	1699/ 1700		757,5	TSMA E. 0101 0002 029	+			
Galata'da su yolu onarımı	1699/ 1700		199,5	TSMA E. 0101 0002 029		+		
Galata Yeni Cami ve çeşmelerine yeni su yolları için keşif	1 Haziran 1705	1.973.750	16.447	TSMA E. 0101 0002 037				
Galata Yeni Cami ve çeşmelerine yeni su yolları	8 Mayıs 1705 - 15 Mayıs 1706	2.666.373	22.220	TSMA E. 0101 0002 022	+			
Yalakabad Köprüsü, namazgâh ve çeşme	M. 24 Eylül 1706	1.470.122	12.251	BOA AE. SAMD. III 222 21464	+			
Menemen'de çeşmeler	-		6365	TSMA E. 79/1		+		
Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi	-	844411	7037	TSMA E.79/9		+		
Anadoluhisarı'n da çifte hamam	1708-1710	94296	786	TSMA E. 0101 0002 031		+		

[236] 1 kuruş = 120 akçe'dir.

Çizelge 6.1 (devam) : Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetleri için gerçekleştirdiği harcamaları gösteren özet çizelge.

Harcamaya konu olan yapı	Tarih	Bedeli		Kaynak belge	Harcama türü			
		Akçe	Kuruş[237]		Yapım	Onarım / Yenileme	Genişletme / ek yapımı	İstimlak/ zemin bahası
Galata'da Yağkapanı İskelesi başında ve Galatasaray yakınındaki Çamaşır Hasan mahallesindeki çeşmelerin onarımı	21 Mayıs 1708	386241	3208,5	TSMA E. 0101 0002 021		+		
Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi (?)	1708-1711		846 kese, 131 kuruş = 423.131 kuruş	TSMA E. 0101 0002 002	+			+

Çizelge 6.1 : 'de verilen inşaat defterlerine göre en büyük harcama, Gülnuş Sultan'ın son ve en kapsamlı baniliği olan Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi için yapılmıştır.[238] Diğer harcamalar karşılaştırıldığındaysa en büyük harcamanın Galata Yeni Cami, su yolları ve çeşmesi için yapıldığı ve bunun 40.465 kuruş tuttuğu görülmektedir. Dolayısıyla Üsküdar'daki külliyenin masrafı, en büyük ikinci harcama kaleminin 10 katıdır. Galata Yeni Cami ve su yollarıyla karşılaştırılabilecek diğer bir harcama kalemi ise Galata'daki yeni su yollarının yapımı için harcanan 22.220 kuruştur. Buna en yakın diğer harcama ise Yalakabad Köprüsü ile yanındaki namazgâhlı çeşme için yapılan 12.251 kuruşluk harcamadır. Onarım, ek ve küçük çaplı inşaatları içeren diğer harcama kalemlerinin 10.000 kuruşu geçmediği görülmektedir.

[237] 1 kuruş = 120 akçe'dir.

[238] Bu noktada söz konusu masrafın yazılı olduğu belgenin Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi'ne ait olduğunun tahmin edildiği hatırlanmalıdır.

Çizelge 6.2 : Gülnuş Sultan'ın yapılarında çalışanların sayısı, günlük/yıllık ücretleri ve diğer vakıf giderleri.

Yapının adı	Belge/vakfiye	Toplam çalışan sayısı	Toplam tahsisat
Kamaniçe'de cami	BOA MAD d. 4559/2	12	Günde 175 akçe
Mekke'de imaret	1. vakfiye	28	Günde 100 çift ekmek + 205 para
Mekke'de darüşşifa	1. vakfiye	55	Günde 126 çift ekmek + 261 para
Cidde'deki ambar	1. vakfiye	5	Günde 9 çift ekmek + 3'üne günde 12 para, 2'sine senede 1000 para
Mekke ve Mısır'daki diğer vakıf görevlileri	1. vakfiye	31	Senede 113250 para + 680 erdeb buğday
Mekke ve Mısır vakıfları için diğer harcamalar	1. vakfiye	-	Senede 401.218 para
Mekke'deki darüşşifadaki cüzhanlar	1. vakfiyeye 1. zeyil	33	Günde 70 para
Sakız'da cami	2. vakfiye	20	Günde 117 akçe
Sakız'daki caminin diğer giderleri	2. vakfiye	-	Senede 14840 akçe
Sakız'da cami	3. vakfiye	27	Günde 229 akçe
Galata'da cami	3. vakfiye	53	Günde 456 akçe
Edirne'de çeşme	3. vakfiye	1	Günde 5 akçe
Galata'daki camideki cüzhanlar	3. vakfiyeye 1. zeyil	32	Günde 93 akçe
Galata Yeni Cami yanında Kethüda Mehmed Efendi medresesi ve sıbyan mektebi	3. vakfiyeye 4. zeyil	-	Günde 180 akçe
Üsküdar'da külliye	4. vakfiye	150	Günde 1210 akçe

Çizelge 6.2'deki vakıf çalışanlarının sayısını, günlük/yıllık ücretlerini ve diğer vakıf giderlerini gösteren değerler karşılaştırıldığında en büyük hayratın yine Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Gerek toplamda 150 olan çalışan sayısı, gerekse bunlara verilen günlük ücretler bunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla yapımı kadar işletmesi de en çok masraf isteyen yapı budur. Öte yandan Mekke ve Mısır'daki hayratın çalışan sayılarının toplam 119 olduğu düşünülecek olursa, Gülnuş Sultan'ın hasekilik döneminde giriştiği bu imar faaliyetiyle ortaya çıkan yapıların işletilmesinin, haslarından elde ettiği gelirin önemli bir kısmına dayandığı anlaşılacaktır. Galata'daki cami, yukarıda zikredilen iki yapı grubundan sonra en çok işletme gideri olan yapı olarak dikkat çekmektedir. 53 olan çalışan

sayısı cüzhanların da eklenmesiyle toplamda 85'e çıkmış, günlük masraflarsa 549 akçeyi bulmuştur.

Mimari değerlendirme

Gülnuş Sultan'ın yapıları arasından mimari bir değerlendirmeye tabi tutulabilecek olanlar –günümüze ulaşan ya da görsel betimlemeleri bulunanlar– şunlardır: Kamaniçe'de camiye çevrilen kilise ve içindeki minber, Sakız'daki kiliseden çevirme cami, Edirne'deki namazgâhlı çeşme, Galata Yeni Valide Camisi, bu caminin avlu kapılarındaki çeşmeler, Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşme, Yalakabad Köprüsü ve Üsküdar Yeni Valide Külliyesi. Mimarisi hakkında yazılı belgelere dayalı çok az bilgi sahibi olunan Mekke ve Mısır hayratı ile Oran'daki kiliseden çevirme cami için mimari bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Öte yandan kiliseden dönüştürülen yapıları (Kamaniçe, Sakız ve Oran'daki camiler), yeni baştan inşa edilen diğer yapılardan ayrı bir değerlendirmeye tutmak gerekir.

Kamaniçe'deki yapı 27 yıl cami olarak işlev gördükten sonra tekrar kiliseye çevrildiği ve Osmanlı dönemindeki plan özelliklerini hâlâ koruduğu için Gülnuş Sultan adına camiye çevrilen diğer kiliseler hakkında fikir verecek niteliktedir. Bazilikal planlı bu yapı, güney veya güneydoğu duvarında açılan bir niş içine mihrabın yerleştirilmesi, yerel malzemeler kullanılarak bir minberin inşa edilmesi, çan kulesinin minare olarak kullanılması, boyuna uzun naosun enine geniş bir sahın olarak kullanılması ve muhtemelen naosa açılan şapellerin de namaz hacmine dahil edilmesiyle camiye çevrilmiştir. Tamamen faydacı bir yaklaşımla ve yapının özgün mimarisine zarar verilmeden gerçekleştirilen bu dönüşümün Sakız'daki ve Oran'daki kiliseden çevirme camiler içinde geçerli olduğu düşünülebilir. Günümüze ulaşmayan Sakız'daki yapının da bazilikal planlı ve kırma çatılı olduğu bazı görsel ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Oran'daki kiliselerden Gülnuş Sultan adına camiye çevrilmiş olabilecek yapıların da yine bazilikal planlı olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu yapıların da benzer şekilde gerekli ve yeterli değişikliklerle camiye çevrildiği, -Sakız'daki camiye dair belgelerden de anlaşıldığı üzere- basit onarımlar dışında mimarisinde kapsamlı bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir.

Varlığını hâlâ sürdüren Kamaniçe'deki minber bir başka Gülnuş Sultan yapısındaki -Üsküdar Yeni Valide Camisi'ndeki- minberle karşılaştırıldığında boyut ve bezeme yoğunluğu dışında önemli ölçüde benzerlikler gösterir. İçinde yer aldıkları yapıların

ölçeklerinin farklılığı nedeniyle Kamaniçe'deki minberin boyutları daha küçüktür. Yapının başkentte değil bir eyalette inşa edilmesi ve Gülnuş Sultan'ın hasekilik dönemi ürünü olması da bu farkın ve bezeme yoğunluğunun daha az oluşunun diğer sebepleri olmalıdır. Yine de aralarında yaklaşık 40 yıl bulunan bu iki minber, Osmanlı'nın klasik dönem bezeme sözlüğündeki öğeleri –mukarnas, palmet, silme, sivri kemer– kullanmaları ve genel biçimlenişleri –minber öğeleri– bakımından büyük ölçüde benzerdirler. Hatta Kamaniçe'deki minberin günümüze ulaşmayan köşk ve külah bölümlerinin de Üsküdar'daki minberdeki gibi –baklava dilimli sütun başlıkları olan sütunların taşıdığı sivri kemerli çardağı ve çokgen bir kasnak üzerinde yer alan üzeri bezemeli bir külahı– olduğu düşünülebilir.

Edirne'deki 1696 tarihli namazgâhlı çeşme, Galata Yeni camiye bitişik 1698 tarihli birinci ve 1706 tarihli ikinci çeşme ile Emekyemez Mahallesi'ndeki 1699 tarihli çeşme karşılaştırıldığında, dördünün de sivri kemerli bir nişi olan klasik dönem çeşmelerinin genel çizgisini sürdürdüğü görülür. Edirne'deki çeşme, şehir dışında ve muhtemelen işlevsellik ön planda tutularak tasarlanan bir yapı olduğundan son derece sadedir ve kemer sırtını vurgulayacak şekilde kemer taşlarının içerlek yerleştirilmesi dışında hiçbir bezeme içermez. Oysa şehrin içinde, Galata'da yer alan üç çeşmede kemer sırtının vurgulanması dışında silmelerle, ayna taşlarıyla, servi, gülbezek ve yıldız çiçeği şeklindeki öğelerle elde edilen bezemeler vardır.

Galata'daki üç çeşme kendi içinde karşılaştırıldığında, Galata Yeni Cami'yle birlikte inşa edilen ilk çeşmenin gerek boyut açısından, gerekse iki yandaki plastırlarla elde edilen hareketli cephesi bakımından daha anıtsal bir yapı olduğu görülmektedir. Bu çeşme, cami avlusunun ana giriş kapısının hemen yanında ve bir valide sultan camisinin girişine yakışması kaygısıyla inşa edildiğinden daha gösterişli ve özenli tasarlanmış olmalıdır. Oysa su yollarına yapılan ekler sonrasında suyun bollaşması sonucu inşa edilen ve sokak aralarında kalan 1699 ve 1706 tarihli çeşmeler, tümüyle işlevsel kaygılarla, belki de hızlıca yapıldıkları için klasik dönem çeşmelerinin çizgilerini sürdürürler.

Oysa Üsküdar'daki külliyenin 1709 tarihli 1. çeşmesi, Galata'daki 1706 tarihli 2. çeşmeyle aralarında sadece 3 yıl olmasına rağmen basit bir görsel karşılaştırmayla bile görülebilecek bir çağ değişimini içermektedir. Bezeme ve genel yapılanış bakımından bir klasik dönem örneği olan Galata'daki çeşme yerini bir Lale Devri çeşmesine bırakmaktadır. Yeni bir bezeme sözlüğüne geçilmiş; çeşme nişinde derin

yivli, merkezdeki kabaradan çıkan ışınsal demetlerden oluşan bir kavsara kullanılmış; meyve sepetlerini ve vazoda çiçek demetlerini içeren kabartmalara yer verilmiş[239]; mukarnas, silmelere paralel olarak cepheyi ve kavsarayı çerçevelemede kullanılmış ve çeşme palmet biçiminde yüksek bir tepelikle taçlanmıştır.

Öte yandan külliyenin 2. çeşmesi, Üsküdar'daki çarşıya dönük ve her gün önünden yüzlerce kişinin geçtiği 1. çeşmeden farklı olarak son derece sadedir ve muhtemelen sokak içinde kaldığı için bir önceki dönemin klasik üslubunda ve neredeyse bezemesiz olarak inşa ettirilmesi yeğlenmiştir. Bölüm 5.10'da görüldüğü gibi külliyenin yeni üsluptaki 1. çeşmesinin ilk denemeleri Topkapı Sarayı'nda yapılmış ve "görücüye" ilk olarak Üsküdar'da çıkmıştır.[240] Anlaşılan bu deneme külliyenin iki çeşmesinde birden yapılmak istenmemiş, külliyenin diğer öğelerinde de görülen ihtiyatlı yaklaşımın sonucu olarak halka daha açık olan, "vitrindeki" 1. çeşmeyle yetinilmiştir. Bu nedenle, içerdiği yeni motifler ve bezeme anlayışına getirdiği devrimci yaklaşımla bu çeşme, Osmanlı mimarlık tarihi içinde çok önemli bir yer tutmaktadır.

Gülnuş Sultan'ın yapıları içinde aynı türde, dolayısıyla karşılaştırmaya tabi tutulabilecek diğer ikisi, Galata'daki 1698 ve Üsküdar'daki 1711 tarihli camileridir. Günümüze ulaşamasa da Bölüm 5.5'te sunulan görsel kaynaklar sayesinde mimarisi anlaşılan Galata'daki cami, kırma çatılı, tek minareli, fazla yüksek olmayan iki katlı formuyla son derece mütevazı, adeta saltanat camisi olamayacak bir camiyken Üsküdar'daki cami kubbeli, yüksek, çifte minareli ve şadırvan avlulu oluşuyla karakteristik bir saltanat camisidir. Bölüm 5.5'te ele alınan keşif defterinde görüldüğü gibi Galata'daki caminin kırma çatılı, iki katlı, dikdörtgen biçiminde ve tek minareli oluşunun muhtemel nedeni yapının yakınındaki Arap Camisi'nin planına benzer ve onunla uyumlu olması isteğidir.

Öte yandan, içinde taş kadar ahşabın da kullanıldığı, muhtemelen ahşap galeri katının Arap Camisi'ndeki gibi üç yönden sahnı çevrelediği yarı kâgir bir bina olarak betimlenebilecek Galata'daki cami, Üsküdar'daki caminin bütünüyle kâgir, kubbeleri

[239] Meyve sepetleri ve vazoda çiçek demetlerini yoğun olarak içeren ve daha erken tarihli bir uygulama olan Topkapı Sarayı'ndaki Yemiş Odası'nın tasarımında Gülnuş Sultan'ın da katkısının olabileceği Bölüm 5.11'de tartışılmıştır.

[240] Üsküdar'daki 1709 (H. 1121) tarihli 1. çeşmeden hemen önce Kethüda Mehmed Efendi'nin Süleymaniye'de 1708/1709'da (H. 1120) inşa ettirdiği çeşmenin de yivli bir kavsaraya sahip olduğu, ancak meyve ve çiçek kabartmalarını içermediği Bölüm 5.10'da görülmüştür.

kurşunla örtülü "ağır" duruşuyla karşılaştırıldığında daha ekonomik bir yapı olarak dikkat çekmektedir. İki caminin yapıldıkları dönemlerde Osmanlı Devleti'nin içinden geçtiği politik süreçler düşünüldüğünde, işin ekonomik boyutunun göz ardı edilemeyeceği açıktır. Kutsal İttifak Devletleri'ne karşı ağır yenilgilerin alındığı, isyanların ve ekonomik krizlerin yaşandığı 1690'lı yıllarda büyük bir camiyi finanse etmek kadar halkın ve ulemanın gözünde bir cami yapımını meşrulaştırmak da kolay değildir. Ayrıca bir Kadızadeli müridi olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi de tarikatının liderinin çok minareli camilere karşı tutumunu sürdürmüş olabilir. Oysa III. Ahmed döneminin ekonomik ve siyasal açıdan görece iyi ortamında Üsküdar'daki gibi büyük bir camiyi ve ona eşlik eden yapıları inşa ettirmek daha kolay olmuş olmalıdır. Üstelik padişahı etkisi altında tutan Feyzullah Efendi gibi bir şeyhülislam da yoktur.

Her ne kadar Galata'daki caminin üslup özelliklerini ortaya koyacak kadar ayrıntı içeren görsel kaynaklardan yoksun olunsa da yapının yıkılmadan önce çekilen fotoğraflarından hâlâ klasik Osmanlı mimarisinin çizgisinde olduğu söylenebilir. Caminin sahna açılan kapılarında basık kemer kullanılmış, bu kapılar silmelerle çerçevelenmiştir. Mihrabın özgün kavsarasının da mukarnaslı olduğu ve yine silmelerle çerçevelendiği görülmüştür. Üsküdar'daki camide de silmeler, mukarnaslar, gülbezek ve palmet gibi bezemeler, önceki yüzyıllardakinden farklı bir üslup özelliği göstermez. Ancak yapıda düşey vurgunun artışı, şadırvandaki çiçek kabartmaları, cephelerde girinti ve çıkıntıların artması gibi kimi ayrıntılar yenilik sinyalleri verir.[241]

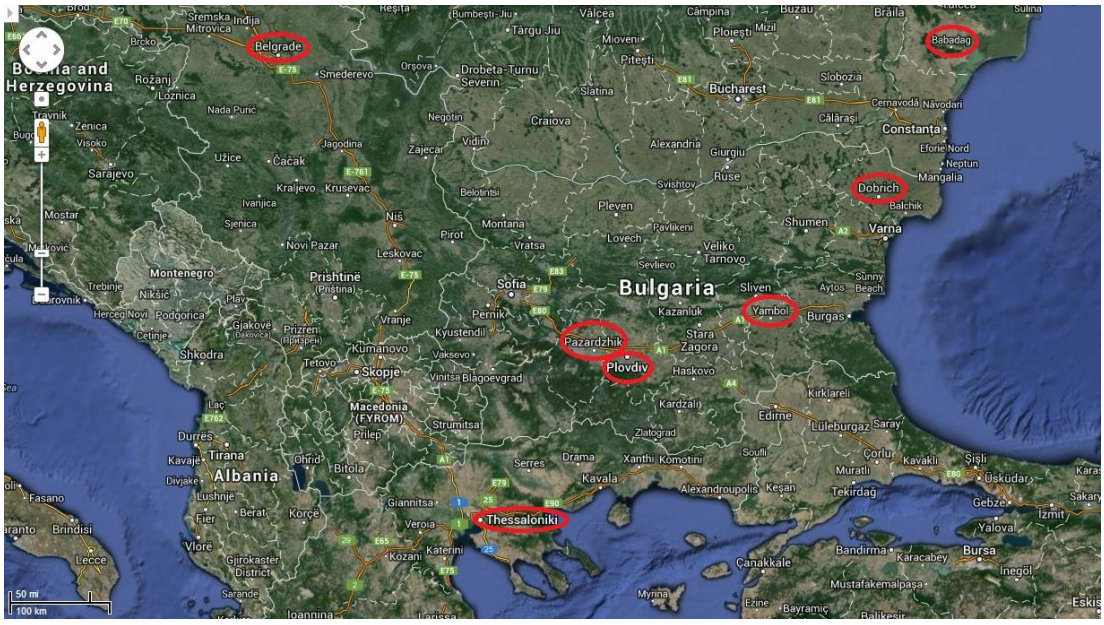
Öte yandan Galata'daki caminin avlu duvarlarının cami beden duvarlarına paralel olmayışı, 18. yüzyılda yaygınlaşacak bu uygulamanın belki de ilk örneği olarak değerlendirilebilir. Ancak burada inşaatın yapıldığı kilise arsasının sınırlılığı, arazi koşulları ve kıble doğrultusu gibi kısıtlar, avlunun merkezinde ve duvarlara paralel konumlanmış bir caminin inşasını baştan engellemiş de olabilir. Diğer taraftan Üsküdar'daki külliyedeki cami, belki de gerçekleştirilen geniş istimlakler sayesinde, dış avlu duvarlarına paralel olarak konumlandırılabilmiştir.

[241] Üsküdar'daki caminin hünkâr kasrının 19. yüzyıl yapısı oluşu, Galata'daki caminin minaresinin de sonraki onarımların ürünü olması, kasırların ve minarelerin karşılaştırmasını olanaksızlaştırmaktadır. Üsküdar'daki külliyenin türbe, sebil, sıbyan mektebi, imaret gibi öğelerini bu türde başka Gülnuş Sultan yapılarıyla karşılaştırmak mümkün değildir. Ancak ilerleyen sayfalarda başka kadın banilerin yapılarıyla karşılaştırılacaklardır.

Gülnuş Sultan'ın yapıları arasında başka bir köprü olmadığı için Yalakabad Köprüsü'nü mimari bir karşılaştırmaya tabi tutmak mümkün değildir. Yine de bu köprünün sivri kemerlerinin, kemer kilit taşlarındaki gülbezek ve çarkıfelek motiflerinin, köprünün ortasındaki konsolların Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki camisinin avlusunda görülen sivri kemerlerle, bu kemerlerin kilit taşları üzerindeki bezemelerle ve mükebbirenin konsollarıyla benzer olduğu söylenebilir.

Özetle, Gülnuş Sultan'ın çeşmeden imarete, köprüden camiye dek geniş bir tür yelpazesindeki yapılarının genel olarak 16. ve 17. yüzyılların klasik Osmanlı mimarisi çizgisinde olduğu, ancak Üsküdar'daki külliyesinin bazı ayrıntılarında ve 1. çeşmenin bütününde yeni bir üslubun sinyallerinin görüldüğü söylenebilir. Bu sinyaller, 1699 Karlofça Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin sarsılan özgüveniyle Batı'yla ilişkilerinin yeniden biçimlenmesinden, Osmanlı mimarisinin yenilik arayışı içinde oluşundan ve kaynağı ister Doğu'da ister Batı'da olsun yeni formlara daha açık bir hale gelmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ancak bu yeniliklerin ilk olarak Gülnuş Sultan'ın yapılarında herkese açık bir şekilde sergilenmesinin bir nedeni de banisi olamaz mı?

Hasekiliğinden itibaren Avrupa içlerine doğru yapılan seferlere katılan, daha önce hiçbir kadın sultanın sahip olmadığı bir özgürlükle yeni şehir ve coğrafyaları gören (bkz. Bölüm 3.1) Gülnuş Sultan'ın, ufkunu açan mimari karşılaşmalar yaşamış olabileceği düşünülebilir (Şekil 6.1). Üsküdar'daki camisinde yer alan ve okumaya ilgi duyduğunu düşündüren özel koleksiyonu (bkz. Bölüm 4.2.3); yazdığı mektuplarda görülen güçlü ifade yeteneği Gülnuş Sultan'ın aydın bir kişiliği olduğunu ileri sürmeyimümkün kılar. Dolayısıyla yapılarındaki bu yenilikleri bizzat Gülnuş Sultan'ın talep ettiği düşünülebilir. Dolayısıyla, oğulları –özellikle de küçük oğlu III. Ahmed– üzerindeki etkisi de göz önünde bulundurularak, "Osmanlı mimarisinde 18. yüzyılın başında yaşanan dönüşümün bir hazırlayıcısı da Gülnuş Sultan'ın aydın kişiliği olabilir" önermesi, kesin bir kanıt sunmak mümkün olmasa da dile getirilebilir.

Şekil 6.1 : Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed'le katıldığı seferler ve avlar sırasında gördüğü Balkan şehirleri (bkz. Bölüm 3.1). Burada işaretlenen şehirler dışında Bulgaristan, Makedonya, Teselya (Yunanistan) ve Romanya içinde başka bölgelere de yine avlar ve seferler sırasında gittiği, II. Viyana Kuşatması sırasında konaklanan Belgrad'a ya da Kamaniçe Seferi sırasında kalınan Babadağ'a giderken yol üzerindeki diğer şehirlerin de görüldüğü hatırda tutulmalıdır. Ayrıca doğup büyüdüğü Girit'teki Resmo, saltanat sürdüğü İstanbul ve Edirne ile bunlar arasındaki menziller de görsel hafızasında yer tutan şehirler olmalıdır, (Url-3).

Gülnuş Sultan'ın baniliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önceki kadın sultanlarla karşılaştırılması

Burada Gülnuş Sultan'ın baniliği ve yapıları, Bölüm 2.2'de ele alınan kadın sultanların (Hürrem, Gülfem, Mihrimah, Nurbanu, Safiye, Handan, Halime, Mahfiruz, Kösem, Hadice Turhan ve Saliha Dilaşub) banilikleri ve yapılarıyla karşılaştırılacaktır. Bölüm 2'de de tartışıldığı gibi Gülnuş Sultan öncesindeki kadın sultanların siyasi rolleri ve buna paralel banilikleri Hürrem Sultan'la birlikte başka bir boyuta varmıştır. Bu yüzden Gülnuş Sultan'a esas örneği teşkil etmeleri nedeniyle, Hürrem Sultan'dan Hadice Turhan Sultan'a kadarki haseki ve valide sultanlarla karşılaştırma yapılacak, ayrıca yine bu süreçte yapılar yaptıran istisnai iki örnek –Kanuni'nin kadınlarından Gülfem Hatun ve kızı Mihrimah Sultan– da bu karşılaştırmaya dâhil edilecektir. Bu karşılaştırmalar sırasında Gülnuş Sultan'ın baniliğinin kronolojik sırası –dolayısıyla önce hasekilik, sonra valide sultanlık dönemi yapıları– takip edilecektir. Mimari karşılaştırma ise, yukarıda olduğu gibi,

Gülnuş Sultan'ın günümüze ulaşan ya da görsel betimlemeleri bulunan yapılarıyla diğer kadın sultanların benzer yapıları arasında yapılacaktır.

Yapıların yeri ve simgesel değeri bağlamında karşılaştırma

Gülnuş Sultan'ın banilik kariyeri, önceki kadın sultanlarla karşılaştırılması zor bir yapıyla, yeni fethedilen Kamaniçe'deki kiliseden çevirme camiyle başlar. Bu baniliğin sıra dışı ve karşılaştırılması zor oluşunun sebebi, Bölüm 5.1'de görüldüğü gibi o zamana dek ancak devletin erkek ileri gelenlerine ve Kösem'den itibaren valide sultanlara tanınan bu hakka, Gülnuş'un henüz haseki sultanken layık görülmesidir. Aslında Gülnuş Sultan'ın seferlere katılan ilk haseki sultan oluşu yeterince sıra dışıdır ve anlaşılan sefere katılarak "gazi" olmak bir camiyi hak ettirmektedir. Onunla birlikte sefere katılan kayınvalidesi Hadice Turhan Sultan adına da bir kilise camiye çevrilmiştir. Fakat Kösem ve Hadice Turhan'ın valide sultanlık dönemlerinde, katılmadıkları seferlerde fethedilen yerlerde –örneğin Girit'te ve Uyvar'da– bile adlarının bir camiye verilmesi, bunun 17. yüzyılda başlayan bir uygulama olduğunu gösterir. Zaten Gülnuş'un adı da valide sultanlık döneminde fethedilen iki şehirdeki –Sakız ve Oran'daki– kiliseden çevirme camilere verilecektir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, muhtemelen IV. Mehmed gözündeki değerinin ve etkililiğinin onu önce bu sefere, sonra da sıra dışı ilk baniliğine taşıdığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın sultanların Haseki Hürrem Sultan'la değişen banilik rolleri, Bölüm 2'de görüldüğü gibi sonraki kadın sultanlara da örnek oluşturmuştur. Ancak Hürrem Sultan'ın haseki statüsündeyken sahip olduğu ayrıcalıklara –örneğin İstanbul'da bir külliye, iki hamam, bir han; İmparatorluğun farklı şehirlerinde camiler ve su yolları yaptırması gibi– daha sonraki haseki sultanlar erişememişlerdir. Gülfem Hatun ve Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki külliyeleri, hasekilik dönemlerinde giriştikleri imar faaliyetleri olmaları nedeniyle Hürrem'in iki halefinin onun yolunda ilerlediğini akla getirse de sonraki kadın sultanların hasekilik dönemlerinde yapılarına rastlanmaması Hürrem'in farkını ortaya koyar. Ancak Hürrem'e, hasekilik döneminde inşa ettirdiği bir dizi yapıyla Gülnuş Sultan eşdeğer olmuştur. Hürrem Sultan, üç kutsal şehirde –Mekke, Medine ve Kudüs'te– yaptırdığı külliyelerle dine bağlılığını ve yardımseverliğini ön plana çıkaran bir banilik sergilemiştir. Onun bu yapıları, Osmanlı topraklarına yeni katılan İslamiyet'in simge

şehirlerinin ihyası anlamına geldiği için, halkın gözündeki imajını güçlendirecek niteliktedir.

Gülnuş Sultan da Kamaniçe'deki ilk baniliğinden sonra Mekke'ye bir imaret ve darüşşifa yaptırmış, bu yapıların ihtiyacı için Mısır'daki has arazilerini vakfetmiş ve bu bölgede üç ambar ve bir gemi inşa ettirerek vakfın lojistik altyapısını oluşturmuştur. Hürrem'den Gülnuş'a kadarki kadın sultanların da hacıların ihtiyaçlarına yönelik hayır işleri olsa da Mekke'de iki önemli hayır yapısının –hastaların bakılması için bir darüşşifa ve fakirlerin doyurulması için bir imaret– inşasını ancak Gülnuş Sultan, üstelik Hürrem gibi haseki sıfatıyla gerçekleştirmiştir. Başka bir deyişle Hürrem'in iddialı ve simgesel baniliğine aradan bir yüzyıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Gülnuş Sultan karşılık vermiştir. Yapıların yeri inançlı tebaası gözündeki itibarını yükseltmiş ve darüşşifada Kuran tilaveti yaptırması din vurgusunu bir derece daha yükseltmiş olmalıdır. Bu baniliği, hem onun dini himayeciliğinin hem de eşi IV. Mehmed'in gözündeki tıpkı Hürrem'in Kanuni'nin gözündeki gibi- ayrıcalıklı yerini gösteren bir durumdur.

Gülnuş Sultan'ın valide sultanlık döneminin ilk baniliği, oğlu II. Mustafa'nın tahta çıktığı ilk ay içinde fethedilen Sakız'da gerçekleşmiştir. Kösem ve Turhan Sultan'ın Girit'teki camileri ve Turhan Sultan'ın Uyvar'daki camisi gibi fethedilen yerlerdeki kiliseden çevirme valide sultan camileri –Kamaniçe'deki Haseki Sultan Camisi baninin statüsü nedeniyle bir tarafa bırakılırsa– onun bu baniliğine örnek teşkil etmiştir. Sakız'ın fethinin ardından devleti temsil eden üç kişi -padişah, valide sultan ve adanın fatihi- bu onura layık görülmüş, dolayısıyla fethedilen şehirde devleti bu üç isim temsil etmiştir. Adanın Katolik Venediklilerden alınması ve camiye çevrilen kilisenin önemli Katolik yapılarından birisi olması hem Kamaniçe'de hem de Girit ve Uyvar'da, bilhassa Katoliklere karşı yürütülen savaşta Gülnuş Sultan'ın da yer aldığının ve onlara ait mekânların da İslamlaştırılmasına katkıda bulunduğunun göstergesidir. Bu bağlamda Sakız'daki Ortodoks kiliselerine dokunulmaması da ayrıca anlamlıdır.

Gülnuş Sultan'ın valide sultanlığının başlarına tarihlenen bir başka yapısı, ikinci başkent Edirne'de yer alan namazgâhlı çeşmedir. Sarayın ve haremin IV. Mehmed döneminden beri Edirne'de olduğu düşünülecek olursa bu yapı, fiili başkente vefa borcunun ödenmesi veya hanedan mührünün Edirne'ye vurulması için yapılan mütevazı bir jest olarak düşünülebilir. Yine Gülnuş Sultan tarafından Edirne

civarındaki ve bazıları saltanat gezilerinin güzergâhında yer alan köylerin çeşmelerinin -Çömlek Köyü'ne giden yol üzerindeki çeşmeyle Akpınar'daki çeşmenin- de onarıldığı düşünülecek olursa (Bkz. Bölüm 5.11.1) Gülnuş Sultan'ın yaşamının büyük bölümünü geçirdiği bu şehrin su ihtiyacını düşünerek tebaası tarafından iyi bir şekilde anılmayı amaçladığı anlaşılır. "Saltanatın iskânı" öncesi dönemde Edirne'nin kadın sultanların yapıları için tercih edilen yerlerden biri olduğu görülse de (Bkz. Bölüm 2.1) Hürrem Sultan'dan sonraki kadın banilerin itibar etmediği bir şehir olmuştur. Ancak Gülnuş Sultan'la bu noktada benzerliği olan son kadın bani, Edirne'de su yapıları yaptıran Hürrem Sultan'dır. Edirne'deki sarayda Gülnuş Sultan'la ilişkilendirilebilecek yapım ve onarımlar (Bkz. Bölüm 5.11.2) ise kayınvalidesi Hadice Turhan'la paralellik arz ertmektedir. Ancak bu yapılar, çeşme ya da su yolu gibi halka açık ve tebaayı memnun etmeye yönelik bir yapı olmamalarıyla hayır eseri niteliği taşımamaktadır.

Bölüm 2'de görüldüğü gibi çeşitli etkenlerin sonucu olarak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren –önceki yüzyıllarda sancaklarda şehzadeleri adına yapılar yaptıran– valide sultanlar, padişah oğullarının İstanbul'daki banilik rolünü üstlenmişlerdir. Kanuni'den sonraki padişahların başkentte bir selatin camisi inşasına girişmekten kaçınmaları, –bazı istisnalar dışında– kazandıkları önemli bir zafer, fethettikleri bir ülke ve getirdikleri –bir cami yapmaya yetecek– ganimetin olmayışından, başka bir deyişle bu yapımı halk ve ulema gözünde meşrulaştıracak bir sebep bulunmayışından kaynaklanmış olmalıdır. Bu durumda padişahlar bu temsil rolünü annelerine devretmiş ya da onları bir nevi paravan olarak kullanmışlardır. Öyle ki I. Ahmet dışında, Kanuni'den Gülnuş Sultan'ın oğlu III. Ahmed'e dek İstanbul'da kendi adına cami inşa ettiren padişah olmamış, onların yerine Nurbanu, Safiye, Kösem, Turhan valide sultanlar bu işe girişmişlerdir. I. Ahmet'in bir istisna olmasının sebebi ise annesi Handan Sultan'ın oğlunu temsil edecek herhangi bir imar faaliyeti gerçekleştiremeden, valide sultanlığının ikinci yılında ölmesi olmalıdır. Halime, Mahfiruz ve Saliha Dilaşub valide sultanların da oğullarının kısa saltanatları ya da kendi erken ölümleri nedeniyle, Handan Sultan gibi, camileri yoktur.

Oysa Gülnuş Sultan, kendisi dışında oğullarını ve Devlet-i Aliyye'yi temsil edecek, halkın önünde dindarlığını ve hayırseverliğini sergileyecek iki saltanat camisini İstanbul'da -ilk oğlunun saltanatı sırasında Galata'da, ikinci oğlunun saltanatı

sırasında da Üsküdar'da- inşa ettirerek Nurbanu, Kösem, Hadice Turhan gibi güçlü öncellerinin izinden gitmiştir. Yapımını bizzat kendi kesesinden finanse ettiği bu camilerle hem oğullarını Sultanahmet Camisi girişimiyle I. Ahmed'in içine düştüğü meşruiyet krizinden (bkz. Bölüm 2.2) kurtarmış hem de hemen her padişahın kendi devrinde İstanbul'da bir saltanat camisi yapılması geleneğini sürdürmüştür. Valide sultanlıktan ve mevcut haslarından elde ettiği yüksek geliri din yolunda harcayarak da halkın ve ulemanın beğenisini kazanmıştır.

Gülnuş Sultan, Galata'da cami yaptıran ilk ve tek valide sultandır. Üstelik bu yapının bir kilisenin yerine yapılması, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bir semtte yer alması, yukarıda örneklenen İslamlaştırma politikası nedeniyle de yapının simgesel önemini artırır. Galata Yeni Cami'nin yapımının ardından caminin çevresindeki Hıristiyan evleri ve arsaları istimlak edilerek buralara cami görevlilerine meşruta olacak haneler ve Müslümanlara ait diğer yapılar yerleştirilmiştir. Bu, Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Cami'deki politikasının 35 yıl sonra Haliç'in karşı kıyısında yeniden uygulanması olarak değerlendirilebilir. Zira Turhan Valide Sultan, yalnızca Eminönü'nde bir cami yaparak değil, caminin çevresine Müslüman evleri inşa ettirerek ve önceden Yahudilere ait olan çok katlı bir binayı külliyedeki darülhadis hocalarıyla vaizlere meşruta olmak üzere vererek de semtin İslamlaşmasına katkıda bulunmuştur. Yine benzer şekilde Galata'nın da Eminönü gibi önemli bir ticaret bölgesi olması, işin ekonomik boyutunu ve gayrimüslimlerin elindeki ticaret tekelini kırma çabasını akla getirir. Çünkü Turhan Sultan, gümrük eminliğinin sağladığı servetin gayrimüslim tüccardan Müslüman tüccarlara geçmesini sağlamış, Gülnuş Sultan da Galata'da Hristiyanlara ait ev ve dükkânların Müslümanlara devrinin yolunu açmıştır.

Hadice Turhan'la Gülnuş Sultan arasındaki bir başka paralellik de camilerin inşasında kullanılan devşirme malzemeler göz önüne alındığında fark edilir. Eminönü Yeni Cami'nin hünkâr kasrını taşıyan sütunlardan birinin Girit'te fethedilen Hanya'dan getirildiği ve Girit'te süregiden sıcak savaşa gönderme yaptığı görülmektedir. Böylesi bir askeri fethin simgesi şeklinde olmasa da, St. Francis Kilisesi'nin sütunları da Gülnuş Sultan'ın Galata Yeni Camisi'nde, mekânsal bir fethi hatırlatacak biçimde kullanılmış olabilir. Günümüze ulaşmayan yapının inşası öncesinde düzenlenen keşif defterinde görülen kiliseye ait sütunlar, muhtemelen

yapıda kullanılmış ve bunları görenlere burada bir zamanlar bir kilise olduğunu, ama şimdi yerinde bir caminin yükseldiğini hatırlatmış olmalıdır.

Katoliklere karşı yürütülen hem sıcak hem de -Kamaniçe ve Sakız'daki olduğu gibi- soğuk savaşlarda, Gülnuş Sultan da rol almıştır. Bu da önceki kadın sultanlardan en azından biriyle –kayınvalidesi Hadice Turhan Sultan'la– benzer bir eylem içinde olduğunu gösterir. Gülnuş Sultan'ın hasekiyken IV. Mehmed'in yanında Hadice Turhan Sultan'la birlikte seferlere katılması, bunu valide sultanken de sürdürmesi, orduya eşlik eden ve ona moral/motivasyon sağlayan bir figürü akla getirir. Fethedilen yerlerdeki kiliselerin camiye dönüştürülmesi veya başkentteki diğer dinlere ait yapıların yerine cami yapılması da cephe gerisindeki soğuk savaşın bir uzantısı olarak yorumlandığında, bunda da Gülnuş Sultan'ın Turhan Sultan'la benzerliği dikkat çekicidir. Savaşlarla kaybedilen topraklara karşılık başkentte gayrimüslimlere ait ibadethane, dükkân ve evlerin istimlaki, ortak politikaları olarak dikkat çekmektedir.

Turhan Sultan ve halefi Gülnuş Sultan, başka yerde camiiler yapabilirler, 1660 ve 1696 yangınlarından sonra Yahudiler Eminönü'nde, Katolikler Galata'da yeniden gelişip güçlenebilirlerdi. Ancak başarıya ulaşamayan Girit Seferi'nin ve Kutsal İttifak Devletleri'nden alınan yenilgilerin yarattığı kriz dönemlerinde inşa edilen bu yapılarla Yahudi ve Hıristiyan bölgelerinin İslamlaştırılması, Hatice ve Gülnuş sultanların temsil ettiği dinin ve hanedanın otoritesini kurtaran girişimlerdi. Turhan'la Gülnuş'un Eminönü ve Galata'daki adaş camileri arasındaki bir başka ortaklık da Haliç'in karşılıklı kıyılarında yer alan yapılar arasındaki görsel diyalogdur (Baer, 2010, s.161-162).

Her iki caminin yapımına zemin hazırlayan siyasi olaylar bir tarafa bırakılırsa, Eminönü ve Galata'da çıkan yangınların meşrulaştırıcı sebep olarak görülmesi ve gayrimüslimlerin günahkârlıkla özdeşleştirilen yaşam biçimlerinin onları bu felakete müstahak kıldığının çeşitli kaynaklarda İslami referanslarla dile getirilmesi çarpıcıdır. Turhan Sultan'ın, döneminin dini akımına -Kadızadeliler Hareketi'nin tarikatları ve gayrimüslimleri karşısına alan eğilimlerine- uygun bir imar politikası izleyerek Eminönü semtini Müslüman ağırlıklı bir mahalleye dönüştürmek için gereken para ve meşruiyeti sağladığı (Thys-Şenocak, 2009, s.26), bunun zamanının politik olaylarına paralel bir tutumu -gayrimüslimlere karşı girişilen uzun sıcak savaşların yanında imar faaliyetleri şeklinde yürütülen soğuk savaşı- da içerdiği

görülmektedir. Bunu Gülnuş Sultan'ın, Feyzullah Efendi'nin desteğini alarak onun şeyhülislamlığı döneminde (1695-1703) yinelediği anlaşılmaktadır.

Gülnuş Sultan'ın Galata'da yaptırdığı semtin tek saltanat camisine eşlik eden çeşmeler ve bunlar için inşa edilen su yolları da İstanbul'un gayrimüslim nüfusunun çokluğuyla tanınan bu semtini ilk kez geniş kapsamlı bir hayratla buluşturmuştur. Gülnuş Sultan'ın Galata'da yaptırdığı ve onarttığı çeşmeler, bölgenin İslamlaştırılması politikasının devamı olarak da okunabilir. Ondan önce hiçbir baninin bu kadar ilgilenmediği, belki de gayrimüslimlerin varlığı nedeniyle ihmal edilen Galata semti, onun hayır eserleriyle hem Müslümanlar hem de diğer "ibadullah" için daha yaşanabilir bir hale kavuşmuştur.

Gülnuş Sultan'ın burada bir cami yaptırırken inşa edilen ilk çeşmeden iki yıl sonra civardaki Emekyemez Mahallesi'ne bir çeşme daha yaptırdığı, daha sonra da, muhtemelen çevreye yerleşen Müslümanların artan su gereksinimleri nedeniyle, yeni su yolları vecami yanında ikinci bir çeşme daha yaptırdığı, bazı çeşmeleri de onartıp bunlara su sağladığı görülmüştür (Bkz. Bölüm 5.5, 5.6, 5.7, 5.11). Özellikle yeni su yollarının inşasında kişisel isteğinin etkili olması, Gülnuş Sultan'ın halkın nabzını tuttuğunu ve böyle bir hayratın en az bir cami kadar etkili olduğunu bildiğini göstermektedir. Daha önce başka bir kadın sultanın ya da bir padişahın Galata semtine bu kadar ilgi göstermemesi, Gülnuş Sultan'ı yine sıra dışı kılmaktadır.

Gülnuş Sultan, Mekke'deki yapılarının yanı sıra, öncelleri gibi, hac yolundaki hacıların ihtiyaçlarına yönelik hayratlar gerçekleştirmiştir. Gülnuş Sultan'ın vasiyetnamesinde (Bkz. Bölüm 4.2.4) yer alan şartlardan biri de hac yolundakiler için günde on deve yükü su dağıtılmak üzere kendi haslarından on keselik bir hasın akarının Haremeyn-i Şerifeyn'e bağlanmasıdır. Benzer bir hayratı Kösem Sultan ve Hadice Turhan Sultan da gerçekleştirmiştir (Bkz. Bölüm 2.2). Yine Kösem Sultan'la Gülnuş Sultan arasındaki bir başka paralellik yoksullara yardım ve zindandaki borçluların borçlarının ödenerek salınması şeklinde gerçekleştirdikleri hayır işleridir. Gülnuş Sultan'ın öne çıkaran bir başka hayır işi ise Mekke'de Kâbe çatısı onarımını da içeren onarımlardır.

Ancak Gülnuş Sultan'ın hac yolundaki başka bir hayratı, diğer kadın banilerin hayır işlerinden daha büyük ve uzun erimli olmasıyla öne çıkmaktadır. Hersek-Boyalıca arasına döşettiği kaldırım, altı noktada yaptırdığı köprüler ve köprülerden birinin

başındaki namazgâh ve çeşme, Gülnuş Sultan'ın hac yolunun bakımına önem verdiğini ve hacıların ihtiyacını düşündüğünü göstermektedir. Kötü hava şartları nedeniyle geçilmesi zorlu bir güzergâhın daha kolay aşılmasını sağlaması, ona diğer kadın banilerin benzer hayratlarından daha fazla saygınlık getirmiş, Avrupa'daki Osmanlı topraklarından ve İstanbul'dan yola çıkan çok sayıda Müslüman'ın çıktıkları bu kutsal yolculukta valide sultanın yaptırdığı bu köprülerden geçmeleri, bu kaldırımda yürümeleri ve bu çeşmeden su içmeleri onu daha tanınır kılmıştır.

Gülnuş Sultan adına Oran'ın fethinden sonra camiye çevrilen kilise, yukarıda Kamaniçe ve Sakız'daki kiliseden çevirme camiler için vurgulananların benzerini sembolize etmektedir. Yine devlet erkinin diğer iki üyesiyle –padişah ve sadrazamla– birlikte bu rol Gülnuş Sultan'a düşmüş ve yine Katolik bir düşmana –bu kez İspanyollara– ait bir mekân İslamlaştırılmıştır. Yapının Afrika kıtasında, Akdeniz kıyısında önemli bir liman şehrinde yer alıyor olması, akla daha önceki bir kadın sultan yapısını, Safiye Sultan'ın Kahire'deki camisini getirmektedir. Ancak Safiye Sultan'ın camisinden farklı olarak Gülnuş Sultan'ın camisi bir fethin sonucudur ve kilise yerini alma nedeniyle ikinci bir fethi daha simgelemektedir.

Gülnuş Sultan'ın en önemli yapı eylemliliği, ikinci oğlu III. Ahmet'in saltanatı sırasında Üsküdar'da inşa ettirdiği Yeni (Cedid) Valide Külliyesi'dir. Yukarıda Galata Yeni Cami'nin baniliği irdelenirken görüldüğü gibi bu yapı da valide sultanların oğulları yerine saltanat camisi inşa etme geleneğinin bir halkasıdır ve İstanbul'daki büyük saltanat külliyelerinin ayarında bir yapı olmasıyla Galata'dakinden daha önemli bir imar faaliyetidir. Cedid Valide Külliyesi, Üsküdar'ın öneminin arttığının göstergesi ve sonucu olması bakımından da önemlidir ve külliyenin yerinin -türbesiyle ilgili vasiyeti nedeniyle- bizzat Gülnuş Sultan tarafından belirlenmesi, bunun bilinçli bir tercih olduğunu göstermektedir.

Üsküdar'da cami yaptıran önceki kadın sultanlara bakıldığında ilk örneği, Hürrem Sultan'ın İstanbul'da başlattığı yolda ilerleyen kızı Mihrimah Sultan'ın verdiği görülmektedir. Üsküdar İskelesi'nin yakınındaki dikkat çekici konumuyla denizden ve karşı yakadan kolayca algılanan külliye, sadece Mihrimah Sultan'ı değil babasını ve hanedanı temsil eden bir prestij yapısıdır. Yine Kanuni döneminde ve Üsküdar'ın merkezinde inşa edilen başka bir yapı olan Gülfem Hatun'un külliyesi ise hanedanı ve saltanatı temsil rolünü üstlenmese de semtin kadın banilerin tercih ettiği bir mekâna dönüşmesinin yolunu açanlardan olmuştur. Nitekim Nurbanu Sultan,

hasekiliği sırasında başlattığı külliyenin yapımını valide sultanlığında sürdürmüş ve semtin sınırlarını da genişleten kapsamlı bir imar projesine imza atmıştır. Külliyenin merkezindeki çifte minareli cami, Üsküdar sırtlarından şehrin geri kalanına yalnızca Nurbanu Sultan'ı değil eşi II. Selim ve oğlu III. Murat'ı da hatırlatmaktadır. Son olarak Kösem Sultan'ın inşa ettirdiği Çinili Külliyesi semtin sınırlarını daha da ötelese de boyutu nedeniyle görünürlük ve oğulları IV. Murad ve İbrahim'in saltanatlarını temsil açısından Mihrimah ve Nurbanu sultanların camilerinden geride kalmıştır.

Bu nedenle, Gülnuş Sultan'ın bu son ve büyük baniliğinin mekânı olarak Üsküdar'ın seçilmesi anlamlıdır. Hem önceki kadın banilerin izinden gidilmiş, hem de yoğun bir geçiş ve ticaret bölgesi olan Üsküdar'ın avantajlı konumundan istifade edilerek külliyedeki yapıları daha fazla kişinin görüp kullanması –dolayısıyla daha fazla hayır dua ve itibar getirmesi– sağlanmıştır. İstimlak edilen arsalar üzerine, Üsküdar sahiline ve Balaban İskelesi'ne yakın konumda inşa edilen külliye, Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Cami'yle yakaladığı şansı Gülnuş Sultan'a da vermiştir. Aynı zamanda Mihrimah Sultan Camisi kadar görünür olmuş, valide sultanı ve oğlunu temsil etme görevini yerine getirmiştir.

Yapının görünürlüğü kadar çevresine hâkim bir konumda oluşu da dikkat çekicidir. Özellikle de hünkar kasrının Üsküdar çarşısına ve buradan gelip geçen tüccarları, hacıları, yolcuları ve semt halkını görür konumu saltanat bakışı (Bkz. Bölüm 2.2) bağlamında yapıyı ayrıcalıklı kılmaktadır. Topkapı Sarayı ile Süleymaniye Camisi'nin konumu erkek banilerin saltanat bakışları için örnek gösterilebilirse Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Cami'deki hünkâr kasrı ve Gülnuş Emetullah Sultan'ın Üsküdar'daki hünkâr kasrı da kadın baniler için örnek gösterilebilir. Gülnuş Sultan ya da oğlu burada değilken bile, saltanat imgesini temsil eden bu yapı onların yerine geçmektedir. Öte yandan aynı sözü, Galata Yeni Cami'nin denize veya meydana değil de semtin içine bakan ve muhtemelen çevresindeki ağaçlar ve sıkışık düzendeki evler nedeniyle geniş bir görüş açısı olmayan hünkâr kasrı için söylemek kolay değildir.

Gülnuş Sultan Üsküdar'da gömülen ilk ve tek valide sultandır. Oysa İstanbul'da onun dönemine kadar hüküm süren valide sultanların tümü, tek istisna olarak Eyüp'e defnedilen II. Osman'ın annesi Mahfiruz Sultan dışında, tarihi yarımada içine gömülmüşlerdir. Üsküdar'daki külliyesinin türbesine gömülmeyi ölümünden önce

hazırladığı vasiyetnamesinde dile getiren Gülnuş Sultan, bu semte ilk ve tek saltanat türbesini armağan eden kadın sultan olarak da sıra dışıdır. Bununla birlikte Fatih Sultan Mehmed'den itibaren valide sultanın mezarının eşi olan padişahın mezarının bulunduğu külliye içinde yer aldığı, hatta gitgide külliye içinde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Gülnuş Sultan yazılı olmayan bu kuralın dışına çıkmış, belki de eşi IV. Mehmed'in de yattığı kayınvalidesi Turhan Sultan'ın türbesine gömülmek istemeyerek Üsküdar'ı türbesinin yeri olarak seçmiştir. Bununla birlikte Turhan Sultan'ın kendi külliyesinde büyük bir türbe yaptırıp eşi Sultan İbrahim'in yanına değil de buraya gömülmesi önemli bir adımdır ve pek çok padişahın da gömüleceği türbe bu bakımdan İstanbul'un en önemli türbesi olmuştur.

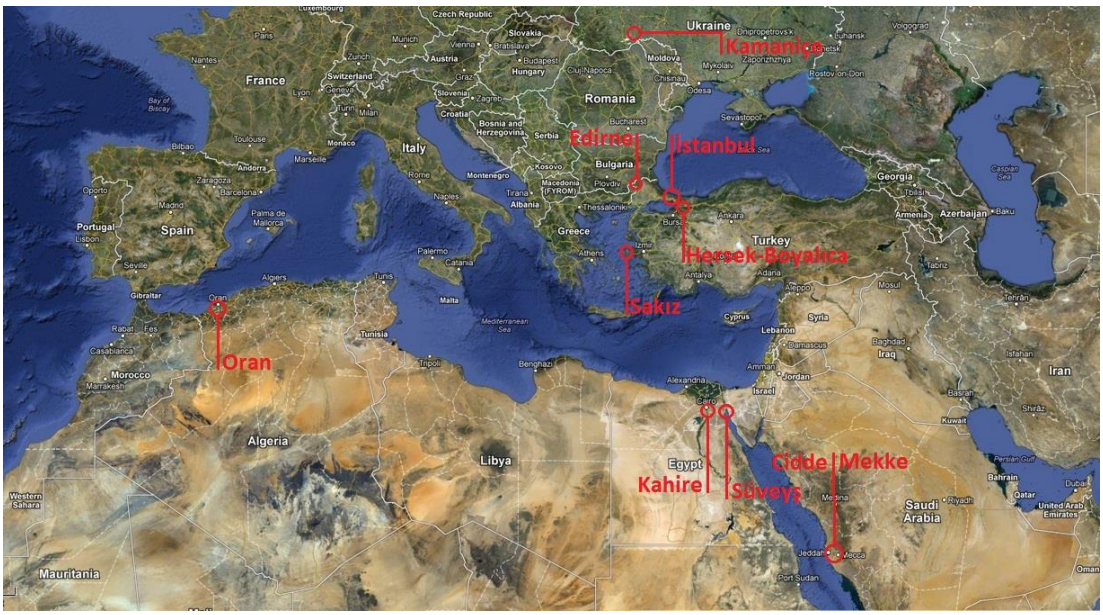
"Osmanlı'da kadın sultanlar yapılarını ne zaman yaptırıyorlar?" sorusunu, yapıların statü kazanımıyla ve iktidarı meşrulaştırmakla ilişkisini ortaya koyacağı için, sormak yerinde olacaktır. Bölüm 2.2'de görüldüğü gibi Nurbanu Sultan, valide sultanlığı "garantilediğinde", yani şehzade Murat veliaht ilan edildiğinde Atik Valide Külliyesi'nin yapımına girişmiştir. Gülnuş Sultan ise Hürrem ve Nurbanu'dan beri hiçbir kadın sultanın hasekilik döneminde girişmediği imar faaliyetlerini gerçekleştirme imkânını yakalamıştır.[242] Safiye Sultan'ın, Kösem Sultan'ın ya da Turhan Sultan'ın yapılarının hep valide sultanlık dönemlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Zaten Nurbanu Sultan da Üsküdar'daki külliyesini valide sultanlık döneminde tamamlamıştır. Bu bakımdan Gülnuş Sultan'ın baniliği, öncellerinden ayrılmaktadır. Muhtemelen önceki hasekilerin 16. yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu ekonomik ve askeri koşullar nedeniyle böyle bir yapı eylemliliğine cüret edemedikleri, ancak 1670'lerde IV. Mehmed'e gazi unvanını getiren yakın tarihli fetihlerin –Uyvar, Girit, Kamaniçe gibi– sağladığı uygun ortamın Gülnuş'a hasekilik statüsündeyken yapı yaptırma imkânı sunduğu düşünülebilir.

Sorulabilecek bir başka soru da "Acaba halk, özel olarak Osmanlı'nın Müslüman tebaası, Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı bir cami sonrasında ne düşünüyor, ne hissediyordu?" sorusu olabilir. Örneğin, uzun süren savaşların, isyanların ve ekonomik krizlerin ertesinde, Galata gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu bir semtte bir kilise camiye çevrilince devletin ve hanedanın zedelenen itibarını kurtarıyor

[242] Bu ayrıcalığın sadece Hürrem'e ait olduğunu belirten Bates, Gülnuş Sultan'ı –ve bir ölçüde Nurbanu Sultan'ı- gözden kaçırmaktadır. Bkz. Bates, 1979, s.248.

muydu? Valide Sultan adına –muhtemelen Gülnuş Sultan devleti en az padişah kadar temsil ediyordu– yapılan bir cami, Bölüm 5.5'te görüldüğü gibi gayrimüslimler arasında hoşnutsuzluk yarattığı kadar Müslüman tebaanın gururunu okşamış olmalıdır. Aynı şekilde fethedilen Kamaniçe, Sakız ve Oran'da da hem yerel halkın hem de fethedenlerin buna paralel duygulanımlar yaşadığı düşünülebilir.

Gülnuş Sultan imparatorluğun en uç noktalarında, en kuzeydeki Kamaniçe'de, en batıdaki Oran'da ve en güneydeki Mekke'de inşa ettirdiği yapılarla varlığını ve gücünü kelimenin gerçek anlamıyla ülkenin dört bir yanına yaymıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasına yayılmış olarak karşımıza çıkan Gülnuş Sultan'ın adıyla anılan yapılar, onun ve Devlet-i Aliyye'nin prestijini bu noktalara kadar taşımaktadır (Şekil 6.2). Gülnuş Sultan'a bu bakımdan en çok Hürrem Sultan ve Hadice Turhan Sultan yaklaşabilmiştir.

Şekil 6.2 : Gülnuş Sultan'ın yapılarının harita üzerindeki dağılımı, (Url-3).

1663'te IV. Mehmed'in sarayını Edirne'ye taşımasından 1703'teki Edirne Vakası'na kadar geçen 40 yıl boyunca İstanbul çok az imar faaliyeti görmüştür.[243] Bu süreçte İstanbul'da inşa edilen tek saltanat camisi, Gülnuş Sultan'ın Galata'daki camisi olmuştur. III. Ahmet döneminden itibaren İstanbul'un yeniden fiili başkent oluşuyla

[243] 17. yy'daki imar faaliyetlerinin 16. yy'a kıyasla azalmasındaki diğer önemli etkenlerse devletin içinde bulunduğu kötü ekonomik koşullar, yeni külliye yaptırmak için gereken savaş ganimetinin elde edilememesi ve vezir, sadrazam gibi yapı yaptırma olanağına sahip olanların –özellikle 17. yy'ın ilk yarısında- mevkilerini kısa sürede kaybetmeleri nedeniyle imar faaliyetine olanak bulamamaları olarak sıralanabilir. (Nayır, 1975, s.169)

yapılaşma yeniden başlamış, bunda da öncülüğü yine Gülnuş Sultan üstlenmiş ve Üsküdar'daki külliyesiyle kentin yeniden imarı için önemli bir başlangıç yapmıştır.

Mimari karşılaştırma

Gülnuş Sultan'ın adını taşıyan ilk yapı olan Kamaniçe'deki kiliseden çevirme camisini, öncelleri Kösem ve Turhan sultanların fethedilen ülkelerdeki benzer yapıları hakkında yeterli veri olmadığı için, mimari açıdan karşılaştırmak olası değildir. Günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan Uyvar, Girit gibi yerlerdeki bu yapılar hakkında benzer çalışmalar yapıldığında böylesi bir karşılaştırmayı yapmak mümkün olabilir. Öte yandan Sakız'daki ya da Oran'daki kiliseden çevirme camiler gibi ortadan kalkmış yapılar için böylesi bir karşılaştırmayı yapmak ancak mevcut görsel kaynaklara ve yazılı betimlemelere dayalı olacağı için, yeterince detaylı olmayacaktır. Diğer taraftan günümüze ulaşmayan ve hakkında çok az mimari veri bulunan Mekke'deki imaret ve darüşşifayı da Hürrem Sultan'ın Kudüs, Mekke ve Medine'deki benzer yapılarıyla ya da Hürrem ve Nurbanu sultanların İstanbul'daki imaret ve darüşşifalarıyla mimari açıdan karşılaştırmak mümkün değildir. Gülnuş Sultan'ın Yalakabad Köprüsü de Hürrem Sultan sonrasındaki kadın sultanların yapı programlarında aynı türde bir yapı olmadığı için karşılaştırma haricinde tutulacaktır. Bu nedenle aşağıda Gülnuş Sultan'ın İstanbul'daki yapıları –Galata'daki cami ve çeşmelerle Üsküdar'daki külliye[244]– mevkidaşlarının yapılarıyla boyut, minare sayısı, yapı programı, plan şeması, üslup ve bezeme özellikleri bakımından karşılaştırılacaktır.

Gülnuş Sultan'ın İstanbul'da iki oğlunun saltanatları sırasında inşa ettirdiği iki cami, yukarıda görüldüğü gibi, birbirinden son derece farklı mimarilere sahiptir. O yüzden bu yapıların, yine mimarileri birbirinden farklı kadın sultan yapılarıyla karşılaştırılması daha uygun olacaktır. Galata Yeni Cami tek minareli ve mütevazı olması açısından Kösem Sultan'ın Çinili Cami'sine, Üsküdar Yeni Cami ise çifte minareli bir camiyi içeren geniş bir külliyenin inşa edilmesi açısından Turhan Sultan'ın camisine paralellik gösterir. Yine ilk yapıyla Hürrem Sultan'ın Haseki Camisi ve ikincisiyle Mihrimah ve Nurbanu sultanların Üsküdar'daki camileri arasında benzerlikler görülebilir.

[244] Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'ndeki muvakkithane ve hünkâr kasrı özgünlüğünü yitirmiş 19. yüzyıl yapıları olduğundan karşılaştırmada dışarıda bırakılacaktır.

Bu paralellikleri gözetmeksizin yorumunu aktaran Tournefort, Galata Yeni Cami'nin, yerine inşa edildiği San Francesco Kilisesi'ne kıyasla mütevazı bir yapı olduğunu, hatta bir önceki valide sultanın camisinin yanında sıradan kaldığını seyahatnamesinde şöyle anlatır:

> "Babıâli'nin işlerine yön veren padişah eşleri arasında, biraz önce betimlediğimiz camiyi [Eminönü Yeni Cami] yaptıran Valide Sultan [Hadice Turhan] devlet işlerinde çok mahirdi ve inanılmaz bir saygınlık kazanmıştı. Görkemini pırıl pırıl parlatmak için İstanbul'un en güzel yerini seçti: Çünkü kendisinden önce, imparatorlukta hiçbir valide sultan kendi adına cami yaptırma ayrıcalığına erişmemişti: Örneğin San Francesco camisine bakarsak, şu anda tahta bulunan II. Ahmed'in [II. Mustafa olacak] annesi, İtalyan Fransiskenlerin Galata'daki bu kilisesini sıradan bir camiye çevirmekten başka bir şey yapmamıştır." (Tournefort, 2005, c.II, s.25)

Oysa yukarıda görüldüğü gibi, Galata Yeni Cami'nin Eminönü Yeni Cami gibi kubbeli ve çifte minareli inşa edilmek yerine kırma çatılı, tek minareli ve mütevazı bir biçimde inşa edilmesinin ardındaki bir neden, Galata'nın mevcut peyzajıyla uyumlu olması kaygısı iken diğer bir neden Kutsal İttifak Devletleri'ne karşı savaşların sürdüğü bir ortamda yaşanan olası ekonomik darboğaz ve gösterişli bir imar faaliyetinin meşrulaştırılamayacak oluşudur. Bu nedenle mimari açıdan, ne yerini aldığı San Francesco Kilisesi'yle ne de Hatice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Camisi'yle kıyaslanamayacak kadar "sıradan" biri yapı oluşu, aslında bilinçli bir tercih olarak düşünülebilir.

Kösem Sultan'ın Çinili Camisi'nin tek minareli oluşu ise daha çok cami kütlesinin boyutuyla ilgilidir. İki minareli bir cami yaptırma imkânına ve hakkına sahip olan Kösem, Üsküdar'ın sınırlarında yer alan külliyenin çevresiyle uyumunu göz önünde bulundurarak küçük bir namaz hacmine sahip, tek minareli bir camiyle yetinmiş olmalıdır. Aynı zamanda Kösem Sultan'ın kısa bir süre içinde bir külliyeyi tamamlama amacı gütmesi de yapının mütevazı boyutlarının olası bir başka nedeni olarak düşünülebilir.

Öte yandan Gülnuş Sultan bir sonraki yapısı olan Üsküdar'daki külliyede, Galata Yeni Cami'nin Arap Camisi'yle uyumunda görüldüğü gibi, yakınındaki Mihrimah Sultan ve Atik Valide gibi camilerle uyumlu, çifte minareli ve kubbeli bir cami inşa ettirmiştir. Bu kez siyasi ve ekonomik iklimin böyle geniş programlı bir yapıya imkân tanımasından faydalanmış ve yapının boyutu ve görkemi açısından önceki kadın sultanların izinden gitmiştir. İstanbul'da adına iki minareli bir cami yaptıran ilk

kadın sultan Mihrimah'tır. Külliyedeki yapıların çeşitliliği de düşünülecek olursa, Gülnuş Sultan'ın külliyesinin hemen yanındaki bu yapı, ona ilk örneği sunmuştur.

Yine aynı semte damgasını vuran Nurbanu Sultan ise, İstanbul'da iki minareli bir cami yaptıran ilk valide sultandır. Ayrıca külliyesinde imaret, darüşşifa, medrese, tekke, kervansaray, mektep, hamam, darülkurra, darülhadis gibi çok çeşitli yapıları bir araya getiren ilk kadın banidir ve ardılları bir seferde bu kadar büyük bir külliye yaptıramamıştır. Nurbanu'nun külliyesinin ölçeğine en çok yaklaşan, gelini Safiye Sultan'ın Eminönü Yeni Cami girişimidir. Kaynanası Nurbanu'nun süregelen gölgesinden kurtulmayı, oğlu III. Mehmed'in ömrü yetmediği için başaramamış, hatta yapının haksız istimlakler nedeniyle "zulmiye" olarak anılması ona daha kötü bir ün getirmiştir. Bu olumsuz mirası "adliye"ye çevirmek ve bunu cami, hünkâr kasrı, arasta, darülkurra, türbe, sebil gibi yapılarla daha geniş bir programa yaymaksa Hadice Turhan Sultan'a kalmıştır. Öte yandan Nurbanu, kendinden önceki kadın sultanlarla giriştiği, öncülüğünü Hürrem'in yaptığı ve Mihrimah Sultan'ın da dahil olduğu vakıf kurma yarışında, diğerlerini yapı çeşitliliği ve ölçeği bakımından geride bırakmıştır. Bu nedenle Kayaalp-Aktan'a göre, Osmanlı hanedan hiyerarşisinin mimariye yansıması olan Atik Valide Külliyesi, bir validenin ulaşabileceği en yüksek statünün sembolüdür (Kayaalp-Aktan, 2005, s.192). Gülnuş Sultan'ın Üsküdar Külliyesi de gerek çifte minareli ve büyük kubbeli camisi gerekse imaret, arasta, türbe, sebil, çeşme, sıbyan mektebi ve muvakkithane gibi birimleri içeren geniş bir yapı programına sahip olması bakımından, Nurbanu Sultan'ın aynı semtteki hayratını geçemese de kapsamlı bir baniliktir.

Galata Yeni Cami'nin enine geniş bir dikdörtgen şeklinde tasarlanan namaz hacmi, genel cami tipolojisinin amaçladığı mekânı ortaya koyması bakımından son derece işlevseldir. Caminin inşa edildiği kilise arazisinin dar sınırları da yapının boyutunun büyümesine engel olmuş ve bu mekânı kubbe yerine kırma çatıyla örtmek mümkün olmuştur. Bu biçimiyle daha önceki kadın banilerin camilerinden Gülfem Hatun'un camisine benzerlik gösteren yapı, başka hiçbir haseki ya da valide sultanın tercih etmediği sıra dışılıktadır.

Üsküdar Yeni Cami'de ise yine enine geniş bir dikdörtgen şeklindeki namaz hacmi ortada sekizgen çardaklı büyük bir kubbe ve eksedralarla, yanlarda ise tonozlarla örtülmüştür. İstanbul'daki saltanat camilerinin yarım kubbe ve eksedralarla desteklenen büyük bir kubbe şeklinde tarif edilebilecek tipik yapılanmasını sürdüren

bu cami, Hadice Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Camisi'yle eşdeğerdir.[245] Hürrem ve Kösem sultanların İstanbul'daki kare mekânı örten yarım küre biçimindeki kubbeyle tanımlanan ve önünde bir şadırvan avlusu bulunmayan camileriyle kıyaslandığında Gülnuş Sultan'ın yapısı en üst seviyede bir saltanat camisidir ve Turhan Sultan'ın Eminönü Yeni Camisi'ne verilen bir yanıttır.

Bu iki cami mimari açıdan karşılaştırıldığında her ikisinin de klasik dönem Osmanlı camilerinin üslup özelliklerini genel olarak barındırdığı görülür. Ancak her ikisinde de düşey vurgunun arttığı ve bu noktada klasik çizgiden uzaklaşmaya başladıkları da gözlemlenebilir. Eminönü Yeni Cami'nin dış yapılanmasında, özellikle de örtü sisteminde kubbe yüksekliklerinin kubbe çapına nazaran artışı şeklinde görünen bu değişiklik Üsküdar Yeni Cami'de şadırvan avlusundaki ve cami sahnındaki sütunların yükselmesi, kemerlerin sivrileşmesi (kemer yüksekliği/kemer açıklığı oranının artması) şeklinde gözlemlenir. Benzer şekilde düşey vurgu caminin cümle kapısında ve mihrabında da gözle görülür boyuttadır. Bu durum, bir yenilik arayışı ya da 18. yüzyıla damgasını vuracak Osmanlı baroğunun ilk sinyalleri şeklinde yorumlanabilir.

17. yüzyılın saltanat camilerinde –özellikle Sultanahmet Camisi'nde, Üsküdar Çinili Cami'de ve Eminönü Yeni Cami'de– dikkat çeken çini modası, yüzyıl sonuna doğru geçmiş görünmektedir.[246] Bu nedenle 18. yüzyıla geçerken Osmanlı mimarisinin artık çiniye doyduğu söylenebilir. Yerini yüzeylerdeki yoğun bezemelere, özellikle de çeşmelerdeki çiçek demeti ve meyve sepeti şeklindeki motiflere bırakmıştır. Kabartma şeklindeki bu bezemelerin de tıpkı çiniler gibi renkli olduğu göz önüne alındığında, çininin yerini özenli taş işçiliğine bıraktığı düşünülebilir.

Eminönü Yeni Cami'yle Üsküdar Yeni Cami'nin şadırvanlarını karşılaştırmak 50 yıl içinde bezemede görülen yavaş fakat önemli bir yeniliğe evrilecek değişimi anlamaya yarayacaktır. Kullandıkları sekizgen plandan mukarnaslı sütun başlıklarına, kemer içlerindeki kafes tekniğindeki rumi ve palmetlerden kaş kemerlere, kilit taşlarındaki gülbezeklerden mukarnas ve palmetlerden oluşan korniş

[245] Turhan Sultan'ın camisi Şehzade ve Sultanahmet gibi camilerin dört yönde dört yarım kubbeyle desteklenen plan şemasını örnek alırken Gülnuş Sultan'ın camisi Rüstem Paşa ve Edirne Selimiye'nin sekizgen planını örnek alır.

[246] Galata Yeni Cami içinin özgün halinin nasıl olduğu bilinmese de var olan az sayıdaki betimlemede çinilerden bahsedilmemesi, Üsküdar Yeni Cami gibi çininin çok az kullanıldığı veya çinisiz olduğunu düşündürmektedir.

düzenine kadar neredeyse birbirinin aynı olan bu iki şadırvanın bezemesindeki bir farklılık dikkat çekicidir. Eminönü Yeni Cami şadırvanının sivri kemerlerinin köşeliklerinde geleneksel rumi kabartmaları yer alırken Üsküdar'da bu bölümde vazo içinde çiçek motifleri vardır.

Yukarıda Gülnuş Sultan'ın Galata ve Üsküdar'daki çeşmeleri karşılaştırılırken görüldüğü gibi Üsküdar'daki caminin şadırvanının kemer köşeliklerinde görülen vazo içinde çiçek kabartmaları, Üsküdar çarşısına dönük çeşmenin nişine yayılmış olarak ve tabaklar içinde meyve motifleriyle beraber görülür. Çeşmenin yuvarlak kemer içindeki kavsarası merkezdeki kabaradan çıkan ışınsal yivler biçimindedir ve cephe palmet biçiminde büyük bir tepelikle taçlanmıştır. Oysa Eminönü Yeni Valide Külliyesi'ndeki sivri kemerli çeşme, bütünüyle klasik dönem bezemesini sürdürmekte, yalnızca çeşmenin ayna taşında sağda ve solda birer adet vazo içinde çiçek demetleri görülmektedir (Şekil 2.9). Bu bakımdan genel hatlarıyla Gülnuş Sultan'ın Galata'daki üç çeşmesine benzerlik gösteren çeşme, yarım yüzyıl sonra Üsküdar'da yaygınlaşacak bir yeniliğin ürkek bir denemesi olarak yorumlanabilir.

Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki külliyesindeki sebil, sıbyan mektebi, dükkânlar ve imaret, Hürrem'den Hadice Turhan'a kadarki kadın sultanların külliyelerinde karşılaşılan türdeş yapıların üslup özelliklerini sürdürmekte, oranlarda ya da bezemelerde herhangi bir yenilik görülmemektedir. Ancak sıbyan mektebi, imaret ve dükkânların taş ve tuğladan oluşan almaşık duvar örgüsü, daha erken dönem yapılarında karşılaşılan ve 18. yüzyıl Osmanlı yapılarında yeniden ortaya çıkan bir özelliktir ve bu bakımdan bir yeniliğe işaret etmektedir.

Gülnuş Sultan'ın türbesiyle Hadice Turhan Sultan'ın türbesi arasında çok keskin farklılıklar vardır. Turhan Sultan'ın külliyenin camisi kadar heybetli türbesi, gerek kapladığı alan, gerekse çini ağırlıklı bezemeleri nedeniyle padişah türbeleriyle karşılaştırılacak seviyededir ve klasik dönem özelliklerini sürdürür. Gülnuş Sultan'ın türbesi ise açık oluşu, geniş ve şeffaf pencereleriyle 18. yüzyıl yapılarında görülecek bir yeniliği, yapıların dışarıyla diyalog içinde olması özelliğini sergiler. Turhan Sultan'ın türbesinin ağır kütlesinin yerini hafiflik ve açıklık almıştır. Çeşme bezemelerinde görülen yenilik, Gülnuş Sultan'ın türbesindeki şahide taşlarında yuvarlak kemer içinde ışınsal yivler ve palmet biçimindeki tepelikler şeklinde yeniden ortaya çıkar. Bu nedenle Gülnuş Sultan'ın türbesi, önceki kadın sultanların türbelerinden çok farklı, yenilikçi bir yapıdır.

Sonuçlar

Gülnuş Emetullah Sultan'ın imar faaliyetlerini konu edinen bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun görece az tanınan kadın sultanlarından birini ve yapılarını bütünüyle gün yüzüne çıkarmıştır. Bunu yaparken, 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçişte Osmanlı'nın içinden geçtiği çalkantılı dönem de dikkate alındığı için, ele alınan imar faaliyetlerinin siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamiklerden ne şekilde etkilendiği, hangi tarihsel süreçlerin ve mirasların ürünü oldukları ve mimari anlamda ne gibi yenilikler/farklılıklar içerdikleri de açıkça ortaya koyulmuştur. Esas olarak Gülnuş Sultan'ın 1664'ten 1715'e dek ve hasekilikten valide sultanlığa kadar uzanan harem kariyeri boyunca inşa ettirdiği yapıların neler olduğu sorusuna yanıt verilmiş, ayrıca söz konusu yapıların onu temsil edişi, siyasi gücünü meşrulaştırışı, görünürlüğünü ve itibarını artırışı irdelenmiş ve sonuçta Gülnuş Sultan'ın Osmanlı'nın önceki kadın banilerinin izinden giden, ancak bazı noktalarda onların önüne dahi geçen etkin bir kadın sultan olduğu anlaşılmış, yaptırdığı yapıların da bu etkinliğin bir kanıtı ve dışavurumu olduğu gösterilmiştir.

Kullanılan çok sayıda arşiv belgesi ve incelenen vakfiyeler sayesinde Gülnuş Sultan'ın yapılarıyla ilgili çok önemli yeni bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Örneğin cami, çeşme, su yolu, köprü gibi yapıların inşa ve onarımlarının maliyetleri, süreleri, kullanılan malzemelerin türleri ve birim fiyatları öğrenilmiştir. Bu veriler, dönemin yapım teknolojisi, inşaat öncesi keşiften yapının açılışına değin kat edilen aşamalar, yapıların özgün durumdaki iç döşemeleri, çalışanlara verilen ücretler gibi konuları da aydınlatmıştır. Dahası, bu belgeler sayesinde günümüze ulaşamayan bazı yapıların fiziksel özellikleri hakkında önemli ölçüde fikir sahibi olunmuş, hatta kimilerinin varlığı ve Gülnuş Sultan'a ait oldukları burada ortaya çıkarılmıştır.

Yine söz konusu arşiv belgeleri sayesinde yapıların finansmanının bizzat Gülnuş Sultan tarafından sağlandığı kesin olarak ortaya koyulmuştur. Böylece, daha önce bazı kaynaklarda yer bulan ve cami, çeşme gibi yapıları oğullarının onun adına yaptırdığı şeklindeki ifadelerin hatalı olduğu gösterilmiştir. Tam aksine, Gülnuş Sultan'ın bu imar faaliyetlerini onların yerine de gerçekleştirdiği, padişahın kendi kesesinden veya devlet hazinesinden bir cami yaptırmasının uygun görülmediği bir ortamda bu görevin valide sultana düştüğü ve harcamaların doğrudan Gülnuş Sultan'ın kesesinden veya vakıflarının gelirlerinden karşılandığı gösterilmiştir.

Ele alınan belgeler sayesinde inşaatlar boyuncaGülnuş Sultan'ın bilgilendirildiği ve daima onayına başvurulduğu, yapıların biçimlenişinde ve işlevlendirilmesinde doğrudan fikir verdiği, sonuç olarak etkin bir bani olduğu anlaşılmıştır. Kethüdasının kendisine sıklıkla yazdığı tezkireler, Gülnuş Sultan'ın inşa süreçlerini yakından izlediğini ve bazı belirleyici kararlar aldığını göstermiştir. Bu yazışmalar, kethüdanın Gülnuş Sultan'ın imar faaliyetlerinin baş sorumlusu olarak yapılarda görevlendirilecek personel sayısından yapıya yerleştirilecek kitabeye kadar pek çok ayrıntıyı ona danıştığını çarpıcı bir şekilde göstermiştir. Buradan elde edilen sonuçlar Osmanlı'daki –gerek erkek gerek kadın– diğer banilerin de yapım süreçlerinde aktif rol oynadıklarını düşündürmekte; inşaat süreçleri, vakfiyelerin düzenlenmesi, yeni görevlerin tanımlanması gibi farklı konularda benzer karar aşamalarından geçildiği anlaşılmaktadır.

Literatür irdelemesinde görüldüğü gibi (bkz. Bölüm 1.3) şimdiye kadarki çalışmalarda Gülnuş Sultan'ın yapılarıyla hayatı ve döneminin gelişmeleri arasında ilişki kurulmamış, yapılar banisinden ve döneminden soyutlanarak ele alınmıştır. Ancak burada, özellikle arşiv belgeleri ve birincil kaynaklardan sağlanan veriler ışığında Gülnuş Sultan'ın hayatı, döneminin tarihsel arka planıyla birlikte ele alınarak, yapılarının ortaya çıkışını tetikleyen siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler anlaşılmış, yapılarla olaylar arasında bağ kurulmuştur. Öyle ki IV. Mehmed'in hasekisiyken onun yanından hiç ayrılmayan, onunla birlikte seferlere ve uzun av partilerine katılan, Viyana Kuşatması'nda yer alan, hatta geleceğin padişahı Şehzade Ahmed'i bir sefer sırasında dünyaya getiren Gülnuş Sultan'ın, padişahtan gördüğü bu yoğun ilgi sonucunda –biri yeni fethedilen bir şehirde diğeri İslam'ın en kutsal mekânı Mekke'de– iki önemli yapıya adını vermesi son derece doğaldır (bkz. Bölüm 3.1). Valide sultanlık yıllarında da siyasete son derece müdahil olduğu, bir kısmı daha önce kullanılan bir kısmıysa ilk kez burada yayınlanan belgelerle ortaya koyulmuştur. İki oğlunun padişahlığını gören Gülnuş Sultan'ın sadrazamların atanmasından savaşa girilmesine kadar çok önemli konularda etkin bir şekilde yönetime katıldığı, sadrazamlarla yazışmalar yaptığı, oğullarına tavsiyelerde bulunduğu gösterilmiştir. Öte yandan Osmanlı'nın Avrupa devletlerinden aldığı yenilgilerin başkentteki bir Katolik kilisesinin yerine cami inşa edilerek telafi edilmesinin de, devletin durumunun görece iyi olduğu bir süreçte hanedanı temsil edecek büyük bir külliyeyinin yapımının da, ayrıca çok sayıda başka yapım ve

onarımın da valide sultan eliyle gerçekleştirildiği ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 3.2, Bölüm 3.3). Sonuçta Gülnuş Sultan'ın ne kadar etkin bir harem üyesi olduğu, oynadığı banilik rolleriyle "hanedanın temsilcisi valide sultan" imajını tamamladığı ve "kadınlar saltanatı"nın –daha önceki çalışmalarda önerildiğinin aksine– Hadice Turhan Sultan'la sonlanmayıp onun döneminde de sürdüğü gösterilmiştir.

Bu çalışmanın mimarlık tarihi literatürüne önemli katkılarından biri de Gülnuş Sultan'ın daha önce yayınlanmayan vakfiye ve zeyillerinin ilk kez burada yayınlanmasıdır. Ayrıca daha önce bazıları yayınlansa da ayrıntılı bir analizi yapılmayan, ancak yapıları hakkında çok değerli bilgiler barındıran vakfiye ve zeyiller, kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmuş, bu sayede Gülnuş Sultan'a ait olduğu bilinmeyen –Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşme gibi– yapılar ve günümüze ulaşmayan yapılara ait –Mekke'deki darüşşifanın avlusundaki cüzhane gibi– bazı mimari ayrıntılar ortaya çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen söylem analizi sonucunda farklı dönemlerde düzenlenen vakfiye ve zeyillerin devletin içinde bulunduğu durumu yansıttığı gösterilmiştir.

Örneğin Osmanlı'nın yenilgilerle boğuştuğu bir dönemdeki vakfiyede padişah için sıralanan sıfatların, başka bir dönemdekinden daha sönük olduğu görülmektedir. Öte yandan Gülnuş Sultan'ın ikinci valide sultanlığı döneminde ve gücünün zirvesinde olduğu sırada inşa edilen Üsküdar'daki külliyesinin vakfiyesinde sıralanan "valide-i muazzama" gibi sıfatlar, yoğunluk ve çeşitlilik bakımından diğer vakfiyedekileri geride bırakır. Saltanatın devamlılığı için taşıdığı önem, hasekiliği sırasında düzenlenen vakfiyede de "şehzadeler annesi" övgüsüyle vurgulanmıştır. Vakfiyelerin içeriği ve söylemi bir tarafa, sıralanan şartlar için verilen detaylarda görülen farklılık bile, yapılar üzerinden sergilenen gösteriye verilen öneme ve böyle bir gösteri yapmak için uygun bir politik ortama duyulan ihtiyaca işaret etmektedir.

Ayrıca, Gülnuş Sultan'ın yapıları ve işleyişleri hakkında çok önemli veriler vakfiye ve zeyillerin titizlikle okunmasıyla ortaya çıkarılmıştır. İlgili yapılarda çalışanların sayıları, nitelikleri, maaşları saptanmış (bkz. Bölüm 4.1), böylece daha önceki çalışmalarda eksik bırakılan ya da ulaşılamayan bu değerli belgeler tamamen ulaşılabilir hale getirilmiştir. Ayrıca tüm vakfiye ve zeyiller için vakfın gelir ve işletme giderlerini içeren bilgiler listelere ve tablolara aktarılıp daha okunabilir bir biçimde sunulmuştur (Bkz. Ek A, Ek B). Tüm bunların, konuya başka açılardan

yaklaşacak sonraki çalışmalar için de zengin bir kaynak oluşturduğu, Osmanlı ekonomik tarihinin bir dönemine ışık tuttuğu açıktır.

Vakfiyelerin yanı sıra Gülnuş Sultan'ın halk içindeki itibarını pekiştirmeye yönelik -ve bu bakımdan yapılara benzer bir işlevi olan- diğer hayır işleriyle ilgili belgeler, imar faaliyetlerine kaynak sağlayan gelirlerine ait belgeler, ayrıca yapıları hakkında dolaylı veriler sunan belgeler de ele alınmış ve bunlardan bazıları ilk kez yayınlanmıştır (Bkz. Bölüm 4.2). Bu sayede Gülnuş Sultan'ın yaptığı tüm hayır işleriyle oluşturmaya çalıştığı "hac yolundakilere, fakirlere ve borçlulara yardımda bulunan dindar ve hayırsever kadın sultan" imajı daha iyi anlaşılmış ve kendinden önceki kadın banilerle benzer bir politika izlediği tespit edilmiştir. Üstelik bu belgelerdeki bazı bilgi kırıntıları –örneğin Gülnuş Sultan'ın Üsküdar'daki camisine vakfettiği kitaplar üzerindeki notlar ya da vasiyetnamesindeki bazı ayrıntılar– yapıları hakkında önemli ipuçları sağlamıştır.

Tezin asıl çekirdeğini oluşturan Gülnuş Sultan'ın yapıları, baninin imar faaliyetlerini ilk defa tümüyle ve ayrıntılı olarakgözler önüne sermiştir. İlk olarak ele alınan yapıların ortaya çıkmasını sağlayan tarihsel süreçler ortaya koyulmuş ve yapıların nasıl bir siyasi iklimin ürünü olduğu sergilenmiş, ayrıca yapıların tarihçelerine yer verilerek –kiliseden çevirme camilerde olduğu gibi– Gülnuş Sultan öncesindeki safhalar ve –günümüze ulaşmayan yapılarda olduğu gibi– yapıların geçirdiği dönüşümler gösterilmiştir. Gerçekleştirilen ayrıntılı mimari betimlemeler sayesinde de yapıların nitelikleri ve üslup özellikleri sunulmuş, bu da önceki kadın banilerin yapılarıyla karşılaştırmayı mümkün kıldığı gibi Gülnuş Sultan'ın yapılarına özgü farklılıkları anlamayı sağlamıştır.

Kamaniçe'deki St. Nicholas Kilisesi'nden çevrilen Haseki Gülnuş Sultan Camisi, ilk kez fotoğraflarla belgelenip betimlenmiş, yapı tekrar kiliseye çevrildikten sonra da varlığını sürdüren ve Gülnuş Sultan döneminden kalan biricik öğe olan özgün minber tüm ayrıntılarıyla ele alınmış, yapının işleyişi ve görevlileriyle ilgili bazı belgeler ilk kez yayınlanmıştır. Sonuçta bu yapının, bir haseki sultan adına kiliseden çevrilen ilk ve tek cami olması nedeniyle Gülnuş Sultan'ın IV. Mehmed gözündeki değerinin göstergesi olduğu ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.1).

Gülnuş Sultan'ın hasekilik döneminde Mekke'de inşa ettirdiği ancakgünümüze ulaşamayan imaret ve darüşşifanın, Mısır'da ve Cidde'de yaptırdığı ambarlarla

birlikte işleyişi ortaya koyulmuştur. Yapılara ait bazı mimari ayrıntılar yazılı kaynaklar sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Örneğin darüşşifanın avlusundaki şadırvanın üzerine bir cüzhanenin eklendiği, yapının vakfiyesine yapılan zeylin incelenmesiyle elde edilmiş; Mısır'daki ambarın Gülnuş Sultan dönemindeki onarımına ait bir belge yapının malzemesi ve mimarisiyle ilgili önemlibilgiler vermiştir (Bkz. Bölüm 5.2). Sonuç olarak Mekke gibi prestijli bir şehirde sergilenen bu hayrat, daha önce sadece Hürrem Sultan'ın eriştiği bir ayrıcalığa sadece Gülnuş Sultan'ın, üstelik yine hasekiyken kavuşması nedeniyle çarpıcıdır.

Günümüze ulaşmayan Sakız'daki kiliseden çevirme caminin büyük bir olasılıkla San Sebastiano Kilisesi'nden çevrildiği ve yaklaşık olarak yeri tespit edilmiştir. Bu sayede, 17. yüzyıla ait birincil kaynaklardaki görsel ve yazılı betimlemelere dayanılarak yapının mimarisi ortaya koyulmuştur. Ayrıca, arşiv belgeleri sayesinde, yapıda gerçekleştirilen şadırvan, çeşme gibi eklemeler ortaya çıkarılmıştır (Bkz. Bölüm 5.3).

Galata'nın ilk ve tek saltanat camisi olmasına rağmen günümüze ulaşamadığı için bugüne kadar üzerinde bir çalışma yapılmayan Galata Yeni Cami'nin mimarisi, mimarı, yapım süreci ve masrafları, daha önce yayınlanmayan arşiv belgeleri ve görsel kaynaklar sayesinde ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu yapıdan kalan mimari öğeler tanıtılmış, kitabelerinden biri ilk kez yayınlanmış ve diğer kitabesi ortaya çıkarılmıştır. Camiye Gülnuş Sultan döneminde yapılan ekler, bunlara verilen işlev ve gerekli değişikliklerin vakfiyeye bir zeyille yansıtılması süreci aydınlatılmıştır. Ayrıca, bir caminin inşası öncesinde, kubbeli mi kırma çatılı mı olacağına çevredeki mevcut peyzaj ve diğer tarihi yapılar göz önüne alınarak karar verildiği gösterilmiştir. Sonuç olarak semtin en büyük Katolik kilisesinin yerine inşa edilen caminin hizmet ettiği İslamlaştırma politikasının, II. Viyana Kuşatması sonrasındaki yenilgilerle dolu sürecin başkentteki bir Hıristiyan mekânın "fethiyle" ikâme edilişiortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.5).

Galata Emekyemez Mahallesi'ndeki banisi bilinmeyen çeşmenin Gülnuş Sultan'a ait olduğu belgelerle kanıtlanmıştır. Bu çeşmenin yapımının, Galata'daki caminin su yoluna yapılan ek sonucunda suyun artmasıyla mümkün olduğu gösterilmiştir (Bkz. Bölüm 5.6). Ardından camiye ve çeşmelere Gülnuş Sultan'ın emriyle tatlı su getirmek için yenibir su yolunun ve akabinde caminin yanındaki ikinci çeşmenin yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. İlk kez kullanılan bir dizi belge, tüm busüreci

aydınlattığı gibi bir semte su ulaştırılmasına ve bir çeşmenin yapımına ne şekilde karar verildiği gösterilmiştir. Dahası, suya muhtaç bir semte su getirmenin bir cami yaptırmak kadar önemli olduğu ve böyle bir eylemin Gülnuş Sultan'ın itibarını halkın gözünde daha da artırdığı ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.7).

Hac yolu üzerinde, Hersek-Boyalıca arasında inşa ettirilen altı köprüden en büyüğü ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşabileni olan Yalakabad Köprüsü'nün, Gülnuş Sultan'a ait olduğu kesin olarak gösterilmiş, yapım süreci, masrafları ve mimari özellikleri ortaya koyulmuştur. Ayrıca bu köprünün başında yaptırılan ancak günümüze ulaşamayan bir namazgâhlı çeşmenin varlığı da belgelerle gösterilmiştir. Yine aynı güzergâh üzerinde tespit edilen diğer köprü kalıntılarından bazılarının Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı köprülere ait olabileceği ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.8).

Cezayir'deki Oran şehrinin fethinin ardından kaledeki kiliselerden birinin Gülnuş Sultan adına camiye çevrildiği ilk defa burada ortaya koyulmuştur. İşlevini kısa bir süre sürdüren ve günümüze ulaşamayan bu yapının yaklaşık yeri tespit edilmiş ve büyük olasılıkla İspanyolların San Francisco Kilisesi'nden veya San Bernardino Kilisesi'nden camiye çevrildiği gösterilmiştir. Gülnuş Sultan'ın bu baniliğinin de, daha önce onun adına camiye çevrilmiş iki kilisede olduğu gibi, Devlet-i Aliyye'yi temsil edişinin bir göstergesi olduğu açıktır (Bkz. Bölüm 5.9).

Üsküdar'daki Yeni Valide Külliyesi'nin yerinin, vasiyetnamesinde türbesinin bu semtte yapılmasını isteyen Gülnuş Sultan'ın isteğiyle belirlendiği ortaya çıkarılmıştır. Daha önce bu yapının yerinde başka vakıflara ait ev ve dükkânların olduğu, külliyenin inşa süreci ve masrafları belgelerle ortaya koyulmuştur. Külliyenin Gülnuş Sultan'ın döneminden kalan öğelerinden daha önce işlevi doğru tanımlanmayan bir birimin türbedar odası olduğu gösterilmiştir. Bugünkü muvakkithanenin özgün durumda var olmadığı, hazirenin aslında bir bahçe olarak tasarlandığı ve külliyedeki dükkânların sayısının yedi değil –imaret yanındaki iki yapıyla beraber– dokuz olduğu vakfiyedeki ifadelere dayanılarak ortaya koyulmuştur. Daha geç bir dönemde inşa edilen hünkâr kasrının altyapısını oluşturan kâgir bölümün Gülnuş Sultan döneminden kalmış olabileceği ve bu kasrın Üsküdar iskelesini ve çarşısını görenkonumunun Eminönü Yeni Cami'nin hünkâr kasrına eşdeğer olduğu gösterilmiştir (Bkz. Bölüm 5.10).

Bu külliyenin genelinde ve ayrıntılarında görülen bazı özelliklerin, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarlığında görülmeye başlayan değişimlerin ilk sinyallerini verdiği ve bazı mimari yenilikler içerdiği ortaya koyulmuştur. Özellikle külliyenin Üsküdar Çarşısı'na bakan çeşmesinde görülen Lale Devri bezemesi örneklerinin, ışınsal yivlerden oluşan kavsara gibi motiflerin, cephelerde görülen derin girinti-çıkıntıların ve kuş evlerinin yeni bir mimari üslubun işaretçisi olduğu görülmektedir. Bunun, 18. yüzyıl başında Osmanlı'nın dış ilişkilerinde değişen dengelerin sonucunda gerek Batı gerekse Doğu'yla artan etkileşimlerin göstergesi olduğu kadar Gülnuş Sultan'ın aydın kişiliğinin, gezip gördüğü yerlerde edindiği görsel birikimin bir sonucu olduğu da iddia edilmektedir.

Gülnuş Sultan'ın Edirne'de yaptırdığı namazgâhlı çeşmenin (Bkz. Bölüm 5.4) ve civar köylerde onarımını yaptırdığı çeşmelerin, ikinci başkente duyulan vefa borcunun ödenmesi şeklinde mütevazı birer jest olduğu sonucuna varılmıştır. Gülnuş Sultan'ın ayrıca Menemen'deki çeşmelerin ve Kastamonu'daki Nasrullah Efendi Camisi'nin onarımını gerçekleştirmesinin de haslarının bulunduğu bu yörelerin halkına benzer bir jestle karşılık vermek olduğu ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.11.1).

Gülnuş Sultan'ın Anadoluhisarı'nda günümüze ulaşmayan bir çifte hamamın onarımını gerçekleştirdiği, yine Mekke'deki bazı kutsal mekânları tamir ettirdiğiilk kez burada gösterilmiştir. Ayrıca Galata'da yer alan ancak günümüze ulaşmayan iki çeşmenin kapsamlı onarımının yapıldığı ve bunlara su verildiği ortaya çıkarılmış, Gülnuş Sultan'ın bu çeşmelerin asıl banisi olmasa bile bunlara gerçek işlevini yeniden kazandırdığı için ikinci bani rolünü üstlenerek Galata'yı suya kavuşturma politikasına yeni halkalar eklediği ortaya koyulmuştur (Bkz. Bölüm 5.11.1).

Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi'nin Galata Yeni Cami'nin bitişiğine yaptırdığı medrese ve sıbyan mektebinin görevlilerinin Gülnuş Sultan'ın vakfından finanse edildiği ortaya koyulmuştur. Bu yeni yapıların burayı adeta bir külliyeye çevirdiği ve yapılar arasında organik bir bağ oluştuğu gösterilmiş, medrese ve mektebin bir bakıma Gülnuş Sultan'ın hayır eserleri haline geldiği ortaya konulmuştur. Ayrıca Gülnuş Sultan'ın Edirne ve İstanbul'daki bazı saray yapılarının tasarım ve finansmanına katkıda bulunmuş olabileceği önerilmiş (Bkz. Bölüm 5.11.2), öte yandan daha önce kimi kaynaklarda hatalı olarak Gülnuş Sultan'a atfedilen bazı yapıların ona ait olmadığı gösterilmiştir (Bkz. Bölüm 5.11.3).

Gülnuş Sultan'ın yapıları hakkında söz konusu bölümlerden elde edilen veriler ışığında, ilkiyle sonuncusu arasında yaklaşık 40 yıl olan yapıların, değişen siyasi, ekonomik ve sosyal koşulların yansımalarını taşıdığı anlaşılmaktadır. Örneğin Gülnuş Sultan'ın iki oğlu döneminde yaptırdığı iki farklı caminin boyutları, biçimleri ve yerini aldıkları yapılar göz önüne alındığında bu değişimi okumak mümkündür. Bu süre zarfında inşa ettirdiği ve onarttığı yapıların masrafları ya da bunların işletme giderleri karşılaştırıldığında hangi yapıların daha büyük hayratlar olduğu görülebileceği gibi devletin ekonomisindeki dalgalanmalar da izlenebilir. Gülnuş Sultan'ın yapılarının yukarıda gerçekleştirilen kendi içinde mimari karşılaştırması üslup değişimlerini ortaya koymuştur. Örneğin on yıl içinde inşa ettirilen çeşmelere bakıldığındagözle görülür bir beğeni değişimi ve yenilik arayışı saptanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın sultanların yapı eylemliliğinin ve özellikle Hürrem Sultan'dan Hadice Turhan Sultan'a kadar olan banilerin imar faaliyetlerinin kendi dönemlerinin dinamikleri ve önemli olaylarıyla birlikte ele alınması ise (Bkz. Bölüm 2), Gülnuş Sultan'ın nasıl bir geleneğin mirasçısı olduğunu anlamaya olanak vermiştir. Yukarıda gerçekleştirilen Gülnuş Sultan'ın baniliğinin önceki kadın sultanlarla karşılaştırılmasıyla Osmanlı'daki kadın banilerin yapılarının simgesel önemleri ve siyasal gelişmelerden nasıl etkilendikleri gösterilmiş, ayrıca yapıların yerlerinin seçimiyle ilgili paralellikler saptanmış, boyut, plan, üslup özellikleri gibi mimariyle ilgili parametrelerdeki değişimler tespit edilmiştir. Bu sayede Gülnuş Sultan'ın baniliğinin genel olarak Osmanlı mimarlığındaki ve özel olarak da kadın sultanların imar faaliyetleri içindeki yerine dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, bazı yapıları ortadan kalktığı için bilinmeyen, mevcut olanlarsa yeterince tanınmadığı için önemi ve etkinliği gözden kaçan bir kadın bani, mimari eylemliliğinin ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmasıyla gerçek anlamda gün yüzüne çıkmıştır. Gülnuş Sultan'ın hem siyasi erkin kullanılması hem de bunun yapılara yansıtılması açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli kadın sultanlardan biri olduğu, hem başkentte hem de imparatorluğun farklı köşelerinde inşa ettirdiği yapılarla hanedanı ve devleti başarıyla temsil ettiği ortaya koyulmuştur.

KAYNAKLAR

Abou-El-Haj, R. A. (1969). The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703. *Journal of the American Oriental Society, Vol. 89*, No. 3.

Abou-El-Haj, R. A. (1967). Ottoman Diplomacy at Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society, Vol. 87*, No. 4.

Adamaz, K. (1998). *Fetihname-i Cezire-i Sakız*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İzmir.

Afyoncu, F. (1998). *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre)*. (yayınlanmış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Bölümü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Ağca, S., Palamut, Ş. (2012). Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Gülnuş Emetullah Valide Sultan'a Kaimesi. *Topkapı Sarayı Harem-i Hümâyûnu*, İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Akbulut, M. (2003). *Üsküdar Yeni Cami ve Külliyesi,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilimdalı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul.

Akbulut, O. N. (2008). *Evliya Çelebi'ye Göre Güneybatı Anadolu (Aydın, Denizli, Muğla)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Muğla.

Akgündüz, A. (2012). *Osmanlı'da Harem.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Aksoy, Ö. (1968). *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Akşit, İ. (2000). *Osmanlı'nın Gizemi: Harem*. İstanbul: Akşit Yayıncılık.

Aktan, L. (2004). Üsküdar'da Çini Süslemeli Camiler. *I. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, c.2, s. 105-122.

Alan, E. (2008). *95 Numaralı Mühimme Defteri*. Marmara Üniversitesi, Türk Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Alderson, A. D. (1956). *The Structure of the Ottoman Dynasty*. Oxford: Clarendon Press.

Alderson, A. D. (1998). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Alman Arkeoloji Enstitüsü, Fotoğraf Arşivi, İstanbul, No: kb11445; R 32579; R 16379.

Altınay, A. R. (1935). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*. İstanbul: Maarif Vekaleti.

Altınay, A. R. (1981). Valide Camilerinden: Yeni Cami, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı: 2, s. 49-54.

Altınay, A. R. (1988). *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Amicis, E. de (2006). *İstanbul (1874)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anonim (1710). *Dell Aquisto e del ritito de Venetia dell isola di Scio nell ano 1694*. Norimberga.

Anonim (1986). *The Monuments of Urbanism and Architecture of the Ukrainian SSR*. Kiev.

Anonim (1993). *9000 Years of the Anatolian Women*. Turkish Republic Ministry of Culture, İstanbul.

Anonim (1994). Balaban İskelesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.8, s. 60.

Anonim (1998a). *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri, 19-20 Mart 1998.* Sanat Tarihi Derneği, İstanbul.

Anonim (1998b). *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı, Sempozyum Bildirileri, 20-21 Mart 1997.* Sanat Tarihi Derneği, İstanbul.

Anonim (2000). *Anonim Osmanlı Tarihi*, (haz. Özcan, A.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Anonim (2003). Mekke, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM, Ankara, c.28, s. 566.

Arcak, S. (2004). *Üsküdar as the Site For The Mosque Complexes of Royal Women in the Sixteenth Century*, Sabancı Üniversitesi, Graduate School of Arts and Social Sciences, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Arda, N. (1974). *Turhan Valide Sultan'ın Çanakkale Boğazı'nda İnşa Ettirdiği Kaleler Hakkında Bir Araştırma,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (bitirme tezi), İstanbul.

Argenti, P. P. (1932). *The Massacres of Chios: Described in Contemporary Diplomatic Reports*, Oxford: John Lane, The Bodley Head Ltd.

Argenti, P. P. (1935). *The Occupation of Chios by the Venetians (1694).* Londra: John Lane.

Argenti, P. P. (1940). *Bibliography of Chios, from classical times to 1936*. Oxford: Clarendon Press.

Argenti, P. P. (1941). *Chius Vincta Or The Occupation Of Chios By The Turks (1566) & Their Administration Of The Island (1566-1912).* Londra: Cambridge University Press.

Argenti, P. P. (1954). *Diplomatic Archive of Chios (1577-1841).* Cambridge: Cambridge University Press.

Argenti, P. P. (1970). *The Religious Minorities of Chios*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arseven, C. E. (1955). *Türk Sanatı Tarihi: Menşeinden Bugüne Kadar Mimari Heykel Resim Süsleme ve Tezyini Sanatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Arseven, C. E. (1989). *Eski Galata ve Binaları*. İstanbul: Çelik Gürsoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları.

Aslanapa, O. (1949). *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aslanapa, O. (1949). *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Demirbaş no: Hrt_004554; Hrt_001671; Hrt_002285; Hrt_005692.

Avunduk, A. (2005), Üsküdar Cedid Valide Camii Rölöve Raporu. *Vakıflar Üsküdar Bölge Müdürlüğü Arşivi*, İstanbul.

Aydeniz, T. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617).* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul.

Aydüz, S., Kumbasar, Z. (2008). Üsküdar Semtinde Bulunan Muvakkithaneler ve Güneş Saatleri. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007, Bildiriler*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 55-76.

Aynur H., Karateke, H. (1995). *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730).* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Ayva, M. (2006). *Hulefâ-yı İzâm-ı Osmâniyye Hazarâtının Haremeyn-i Şerifeyn'deki Âsâr-ı Mebrûre ve Meskûre-i Hümâyûnları, Mehmed Emîn el Mekkî*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya.

Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtı' Efendi, Süleymân Besim Efendi (2001). *Hadikatü'l-Cevâmi: İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mimâri Yapılar*. (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: İşaret Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1958). *Fâtih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Doğuş Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul: Baha Matbaası,

Ayverdi, E. H. (1972). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*. İstanbul: Baha Matbaası.

Ayverdi, E. H. (1974). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri IV*. İstanbul: Baha Matbaası.

Ayverdi, E. H. (1977). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti,

Badi, A. (2000). *Riyaz-ı Belde-i Edirne - Edirne Şehri Bahçeleri (Edirne Şehri Tarihi)*. c. I, İstanbul.

Baer, G. (1983). Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546. *Asian and African Studies 17*, no: 1-3, s.9-27.

Baer, M. D. (2004). The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul. *International Journal of Middle East Studies, Vol. 36*, No. 2, s. 159-181.

Baer, M. D. (2010). *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*. Hil Yayın, İstanbul.

Bania, Z., Wiraszka, M. (2001). *Kamieniec Podilski, Miasto-Legenda*. Varşova: Wydawnictwo Neriton.

Barışta, H. Ö. (1994a). Sineperver Valide Sultan Çeşmesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.7, s. 10.

Barışta, H. Ö. (1994b). Emetullah Valide Sultan Çeşmesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.III, s. 157.

Bassano, L. (1963). *Costumi et i modi particulari della vita dei Turchi*, Münih: Hes & De Graaf.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya: 229-125, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 72.17..9; Dosya: 8444, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 82.538..8. s.2.; Dosya: 8444, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 82.538..8. s.1, 3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Ahmed III, 222 21464; 71 7162; 209 20237; 68 6816.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Mustafa II, 139 15368; 139 15405; 140 15533; 41 4004.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafi Ruus Kalemi, 197 57.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıali Evrak Odası Evrakı, 131 9767; 2908 218042; 3181 238503; 3568; 4170 312684; 47 3493; 748 56090 16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Belediye, 111 5522; 98 4895.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 317 16149; 452 22867.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Eyalet-i Mümtaze, 2 93.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye, 88 4371.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, 169 8443.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Saray, 102 5143; 16 803, 52 2633; 69 3476; 129 6475.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Sıhhiye, 11 536.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Evkaf Defterleri, 23623/2; 9800/2; 14158; 15927; 22381; 22681; 26629; 27291; 28219; 28426; 36533; 39718; 39800; 31684.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri, 368; 2721; 2913; 2952; 738; 767; 892.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümâyun, 1507 41; 1567 15; 1598 35; 1629 112; 544 26896; 872 38761/A; 872 38761/B; 931 40342/F; 931 40342/N; 932 40382.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Dahiliye, 14 1336; 20 1893.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Ensab, 6 614; 5 559.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Hatt-ı Hümayun, 6 582.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Maliye, 116 11038; 110 10440; 121 11448; 18 1735.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Saray Mesalihi, 27 2858; 16 1653; 17 1701; 17 1742; 20 2099; 22 2302; 23 2353; 23 2354; 11 1130; 20 2014; 31 3289; 8 753.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Timar ve Zeamet, 5 434.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnülemin Vakıf, 48 5316; 50 5600; 26 3019; 54 5948.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye, 532 36861; 694 48535; 444 29346; 148 7663.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Evkaf, 1 5; 12 39; 2 30; 41 33; 41 68; 43 24.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vala, 252 9313 2; 432 19027.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, 1231 109.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter, 264; 4559/2; 7481; 23034; 23035.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 15 97.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı, 260 7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, 109 19.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı, 121 41; 124 26; 131 45; 137 16; 175 51; 682 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 232 54.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Zabtiye Nezareti Evrakı, 355 54; 375 15; 72 17.

Başdaş, B. (2001). *Old Buildings, New Faces: Urban and Social Change in Galata*. (yüksek lisans tezi), University of California, Riverside.

Bates, Ü. (1979). Women as Patrons of Architecture in Turkey. *Women in the Muslim World*, Harvard University Press, Londra.

Batur, A. (1974). *Osmanlı Camilerinde Kemer: Strüktür-Biçim İlişkisi Üzerine Bir Deneme, 1300-1730*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.

Belin, F. A. (1894). *Histoire de la Latinité de Constantinople*. Paris: A. Picard.

Berksan, E. *(1998). II. Mustafa ve III. Ahmet' in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Bıçakçı, İ. (2003). *Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları.

Bilgin, A. (2012). Bivücûdî Mehmed Efendi, Divitçizâde. *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 108-109.

Blastos, A. M. (1913). *A History of the Island of Chios, A.D. 70-1822*. Londra: privately printed by J. Davy and Sons at the Dryden Press.

Bostan, İ. (haz.) (2003). *Ege Adaları'nın İdari, Mali ve Sosyal Yapısı*. Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi.

Börekçi, G. (2010). *Factions and Favorites at the Courts of Ahmed I and His Immediate Predecessors*. The Ohio State University, Tarih Bölümü, (yayınlanmamış doktora tezi), Ohio.

Brouskari, E. (ed.) (2008). *Ottoman Architecture in Greece*. Atina: Hellenic Ministry of Culture Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities.

Bruyn, C. V. (1702). *A Voyage to the Levant or Travels in the Principal Parts of Asia Minor*. Londra.

Bunes Ibarra, M. Á. De, Alonso Acero, B. (ed.) (2011). *Oran: Historia De La Corte Chica*. Madrid: Ediciones Polifemo.

Burckhardt, J. L. (1829). *Travels in Arabia*, Henry Colburn, Londra.

Burdett A. L. P. (ed.) (1996). *Records of the Hijaz (1798-1925).* 8 Cilt, Oxford: Archive Editions.

Can, A. H. (2003). *Hacı Ali Efendi ve Tarih-i Kamaniçe'si*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Can, A. H. (haz.) (2007). Hacı Ali Efendi, Târih-i Kamaniçe (Tahlil ve Metin), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Carım, F. (1962). *Cezayir'de Türkler*. İstanbul: Sanat Basımevi.

Cedulini, P. (1954). *Visita della Chiese di Constantinopolis otto la Santa Memoriad i Gregorio XIII*. Roma.

Clariana, A. (1725). *Historia del Reyno de Argel*. Barcelona.

Clavijo, R. G. de (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*. İstanbul: Ses Yayınları.

Connor, C. L. (2011). *Bizans'ın Kadınları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Crane, H. (1993). Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 36,* No. 1, s. 1-57.

Çağlarer, C. (ed.) (2002). Valide Sultan Çeşmesi. *Yöre*, Sayı: 27-28-29-30.

Çağman, F. (1993). The Power and Patronage of Imperial Women, *9000 Years of the Anatolian Women*. İstanbul: Turkish Republic Ministry of Culture.

Çalışır, M. F. (2004). *War and Peace in the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province, 1663-1685*. Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

Çeçen, K. (1991a). *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*. İSKİ, İstanbul.

Çeçen, K. (1991b). *Taksim ve Hamidiye Suları*. İSKİ, İstanbul.

Çeçen, K. (1999). *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*. İSKİ, İstanbul.

Çıkla Bölükbaşı, A. (2006). Erken Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mimari Alandaki Hamiliği. *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, Sayı: 19, s. 73-90.

Çobanoğlu, A. V. (1994). Çinili Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.

Çötelioğlu, A. (2012). Emetullah Gülnuş Sultan. *Topkapı Sarayı Harem-i Hümâyûnu*, İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Çulpan, C. (1975). *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dağdelen, İ. (2007). *Charles Edouard Goad'un İstanbul Sigorta Haritaları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü.

Dal, D. (2008). *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası*. Adnan Menderes Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Darkot, S. (1970). *Üsküdar Yeni Valide Camii ve Külliyesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, (bitirme tezi), İstanbul.

Davis, F. (2006). *Osmanlı Hanımı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

De Carbognano (1993). *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1977). *Zübde-i Vekaiyat (Olayların Özü) I*, (sadeleştiren Özcan, A.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını.

Demirsoy, M. H. (2001). *109 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İzmir.

Deny, J. (1941). Valide Sultan. *İslam Ansiklopedisi*, Maarif Vekâleti, İstanbul, s. 183-187.

Derin, F. Ç. (2009). *Abdi Paşa Vekayinamesi (1648-1682).* İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugât*, İstanbul: Aydın Kitabevi.

Dijkema, F. T. (Ed.) (1977). *The Ottoman Historical Monuments in Edirne*. Leiden: E. J. Brill.

Dirimtekin, F. (1959). *Ecnebi Seyyahlara Göre 17. Yüzyılda İstanbul'un Medeni ve İçtimai Hayatı*. İstanbul: Halk Basımevi.

Doğan, G. (2008). *İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. Ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos) ve Çevresi*. Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - Tarih Bölümü - Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

Doğru, H. (2006). *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Dördüncü, M. B. (haz.) (2006). *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke-Medine*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

Du Loir (1654). *Les Voyages*. Paris.

Du Mont, S. (1696). *A New Voyage to the Levant: An Account of the most Remarkable Curiosities in Germant, France, Italy, Malta and Turkey; with Observations relating to the Present and Ancient State of Those Countries*. Londra: T. H. for M. Gillyflower.

Duran, T. (ed.) (1990). T*arihimizde Vakıf Kuran Kadınlar-Hanım Sultan Vakfiyeleri*. İstanbul: İstanbul Araştırma Merkezi.

Durukan, A. (2011). Türk Toplumlarında Sanat Koruyucusu ve Kurucu Olarak Kadınlar. *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat*, Günsel Renda'ya Armağan, (ed. Z. Y. Yaman-S. Bağcı), Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Düzbakar, Ö. (2006). Charitable Women and Their Pious Foundations in The Ottoman Empire: The Hospital of The Senior Mother, Nurbanu Valide Sultan. *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine,* , 5 (10), s. 11-20.

Dziubinski, A. (1999). 16-18. Yüzyıllarda Polonya-Osmanlı Ticareti. *Savaş ve Barış 15.-19. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*, İstanbul, s. 39-44.

Egemen, A. (1993). *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri ile 1165 Çeşme ve Sebil*. İstanbul: Arıtan Yayınevi.

Ekin, N. (2013). Kişisel görüşme.

Eldem, E. (2000). *Bankalar Caddesi: Osmanlıdan Günümüze Voyvoda Caddesi/Voyvoda Street From Ottoman Times*. İstanbul: Osmanlı Bankası.

Eldem, H. E. (1933). *Camilerimiz*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Emecen, F. M. (1998). Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne. *Edirne, Serhattaki Payitaht*, (haz. İşli, E. N., Koz, M. S.), İstanbul, s. 49-69.

Epalza, M. de, Vilar, J. B. (1988). *Planos y Mapas Hispanicos de Argelia, siglos XVI-XVIII*. Madrid: Instituto Hispano-Arabe de Cultura.

Erdoğan, M. (1962). *Lâle Devri Baş Mi'marı Kayseri'li Mehmed Ağa*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı.

Eremya Çelebi Kömürciyan (1988). *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Erkal, N. (2011) The Corner Of The Horn: An Architectural Review of the Leaded Magazine in Galata, Istanbul. *METU JFA*, *Vol. 28*, No:1, Ankara.

Erkaplan, S. (1967). *Hatice Turhan Sultan: Hayatı ve Faaliyetleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (yayınlanmamış bitirme tezi), İstanbul.

Erol Canca, G. (1999). *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul`da 3. Ahmet Devri Mimarisi (1703-1730).* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul.

Evliya Çelebi (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* (ed. Dağlı, Y.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliya Çelebi (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, (haz. Kahraman, S. A., Dağlı Y.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evren B., Girgin Can, D. (1997). *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*. İstanbul: Ad Yayıncılık.

Eygi, M. Ş. (2003). *Yakın Tarihimizde Cami Kıyımı*. İstanbul : Tarih ve İbret ,

Eyice, S. (1948). *İstanbul Minareleri*. (Yayınlanmamış bitirme tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Eyice, S. (1994). Galata. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.3, s. 348-349.

Eyice, S. (2006). *Eski İstanbul'dan Notlar*. İstanbul: Küre Yayınları.

Eyice, S. (2007). Bizans Devrinde Boğaziçi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Eyice, S. (2012). Kişisel görüşme.

Faroqhi, S. (2004). Krizler ve Değişim 1590-1699. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Finkel, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*. İstanbul: TİMAŞ Yayınları.

Frazee, C.A. (2006). *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*. Cambridge: Cambridge University Press.

Freely, J. (2005). *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Galitekin, A. N. (2003). *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübhâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtîn İmâretleri.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Galland, A. (1987). *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Genç, M., Mazak M. (haz.) (2001). *İstanbul Depremleri: Fotoğraflarla ve Belgelerle 1894 Depremi*. İstanbul: İGDAŞ.

Giz, A. (1950), Osmanlı Sarayının En Mesut Kadını Gülnuş Sultan. *Tarih Dünyası*, Sayı 1, s.16-18.

Golombek, L., Wilber, D. (1988). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton: Princeton University Press.

Goodwin, G. (1971) *A History of Ottoman Architecture*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Goodwin, G. (1997) *The Private World of Ottoman Woman*. Londra: Saqi Books.

Göçek, A. M. (2003). Ottoman Empire: 15th to Mid 18th Century. *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures,* Brill, Leiden, c.1, s. 72-81.

Gökbilgin, M. T. (1977). Edirne. *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c.4, s. 107-127.

Gökbilgin, M. T. (1994). Edirne. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c.10, s. 425-431.

Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnamesi*. İstanbul: Pera Yayıncılık.

Gurlitt, C. (1999). *İstanbul'un Mimari Sanatı - Die Baukunst Konstantinopels*. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Gurlitt, C. (2006). *Edirne'deki Yapılar.* (Notlarla yayına haz. Özer, M.), İstanbul.

Güler, M. (2002). *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.

Güler, M. (2006). *Gülnûş Vâlide Sultan'ın Hayatı ve Hayrâtı-1*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Gülersoy, Ç. (1984). *Çağlar Boyunca İstanbul Görünümleri*. İstanbul: İstanbul Kitaplığı.

Gülsoy, U., Engin, V., İşbilir, Ö., Örenç, A. F., Aydıner, M., Tak, E., Kolay, A. (2012). *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Gültepe, H. N. (1992).*1106-1107 Tarihli Mühimme Defterine Göre Devlet Kararları*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Gürbüz, M. (1966). *Osmanlı İdaresinde Sakız (XVI-XVII. yüzyılda)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, (yayınlanmamış bitirme tezi), İstanbul.

Gyllius, P. (2000*). İstanbul Boğazı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Hafız Hüseyin Ayvansarayî (1985). *Mecmua-i Tevarih*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Hambly, G. (ed.) (1998). *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, Piety*. New York: St. Martin's Press.

Hammer, J. V. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İkra Okusan Yayınları.

Haskan, M. N. (2001). *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı.

Hasluck, F. W. (1910). The Latin Monuments of Chios. *Annual of the British School at Athens,* no. XVI.

Hofmann, G. (1934). *Vescovadi Cattolici della Grecia – Chios*. Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Tarillon, Roma.

Humphreys, R. S. (1994). Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus. *Muqarnas,* Volume 11, Brill, s. 35-54.

IFEA Harita Arşivi, İstanbul.

Imber, C. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İlgürel, M. (1964). *Kösem Sultan'ın Hicaz Suyolları Vakfiyesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (bitirme tezi), İstanbul.

İlgürel, M. (1972). Sakız'da Türk Vakıfları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

İnalcık H., Quataert D. (ed.) (2004). *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi c.2 (1600-1914).* İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (1994). Galata. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.3, s. 349-354.

İnalcık, H. (1998). Ottoman Galata, 1453-1553. *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnbaşı, M. (2004). *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İpşirli, M. (1996). Gülnûş Emetullah Sultan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM, Ankara, c.XIV, s. 248-249.

İpşirli, M. (1998). Seyyid Feyzullah Efendi. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM, Ankara, c.XII, s. 527.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, İstanbul.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi, Galata Yeni Cami fotoğrafları.

İstanbul II Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 433 ada, 1 parsel numarasıyla kayıtlı Üsküdar Yeni Cami dosyası

İstanbul IV Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 1109 ada, 9 parsel numarasıyla kayıtlı Galata Yeni Cami dosyası

İyianlar, A. (1992). *Valide Sultanların İmar Faaliyetleri.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kalafat, M. (2011). *Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri.

Kangal, S. (yay. yön.) (1999). *Savaş ve Barış: 15-19 Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*. İstanbul: TC Kültür Bakanlığı.

Kara Pilehvarian, N. (2000). *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı-Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Karakaş, D. (2013). *Clay Pipes, Marble Surfaces: The Topographies of Water Supply In Late Seventeenth-and Early Eighteenth-Century Ottoman Istanbul*. Binghamton University State University of New York, (yayınlanmamış doktora tezi), New York.

Kartal, Ş. (2012). *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi Bölümü (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Kayaalp-Aktan, P. (2005). *The Atik Valide Mosque Complex: A Testament of Nurbanu's Prestige, Power and Piety*. Harvard University, Graduate School of Arts and Sciences, (yayınlanmamış doktora tezi), Cambridge.

Kekeç, M. (2009). *363 numaralı (H.974 - M.1567 tarihli) Tahrir Defterine Göre Sakız Adası*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

Kırımtayıf, S. (2001). *Converted Byzantine Churches in Istanbul Their Transformation into Mosques and Masjids*. İstanbul: Ege Yayınları.

Koçu, R. E. (1972). Emetullah Sultan. *İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu Yayınları, İstanbul, c.9, s. 4539.

Koçu, R. E. (2002). *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Doğan Kitap.

Kolodziejczyk, D. (1992). Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam''janec'. 1672-1699, *Harvard Ukranian Studies*, 16, no: 1-2.

Kolodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672-1699*. Varşova.

Kolodziejczyk, D. (1999). Polonya ve Osmanlı Devleti Arasında Tarih Boyunca Siyasi ve Diplomatik İlişkiler. *Savaş ve Barış- 15.-19. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*, İstanbul.

Kolodziejczyk, D. (2000a). Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672-1699. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu*, (ed. F. Kiryk), Kraków.

Kolodziejczyk, D. (2000b). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century): An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents*. Leiden-Boston: Brill.

Kolodziejczyk, D. (2001). O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii. *Barok. Historia-Literatura-Sztuka*, 8, no: 1 (15).

Kolodziejczyk, D. (2004). *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) - Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge: Harvard University Press.

Kolodziejczyk, D. (2009). Kamaniçe. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Agoston-Gabor, New York.

Konuk, N. (2008). *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi Kültür Yayını.

Konyalı, İ. H. (1976). *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*. Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul.

Kosobudzki, O. A. (2012). Kişisel görüşme.

Koutsikas, C. (ed.) (1994). *The Engravings of Chios*. Costis M. Los Sons Foundation.

Köylüoğlu, N. M. (2001). *Edirne'de Osmanlı'dan Günümüze Su Yapıları*. Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları.

Kuban, D. (1998). *İstanbul Yazıları*. İstanbul: YEM Yayın,

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayın,

Kuban, D. (2010). *İstanbul: Bir KentTarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kuban, D. (2011). *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kucur, S. S. (2007). Üsküdar Yeni Valide Cami Haziresi Mezar Taşları. *4. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri (3-5 Kasım 2006)*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, s. 213-280.

Kumbaracılar, İ. (1938). *İstanbul Sebilleri*, İstanbul: Devlet Basımevi.

Kuran, A. (1968). *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kut, A. T. (1978). İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika. *Journal of Turkish Studies*, The Center for Middle Eastern Studies of Harvard University, *Vol.2*, Cambridge, s. 55-84.

Kuyulu Ersoy, İ. (2000). Ukrayna'daki Türk Dönemi Eserleri. *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Van.

Küçük, C. (ed) (2001). *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*. Ankara: SAEMK.

Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik).* İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Lady Montagu (1933). *Şark Mektupları*, İstanbul: Hilmi Kitabevi.

Levent, A. (2010). *Eyüp Sabri Paşa ve Mir'atü'l-Harameyn'e Göre Hicaz*, Erciyes Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri.

Magdeleine, C. de la (1676). *Le Miroir Ottoman, avec un succint Reçit de tout ce qui c'est passe' de considerable pendant la guerre des Turqs en Pologne, jusqu'en 1676*. Basle.

Mandzy, A. (2004). *A City on Europe's Steppe Frontier: An Urban History of Early Modern Kamianets-Podilsky, Origins to 1672,* New York: Columbia University Press.

Mantran, R. (1990). *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Manusakas, M. I. (1951). He Rethemniotissa Soultana Eumenia Bergitsē stis Europaikes Chalcographies kai sta Hellēnika Dēmotika Tragoudia. *Krētika Chronika*, (Ed. Kalokairinos, A.), Herakleion Tom. 5, s. 349-384.

Marçais, G. (1964). Oran. *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c.9, s. 390-391.

Marçais, G., Semmoud, B. (2002). Wahran. *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, c.11, s. 50-51.

Marmara, R. (2006). *Bizans'tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Matteucci G. (1971). *La Missione Francescana di Costantinopoli, Edizioni Studi Francescani*. Firenze.

Matteucci, G. (1967). *Un Glorioso Convento Francescano Sulle Rive del Bosforo; il S. Francesco di Galata in Constantinopoli, c.1230-1697, Studi Francescani*. Firenze.

Mazlum, D. (2011). *1766 İstanbul Depremi: Belgeler Işığında Yapı Onarımları*. Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Mazlum, D. (1994). Üsküdar. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.7, s. 343-346.

Mehmed Raşid Efendi (1865). *Tarih-i Raşid*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Mehmet Süreyya Bey (1996). *Sicill-i Osmanî*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Meriç, R. M. (1963). Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında. *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, S.1, İstanbul, s.439-536.

Meriç, Ü. (2010). *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları.

Mernissi, F. (1993). *The Forgotten Queens of Islam*. Minneapolis: University of Minesota Press.

Mitler, L. (1979). The Genoese in Galata, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 1, s. 71-91.

Monioudius-Gavala, D. (t. y.). *The City Of Chios: Society, Town Planning, Architecture*. Atina: Municipality of Chios, Dimos Xiou.

Motraye, A. de la (1730). *Travels through Europe, Asia, and into part of Africa.* Mr. Round, Londra.

Muhammed El-Emin El-Mekki (2008). *Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri (Orjinal isim: Hulefa-yı İzam-ı Osmaniye Hazaratının Haremeyn-i Şerifeyn'deki Asar-ı Mebrure ve Meşkure-i).* İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Müller-Wiener, W. (2007). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Nadir, A. (haz.) (1986). *Osmanlı Padişah Fermanları.* Sergi kataloğu, Londra.

Naima, M. (1967). *Naîmâ Târihi*. İstanbul: Z. Danışman Yayınevi.

Nayır, Z. (1975) *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

Necipoğlu, G. (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Londra: Reaktion Books.

Neftçi, A. (2010). Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi. *Sanat Tarihi Defterleri*, Sayı: 13-14, İstanbul: Ege Yayınları.

Nerval, G. de (1974). *Doğuya Yolculuk*. İstanbul: İstanbul Kitaplığı.

Nina, E., Neumann, C. K., Singer, A. (ed.) (2007) *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Nirven, S. N. (1946). *İstanbul Suları*. İstanbul: Halk Basımevi.

Nutku, Ö. (1987). *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*. Ankara: TTK Basımevi.

Okçuoğlu, T. (2012). Topkapı Sarayı, Hasekiler Dairesi'nde Yeni Bulunan Bir Çeşme. *Sanat Tarihi Yıllığı, Sayı 21*, s. 89-114.

Olivier (1977). *Türkiye Seyahatnamesi (1790 yıllarında Türkiye ve İstanbul)*. İstanbul: Ayyıldız Matbaası.

Onur, O. (1972). *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*. İstanbul: Yenilik Basımevi.

Onur, O. (1978). *Edirne Su Kültürü, Kadim Su (Haseki Suyu)*. İstanbul: Acar Matbaacılık.

Orgun, Z. (1939). *Hassa Mimarları*. İstanbul: Arkitekt Neşriyatı.

Ovalıoğlu, İ., Gündoğdu, R., Ekici, C., Önal, E. F. (haz.) (2008). *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz: Mekke-i Mükerreme*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Ödekan, A. (1992). Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme. *Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları*, İstanbul.

Önkal, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

Örenç, A. F. (2009). Sakız Adası. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, s. 9.

Özcan, T. (2007). Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları. *Üsküdar Sempozyumu VI, 3-5 Kasım 2006, Bildiriler*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, c.II, s. 217-228.

Özendes, E. (2001). *Osmanlı'nın Son Başkenti İstanbul [Geçmişten Fotoğraflar]*. İstanbul: YEM Yayınları.

Özer, F. (2012). 18. Yüzyılın Yaratıcı Osmanlı Mimarlığı. *Sanat Tarihi Defterleri, Sayı 15,* Ege Yayınları, İstanbul.

Öziş, Ü., Özdemir, Y., Atalay, A. (1997). Sinan Dönemi Türk Taşköprüleri. *Türkiye İnşaat Mühendisliği 14. Teknik Kongresi*, İnşaat Mühendisleri Odası, İzmir, s.1145-1160.

Öztuna, Y. (1966). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Tarihi*. İstanbul: Hayat Yayınları.

Palazzo, B. (1946). *L'Arap Djami ou église Saint-Paul a Galata*. İstanbul: Hachette.

Palazzo, B. (1950). *La Communaute Latine de Constantinople en I6eme siecle, les Eglises.* Le Flambeau.

Palkov, T. (2010). *Kamyanets-Podilskyi, Khotyn, Castles of the Zbruch Valley, Podilski Tovtry.* Lviv.

Palmer, A. (2003). *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pazan, İ. (2007). *Padişah Anneleri*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Pedani, M. P., Firpo, L. (1996). *Constantinopoli, Relazioni Inedite (1512 - 1789).* Padova: Bottega d'Erasmo.

Peirce, L. P. (1988). Shifting Boundaries: Images of Ottoman Royal Women in the 16th and 17th Centuries. *Critical Matrix, 4 (61).*

Peirce, L. P. (1993). *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press.

Peirce, L. P. (2000). Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage. *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles, New York: State Universtiy of New York Press, s. 53-68.

Peirce, L. P. (2010). *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Peremici, O. N. (1939). *Edirne Tarihi*. İstanbul

Pervititch, J. (2000). *Sigorta Haritalarında İstanbul*. İstanbul: Axa Oyak.

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski: Szkic Historyczny*. Varşova.

Raşid Mehmed Efendi, Çelebizade İsmail Asım Efendi. (2013). *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, İstanbul: Klasik Yayınları.

Rifat, O. (1989). *Edirne Sarayı*. (yayınlayan Ünver, S.), Ankara.

Ruggles, D. F. (ed.) (2000). *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*. New York: State Universtiy of New York Press.

Rycaut, P. (1687). *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra.

Safvet Bey (Bahriye Erkân-ı Harp Kaymakamı) (1326). Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi ve Sakız'ın Kurtarılışı. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, *Sayı: 3*, s. 157–177.

Sakaoğlu, N. (1999). *Bu Mülkün Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2007). *Osmanoğulları'nın Ünlü Kadın Sultanları*. İstanbul: Avea-Creative Yayıncılık.

Sakaoğlu, N. (2008). *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2010). Gülnuş Emetullah Sultan, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sakin, O. (2002). *Tarihsel Kaynaklara Göre İstanbul Depremleri*. İstanbul: Kitabevi.

Samih, A. (1936). *Şimalî Afrika'da Türkler*. İstanbul: Vakıt Matbaası.

Sancar, A. (2007). *Ottoman Women-Myth and Reality*. New Jersey: Light Inc.

Sanchez Donces, G. (1991). *Presencia de Españа en Orán (1509-1792).* Toledo: Estudio Teológico de San Ildefonso.

Sannav, S. C. (1995). *Yakın Dönem Tarihimizde Sakız Adası (1821-1923).* İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Sannav, S. C. (2004). 1881 Sakız Adası Depremi ve Adanın Yeniden İmarı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, *Sayı:* 39, s. 125-137.

Schneider, A. M. (1944). *Galata, Topographisch-Archaologischer Plan mit Erlauterndem Text*. İstanbul.

Schweigger, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, yayına hazırlayan ve notlayan: Stein H., İstanbul: Kitap Yayınevi.

Seçkin, N. (1994). Yeni Valide Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.7, s.468-470.

Senhadji, D. (2012). Las Iglesias Espanolas de Oran, 1509-1708. *Las Campanas de Oran, 1509-2009*, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.

Setton K. M. (1991). *Venice, Austria and The Turks in The Seventeenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society,

Sezgin, T. (2003). *İstanbul'daki Saraylı Hatun Türbeleri*. Mimar Sinan Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Sezgin, T. (2004). Üsküdar'daki Hatun Türbeleri, *I. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, c.2, s. 139-154.

Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa (1962). *Nusretname*. sadeleştiren: Parmaksızoğlu, İ., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Silahdar Mehmet Ağa (1928). *Silâhdar Tarihi*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.

Silahdar Mehmet Ağa (1947). *Silahdar Tarihi: On Yedinci Asır Saray Hayatı*. sadeleştiren Özön, M. N., Ankara: Akba Kitabevi.

Singer, A. (2002a). *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.

Singer, A. (2002b). *Osmanlı'da Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Singer, A. (2005). Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen. *The Journal of Interdisciplinary History, Vol. 35*, No. 3, Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam, s.481-500.

Sipahioğlu, B. (2007). Bizans Dönemi'nde Üsküdar. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007),* Üsküdar Belediyesi, İstanbul, c. I, s. 33-44.

Smaza, J. (2008). 17th-century Islamic Pulpit (Minbar) in the St. Nicholas the Bishop Roman-Catholic Church in Kamieniec Podolski (Kamianets-Podilskyi), Ukraine – Restoration Research and Issues. *11th International Congress on Deterioration and Conservation of Stone, 15-20 September 2008, Torun, Polonya,* c. II, s. 1307-1315.

Sönmez, N. (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: YEM Yayın.

Süleymaniye Kütüphanesi, Gülnuş Valide Sultan Koleksiyonu, E. no:1-66

Sümertaş, F. M. (2006). *Female Patronage in Classical Ottoman Architecture: Five Case Studies in Istanbul*. ODTÜ, Mimarlık Tarihi Bölümü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

Sürmen, P. (2005). *Laleli Külliyesi İmareti Restorasyon Projesi*. İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Anabilim Dalı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul.

Şahin, S. (1992). *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı-III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemleri*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul.

Tanışık, İ. H. (1943). *İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayınları.

Tanışık, İ. H. (1945). *İstanbul Çeşmeleri II: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*. İstanbul: Maarif Matbaası.

Tanman, B. (1994). İmaretler, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, c.4, s.164-166.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi*. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Thevenot, J. (2009). *Thevenot Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi,

Thys-Şenocak, L. (1994). *The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü, Istanbul (1597-1665)*. University of Pennsylvania, (yayınlanmış doktora tezi), Pennsylvania.

Thys-Şenocak, L. (1998). The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü. *Muqarnas, Vol. 15*, Brill, s. 58-70.

Thys-Şenocak, L. (2006*). Ottoman Women Builders-The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan.* Burlington: Ashgate.

Thys-Şenocak, L. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler - Hadice Turhan Sultan*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Topal, M. (2001). *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defterler, 10118; 2179; 2353 546; 6834; 10090; 1398; 1400; 1443; 1459; 2841; 1678/0006.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evraklar, 0039/13-3 (E. 79/3); 0039/13-4 (E. 79/4); 0039/17 (E.79/16); 0039/18 (E. 79/17) ; 0039/23 (E.79/22); 0101 0002 002; 0101 0002 003; 0101 0002 005; 0101 0002 006; 0101 0002 011; 0101 0002 012; 0101 0002 014; 0101 0002 015; 0101 0002 016; 0101 0002 018; 0101 0002 020; 0101 0002 021; 0101 0002 022; 0101 0002 023; 0101 0002 024; 0101 0002 025; 0101 0002 026; 0101 0002 027; 0101 0002 028; 0101 0002 029; 0101 0002 030; 0101 0002 031; 0101 0002 032; 0101 0002 033; 0101 0002 034; 0101 0002 035; 0101 0002 036; 0101 0002 037; 0101 0002 038; 0101 0002 039; 0101 0002 040; 2989/1; 3065; 39/24; 3941/1-2; 79/6 ; 79/8 ; 79/9; 79/10; 79/11; 79/12; 79/15.

Tournefort, J. P. De, (2005).*Tournefort Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınları,

Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Saray Kadınları*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Tunç, G. (der.) (1978). *Taş Köprülerimiz*. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası.

Türkdoğan, E. (1970). *Edirne Çeşme ve Sebilleri*. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul.

Tütüncü, M. (2012). Ottoman Heritage in Oran (Wahran)- Inscriptions and Architecture. *Las Campanas de Oran, 1509-2009*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares.

Uçtum, N. R. (1980). Hürrem ve Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Zigsmund'a Yazdıkları Mektuplar. *Belleten, sayı 175*, s.712.

Uluçay, M. Ç. (1956). *Haremden Mektuplar*. İstanbul.

Uluçay, M. Ç. (2001). *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uluçay, M. Ç. (2001). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Url-1 < http://collections.vam.ac.uk/>, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-2 < http://rcin.org.pl>, 20.11.2012

Url-3 < maps.google.com>, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-4 < lifeinbursa.com>, 20.11.2012

Url-5 < gallica.bnf.fr>, 20.11.2012

Url-6 <http://www.lesartsdecoratifs.fr/francais/bibliotheque/expositions-583/archives-585/photographie-de-constantinople-et/>, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-7 <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=450562>, alındığı tarih: 01.04.2013

Url-8 <http://www.yalovataskopru.bel.tr/Page.aspx?ID=4>, alındığı tarih: 01.04.2013

Url-9 <http://www.bergbook.com/htdocs/Cache412.htm>, alındığı tarih: 01.04.2013

Url-10 <http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~23 3228~5509621:Plan-d-Oran,-et-ses-environs-

Url-11 <wowturkey.com>, alındığı tarih: 20.11.2012

Url-12 < http://mappery.com/Old-Oran-City-Map >, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-13 <http://www.uskudar.bel.tr/>, alındığı tarih: 11.03.2013.

Url-14 <http://www.cornucopia.net/>, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-15 <http://tr.yenisehir.wikia.com/wiki/Nasrullah_Camii_vaaz%C4%B1>, alındığı tarih: 02.06.2013

Url-16 <http://pudl.princeton.edu/objects/1j92g7522>, alındığı tarih: 20.11.2012

Url-17 <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/pYA9O-PrV5dTa5Sis9VY58Q_x3D__x3D_>, alındığı tarih: 20.11.2012

Url-18 <http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=1001&hid=1129>, alındığı tarih: 05.04.2013

Uysal, M. K. (1979). *Valide Turhan Sultan'ın Bir Vakfiyesi, (30b-89a) varakları arası.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (bitirme tezi), İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1941). Gazi Orhan Bey Vakfiyesi. *Belleten, sayı: 5*, TTK Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1945). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1987). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Üçel-Aybet, G. (2003). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünsal, B. (1969). İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Üstün, A. (1977). *Valide Sultanlık Müessesesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (yayınlanmamış bitirme tezi), İstanbul.

Vahit, M. E. (1828). *Tarih-i Vaka-yi Cezire-yi Sakız sene 1237*. İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. 55.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara**,** Defter 143, 1551, 1552, 1640, 1641, 2138

Vakıflar Genel Müdürlüğü Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi Arşivi, İstanbul.

Venedik Arşivi, 5 Ocak 1603, ASVE, İstanbul Mektupları; ASVE, CR, b. 7.

Vlasto, A. M. (1913). *A History of the Island of Chios*, Londra: J. Davy and Sons.

Wawrzyniak, K. (2003). *Ottoman-Polish Relations in the Sixteenth Century*. Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

Yada Akpınar, İ. (yay. haz.) (2010). *Osmanlı Başkentinden Küreselleşen İstanbul'a: Mimarlık ve Kent, 1910- 2010*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Yalçınkaya, M. A. (2004). Ege Adalarının En Önemli Ticaret Merkezi Olan Sakız Adasının İktisadi ve Sosyal Hayatından Bir Kesit (1790–1810). *CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yaşar, F. (2004). *Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (yayınlanmış yüksek lisans tezi), Mersin.

Yavuç, S. (1978). *Turhan Sultan'ın Bir Vakfiyesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (yayınlanmamış bitirme tezi), İstanbul.

Yavuztürk, Ş. P. (2009). Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, 6-9 Kasım 2008, Bildiriler,* Üsküdar Belediyesi, İstanbul, c.II, s. 553-568.

Yenişehirlioğlu, F. (1989). *Ottoman Architectural Works Outside Turkey*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı.

Yerasimos, M. (haz.) (1990). *İstanbul Fotoğrafları*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Yerasimos, S. (1991). *Galata a Travers Les Recits de Voyage (1453-1600)*. Paris: ISIS.

Yorulmaz, H. (1998). *Urfalı Nâbî*. İstanbul: Şule Yayınları.

Yüksel, İ. A. (1983). *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Yüksel, İ. A. (2004). *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Zilfi, M. C. (1986). The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul. *Journal of Near Eastern Studies*, *Vol. 45*, No. 4, s. 251-269.

Zilfi, M. C. (ed.) (2000). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

Zilfi, M. C. (ed.), (1997). *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. Leiden: Brill.

Zolotas, S. (1928). *History of Chios*. Atina.

Zorlutuna, S. (1965). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şahane Sünnet ve Evlenme Düğünleri*. Edirne Armağan kitabından ayrı basım, Ankara.

EKLER

EK A **:** Vakfiye ve Zeyillerden Elde Edilen Gelir Listeleri, Gider Çizelgeleri ve Ek Şartlar

EK B **:** Daha Önce Yayınlanmamış Vakfiye ve Zeyillerin Orijinalleri ve Transkripsiyonları

EK C **:** Seçilmiş Belgeler ve Transkripsiyonları

EK D **:** Sözlükçe

EK A: Vakfiye ve Zeyillerden Elde Edilen Gelir-Gider Çizelgeleri ve Ek Şartlar

EK A.1: Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesine (birinci vakfiye) göre gelirler listesi

- **Mısır'da**
  - Kıble (güney) tarafından arazi-i mahalletü'l-merhum ve arazi-i Hoşan'a ve tetimme-i Şureye ve deniz (kuzey) tarafından arazi-i Telnit Kayser ve arazi-i Meniye-i Ebyare ve doğudan arazi'i Berke-i harim ve tetimme-i Suveyreye ve batıdan arazi-i Ebyar Melufi'ye ve bazan Ebyar'a bakan **4078 feddan ve 2 kırat ve 2 habbeyi müştemil Bermâ, Minye ve Ebu't Temas köyleri**
  - Kıble (güney) tarafından arazi-i karye-i Kerişan'a ve deniz yönünden arazi-i Tetaye ve doğu yönünden arazi-i kefrabu ferinci ve bazı arazi-i Merviye ve batı yönünden arazi-i Mecule bakan **1215 feddan ve 15,5 kıratı müştemil Caferiyye Köyü**
  - kıble yönünden arazi-i Caferiyeye ve deniz yönünden arazi-i Seycime ve doğu yönünden yine arazi-i Seycime ve batı yönünden arazi-i nahiye-i Mena Ebuterviye bakan **1545 feddan ve 18 kırat ve yarım habbeyi müştemil Netabe Köyü**
  - Vilâyeti Üşmuneyn'e tabi kıble yönünden arazi-i karye-i Tuhnide ve Zerka şeyhül-hıdri ve bazı arazi-i Masara ber öşr-i vel-mülki't-tahir-i bil-masaraya ve deniz yönünden arazi-i karyetür rirmun ve bazı arazi-i karye-i Filbata ve doğu yönünden bahr-i ma-i Nile ve bazı vakıf mülkü Tahire ve bazı arazi-i karyetür rirmune ve batı yönünden Tıyn karye-i Ümmi Kaysa ve bazı arazi-i karye-i Seyharaç ve vakf-ı hasede Abbasiyyeye bakan **2299 feddan ve 5,5 kırat ve 1 habbeyi müştemil Menlevi Köyü**
  - kıble yönünden arazi-i karye-i Tuh ve bazı arazi-i karye-i Deyri Mevasya ve deniz yönünden kâmile-i arazi-i karye-i Menleviye ve doğu yönünden bazı arazi-i kefrül-haram ve vakfil-merhum el-melikü't-tahir Beyberse ve batı yönünden Zerka ümmü Kavka' ve vakf-ı sâde hıdriye ve arazi-i karye-i Tuh tende bakan **889 feddanı müştemil Kefrü'l-Masara Köyü**
  - kıble yönünden bahr-i azama ve deniz yönünden arazi-i Kalenduz ve arazi-i Ravza-i Cemaliyye ve doğu yönünden yine bahr-i azama ve batı yönünden arazi-i karye-i Kalba ve arazi-i karye-i Menleviye bakan **1455 feddan ve 22 kırat ve 1 daniki müştemil Erririmun Köyü**
  - doğu yönünden bahr-i Ma'i Nil-i mübareke ve Necahü Menlevi Verrirmun bi-havaril-hora ve doğu yönünden cezire-i vakf-ı şeyh Denuşri ve büçuk nısıf imâ Şerif Ali İslâm ve Yusuf Meş'arüd derlâ'i ve Menlevi hükm-i imlâya bakan **67 feddan 3 kıyrat ve 2 habbeyi müştemil Cezire-i Eylûl'e** ve **15 feddan 2,5 kırat 1 habbeyi müştemil** Cerfü'l Berâgis denilen iki kıt'a **Cezire-i Munise ve Cerfü'l Berâgis köyleri**
  - kıble yönünden arazi-i karye-i ravza-i Cemaliyye ve arazi-i karye-i Eşmunine ve deniz yönünden arazi-i karye-i sâkiye-i Musa leküm mekin ve bazı arazi-i karye-i Şerifiyye ve arazi-i Mahras ve Tıyn mahras ve karye-i Ebşade ve vakf-ı Matuna ve doğu yönünden cürüfi Seydune ve bazı arazi-i Sekkere ve cürüfil-hacre ve batı yönünden arazi-i Ebşade ve bazi arazi-i karye-i nevayi Biğal ve arazi-i karye-i Eşmunine bakan **3216 feddan 17,5 kırat ve 1 habbeyi müştemil Kalendun Köyü**
  - kıble yönünden arazi-i karye-i Ümmi Kams ve Tıyn rızkı Eşmune ve deniz yönünden Tıyn Eşmunin ve arazi-i Birke ve Halicü'z-zehebe ve doğu yönünden arazi-i karye-i Ümmi Kamas ve bazı arazi-i karye-i Felbâ ve arazi-i

karye-i Eşmunine ve batı yönünden arazi-i Birke ve Halicü'z-zehab ve Tıyn arazi-i Zerk Eşmune bakan **1544 feddan 2 kırat ve 2 habbeyi müştemil Münşe'atu'l-gurr ve'l-muğalaka Köyü**

- kıble yönünden arazi-i karye-i Seyharc ve arazi-i karye-i Nid'e ve deniz yönünden bazı arazi-i karye-i Felbâ ve arazi-i karye-i münşeatül-izzi vel-muğalakaya ve doğu yönünden arazi-i karye-i Seyharaç ve bazı arazi-i karye-i Menlevi ve arazi-i karye-i Felbâ ve batı yönünden arazi-i karye-i münşeatül izzi vel-muğalakaya ve arazi-i karye-i Berve-i Eşmune bakan **1520 feddan ve 21 kıratı müştemil Ümmü Kams Köyü**
- kıble yönünden kâmile-i arazi-i karye-i Derve-i Eşmune ve deniz yönünden kâmile-i arazi-i karye-i Etkana ve doğu yönünden arazi karye-i Derve-i Eşmune ve bazı tıyn arazi-i karye-i münşeatül izzi vel-muğalaka ve arazi-i Eşmunine ve batı yönünden bahr-i Seyyidina Yusuf aleyhi's-selâma bakan **1393 feddan ve 2 kıratı müştemil Birke ve Halicü'z-zehab Köyü**
- kıble yönünden galibe-i arazi-i karye-i Menlevi ve arazi-i karye-i Ümmü Kams'a ve deniz yönünden tıyn arazi-i ravza-i Cemaliyye ve tıyn-i Eşmunine ve doğu yönünden arazi-i karye-i Menlevi ve arazi-i karye-i Errirmune ve batı yönünden arazi-i karye-i Eşmunine ve bazı arazi-i münşeatül izzi vel-muğalaka ve arazi-i karye-i Ümmü Kams'a bakan **1541 feddan ve 22,5 kıratı müştemil Felbâ Köyü**
- kıble yönünden cürüf-i Seydune ve deniz yönünden cürüfil-hacre ve doğu yönünden bahr-i azama ve ğarben nahiye-i Kalendune bakan **419 feddan ve 17 kıratı müştemil** arazi-i Kalendun'a bağlı **Sekkere Adası**
- kıble yönünden Sekkere Adası ve deniz yönünden cürüf-i ehali beni hasene ve doğu yönünden bahr-i azama ve batı yönünden Zerkatül hacer ve tıyn Kalendune bakan **11 feddan ve 1,5 kıratı müştemil** Tîn-i Kalendun'a bağlı **Cerfü'l-Hıcr**
- kıble yönünden arazi-i Erririmun'a ve deniz yönünden cezire-i Sekkereye ve doğu yönünden bahr-i azama ve batı yönünden tıyn-i Kale düne bakan **98 feddan ve 4,5 kıratı müştemil** arazi-i Kalendun'a bağlı **Cerf-i Sindon**
- dört tarafı bahr-i azama bakan arazi-i Kalendun'a bağlı **60 feddanı müştemil Müstecide Adası**

EK A.2: Mekke'deki imaret ve darüşşifanın vakfiyesine (birinci vakfiye) göre giderler çizelgesi ve ek şartları.

Çizelge A.1 : Mekke'deki imaret ve darüşşifanın giderler çizelgesi.

Darüşşifa görevlileri			
Görevli	**Sayısı**	**Günlük ekmek tahsisatı (çift)**	**Gündeliği (para)**
Nazır	1	12	25
Baştabip	1	10	30
İkinci tabip	1	5	10
Cerrah	1	8	20
İkinci cerrah	1	4	10
Birinci kâtip	1	6	12
İkinci kâtip	1	6	10
Arapça kâtibi	1	5	8
Bevvab	1	2	4
Kapıcıbaşı	1	2	4
Ferraş	3	2	4
Ferraşbaşı	1	2	4
Çamaşırcı	8	2	4
Çamaşırcıbaşı	1	2	4
Ölü yıkayıcı	2	4	4
Yıkayıcıbaşı	1	2	4
Kandilci	2	2	4
Toplam	*28*	*100*	*205*

İmaret Görevlileri			
Görevli	**Sayısı**	**Günlük ekmek tahsisatı (çift)**	**Gündeliği (para)**
Şeyh	1	5	10
Yemek dağıtıcı	1	1	3
Duacı	1	4	8
Vekilharç	1	4	8
Kilerci	1	4	8
Mahzenci	1	2	4
Fukara kapıcısı	2	2	4
İmaret kapıcısı	2	2	4
Bevvab	1	2	4
Temizlikçibaşı	1	2	4
Aşçıbaşı	1	3	7
Aşçı vekili	1	2	5
Perhiz aşçısı	1	2	5
Aşçı	4	2	5
Kâse yıkayıcı	2	2	4
Mutfak ferraşı ve odun taşıyıcı	2	2	3
Tencere yıkayıcı	2	2	4
Buğday tozu giderici	5	2	5
Buğday temizleyici	3	2	2
Buğday soyucubaşı	1	2	4
Deşşaş	2	2	5

Çizelge A.1 (devam) : Mekke'deki imaret ve darüşşifanın giderler çizelgesi.

Görevli	Sayısı	Günlük ekmek tahsisatı (çift)	Gündeliği (para)
Un öğütücü	3	2	6
Buğday tartıcı	1	2	3
Çöp toplayıcı	1	2	4
Katır seyisi	1	2	2
Buğday ve un taşıyıcı	1	2	6
Ekmekçi	6	3	6
Değirmenci	1	2	4
Tamirci	1	2	3
Su yolcu	1	3	5
Kapancı	1	2	4
Sarraf	1	2	3
Saka	1	2	4
Toplam	55	126	261

Cidde'deki Ambar Görevlileri				
Baş görevliler	2	2	4	
Kapancı	1	2	4	
Mahzenci	1	1	500	senelik
Bevvab	1	2	500	senelik
Toplam	5	9		

Vakıf Görevlileri				
Görevli	**Sayısı**	**Senelik ücreti (para)**	**Senelik buğday tahsisatı (erdeb)**	**İş Tanımı**
Nazır ve mütevelli	1	21.600	40	Darüssaade Ağası (ilk olarak Yusuf Ağa ibni Abdülmennan, ondan sonra ise bu göreve gelenler)
Rûmi kâtibi	1	3600	24	
Arapça kâtibi	1	3600	24	
Şahit	2	2880	12	
Tuğracı (muvakki)	1	2500	12	
Sarraf	1	1800	12	
Cabi	1	3600	12	
Müşid	5	1800	8	
Mahzenci	1	2160	12	
Bevvab	1	2160	12	Bulak'taki ambarda
Bekçi (mukaddim kavvâs)	12	4320	36	
Müşid	1	2520	12	Süveyş'teki ambarda
Arapça kâtibi	1	2160	12	Süveyş'teki ambarda
Mahzenci	1	450	6	Süveyş'teki ambarda
Bevvab	1	500	6	Süveyş'teki ambarda
Toplam	31	113.250	680	

Çizelge A.1 (devam) : Mekke'deki imaret ve darüşşifanın giderler çizelgesi.

Diğer ihtiyaçlar		
Gerekçesi	**Miktarı (senede)**	**Cinsi**
İmarette pişirilmek üzere	264 erdeb	pirinç
İmarette pişirilmek üzere	75 Mısır kantarı	sade yağ
İmarette zerde pişirmek için	30 kantar	Rûmi bal
İmarette zerde pişirmek için	30 erdeb	nohut
Darüşşifada yakılmak için	35 Mısır kantarı	zeytinyağı
İmaret, değirmen ve fırında yakılmak için	4 kantar	beziryağı
İmaret için	90 Mısır kantarı	soğan
Darüşşifa için	7 kantar	sabun
Yağ ve bal koymak için	56 kıta	küp
Gönderilen zahireyi içine koymak için	132 çift	çuval
Gemiye yerleştirilen zahirenin altına koymak için	1000 adet	hasır

Nakliyeyle ilgili ücretler	
Yapılacak iş	**Senelik ücreti (para)**
Süveyş'ten gılal nakli için zenbil	2400
Gılal nakli için hademe ücreti, urban kisvesi, haşşeb ekyeli (?) parası	1350
Surre için sandık, mum, kozalak ve meşin kese	410
Süveyş'ten Bulak İskelesi'ne gılal nakli, her yüke 75 paradan 758 yük için	56.850
Pirinç ve diğer zahire nakli için	13.680
Menlevi Köyü'nün ve ona bağlı köylerin gılalini Nil'e ve Bulak'taki ambara nakil için	44.038
Bulak iskelesinden Bulak'taki ambara nakil için	2810
Surre göndermek için kiralanan develere	2400
Acil ihtiyaçlar için	5000
Bulak, Süveyş ve Cidde'deki ambarların tamiri için	6000
Kahire'de vakfın muhasebesinin görülmesi için	5000
Toplam	139.938

Hastalar için alınacaklar	
Cinsi	**Senede ayrılacak miktar (para)**
30'ar döşek, yorgan, yastık	7300
İlaç, şurup, macun	20.000
Yaralılar için merhem ve diğer gerekenler	10.000
Darüşşifa için 150 Mekke hasırı	2400
Darüşşifada ölenlerin cenaze ve kefenleme işlemleri için	10.000
Toplam	49.700

Çizelge A.1 (devam) : Mekke'deki imaret ve darüşşifanın giderler çizelgesi.

İmaret ve darüşşifa için alınacaklar	
Harcamanın cinsi	**Senede ayrılacak miktar (para)**
İmaret ve darüşşifa için kandil, sünger ve süpürge	1500
İmaret mutfağı ve fırını için tuz	5000
İmaret ve fırın için günlük 20'şer paraya 12 yük odun	86.400
At değirmeni için tanesi 1200 paradan senede 6 baş katır	7200
Katırların yemi	10.000
Cidde iskelesinden Mekke'ye zahire nakli için kayık, hamal, deve ücretleri ve hademe yemeği ve diğer gerekenler	101.480
Toplam	211.580

Ek Şartlar

- Bu masrafların muhasebesinden sonra kalan gelir fazlası nazır ve mütevelli tarafından vakıf defterine kaydedilecek.
- Vakfa gelir getiren köylerin senelik hasılatı olan 12.872 erdeb arpa, darı, bakla, mercimek ve nohutun 3 çeyreği 9654 erdeb edip, "3 erdeb hububat 2 erdeb buğday" hesabına göre 6436 erdeb buğday eder. Bu buğdayın 2442 erdebi imaret ve vakıf hizmetlilerinin yiyeceklerine ayrılması, geriye kalan 3994 erdebin her erdebi 30 paraya satılıp vakfın gelirine eklenmesi, geri kalan 1 çeyreklik hububat 3218 erdeb olup bunun 90 erdebinin her sene değirmen hayvanlarına yem olarak ayrılması, geriye kalan 3128 erdebin her erdebi 15 paraya satılıp sekizde birinin her sene gelir olarak yazılması şart koşulmuştur. Bu hesaba göre vakfa buğday ve hububat pahasından 166.740 para, Mısır kesesi hesabıyla 6 kese 16740 para, mahsullerden vakıf gelirine aktarılacaktır. Zikrolunan 12872 erdeb hububatın 3 çeyreğinin üçte ikisi olan 6436, buğday olacak, 1 çeyreği olan 3218 hububat olacaktır.
- Süveyş Denizi'nde kullanılan gemiye ancak 1600 yük yüklenecek. Bu yükün 755 yükü vakfın mahsulü için, 34 yükü nazır ve mütevelli için, 12 yükü kâtip için, 3 yükü Haremeyn için, 12 yükü Süveyş iskelesi hizmetlileri için, 165 yükü vakıf gemisi hizmetlileri için, 79 yükü gemi hizmetlilerinin yiyecekleri için, 10 yükü gemi hizmetlilerinin köleleri için yüklenecek.
- Toplam yükün 1070 yükünden gemi kirası alınmayacak. Geri kalan 530 yükün her yükünden 240 para gemi kirası alınacak. Toplamda 127.200 para edip Mısır kesesi hesabıyla 5 kese 2200 paradır. Bu paradan gemi hizmetlilerinin senelik ücretleri, gemi tamiratı, ziftlenmesi ve diğer masrafları verildikten sonra fazla kalırsa her sene vakfın gelirine eklenecek.
- Gemilerdeki yüklerin her biri üç erdeb olacak ve gemiye 1600 yükten fazlası yüklenmeyecek.
- Bundan böyle Hükkâm taraflarından söz konusu gemiye herhangi bir şekilde binilmeyecek.
- Yukarıda yazılan 2442 erdeb buğdayın 1800 erdebi her sene Mekke'ye gönderilecek. Bu buğdayın 3 erdebi un yapılıp, her gün ekmek pişirilip, her bir ekmek 75 dirhem olup darüşşifada yatan hastalara ve belirtilen görevlilere verildikten sonra fazlası fakirlere dağıtılacak. 2 erdeb buğdaydan imarette ikindi

vakti çorba pişirilip darüşşifada yatan hastalara verildikten sonra fazlası fakirlere dağıtılacak. Bu şekilde imarette senede 1800 erdeb buğday tüketilecek.

- Zikrolunan 264 erdeb pirincin her gün yarım erdebinden imarette sabah vakti pirinç çorbası pişirilip hastalara verildikten sonra fazlası fakirlere dağıtılacak. Her sabah pirinç, akşam buğday çorbası pişirildikten sonra her Cuma gecesi imarette 1,5 erdeb pirinçten -ki 18 İstanbul keylidir- pilav pişirilip, 3 keyl pirinçten zerde pişirilip keza darüşşifa hastalarına verildikten sonra fazlası fakirlere dağıtılacak. Ekmek ve yemekten darüşşifa görevlilerine verildikten sonra fazlası fakirlere dağıtılacak.
- Fakirlerin yemeğinden Mekke kadısı, şerifi ve diğer etkili kişilerin denetimiyle hak etmeyenlere verilmeyecek.
- Bu hesapla imarette senede 264 erdeb pirinç sarf olunacak.
- Zikrolunan buğdaydan kalan 642 erdebin 284 erdebiyle Mısır, Bulak iskelesi ve Süveyş'teki ambarların hizmetlilerine ve vakıf nazırına, 300 erdebi gemi hizmetlilerinin, kalan 5 yiyeceklerine, 8 erdebi de Bulak iskelesindeki ambara gılal yükleyen hizmetlilerine yiyecek olarak verilecek.
- Senede 2442 erdeb buğdayın imaret ve vakıf görevlileri yiyecekleri için, 264 erdeb pirinç imaret için verilip israf edilmeden kullanılacak.
- Zikrolunan köylerden her sene defter-i hakaniye göre toplanan, her kesesi 25000 para olmak üzere, 34 Mısır kesesi ile 10.895 paranın defter ve vakfiye gereğince, senede 17 kese 360 parası Mekke'de gereken masraflar için surre olarak gönderilecek, 12 kese 7846 parası Mısır'da gereken masraflar için verilecektir. Belirlenen bu masraflar için 29 Mısır kesesi 8206 para harcanmış olup geri kalan 5 Mısır kesesi 2689 parası mütevelli ve nazırda toplanıp her sene muhasebe defterine kaydedilecek.
- Herhangi bir olumsuz durum olduğunda Kâbe kadısı, şerifi ya da diğer yetkililer bir girişimde bulunmayıp ancak mütevelli müdahale edecek.
- Günlerin geçmesi ve kötü şeylerin olmasıyla vakıf şartlarının icrası zora girerse vakfın geliri fakirlere harcanacak.

Ek A.3: Sakız Adası'ndaki caminin vakfiyesine (ikinci vakfiye) göre gelirler listesi

- **Sakız Adası'nda**
  - Gülnuş Sultan'ın camisi karşısındaki, bir tarafı anayol, bir tarafı İbrahim Bey bahçesi, bir tarafı Marye menzili, bir tarafı Azna menzili ile sınırlı **1 bab menzil**
  - Camiye bitişik olup iki tarafı Abdurrahman Paşa mülkleri, bir tarafı cami, bir tarafı anayol ile sınırlı **fevkani 5 bab oda ve tahtani 5 bab oda ve fevkani ve tahtani sofalar ile karşılarında bir miktar bahçe**
  - **Livadiye adlı mevzideki** bir tarafı bazan Piri Çelebi ve bazan Anton zimmi mülkleri ve bir tarafı bazan Engirü ve bazan Zanilo adlı Hristiyanların mülkleri ve bir tarafı bazan Mihali ve bazan Kosta adlı zimmi mülkleri ve bir tarafı çay ile sınırlanmış ulyada bir bab oda ve vustada bir meydan, bir oda, mutfak, merdiven başında bir çardak, altında iki mahzen ve şirehaneyi içeren **iki mülk kulesi** ve **zeytinyağı değirmeni** ve iki dolap kapısı ve iki havuz ve mülk tarla ve meyve ağaçlarıyla ve diğer ağaçları içine alan **mülk bahçesi**
  - **Livadiye adlı mevzideki** bir tarafı Frankolu adlı zimmi mülkü ve bir tarafı dağ ve bir tarafı çay ve bir tarafı bazan dağ ve bazan anayol ile sınırlanmış ulyada bir bab oda ve meydan ve vustada bir bab oda ve meydan ve bir mutfak ve merdiven başında bir çardak ve altında beş bab mahzeni içeren **mülk kule**
  - **Çay tarafında bulunan**, fevkani bir bab oda, bir mutfak, fırın ve şirehaneyi içeren **mülk kuleler** ve dolap kapısı, havuz, bağ, tarla, meyve ağaçları ve diğer ağaçları içine alan **mülk bahçeleri**

Ek A.4: Sakız Adası'ndaki caminin vakfiyesine (ikinci vakfiye) göre giderler çizelgesi ve ek şartlar

Çizelge A.2 : Sakız Adası'ndaki caminin giderler çizelgesi.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Cami görevlileri			
Vaiz	1	10	Cuma namazı sonrası vaaz ve nasihat verecek.
Hatip	1	10	
İmam	1	15	
ser-mahfil	1	4	
Devirhan	2	3	Cuma günleri Kuran okuyacak.
Birinci müezzin	1	8	Birinci müezzin baş müezzin olacak ve cuma günleri diğer müezzinlerle birlikte toplanacaklar.
İkinci müezzin	1	5	
Üçüncü müezzin	1	5	
Muarrif	1	3	Cuma namazından önce ve sonra İslam padişahı için hayır duada bulunacak, vâkıfeyi yad edecek ve Müslüman alemini ihya edecek.
Toplam	10	66	
Vakıf Yöneticileri			
Mütevelli	1	10	
Kayyum	1	7	
Katip	1	5	
Cabi	1	4	Mütevellinin emrine bağlı olacak ve hizmetini ihmal etmeyecek, vakıf mahsulünü zamanında mütevelliye veya kaymakamına teslim edecek.
Toplam	4	26	
Diğer görevliler			
Cami ferraşı	1	5	
Avlu ve şadırvan ferraşı	1	5	
Tuvalet ferraşı	1	3	
Su yolcu	1	3	Su yollarından tamire muhtaç olan yerleri onaracak.
Kandilci	1	5	
Meremmetçi	1	4	
Toplam	6	25	

Ek şartlar

- Sakız Adası camisi karşısındaki menzil, camide birinci müezzin olanlara meşruta olacak.

- Camiye bitişik olan altlı üstlü toplam on bab menzilden mihrap yanındaki fevkani oda sofaları ve bir miktar bahçesiyle birlikte ikinci müezzin olanlara meşruta olacak.
- Fevkani ve tahtani dördüncü odalar sofaları ve bir miktar bahçesiyle birlikte üçüncü müezzin olanlara meşruta olacak.
- İkinci müeezin odasının alt katı zeytinyağı ve benzeri eşya konulmak için mahzen olacak.
- Fevkani ve tahtani ikinci odalar sofaları ve bir miktar bahçesiyle birlikte kayyum olanlara meşruta olacak.
- Fevkani ve tahtani üçüncü odalar sofaları ve bir miktar bahçesiyle birlikte cami hareminin ferraşı olanlara meşruta olacak.
- Fevkani ve tahtani beşinci odalar sofaları ve bir miktar bahçesiyle birlikte cami içinde ferraş olanlara meşruta olacak.
- Cami mihrabının iki yanında yakılmak için senede 40 vakiyye balmumu alınacak. Vakıyyesi 120 akçeden senede 4800 akçe ayrılacak.
- Ramazanda caminin minaresinde, içinde ve dışında ve diğer zamanlarda gerektikçe yakılmak için 260 vakiyye zeytinyağı alınmak üzere senede 7800 akçe verilecek.
- Cami için gereken günlüğü 4'er akçelik yağmumu için senede 1440 akçe verilecek.
- Camiye gerektikçe her sene kandil, fitil, şamandıra alımı için senede 600 akçe, süpürge ve sünger için senede 200 akçe verilecek.
- Vakıf gelirinin fazlası müevellide toplanacak ve gerektikçe caminin onarımı için kullanılacak.
- Darüssaade ağası vakıf nazırı olacak ve vakıf mütevellisini atayıp görevden alacak.

Ek A.5: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) göre gelirler listesi

- Hatt-ı hümayun ile Gülnuş Sultan'a hibe ve temlik olunan ve mülknâme-i hümayun ile mülkleri olan ve sınırları defter-i hakanide tayin edilmiş olan **Görüsün ile Sire nahiyelerinin mukataaları**
- **Üsküdar'a bağlı Adalar Nahiyesi'ndeki Soğanlı Köyü'nde**
  - Eski Babüssaade Ağası Çalık Ahmet Ağa çiftliği olarak bilinen ve H. 1075'te Gülnuş Sultan'a devlet tarafından hibe edilen **müştemilatlı çiftlik**
    - Hariciyesinde
      - 1 ocaklı selamlık
      - 2 fevkani oda
      - 1 sofa
      - 3 tahta anbar
      - 1 ahır
      - 1 su kuyusu
      - 1 tahtani oda
      - 1 samanlık
      - 1 bahçe
    - Dahiliyesinde
      - 2 fevkani oda
      - 1 sofa
      - 1 ambar
      - 1 mutfak
      - 1 bahçe
      - 2 sığır damı
      - 1 sığır ağılı
  - 2 su kuyusu ve 1 odayı müştemil **mülk bostan**
  - Etrafı taş duvarlarla çevrili **harman yeri**
  - Çiftlik yakınında yeni **yel değirmeni**
  - Çiftlik yakınında **tarlalar**
  - Anayol ile sınırlı ve birbirine bitişik **2 kıta bağ**
  - Cafer Beşe mirasçılarının tarlaları ve Ak mustafa oğlu tarlasıyla sınırlanmış **2 kıta bağ**
  - İbrahim ve Küçük Mustafa ve Muhammed Beşe bağları ile Serkiz mirasçılarının bağları ile sınırlanmış **1 kıta bağ**
  - El-Hac Mustafa ve Abdulbaki Beşe ve Meryem Hatun bağları ve anayol ile sınırlanmış **1 kıta bağ**
  - El-Hac Muhammed ve Uncuoğlu ve Papazoğlu bağları ve anayol ile sınırlanmış **1 kıta bağ**
  - Ömer ve İsmail Beşe ve Serdar Muhammed mirasçılarının bostanları ile Gülnuş Sultan tasarrufunda olan bostanlarla sınırlanmış **1 kıta bostan**
  - Serdar Muhammed veresesi menzili ve vâdi ve Gülnuş Sultan tasarrufunda olan tarla ile sınırlanmış **1 kıta çayır**
  - İvaz ve el-Hac Ali ve İsmail Beşe tarlaları ve değirmen bendi ile sınırlanmış birbirine bitişik **25 ölçek tohum alan 4 kıta tarla**
  - Gülnuş Sultan bostanı ve Ak Mustafa oğlu ve el-Hac Musli tarlaları ve anayol ile sınırlanmış **12 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**

- Ali Beşe bağı ve Aşiroğlu mirasçıları ve Ak Mustafa ve Cafer Beşe oğlu tasarruflarında olan ve Gülnuş Sultan çayırı ve anayol ile sınırlanmış **5 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- İbrahim Bey bahçesi ve tarlası ve anayol ile sınırlanmış **4 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Recep bostanı ve Gülnuş Sultan bağı ve vadi ve anayol ile sınırlanmış **15 ölçek tohum alan 2 kıta tarla**
- El-Hac Ali bostanı ve tarlası ve Hocaoğlu tarlası ve özel yol ve anayol ile sınırlanmış **18 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- El-Hac Ali ve Osman tarlaları ve anayol ile sınırlanmış **2 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Bali Beşe oğlu tarlası ve Havva Hatun tarlası ve dağ ile sınırlanmış **4 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Dağ ve anayol ile sınırlanmış birbirine bitişik **20 ölçek tohum alan 2 kıta tarla**
- Dağ ve anayol ile sınırlanmış **2 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- İsmail Beşe ve Hasan Beşe ve Abdulbaki Beşe ve Kara Ömer tarlaları ile sınırlanmış **15 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Kara Ömer bağı ve Salih Beşe ve Ali Beşe tarlaları ve anayol ile sınırlanmış birbirine bitişik **20 ölçek tohum alan 2 kıta tarla**
- Balcıoğlu ve Cafer Beşe tarlaları ve orman ve anayol ile sınırlanmış **25 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Küçük Mustafa bağı ve el-Hac Yusuf ve Cafer Beşe ve el-Hac Ali ve İlyas Bey mirasçıları tarlaları ile sınırlanmış **60 ölçek tohum alan 4 kıta tarla**
- İsmail Beşe tarlası ve dağ ve anayol ile sınırlanmış **8 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- İsmail Beşe ve el-Hac Yusuf ve Budak zimmi tarlaları ile sınırlanmış **3 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Hisarlıoğlu bağı ve İsmail Beşe ve Abdülbaki Beşe tarlaları ve vadi ile sınırlanmış **20 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Deli İbrahim ve el-Hac Ali tarlaları ve anayol ile sınırlanmış **4 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Ali Beşe ve Ali adlı kişi tarlaları ve orman ile sınırlanmış **5 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Kara incir tarlası olarak bilinen **1 kıta tarla**

- **Büyük Maltepe yakınında**
  - Hisarlı oğlu bağı ve el-Hac Ali tarlası ve anayol ile sınırlanmış **5 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
  - Muhammed Beşe ve el-Hac Abdünnebi ve el-Hac Abdullah bağları ve anayol ile sınırlanmış **8 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- **Kartal yakınında**
  - İbrahim ve Hurdacı oğlu mirasçılarının bağları ve İstanbuli manav bağı ve anayol ile sınırlanmış **2 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- **Bahçeler adlı mahalde**
  - Ali Reis oğlu ve sirkeci Veli ve Osman oğlu ve Serdar Muhammed mirasçılarının ve deli Hasan mirasçılarının tarlaları ve vadi ile sınırlanmış **40 ölçek tohum alan tarlalar**
- **Üsküdar'a bağlı Adalar Nahiyesi'ndeki Salih Köyü'nde**
  - Eski Babüssaade Ağası Çalık Ahmet Ağa çiftliği olarak bilinen ve H. 1075'te Gülnuş Sultan'a devlet tarafından hibe edilen **müştemilatlı menzil çiftliği**

        - Dahiliye ve hariciyesinde
            - 2 fevkâni oda
            - 2 sofa
            - altında ahır
            - mutfak
            - anbar
            - 1 fevkâni selamlık
            - altında ahır
            - 1 hüddam odası
            - 1 samanlık
            - 1 fırın
            - 1 buzağı damı
- **Yoros Kazası'nda** bulunan
    - Çalık Ahmet Ağa çiftliğine tabi olan **İbrahim Paşa çiftliği**
        - 2 fevkâni çatma oda
        - altları ahır ve muhavvata
        - su kuyusu
    - Bu çiftliğe bağlı **1 kıta bağ**
    - Bu çiftliğe bağlı **koyun kışlağı**
    - Bu çiftliğe bağlı **1 kıt'a çayır**
    - Bu çiftliğe bağlı **600 ölçek tohum alan tarlalar**
- **Kısıkkaya adlı mahalde**
    - **1 göz su değirmeni**
- **Üsküdar'a bağlı Adalar Nahiyesi'ndeki Semendre Köyü'nde**
    - Eski Babüssaade Ağası Çalık Ahmet Ağa çiftliği olarak bilinen ve H. 1075'te Gülnuş Sultan'a devlet tarafından hibe edilen **çiftlik olarak anılan menzil**
        - Dahiliyesi
            - 2 fevkani oda
            - 2 sofa
            - Kiler
            - Altında mutfak
            - Kiler
            - 4 ambar
            - 1 küçük oda
            - Bahçe
        - Hariciyesinde
            - 2 fevkani oda
            - 2 sofa
            - 2 ahır
            - Samanlık
            - 2 hizmetkâr odası
            - Su kuyusu
        - Yakınında **7 dönüm bağ**
    - Bu çiftliğe bağlı olan ve aynı köydeki Ali Çelebi çayırı ve Gülnuş Sultan'ın tarlası ve vadi ile sınırlanmış Kanlıçayır denilen **1 kıta çayır**
    - Etrafı vadi ile sınırlanmış **1 kıta çayır**
    - Haseki Sultan çayırı ve İbrahim Çelebi tarlası ile sınırlanmış Uzunçayır denilen **1 kıta çayır**

- Gülnuş Sultan ve Derviş oğlu tarlaları ile sınırlanmış **1 kıta çayır**
- Kızılcaviran suyu ile dönen **harabe değirmen yeri**
- Haseki Sultan tarlası ve vadi ile sınırlanmış takriben **20 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- **Kızılcaviran adlı mahalde** etrafı Hamamcı oğlu tarlası ve vadi ile sınırlanmış takriben **10 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Gülnuş Sultan ve el-Hac Hasan ve Derviş oğlu tarlası ile sınırlanmış Erikpınarı tarlası denilen takriben **30 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- **Paşa çayırı yakınında**, Değirmen Deresi ve el-Hac Mustafa çayırı ve Ovacık çayırı ve anayol ile sınırlanmış birbirine bitişik **60 ölçek tohum alan 3 kıta tarla**
- Deli Mahmud çayırı ve Sultan çiftliği yolu ve dağ yolu ile sınırlanmış **40 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Kavak değirmeni ve Timurculu Köyü Mezarlığı ve el-Hac Mustafa tarlasıyla sınırlanmış Kazçayırı tarlası denilen birbirine bitişik **50 ölçek tohum alan 2 kıta tarla**
- Gülnuş Sultan değirmeni ve vadi ve anayol ile sınırlanmış **6 ölçek tohum alan tarla**
- El-Hac Mustafa ve İbrahim Beşe tarlaları ve Semendre Köyü mezrası ve anayol ile sınırlanmış **20 ölçek tohum alan tarla** ve Çukurtarla denilen **1 kıta tarla**
- Kavaklı Köyü'ne giden yol ve Karapınar yolu ve Muhammed Çelebi tarlası ve değirmen harkı ile sınırlanmış **20 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Sarı Kadı tarlası ve vadi ve anayol ile sınırlanmış **8 ölçek tohum alan tarla**
- Viran değirmen yakınında vadi ve anayol ile sınırlanmış **2 ölçek tohum alan 1 kıta tarla**
- Ovacık tepesinde, Hamamcıoğlu tarlası ve orman ile sınırlanmış **2 ölçek tohum alan tarla**
- Yeni değirmen altında, Değirmen Deresi ve anayol ile sınırlanmış yaklaşık **6 ölçek tohum alan tarlalar**
- Bahsedilen çiftliklerde mevcut olan **840 baş koyun** ve **45 baş kara sığır ve inek** ve **2 köle** ve **2 cariye**

- **Edirne'de Hadika-i Hassa yakınında**
  - Doğancı çiftliği arazisindeki anayolda yaptırdıkları çeşme civarında iki taraftan anayol ve bir tarafı söz konusu çiftlik tarlaları ve bir taraftan Çukur çayır ile sınırlanmış tahminen **70 dönüm arazi**
  - Doğancı çiftliğinden ayrıldıktan sonra mülkname-i hümâyûn ile kendilerine temlik olunan söz konusu **arazi**
- **Edirne civarındaki Ahır Köyü'nde**
  - Devlet-i Aliyye tarafından kendilerine hibe edilen, bir taraftan Yusuf Sarban oğlu Ahmet Ağa bahçesi ve üç taraftan anayol ile sınırlanmış **Ahır Köyü Çiftliği denilen saray-ı âli**
    - Dahilen
      - Yarım sofalı 1 bab fevkâni oda
      - 1 bab küçük oda
      - Mutfak
      - Üzerinde 1 bab oda
      - tahtâni 1 kiler
      - önünde 1 sofa
      - 1 kurnalı hamam

- 1 camekân odası
- 1 fırın
- İkişer kursaklı 2 çatma ambar
- Su kuyusu
- 2 kenif ve
- meyve ağaçları, diğer ağaçlar ve iki dolabı içeren 40 dönüm bahçe
- ortasında 1 köşk 2 bahçıvan odası

▪ Hâricen
- 2 fevkâni oda
- 1 sofa
- dehliz
- tuvalet
- altında buzağı ahırı
- Sekiz kirişli 1 samanhane
- sundurma
- tahtâni 2 oda
- 2 sofa
- on kirişli 1 bab at ahırı
- öküz sayesi
- sekiz kirişli öküz ahırı,
- 2 kaz kümesi
- hayvanat tukadı
- kapı önünde yarım dönüm miktarı zibilhane
- bir miktar avlu müştemil

o Bu çiftlikte mevcut olan **1000 baş koyun**, **44 baş kara sığır ve camus ve inekler**ini

o Bunlarla birlikte korunagelen Kara İshaklı Köyü bağlarındaki hendekten Eyneoğlu Köyü'nde Ahmet Bey adlı kişinin bağına, ondan İvaz Bey bağlarına ve oradan yine hendekte biten yüksekte **2 dönüm 1 kıta bağ**

o Ahır Köyü harmanları yakınındaki Eyneoğlu Köyü'ne giden yoldan girilen, hendekten Hocaoğlu tarlasına ve ondan İsmail ve Kara Hüseyin oğlu Ramazan ve Kuluoğlu Ali tarlalarına ve oradan anayolda biten cevizli tarla denilen **200 dönüm 1 kıta tarla**

o Söz konusu çiftlik harmanı önündeki hendekten Hasan Ağa tarlasına ve ondan Osman Ağa tarlasına ve ondan Muhammed Sarban tarlasına ve ondan zikrolunan hendeğe dek olan **6 dönüm 1 kıta tarla**

o Yusuf Sarban oğlu tarlasından Yusuf Bey oğlu ve Topal İvaz ve Anbarcıoğlu tarlalarına ve ondan Zebun oğlu tarlasına, ondan Muharrem Çelebi ve Kara Hüseyin oğlu tarlalarına, ondan Mustafa Sarban tarlasına ve ondan mezbûr Ahmet tarlasına dek Parça denilen **25 dönüm 1 kıta tarla**

o **Geren adlı mahalde** Aşık Hasan tarlasından Azmak adlı mahale ve ondan kilerci Mustafa tarlasına, oradan Ebubekir Ağa ve el-Hac Murat tarlalarına, oradan Aşık Hasan tarlasına dek olan birbirine bitişik **25 dönüm 3 kıta tarla**

o **Emirli Köyü yakınında** merhum Koca Mustafa Paşa vakıf topraklarındaki mîri çayırdan kayyım Ahmet tarlasına ve oradan Ali Bey ve el-Hac Mustafa ve İnce Karaoğlu Mehmet tarlalarına ve oradan dere ile gelip mîri çayıra dek olan birbirine bitişik **15 dönüm 2 kıta tarla**

- Söz konusu dereden İnce Karaoğlu Mehmed tarlasına ve oradan Emirli Köyü'ne giden yol ile gelip söz konusu dereye dek olan **5 dönüm 1 kıta tarla**
- Yıldırım Beyazıd Han vakıf topraklarından **Polat Köyü yakınında** Benlikkovan adlı mahaldeki Muharrem Çelebi tarlasından Kaludi adlı zimmi tarlasına ve oradan Hristo adlı zimmi tarlasına ve oradan Polat Köyü'ne giden yol ile Muharrem Çelebi tarlasına dek olan **8 dönüm 1 kıta tarla**
- **Polat Köyü yakınındaki** gölden Polihoron zimmi hendeğine, oradan İstamat oğlu tarlasına, oradan zikrolunan göle dek **8 dönüm 1 kıta tarla**
- **Polat ile Timurtaş köyleri arasında** Bosna köylü Focale adlı zimmi tarlasında Karaca adlı zimmi tarlasına, oradan Anderiya adlı zimmi tarlasına, oradan mezbûr Focale zimmi tarlasına dek olan **5 dönüm 1 kıta tarla**
- Timurtaşlı Mehmed kethüda tarlasından Ahmet Ağa tarlasına ve oradan Ali Efendi ve Uskuli tarlalarına ve oradan Şidiri tarlasına, oradan mezbûr Muhammed kethüda tarlasına dek olan **5 dönüm 1 kıta tarla**
- Çoban Ahmet tarlasından Hatice Sultan tasarrufunda olan tarlaya, oradan maktûl Mustafa Paşa evladı tasarrufunda olan tarlaya, oradan Karaca adlı zimmi tarlasına, oradan mezbûr Çoban Ahmet tarlasına dek olan **3 dönüm 1 kıta tarla**
- **Emirli ve Polat köyleri arasında** Emirli karyesine giden yoldan Murat Hoca tarlasına ve oradan alamet vaz' olunan dört adet taşları sıralayıp Doğancı Karyesinden giden yola girip zikrolunan Emirli Köyü'nün yoluna dek Polat Karyesi ahalilerinden alınan **1000 dönüm koyun merası**
- **Ahır Köyü toprağında,** Bosna Köyü'nden akan ırmaktan mîri çayırı hududu için vaz' olunan tepelere, oradan Ahır Köyü merasına, oradan zikrolunan ırmağa dek olan Hırvat yurdu denilen **600 dönüm koyun merası**
- **Ahır Köyü toprağında**, Tunca Nehri'nden had olunan Balık Hendeği denilen hendek ile batı tarafına gidip oradan Hisarlık tepesinden gelen Azmak sonundaki kuyuya, oradan Delikli Azmak adlı mahale, oradan kıble tarafına gidip Eyneoğlu Köyü sınırında olan tepelere, oradan Tunca Nehri'ne dek olan Güğümlük çayırı denilen **2000 dönüm 1 kıta çayır**
- **Güğümlük çayırı kenarında**, Hisarlık tepesinden gelen azmak ile gidip iki azmağın mahalle ve andan azmağı geçip Dügelik bostanı denilen çayır kenarında Seydi Ali tarlasına oradan Ebubekir Ağa ve Recep Ağa tarlalarının kenarından delikli azmağa ve oradan Sarbani Mustafa Sarban tarlasına, oradan zikrolunan azmakta sonlanan Yahşi oğlu parçası ve Düğülük bostanı denilen **351 kıta çayır arazileri**

- **Cisr-i Ergene [Uzunköprü] Kazası'na bağlı Dıragoşin Köyü'ndeki**
  - Hassa koru olup hatt-ı hümâyûnla kendilerine hibe ve temlik edilen Mustafa meşesi yakınındaki dikilitaştan Penbe deresi yakınındaki yerli kayalara, oradan Korucuoğlu tarlasına, oradan Penbe deresi başında olan höyük denilen tepeye, oradan sırt ile Yenice Köyü'ne giden anayola, oradan Kuyucuk nam mahale, oradan Gölcük'e, oradan Papaztepesi başındaki koru höyüğüne, oradan düz orman başındaki Sivridepe'ye, oradan Panayır tepesine, oradan Manastır tepesine, oradan Yakacık tepesine, oradan İnöz'e giden anayola, oradan anayol üzerinde araba konacak meyve vermeyen ağaçlara, oradan zikrolunan Mustafa meşesi yakınındaki dikilitaşa dek olan **koyun yaylak ve kışlağını**

- **Sakız Adası'nda**
  - **Liman yakınında** deniz kenarında olup Gülnuş Sultan'ın mülkü olan etrafı Halil Ağa dükkânı ve İbrahim Ağa adlı kişinin kahvehanesi ve anayol ile sınırlanmış **fevkâni bir oda ve bir matbah ve bir kiler ve müsterah ve tahtâni bir oda ve üç mahzeni** olan **gümrükhane**
  - Bunun yakınında bulunan etrafı Abdurrahman Paşa ve Estefeli Hasan Paşa mülkleri ve anayol ile sınırlanmış birbirine bitişik **üç bab mahzen**i ve bunun üzerinde tahta merdivenli **bir bab kahvehane**
  - **Gümrükhane yönünde** etrafı Delibeyzâde Ali Bey ve Ali Çelebi ve Emine ve Ahmet mülkleri ve bazen Pandalı ve İskaramenka adlı zimmilerin mülkleri ve bazen anayol ile sınırlanmış bi-hesab-ı terbi' **682,5 zira boş arsa**
  - Aynı mahalde uzunluğu 19,5, genişliği 7,5, bi-hisab-ı terbi' **136 zira mülk kilise yerini**
  - Batı tarafında uzunluğu 14,5, genişliği 2 zira ve 22 parmak, bi-hisabı terbi' **42 zira 7 parmak kilise yerine mahsus mülk yolu**
  - Sakız'daki cami karşısında, bir tarafı anayol ve bir tarafı İbrahim Bey bahçesi ve bir tarafı Marya menzili ve bir tarafı Azna zimmi menzili ile sınırlanmış **bir bab mülk menzili**
  - **Camiye bitişik** olup iki tarafı Abdurrahman Paşa mülkleri ve bir tarafı cami ve bir tarafı anayol ile sınırlanmış birbirine muttasıl fevkâni ve tahtâni oda ve kenif ve sofa ve bir miktar bahçeyi müştemil **beş bab mülk menzilleri**
  - **Parike Mahallesi'nde**ki etrafı Engiriyonde ve Tomkaperende mülkleri ve anayol ile sınırlanmış fevkâni bir oda ve bir divanhane ve divanhaneye açılan bir oda ve merdiven başında bir oda ve tahtâni iki oda ve avluyu müştemil **menzil**
  - **Livadiye adlı mevzideki** bir tarafı bazan Piri Çelebi ve bazan Anton zimmi mülkleri ve bir tarafı bazan Engirü ve bazan Zanilo adlı Hristiyanların mülkleri ve bir tarafı bazan Mihali ve bazan Kosta adlı zimmi mülkleri ve bir tarafı çay ile sınırlanmış ulyada bir bab oda ve vustada bir meydan, bir oda, mutfak, merdiven başında bir çardak, altında iki mahzen ve şirehaneyi içeren **iki mülk kulesi** ve **zeytinyağı değirmeni** ve iki dolap kapısı ve iki havuz ve mülk tarla ve meyve ağaçlarıyla ve diğer ağaçları içine alan **mülk bahçesi**
  - **Livadiye adlı mevzideki** bir tarafı Frankolu adlı zimmi mülkü ve bir tarafı dağ ve bir tarafı çay ve bir tarafı bazan dağ ve bazan anayol ile sınırlanmış ulyada bir bab oda ve meydan ve vustada bir bab oda ve meydan ve bir mutfak ve merdiven başında bir çardak ve altında beş bab mahzeni içeren **mülk kule**
  - **Çay tarafında bulunan**, fevkani bir bab oda, bir mutfak, fırın ve şirehaneyi içeren **mülk kuleler** ve dolap kapısı, havuz, bağ, tarla, meyve ağaçları ve diğer ağaçları içine alan **mülk bahçeleri**

Ek A.6: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) göre giderler çizelgesi ve ek şartlar.

Çizelge A.3 : Galata'daki caminin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Cami görevlileri			
Vaiz	2	25	Biri cuma namazından sonra, biri pazartesi günü vaaz ve nasihat etmek.
Müderris	1	25	Çarşamba ve cumartesi günleri genel ders vermek.
Müderris	1	15	Pazartesi ve Perşembe günleri genel ders vermek.
Şeyhülkurra	1	20	
Darülkurra mülazımı	1	5	
Hatip	1	25	
İmam	1	15	
Yasin-han	1	2	Sabah namazı sonrası imamların ek görevi
Amme-han	1	2	İkindiden sonra imamların ek görevi
Tebareke-han	1	2	Akşamdan sonra imamların ek görevi
İkinci imam	1	15	
Sermahfil	1	8	
Devirhan	4	5	
Müezzin-i salâ	1	6	
Birinci müezzin	1	8	Baş müezzin olacak.
İkinci, üçüncü, dördüncü müezzin	3	6	
Muvakkit	1	5	
Na't-hân	1	6	
Muarrif	1	5	
Muhammediye-han	1	5	Perşembe günü görev yapacak.
Toplam	26	257	
Vakıf Yöneticileri			
Mütevelli	1	35	
Vakıf katibi	1	8	Vakfın muhasebe defterini tutmak.
Vakıf mutemedi	1	6	
Cabi	1	5	
Ruznamçe	1	5	
Toplam	5	59	
Diğer cami görevlileri			
Kilerci	1	5	
Buhurcu	1	8	
Mustahfız-ı mahfil-i hümâyûn	1	8	
Mahfil-i hümâyûn ferraşı	1	7	
Serkayyum	1	10	
Kayyum-ı sâni	1	7	

Çizelge A.3 (devam) : Galata'daki caminin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Cami ferraşı	1	8	
Avlu ferraşı	1	7	
İkinci avlu ferraşı	1	6	
Cami kandilcisi	2	7	
Bevvab (kapıcı)	1	7	
Musluk ferraşı	1	6	
Tuvalet ferraşı	1	6	
râh-âbi-i evvel	1	8	
râh-âbi-i sâni	1	5	
Minber ferraşı	1	4	
Vakıf tamircisi	1	6	
Vakıf kurşuncusu	1	4	
Vakıf sarrafı	1	5	
müzebbe-keş	1	5	
Lağımcı	1	4	
Toplam	22	140	

Ek şartlar

- Cami mihrabının iki yanında yakılmak için senede 100 vakiyye balmumu alınacak.
- Camide her gün yakılmak için her sene 26 vakiyye balmumu alınacak.
- Camide, minaresinde ve dışında yakılmak için senede 500 vakiyye zeytinyağı alınacak.
- Camiye gerektikçe her sene kandil, fitil, şamandıra, süpürge, sünger ve hasır alınacak.

Çizelge A.4 : Sakız'daki caminin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Cami görevlileri			
Vaiz	1	15	Cuma namazı sonrası vaaz ve nasihat vermek
Hatip	1	20	
İmam	1	15	
Yasin-han	1	2	Sabah namazı sonrası imamların ek görevi
Amme-han	1	2	İkindiden sonra imamların ek görevi
Tebareke-han	1	2	Akşamdan sonra imamların ek görevi
ser-mahfil	1	4	
Devirhan	2	5	
Birinci müezzin	1	10	
İkinci müezzin	1	8	
Üçüncü müezzin	1	8	
Salâ müezzin	1	4	
Muarrif	1	5	
Na't-hân	1	4	
Muvakkit	1	4	
Toplam	16	113	
Vakıf Yöneticileri			
Mütevelli	1	35	
Mütevelli kaymakamı	1	20	
Katip	1	7	
Cabi	1	5	
Vakıf meremmeti	1	5	
Toplam	5	72	
Diğer görevliler			
Muhammediye-han	1	5	Perşembe günü
Cami hademesi (kayyumbaşı)	1	10	
Cami ferraşı	1	8	
Cami kandilcisi	1	8	
Tuvalet ferraşı	1	7	
Su yolcu	1	6	
Toplam	6	44	

Sakız'daki caminin ek şartları

- Sakız Adası camisi karşısındaki menzil, camide imam olanlara meşruta olacak.
- Camiye bitişik olan beş bab menzilin biri müezzinbaşına, biri ikinci müezzine, biri üçüncü müezzine, biri kayyumbaşına ve biri cami ferraşına meşruta olacak.
- Cami mihrabının iki yanında yakılmak için senede 60 vakiyye balmumu alınacak.
- Camide her gün yakılmak için her sene 18 vakiyye balmumu alınacak.

- Camide, minaresinde ve dışında yakılmak için senede 260 vakiyye zeytinyağı alınacak.
- Camiye gerektikçe her sene kandil, fitil, şamandıra, süpürge, sünger ve hasır alınacak.

Çizelge A.5 : Edirne'deki çeşmenin görevlisi.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)
Su yolcu	1	5

Edirne'deki çeşmenin ek şartı
- Edirne'de Hasbahçe yakınındaki arazinin geliri çeşmenin tamirine harcanacak.

Genel vakıf şartları
- Darüssade ağası olanlar vakıf nazırı olacak ve 20 akçe gündelik alacak.
- Vakıf nazırı, mütevelliyi atama ve görevden alma yetkisine sahip olacak.
- Vakfın senelik gelir fazlası mütevellide toplanacak ve camilerin tamiratı gerektikçe harcanacak.
- Günlerin, ayların ve yılların geçmesiyle söz konusu şartlara uymak zorlaşırsa mutlaka fakir müslümanlara vakfedilecek.

Ek A.7: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) birinci zeyile göre gelirler listesi

- **Sakız Adası'nda Aşağı Yalı denilen mahalde**, etrafı Ali Bey ve Ali Çelebi ve Emine ve Ahmed Çelebi mülkleri ve Askar Matika ve Pandeli adlı zimmilerin mülkleri ve anayol ile sınırlanmış mevcut vakıf arazisi üzerine yeni baştan inşa edilen
  - bir kahve tahmisi
  - bir kâgir mahzen
  - bir şemhane-i asel ve küçük mahzeni
  - bir kâgir mahzen
  - bir şemhane-i revgân
  - alt ve üst katlarında odalarla bir avluyu içeren küçük bir menzil
  - üç dükkân
- **Galata'daki cami yakınında,**
  - bir taraftan söz konusu vakıf odalarına mahsus özel yol, bir taraftan anayol, bir taraftan cami avlusu ile sınırlanmış, birbirine bitişik, ayrı kapılı, yeni baştan inşa edilmiş **iki mülk menzili**
    - hariciyelerinde
      - birer küçük oda
      - avlu
    - dahiliyelerinde
      - fevkani iki oda
      - sofa
      - dehliz
      - tahtani birer oda
      - mutfak
      - avlu
      - tuvalet
  - bir taraftan söz konusu menziller ve bir taraftan söz konusu özel yol, bir taraftan zimmi menzili, bir taraftan cami avlusu ile sınırlanmış her biri başka kapılı, fevkani birer oda ve sofa ve dehliz, tahtani birer oda ve sofa ve avlu ve tuvaleti içeren, **birbirine bitişik yedi bab yeni mülk odası**
  - cami avlusuna bitişik **iki bab mahzen arsası**
- **İstanbul'da Sulu Manastır yakınındaki Abdi Çelebi Mahallesi'nde bulunan** bir taraftan odabaşı el-Hac Mustafa adlı kişinin vakıf odaları, bir taraftan Şahin ve Panos adlı zımmilerin mülkü, bir taraftan Çilingir Mustafa tasarrufunda olan vakıf menzili ve bir taraftan özel yol ile snırlamış fevkani iki oda ve iki sofa ve dehliz, tahtani bir oda ve bir sofa ve kapı üzerinde bir küçük oda ve avlu ve su kuyusunu içeren **mülk menzili**

Ek A.8: Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesine (dördüncü vakfiye) göre gelirler listesi

- **Üsküdar'da**
  - Cami ve imaret civarındaki **9 bab kâgir dükkân**
  - Arsasının Haremeyn vakfına senede 180 akçe mukâtaası olan, Gülfem ve Gerede Mahallesi'ndeki, iki taraftan el-Hâc Ahmed adlı kişi menzili ve iki tarafı anayol ile sınırlanmış şatrancî hesabıyla 412,5 zirâ arsa üzerine inşa edilmiş **müştemil menzil**
    - dâhiliyyesinde
      - ulyâda iki bâb oda
      - vustâda bir mutfak
      - bir kiler ve sofa
      - bir tuvalet
      - bir su kuyusu
      - avlu
    - hâriciyesinde
      - fevkânî iki bâb oda
      - bir sofa
      - tuvalet
- **Rumeli vilayetinde, Tuna sahilinde** ve Gülnuş Sultan'a padişah tarafından temlik edilen ve kendi mülkü olan, sınırları ve özellikleri belirli
  - Ziştovi kasabası
  - Ziştovi kasabasına bağlı
    - Pelene Pavlikan Köyü
    - Urşâh Pavlikah Köyü
    - el-Hâc Musa Köyü
    - Eslove-i Kebir Köyü
    - Çaruklayıcı Köyü (nâm-ı diğer Tekfur)
    - Sarıyar Köyü
    - Pavli Köyü
    - ma'a mezra'a-i Kovanlıkpınarı
    - Karaman Köyü
    - Lezani Pavlikan Köyü (nâm-ı diğer Ilıcan)
    - Varadin Pavlikan Köyü
    - Tiristink Köyü
    - Karbun Pınarı Köyü (nâm-ı diğer Dıragovi)
  - Kurdalanı
  - Kalayiçe
  - Niğbolu kazâsına bağlı İslatna Köyü mezrası
  - Lofça Kasabası
  - Lofça Kasabası'na bağlı
    - Novasin Köyü
    - Mendaova Mezrası
    - Asmalık Köyü mezrası
    - Meskohibe Köyü mezrası
    - Cüzova Köyü mezrası
    - Lejan Köyü (nâm-ı diğer Altuntaş)
    - Lofça Köyü
  - Tırnova şehri

- Tırnova şehrine bağlı
  - Kabenova Köyü
  - Devridevil Köyü
  - Balvan Köyü
  - Değirmen Mahallesi
  - Mekeşova Köyü (nâm-ı diğer Berenli)
  - Ejaltar Köyü
  - Tantur Mahallesi
  - Dedebali Mahallesi
  - Elene Köyü
  - Aylakova Köyü
  - Aludemuggali Köyü
  - Lepnica Köyü
  - Habilpınarı Köyü (nâm-ı diğer Hebellü)
  - Ömerci Köyü

Ek A.9: Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesine (dördüncü vakfiye) göre giderler çizelgeleri ve ek şartlar

Çizelge A.6 : Üsküdar'daki külliyenin üzerine inşa edildiği arsanın sahibi olan vakıflara verilecek senelik ücretler.

Vakıf sahibi	**Miktar (senelik akçe)**
Merhume Safiyye Sultân	5570
Eski vezirlerden merhûm Süleyman Paşa	3180
İsfendiyar	840
Cebeci Mustafa Ağa	5760
el-Hâc Mustafa	480
Merhûm Gazanfer Ağa	3600
Tavâşî Hasan Ağa	720
Şeyhülislâm merhûm Hamid Efendi	3600
Merhûm Gâzî Sinan Paşa	3300
Şakire Hâtûn	360
Mümine Hâtûn oğlu Mehmed Ağa	540
Nuh Balioğlu Mehmed Çelebi	360
Rum Mehmed Paşa	1620
Toplam	*29930*

Çizelge A.7 : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Vakıf Görevlileri			
Görevli	**Sayısı**	**Gündeliği (akçe)**	**İş Tanımı**
Mütevelli	1	80	bkz. Bölüm 4.1.4
Katip	1	20	
Ruznamçe	1	10	Her gün elde edilen geliri ve vakıf masraflarını kayıt altına almak ve gerektiğinde bildirmek.
Cabi	1	5	
Meremmetçi	1	5	Meydana gelen masrafı hatasız olarak ve ayrıntısıyla deftere kaydetmek.
Müşahereci	1	8	
Piyade mutemedi	1	8	
Süvari mutemedi	1	8	
Vakıf Nazırı	1	30	Darüssaade Ağası'na verilen görev.
Toplam	9	174	
Cami görevlileri			
Vaiz	2	30	Biri cuma, diğeri pazartesi günü
Müderris	1	30	Camide alışılagelen günlerde öğrencilere ders vermek.
Hatip	1	30	
İmamlar	2	25	Birinci ve ikinci imamlar

Çizelge A.7 (devam) : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
İmamların dua görevi	2	25	Sabah namazından sonra Yâsîn-i şerîfe, öğle namazından sonra Âmene'r-rasûli aşr-ı şerîfe, ikindi namazından sonra sûre-i Nebe-i şerîfe, akşam namazından sonra sûre-i Mülk-i şerîfe okuyacaklar.
Şeyhülkurra	1	25	
Şeyhülkurra mülazımı	1	5	
Baş müezzin	1	10	
Diğer müezzinler	5	8	
Akşam ezanı müezzini	1	6	İleri gelen kimselerden ve akşam ezanına mahsus bir kişi olacak.
Mükebbir	1	6	Cemaatin çokluğu nedeniyle avlu mükebbiri olacak.
Muvakkit	1	5	
Sermahfil	1	10	Cuma günleri
Diğer devrihanlar	4	8	
Nathan	1	8	Her cuma cami mahfilinde hafızların Kur'an okuması bittikten sonra alışılageldiği gibi na't okuyacak.
Muarrif	1	8	Adet olduğu üzere padişah ve validelerinin ömrünün ve saltanatının sonsuzluğu ve saadetlerinin ebediliği duasını içeren fasl-ı şerîf okuduktan sonra geçmişlerin ruhları ve geleceklerin kalıcılığı ve diğer Müslümanlar ve tüm cemaat için dua edip Fâtiha suresiyle bitirecek.
Cüzhan	30	3	Gülnuş Sultan'ın özel isteği ile 15'i sabah namazından sonra, 15'i öğle namazından sonra, her biri 1'er cüz okuyacak.
Cüzhanlardan birinin ek görevi	1	3	Cüzlerin yerleştirildiği sandıktan sorumlu
Cüzhanlardan birinin (sermahfil) ek görevi	1	3	
Noktacı	1	3	Geçerli bir engeli olmaksızın görevini aksatanları gecikmeksizin mütevelliye iletecek.
Musaf koruyucu	1	5	Camiye vakfedilen dokuz adet mushafın korunması.

Çizelge A.7 (devam) : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Duacı	1	8	Camide Muhammediye kitabını güzel sesle okuyup Gülnuş Sultan ve camide hazır bulunan Müslümanlar için hayır dua edecek.
Mücellid	1	5	
Buhuri	1	12	Caminin adet olunan yerlerinde buhur yakmak ve cüzler, aletler, gerekli şeyler, buhur aletleri ve buhur ücreti için.
Serkayyum	1	10	Bilinen adetler ve eski kaideler üzere hizmet edip gevşeklik ve ihmalkarlık etmeyecek.
Diğer kayyumlar	2	8	Bilinen adetler ve eski kaideler üzere hizmet edip gevşeklik ve ihmalkarlık etmeyecek.
Serrac	1	6	mihrabın iki tarafında ve etrafında bulunan mumları yakmakla görevli
Diğer serraclar	2	7	Camide yakılan kandillerin ve kapların serracı.
Bir diğer serrac	1	6	Ramazan ve diğer mübarek gecelerde yüksek katların serracı.
Bir diğer serrac	1	5	Kubbenin etrafındaki kandilleri Ramazan'da yakan serrac.
Bir diğer serrac	1	5	şâdırvân ve âbdesthâne-i mârru'l-beyân ve sâ'ir memşâlarda vâki' olan kanâdîl serrâclığı Şadırvan, abdesthane ve diğer yerlerdeki mumları yakan serrac.
Cami ferraşı	3	8	Her gün hizmetlerini yerine getirdikten sonra
Katların ferraşı	1	8	
Minber ve kürsü ferraşlığı	1	4	Cuma günü minberin çuhasını ve hatip için serilen seccadeyi temizlemek.
Avize silici	1	4	Avizelerin tozlarını almak.
Hünkâr mahfili ferraşı	1	6	
Türbe ferraşı	1	6	
Harem-i şerîf ferraşı	1	8	
Şadırvan ferraşı	1	8	
Harem dışı ferraşı	2	8	
Abdesthane ferraşı	1	8	
Tuvalet ferraşı	1	8	
Bevvab	1	5	Avlu görevlisi.
Diğer bevvab (?)	1	5	Özel yerlerin görevlisi.

Çizelge A.7 (devam) : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Örtücü	1	5	Cuma ve bayram günleriyle diğer günlerde cemaat için avluda örtü sermekle görevli.
Toplam	*89*	*681*	
Diğer görevliler			
Sebilci	3	10	Dönüşümlü olarak her gün sebildeki gözeleri soğuk ve saf su ile doldurmak ve gelip geçen susamışlara su vermek.
Birinci su yolcu (râh-ı âbı)	1	10	Gerektikçe tamirde ve su yolunun korunmasında dikkat edecek.
İkinci su yolcu (râh-ı âbı)	1	5	
Meremmetçi	1	6	Vakfın tamircisi
Sengtraş	1	6	
Lağımcı	1	6	Gereken lağımların tahliye ve tamirini yapmak.
Kurşuncu	1	5	Adet olduğu üzere yaptıkları işlerinde gayret gösteren, gevşeklik ve aldırışsızlık etmeyenler.
Hasırcı	1	5	Adet olduğu üzere yaptıkları işlerinde gayret gösteren, gevşeklik ve aldırışsızlık etmeyenler.
Camcı	1	4	
Mezbelekeş	1	7	Her gün ortay açıkan kırık dökük ve eski şeyleri atmak ve etrafı temizlemek.
Sarraf	1	6	Vakfın gelirlerinden toplanan nakiti hesaplamak için güvenilir bir kimse.
Bahçıvan	1	4	
Toplam	*14*	*94*	
Sıbyan Mektebi Görevlileri			
Mektep hocası	1	30	Çocukların eğitimi için gerekenleri vermek ve onlara Kuran anlatmak
Mektep halifesi	1	15	
Hatt muallimi	1	15	Harflerin şekillerini iyi bilen birisi mektepte resm-i hatt dersi verecek
Bevvab ve ferraş	1	5	
Toplam	*4*	*65*	
İmaret Görevlileri			

Çizelge A.7 (devam) : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
İmaret şeyhi	1	8	Her gün yemeğin hazırlanmasını ve dağıtılmasını denetlemek, verilen yemeği herkese tam verdirmek, ona karşı itaatli olması gereken mutfak ehli ve imaret görevlilerinden hizmetlerinde ve yemeğin pişirilmesinde kusuru olanları önce tembihlemek, sonra terbiye etmek, eğer değiştirilmeleri gerekiyorsa mütevelliye haber vermek.
Kilerci	1	8	Alıp verdiğini tamı tamına kâtibe yazdırmak; un ve buğday ambarıyla kilerci sorumluluğunda olan ambarı ve ona teslim edilen hububat ve gıda maddelerini temiz ve pak olarak saklamak tartıyla ölçülenleri tartıyla, keylle ölçülenleri keylle gerektiği kadar vermek.
Kiler katibi	1	8	
Kiler şakirdi (çırağı)	1	4	
Vekil-i harc (alışveriş hesaplarını tutan)	1	10	
Un ambarcısı	1	5	
Buğday ambarcısı	1	5	
Kantarcı	1	4	İmarete alınan zahireyi kantarla tartmak.
Keylci	1	4	Zahireyi keyllere bölmek.
Uncu	1	5	İmarete harcanan un hizmetiyle görevli
Sertabbah	1	8	
İkinci tabbah	1	7	
Diğer tabbahlar	2	6	
Tabbah şakirdi (aşçı yamağı)	1	5	
Serhabbaz	1	8	Her gün tayin edilen ekmeği özenle pişirmek
Diğer habbazlar	4	5	Her gün tayin edilen ekmeği özenle pişirmek
Temizleyici (münakkî)	2	4	
Buğday ayıklayıcı (nukkâd-ı gendüm)	1	4	
Zahireci (gallebâz)	1	4	
Buğdaycı (gendüm küp)	1	12	Buğdayın taşınması

Çizelge A.7 (devam) : Üsküdar'daki külliyenin görevlileri, görevli sayıları, gündelikleri ve iş tanımları.

Görevli	Sayısı	Gündeliği (akçe)	İş Tanımı
Ekmekçi (fodulacı)	1	4	Her gün tayin edilen ekmeği dağıtılacak yere nakletmek
Ekmek (fodula) kâtibi	1	5	
Kazancı (kazgânî)	1	6	
Çadırcı (haymegî)	1	6	
İmaret bevvabı	2	4	Geleni gideni gözetip kavga edenleri durdurmak, daha ileriye gidenleri kovmak.
İmaret mutemedi	1	5	
İmaret mezbelekeşi	1	5	
İmaret ferraşı	1	8	
Toplam	*34*	*196*	

Üsküdar'daki külliyenin ek şartları

- Sıcak günlerde gün boyu suyun soğutulması için sebile iki denk kar verilecek.
- Sıbyan mektebinde okuyan 40 öğrenci için Ramazan Bayramı'nda, toplamı 30.000 akçe olmak üzere, her birine birer kavuk, bir kapama, bir tiftik denilen yünden yapılmış bir kuşak, bir pabuç, bir mest ve keten bezinden bir gömlek alınacak. Mektep hocası, halifesi ve hat muallimi de aynı şekilde payını alacak.
- Mektep için her sene üç bin akçelik kömür alınıp kış vakti mektepte tüketilecek.
- [Gülnuş Sultan'ın imaret için koyduğu özel şart] İmarette her gün İstanbul keyli ile 13 keyl saf undan ekmek pişirilmek üzere senede 4680 keyl un; her gün sabahları çorba, cemaat geceleri ve Ramazan gecelerinde ve iki bayramda dane ve zerde pişirilmek için senede 2120 keyl pirinç, 3125 vakıyye saf yağ, 3200 vakıyye bal, 1830 vakıyye soğan, 1800 vakıyye nohut, 20 vakıyye fülfül, 2400 dirhem zaferan, 9000 vakıyye tuz; her gün akşam çorbalık senede 840 keyl temiz ve çöpsüz buğday harcanacak. Senede 1500 çeki odun alınacak.
- İmarette yemeklerin herkese tayin edildiği kadar ve adaletli bir şekilde dağıtılması sağlanacak.
- Camide devamlı olarak ve Cuma, Ramazan, bayramlar gibi özel zamanlarda yakılmak için senede 1600 vakıyye zeytinyağı ile mihrabın iki yanından her gece yakılmak için senede 100 vakıyye balmumu alınacak.
- Gülnuş Sultan'ın mülkü olup Gülfem ve Gerede Mahallesi'ndeki, bir taraftan Ahmed Çelebi mülkü ve iki taraftan Ayşe Hâtûn mülk menzili ve bir taraftan anayol ile sınırlanmış fevkânî dört bâb oda ve iki sofa ve bir tuvalet ve bir su kuyusu ve bir miktar bahçeden oluşan menzilin oturulacak yeri camide birinci imam olana tayin edilmiştir.
- Yine aynı mahallede bulunan, bir tarafı Hacı Ahmed bin Mehmed menzili ve bir tarafı Debbâğ Mustafa adlı kişi menzili ve bir tarafı cami harem duvarı ve bir tarafı anayol ile sınırlanmış ve Gülnuş Sultan'ın çeşmesine bitişik tûlen ve arzan terbî'î hesabıyla 154 zirâ arsa üzerine bina olunmuş fevkânî dört bâb oda ve bir sofa ve bir tuvalet ve mutfak ve avluyu müştemil mülk menzillerinin oturulacak yerini de ikinci imam olana tayin etmiştir.

- Vakıf mahsulünden Haremeyn-i Şerîfeyn'de yaşayan fukara Müslüman halka dağıtılmak için her sene 120.000 akçe surre ile gönderilmek üzere devletin görevli memuruna teslim edilecek.
- Üsküdar dışındaki Seydî Ahmed Deresi ve Kavaklıdere'de, harmanlık ve diğer malum mevzilerde kazılan su lağımlarına ve kanallara başkasının lağımının suyu karıştırılmayacak.
- Vakıf nazırı, o sırada darüssaade ağası kim ise, o olacak. Vakıfta düzenin bozulmasına ve isyana sebep olanların def edilmesine özen göstererek Allah tarafından beğeni ve sevap kazansınlar.
- Mütevellilik görevi, her asır ve zamanda valide sultan kethüdası kim ise o olacak.

EK B: Daha Önce Yayınlanmamış Vakfiye ve Zeyillerin Orijinalleri ve Transkripsiyonları

Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) yapılan zeyillerin orijinalleri

Şekil B.1 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 17-18.

Şekil B.2 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 19-20.

Şekil B.3 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 21-22.

Şekil B.4 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 23-24.

Şekil B.5 : VGMA defter no: 1640, sayfa: 25-26.

Ek B.1: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) 5 Rebiülahir 1112 (M. 19 Eylül 1700) tarihinde yapılan birinci zeylin transkripsiyonu[247]. (Orijinali için bkz. Şekil B.1 sayfa 17-18, Şekil B.2 sayfa 19-20)

[17] Sûretü'l-asli'l-asl nemmekahu'l-fakîr ilyehi sübhânehu Mehmed Kethüdâ-zâde el-müfettişi bi-evkâfi'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn gufira leh. [MÜHÜR]
Allâhu hasbünâ ve'l-vâkıfu alâ kesebnâ mâ-zübire fî hâze'l-kitâbi'l-mastûr ve'rrıkku'l-menşûri'l-muhtevî ale'l-ameli'l-mebrûr ve's-sakyi'l-meşkûr hârre alâ nehci'ş-şer'i'l-kavîm ve vâkı'u alâ vefki'd-dîni'l-müstakîm ve innî hakemtü li-sıhhatihî ve lüzûmihî fî husûsihî ve umûmihî âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-eslâfi'l-eşrâf fî emri'l-evkâf ve ene'l-abdü'l-fakîr Şeyh Mehmed ibnü'l-merhûm Mirzâ Mehmed el-me'mûri bi-teftîşi'l-evkâf afâ anhümâ.
Hamd-i mü'ebbed ve şükr-i muhalled ol vâkıf-ı esrâr-ı ins ü cân mâliki mülk-i câvidân âferînende-i mekîn ü mekân ve nigârende-i zemîn ü zamân hazretlerinin dergâh-ı akdes ve bârgâh-ı mukaddeslerine ref' olunur ki nüsha-i inşanı ebda'-i üslûbda imlâ ve ahsen-i takvimde ihtirâ' idüp mü'minîn ve mü'minâtı tarîk-i hayrât ve hasenâta hidâyet ve muhsinîn ü muhsenâtı cennât-ı âliyâta da'vet buyurup hullas-ı ibâdını ziynet-i akl-ı râsih ile müzeyyen ve mahallî ve uyûn-i basiretlerini kühl-i sa'âdetle mükehhel ve mücellâ idüp mesâlik-i me'âşı ta'lîm ve menâhic-i me'âdı tefhîm itmekle hilâfet-i rûy-i zemîne halîk ve ma'rifet-i zât-ı bîçûnuna hakîk eyledi ve ulûf-i salavât-ı nâ-mahdûd ve sunûf-i teslîmât-ı gayr-i ma'dûd ol sâhib-i makâm-ı Mahmûd ve misbâh-ı bermgâh-ı vücûd pîşvâ-yı enbiyâ-yı mürselîn muktedâ-yı evvelîn ve âhirîn medîne-i i'lâm ü hilm ve temkîz-i gencine-i cevâhir vahy-i rabbi'l-âlemîn efdalü evlâd-ı beşer şefî'-i rûz-i mahşer habîb-i hüdâ Muhammed el-Mustafâ hazretlerinin merkad-i münevvere ve meşhed-i mu'attaralarına olsun ki de'âyim-i garâyim-i tevfîk-i karîn ile erkân-ı dîn-i metîni te'yîd ve levâmi'-i envâr-ı şer'-i mübîn ile zulümât-ı küfr ü dalâli nâ-bedîd idüp kâffe-i enâmı dâru's-selâma da'vet ve minhâc-ı hakk-ı mübîne irşâd ve hidâyet kıldı ve tahiyyât-ı bî-pâyân ve teslîmât-ı firâvân ervâh-ı tayyibe-i âl ve ahbâb ve eşbâh-ı tâhire-i evlâd ve ashâbına olsun ki her biri necm-i burç-i dîn ve kevkeb-i evc-i yakîndir rıdvânullâhı te'âlâ aleyhim ecma'în ammâ ba'd ashâb-ı ukûl ve efhâma muhtefî ve mektûm ve pûşîde ve nâ-ma'lûm değildir ki bâ'is-i ibdâ'-ı efrâd-ı halayık ve dâ'î-i ihtirâ'-ı zevât-ı hakâyik ibâdet-i hazret-i hâliku'l-ibâd ve ma'riffet-i esrâr-ı mebde' ve me'âd birle husûl-i hayât-ı ebediyye ve vusul-i sa'âdet-i sermediyyedir ve bu cihân-ı gaddâr esâs cism-i nizâr gibi nâ-üstüvâr ve dünyâ-yı mekkâr-ı gaddâr ve nâ-pâydâr olup menâzili mesâyibe süknâ mesâkini mesâyibe mebni mahall-i ikâmet-i sürûr ve mevzi'-i râhat-i vücûd değildir ve bu dahi zâhir ve rûşen ve bâhir ve mübeyyindir ki libâs-ı hayât-ı insân bir palâs-ı müste'âr ve câme-i vücûd-/i âlemiyân bir kabâ-yı müste'âddır lâ-cereme insân-ı kâmil "ve mâ halaktü'l-cinne ve'l-inse illâ li-ya'budûn" muktezasınca cenâb-ı hâliku'l-ibâda ibâdette kâhil ve andan bir ân gâfil olmayup mebde'-i fıtratından müntehasına değin dergâh-ı âlem-i penâhdan üzerine ne mikdâr mevâ'id-i ni'am **[18]** ve avâyid-i birr ü kerem feyezân ve cereyân itmişdir ayn-ı tahkîk ve nazar-ı enîk ile mutâla'a ve mülâhaza eyleyüp "ed-dünyâ mezra'atü'l-âhireti" müsted'âsınca mezra'a-i dünyâda tohm-i hayrâtı zirâ'at ve bedr-i hasenâtı hırâset eyleye çünki safha-i rüzgârda merkum olan suver-i hakâyik ve zevât ve levha-i dünyâ-yı bî-karârda mersûm olan nakş-ı vücûd-i bî-sebât fihrist-i esfâr-ı âhiret ve nümûne-i etvâr-ı âkıbetdir bu makâm-ı serî'u'z-zevâlde her kimesneden sâdır olan

[247] Bu zeylin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

a‘mâl ve zâhir olan ef‘âl icmâl-i tefâsil-i âtiye ve misâl-i suret-i bâkiyedir pes besâ’ir-i selîm ve tabâyi‘-i müstakîm ashâbına lâzımdır ki zimâm-ı istitâ‘atin cânib-i hayra tevcîh idüp tekmîl-i melekât-ı kudsiye ve tahsîl-i ma‘ârif-i ünsiyye bâbında sarf-ı kudret ve bezl-i cehd ve tâkat kılup mehâsin-i ahlâk-ı a‘mâlle ârâsta ve celâbîb-i ma‘rifet ve kemâl ile pîrâste olup yevm-i haşrde heyye-i behiyye üzre mahşûr ve na‘îm-i mukîmde mübtehic ve mesrur ola binâ’en alâ zâlik hâlâ ziynet-bahş-ı taht-ı Osmânî ve zîb-i dih-i evreng-i hâkânî sultân-ı selâtîn-i cihân ve hâkân-ı havâkîni-zamân şehenşâh-ı cihândâr ve şehriyâr-ı sipihr-i iktidâr unvânnâme-i cihânbânî tuğrâ-yı menşûr-i kişver-sitânî mümehhidü esâs-ı saltanat mutarrızu libâs-ı hilâfet sultânü’l-a‘zam hâkânü’l-ekrem mâlik-i rikâbü’l-ümem sultânü’l-Arab ve’l-Acem sultân ibnü’s-sultân Sultân Gâzi Mustafa Hân ibnü’l-gâzî Sultân Mehmed Hân halledallâhü hilâfetehu ilâ inkirâzi’d-devrân hazretlerinin vâlide-i ismet-medârları olup mâlâ hacele nişîn-i serâ perde-i ismet ve mesned-ârâ-yı ârâyik-i iffet-i çerâğ-i efrûz dûdmân-ı Osmânî sadefçe-i lâlî-i bahru’l-ensâb-ı hâkâni râbi‘a-i asr u evân tavelallâhü ömruhâ ilâ intihâ’i’d-devrân sâhibetü’l-hayrât ve’l-hasenât sultân-ı sütude-sıfât hazretleri fikr-i sedîd ile tefekkür ve re’y-i reşîd ile tedebbür buyurup cenâb-ı rabbi’l-erbâb ve mâlikü’r-rikâb cellet azametuhu hazreti vücûd-i pür-sûdını nice hayrât-ı hasenâta mazhar ve müberrât-ı bî kerâna masdar itdüğini mütâla‘a ve mülâhaza kılup devlet ve ikbâlle aksâ-yı merâtib-i ömre yetişüp menâsib-i dünyadan ferâgat ve metâlib-i fâniyeden se’âmet gelüp hümâ-yı himmetleri a‘lâ-yı illiyyînde devlet-i bî-fenâ ve râhat-i bî-anâ arzu kılup tekâlif-i dünyâyı zimmetinden bırakup “vallâhü yed‘û ilâ dâri’s-selâm” nidâsına icâbet eyleyüp ravza-i rıdvânda âsûde oldığında dahi dünyâda âsâr-ı ibâdetleri münkatı‘ ve ahkâm-ı inâyetleri mürtefi‘ olmasın murâd buyurup mukaddemâ cezîre-i Sakız ve medîne-i Galata’da ihyâ buyurdukları câmi‘-i şerîf ve ma‘bed-i latîf evkâfının tebdîl ve tağyîr ve taklîl ve teksîrini merreten ba‘de uhrâ yed-i kerîmelerinde komağla vakf-ı mezbûrlarının teksîrine bezl-i himmet buyurup merr-i eyyâm ve şuhûr ve kerr-i a‘vâm ve duhûr ile zevâl ve ihtilâl ârız olmamak içün ahkâm-ı vakf ahkâm ve tescîl ve itmâm ve tekmîl olunmak kasdına taraf-ı âlîlerinden vekâlet-i sahîha ile vekîl-i şer‘îleri olup hâlâ Dârü’s-sa‘âdeti’ş-şerîfe ağası olan iftihâru’l-havâss ve’l-mukarrebîn mu‘temedü’l-mülûk ve’s-selâtîn sâhibü’l-izzi ve’t-temkîn zü’l-kadri’r-refî‘ ve’l-câh sa‘âdetlü el-Hâc Ali Ağa ibn Abdülmuin hazretleri hadîka-i Tersâne’de emîn odasında akd olunan meclis-i şer‘-i şerîf-i şâmihu’l-imâd ve râsihu’l-evtâdda müşârun-ileyhâ hazretlerinin evkafına mütevellî olup kethüdâlıkları **[19]** hizmetiyle şerefyâb olan umdetü’l-emâcid ve’l-ekârim câmi‘u’l-mehâmid ve’l-mekârim izzetlü el-Hâc Mehmed Efendi mahzarında ikrâr-ı sahîh-i şer‘î ve i‘tirâf-ı sarîh-i mer‘î idüp müvekkilem müşârun-ileyhâ hazretleri mukaddemâ vakf-ı sahîh ile vakf eylediği mahrûse-i Galata ve medîne-i Sakız’da vâki‘ câmi‘-i şerîf ve ma‘bed-i latîfleri evkâf-ı şerîfeleri vakfiyye-i ma‘mûlün-bihâsında tebdîl ve tağyîr ve izdiyâd-ı akârât ve cihât-ı husûseyn re’y-i münîr ve tedbîr-i dîl-pezîrlerine şart itmekle hâlâ cezîre-i Sakız’da Aşağı Yalı ta‘bîr olunur mahalde etrâfı Ali Bey ve Ali Çelebi ve Emine ve Ahmed Çelebi mülkleri ve Askar Matika ve Pandeli nâm zimmîler mülki ve tarîk-i ‘âmm ile mahdûd arsaları üzerinde müceddeden binâ buyurup mülk-i sarîhleri olan bir kahve tahmîsi ve bir kârgîr mahzen ve şem‘hâne-i asel ma‘a mahzen-i sağîr ve yine bir kârgîr mahzen ve bir şem‘hâne-i revgan ve fevkânî tahtani oda ve havluyı müştemil sağir menzil ve üç kıt’a dükkânı ve yine mahruse-i Galata’da camii şerif-i mezbur kurbunda bir taraftan zikri ati vakıf odalara mahsus tarik-i has ve bir taraftan tarikiam ve bir taraftan cami-i şerif-i mezbur harami ile mahdud birbirine muttasıl başka kapulu ve hariciyelerinde birer sağir oda ve havlu ve dahiliyelerinde fevkani iki oda ve sofa ve dehliz ve tahtani birer oda ve mahtab ve havlu ve kenifi müştemil

olup müceddeden bina buyurdukları iki mülk menzilini ve yine bir taraftan menzileyni mezbureyn ve bir taraftan tarikihas-i mezbur ve bir taraftan zimmi menzili ve bir taraftan cami-i şerif mezbur harami ile mahdut her biri başka kapulu ve fevkani birer oda ve sofa ve dehliz ve tahtani birer oda ve sofa ve havlu ve kenifi müştemil olup birbirine muttasıl yedi bab cedit mülk odalarını ve yine camii mezbur haremine muttasıl olan iki bab mahzen arsalarını ve Mahmiye-i İstanbul'da Sulu Manastır kurbunda Abdi Çelebi Mahallesi'nde vaki olup bir taraftan odabaşı el-Hac Mustafa nam kimesne vakıf odaları ve bir taraftan Şahin ve Panos nam zımmiler mülki ve bir taraftan Çilinğir Mustafa tasarrufunda olan vakf menzil ve bir taraftan tarikihas ile mahdut fevkani iki oda ve iki sofa ve dehliz ve tahtani bir oda ve bir sofa ve kapu üzerinde bir sağir oda ve havlu ve bi'ri mayı müştemil mülk menzilini hasbeten lillahilaliyyilala ve taleben limardatihi Teala vakfı sahih-i müebbed ve habsi sarih-i muhallet ile vakf ve habs ve vakfı sabıklarına zam ve ilhak eylediklerinden sonra şöyle şart buyurdular ki, Mahruse-i Galata'da vaki camii şerif ve mabed-i latif kurbunda olub tahdid ve tavsifi mezkur olan hariciye ve dahiliyeli menzileyni mezbureynin camii şerif-i mezbur harami tarafından olan menzilin süknası cami-i şerif-i mezburda imam-ı evvel olana meşruta olup ve tarikihas tarafında olan menzilin süknası cami-i şerif-i mezburda imam sani olana meşruta ola ve mahalli mezburda olan yedi bab odalar ve mahzen arsası ve Sulu Manastır'da Abdi Çelebi Mahallesi'nde olan menzil ve medîne-i Sakız'da olan mârru'z-zikr tahmîs ve şem'hâneler ve mahâzin ve menzil ve dekâkîn al âmâ-cere'l-âde icâre-i mu'tâde ile îcâr olunup hâsıl olan rib' ve nemâsı vakf-ı sâbıklarına zam ve ilhâk oluna ve müvekkilem vâkıfe-i müşârun-ileyhâ hazretleri şöyle şart eylediler ki Galata'da vâki' câmi'-i şerîf ve ma'bed-i latîflerinde her gün otuz nefer kimesnenin on beş neferi ba'de salâti's-subh ve on beş neferi ba'de salâti'z-zuhr sekînet ve vakâr birle cem' olup alâ vechi't-tilâveti ve't-tertîl lâ ale's-sur'a **[20]** ve't-ta'cîl tenzil-i celilden birer cüz'-i şerîf-i vâcibü't-teşrîf tilâvet idüp sevâbını hazret-i server-i enbiyâ ve sened-i asfiyâ ve çâryâr-ı bâ-safâ ve sâ'ir enbiyâ ve evliyâ ervâh-ı tayyibelerine ve rûh-i vâkıfeye ihdâ eylediklerinden sonra mukâbelesinde her biri galle-i vakıflarından yevmî üçer akçe vazîfeye mutasarrıf olalar ve bir kimesne sandûkı-i eczâ-i şerîfe olup yevmî iki akçe vazîfeye mutasarrıf ola ve bir kimesne dahi noktacı olup yevmî bir akçe vazîfeye mutasarrıf ola diyü ta'yîn-i şurût ve tebyîn-i kuyûd eylediklerinden sonra akârât-ı mezkûrı fârigan ani'ş-şevâgil mütevellî-i mûmâ-ileyh el-Hâc Mehmed Efendi'ye teslîm ol dahi vakfiyyet üzre kabz ve teslîm itdi didiklerinde gıbbe't-tasdîkı'ş-şer'î vekîl-i müşârun-ileyh hazretleri inân-ı kelâmlarını vifâkdan cânib-i şikâka sârıf olup sultân-ı serîr-i içtihat mülk-i meliki'l-hidâyeti ve'l-irşâd pîşvâ-yı külli rehnümâ-yı se'îl İmâm-ı A'zam hümâf-ı efham Ebû Hanife el-Kûfî cûziye bi'l-hayr ve Kûfî hazretleri katında vakf-ı akâr sahîh lâkin lâzım olmamağla müvekkilem müşârun-ileyhâ hazretleri vakfından rücû' idüp ke'l-evvel mülklerine istirdâd murâd iderler diyü hâkim-i muvakkı'-i kitâb tûbâ lehu ve hüsnü me'âb hazretleri huzûrunda müterâfi'ân olduklarında mütevellî-i mûmâ-ileyh kendüye lâzım ve mahalle mülâyim cevâb-ı bâ-savâba mütesaddî olup egerçi imâm-ı müşârun-ileyh hazretleri katında vakf-ı akârda sıhhat cârî ve lüzûmdan ârîdir lâkin imâmeyn-i hümâmeyn şemseyn-i münîreyn katlarında el-vakfu izâ sahha lezeme mukaddimesi müsellemetü'l-beyândır diyü redd ve teslimden imtinâ' ve lüzûmuna hükm iltimâs itmeğin hâkim-i müşârun-ileyh lâ-zâle'l-hakkı câriyen beyne yedâ hazretleri dahi te'emmül-i dakîk birle temhîd-i kavâ'id-i hayrı evlâ ve teşyîd-i mebânî-i vakfı ahrâ görüp âlimen bi'l-hilâfi'l-cârî beyne'l-e'immeti'l-eslâf vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm-i şahîh-i şer'î ve kazâ-i sarih-i mer'î idüp cemî' evkâf-ı mezbûre resm-i ma'lûm ve tarz-ı mersûm üzre vakf-ı lâzım ve habs-i dâ'im

olup min-ba‘d nakz ve nakzına mecâl muhâl ve ihtilâl ve ibtâl mümteni‘u’l-ihtimâl olmuşdur cerâ zâlik ve hurrire fi’l-yevmi’l-hâmis min Rebî‘ilâhir sene isneyn ve aşer ve mi’ete ve elf.

Şehide bimâ fîhi;
Umdetü erbâbi’t-tahrîr ve’l-kalem Hasan Efendi muhâsib-i Haremeyn-i Şerîfeyn, zübdetü erbâbi’r-rakam İbrahim Efendi mukât‘a-i Haremeyn, mefharu erbâbi’t-tahrîr ve’l-kalem el-Hâc Ahmed Efendi kâtib-i Dârussa‘âde, fahru’l-emâcid ve’l-ekârim el-Hâc Ahmed Ağa kethüdâ-yı teberdârân, fahru’l-a‘yân Ömer Ağa serkahve-i ağa-yı müşârun-ileyh, el-Hâc Ivaz Ağa, el-Hâc Mehmed Ağa Ağa babası, Mehmed Bey ibn Abdullah bevvâb-ı sultânî, Hasan Bey ibn Mehmed bevvâb, Hüseyin Bey ibn Ahmed bevvâb, el-Hâc Mehmed Ağa ibn Ahmed teberdâr, el-Hâc İbrahim teberdâr, Yahya Çelebi ibn Hasan ve gayruhum.

Ek B.2: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) 1 Ramazan 1116 (M. 28 Aralık 1704) tarihinde yapılan ikinci zeylin transkripsiyonu[248]. (Orijinali için bkz. Şekil B.3, sayfa 21)

[21] Misâlü'l-hükm an aslihi'l-mu'teber nemmekahü'l-fakîr ileyhi sübhânehu Mehmed Kethüdâ-zâde el-müfettişi bi-evkâfi'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn gufira leh [MÜHÜR]

Mâ-yahvîhi hâze'z-zübere'l-bedî' ve bi hikmetihi zâke's-sifrü'r-refî' mine'l-ilhâk ve'z-zam ve tertîbü'ş-şurût ve ta'yîni'l-masârif ale'n-nemeti'l-mebsût vaka'a küllihî ledâ ve cerâ cemî'ihi beyne yedâ ve ene'l-fakîr ileyhi sübhânehu ve te'âlâ Mehmed bin Mustafa el-me'mûri bi-teftîş-i evkâfi'l-Haremeyn afâ anhümâ.

Cevâhir-i hamd-i bî-kıyâs-ı girânmâye ve zevâhir-i şükr ü sipâs-ı bî-gâye ol hayy-i kadîm ve hâdî-i sırât-ı müstakîm cenabına lâyık ve sezâdır ki sâlik-i mesâlik-i müberrât olan ibâdını mazhar-ı hayrât-ı hisân ve masdar-ı in'âm ve ihsân eyledi ve salavât-ı bî-had ve teslîmât-ı lâ-yu'ad ol sultân-ı rüsül ve mürşid-i şâhrâh-ı sebîl habîb-i hüdâ Muhammed el-Mustafa salallâhü te'âle hazretleri rûh-i pür-fütûhlarına îsâr ve nisâr olunur ki havf-ı sırât ve mîzân ile hirâsân olan ümmet-i pür-isyâna envâ'-ı şer'-i mübîn ile delîl-i râh-âsân oldılar ve âl-i ızâm ve ashâb-ı kirâm ve zevcât-ı mutahharât ve zürriyât-ı hûrşîd-simât üzerine olsun ki her biri nümâyende-i şâri'-i dîn-i mübîn olmuşlardır rıdvânullâhi te'âlâ aleyhim ecma'în ammâ ba'd hâlâ hacele-nişîn-i serâ perde-i ismet ve mesned-arâ-yı erâ'ik-i iffet-i çerâğ-ı efzûn dûdmân-ı Osmânî sadefçe-i bahrü'l-ensâb-ı sultânî dürre-i iklîl-i devlet gurre-i felek-rif'at sâhibetü'l-hayr ve'l-ihsân el-müstağnî ismühe't-teşrîfi ani'z-zikr ve'l-beyân devletlü sa'âdetlü vâlide sultân dâmet ismetuhâ hazretlerinin kethüdâlıkları ile şerefyâb olan husûs-i âti'l-beyâna taraf-ı bâhirü'ş-şerîflerinden vekîl-i şer'îleri olan iftihâru'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'u'l-mehâmid ve'l-mekârim izzetlü el-Hâc Mehmed Efendi ibn Veliyyüddin meclis-i şer'de bi'l-vekâle ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp müvekkilem sultân-ı müşârun-ileyhâ hazretleri cenâb-ı rabbü'l-erbâb ve mâlikü'r-rikâb hazretleri vücûd-i pür-sûdını nice hayrât-ı hisâna mazhar ve müberrât-ı bî-gurâna masdar itdiğini mülâhaza idüp teksîr-i hayrât ve tevfîr-i müberrât tarîkine salike olup Dil dimekle meşhûr olan Hersek kasabasından Derbend nam karyeye ondan İznik Gölü başında Boyalıca Deresi'ne varınca dokuz saatlik mahallin tariki sa'b-ül-mürûr olduğundan maada, eyyâm-ı berf ve baranda derelerde seyl-i tuğyanı ve bataklıkdan ebna-i sebil mürur ve uburı müteassir belki müteazzir olub, tarik-i mezbur Arab ve Acem ve kaffe-i amme-i ale-l husus azim-i beytullah el-haram ve zâir meşhed-i hazreti seyyid el-enâm olan haccac-ı zevi el-ibtihâca mahsus bir tarik-i a'zam olub tamir ve termim ve tathiri ve hayrat-ı hasenin ehm ve elzemi olduğuna vakfe olmalarıyla hasbet-en-lillahü teala tarik-i mezbura müceddeden kaldırım döşettirüb ve altı mahalde dereler üzerine kârgir kemer köprüler bina ve vakf idüb işbu vakfiyye-i mâ'mul behasında medine-i Galata ve cezire-i Sakız'da vaki cami-i şerif ve mâbed-i latifleri vakfına zam ve ilhak eylediklerinden sonra mürur-u eyyâm ve kürür-u şühûr ve avam ile hayrat-ı mezkureye zeval ve ihtilâl gelmeyüb devam ve bekasını mülahaza buyurmalarıyla şöyle şart ve ta'yin eylediler ki zikr olunan kaldırım ve köprüler tamir ve termim iktiza ettikçe evkaf-ı meşruha el-evsafları gallesinden vakf-ı şeriflerinde mütevelli olanlar temir ve termim idüb ebna-i sebil refah hal ve ferağ-ı bâl ile mürur ve ubûr ideler deyu tebyin-i kuyd eylediler dediklerinde vâki' hal bu mahalle sebt ve şerh olundu.

[248] Bu zeylin ilk yarısının transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim. Zeylin ikinci yarısı, Berksan, 1998, s. 83-84'teki transkripsiyondan, eksiklikleri tamamlanarak alınmıştır.

Hurrire fi gurre-i Ramazan el-mübarek sene sebt ve aşer ve mi'ete ve elf min hicre ….

Şehide bimâ fîhi

El-Hac İbrahim Ağa, El-Hac Hüseyin Ağa, Fahr'ül ayan İsmail Ağa, Umdetü erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem Yusuf Efendi, El-Hac Osman bin Ali, Uzun Ali Ağa, Paşalı Mustafa Ağa, Mimar Hasan Bey, Abdüülvehab Ağa ve gayrihum min-el-hassad.

Ek B.3: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) 1 Recep 1120 (M. 16 Eylül 1708) tarihinde yapılan üçüncü zeylin transkripsiyonu.[249] (Orijinali için bkz. Şekil B.3 sayfa 22, Şekil B.4 sayfa 23)

[22] Sûretü'l-asli'l-mu'teber harrerehü'l-fakîr Mehmed Kethüdâ-zâde el-müfettişi bi-evkâfi'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn afâ anhü,
Vazaha mâ-fîhi ledâ ve sahha cemî'ihi beyne yedâ muhkemtü bi-sıhhatihi ve lüzûmihi âlimen bi'l-hilâfi beyne'l-eslâf ve ene'l-fakîr ileyhi sübhânehu Abdüllatif Râzî el-me'mûri bi-teftîşi'l-evkâf gufera lehü.
Mânend-i katarât-ı emtâr hamd-i bî-pâyân ve misâl-i emvâc-ı bihâr senâ-yı firâvân ol hâlik-i kevn ü mekân ve râzık-ı cümle-i âferînendegân cenabına lâyık ve şâyândır ki "ve mine'l-mâ'i külle şey'in hayy" mısdâkınca enhâr-ı rahmet-i ezeliyesinden gülzâr-ı cihân sebz ü reyyân ve cûybâr-ı inâyet-i lem-yezeliyyesinden cümle-i cihânyân seyrâb ve şâdumân olmuşlardır ve salavât-ı bî-add ve teslîmât-ı lâ-yu'ad ol dürr-i şahvâr-ı ummân-ı atâ ve gevher-i nâyâb-ı kân-ı vefâ sâhib-i makâm-ı Mahmûd ve meded-res-i rûz-i mev'ûd menba'-ı zülâl-i şefâ'at melce-i melâz-ı ümmet şehsüvâr-ı meydân-ı arasât server-i kâ'inât hazreti Muhammed el-Mustafa sallallâhü te'âle aleyhi ve sellem cenâbına sezâdır ki ol rûz-i pür-sûzda tâb-ı teb-i zünûb ile mahrûrü'l-ekbâd ve tefsîde leb ve muztaribü'l-bâl olan usât-ı ümmet-i pür-illetin nâr-ı kânun-i dil-i pür-iltihâbına icrâ-yı âb-ı zülâl-i şefâ'at idüp itfâ-yı âteş-i mihnet birle dilşâd-ı kâmyâb itmişdir sallallâhü te'âle aleyhi ve alâ âlihî ve sahbihi ecma'în ammâ ba'd bu gülzâr-ı cihân-ı bî-bekânın cûları şitâbâni-i ömri müzekker ve bahâr-ı hazânı bî-karârî-i dehri müfessir olup bu dâr-ı bî-bekâda vâsıl-ı âb-ı hayât olanlar dahi hayâtdan dest-i ümidi bâz ve âkıbetü'l-emr murg-ı ruhları âlem-i bekâya pervâz itmişdir lâ-cereme insân-ı kâmil gâfil olmayup bu dâr-ı ibtilâda cûybâr-ı hayr-ı hisânı şûrezâr kılup muhtâcîne icrâ ve ihyâ idüp ol rûz-i pür-sûzda seyrâb-ı âb-ı hayât-ı câvidânî ola. Binâ'en alâ zâlik hâlâ ziynet-bahş-ı erîke-i Osmânî ve ziynet-efzâ-yı evreng-i hâkânî üzre şevket ve iclâl ve devlet ve ikbâl ile kâmrân olan şehriyâr-ı gerdûn vakâr ve şehenşâh-ı sipihr-i iktidâr neyyir-i a'zam burç-ı devlet ve dürr-i şahvâr-ı tâc-ı azamet sultân-ı selâtîn-i zamân hâkân-ı havâkîn-i cihân şevketlü mehâbetlü Sultân Ahmed Hân ibn Sultân el-gâzî Mehmed Hân halledallâhü hilâfetehu ilâ inkirâzi'd-devrân hazretlerinin vâlide-i ismet-medârları mâh-ı burç-i azamet ve iklîl-i tâc-ı ismet tâcü'l-mestûrât umdetü'l-muhadderât zâtü'l-ulâ ve's-sa'âdât râbi'a-i ahd ü zamân el-müstağnî ismühe'ş-şerîf ani'z-zikri ve'l-beyân hazret-i vâlide sultân dâmet ismetuhâ taraf-ı bâhirü'ş-şerîflerinden husûs-i âti'l-beyâna vekîl-i şer'îleri olan iftihâru'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn sâhibü'l-izzi ve't-temkîn bi'l-fi'l Dârussa'âdeti'ş-şerîfe ağası olan sa'âdetlü Süleyman ağa ibn Abdülmuin meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkîrde sultân-ı müşârun-ileyhâ hazretlerinin kethüdâlık hizmeti ile şerefyâb olup evkâf-ı şerîfeleri mütevellîsi olan umdetü erbâbi'l-izzi ve'l-ikbâl zübtedü ashâbi'l-mecdü ve'l-iclâl zü'l-kadri'r-refî' ve'l-câhi'l-menî' izzetlü el-Hâc Mehmed Efendi ibn Veliyyüddin mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp müvekkil-i müşârun-ileyh hazretlerinin bi-tevfîkıllâhi te'âlâ zîrbâl-ı hümâ-yı devlet-i aliyye-i hüsrevânîde olan beldân-ı emsâr ve cezâyir-i aktârda envâ'-ı hayrât ve esnâf-ı müberrâta mazhar olup husûsan makarr-ı hilâfet ve me'vâ-yı saltanat olan Kostantıniyyetü'l-mahmiyye sayyinet ani'l-âfeti ve'l-beliyye mukâbilinde mahrûse-i Galata'da Bereketzâde Mahallesi dimekle ma'rûf mahal müddet-i medîdedir dalât-i irtişam ve mesâkin-i abde-i asnâm olup nâr-ı kahr-ı hüdâ ol mahalli tathîr ve pâk itdikden sonra ol arsa-i beyzâda li-

[249] Bu zeylin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

vechillâhi te‘âlâ **[23]** bir câmi‘-i şerîf-i ulyâ ve etrâfında cemâ‘at-i müslimîn içün nice menâzil ve me’vâ binâ ve ihyâ buyurup ol havâlide âb-ı nâyâb olup ahâlîsinin kemâl mertebe ihtiyaçlarına vâkıf olmalarıyla ol havâlîde icrâ-yı âb-ı zülâl-ı hayr-ı hisânı zamîme-i hayr-ittisâfları buyurmak nihâd-ı kerem mu‘tâdlarından güzerân itmekle mahrûse-i mezbûreye tâbi‘ Kasımpaşa’da Piyâle Paşa Câmi‘-i şerifi kurbünde olan derenin sağ cânibinde Kara Hasan Ağazâde Çiftliği ve Tatavla nâm karye havâlîsinde ve kasaba-i Tophane muzâfâtından Baladcık (Beldecik?) nâm mahalde arâzî-i memlûke ve müfevvezelerinde müceddeden hafr itdirdikleri âbâr-ı müte‘addideden cem‘ vetahsîl ve tahte’l-arz müceddeden kanavât-ı memlûke ile Galata’da câmi‘-i şerîf-i mezkûr havlusı kapuları önünde taşdan masnû‘ binâ buyurdukları kârgîr iki çeşme ve Emekyemez Mahallesi’nde binâ buyurdukları bir çeşme ve Yağkapanı önünde leb-i deryâda bir çeşmeye dokuz masura mâ-i lezîz ve câmi‘-i mezbûrda mütevazzî-i müslimîn içün binâ buyurdukları âbdesthâne ve kenîflere dört masura acı suyı li-vechillâhi te‘âlâ icrâ ve mecrâ ve çeşmeleri vakf-ı sahîh-i şer‘î ve habs-i sarîh-i mer‘î ile vakf ve habs idüp şöyle şart eylediler ki zikr olunan mecrâ ve çeşmeler ta‘mîr ve meremmet iktizâ itdikçe sâbıku’l-beyân câmi‘-i şerîfleri vakfından oluna deyu tayin-i şurut ve tebyin-i kuyud eylediler dedikte gıbbe’t-tasdîk hâkim-i muvakkı’-i kitâb tûbâ-lehû ve hüsnü-meâb hazretleri müvekkil-i müşarun-ileyh ve mütevelli-i mûmâ-ileyh beyinlerinde cârî istirdâd ve imtinâ-ı müntiç kelimâtı teemmülden sonra cânib-i vakfa tercih idüp âlimen bi’l-hilâf vakf-ı mezbûrun sıhhat ve lüzumuna hükm ve kaza idüp vakf sahîh ve lâzım olmuştur “fe-men beddelehû ba’de mâ-semi’ahû fe-innemâ ismuhû alellezîne yübeddilûnehû innellahe semîun alîm” cerâ zâlik ve hurrire fî-gurre-i Recebü’l-ferd li-seneti ışrîn ve miete ve elf.

Şehide bimâ-fîhî

Osman Ağa Nâzır-ı âb-ı hassa, Hüseyin Ağa kethüda-yı su yolcuyân, Mehmed Çelebi ser-bölük-i Süleymaniye, Hasan Efendi imâm-ı evvel, Salih Efendi imâm-ı sânî, Hasan bin Abullah tâbi’-i Efendi, es-Seyyid Süleyman, el-Hac Mehmed Kayyim-i sânî, Mustafa yazıcı tabi’-i Efendi, Ali Efendi kâtib-i maaş, Hüseyin Ağa ibn Hasan Yeğen, Mustafa Ağa ibn Hasan Yeğen, el-Hac Osman Ağa ibn Ali, Mahmud bin İbrahim tâbi’-i Efendi, Hasan ibn Ahmed tâbi’-i Efendi, Ali tâbi’-i Efendi ve gayrihim

Ek B.4: Sakız Adası ve Galata'daki camilerle Edirne'deki çeşmenin vakfiyesine (üçüncü vakfiye) 25 Cemaziyelevvel 1123 (M. 11 Temmuz 1711) tarihinde yapılan dördüncü zeylin transkripsiyonu.[250] (Orijinali için bkz. Şekil B.4 sayfa 24, Şekil B.5 sayfa 25)

[24] Mâ fîhi min ta'yini'l-vezayifi ve'ş-şuruti sahha ve tedaha lede'l-fakiru ileyhi subhanehu, Kethüda-zâde Mehmed el-Müfettiş bi evkafi'l-Harameyn-i Şerifeyn ufiye anhu.

el-Hamdü lillâhillezi yecri bi-ihsanihi fî-dârü'l-karar li'r-rical ve'n-nisai'l-ebrari's-sa'îne fî-istikmali'l-hayrât el-hamidetü'l-âsâr ve's-salatu ve's-selamu alâ-Muhammedin el-Haşimiyyi'l-muhtar ve alâ-âlihi ve ashabihi'l-ahyar el-hadi fî-dinihi vel-ensar salaten müteakibeten yeteakebu'lleyle ve'n-nehar ve ba'd; bais-i tastir-i sütur ve mucib-i tahrir-i kitab-i müstevcibi's-sururi sıdkı'd-dârü's-seniyeti'z-zahire şemsi semari'l-adeti'lbehiyyeti'l-bahireti'n-naile ilâ-saadetey ed-dünya ve'l-ahire mülkihu'l-mülkân mülki'l-ahlâk ve's-sıfati zâti'l-ûla ve's-saadat sâhibetü'l-hayrât ve'lhasenât sâhibet-i irtihal el-Birrü ve'l-cûd ve'l-ihsani'l-mahfufe bi-sunufi letaif-i avatifi'l-Meliki'l-Mennan el-Hazreti'l-Aliyyü'ş-şân el-menba'il-atebe ve'l-mekan Hazreti Valide Gülnuş Sultan, edamellahu Te'âla ömrehâ ve Devleteha ilâ-ahiri'z-zaman taraf-ı bahiri'l-izzü'ş-şereflerinden zikri âti ikrara vekil olundukları lede'ş-şer'il-enver sabit olan bi'l-fi'il Dârü's-Sa'adeti'ş-Şerife ağası olan iftiharu'l-havas ve'l-mukarrebîn mu'temedi'lmülûk ve's-selatîn, sâhibü'l-izzü'l-temkin el-muhtas bi mezid-i inayeti'l-Meliki'l-Mu'în Süleyman Ağa Hazretleri saray-ı adem tastir-i sultanî ve saadet saray-ı cedid-i hakanîde vâki' Emin Odasında makud-u meclis-i şer'i şerif-i nebevî ve mahfel-i din-i münif-i Ahmedîde hazret-i müşarün ileyhanın kethüdalıkları hizmeti celilesi şerefyâb ve kâmiyâb ve zikri ati vakıfların mütevellîsi olan Zülkadir er-refi' vel-cahi'l-meni' El-Hac Mehmed Efendi ibni Veliyüddin mahzarında bi'l-vekale ikrar ve takrir-i kelam buyurub,sâhibetü'l-hayr-ı celile'l-kadr sultan-i zîşân müşarün ileyhâ bi-sâbiki'l-beyan hazretlerinin mahruse-i Galata'da bundan akdem bina buyurdukları câmi-i şerifleri evkâfı mesarifinden taklil ve teksiri ve bi'l-cümle tasarrufât-ı evkafları yed-i kerimelerine olmakla şöyle şart buyurdular ki: Evkaf-ı şerifeleri mahsulünden senede altıyüz kuruş Haremeyni'ş-Şerifeyn ve makameyn-i muhteremeynde kâtın ve ol arazi-i mübârekede sâkin olan muhavic-i fukara-i Müslimîn içün her sene vech üzere fukara-i hasseki rütbe def' ve teslim oluna ve yine zikr olunan câmi-i şerifleri kurbunda kethüdayı âl-i kadirleri işbu el-Hac Mehmed Efendi bina eylediği dârü'l-hadis mesarifine mumaileyhin vakfı gallâtı vefa ve kifayet etmemekle sultan-ı âli şân hazretleri dahi mesarifini tekmil etmek üzere hasbeten lillâhi'l-Azim ve taleben li-merdati Rabbi'r-Rahim mahruse-i mezkurede **[25]** vâki câmi-i şerifleri evkâfı mahsulünden kethüdaları, mumaileyh el-Hac Mehmed Efendi hayratları olan Dârü'l-hadis mârrü'l-beyanın vezayif ve mesarifi içün alâ-vechi'l-etem yevmî, yüzseksen akçe ki beher şehir beşbindörtyüz akçe şart ve ta'yin buyurub fî-ma ba'd mahrusa-i Galata'da cami-i şerifleri vakfının mütevellisi beher sene Haremeyni'ş-şerifeyn fukarasına tayin buyurdukları altıyüz kuruş surre mahalline isâl ve ber-vech-i muharrer fukaraya tevzî' içün emru men lehu'lemr ile sefa-yı mezkure teslim ve kethüdaları muma ileyh el-Hac Mehmed Efendi'nin dârü'l-hadisleri vakfı mütevellîsine dahi şart ve tayin buyurdukları vech üzre beher yevm, seksen akçeden ayda beşbindörtyüz akçeyi bilâ tekâsum def' ve teslim edüb, ol dahi ba'de't-tesellüm dârü'l-hadis-i mezkur mevahib ve maslahına harc ve sarf eyleye, deyü vekil-i muma ileyh, esbağallâhu ni'amehu aleyh hazretleri

[250] Bu zeylin transkripsiyonu Ankara VGMA'dan edinilmiştir.

alâ-mâ hüve'l-mezkur min-taraf hazret-i vâkıfetil-mestur bu-vech üzre itmam-ı kelam ve evc-i meram buyurduklarında muma ileyh elHac Mehmed Efendi dahi ba'de't-tasdik ve't-tahkik şarti'l-vâkıf kenass-ı şari fehvasınca ba'de'l-yevm ber-vech-i meşru' ahd olunmak üzere işbu kitab-ı müstetab ketb ve imlâ ve tahrir ve imza oldu. Beyt: Lâ zâle cenabi'l-'aliyye bi'd-Devleti'l-Ebediyye alâ'l-fukarai medârâ ve mâ beriha sihab-ı senca'iha midrâren medrar-ı emavar el-felek devvara. Cera zalike ve hurrire fî-yevmi'l-hamis ve ışrîn min-Cemaziye'l-ûlâ li-sene selâse ve 'ışrîn ve mietin ve elf.

Şehide bimâ fîhi
Umdet-i Erbabü't-Tahrir ve'l-Kalem, Zübde-i Ashabi't-Tastir ve'r-ra kam Ahmed Efendi Muhasib-i Haremeyn-i Şerifeyn. -Zübdet-i Ashabi't-Ta'zim ve'l-İkram Hâfız Mehmed Efendi Kâtib-i Ağa i Dârü's-Sa'adetü'ş-Şerife. -Mefhar-i Erbabi't-Tahrir ve'l-Kalem Ali Efendi Mukata'a-i Haremeyn. -Mefhari'l-İşbah ve'l-A'yan el-Hac Hasan Ağa Kethüda-i Teberdârân. -Zübdetül-Emsal Mehmed Ağa Ser-kahveciyân Hazreti Ağa-i Dârü's-Saade. -Mefharu'l-eşbah el-Hac Hüseyin Ağa Ser Kahveciyan-ı Hazret-i Valide Sultan -Fahrü'l-Akran Mustafa Ağa, Ser-kahveciyân, Ağa-i Hazinedar-ı Şehriyarî. -Fahrü'l-Emsal ve'l-Akran Ali Ağa Halife-i Rikab Hazreti Valide Sultan ve gayrihum.

Ek B.5: Üsküdar'daki külliyenin vakfiyesinin (dördüncü vakfiye) transkripsiyonu.[251]

[27] Suret-i hatt-ı hümâyûndur
Bu vakfiyye-i ma'mûlün-bihâ mûcibince amel olunup müsta'mel olduğı şurût ve kuyûdâtı icrâsına ve ilâ mâ-şâallâhu usûl-i vakfın devâm ve bekâsına ve kâlâ-yı devlet-i aliyye ve hükkâm-ı şerî'at-i seniyye ale'd-devâm sa'y ve ihtimâm eyleyeler.
Kitâb-ı vakf-ı şer'i'l-fehvâ ve'l-medlûl cerâ bi-enne bi-cerâ aleyhi felemme'l-kabûl ce'alallâhu te'âlâ hayrât-ı vâkıfiye makbûle ve hasenâtühâ mebrûre harrerehü'l-fakîr es-Seyyid Ali afâ anhümâ.
Kitâb-ı vakf-ı lema'at min cihetihi envâri's-sıhhati ve'l-lüzûmi cerâ bi-enne yetelakkâ bi'l-kabûl fi'l-husûsi ve'l-umûmi tekabbelallâhü te'âlâ se'â sâhibeti ve câzâhâ bi'l-cenneti ve'r-rıdvân ve idâme berhâ ve ihsânihâ ilâ yevmi'l-mîzân harrerehü'l-fakir Allahü te'âlâ Abdurrahim el-kâdî be-askeri Rumili afâ anh.
Vakfiyye-i şer'iyyeti'l-usûl ve'l-münâfî vesîkatün mer'iyyetü'l-elfâz ve'l-me'ânî kâlen li-enne envâri li-ile's-sudûr ve alâ unvânihâ iz kad üssise alâ kavâ'idi'l-hakkı ıyânihâ el-aynihâ şer'iyyetü'l-fehvâ ve marsiyyetü'l-medlûl ve sı'ati alâ safhatihâ berâ'atü'l-kabûl ve ene efkarü'l-verâ ile'l-mülki'l-cemîl Ebû İshak İsmail el-kâdî be-asker-i Anadolı afâ anh.
Allâhümme ente'l-ebediyyü'l-kayyûm zü'l-menni ve'l-ihsân i'ta li-sâhibeti hâze'l-emrü'l-hatîr en-necâtü mine'n-nîrân mâ-yesumtuhu hâze'l-kitâb ve havâhu ve iştemele mantûkihi ve fehvâhu min asli'l-vakfi ve'ş-şurût ve vücûhi'l-masârifi ale'n-nemeti'l-mebsût sahha küllihî ledâ ve ittefeha cemî'ihi beyne yedâ ve innî hakemtü bi's-sıhhati ve'l-lüzûmi fi'l-husûsi ve'l-umûmi vâkıfen alâ mevâkıfi'l-hâlâfi fîmâ beyne'l-e'immeti'l-eşrâf harrerehü'l-fakîr ilî hâliki'l-kevneyni Mehmed Kethüdâ-zâde el-müfettişi bi-evkâfi'l-haremeyn afâ anh bi-hürmeti'n-nebiyyi'l-meb'ûsi ile's-sekâleyn.
Cevâhir-i zevâhir hamdü bî-hasr u hadd ve lâlî-i menlâli senâ-yı lâ-yuhsâ ve lâ-yu'ad ve mi'yâr-ı ta'dâd ve şumârdan efzûn ve gencâyiş-i havsala-i endişe ve efkârdan bîrûn şükr-i sipâ-ı bî-kıyâs ve bî-kerân ve sitâyiş-i firâvân-ı bâ-hadd ü pâyân ol vâkıf-ı mahfiyyât-ı zamâyir ve âlem-i meknûnât-ı serâyir mübdi'-i kevn ü mekân ve muhteri'-i mâhiyyât ve erkân müfîz-i seccâl-i berr ü nevâl-i bî-inkıtâ' ve bî-insıram münşi-i gamâm-ı hayrât feyz-i insicâm ve müzcî-i rehâm-ı müberrât-ı bî-inkışâ' ve bî-infisâm rûzî-i dehende-i hezâr dü bende ve zuvârî ve sebâlih-i derende ve sevâ'im ve behâ'im-i çerende ve bahşende-i kût-i kuvvet ve tayrân ve hareket-i vuhûş ve tuyûr ve tâb u tüvân-ı mârr u mûr bî-dest ü pâ ve zûr-i mukadder ve müdebbir-i i'mâr ve erzâk kâffe-i kâ'inât ve âmme-i mahlûkât meyyisi men-yeşâ'ü min ibâdihi lemmâ yekarrubu mine'l-bâkiyâti's-sâlihât celle celâluhu ve amme ni'amehu ve efdâluhu ve cemme berruhu ve nevâluhu hazretlerinin dergâh-ı refî'-i ehadiyyet ve bârgâh-ı menî'-i samediyyetine sezâ ve hakîk ve şâyân ve halîkdir ki gayet ikdâm-ı hatavât-ı ikdâm-i ukûl ve nihâyet-i dirâyet-i medârik ve ifhâm-ı dânişverân-ı fuhûl ve iz'ân ve im'ân-ı ukde-i keşâyân-ı müşkilât ve mu'addalât-ı mebâdî ve makâsıd-ı ma'kûl ve menkûl ve yekkehu tâzân-ı meydân-ı îkân ve ittifâk-ı edille ve bürhân-ı kavâ'id-i akâyid ve karâyin ve şevâhid-i furû've usûl idrâk-i şeref-i husûl vusul-i pîşgâh-ı sürâdikât-ı azamet ve celâlinden kâsır ve hâsir **[28]** ve havâcis ve zunûn a'lâm-ı ulemâ-yı a'sâr ve hükemâ-yı zü-fünûn-i edvâr ve enzâr ve efkâr-ı üli'l-besâ'iri ve'l-ebsâr ve hatarât-ı evhâm ve tahayyülât-ı havâss u avâm kâtıbe-i tabakât-ı enâm beydâ-yı hayret-fezâ-yı tedebbür-i ma'rifet-i künhi kemâl ve nu'ût-i celâl ve ceberut

[251] Bu vakfiyenin ilk yarısının transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

menî‘u’l-menâli şedîdü’lmihâlinde hâyim ve hâyir vakîfâ-yı şâsi‘atü’l-ercâyı te’emmül ve ta‘akkul-i şu’ûn-i zât-ı müte‘âl ve tasavvur ve tefekkür-i evsâf-ı cemâl-i adîmü’l-misâli lâ-yezâlinde sâdim ve sâdir ve sahrâ-yı tâkât-ı riyâ-yı hayret ve heymânda serküşte ve dâ’irdir nitekim cânişîn-i muhâtab-ı hitâb-ı müstetâb levlâke lemmâ halaktü’l-halkı ve sadr-ı güzîn-i mesned-i hilâfet illet-i gâ’iyye-i îcâd-ı arş u ferş ve hilkat-ı encüm ve eflâk ve yârgâr ve bergüzîde ve muhtâr-ı rasûl-i perverdikâr hâmil-i a‘bâ-i meşakkat ve annâ refîk-i şefîk “iz yekûlü li-sâhibihi lâ-tahzen innallâhe ma‘anâ” cenâb-ı atîk Ebî Bekir es-sıddîk radiyallâhü anh tervîk-i rahîk-i îkân ve tahkîk idüp bast-ı i‘tizârda el-fecrü an-derki’l-idrâkü idrâk zemzemesiyle ratbü’l-lisân ve sübhâneke mâ-arefnâke hakka ma‘rifetike mazmûnını iş‘âr ve izhâr ile azbü’l-beyân ve mevkıf-ı acz u kusûrda vukûf ve karârı ihtiyâr ve ilkâyı âsâyı tisyâr ve tefekkre ve ûfî âlâ’illâhi emr-i şerifine mutî‘ ve fermân-ı berdâr olup ve lâ-tefekkerû fî zâtillâhi nehyine binâ’en tefekkerü illâ ve teşekkür-i ni‘amâ-yı bî-şumârı üzre iktifâ ve iktizâ idüp mâ-littürâbi ve rabbi’l-erbâb masmûn-ı meymûnuna mu‘terif ve azm-i sülük-i beyyinâti’t-tarîk-i temennâyı ihâta ve tahkîk-i künh-i zât-ı kadîmetü’s-sıfâtı cenâb-ı bîçûn-i refî‘u’d-derecâtdan münharif ve münsarif ve ınân-ı yekrân-ı fikr ve endişe-i arş-ı cevelânı men arefe’l-hakku küllin lisana gelüp bâ-savâbına mün‘atif kılmışlardır mütevahhidi fî zâtihi ve sıfâtihi mütekaddes min külli vasfin târî fî bahri heybetihi ve künhi celâlihi garefet ve tâhet gâyetü’l-efkâr ve şerâyif-i nühayyât-ı tahiyyât-ı neciyyât ve letâyif-i salât-ı salavât-ı mütevâsılât ve tarâyif-i teslîmât-ı mütevâtirât-ı müte’âliyât ol delîl-i sebîl kesb ve tahsîl-i uçur-i hayrât ve ictinâ ve iktinâ-yı semerât-ı a‘mâl-i hasenât ve hâdî-i sülük-i câdde-i ihrâz-ı mesûbât ve intihâc-ı mehicce-i mevrûsü’l-ibtihâc tevfîk-i îsâl-i sadakât ve müberrât safvuhu ve hulâsa-i kâ’inât ve zübde-i ve nükâve-i mevcûdât el-meb‘ûsü’l-hüdâ ve’l-berekât el-mü’eyyidü bi’l-âyâti’l-beyyinât ve bi’l-mu‘cizâti’l-bâhirât ve havâriki’l-âdâti’l-men‘ûki bi’l-beşîri’n-nezîr ve’s-sirâci’l-münîr imâmü’l-müttakîn ve şefî‘u’l-münibîn hâtemü’l-enbiyâ’i ve’l-mürselîn kâ’idü’l-izzü’l-muhaccilîn kâtilü’l-kefereti ve’l-müşrikîn kâ’il-i küntü nebiyyâ ve âdeme beyne’l-mâ’i ve’t-tîn en-nâzilü fî ulüvvi şânihi ve semmev mekânihi tâhâ ve yâsîn seyyidü’l-asfiyâ ve senedü’l-etkıyâ en-nebiyyü’l-mu‘azzam el-mümahhid ve’r-rasûlü’l-mükerrel el-mü’eyyed Ebü’l-Kasım Muhammed aleyhi mine’s-salavâti ezkâhâ ve enmâhâ ve mine’t-teslîmâtı esnâhâ ve evfâhâ ve mine’t-tahiyyâti eşrefühâ ve alâ âlihi ve ashâbihi ve hulefâ’ihi ve ahbâbihi’l-mütemessikîni bi-esbâbihi ve’l-müte’eddibîni bi-âdâbihi ve alâ ezvâcihi ümmühâti’l-mü’minîn ve’l-mü’minât ve ehl-i beytihi’t-tayyibîne’t-tâhirîn ve serârîhi ve zevârihi’n-nücûmi zâhirât ve’l-mebrûrü’s-sâfirât ve tâbi‘i sünenihi ve muktefâ âsârihi ve hâmilî esrârihi ve muktebisî envârihi ve sâlikî tarîkatihi ve nâhicî şerî‘atihi hümâtü’d-dîni ve hüdâtü’l-yakîn ve’l-e’immetü’l-hâdîne’l-mühtedîn er-râşidîne’l-mürşidîn rıdvânullâhi aleyhim ecma‘în ve ba‘de bu cerîde-i câmi‘atü’l-hayrât sâtı‘atü’l-behcet-gâyâtın bâ‘is-i tenmîk ve tahrîri ve bu mecelle-i hasenât-ı şâmiletü’l-berekât-ı hâfiletü’l-müberrâtın mûcib-i telkîk ve tastiri hazret-i şehriyâr-ı gerdûn vakâr-ı kaviyyü’l-iktidâr muzaffer-i fer ve hüdâvendigâr-ı hûrşîd iştihâr-ı me‘âlî âsâr-ı ahâlî-perver pâdişâh-ı encüm sipâh-ı ma‘delet-küster mahmûdü’s-siyer memdûhü’l-eser cemîlü’l-muhbir ecelli ve efham-ı selâtîn-i adl-i âyîn **[29]** ve efdal ve a‘zam-ı havâkîn-i bâ-temkîn ve ekmel ve ekrem-i mülâk-i rûy-i zemîn melâz ve melce-i mazlûmîn ma‘âz ve mencâ-i melhûfîn gvsü’l-mücâhidîn avnü’l-murâbitîn zahîrü’z-zu‘afâ’i ve’l-mesâkîn keh‘atü’l-islâm ve azdü’l-islâm semâlü’l-erâmil ve’l-eytâm hâmî-i havza-i ehl-i îmân mâhî-i âsâr-ı bağy u udvân kâli‘u evzâr-ı ve evzâr-ı isyân ve tuğyân kâmi‘u urûk ve şirâyîn-i müfsidîn-i şerrâyîn kâtı‘u dâbir-i füccâr-ı müdebbirîn dâfi‘u atüvv ve istikbâr-ı utât ve mütemerridîn müzeyyen-i serîr-i saltanat ve hilâfet mü’ekkdü esâs-ı adl u re’fet müşeyyidü mebânî-i i‘lâm ü irfân

müseddidü du‘âyim-i fazl u îkân mü’eyyidü sâ’id-i millet hanîfiyye-i beyzâ mümehhidü kavâ‘id-i şerî‘at-i mutahhara-i garrâ âmirü a‘mâki’l-bilâd bi’s-siyâseti’t-tâmme ğâmiru fukâri’l-ibâd bi’r-rahmeti’l-âmme hâfızu beyzati’l-islâm an-tavârikı’l-âlâm bi-ta‘ni’s-sinân ve darbü’l-hisâm kâfilü kâffeti’l-enâm min havâdisi’l-leyâlî ve kevârisü’l-eyyâm fermân-fermâ-yı ekâlîm vesî‘atü’l-enhâ-yı memalik-i âl-i Osman erîke ârâ-yı saltanat ve cihânbânî behcet-efzâ-yı tâc-ı vehhâc-ı husrevânî revnak-bahş-ı taht-ı âlî-baht-ı kîtî sitânî cihândârî muhyî-i merâsim ve âsâr-ı şehinşâhî ve şehriyârî âfitâb-ı sipihr-i şâhî sâye-i lutf-i ilâhî sultân-ı selâtînü’l-âlem burhân-ı havâkînü’l-ümem mevlâ mülûki’l-Arab ve’l-Acem el-melikü’l-mü’eyyidi’l-mansûr es-Sultân Ahmed Hân ibnü’s-sultân el-mebrûr el-mağfûr el-münderic ilâ rahmeti rabbihi’l- afüvvi’l-gafûr es-Sultân Mehmed Hân tegammedallâhü bi’r-rûhi ve’r-reyhân ibnü’s-sultân İbrahim Hân bevve’allâhü’l-meliki’l-mennân a‘lâ garefü’l-cinân halledallâhü te‘âlâ mülkehu ile’l-eydi ve kar-ı imtidâd-ı devletuhu be’s-sermedi ve edâme eyyâm-ı saltanatihi ve hilâfetihi ve medde alâ hâmi’l-enâm zılâli avâtıfihi ve re’fetihi hazretlerinin cuvsâme-i nihâl ferah fâl-i vücûd-ı hümâyûn ve erûme-i zât-ı ferhunde simât-ı mekremet âyât-ı celâlet-makrûnları gurre-i şâdiha-i cebîn-i şehriyârî dürre-i fâhire-i iklîl-i tâcdârî Râbi‘a-i asr u zamân Âsiye-i ahd ü evân Züleyhâ tal‘at Belkîs-i serîr-i Meryem nüzhetkaydâne tedbir-i aliyyetü’z-zât semiyyetü’s-simât safiyyetü’s-sıfât sâhibetü’l-hayrât fâ’izetü’l-müberrât hacele nişîn-i sârperde-i ismet halvet-güzîn-i astâr-ı iffet zâtü’l-aâsâri’l-cemîletü’l-celîle ve’l-miyârü’l-azîmetü’l-cezîle fâtihatü’s-sa‘âdât nâşiretü’l-eyâdî ve’l-hasenât ismetü’d-dünyâ ve’d-dîn safvetü’l-islâm ve’l-müslimîn meliktü’l-havâtîn fahru’n-nisâ’i fi’l-âlemîn vâlide-i mu‘azzama-u mükerreme-i refî‘atü’ş-şânları mufahhama-i muhtereme-i menî‘atü’l-mekân Gülnuş Sultân hazretleri lâ-zâlet ıhdâk-ı uyûni’l-izzi ve’ş-şeref bâ-semed-i turâb-ı a‘nâbihâ mükehhaletün ve ecyâd-ı hisân-ı hasenâtihâ ve sadakâtihâ ve yetecân-ı hayrâtihâ ve müberrâtihâ bi-garâyidi kalâyidü’l-memâdih ve’l-mehâmid mukkalledeten ve mü’ekkeletün zîver-i şerm ü hayâ ve gevher-i cûd ü sehâ ile ârâsta ve pîrâye iffet ve diyânet ve sıyânet ile pîrâste hasâl-ı hamide ile mevsûfe ve hilâl-i pesendîde ile ma‘rûfe ve seciyye-i behiyyeleri hemîşe inşâ-yı me‘âlim-i hayra me’lûfe olup es-sa‘îdü min bezli’l-mechûd ve marâzi’l-ma‘bûd fıtrat-ı selîme ve cibillet-i kerîme ve de’bi ve âdet-i kadimeleri dâ’imâ ibtinâ’i mecd ve iktinâ’i hamd üzre mecbûle ve meftûre ve eyyâm-ı zâhire ve evkât-ı sa‘îde-i bâhireleri hemîşe teşyîd-i bünyân ve te’kîd-i kavâ‘id ve erkân-ı hayrât ve ihyâ-i merâsim-i hasenât ve i‘lâ’i me‘âlim-i tâ‘ât ve ibâdât ve inşâ’i mübârr-ı cemîle-i meşhûre ve ibkâ’i âsâr-ı celîle-i mevfûre-i masûde ve cülle bidâ‘at ve külle inâyetleri ref‘-i zarûrât ve def‘-i melemmât ve husûl-i mühimmât-ı ashâb-ı hâcâta masruf ve mu‘azzam himmet-i semiyye ve azîmet-i sâdıka-i seniyyeleri temhîd-i mu‘âkıd-ı müberrâtve tevfîr ve teksir-i vücûh-i hayrâta ma‘tûf olup cenâb-ı vehhâbi’l-atâyâ ve rezzâkı’l-berâyâ ve gaffâri’z-zünûb ve’l-hatâyâ **[30]** celle şânuhu ve azeme sultûnuhu mezîd-i fazl-ı amîm ve kemâl-i nevâl-i cesiminden zât-ı hamîdetü’s-sıfât sa‘îdetü’s-simâtlarına alâ merri’l-evkât ve’l-ezmân in‘âm ve ihsân itdiği ni‘amâ-yı uzmâ-yı mütevâtire ve âlâ-yı mütekâsire-i mütevâfire ve ulüvv-i şân ve sümüvv-i mekân ve iktidâr ve temkin ve ittisâ‘ı yemîn bu handân-ı mu‘allâ erkânın selâtîn-i mâziye-i celîletü’ş-şân ve havâtîn-i gâbire-i aliyyetü’l-mekândan bir sultân-ı sâbıkatü’l-ahdi sâlifetü’z-zamân mes‘ûdü’l-eser müyesser ve mukadder olmaduğın basar-ı basiretle te’emmül ve istibsâr ve ayn-ı ibretle mülâhaza ve i‘tibâr idüp bu dâr-ı bî-sebât ve bî-karâr ve serâçe-i müste‘âr-ı nâ-pâydârın ikbâl-i câh ve celâl ve teveccüh ve insiyâl-i mâl ü menâli lâbüd ve lâ-muhâl ma‘raz-ı zevâl ve saded-i terâcü‘ ve intikâlde ve zümre-i benî âdem peyder pey ve dembedem rûberâh-ı vâdî-i adem olup kâfile-i misâl-i bi’l-ğudivvi ve’l-âsâl nüzul ve irtihâlde “minhâ halaknâküm ve fîhâ nü‘îdüküm ve minhâ

nuhricüm târeten uhrâ" ve mâned-i şebnem-i cemî‘ eczâ-yı âlem ânen fe-ânen infisâl ve inhilâlde her tulû‘un ufûli ve her nümüvvün zebûni ve her tebâhetin humûli ve her vürudun kufûli muktezâ-yı hilkat ve lâzım-ı mâhiyyeti idüği ashâb-ı basiret ve basar ve erbâb-ı fikr ve nazar katında muhakkak ve mukarrer ve zevk ve neşât ve irtiyâh ve inbisatının encâm ve pâyânı vehâmet-i âkıbet ve nedâmet ve peşîmâni ve iltiyâm ve ictimâ‘ının hitâmı teferruka ve perîşânî olduğı erbâb-ı elbâbın bilâ irtiyâb ve meyyin-i nusb-i aynî ve zümre-i beşerden her şahsın mürtekıb ve muntazırı olup âsâyiş ve ârâm ve mahall-i istirâhat-ı tamâm ve makâm-ı ikâmet ber-devâm olmayup mâlı iktirâh bevâ‘is-i kelâl ve melâl ve ictirâh-ı seyyi‘ât-ı a‘mâl ve ef‘âl ve iktisâb-ı vebâl ve irtikâb-ı fenâ ve zevâl ve isticlâb-ı evzâr ve âsâm ve ihtikâb-ı esbâb-ı âzâr ve'l-âlâm ve mûcib-i tedaccur ve tahayyür ve mûris-i te'essüf ve tahassür iderkin tezekkür ve tefekkür ve tasavvur ve tedebbür idüp ihtiyâz ve ve iktinâz-ı sîm ü zer ve iftinâ'i dürr ü gevher ve istihlâ'i halî ve zîver câlib-i eşerr ü batar ve hatâ ve hatar ve îrâ'i şiriztâd-ı şûr u şer olup kâmrânî-i mevhûm ve zindegânî nâ-ma‘lûm içün iddihâr-ı mahtûr ve mezmûm suver-i mahtûm hengâm-ı nüzul ve hulûl ecel-i mahtûm ve hîn-i hayn-i ma‘lûmda sebeb-i renc ü ta‘ab ve mukzî-i vasb ü nasb ve mu‘akkıb-ı vizr ve lüzum-i tahammül-i a‘nâ-yı kâsımetü'z-zahr ve evkâr-ı âsır ve hevâ ve heves istimtâ‘ ve isticmâ‘-ı emvâl bâ‘is-i teferruk-i hâtır ve teşettüt-i bâl ve vusul ve husûlünün me'âli tereddi- mehâvî-i ehvâl ve tekahhum ve teverrut-i mehâvif ve evcâl ve ta‘arruz-ı makt u sahat-ı zil-celâl ve tasaddî-i ukûbet ve nekâl ve zevâli mevrûs hüzn ü melâl ve tahavvür ve tekeddür-i ahvâle mü'eddî olacağın teyakkun ve tebassur ve te'emmül ve tedebbür idüp dünyâ-yı bî-sebât ve bî-bekâ ve dehr-i bî-mehr ve bî-vefâ dâr-ı âfât ve mihan ve makarr-ı şahnâ ve âhan ve numune-i hadrâ-yı dümen sellâbe-i ni‘am ve ekâle-i ümem olup meşmûm ve met‘ûmı masâ'ât ve gumûma makrûn ve halâvât düsûmı sümûm-i hümûm ile muhammer ve ma‘cûn lezzâtı kalîle ve tebe‘âtı celîle ve avâkıbı vebîle ve haserâtı tavîle ve âcidi sekrân ve fâkıdı hayrân ve ribhi husrân helâli hisâb ve harâmı azâb ve hitâmı takarru‘ ve itâb ve ikâb surûri şurûra muktezî murâfakati müfârakati muktezî müncî mihan ve çeşni şecen ve ayn-ı gabn ve gabn-ı tîmârının ekserî mâr ve bâ‘is-i bevvâr ve dimâr dünyâ-yı denînin ağlebi nâr ve müstelzim ve bâl ve deyyâr-ı dirheminin âhiri hem ve ni‘aminin mu‘azzamı gam idrâk-i âmâli ekdâr ve âlâma munzam fenâsı muhill-i fenâ gınâsı ayn-ı ınâ ve ikbâlinin kalbi lâ-bekâ tıbkı hayâl gibi serî‘u'l-intikâl ve leme‘ân-ı âl misâli ve şebkü'l-izmihlâl sehâb-ı sayf u za‘îf râmle muzâhî ve mümâsil necm-i üfül zıll-ı zâyile müşâbih ve müşâkilüllâhı dürrü'l-kâ'il na‘îmün fi'd-dünyâ **[31]** gurûr ve hasretün ve îşün fi'd-dünyâ muhâl ve bâtıl illâ inneme'd-dünyâ ke-menzili râkibi inâhı aşiyyen ve hüve fi's-subhi râhilün ve li-hâzâ hâmilün a‘bâ'i nübüvvet ve meblağ-ı enbâ'i risâletün sallallâhü te‘âlâ aleyhi ve sellem hazretlerinin ihbâr ve âsâr-ı dürer-bâr-ı cevâhir nisârından şeref-vürûd ve ısdâr ile gûş-i cân her hûşyâra gûşvâr olan kelâm-ı dürri'n-nizâm bedî‘u'l-insicâm men emsâ fi'd-dünyâ fe-hüve sayfün ve mâfî yedehü âriyetün ve'z-zayfi mürtehilün ve'l-âriyetü merdûdetün saykıl-ı zeng-i zedâsıyla mubahcil-i âlem-nemâyı kalb-i âgâh-ı dâ'imü'l-intibâhlarından zengâr-ı efkâr-ı dilfikâr avâyık-ı kevniyye ve asdâ-i avâyık-ı mu‘akkıbü'l-bevâyik-i dîniyye-i dünyeviyyeyi zedûde kılup ve tezevvüd ve min yevmike li-gârin kable nukâdi'l-müddeti ve zevâli'l-kudreti ve zehâbü'l-iddeti intihâr-ı fırsat ve miknet ve kudreti ganimet bilüp aleyke bi-idrâki'l-emel kable vürûdü'l-ecel temette‘u min şiyemi arâr-ı bihârin fe-mâ ba‘de'l-aşiyyeti min arâr fehvasınca tehiyye ve a‘dâd-ı zâd-ı mi‘âda mübâderet ve tedârik-i atâd-ı yevmi't-tenâda ictihâd ve mübâşeret "ve sâbikû ilâ mağfiretin min rabbiküm ve cennetin arzuhessemâvâtü ve'l-ardü" hilyetü's-siyâkında fâ'izün sehm-i evfer ve kıst-ı ednâ ve câ'iz-i kısm-ı ekber ve kadeh-i mu‘allâ olanlar ile müsâbakaten mürâfakat ve

müşâreket ve müsâhemete sarf-ı himmet ve bezl-i miknet idüp tefekkehü'z-zâtı âcile-i zâ'ileyi teref füh-i mesûbât-ı ecille-i fâzılaya tebdîl ve zikr-i cemîl-i dünyeviyyeyi ecr-i cezîl-i uhrevî ile tezyîl ve muhkem tenzîl-icelîl nâtık olduğı "ve mâ tukaddimû li-enfüsiküm min hayrin tecidûhü indallâhi hüve hayren ve a'zame ecren" va'd-i bî-âdîline dil ü cân ile râgıbe ve tahsil-i rızâ-yı sa'âdet iktizâ-yı celîline sıdk-ı cinân ile talibe olmağın ber-vifâk-ı mısdak-ı âyet-i vâfî dirâyet-i i'câz-ı ittisâk "men kâne yürîdü harse'l-âhireti nezid lehu fî harsihî ve mâ indeküm yenfezü ve mâ indallâhi bâk" fî sebîlillâhi'l-meliki'l-hallâk şedde nitâk-ı bezl ve infâk idüp sıdk-ı kasdak-ı niyyet ve safâ-yı reviyyet ve hasüne akîdet ve hulûs-i taviyyet birle zimâm-ı ihtiyâr ve inân-ı azîmet ve veçhe-i meyl ve rağbetlerine savb-ı bâ-savâba ibtiğâ ve iktisâb-ı ahâyir-i zehâyir-i hayrât ve ictinâ ve iktinâ-yı semâr-ı bî-şumâr mesûbât ve kurabâta münsarif "ve meselüllezîne yünfikûne emvâlehüm fî sebîlillâhi ke-meseli cennetin enbetet seb'a senâbile fî külli sünbületin mi'etü habbetin vallâhü yazâ'afü men yeşâ'ü vallâhü vâsi'un alîm" va'd-i kerimi canibine mün'atıf kılup delâlet-i re'y-i rezîn ve hidâyet-i akl-i metîn ve dirâyet-i fikr-i dürbîn ve hads ve endişe-i savâb-ı güzînleri hasebiyle efdalü'l-a'mâl mâ-evcebe'ş-şükri ve enfa'a'l-emvâli mâ a'kabe'l-ecri mazmûnı meymûnunun suret-i dil-pezîri pertev-i endâz-ı kalb-i münîrleri olup inşâ ve ifşâ-yı cihât-ı müte'addide-i hayrît ve hasenât ve vücûh-i enbûha sadakât ve müberrât ve ibdâ ve ibdâ'-ı envâ'-ı mütekessire-i tâ'ât ki vesâ'il-i necât ve necâh ve zerâyi'-i fevz ü felâh ve irtifâ' ve i'tilâ-yı kusûr-i bî-kusûr mûrün maksûrâtün ve iftirâ' ve irtifâ-yı bukâ'-ı derecât-ı cennât-ı âliyâtdır ser-levha-i zamir-i felâh-ı semîr ve dîbâce-i hâtırı hatîr-i salâh-pezîr musîbü't-tedbîr ve kalem-i efrenîş ve îcâd ile rakam-zede-i levh-i cebîn-i isti'dâda mâderzâd-ı hudâdâdları olup muhtâr-ı cenâb-ı perverdikâr ve ber-güzîde-i girdikâr aleyhi salavâtullâhi'l-meliki'l-azîzi'l-gaffâr mâ te'âvrü'l-leyli ve'n-nehâr ve te'âkabü'l-ezlâm ve'l-envârın ihbâr-ı dürer-bâr ve âsâr-ı cemîlü'l-âsârlarından derece-i tevâtür ve rütbe-i iştihâda reşide ve meslek-i takrîr-i sikât ve semt-i tahrîr-i rüvât-ı isbâta keşide olan eser-i mu'teber leyse leke min mâlikin illâ mâ ekelte fe-efneytü ev lebiste fe-ebleytü ev tesaddakat fe-ebkaytü ve hayru celîlü'l-esei hayrun mâ-yuhlifü'-r-racülü ba'de mevtihî selâseteün veledün sâlihun yed'û lehu bi'l-hayri ve sadakatün câriyetün yebluğuhu ecrehâ ve ilmün yentefi'u bihî min-ba'dihî ecirnî hâ'izün ve mesûbât-ı cezîleye nâ'il ve fâ'îz olmak ricasıyla siyâdet-i dünyeviyyeyi sa'âdet-i uhreviyye ile meşfû' ve devlet-i dâreyn ve izzet-i neş'eteyni bir karnda makrûn ve mecmû' idüp **[32]** men binâ mesciden ve lev ke-mufahhasu katâtü benallâhi lehu beyten fi'l-cenneti ne'îmün amîmün mukim ile mücâzât ve azâbün elîmün vahim-i cehîmde mehâmât ve rûz-i tâkat-sûz "yevme yenzuru'l-mer'ü mâ kaddemet yedâhu ve yevme yefirru'l-mer'ü min ehîhi ve ümmihî ve ebîhi ve sâhibetuhu ve beynihi li-külli'mri'in minhüm yevme'izin şe'nün yuğnîhi yevme tecidü külli nefsin mâ-amilet min hayrin muhzaran ve mâ amilet min sû'in teveddü lev enne beynehâ ve beynehu emeden be'îden ve yevme tüble's-serâ'irü"de zünûb-i hatâyâdan temhîz ve cîd-i vücûdın ribka-i pâdâş-ı sagâyir ve kebâyirden tahlis ricasıyla "innemâ yu'ammiru mesâcidallâhi men âmene billâhi ve'l-yevmi'l-âhiri" imdâd-ı imdâd ve i'ânet-i yezdânî ve te'yîd ve inâyet-i rabbânî ve tevfîk ve hidâyet-i sübhânî karîn-i hâl ve rehîn-i husûl makâsıd-ı âmâl ve bâ'is-i izhâr ve ibrâz-ı muzmirât bâl-i Ferhunde-fâlleri olup hâlisan li-vechillâhi ve bitiğâ'en li-merzâtihî ve'z-zülfâ ledeyhi fî cennâtihi "li-yevmin teşhasu fîhi'l-ebsâr" aktâr-i bâhiretü'l-ebrâr-ı medâyin ve emsâr-ı feyz-i âsâr-ı Haremeyn-i muhteremeyn-i şerîfeyn ve mâkâmeyn-i mükerremeyn-i münîfeyn ile mâbeynini hâil ve hâciz bihâr-ı teyyârdan bir bahr-i zâhir-i fâsıl ve mâ'iz olmayup arâzî-i mukaddesenin etrâf ve havâlî-i semt-i şimâlîsine dâhil min gayri inkıtâ' ve infisâl kemâl-i ittisâl ile musâkıb ve muttasıl ve mu'âhid ve hayyün ve ilhâm ve müşâhid-i enbiyâ-yı ızâm ve merâkıd-

i evliyâ-yı kirâm ve mesvâ ve makâm-ı aktâb ve evtâd ve makarrı ve me'vâ-yı ubbâd ve zuhhâd ve mevâtin-i ashâb-ı nüsük ve reşâd ve mesâkin-i erbâb-ı istikâmet ve sedâd olan bikâ‘ ve ribâ‘-ı hayrâtın şeref-i kurb-i civârı ve dünüvvi mezârât-ı ebrâr ve ahrâr ve hâmilîn-i esrâr ile meziyyet-i i‘tibâr ve mezîd-i iştihâdı zebân-ı sıgâr ve kibarda dâ'ir ve cârî ve ıskâ‘-ı her dâr ve diyârda sît-i âsâr-ı mekârim ve me'ser ve menâkıb ve mefâhir-i bî-şumârları gibi kemâl-i intişârı şâyi‘ ve zâyi‘ ve sâ'ir ve sârî olup mu‘ber ve mücâz kussâd-ı bilâd-ı Irak ve Hicâz olan medîne-i nüzhet âsâr-ı celîletü'l-i‘tibâr mahmiyye-i Üsküdar Hatahallâhü an-avârızu'l-ekdâr ammerehâ bi-mücâviretü'l-ebrâr ve'l-ahyâr deh ki ekser diyâr ve ağleb aktâr-ı âlemden vürûd-i ısdâr iden süffâr ve tüccâr ve kussâd ve züvvârın râhgüzerinde ve bahr u ber ve hüşk ve terden gelen arap ve Acem ve Türk ve Deylem ve esnâf-ı ümem ve ma‘şer-i beşerin memerr ve ma‘berinde vâki‘ masarı câmi‘ olup bu makûle sevâd-ı a‘zam ve şehr-i mu‘azzamda ki mahallât ve derûbi durûb-i avâmm ve havâss ehl-i ihlâs ile memlû ve gâssdır ve derûn ve bîrûnı medd ü add ve hasr u şumârdan efzûn cemâ‘at-i müslimîn ve mü'minîn ve muvahhidin ümmet-i hâtemü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn ile meşhûndur bilâ mâni‘ ve dâfi‘ ta‘addedü mesâcid ve câmi‘ câ'iz ve mesâyiğ idüği müstefîz ve şâyi‘ olduğuna binâ'en ikâmet-i salât-ı hamse ve îydeyn ve câmâ‘at ve idâmet-i edâ ve kazâ-yı ferâyiz ve vâcibât ve rî‘âyet-i regâyib-i mesnûnât ve nevâfil-i müstehabbât içün ki eşref-i tâ‘ât ve a‘zam-ı ibâdât ve ber-muktezâ-yı fehvâ-yı hadîs-i meşhûr "lâ-yezâlü'l-abdi yetekarrabü ileyye bi'n-nevâfili" bâ'isü tahsîl-i celâyil-i fezâ'il-i kurebâtdır fünûn-i te'ennükât-ı acibeyi câmi‘ ve kâfil ve sunûf-i bedâyi‘-i sanâyi‘-i garibeyi muhit ve şâmil ve esrâr-ı füyûzât-ı behiyye ve envârı fütûhât-ı seniyyeyi hâvî ve hâfil-i tâk u duvâk-ı gerdûn nitâkından âfitâb-ı münevverü'l-âfâk bâhirü'l-işrâk tâli‘ ve sâti‘ ve dürr ü divvâr-ı behcet-âsârından envârı "le-mescidün üssise ale't-takvâ" dırahşân ve lâmi‘-i muhadd bî-murassas-ı muka‘‘arı müşeyyid ve mücesses-i nitâk-ı cevzâya hember ve akd-i süreyyâya beraber serv-i hoş-endâm kenâr güzâra benzer iki minâr mevzûn-i hemvârı müştemil bir câmi‘-i refî‘u'l-binâyı vesî‘u'l-fenâyı râsihu'l-erkân şâmihu'l-bünyân binâ ve harîm-i câmi‘in ebvâb-ı rahmet-ibtisâbından bâb-ı şimâlîsi üzerinde sıbyân-ı mü'minîn ve etfâl-i **[33]** müslimînin tesennüm-i şevâhik-i kalâl ve tahsîl-i i‘lâm-i hâl ve tekmîl-i merâtib-i fazl u kemâl ve isti‘dâd-ı bülûğ-i derecât-ı ricâl ve te‘allüm-i tilâvet ve tertîl ve kırâ'et-i tenzîlün hakîmün hamîd ve tecvîd-i Kur'ân-ı kerîm ve furkân-ı mecîd ve kesb-i dâniş ve edeb ve ulûm ve ma‘ârif-i mevhûb ve müteseb ve tathîr-i a‘râk ve tehzîb-i ahlâk itmeleri içün bir mekteb-i mu‘âllâ-yı dilküşâ ve debistân-ı gülistân-âsâ-yı feyz-bahşâ inşâ ve men et‘ame müslimen câyi‘an et‘amehullâhu min simâdi'l-cenneti envâ‘-ı füyûzât ve elvân-ı müberrât ve hayrât ile gâmire bir imâret-i âmire îcâd ve te'sîs ve bünyâd ve ma‘hûd ve mu‘tâd olan evânî ve edevât ve mesâlih ve me'ûnât ve sâ'ir mukteziyyât ve levâzım ve mühimmâtın vech-i etemm ve ekmel ve nesak-ı ehemm ve ecmel ve tertîb-i eşmel ve efdal üzre ta‘yîn ve a‘dâd buyurup her bâb ü şâm ve sabâh ve ahşâm alâ merru'ş-şuhûd ve'l-a‘vâm ve kerrü'l-leyâlî ve'l-eyyâm kıvâm-ı kuvâyı ve ecsâm-ı zu‘afâyyı enâm ve fukarâyı erâmil ve eytâm ve hatîb ve imâm ve mü'ezzinîn ve kavvâm ve sâ'ir mürtezika ve huddâm-ı me‘âlim-i hayrât-ı merkuma infâk ve it‘âm içün nân-ı nazîf simid ve şorba-yı latîf-i lezîz ve ale't-tevâlî leyâlî-i cemâ‘at ve şuhûr-i ramazânât-ı fâ'izetü'l-berekâtda futûr ve sahur-i mürtezika-i vakf-ı mezkûr içün pirinç-i sefîd-i münakkâ ve rugan-ı sâde-i hâlis-i musaffâ ve asel-i mü'ezzî râyık ile perverde pilav ve zerde tabh olunup zîrde tafsîl ve tebyîn ve tahsis ve ta‘yîn olunan vech-i ma‘rûf ve tarz ve âyîn ve nemet-i ma‘hûd ve me'lûf ile min gayri isrâf ve tebzîr ve ahcâf ve taktîr ale'n-nehci'l-kavîm ve'r-resmi'l-kadîm tevzî‘ ve taksîm olunup bu hayrât-ı dârre-i azîme ve müberrât-ı kârre-i cesîmeyi a‘dâd ve mübârr-ı mütezâ‘ife ve eyâdî ve ni‘am-i müterâdife bünyâd

ve bu vücûhü'l-berk tertîb ve icadına bâ'is ve bâdî ve sebeb-i âdî sâhibetü'l-hayrît ve'l-eyâdî mesbûkun bi'l-beyân sultân-ı âlî-şân hazretlerini du'â-i hayr ile yâd ve rûh-i pür-fütûhunı ihdâ-yı sevâb-ı fâtiha-i fâyiha ile hurrem ve şâd ideler ve dahi bânî-i mebânî-i hayrât-ı mezkûre ve vâkıf-ı avârıf ve müberrât-ı meşkûre ve nâşir-i eyâdî ve hasenât-ı mevfûre-i gayri mahsûre ve sadakât-ı câriye-i menşûre-yi mastûre ve nâsir-i cevâyiz ve salât-ı gayri memnû'a ve garâyib-i regâyib-i mütesallât-ı gayri maktû'a vekâ allâhu mehcetühâ ve ebkâ alâ mededü'l-eyyâm bahâ'ihâ ve behcetühâ ve ahrezehâ fî harzi meyâti'l-bâkiyeti'l-ebediyye ve tarraz-ı hil'atü tal'atihâ'l-behiyyeti bi-tarrâzi's-sa'âdeti'd-dâ'imeti's-sermediyye ber-muktezâ-yı fehvâ-yı "küllü men aleyhâ fânin" münzeviyân-ı savâmi'-i ceberût ve mu'tekifân-ı cevâmi'-i mülk ü melekût ve sükkân-ı âfâk ve atbâk-ı zemîn ve âsumân olan envâ'-ı ins ü cân ve esnâf-ı nebât ve hayvâna sârî ve târî ve ecnâs-ı mevâlîd ve erkân ve umûmen hîta-i vücûd ve dâ'ire-i imkânda münteşir ve mütevâtiri olun durûb-i mükevvenât ve sunûf-i mahlûkât üzerine cârî olduğı âdet-i aliyye-i behiyye ve sünnet-i seniyye-i ilâhiyye ve meşiyyet ve takdir-i mümteni'u't-tağyîr cenâb-ı semî'un basîr ve hayyün kadîrun muktezasınca ba'de emedin medîd ve ahdün ba'îd ve ömrün tavîl ve îşün ra'nîdin dünyanın metâ'-ı kalîl ve temettu'-i vebîlinden kat'-ı rişte-i ta'alluk ve te'mîl idüp zîver-i avârî-i zindegânî ve zîb-i pür-firîb-i şâdumânîden âtıl ve ârî ve bu kâşâne-i nâ-pâydâr-ı fâniden i'râz ve bu gamhâne-i teng ü târ-ı bî-sebât bî-karâr-ı cismânîden isti'âz ve mihnetgede ekdâr-ı heyûlânı ve vahşetgâh-ı cângâh-ı zulmânîden dü gerdân olup şedd-i hayâzîm-i râhile-i iz'ân ve azm-i hayâbân-ı serâ bostân-ı cinân ve âheng-i vürûd-ı hayyâz ve tenezzüh-i rıyâz-ı rıdvân idüp makâm-ı asâyiş ve ârâm-ı rûmânı ve cây-ı tetcic ve sürûr-i şâdumânî ve mahall-i behcet ber-devâm ve zindegânî-i câvidânî ve fezâ-yı dilküşâ ve hevâ-yı râhat-i fezâ-yı âlem-i nûrânî cînibine hırâm ve bu menzil-i müstevbil-i pür-vehl âb-u gülden mürtehil ve bu merhale-i dehşet-hîz ve haşet-engîz tâkât-ı kesel cân u dilden müntakıl ve ber-vefk-ı "küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt" ke'sin dihâk **[34]** şerbet-i merren li-mezâk ecel-i müsemmâyı nûş kısas-ı gusas-ı pîş ü kem mihnet ve elem kerbet ü gam-ı dehr-i pür cevr ü sitemi ferâmûş ve nidâ-yı hoş-edâyı "yâ-eyyetühe'n-nefsü'l-mutme'inneti irci'î liâ rabbiki râzıyeten marzıyye"yi sem'-i kabûl ile gûş ve da'vet-i hakkı lebbeyk icabetiyle telakki ve bu vehde-i süflâ ve kerîve-i lâvâ ve varta-i mihen ve belvâdan tecennüb ve tevakki ve me'âric ve mesâ'id-i mele-i a'lâ ve medâric ve merâkî-i âlem-i bâlâya terâkkî ve tâ'ir-i revân sedde mekân-ı kuds-i îşiyânları müşerrefât-ı garef-i huld-i berîn ve zirve-i a'lâ-yı illiyyînde mahâfil-i "alâ sürürin mevzûneti mütteki'îne aleyhâ mütekâbilîn" kıbeline pâl-küşâ-yı tayarân olup basit-i hâkden muhit-i eflâka urûc ve mu'nîk-i eşbâhdan merâh-ı ervâha vulûc ve kâdimetü'l-cenâh-ı fevz-i felâh ile civâr-ı rahmet ve âmirziş ve mağfiret-i rahmân-ı zi't-tavli ve'l-ihsâna pervâz ve rûh u reyhân ile sadr-ı nişînân-ı âlî-makâmât "alâ refrefin hudrin ve abkariyyin hisân"a hemdem ve hemrâz ve bahyûha-i Firdevs-i a'lâ ve hilâl-i zulâl-i ağsân-ı südreyi ve tûbâ lehu makarrun ve me'vâ kıldıklarında gencine-i akâ'il-i şemâ'il-i nezâhet ve ismet ve hazîne-i nefâyis-i şefkat ve merhamet ve derç-i cevâhir-i menâkıb ve mefâhir ve burc-i devvârı sevâkıb-ı zevâhir ve sadef-i lâ'lî-i mekârim ve me'ser olan sanduku's-sekîne sîne-i bî-kîne ya'ni ta'ş-ı iffet-mekînelerine me'men ve mesken ve makâmı mesvâ olmak ricasıyla numune-i ravzatün min riyâzi'l-cenneti dürr-i dîvârı envâr-ı rahmet ve ezhâr-ı mağfiret-i bârî ile tâbnâk ve münever ve hâk-i pâk-i ıtarnâki reşk-âver abîr ü anber ve ıtr u gülâb ve müşk-i nâb ile muhammer ve mu'attar mezca'-i münîf ve mehca'-i latîf ve darîh u haşt-i merîh ve âsâyişgâh-ı fesîh-i merîh bir türbe-i şerîfe esbağallâhü aleyhâ zılâl-i rahmetehü'l-verîfe te'sîs ve bünyâd ve temhîd ve a'dâd buyurup cenâb-ı kâbilü't-tevbi ve gâfirü'z-zenbi merkad-i şerîflerin vüfûr-i fevd-i âmirziş ve gufrân ile şen ve

nûr-i uçur-i behcet ve hubûr ve râhat ve huzûr ile rûşen ve reşehât-ı sehâb-ı midzâr-ı rahmet-i rabbi gafur ile ilâ yevmi'l-ba'si ve'n-nuşûr memtûr ve mağmûr ve kelâl ü melâl-i ehvâl ve evcâl-i cevâb ve su'âl ve hayret ve zacret ve dehşet ve vahşet tengnây-ı kubûrdan dûr ve fazl u ihsân ve kerem-i bî-kerân ve bî-pâyânile ma'füv ve mağfûr ve mesâb ve me'cûr ve mahbûr ve mesrûr eyleye âmîn bi-hurmeti rasûlihi'l-emîn el-meb'ûsü rahmeten li'l-âlemîn ve dahi âyât-ı mekârim-i sâmiye ve âsâr-ı merâhim-i nâmiyeleri her nutk u zebân ve her ta'bîr ü beyân ile metlüvve ve mezkûrure ve ihbâr-i celâ'il-i fevâzıl-ı meşhûde-i gayri ma'dûde ve âsâr-ı fezâ'il-i hassâl mahmude-i gayri mahdûde her asr ve evân ve her zamân ve mekânda me'sûre ve meşkûre olup ism-i sâmîleri sâlifen telmîh ve telvîh ve nâm-ı nâmîleri ânifen tavzîh ve tasrîh ve na't-ı şerîfleri evvelâ tahrîr ve tastîr ve vasf-ı münîfleri sâbıkan takrîr ve tenvir olunan müşârun-ileyhâ bi-benâni'l-beyân hazret-i sultân celîletü'ş-şân-ı devlet-yâr veffekahallâhu li-me'âli'l-âsâr ve belleğahâ nihâtü'l-i'mâr ve gâyetü'l-me'ârib ve'l-evtâr sakyullâhi ahdihâ ve efâza ale'l-âlemîn envâ'e berrehâ ve envâr-i rakıdihâ cenâb-ı habîb-i ekrem ve nebiyy-i mükerrem ve muhterem sallallâhü te'âlâ aleyhi ve sellem hazretlerinin menba'-i mâ'i'l-hayât-ı ma'ârif ve ulûm ve mecma'u'l-bahreyni mantûk ve mefhum olan mîzâbü'r-rahmeti zebân-ı mu'ciz-beyânlarından taraşşuh ve cereyân ve revzâtü'l-cinân cinân-ı âlemyânı şâdâb ve reyyân ve gonca-i kulûb-i zümre-i ehl-i îmânı şükûfte ve handân iden masmûn-i haber-i sa'îdü'l-eseri beşâret-mefhûm men sekâ mü'minen alâ zamâ'i sekâhullâhi mine'r-rahîkı'l-mahtûm şifâ-yı alil ve itfâ-yı galîl-i ebnâ-i sebîl ve ervâ-yı hâzır ve bâdî ve eskâ-yı hiyâm-ı râyih ve gâdî ve teskin-i evâm-ı hevâm ve sivâm ve tebrîd-i ikbâ-yı mezâ-yı savâdî **[35]** içün bihâr-ı zehhâr-ı berr ü nevâl ve dâmâ-yı ni'amâ-yı fazl u efzâllarından havâlî ve eknâf ve havâşî ve etrâf ve enhâ ve aktâr ve encâd ve ağvâr deşt ü kemsâr-ı zavâhî ve nevâhî-i arâzî-i Üsküdar'dan râyid-i imdâd ve i'ânet ve kâyid-i tevfîk ve hidâyet ve destyârî te'yîd ve inâyet-i cenâb-ı bârî birle bezl-i fevâyid-i vâfiye-i vâfire ve neşr-i avâyid-i mütevâtire-i mütekâsire ve sehâb-i kef-i dürer-bârlarından ifâze ve nisâr ve derâhim ve dînâr-ı pîşumâr idüp a'mâl-i mu'âdil-i fevâzıl ve sarf-ı emvâl-i bî-mu'âdil ile kat' ve kal'-ı mencûr ve cenâdil ve bi-inâyeti'l-meliki'l-mu'în ihtifâr-ı âyâr ile ka'r-ı zemînden infitâr ve inficâr iden mâ'-i mu'în ve selsâl-i zülâl-i azeb-i furâtı kanavât ve mesennât ile icrâ buyurup bir hissesi câmi'-i şerifin sahnında vaz' olunan şadırvana revân ve bir hissesi dahi harîm-i câmi'inde tahrîm-i bend-i namâz ve münâcât-ı dânâ-yı râz-ı arz-ı niyâz hâlinde dest ve dehânların şest ü şû ve tecdîd-i vuzû murâd idenler içün ebvâb-ı câmi' hâricinde vâki' musluklara ve bir hissesi dahi imâret ve sebîl ve aynen yeşrabü bihâ ibâdullâh içün tesbîl ve mâ'adâ fazlası âbhânelere cârî ve revâne olmak üzre ta'yîn ve hısas ve akşamları birbirinden temyiz ve mecrâları tefrîk ve tebyîn olunup civârında mutavattın ve etrâfında mütemekkin mukim ve misâfir ve bâdî ve hâzır ve bi'l-cümle misâfirân ve merâhil ve mücâvirân-ı menâzile âmm ve şâmil olmak içün ale'd-devâm menhel-i hâs ve âmm ve alâ mürûri'l-eyyâm mevrid-i kâffe-i enâm olup sâdır ve vârid ol azb-i bâridden mertevî oldukça cenâb-ı hak ve feyyâz-ı mutlak bu vücûh-i birre muvaffak olan zât-ı hatîreyi riyâz-ı nazîre-i cennât-ı na'îmde şâd u handân ve hıyâz-ı azîze-i ayn-ı kevser ve tesnîmden seyrâb ve reyyân ve ke's-i dihâk şarâb-ı tahûrdan şîrîn mezzâk eyleye sakâhâ ilâhi'l-arşi min savbi rahmeti bi-münsekibi vebeli ve müs'ancirin katri ve dahi sultân-ı zîşân sâhibetü'l-berri ve'l-cûd ve'l-ihsân el-mahfûfeti bi-sunûfi avâtıf-ı meliki'l-mennân mesbûkün bi'l-beyân olan münşe'ât-ı âliye ve müberrât-ı azîmelerinin mesâlih ve masârıfı ve mevâcib-i vezâyifi içün câmi'-i şerîf-i adîmü'l-misâl ve imâret-i münîf-i kesîrü'n-nevâl civârında vâki' kaviyyü'l-bünyâd râsihu'l-evtâd dokuz bâb kârgîr dükkânları ve arsasının senede Haremeyn vakfına yüz seksen akçe mukâta'ası olup medîne-i mezbûrede Gülfem ve

Gerede Mahallesi'nde vâki' iki tarafdan el-Hâc Ahmed nâm kimesne menzili ve iki tarafı tarîk-i 'âmm ile mahdûd be-hesâb-ı şatrancî dört yüz on iki buçuk zirâ' arsa üzre mebnî dâhiliyyesinde tabaka-i ulyâda iki bâb oda ve vustâda bir matbah ve bir kilâr ve suffe ve bir kenîf ve bir su kuyusı ve havlı ve hâriciyesinde fevkânî iki bâb oda ve bir suffe ve kenîfi müştemil menzilin mülk ebniyye-i memlûkelerini ve hazret-i hüdâvendigâr-ı kîtî-medâr lâ-zâle'l-feleki'd-devvâr dâ'iren alâ vefk-i murâdihî fî cemî'i'l-edvâr kıbelinden sâhibetü'l-hayr celîletü'l-kadr hazretlerine temlîk-i sahîh ile temlîk buyurulmağla mülk-i sarîhleri olup her birinin meki'inde hudûdı ma'lûm ve hukuûkunun imtiyâzı meczûm vilâyet-i Rumili'nde nehr-i Tuna sâhilinde vâki' nefs-i kasaba-i Ziştovi ve kasaba-i mezbûre muzâfâtından karye-i Pelene Pavlikan ve karye-i Urşâh Pavlikah ve karye-i el-Hâc Musa ve karye-i Eslove-i Kebir ve karye-i Çaruklayıcı nâm-ı diğer Tekfur ve karye-i Sarıyar ve karye-i Pavli ma'a mezra'a-i Kovanlıkpınarı ve karye-i Karaman ve karye-i Lezani Pavlikan nâm-ı diğer Ilıcan ve karye-i Varadin Pavlikan ve karye-i Tiristink ve karye-i Karbun Pınarı nâm-ı diğer Dıragovi ve Kurdalanı ve Kalayiçe ve Niğbolı kazâsına tâbi' mezra'a-i karye-i İslatna ve nefs-i kasaba-i Lofça ve kasaba-i **[36]** mezbûra tâbi' karye-i Novasin ve mezra'a-i Mendaova ve mezra'a-i karye-i Asmalık ve mezra'a-i karye-i Meskohibe ve karye-i mezra'a-i Cüzova ve karye-i Lejan nâm-ı diğer Altuntaş ve karye-i Lofça ve nefs-i medîne-i Tırnovi ve medîne-i mezbûre muzâfâtından karye-i Kabenova ve karye-i Devridevil ve karye-i Balvan ma'a mahalle-i Değirmen ve karye-i Mekeşova nâm-ı diğer Berenli ve karye-i Ejaltar ma'a mahalle-i Tantur ve mahalle-i Dedebali ve karye-i Elene ve karye-i Aylakova ma'a karye-i Aludemuggali ve karye-i Lepnica ve karye-i Habilpınarı nâm-ı diğer Hebellü ve karye-i Ömerci ma'a mahallât-ı nâm-ı kasabât ve kurâ bi-cemî'-i mâlihâ mine'l-hudûd ve 'l-hukûk sevâ'i ta'alluk-bihâ bi'l-asâleti ve bi'l-luhûki min ruyû'ihâ ve harâcihâ ve sâ'ir mâ-ye'zinü'ş-şer'i bi-ahzihâ ve ihrâcihâ ve cemî'i't-terâyıkı ve'l-levâhıkı mine't-telâl ve'l-ağvâr ve'l-uyûn ve'-enhâr ve's-suhûl ve'l-cibâl ve sâ'ir kâbilâtü'n-nakli ve'l-intikâl tehyi'e ve a'dâd u zâd-ı yevmi me'âd olmak içün li-vechillâhi'l-celîli'l-cemîli'l-kerîm ve takarruben ilellâh'l-azîzi'r-rahîm yevme lâ-yenfe'u mâlün ve lâ-benûn illâ men etallâhe bi-kelbin selîm beyyineti hâlisatin mûcibetün li-ecrin azîm ve taviyyetin sâdıkatin mûsiletü ilâ dâri'n-na'îm vakf ve tesbîl ve habs ve tekmîl buyurup şerâyiti vücûha masârıf ve zavâbıtı sunûf-i vezâyif ma'razında te'sîs-i mebânî-i vakf ve teşyîd-i du'âyim-i harc u sarf ve sâ'ir ahkâm ve tesbîl ve irâde-i rucû' ve tescîl ve mâ-lâbüd olan husûsun cümlesine taraf-ı bâhirü'l-izzeti'ş-şereflerinden tevkil ile ikrâm ve tebcil buyurup vekâleti bimâ hüve nehcü'ş-şer'î ve bi-tarîkı'l-vücûhi'l-mer'î sâbit olan bi'l-fi'l umdetü erbâbü'l-mecdi'r-râsih ve kıdvetü ashâbü'ş-şerefi'ş-şâmih sâhibü'l-izzi ve'l-ihtişâm sâhibü ezyâli'l-mecdi ve'l-ihtirâm mukarrabü'l-hazreti'l-aliyyeti'l-hakâniyye emînü'd-devleti's-seniyyeti's-sultâniyye el-muhtass bi-mezîdi avâtıfi'l-meliki'l-mu'în Süleyman Ağa ibni Abdülmuin hazretleri saray-ı cedîd-i ârâm-nazîr-i sultânî ve makarr-ı sa'âdet-saray-ı hâkânî lâ-zâle ma'mûren bi'l-avni'r-rabbânî ve's-savni's-samedânîde vâki' misâfir odasında ma'kûd meclis-i şer'-i şerîf-i ale'ş-şân ve mahfil-i dîn-i münîf-i râsihu'l-erkânda itmâm-ı emr-i tescîl ve tehâmim içün mütevellî nasb buyurulan hâ'izü'l-mekâdiri's-seniyyeti vâkî medâricü'r-rutebi'l-aliyyeti umdetü'ş-şerefi'ş-şâmih kıdvetü erbâbü'l-müciddü'l-bâzih sultân-ı âlî-şân vâkı'atü'l-birri ve'l-ihsân hazretlerinin bi'l-fi'l kethüdâlıklarıyla şeref-yâb ve kâm-yâb el-Hâc Mehmed Efendi ibni Veliyyüddin Cünânî mahzarında takrîr-i kelâma mübâşeret ve tahrîr-i merâma mübâderet buyurdılar ki hazret-i müvekkile-i müsbileti'l-hayrât hafezahallâhü an-tatarrukı'l-âfât câmi'-i şerîf ve mu'îd-i münîf ve imâret-i âmire ve sâ'ir evkâf-ı şerîfe ve müsebbelât-ı refî'a ve edevât-ı sâlifetü'l-beyânı bi'l-cümle vakf ve tesbîl

buyurdukları bi'l-fi'l takrîr-i sâbık ve tahrîr-i âhık üzre müsbet ve mütehakkık oldukdan sonra evvelâ ikâmet-i kâffe-i mühimmât-ı evkâf içün istikâmet ve diyânet ile ma'rûf ve emânet ve sıyânet ile mevsûf bir kimesne mütevellî olup ol dahi zikr olunan emlâk-ı mevkûfe ve mevkûfât-ı mevsûfenin gallâtı ve öşr ve harâcı ve sâ'ir mahsûlâtı kâ'ide-i şer'-i şerîf-i münevver ve müstagallâtı kânun-i dîn-i münîf-i mukarrer üzre cem' ve tahsîl idüp câmi'-i şerîf-i pür-nûrları ve sâ'ir tetimmât-ı mâ-zikrinin ekseri mukâta'alı evkâf-ı müteferrika-i âtiyetü'l-beyâr arsaları üzerine izn-i mütevellî ile binâ olunmağla mukâta'a-i mezbûreden merhume Safiyye Sultân vakfına senede beş bin beş yüz yetmiş akçe ve vezîr-i sâbık merhûm Süleyman Paşa vakfına senede üç bin yüz seksen akçe ve İsfendiyar vakfına senede sekiz yüz kırk akçe ve Cebeci Mustafa Ağa vakfına senede beş bin yedi yüz altmış akçe **[37]** ve el-Hâc Mustafa vakfına senede dört yüz seksen akçe ve merhûm Gazanfer Ağa vakfına senede üç bin altı yüz akçe ve Tavâşî Hasan Ağa vakfına senede yedi yüz yigirmi akçe ve Şeyhülislâm merhûm Hamid Efendi vakfına senede üç bin altı yüz akçe ve yine merhûm Gâzî Sinan Paşa vakfına senede üç bin üç yüz akçe ve Şakire Hâtûn vakfına senede üç yüz altmış akçe ve Mümine Hâtûn oğlı Mehmed Ağa vakfına senede beş yüz kırk akçe ve Nuh Balioğlı Mehmed Çelebi vakfına senede üç yüz altmış akçe ve Rum Mehmed Paşa vakfına senede bin altı yüz yigirmi akçe min-haysü'l-mecmû' ( ) akçe mukâta'a evkâf-ı mezkûr mütevellilerine edâ ve teslimde kemâl-i ihtimâm ve sâ'ir merâsim-i tevliyeti ri'âyetde ve vezâyif-i mürtezikayı i'tâda ihtimâmı iltizâm ve lede'l-iktizâ emr-i ta'mîr ve termîmi sâ'ir masârıfa îsâr ve takdîm ve evkâf-ı mezkûreye zarar ve halel terettübünden fevka'l-gâye ictinâb ve rib'-i vâridâtı hıfz ve sıyânet ile iktisâb-ı sevâb-ı bî-hisâb idüp vazîfe-i tevliyet yalnız seksen akçe verile ve dahi fen ve tefsîr ve hadîsde sâhib-i hazz-ı vâfir ve vech-i lâyık üzre va'za kâdir bir âlim-i münakkın-i bâhir ve vâ'iz-i mütefennin-i mâhir kimesne cum'a güni câmi'-i feyz-meşhûnda va'âz içün masnû' ve müzekkirîn içün mevzû' olan kürsiyy-i ma'hûda su'ûd ve hamd-i senâ-yı ra'ûf-i vedûd ve tahiyyeti- dürûd-i sâhib-i makâm-ı mahmûd ve havz-ı mevrûdı kemâl-i iclâl ve ta'zîm ile takdim ve dekâyik ve hakâyik-i hadîs ve tefsîr ve letâyif ve revâyık-i va'z ve tezekküri ifhâm-ı hâs ve âmm-ı enâm ve ezhân-ı pîr ü cüvân-i ehl-i islâma te'sîr ve safâyih-i sahâyif-zamîrlerinde müntabi' ve câygîr olacak tarz-ı hûb ve üslûb-i matlûb üzre üd'u ilâ sebili rabbike bi'l-hikmeti ve'l-mev'ızati'l-haseneti muktezasınca ekâvîl-i sahîha ve delâ'il-i râciha ve ibârât-ı nâsıha ve işârât-ı nâciha ve kelimât-ı fasîha ile hayrü'l-kelâm mâ-kalle ve delle beyne'l-îcâz ve'l-etbâb ve'l-ahsâr ve'l-eshâb huzzâr-ı mü'minîne ve cemâ'at-i muvahhidine va'z idüp cihet yevmiyyesi otuz akçe ola ve yine evsâf-ı mezkûre ile mevsûf bir âlim ve müttekî kimesne dahi câmi'-i lâmi'u'l-enverde isneyn güni sîret-i selef-i sâlihîn ve e'imme-i müçtehidin ve sâlikân-ı râh-ı müttekînden me'sûre olup vâkı'a mutâbık ve makâma muvâfık ve münâsib olan menâkib ve âsâr ve ihbâr-ı ihbâr-ı ahyârı nakl ve hikâyet ve sâmi'-i huzzâr-ı câmi'i min gayri tefrit ve ta'nîf beyne'l-havfi ve'r-ricâ te'mîn ve tahvîf ile îkâz ve va'z ve nasîhat idüp yevmî otuz akçe virile ve yine tefâsîr-i şerîfe ve ehâdîs-i nebeviyye ve sâ'ir ulûm-i nâfi'anın vücûh-i muhadderât mecâz ve isti'ârâtından kanâ'-ı iştibâh-ı ibhâm ve nikâb-ı şükûk-i irtiyâbı refʿ ile tedrîse kâdir ve a'lâm-ı ulemâ-yı isbâtdan îrâd itdiği ulûmun garâyib-i lügât ve müşkilât-ı mesâ'il ve mu'addalât-ı terâkîb-i ibâretyn hal ve defʿ ile ta'lîm ve tefhimde kudreti bâhir kimesne câmi'-i pür-enverde talebeye eyyâm-ı mu'tâdede tedrîs idüp yevmî otuz akçe virile ve yine câmi'-i şerîf-i lâmi'u'l-ezhârda mücevvid ve hoş nefes bir zâhid-i tekâ ve nazîf-i nekâ kimesne hatîb olup cemâ'at ve a'yâdda cemâ'at-i müslimîne ve ısâbe-i mü'minîne hitâbet ve imâmet eyleyüp yevmî otuz akçe virile ve dahi mücevvid ve mürettil ve sâlih mübettil ve salâtın sünen ve vâcibâtını ve âdâb ve müstehabbâtını ve mekrûhât ve

müfsidâtını âlim iki nefer hâfız-ı Kur'ân-ı azîm ve hamele-i Kur'ân-ı kerîm kimesneler biri imâm-ı evvel ve biri imâm-ı sânî olup münâvebe ile câmi'-i şerîf-i sâlifü'l-beyân ve mu'îd-i latîf-i râsihu'l-erkânda huzzâr-ı müslimîne evkât-ı hamsede imâmet eyleyüp her birine yevmî yigirmi beşer akçe vazîfe virile ve her biri ba'de salâti'l-fecr sûre-i Yâsîn-i şerîfe ve ba'de salâti'z-zuhr âmene'r-rasûli aşr-ı şerîfini ve ba'de salâti'l-asr sûre-i Nebe-i şerîfe ve ba'de salâti'l-işâ' sûre-i Mülk-i şerîfe tilâvet idüp **[38]** yevmî beşer akçeye mutasarrıf olalar ve yine fenn-i tecvîdde mâhir ve i'lâm-i vücûhâtda mehâreti zâhir kimesne şeyhü'l-kurrâ olup talebeye ta'lîm-i ilm-i tecvîd ve tefhim-i kur'ân-ı mecîd idüp yevmî yigirmi beş akçe virile ve yine hıfz-ı Kur'ân-ı azîmü'ş-şân ve hamele-i furkân-ı bâhirü'l-bürhândan bir kimesne mülâzım-ı şeyhü'l-kurrâ olup yevmî beş akçe virile ve yine evkât-ı salavâtı ârif ve şerâyit-i ezân ve ikâmete vâkıf hoş elhân ve hûb âvâz ve nagamât mahfil-i bîrâ-yı te'zîne vukûfla mümtâz altı nefer kimesne mü'ezzin olup evkât-ı hamsede ezâna ikdâm ve cum'a günlerinde müctemi'an salâya ihtimâm idüp ser mü'ezzin olan yevmî on akçe bâkîsi sekizer akçeye mutasarrıf olalar ve yine bir kimesne dahi ancak salât-ı mağrib ezanına mahsûs ve müte'ayyen olup yevmî altı akçe virile ve bir kimesne dahi kesret-i cemâ'at sebebiyle mükebbir-i harem-i muhterem olup yevmî altı akçe virile ve dahi ilm-i mîkâta vâkıf ve derecât ve dekâyik-i evkâta ârif ve hizmet-i lâzımesine muvâzıb ve mülâzım ve evkât-ı salâtda huzûr-i câmi' ve cemâ'ata müdâvîm bir kimesne muvakkit olup kemâ yenbagî vakti ta'yîn ve mü'ezzinlere i'lâm ve tebyîn idüp takdim ve te'hîr ve tehâvün ve tasîr itmeden ictinâb ve hazer üzre olup cihet yevmiyyesi beş akçe ola ve dahi hafaza-i kelâm-ı kadîm-i rabbânî ve hamele-i Kur'ân-ı azîm-i sübhânîden beş nefer kimesne cum'a günlerinde devrhân olup ser-mahfil olan yevmî on akçe bâkîsine sekizer akçe virile ve yine bir râst lehçe hoş âvâz ve râşen edâ-yı zemzeme pervâz ilm-i mûsîkıden habîr ve makâmât ve şi'îre siyeri dilpezîr medhân olup her cum'a gününde câmi'-i şerifin mahfilinde hâfızlar itmâm-ı tilâvet ve ihtitâm-ı kırâ'atdan sonra tarîk-i mu'tâd ve sebîl-i cemîlü'l-i'tiyâd üzre hazret-i risâlet-penâh ve cenâb-ı şefâ'at-destgâh aleyhi ve alâ âlihî ve sahbihî min efdalü's-salavât-ı evfâh ve min ekmelü't-tahiyyât-ı innemâh cenabının nu'ût-i dürer-nigâr ve medâyih-i güher-nisârından savt-ı a'lâ ve sadâ-yı ahlâ ile bir na't-ı zînîde ve medh-i hoş âyinde okuyup cihet yevmiyyesi sekiz akçe ola ve yine bir fasîhu'l-lisân ve belîğu'l-beyân inşâ-i fusûl-i te'ârîfe kâdir ve inşâ-i sunûf-i müneşe'âta muktedir kimesne mu'arrif olup medh-i nebî âhir oldukdan sonra âdet-i kadîme-i ma'rûfe ve kâ'ide-i kavîme-i ma'hûde üzre pâdişâhı âlî kadr vâlâ himem ve vâlideleri hazret-i vâkıfe-i sâhib-i kerem cenâblarının ubûd-i ömr ü devlet ve hulûd-i izz ü sa'âdetleri du'âsını hâvî bir fasl-ı şerîf-i latîf elf hâvî okuyup ba'dehu ervâh-ı eslâf-ı ızâm ve bekâ-yı ahlâf-ı kirâmları ve sâ'ir hâzırûn olan ehl-i islâm ve cemâ'at-i enâmın kabûl-i tâ'ât ve icâbet-i da'avâtları içün du'â eyleyüp sûre-i Fâtiha-i şerîfe [ile] hâtime-i du'â eyleye ve cihet yevmiyyesi sekiz akçe ola ve yine vâkıfe-i müşârun-ileyhâ lâ-zâlet esnâfü'l-hayrâti'l-ebediyye câriyeteyn-i yedeyhâ hazretleri şöyle şart ve ta'yîn buyurdular ki câmi'-i şerîf-i mevsûfi'n-nizâmda mevzû' olan otuz kıt'a eczâ-yı şerîfeyi kırâ'at iden otuz nefer eczâhânlar iki sınf olup sınıf- ı mezbûrdan on beş nefer cüz'hânlar ba'de salâti'l-fecr her gün câmi'-i şerîf-i mesfûru's-sıfâtın mihrâb-ı münîf-i mevfûrü'l-berekâtı önünde kemâl-i te'ennî ve tertîl ile itmâm ve tekmîl itmek üzre on beş cüz'-i şerîf tilâvet ve on beş nefer sunuf-i te'ennî cüz'hânları dahi ba'de salâti'z-zuhr şerâyit-i mezkûreyi murâ'ât itdikleri hâlde on beş cüz'-i şerîf kırâ'at idüp hâsıl olan sevâbını sultân-ı kevneyn ve rasûlü's-sekaleyn şefî'-i usât-ı merderes-i zül-hüsnkân-ı **[39]** arasât aleyhi ve alâ âlihî ekmelü's-salavât ve etemmü't-teslîmât hazretlerinin rûh-i mukaddeslerine ve âl ve ashâb-ı vâlâ cenâbları rıdvânullâhi te'âlâ aleyhim hazerâtı ervâh-ı şerîfelerine ve evliyâ-yı kirâm rûh-i şerîflerine ve selâtîn-i

mâziyye-i âl-i Osmân enârallâhü merâkıdihim ervâh-ı Tayyibelerine ve sâhibetü'l-hayrât ve vâzı'atü'l-müberrât hazretlerinin ve evlâd-ı kirâm müste'hilü'l-ihtirâmları ervâh-ı şerîfelerine ihdâ ve ithâf ve i'tâ eyleyeler ve mezkûr otuz nefer cüz'hânların her birine yevmî üçer akçe virile ve yine eczâhânlardan biri eczâ-yı şerîfe vaz' olunan sandukı hizmetiyle müstahdem olup yevmî üç akçe virile ve bunların eslah ve efdallerinden biri dahi sermahfil olup yevmî üç akçe virile ve bir kimesne dahi noktacı olup bî-mâni'-i kavî edâ-yı hizmet-i lâzımesinde ihmâl ve müsâhele ve tekâsül ve müsâmaha eyleyeni bilâ te'hîr mütevelliye i'lâm idüp ol dahi yevmî üç akçeye mutasarrıf ola ve yine bir kimesne câmi'-i şerîf-i bâhirü'l-envârda vaz' olunan dokuz aded mevkûfe mesâhif-i şerîfe-i vâcibetü'l-a'zâmı görüp gözedüp bâb-ı câmi' meftûh olacak hâzır ve halk dahi hâzır oldukda mesâhife nâzır olup vech-i lâyık üzre muhâfaza etdikde ücret-i yevmiyesi beş akçe ola ve yine bir sâlih ve zâhid ve nakiyy ve âbid kimesne câmi'-i pür-nûrda cemâ'at-i müslimîne nefes-i a'lâ ve savt-i a'lâ ile muhammediye kitâbını kırâ'at idüp vâkıfe-i kesîretü'l-eser hazretleri ve sâ'ir huzzâr-ı mü'minîn içün hayır du'â-yı hâtime-i meclis eyleyüp yevmî sekiz akçe virile ve yine bir kimesne mesâhif-i şerîfe ve eczâ-yi münîfe mücellidi olup hizmet-i mezkûrede kemâl-i ihtimâm ve lede'l-iktizâ meremmete ikdâm itdikde cihet yevmiyyesi beş akçe ola ve yine bir kimesne dahi buhûrî olup âdet-i ma'hûde ve kâ'ide-i ma'rûfe üzre câmi'-i şerîfin mihrâb-ı fâyizi'n-rûrıyla etrâf rûh-nemâ ve ıddılâ'-ı rûh-efzâ ve gıref-i pür-safâ ve sufef-i dilküşâsında yer yer buhur yakup eczâ ve edevât ve havâyic ve âlât-ı buhûr ve ücret-i buhûrı içün mecmû'ı yevmî on iki akçe virile ve yine üç nefer sâlih sahûhu'l-beden ve kuvvet ve kudret-i bedeniyyeleri mu'ayyen emânet ve diyânetleri zâhir ve cism-i libâsları tâhir kimesneler kayyim olup âdet-i ma'rûfe ve kâ'ide-i kadime üzre câmi'-i şerîfin vâki' olan hıdemâtında kemâ yenbagî sâ'î ve tekâsül ve tehâvünleri olmayacak ücret-i yevmiyyeleri serkayyimin on akçe bâkîsinin sekizer akçe ola ve yine câmi'-i cennet-âsâ ve kubbe-i Firdevs-fersâda mihrâb-ı lâmi'u'l-envârın iki cânibinde ve etrâfında mevzû' olan şem'alar serrâclığı hizmetiyle müstahdem olan kimesneye yevmî altı akçe virile ve yine iki nefer müstakîm ve hizmetlerinde mukim kimesneler câmi'-i şerîfde îkâd olunan kanâdîl-i refî'a ve zurûf-i mu'allakanın serrâccısı olup her birine yevmî yedişer akçe virile ve yine bir mu'temed kimesne dahi leyâlî-i Ramazân-ı şerîf ve sâ'ir leyâlî-i mübârekede serrâcî-i tabakât-ı âliye olup yevmî altı akçe virile ve yine bir kimesne dahi kubbe-i şerîfe-i refî'anın etrâfında mevzû' olan kanâdîli ol mâh-ı münîrde tenvir eyleyüp hizmet-i pür-ziyâsı mukâbelesinde yevmî beş akçe virile ve yine bir kimesne dahi şâdırvân ve âbdesthâne-i mârru'l-beyân ve sâ'ir memşâlarda vâki' olan kanâdîl serrâclığı hizmetiyle müstahdem olup yevmî beş akçe virile ve yine hizmet-i tanzîfde mücidd ü sâ'î ve vech-i lâyık üzre mu'îd-i latîfe mürâ'î üç nefer kimesne câmi'-i şerîf ferrâşı olup her gün hizmet-i lâzımelerin edâdan sonra her birine yevmî sekizer akçe virile ve yine vech-i mezkûr üzre bir kimesne dahi ferrâş-ı tabakât olup yevmî sekiz akçe virile ve yine bir kimesne cum'a gününde minber-i münîrin çukası ve hatîb içün mevzû' olan seccâde-i şerîfeyi **[40]** ferş ve ref' ve nak'ını def' idüp hizmet-i mezkûresi ve ferâşeti mukâbelesinde yevmî dört akçe virile ve dahi bir kimesne câmi'-i lâmi'u'l-envârda vâki' avîzeleri gubârdan ârî ve nekâyizden berî idüp ol dahi yevmî dört akçeye mutasarrıf ola ve yine bir şahs-ı mu'temed ve nazîf şevketli pâdişâhımıza mahsûs ve mu'ayyen olan mahfil-i refî'in hidemât ve ferâşeti ana müfevvez olup ol hizmet-i celîlesi mukâbelesinde yevmî altı akçe virile ve yine türbe-i merhamet-medâr ve meşhed-i mağfiret-âsârda bir sâlih ve müttakî ve nazîf ve nakıyy bir kimesne ferrâş olup âdet-i câriye üzre ol hizmet-i aliyyede bezl-i makdûr ve sa'y-i mevfûr idüp mukâbelesinde yevmî altı akçe virile ve yine bir kimesne dahi ferrâş-ı harem-i şerîf ve bir kimesne dahi ferrâş-ı şâdırvân

olup fî külli yevmin hizmetlerinde mücidd olduklarında her birine sekizer akçe virile ve yine iki kimesne taşra haremi ferrâşları olup külle yevmin tekâsül ve tesâmuhdan ictinâb etdiklerinde her birine sekizer akçe virile ve bir kimesne âbdesthâne ferâşeti ile müstahdem olup yevmî sekiz akçe virile ve iki kimesne dahi ferrâş-ı kenîf olup bi-hasebi'l-iktizâ imâle-i ezâ etdikleri mukâbelesinde her birine yevmî sekiz akçe virile ve yine iki kimesne tarîka-i meslûke üzre biri bevvâb-ı harem biri dahi sâha-i muhterem olup mukâbelesinde her biri yevmî beşer akçeye mutasarrıf olalar ve yine bir kimesne cume'âd ve a'yâdda ve sâ'ir eyyâmda cema'ât-i müslimîne harem-i şerîfde ferş-i buryâ hizmetiyle kâm-revâ olup yevmî beş akçe virile ve yine salâh ve diyânet ile ârâsta ıfâf ve sıyânet ile pîrâsta fenn-i kitâbda mehâreti müte'ayyen ve ilm-i hisâb ve erkâmda kemâli mütebeyyin bir kimesne kâtib-i vakf nasb olunup ol dahi alâ vechi'l-istikâmet ve's-sedâd lâ-alâ vechi's-sekâmeti ve'l-fesâd hizmetini edâdan sonra yevmî yigirmi akçe virile ve yine sadâkat ve istikâmeti zâhir ve diyânet ve iffeti bâhir kimesne dahi rûznâmçe-i vakf olup her rûz vâki' olan îrâd ve masârıf-ı vakfı zabt ve tahrîr ve lede'l-hâce beyân ve takrîr idüp cihet yevmiyyesi on akçe ola ve yine bir müstakîm ve dîndâr ve her vecihle kârfüzâr kimesne câbî ta'yîn olunup ber-vech-i mu'tâd hizmet-i lâzımesin edâdan sonra yevmî beş akçeye mutasarrıf ola ve yine bir mu'temed ve müstakîm ve hizmet-i lâzımesinde kemâl mertebe mukîm kimesne meremmet kitâbetiyle istihdâm olunup ol dahi vâki' olan masârıfı bilâ taksir bi'l-istiksâ tahrîr ve defter idüp hizmeti mukâbelesinde yevmî beş akçe virile ve yine bir kimesne dahi müşâhere kitâbeti hizmetine ta'yîn olunup hizmet-i lâzımesin edâdan sonra yevmî sekiz akçeye mutasarrıf ola ve yine bir kimesne mu'temed-i piyâde olup yevmî sekiz akçe virile ve bir kimesne dahi mu'temed-i süvârî hizmetiyle müstahdem olup yevmî sekiz akçe virile ve yine sebîl-i hayrâtda bi-eyyi sa'larına fütur gelmez üç nefer kimesne sebîl-i sâlifü'z-zikr hizmetine mu'ayyen olup alâ tarîkı'l-münâvebe her gün hucurât-ı sebilde mevzû' olan gözeleri mâ'-i bârid ile memlû ve âb-ı sâfî ile dolu idüp kâ'inen mink ân murûr ve ubûr iden atşânı irvâ ve iskâ eyleyüp her biri yevmî onar akçeye mutasarrıf olalar ve sebîl-i sâlifü'l-beyâna eyyâm-ı hârrede külle yevm tebrîd-i mâ'-i sâfî içün ikişer denk kar virile ve yine iki üstâd kimesne râh-ı âbı ta'yîn olunup lede'l-iktizâ meremmet ve muhâfaza-i râh-ı âbda sarf-ı dikkat eyleyüp birine yevmî on akçe ve birine dahi yevmî beş akçe virile ve yine bir kimesne evkâf-ı şerîfe-i lâzımetü'n-nizâmın meremmetcisi ve bir kimesne dahi sengtıraşı ve bir nefer dahi iktizâ eden lağımât tahliye ve ta'mîrcisi olup her biri hizmet-i lâzımelerin edâdan sonra her birinin cihet yevmiyyeleri altışar akçe ola ve yine bir kimesne kurşunculuk hizmetine mu'ayyen ve bir kimesne dahi hasîrî hizmetine müte'ayyin olup her biri alâ vechi'l-mu'tâd **[41]** hizmetlerine mücidd ü sâ'î ve tekâsül ve tehâvünden berî olalar cihet yevmiyyeleri beşer akçe ola ve dahi bir kimesne camcı olup ba'de edâ'i'l-hizmeti'l-mu'tâde yevmî dört akçe virile ve bir kimesne dahi mezbele-keş olup her gün vâki' olan hurdevâtı ihrâc ve etrâf ve eknâfı tathîr ve tanzîf ile âhara muhtâc itmeyüp ol mukâbelede yevmî yedi akçe virile ve yine edevât-ı evkâf-ı şerîfe ve müstegallât-ı hayrât-ı celîleden hâsıl olan nukûdı add ve zuyûfdan cedidi nakd içün bir mu'temed kimesne sarrâfî ta'yîn olunup yevmî altı akçe virile ve yine mihrâb-ı fâyizü'l-envârın mukâbilinde vâki' şebbih-i yağ-ı cinân bağçe-i behişt-âşiyân içün hizmetinde mümtâzü'l-akrân bir bağçivân nasb ve ta'yîn olunup yevmî dört akçe vazîfe virile ve yine vera' ve takvâ ile ma'rûf ve salâh ve diyânet ile mevsûf ve tecvîd ve tertîle kâdir ve sıbyân ve etfâle merhamet ve şefkati zâhir bir kimesne mekteb-i şerîfe hâce olup levâzım-ı ta'lîm-i sıbyân ve merâsim-i tefhim-i kur'ân-ı bâhirü'l-bürhânı mer'î ve mü'eddî kıldıkdan sonra yevmî otuz akçe virile ve evsâf-ı mezkûre ile mevsûfe bir kimesne halîfe-i mekteb olup hizmet-i lâzımesin edâ etdikden sonra yevmî on beş akçe virile ve resm-i hurûfa vâkıf bir

kimesne mekteb-i sâlifü'l-beyânda ta'lîm-i resm-i hatt idüp yevmî on beş akçe vazîfeye mutasarrıf ola ve mekteb-i mezkûrda ta'allüm iden kırk nefer sıbyân içün îyd-i fıtırda mecmû'ı otuz bin akçeye olmak üzre her birine birer kavuk ve bir kapama ve tiftik ta'bîr olunur peşmine bir kuşak ve bir papuş ve mest ve ketten bezinden birer günlek alıvirile ve hâce-i mekteb ve halîfe ve mu'allim-i hatt dahi kezâlik hissedâr olalar ve mekteb-i mezbûrda bir kimesne bevvâb ve ferrâş olup hizmeti mukâbelesinde yevmî beş akçeye mutasarrıf ola ve her sene üç bin akçelik kömür alınup vakt-i şitâda mekteb-i mezbûrda sarf ve isti'mâl oluna ve yine bir sâlih cemîlü'l-hassâl ve emîn-i cemîdü'l-fa'âl sıyânet ve istikâmeti zâhir ve beşâşet ve besâmeti bâhir ve hüsn-i mu'âşereti ma'lûm ve lütf ve mübâşereti meczûm kimesne imâret şeyhi olup her gün ta'âm üzerine hâzır ve hîn-i tevzî' ve taksîmde nâzır olup her kimesneye ta'yîn olunan ta'âmı tamâm virdire ve ehl-i matbah-ı âmire ve huddâm-ı imâret-i ma'mûre tarâka-i ma'mûle-i me'mûre üzre ana mutî' ve münkâd olup hizmetlerinde ve tabh-ı ta'âmda kusûrı olanı evvelâ tenbîh-i beliğ ba'dehu te'dîb-i bî-dirîğ eyleye eger tebdîlleri lâzım gelürse mütevelliye i'lâm idüp cihet yevmiyyesi sekiz akçe ola ve yine salâh ve diyânet ile mezkûr ve rüşd-i sıyânet ile meşhûr bir kimesne imâret-i ma'mûrede kilârî hizmetiyle müstahdem olup alduğını kalîl ve kesîr ve verdiğini nakîr ve kıtmîr kâtibe tahrîr itdirdüp un ve buğday anbarıyla kilârı ve bâkî uhdesinde olan külliyen anbarı ve ana teslîm olunan hubûbât ve me'kûlâtı pâk ve ârî hıfz eyleyüp resm-i kadîm üzre mevzûnâtı veznle me'kîlâtı keylle hâcet mikdârı vire ve ücret-i yevmiyyesi sekiz akçe ola ve dahi istikâmeti zâhir ve iffeti bâhir kâtib-i kilâr mesfûr olup hizmet-i lâzımesin edâdan sonra cihet yevmiyyesi sekiz akçe ola ve bir kimesne dahi şâkird-i kilârî olup hizmet-i mezbûrede kemâl-i ihtimâm ile i'âneti ve kilârîye sadâkat ile imdâdı oldukda yevmî dört akçe virile ve yine bir müstakîm ve dindâr ve me'âsî irtikâbından perhizkâr kimesne vekîl-i harc hizmetiyle müstahdem olup tarîk-i meslûke ve âdet-i kadîme üzre hizmetini edâ idüp mukâbelesinde yevmî on akçeye mutasarrıf ola ve dahi mu'temed bir kimesne anbârî-i dakik ve bir kimesne dahi anbârî-i gendüm olup mu'tâd üzre olan hizmetlerin edâdan sonra her biri yevmî beşer akçeye mutasarrıf olalar ve yine bir kimesne imâret-i âmire içün alınan zehâyiri kantâr ta'bîr olunur alet ile kemâl-i istikâmet üzre vezn idüp **[42]** mukâbelesinde yevmî dört akçe virile ve bir kimesne dahi keylî olan zehâyiri âdet-i ma'rûf ve tarz-ı me'lûf üzre keyl idüp yevmî dört akçe virile ve dahi bir kimesne imâret-i ma'mûreye sarf olunan dakik hizmetiyle müstahdem olup yevmî beş akçe virile ve yine dört nefer pâk ve temiz ve pâkîze-i pür temîz gereği gibi hizmetlerinde kâ'im ve kâdir ve san'at-ı tabhda üstâd ve mâhir kimesneler tabbâh olup hizmetlerini ale'd-devâm bi'l-münâvebe edâdan sonra ücret-i yevmiyyeleri ser-tabbâhın sekiz akçe ve ikinci tabbâhın yedi akçe bâkîsinin altışar akçe ola ve bir kimesne dahi şâkird-i tabbâh olup ber-vech-i muharrer hizmetini mukarrer etdikde yevmî beş akçe virile ve yine beş nefer kimesne habbâz olup her gün ta'yîn olunan etmeği tamâmen kemâl-i letâfet ve tehânet-i nezâfet ile pişirüp hizmetlerinde taksîrât itmeyeler ser-habbâza yevmî sekiz akçe ve bâkîsine beşer akçe virile ve yine iki kimesne münakkî üzre hizmetinde kemâl-i ihtimâm ve pâk ve temîz olağa sa'y ve ikdâm idüp her biri yevmî dört akçeye mutasarrıf ola ve dahi bir kimesne nukkâd-ı gendüm ve bir kimesne gallebâzı olup hizmet-i mu'tâdelerin edâdan sonra her birine yevmî dört akçe virile ve yine bir kimesne gendüm küp olup me'ûnet-i dâbbe ile ücreti yevmî on iki akçe ola ve yine bir kimesne her gün ta'yîn olunan fodulayı tevzî' olan mahalle nakl idüp yevmî dört akçe virile ve yine bir mu'temed kimesne ta'yîn olunan fodula kâtibi olup hizmet-i mu'tâdesin edâ etdikde yevmmî beş akçe virile ve yine bir kimesne kazgânî ve bir kimesne dahi haymegî hizmetlerinde istihdâm olunup her biri yevmî altışar akçeye mutasarrıf olalar ve yine

iki nefer kavî ten ve sahîh beden def‘ ve men‘a kâdir kimesneler bevvâb-ı imâret olup geleni ve gideni gözedüp galebe ve gavga edeni men‘ ve ta‘addî ve tecâvüz eyleyeni def‘ idüp her biri yevmî dörder akçeye mutasarrıf olalar ve yine bir kimesne imâret-i ma‘mûre hafazahullâhü te‘âlâ an-kılleti’l-me’ûneti mu‘temedi olup hizmet-i lâzımesin edâdan sonra yevmî beş akçe virile ve yine bir kimesne mezbele-keş-i imâret olup her gün hizmet-i lâzımesin edâ eyleye yevmî beş akçe vazîfe virile ve bir kimesne dahi ferrâş-ı imâret-i mezkûre olup hizmetini bilâ tekâsül ve tesâmuh edâ eyleye cihet yevmiyesi sekiz akçe ola ve dahi vâkıfe-i müşârun-ileyhâ lâ-zâlet esnâfü’l-hayrâti’l-ebediyyeti câriyeten beyne yedeyhâ hazretleri “ve et‘amehüm min cû‘in ve âmenehüm min havf” nazm-ı şerifi mısdâkınca fukarâ-i enâm ve sâ’ir mürtezika ve huddâma in‘âm-ı âmm ve it‘âm-ı ta‘âm için imâret-i âmire ve müberrât-ı âliyelerinde her gün İstanbul keyli ile on üç keyl hâlis ve sâfî undan etmek pişürülmek üzre senede dört bin altı yüz seksen keyl dakik ve her rûz sabâhda şorba ve leyâlî-i cema‘ât ve şehr-i Ramazânâtın her gicesinde ve îydeynde dâne ve zerde tabh olunmak içün senede iki bin yüz yigirmi keyl pirinç munakkâ ve üç bin yüz yigirmi beş vukıyye rugan-ı hâlis-i musaffâ ve üç bin iki yüz vukıyye asel ve bin sekiz yüz otuz vukıyye basal ve bin sekiz yüz vukıyye nohud ve yigirmi vukıyye fülfül ve iki bin dört yüz dirhem za‘ferân ve dokuz bin vukıyye tuz ve her gün akşada şorbalık senede sekiz yüz kırk keyl pâkîze ve pâk ve münakkî-i hâk ve hâşâk hınta harc-ı masraf oluna ve senede bin beş yüz çeki hatab alına diyü şart ve ta‘yîn buyurup her kimseye ta‘yîn ve tebyîn olunan vech üzre ta‘âmların tevzî‘ ve tarik-i adâlet temhîd ve teşyîd oluna **[43]** ve yine câmi‘-i lâmi‘u’l-envârlarında ale’d-devâm ve leyâlî-i şerîfe-i kesîretü’l-berekât olan leyâlî-i cum‘a ve ramazân ve îydeyn ve sâ’ir teberrük olan eyyâmda yanmağa senede bin altı yüz vukıyye revgan-ı zeyt ile mihrâb-ı münîrin yemîn ve yesârında hir gice îkâd olunmak içün senede yüz vukıyye şem‘-i asel alına ve yine sâhibetü’l-hayrât ve’l-eyâdî ve nâşirü’l-müberrât ve’l-mebânî mesbûkun bi’l-beyân sultân-ı zî-şân hazretlerinin mülk-i mahzları olup medîne-i Üsküdar zayyet ani’l-ekdârda Gülfem ve Gerede Mahallesi’nde vâki‘ bir tarafdan Ahmed Çelebi mülki ve iki tarafdan Ayşe Hâtûn mülk menzili ve bir tarafdan tarîk-i ‘âmm ile mahdûd fevkânî dört bâb oda ve iki sofa ve bir kenîf ve bir su kuyusı ve bir mikdâr bağçeyi müştemil menzilin süknâsı câmi‘-i ziyâ-küsterlerinde imâm-ı evvel olana ve yine mahalle-i mezbûrede kâ’in bir tarafı Hacı Ahmed bin Mehmed menzili ve bir tarafı Debbâğ Mustafa nâm kimesne menzili ve bir tarafı câmi‘-i şerîf haremi dîvârı ve bir tarafı tarîk-i ‘âmm ile mahdûd ve mesbeletü’l-hayrât hazretlerinin çeşmelerine muttasıl tûlen ve arzan be-hesâb-ı terbî‘î yüz elli dört zirâ‘ arsa üzre mebnî fevkânî dört bâb oda ve bir sofa ve bir kenîf ve matbah ve havluyı müştemil mülk menzillerinin süknâsını dahi imâm-ı sânî olana şart ve ta‘yîn buyurup ve dahi vâkıfe-i adîmetü’l-misâl ve sultân-ı gamîmetü’n-nevâl keteballâhü te‘âlâ fî kütübi’l-a‘mâl safahât-i hasenâtihâ ve muheyyi’ an-safahâti’l-ef‘âl sakatât-i seyyi’âtihâ hazretleri evkâf-ı şerîfeleri mahsulünden Haremeyn-i şerîfeyn ve makâmeyn-i muhtemeynde kâtın ve ol arâzî-i mübârekede sâkin olan mehâvîc-i fukarâ-i müslimîn için her sene yüz yigirmi bin nakd-i râyic-i fi’l-vakt akçe surre olunup devlet-i aliyye ve südde-i seniyyeden me’mûr olan sakkânî-i medîd ile irsâl ve îsâl oluna diyü ta‘yîn buyurup ve yine şöyle şart buyurdular ki medîne-i Üsküdar hâricinde vâki‘ Seydî Ahmed deresi ve Kavaklı derede ve harmanlik ve sâ’ir mevâzi‘-i ma‘lûmede hafr olunan su lağımlarına ve kanavâtlarına âharın lağımı suyunı hakk-ı mecrâsına tama‘an idhâl ve idrâc olunmaya ve dahi hazret-i vâkıfe-i azîzetü’l-avâtıf cenâblarının re’y-i bâ-savâbları bu vech üzre istikrâr itmişdir ki nezâret-i vakf-ı şerîfleri Devlet-i aliyyede Dârussa‘âdeti’ş-şerîfe ağalığı ile şeref-râz hizmet-i celîle ile mümtâz olan ağalara mahsûs ve müfevvez olup her

asırda ol mesned-i refî‘ada murabba‘-i nişîn olan ağalar hazerâtından me’mûldür ki nizâm-ı ahvâl-i vakfda sa‘y-i tâm ve bâ‘is-i ihtilâl olacak mevâddın men‘ ü def‘inde ihtimâm buyurulmağla ihrâz-ı mesûbât-ı celîle ve tahsîl-i müberrât-ı cemîle kılalar ve cihet-i nezâret yevmî otuz akçe ola ve kezâlik sâhibetü’l-hayri azîmetü’l-kadr tevliyet-i vakf-ı mezbûr her asır ve evânda vâlide sultân kethüdâsı olan kiremâ hazerâtına tahsis ve ta‘yîn buyurup ve vakf-ı mezbûrun tebdîl ve tağyîri ve taklîl ve teksîri merreten ba‘de uhrâ yed-i kerîmelerinde olup ve eger mürûr-i eyyâm ve kurûr-i duhûr-i a‘vâm ile şurût-i muharrereye ri‘âyet müte‘azzir olur ise mutlak fukarâ-yi müslimîne meşrûta ola diyü vekîl-i nebîl-i mûmâ-ileyh efâzallâhü seccâl-i nevâlihi aleyh vakfın usûl-i savâbıt-ı muharreresin ve kuyûd-i şerâyit-i mukarreresin ta‘dâd ve beyân ma‘razında nev-arûs-i kelâma munakkata bend-i itmâm ve kabâle-i müdde‘â-bih hâtime pîrâ-yı ihtitâm olup li-ecli’t-tescîl mansûb-i mütevellî-i mesfûr câzâallâhü bi’l-lutfi’l-mevfûr muvâcehesinde meclis-i şer‘-i şâmih ve nâdî-i refî‘-i bâzihde sâhibetü’l-hayri mâ‘âlî-nisâb ebbedallâhü **[44]** devletehâ medde’l-ahkâb hazretleri müsebbellât-ı mezbûre ve müstegallât-ı mezkûreyi havza-i mülkiyetlerinden ihrâc idüp mütevellî-i mûmâ-ileyh canibine vakfiyyet üzre be-remmetihâ teslîmlerine bi’l-vekâle ikrâr mütevellî-i mûmâ-ileyh dahi zikr olunan husûsların cümlesinden vekîl-i müşârun-ileyh esbeğallâhü ni‘amehu aleyh hazretlerini vicâhen ve şifâhen tasdîk ve mecmû‘ müsebbelât-ı vakfı kabz ve kabûl ve tesellümini tahkîk itdikden sonra vekîl-i âlî-hazret semt-i âhara sevk-i kelâm ve cânib-i diğere atf-ı zamân idüp akdemü’l-müctehidîn-i kirâm ve ekmelü’l-e’immeti’l-ahyâr el-imâmü’l-a‘zam ve’l-hümâmi’l-efham et-tavdü’l-eşemm ve’l-bahrü’l-lücciyyi el-hazzamü’r-rükni’r-râsih el-ilmü’l-bâzih ve’l-cebelü’ş-şâmih sâhib-i serîrrü’l-ictihâd hüccetü’l-hakkı alâ kâffetti’l-ibâd hazretü’l-imâm Ebî Hanife Numan bin Sâbit el-Kûfî cüziye bi’l-hayr ve Kûfî hazretlerinin kavl-i sedîd ve re’y-i reşîdleri üzre vakfda şerâyit-i zamân mülk bulunmadıkça rucû‘ı sahîh oldığı mukarrer ve mesâhif-i şerîfe-i mezkûre ve evânî-i imâret-i mesfûre münkûlâtdan olup vakf-ı menkul dahi imâm-ı müşârun-ileyh ve İmâm Ebî Yusuf hazerâtı katlarında sahîh ve câ’iz olmayup ve arsa-i müste’cire üzre olan ebniyenin cihet-i uhrâya vakfiyyeti dahi e’imme-i müşâhere indinde sıhhatden ârî olmağla bi’l-vekâle istirdâd ve yed-i mütevellide müstekarr ve mevcûd olan akârât ve menkûlâtı nez‘ ve ahzını murâd idicek vifâk-ı mezkûr-i sâbık işbu vech üzre tehâsumı müstetbi‘ olmağın mütevellî-i reşîd cevâb-ı sedîde mütesaddî olup egerçi vakf-ı akârda hâl bast olunan minvâl üzredir lâkin İmâm Ebî Yusuf Yakub el-ma‘rûf bi’l-imâmi’s-sânî katında vâkıf mücerred vekaftü dimekle ve İmâm-i sâlis Muhammed bin Hasan Şeybânî indinde teslîm-i ile’l-mütevellî ve zikr-i te’bîd itmekle vakfa lüzum ârız olup ve mesâhif-i şerîfe ve evânî-i mezkûre menkûlât-ı müte‘ârifeden olup İmâm Muhammed hazretleri katında vakf-ı menkûl-i müte‘ârif câ’iz ve arsa-i müste’cire üzre olan ebniyenin cihet-i uhrâya vakfiyyeti beyne’l-meşâyihi’l-kirâm muhtelifün-fîhâ olup lâkin maksûd-i aslî takarrub olmağla asıl kurbet sâbit oldukdan sonra ihtilâf-ı cihât hükmün ihtilâfını îcâb itmemekle ekser meşâyih-i kibâr rahimehumullâhü’l-gaffâr cevazına ittifâk ve el-yevm amel ve fetvâ bu siyâk üzre oldığı mukarrer olmağla evkâf-ı mezbûr bu vecihle sahîh ve’l-vakfu izâ sahha lüzum mukaddimesi müsellemetü’l-beyân oldığı mukarrer ve nümâyândır diyü redd ve teslimden imtinâ‘ ile mukâbele idicek mücâvebeleri mü’eddî nizâ‘ ve tehâsum oldukda âkıd-i meclis-i şer‘-i şerîf ve bâlâ nişîn mesned-i münîf-i sadr-ı kitâb tevkî‘-i müstetâbları ile muvaşşah ve sahife-i kabâle reşehât kılmalarıyla muraşşah olan fâzıl-i bî-meydânî cenâb-ı cânibeynin edillesine im‘ân-ı vâfî ve tarafeynin bahs ve nizâ‘ına te’emmül ve şâfî ile müte’emmil olup sıhhat ve lüzûm kavli ile amel evfak ve evlâ ve îfâ-yi sevâb ehak ve ahrâ idüğine câzim ve teşyîd-i mebânî-i hayrâta âzim olmağın

istidâme-i menâfi‘ ve tahlîd-i sadakât-i revâyi‘ tarafın tercih ve ibkâ buyurup vakfın sıhhat ve lüzûmuna âlimen bi’l-hilâfi inde’l-eslâf hükm-i sahîh ve kazâ-i sarihle hükm ve kazâ ve temhîd ve imzâ etdiklerinden nâşî emr-i vakf ve ihbâs-ı fusûl-i müctehidün-fîhâdan olmağla luhûk-i hükm-i hâkim ile lüzûm mütehakkık ve sübût ve istihkâmı müttefik olup sâ’ir evkâf-ı sahîha gibi lâzım ve mü’ebbed ve müstahkem ve müşeyyed olduğı mukarrer olmağın nakzına dest-res muhâl ve esâs-ı vakfiyyete tatarruk-i halel adîmü’l-ihtimâl olmuşdur şeyyedallâhü esâs-ı devlete bânîhi ve sebbit de‘âyim-i mebâniye medde’ş-şuhûr ve’l-a‘vâm bi-hürmeti hâtem-i rasûlihi’l-kirâm pes dergâh-ı re’fet-penâh-ı kibriyâdan mütevakkı‘ ve müsted‘âdır ki ol yetekabbel-i sa‘îd ve ol sâhib-i cezm-i reşîd ki **[45]** bu vakf-ı şerîfin ibkâ ve te’bîdine ve ahkâm ve teşyîdine kemer-beste-i ihtimâm ve müsmir-i zeyl-i ikdâm ola cenâb-ı rabbi enâm murâdât-ı dâreyne fez ile mukziyyü’l-merâm ve derecât-ı âliyâne vusûl ile mu‘âllâ makâm eyleye ve ol ki tağyîr ve tebdili ve tahvîl ve tahrîbi emrinde müte‘arrız ola sarf ve adli ve karz ve nakli kabûl-i îlâhîye karîn olmayup müstehakk-ı la‘n ve nefrîn ola “fe-men beddelehu ba‘de mâ-semi‘ahu fe-innemâ ismuhu alellezîne yübeddilûnehu innallâhe semî‘un alîm” ve ecra’l-vakıfu alallâhi’l-kerîm ve’l-hamdü lillâhi sübhânehu evvelen veâhiren cerâ zâlik ve hurrire fi’l-yevmi’s-sâbi‘ aşer min Cumâdilûlâ li-seneti selâse ve ışrîn ve mi’ete ve elmin hicreti men lehü’l-izzi ve’ş-şeref (1123)

Şuhûdü’l-hâl:

Mümehhidü erkâni’d-devleti’l-aliyyeti ve’n-nâzımu li’t-tayyebeti’s-seniyyeti el-vezîrü’l-kebîri ale’ş-şân ve’l-müşîrü’l-hatîrü’l-müşârun-ileyhi bi’l-benân hazret-i Mehmed Paşa el-vezîru’l-a‘zam hâlâ

Umdetü’l-vüzerâyi’l-fihâm zübdetü’l-küberâ’i’l-ızâm düstûr-i ma‘delet-şi‘âr hazret-i Ali Paşa kâ’immakâm-ı âlî-makâm-ı rikâb-ı hümâyûn hâlâ

Düstûr-i ekrem müşîr-i efham nâzımü’l-menâzımü’l-ümem hazret-i el-Hâc Mehmed Paşa el-vezîr kâ’immakâm-i Âsitâne

Düstûr-i ma‘delet-şi‘âr ve müşîr-i âsaf-vakâr hazret-i Süleyman Paşa el-vezîr el-tevkî‘î

Defterdar Mehmed Efendi,

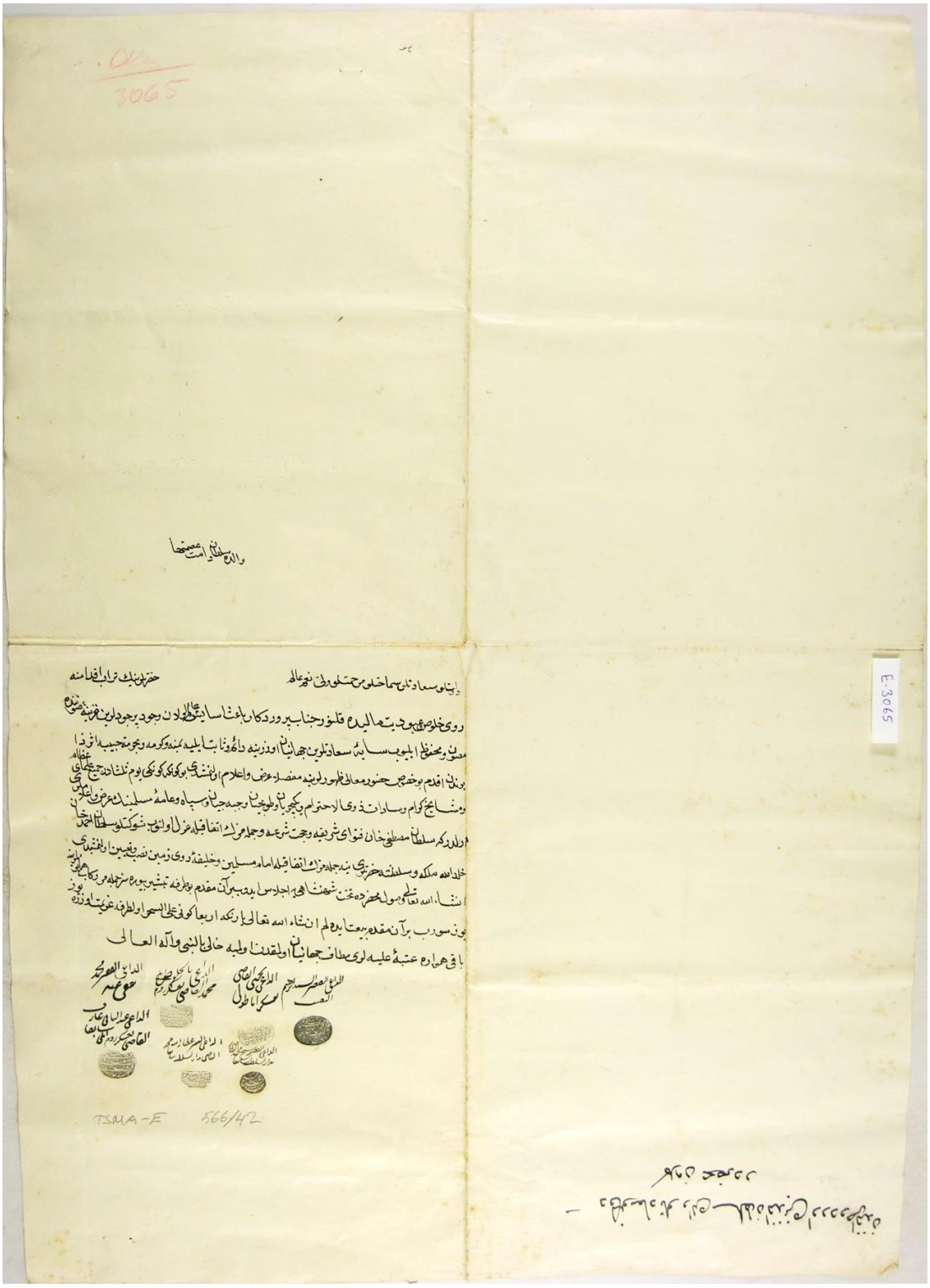
Reisülküttap Ebubekir Efendi,

Kıdvetü erbâbi’t-tahrîr ve’l-kalem zübdetü ashâbi’t-tastîr ve’r-rakam Ahmed Efendi Muhâsib-i Haremeyn-i şerîfeyn hâlâ

Sâhib-i erbâbü’l-kalem Ali Efendi mukâta‘a-i Haremeyn-i şerîfeyn hâlâ

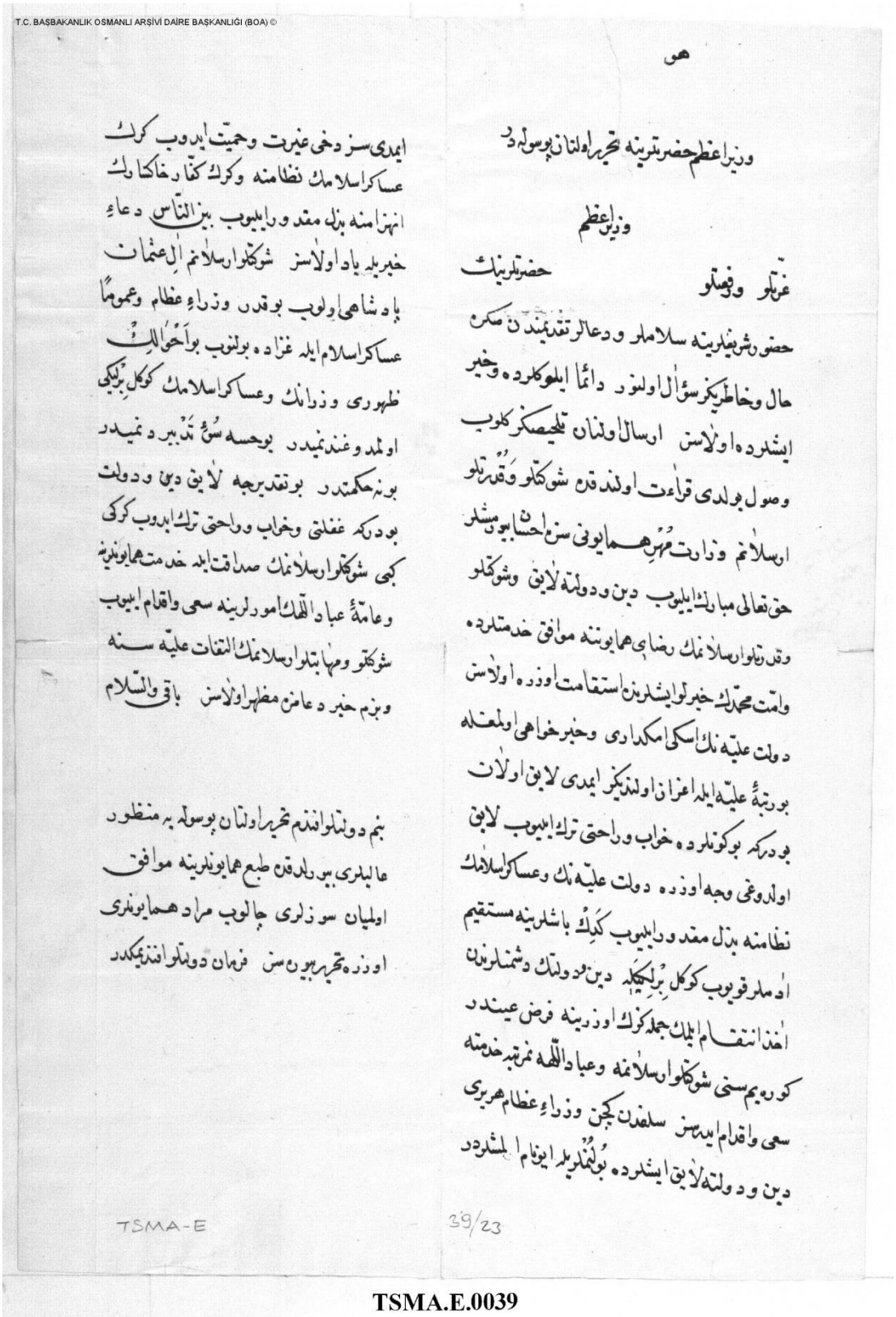
EK C: Seçilmiş Belgeler ve Transkripsiyonları

Ek C.1: II. Mustafa'nın yerine III. Ahmed'in padişah yapıldığına dair, Şeyhülislam ve beraberindekiler tarafından mühürlenip Gülnuş Sultan'a sunulan ariza (belgenin orijinali).

Şekil C.1 : TSMA E. 3065.

Ek C.2: Sadrazamlığa getirilen Kavanoz Ahmed Paşa'ya Gülnuş Valide Sultan'ın mektubu (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

هو

وزیر اعظم حضرتلرینه تحریر اولنان پوسوله در

وزیر اعظم

غرتلو وفرصتلو حضرتلرینك

حضور شریفلرینه سلامله و دعالر تقدیمندن صکره

حال وخاطر یکرسؤال اولنور دائما ایلو کلرده وخبر

ایشدرده اولاسن ارسال اولنان تلخیص کر کلوب

وصول بولدی قراءت اولندقده شوکتلو وقدرتلو

ارسلانم وزارت مهر همایونی سنه احسان بیورمشلر

حق تعالی مبارك ایلیوب دین ودولته لایق وشوکتلو

وقدرتلو ارسلانمك رضای همایونه موافق خدمتلرده

وامت محمدك خیرلوایشلرینه استقامت اوزره اولاسن

دولت علیه نك اسکی امکداری وخیرخواهی اولمغله

بو رتبهٔ علیه ایله اعزاز اولندیکز ایدی لایق اولات

بو درکه بوکونلرده خواب وراحتی ترك ایلیوب لایق

اولدوغی وجهله اوزره دولت علیه نك وعساکر اسلامك

نظامنه بذل مقدور ایلیوب کرك باشلرینه مستقیم

اولملرقویوب کوکل برلکله دین ودولتك دشمنلرندن

اخذ انتقام ایلمك جمله کزك اوزرینه فرض عیندر

کورویم سنی شوکتلو ارسلانمه وعباد الله نمرتبه خدمته

سعی واقدام ایدرسز سلفلرکز کبی وزراء عظام هر بری

دین ودولته لایق ایشلرده بولنملریله ایونام المشروح

ایدی سز دخی غیرت وحمیت ایدوب کرك

عساکر اسلامك نظامنه وکرك کفار خاکسارلك

انهزامنه بذل مقدور ایلیوب بین الناس دعاء

خیریله یاد اولاسز شوکتلو ارسلانم آل عثمان

پادشاهی اولوب بوقدر وزراء عظام وعموما

عساکر اسلام ایله غزاده بولنوب بو احوالك

ظهوری وزمانك وعساکر اسلامك کوکل برلکی

اولمدوغندندر یوخسه سوء تدبیر دنمیدر

بونه محکمدر بوتقدیرجه لایق دین ودولت

بو درکه غفلتی وخواب وراحتی ترك ایلیوب کرکی

کبی شوکتلو ارسلانمك صداقت ایله خدمت همایونلرینه

وعامهٔ عباد الله امورلرینه سعی واقدام ایلیوب

شوکتلو ومهابتلو ارسلانمك التفات علیه سنه

وبزم خیرده عامز مظهر اولاسن باقی والسلام

بنم دولتلو افندم تحریر اولنان پوسوله یه منظور

عالیلری بیورلدقده طبع همایونلرینه موافق

اولیان سوزلری چالوب مراد همایونلری

اوزره تحریر بیورن سن فرمان دولتلو افندیمکدر

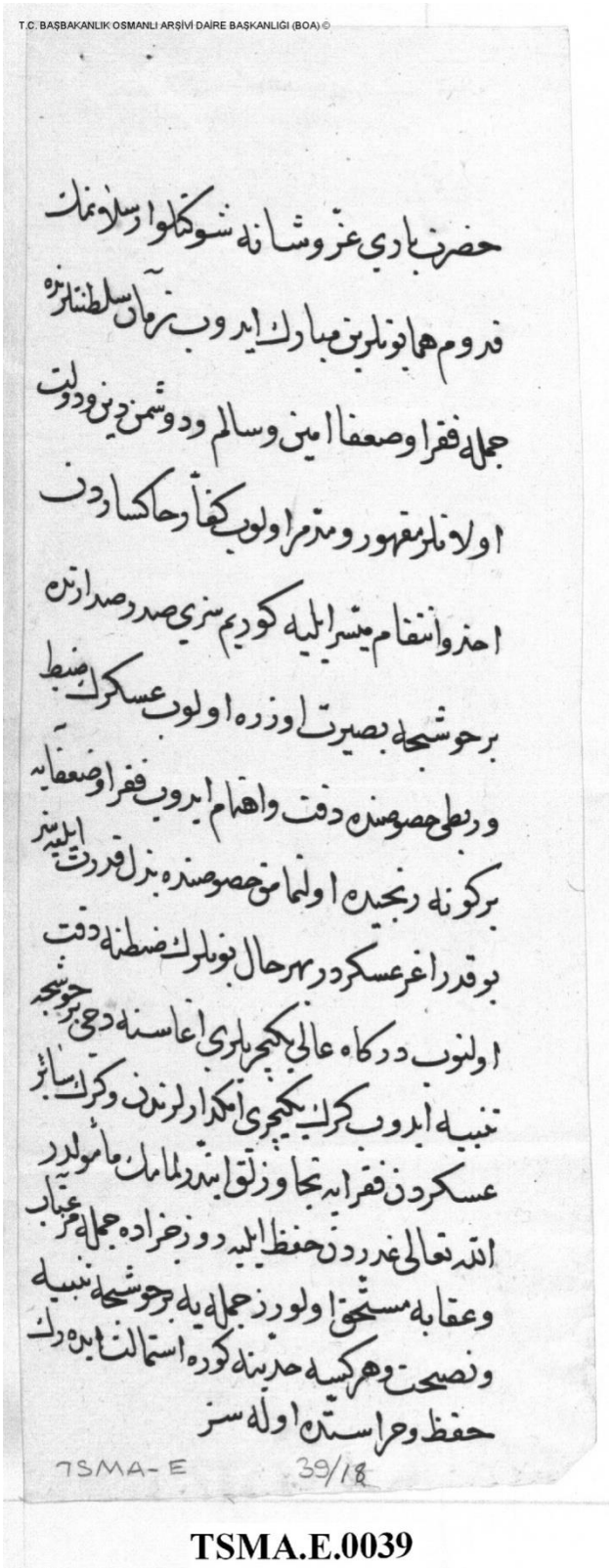
TSMA-E

39/23

TSMA.E.0039

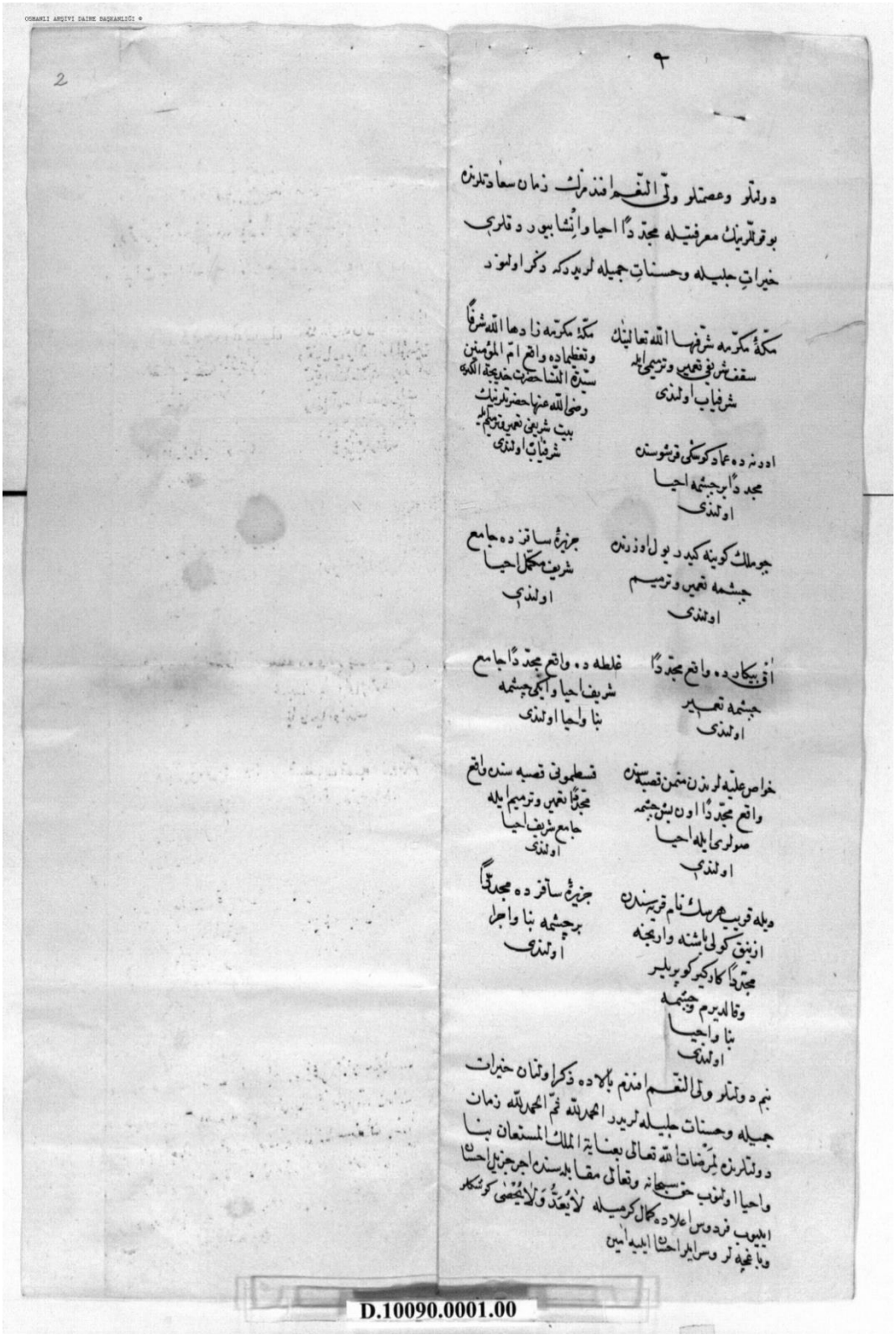
Şekil C.2 : TSMA E. 0039/23 (E.79-22).

Ek C.3: Yeni atanan bir sadrazama Gülnuş Valide Sultan'ın mektubu (belgenin orijinali).

Şekil C.3 : TSMA E. 0039/18 (E. 79-17).

Ek C.4: Gülnuş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi aracılığıyla gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin dökümü (belgenin orijinali ve transkripsiyonu[252]).

Şekil C.4 : BOA TS.MA.d 10090.

[252] Aksi belirtilmedikçe belgelerin transkripsiyonu Muzaffer Özgüleş tarafından yapılmıştır.

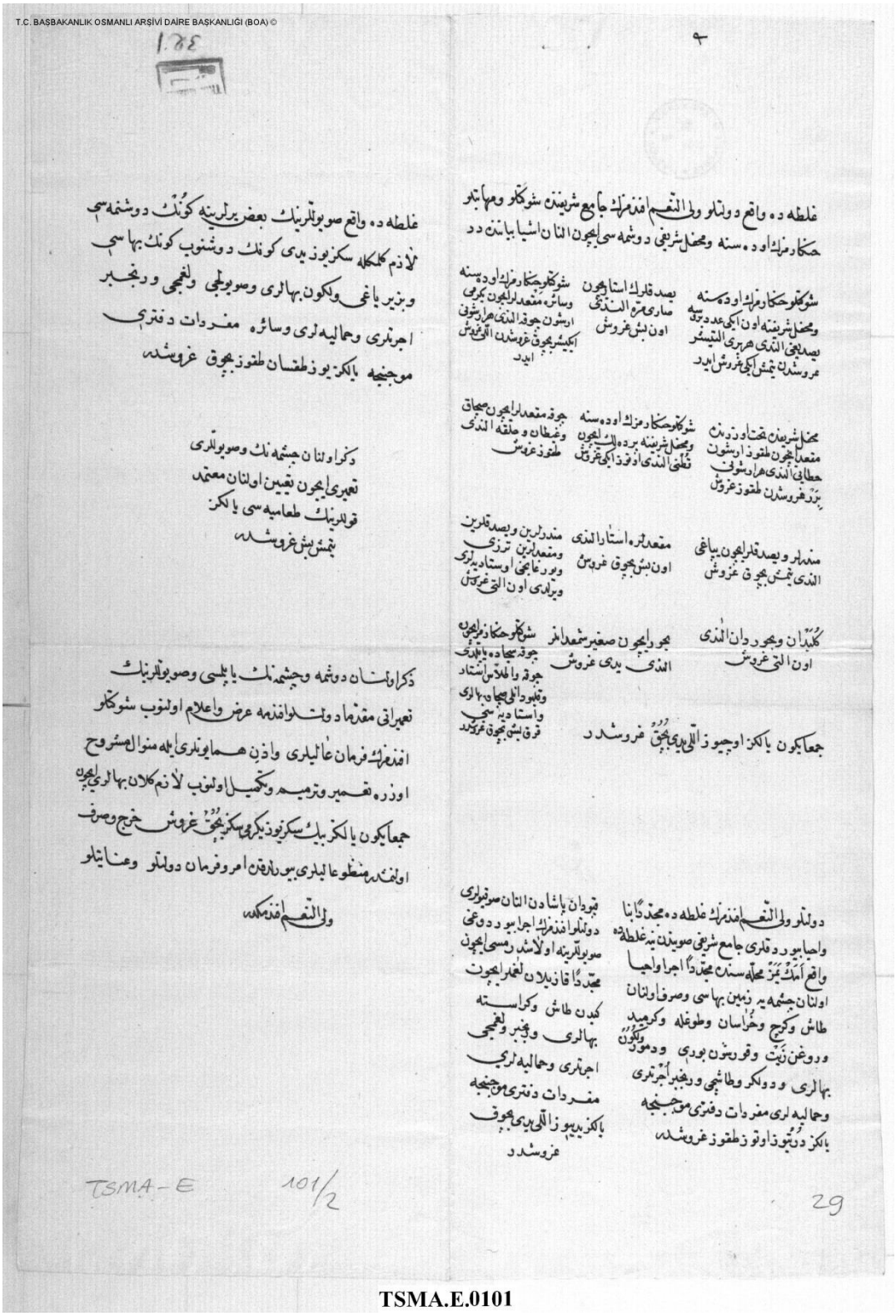
[Arka Yüz]
Kethüdam eliyle yapılan hayrat dergâh-ı Hakda kabul (ve) makbul ola. Âmin.

[Ön Yüz]
Devletlü ve azimetlü veliyy-ün-niam efendimizin zaman-ı saadetlerinde bu kullarının marifetiyle müceddeden ihya ve inşa buyurdukları hayrat-ı celile ve hasenat-ı cemilelerdir ki zikr olunur.

Mekke-i mükerreme zadallahu şerifen ve tazimade vaki ümmü-l müminin seyyidetü-l nisa hazreti Hadicetül Kübra radiyallah-ü anh hazretlerinin beyt-i şerifi tamir ve termim ile şerefyab olundu.	Mekke-i mükerreme şerrefallahu tealinin sakf-ı şerifi tamir ve termim ile şerefyab olundu.
	Edirne'de İmad Köşkü karşısında müceddeden bir çeşme ihya olundu.
Cezire-i Sakız'da cami-i şerif-i mükemmel ihya olundu.	Çömlek Köyü'ne gider yol üzerinde çeşme tamir ve termim olundu.
Galata'da vaki müceddeden cami-i şerif ihya ve iki çeşme bina ve ihya olundu.	Akpınar'da vaki müceddeden çeşme tamir olundu.
Kastamonu kasabasında vaki müceddeden tamir ve termim ile cami-i şerif ihya olundu.	Havas-ı aliyyelerinden Menemen kasabasında vaki müceddeden on beş çeşme suları ile ihya olundu.
Cezire-i Sakız'da müceddeden bir çeşme bina ve icra olundu.	Dil'e karib Hersek nam karyesinden İznik Gölü başına varınca müceddeden kârgir köprüler ve kaldırım ve çeşme bina ve ihya olundu.

Benim devletlü veliyy-ün-niam efendim balada zikr olunan hayrat-ı cemile ve hasenat-ı celileleridir. Elhamdü lillah sümme elhamdü lillah zaman-ı devletlerinde li-merzatillahi teala bi inayetil melikil müstean bina ve ihya olunub hak sübhanehu ve teala mukabelesinde ecr-i cezil-i ihsan eyleyub Firdevs-i alada kemal-i keremiyle la-yuaddü vela yuhsa köşkler ve bahçeler ve saraylar ihsan eyleye. Âmin.

Ek C.5: Galata'daki caminin hünkâr kasrının ve hünkâr mahfilinin döşemesi, Emekyemez Mahallesi'nde inşa ettirilen çeşme ve Gülnuş Sultan'ın daha önce bu semtte yaptırdığı su yollarının onarımıyla yeni bir kuyudan ek suyun getirilmesine ilişkin inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.5 : TSMA E. 0101 0002 029.

Galata'da vaki devletlü veliyy-ün-niam efendimizin cami-i şerifinin şevketlü ve mehabetlü hünkârımızın odasına ve mahfil-i şerifi döşemesi için alınan eşya beyanındır.

Şevketlü hünkârımızın odasına ve saire mak'adlar için 20 arşın çuka alındı. Her arşını 2'şer buçuk guruşdan 50 guruş eder.	Yastıkların işleri için sarı murra alındı. 15 guruş.	Şevketlü hünkârımızın odasına ve mahfil-i şerifine 12 aded Bursa yastığı alındı. 6'şar guruşdan 72 guruş eder.
Çuka mukadlar için saçak ve gaytan ve halka alındı. 9 guruş.	Şevketlü hünkârımızın odasına ve mahfiline perdelik için kutnu alındı. 32 guruş.	Mahfil-i şerifin taht üzerine mukad için 9 arşın Hatayî alındı. Her arşını 1'er guruşdan 9 guruş.
Minderlerin ve yastıkların ve mukadların terzi ve yorgancı üstadiyeleri verildi. 16 guruş.	Mukadlara astar alındı. 15,5 guruş.	Minderler ve yastıklar için yapağı alındı. 70,5 guruş.
Şevketlü hünkârımızın için çuka seccade yapıldı. Çuka ve atlas üstad ve kulabdanlı saçak bahaları ve üstadiyesi 45,5 guruşdur.	Buhur için sagir şamdanlar alındı. 7 guruş.	Gülabdan ve buhurdan alındı 16 guruş.

Cem'i yekün yalnız 357,5 guruşdur.

Devletlü veliyy-ün-niam efendimizin Galata'da müceddeden bina ve ihya buyurdukları cami-i şerifi suyundan Galata'da vaki Emekyemez Mahallesi'nde müceddeden icra ve ihya olunan çeşmeye zemin bahası ve sarf olunan taş ve kireç ve horasan ve tuğla ve kiremit ve revgan-ı zeyt ve kurşun boru ve demir ve lökün bahaları ve dülger ve taşçı ve rençber ücretleri ve hamaliyeleri müfredat defteri mucebince yalnız 439 guruşdur.

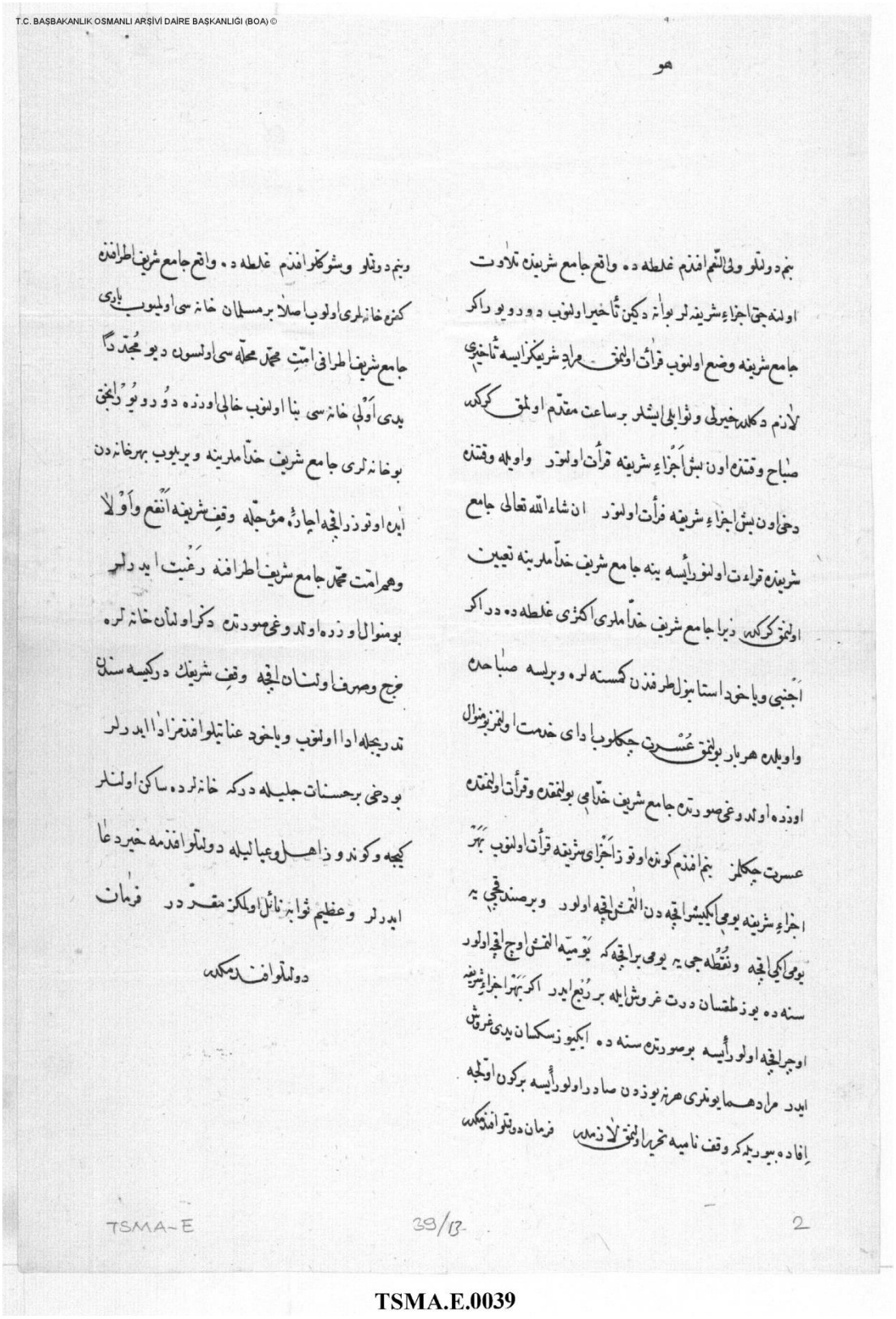
Kapudan Paşa'dan alınan su kuyuları devletlu efendimizin icra buyurduğu su yollarına ulaştırması için müceddeden kazılan lağımlar için giden taş ve kereste bahaları ve rençber ve lağımcı ücretleri ve hamaliyeleri müfredat defteri mucebince yalnız 757,5 guruşdur.

Galata'da vaki su yollarının bazı yerlerine künk döşenmesi lazım gelmekle 807 künk döşenüb künk bahası ve beziryağı ve lökün bahaları ve su yolcu ve lağımcı ve rençber ücretleri ve hamaliyeleri vesaire müfredat defteri mucibince yalnız 199,5 guruşdur.

Zikr olunan çeşmenin ve su yolları tamiri için tayin olunan mutemed kullarının taamiyesi yalnız 75 guruşdur.

Zikr olunan döşeme ve çeşmenin yapılması ve su yollarının tamiratı mukaddema devletlu efendime arz ve ilam olunub şevketlü efendimizin ferman-ı alileri ve izin-i hümayunları ile minval-i meşruh üzere tamir ve termim ve tekmil olunub lazım gelen bahaları için cem'i yekün yalnız 1828,5 guruş harç ve sarf olunmuşdur. Manzur-u alileri buyuruldukda emri ferman devletlu ve inayetli veliyy-ün-niam efendimindir.

Ek C.6: Galata Yeni Cami'de Kuran tilavetiyle ilgili olarak Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a sunduğu öneri (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

هو

بنم دولتلو ولی النعم افندم غلطه ده واقع جامع شریفده تلاوت
اولنه حق اجزاء شریفه لر بوأنه دکین تأخیر اولنوب دوردیو راکر
جامع شریفه وضع اولنوب قرأت اولنق مراد شریفکز ایسه تأخیری
لازم دکلدر خیرلی وثوابلی ایشلر بر ساعت مقدم اولمق کرکدر
صباح وقتنده اون بش اجزاء شریفه قرأت اولنور واویله وقتنده
دخی اون بش اجزاء شریفه قرأت اولنور ان شاء الله تعالی جامع
شریفده قراءت اولنور ایسه بنه جامع شریف خدامدرینه تعیین
اولنمق کرکدر زیرا جامع شریف خدامدری اکثری غلطه ده دراکر
اجنبی ویاخود استانبول طرفندن کلسنه لره ویرلسه صباحده
واویله هر بار بولنق عسرت چکلوب ادای خدمت اولنمز بونمزال
اوزده اولدوغی صورتده جامع شریف خدامی بولنمقده وقرأت اولنمقده
عسرت چکلمز بنم افندم کونده اوتوز اجزای شریفه قرأت اولنوب بهر
اجزاء شریفه یومی اکبیش اقچه دن التمش اقچه اولور وبرصندقچی یه
یومی اکی اقچه ونقطه جی یه یومی برار اقچه کر یومیه التمش اوچ اقچه اولور
سنه ده یوز طقسان درت غروش ایله بر ربع ایدر اکر بهر اجزاء شریفه
اوچر اقچه اولور ایسه بوصورتده سنه ده ایکیوز سکسان بدی غروش
ایدر مرادهما یونمری هر نیوزدن صادر اولور ایسه برکون اوتوز
افاده ییوریکر وقف نامیه تحریر اولنمق لازمدر فرمان دولتلو افندمکدر

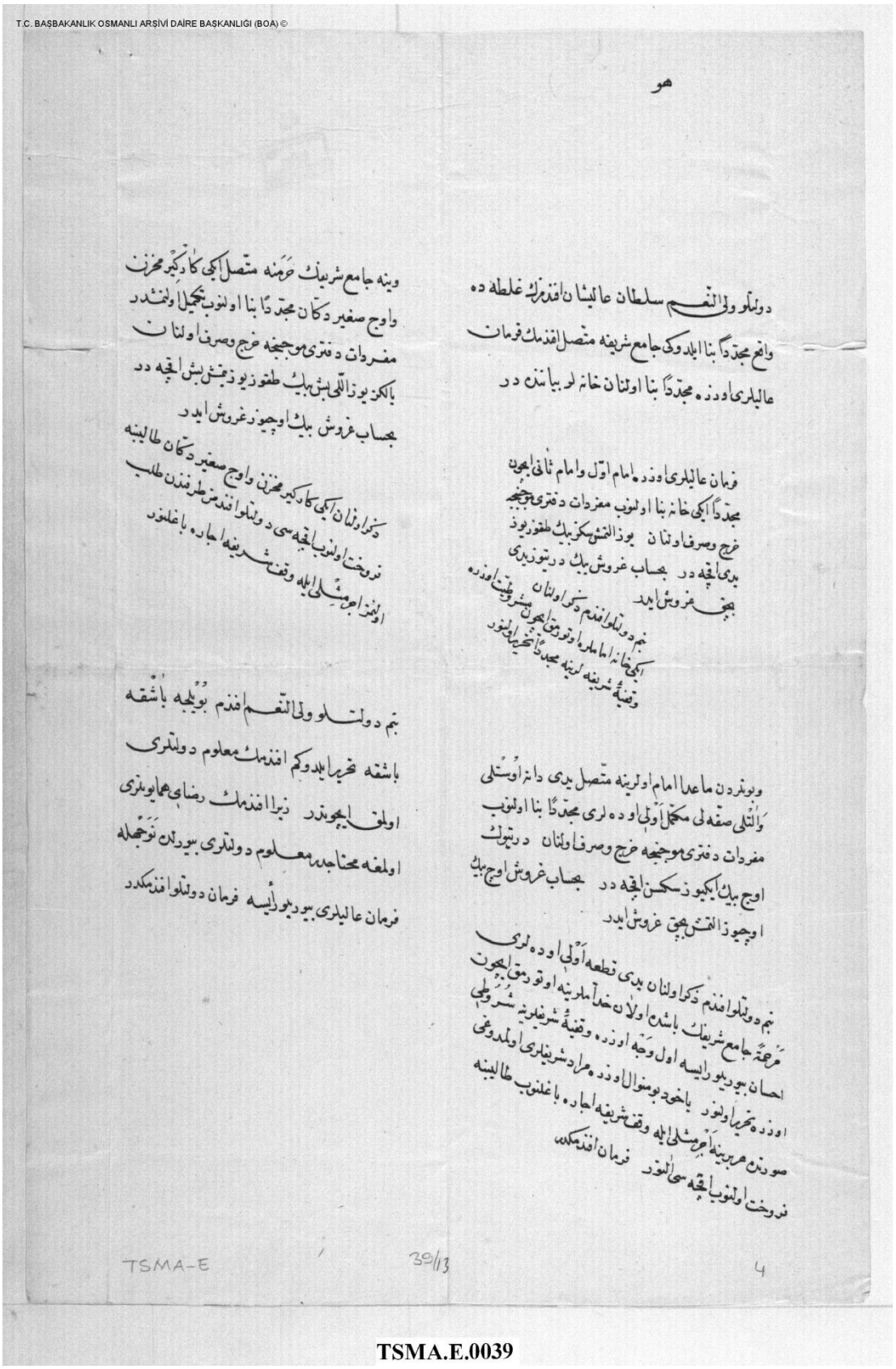
دولتلو افندمکدر وشوکلو افندم غلطه ده واقع جامع شریف اطرافنده
کنه خانه لری اولوب اصلا برمسلمان خانه سی اولیوب باری
جامع شریف اطرافی امتی محتمل محله سی اولسون دیو مجددا
بدی اولی خانه سی بنا اولنوب خالی اوزده دوردیو رلمغی
بوخانه لری جامع شریف خدامدرینه ویریلوب بهرخانه دن
ایده اوتوز اقچه اجاره مؤجله وقف شریفه انفع واولا
وهم امتی محتمل جامع شریف اطرافنه رغبت ایدرلر
بومنوال اوزره اولدوغی صورتده دکر اولنان خانه لره
خرج وصرف اولنسان اقچه وقف شریفك درکیسه سندن
تدریجله ادا اولنوب ویاخود عنایتلو افندمز ادا ایدرلر
بودخی برحسنات جلیله دکه خانه لرده ساکن اولنلر
کیجه وکوندوز اهل وعیالیله دولتلو افندمه خیرد عا
ایدرلر وعظیم ثوابه نائل اولمکز مقرردر فرمان

TSMA-E 39/13 2

TSMA.E.0039

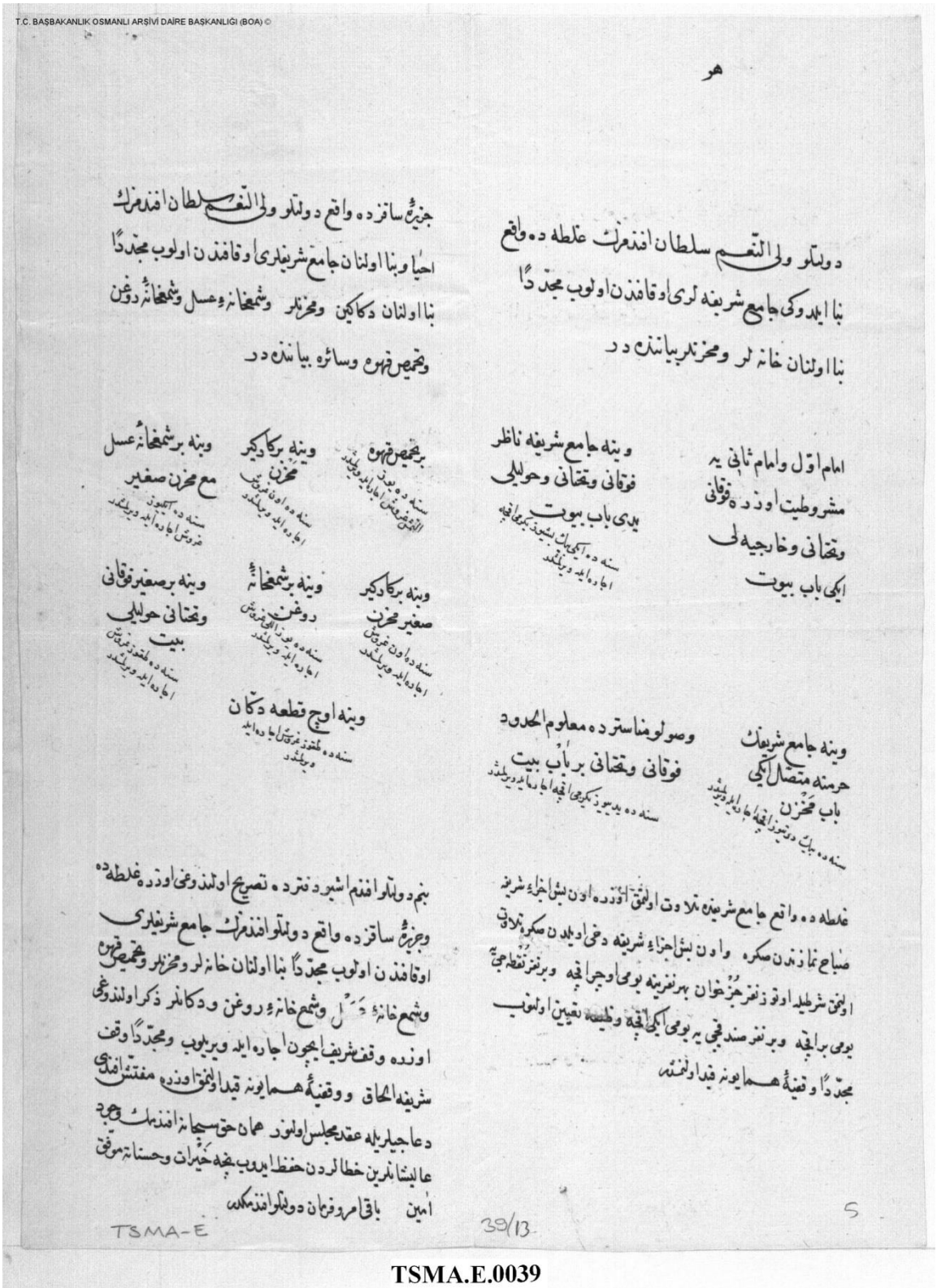
Şekil C.6 : TSMA E. 79/2 (E. 0039/13-2).

Ek C.7: Gülnuş Sultan'ın emriyle Galata'daki camiye bitişik olarak yeni baştan inşa edilen haneler ve bunlara yapılan masraflar (belgenin orijinali).

Şekil C.7 : TSMA E. 79/4 (E. 0039/13-4).

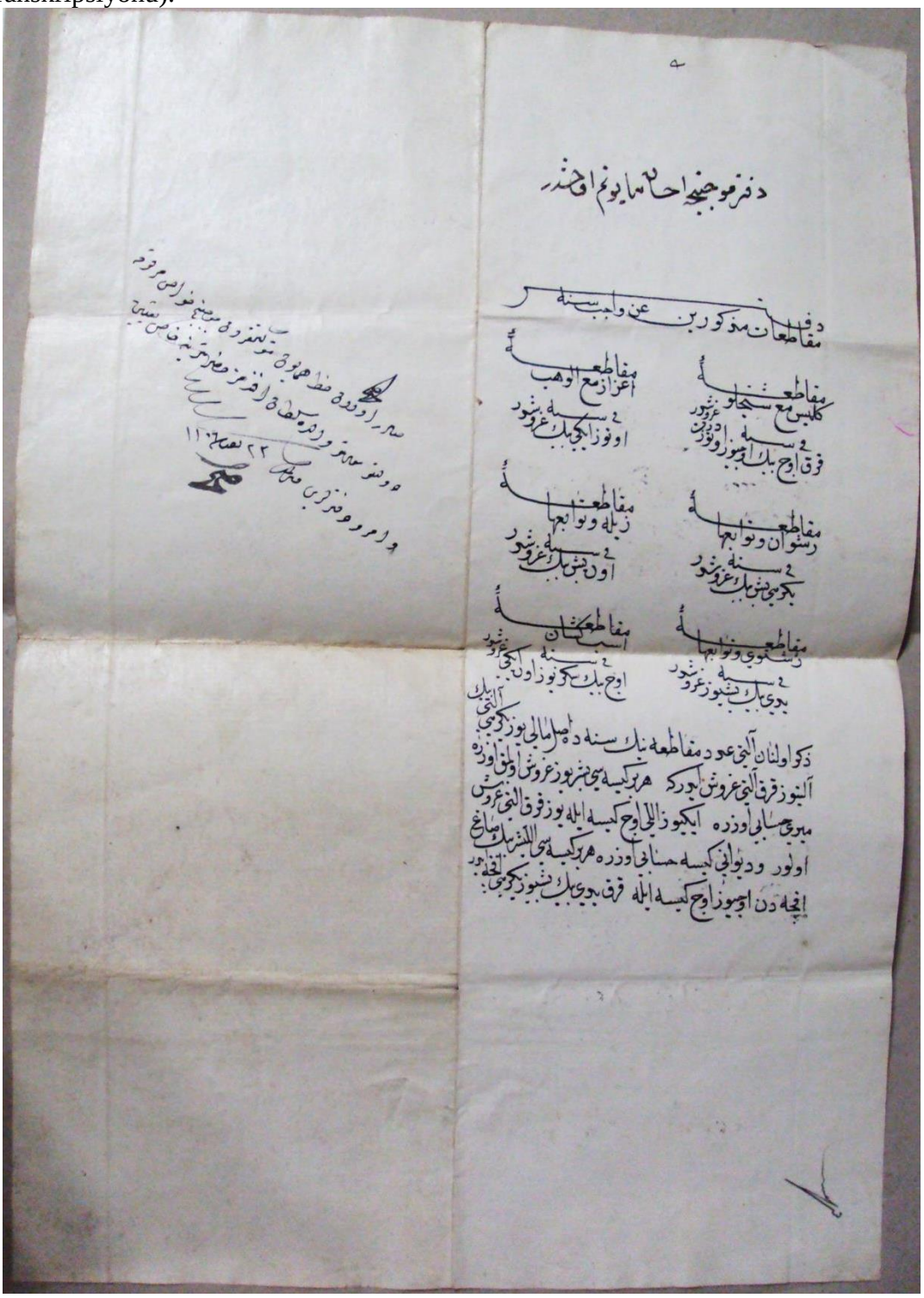
Ek C.8: Galata ve Sakız'da camilerin vakfına gelir olması için İstanbul'da ve Sakız'da inşa ettirilen ev ve dükkânların kira bedelleri ve Galata'daki camide Kuran okunmasıyla görevlendirilen kişilere ilişkin (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0039

Şekil C.8 : TSMA E. 79/5 (E. 0039/13-5).

Ek C.9: Gülnuş Sultan'a valide sultan oluşundan sonra has olarak verilen altı mukataanın adlarını ve yıllık gelirlerini içeren defter (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

Şekil C.9 : BOA AE.SMST.II. 139 15405.

[Arka yüz]
Devletlü saadetlü valide sultan efendimiz hazretlerinin havas-ı şerifeleri defteridir.

[Ön yüz]
Defter mucebince ihsan-ı hümayunum olmuşdur.

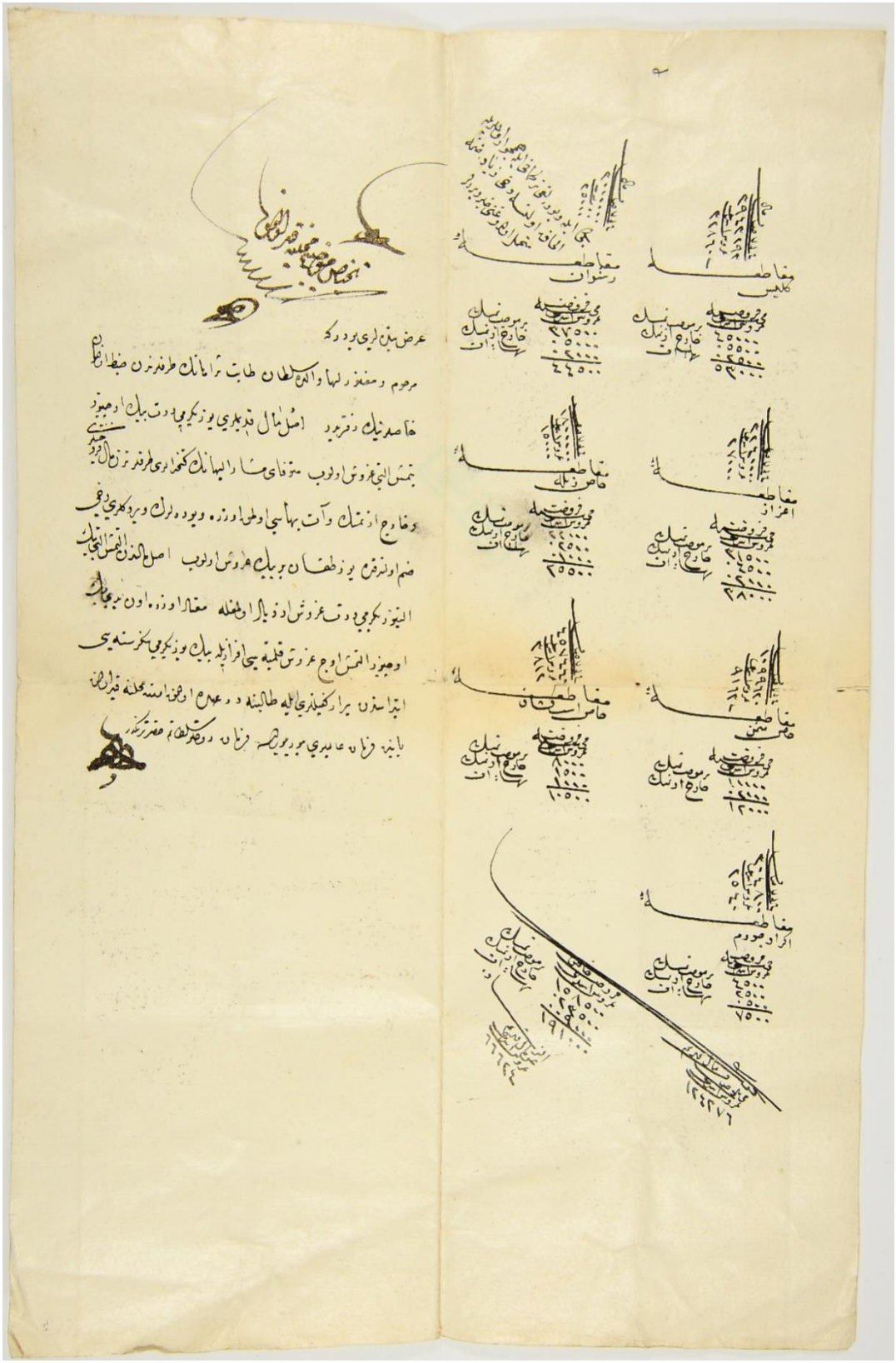
Defter-i mukataat-ı mezkurin en vacibi sene

Mukataa Azaz mea El-Veheb fi sene 32.000 guruşdur.	Mukataa-ı Kilis mea Sanculu fi sene 43.334 guruşdur.
Mukataa Zile ve tevabiiha Fi sene 15.000 guruşdur.	Mukataa Reşvan ve tevabiiha Fi sene 25.000 guruşdur.
Mukataa Esb Keşan Fi sene 3.812 guruşdur.	Mukataa Ziştovi ve tevabiiha Fi sene 7.500 guruşdur.

Zikr olunan altı aded mukataanın senede asl-ı mali 126.646 guruş ider ki her bir kesesi beşer yüz guruş olmak üzere miri hesabı üzere 253 kese ile 146 guruş olur ve divan-ı kese hesabı üzere her bir kesesi altışar bin sağ akçeden 303 kese ile 47.520 akçe eder.

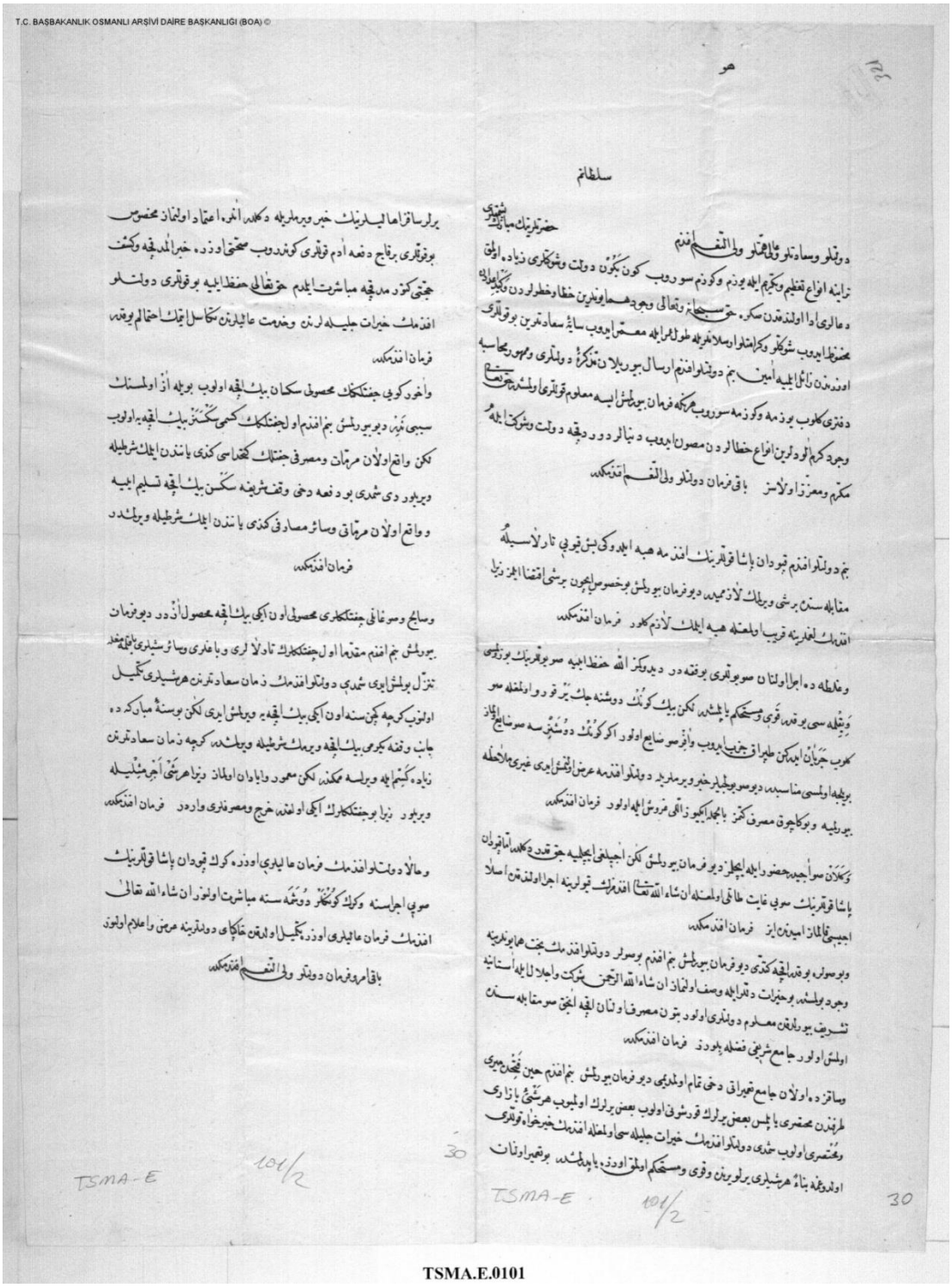
Sadır olan hatt-ı hümayun şevket mekrun mucibince havass-ı merkuma devletlü saadetlü valide sultan efendimiz hazretlerine has tayin ve emir ve defterleri verildi. 23 Receb 1106.

Ek C.10: Valide Sultan'ın üzerindeki haslarla ilgili olarak ölümünden sonra düzenlenen defter (belgenin orijinali).

Şekil C.10 : BOA C. SM. 52 2633.

Ek C.11: Sakız'da cami tamiratı, Galata'da yeni su yolları ve haslardan elde edilen gelirlerle ilgili olarak Gülnuş Sultan'ın sorularına Kethüda Mehmed Efendi'nin yanıtlarını içeren tezkire (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.11 : TSMA E. 0101 0002 030.

Sultan-ı Alişan Hak sübhane ve teala hazretleri
Devletlu ve saadetlu ali himmetli veliyyünniam efendim hazretlerinin mübarek (…) amin. Benim devletlu efendim. İrsal buyurulan tezkire-i devletleri ve memhur

muhasebe defteri gelip yüzüme gözüme sürüp her ne ferman buyrulmuş ise malum-u kulları olmuştur. Hak teala (…) olasız.
Baki ferman devletlû veliyyünniam efendimindir.

Benim devletlu efendim Kapudan paşa kullarının efendime hibe eylediği beş kuyu tarlasıyla mukabelesinde bir şey verilmek lazımdır deyu ferman buyurulmuş. Bu husus için bir şey iktiza eylemez. Zira efendimin lağımlarına karib olmakla hibe eylemek lazım gelir. Ferman efendimindir.

Ve Galata'da icra olunan su yolları ….. dediğimiz Allah hıfz eyleye. Su yollarının bozulması ve yıkılması bu kadar kavi müstahkem yapılmıştır. Lakin 1000 künk döşenecek yer kuru olmağla su gelüb cereyan ederken toprak cezb edüb vafir su zayi olur. Eğer künk döşenirse su zayi olmaz. Böylece olması münasiptir. Su yolcular haber vermeleriyle devletlu efendime arz olunmuş idi. Gayri mülahaza buyurulmaya. Ve bu küçük masraf gitmez. Bilcümle 250 guruş ile olur. Ferman efendimindir.

Ve gelen su acıdır, huzur ile içilmez deyu ferman buyurulmuş. Lakin acılığı içilmeyecek kadar değildir. Ama kapudan paşa kullarının suyu gayet tatlı olmağla inşallahü teala efendimizin kuyularına icra olundukda asla acısı kalmaz ümidindeyiz. Ferman efendimindir.

Ve bu sulara bu kadar akçe gitdi deyu ferman buyurulmuş. Benim efendim bu sular devletlu efendimin cennet-i hümayunlarına vücud bulmuştur. Bu hayrat diller ile vasf olunmaz. İnşallah elrahmin şevket ve iclal ile Asitane'ye teşrif buyuruldukda malum-u devletleri olur. Bütün masraf olunan akçe ancak su mukabelesinde olmuş olur. Cami-i şerifi fazla biluruz. Ferman efendimindir.

Ve Sakız'da olan cami tamiratı dahi tamam olmadı mı deyu ferman buyurulmuş. Benim efendim, hîn-i fetihden miri tarafından muhtasarı yapılmış bazı yerlerin kurşunu olup bazı yerlerin olmayıp her şeyi pazarı ve muhtasarı olup şimdi devletlû efendimin hayrat-ı celilesi olmağla efendimin hayırhah kulları olduğuma binaen her şeylerin yerli yerinde ve kavi müstahkem olmak üzere yaptırılmıştır. Bu tamir olunan yerler Sakız ahalilerinin haber vermeleriyle değildir. Onlara itimat olunmaz. Mahsus bu kulları birkaç defa adem kulları gönderip sıhhati üzere haber almadıkça ve keşf hücceti getirmedikçe mübaşeret eylemedim. Hak Teala hıfz eyleye. Bu kulları devletlu efendimin hayrat-ı celilelerinde ve hürmet-i alilerinde tekasül etmek ihtimali yoktur. Ferman efendimindir.

Ve Ahurkuyu Çiftliği'nin mahsulü 80.000 akçe olup böyle az olmasının sebebi nedir deyu buyurulmuş. Benim efendim, ol çiftliğin kesimi 80.000 akçeye olup lakin vaki olan meremmat ve mesarifi çiftliğin kethüdası kendi yanından eylemek şartıyla verilirdi. Şimdi bu defa dahi vakf-ı şerife 80.000 akçe teslim eyleye ve vaki olan meremmatı vesair mesarifi kendi yanından eylemek şartıyla verilmişdir. Ferman efendimindir.

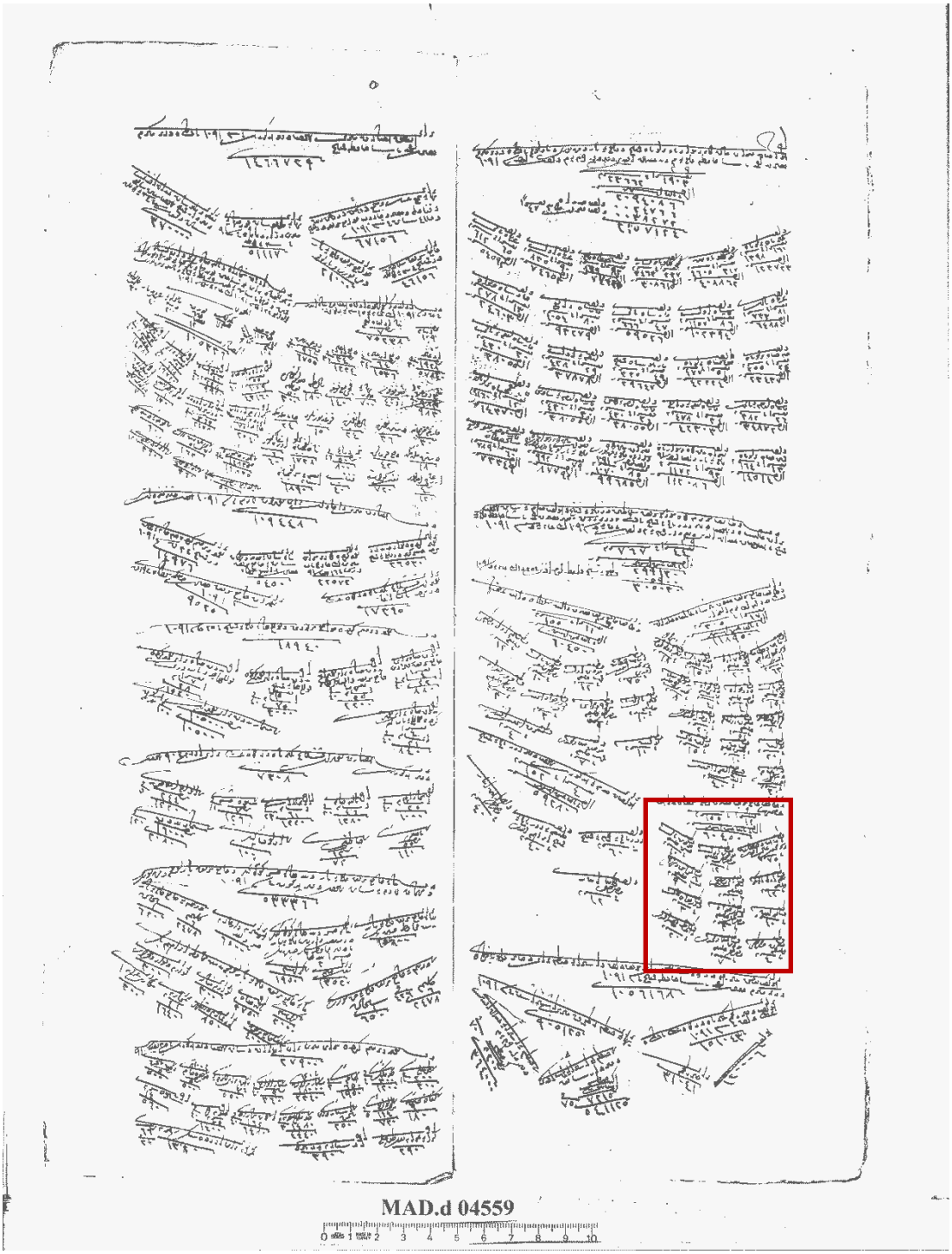
Ve Sabah ve Soğanlı çiftlikleri mahsulü 12.000 akçe mahsul azdır deyu ferman buyurulmuş. Benim efendim, mukaddema ol çiftliklerin tarlaları bağları vesair şeyleri bakılmamağla tenezzül bulmuş idi. Şimdi devletlu efendimin zaman-ı saadetlerinde her şeyleri tekmil olunup gerçi geçen sene 12.000 akçeye verilmiş idi. Lakin bu sene-i mübarekte canib-i vakfa 20.000 akçe vermek şartıyla verilmiştir.

Gerçi zaman-ı saadetlerinde ziyade kesim ile verilse mümkündür. Lakin mamur ve abadan olmaz. Zira her şey ecir misliyle verilir. Zira bu çiftliklerin 2 evlekten harç ve mesarifleri vardır. Ferman efendimindir.

Ve hâlâ devletlu efendimin ferman-ı alileri üzere gerek Kapudan Paşa kullarının suyu icrasına ve gerek künkler döşenmesine mübaşeret olunur. İnşallah-ü Teala efendimin ferman-ı alileri üzere tekmil oldukda hakpay-ı devletlerine arz ve ilam olunur.

Baki ferman devletlû veliyyünniam efendimindir.

Ek C.12: Kamaniçe Haseki Sultan Camisi görevlileri ve maaşları (belgenin orijinali ve ilgili bölümün transkripsiyonu[253]).

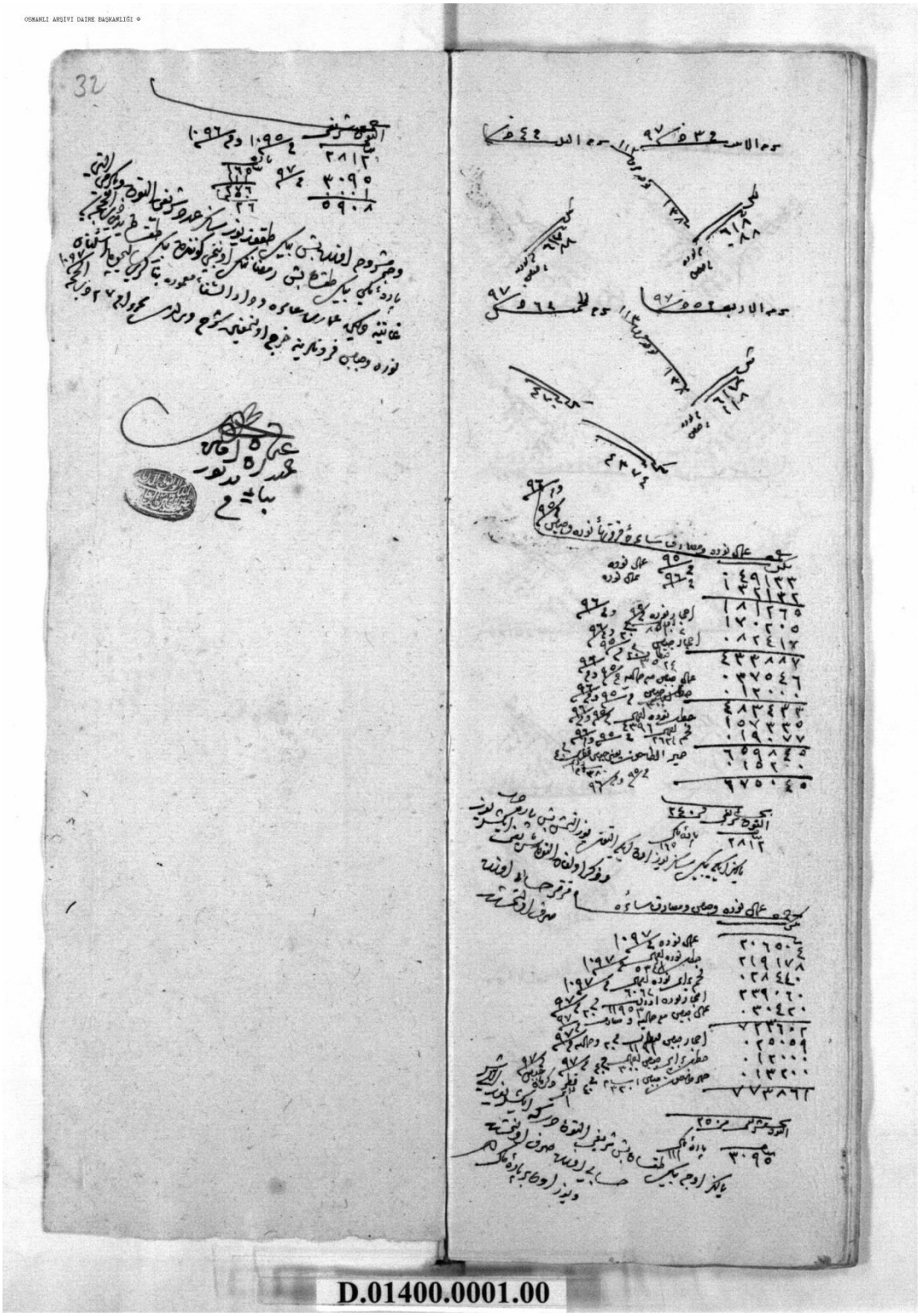
Şekil C.12 : BOA MAD 4559/2.

[253] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Merve Çakır ve Murat Bilgin'e teşekkürlerimi sunarım.

Berâ-yı vezâif-i câmi-i şerîf-i hazret-i Haseki Sultân dâmet ismetuhâ
Neferen: 12
Fî-yevm: 155
Eş-şuhûr
Fî sâlis aşer eş-şehr
60450

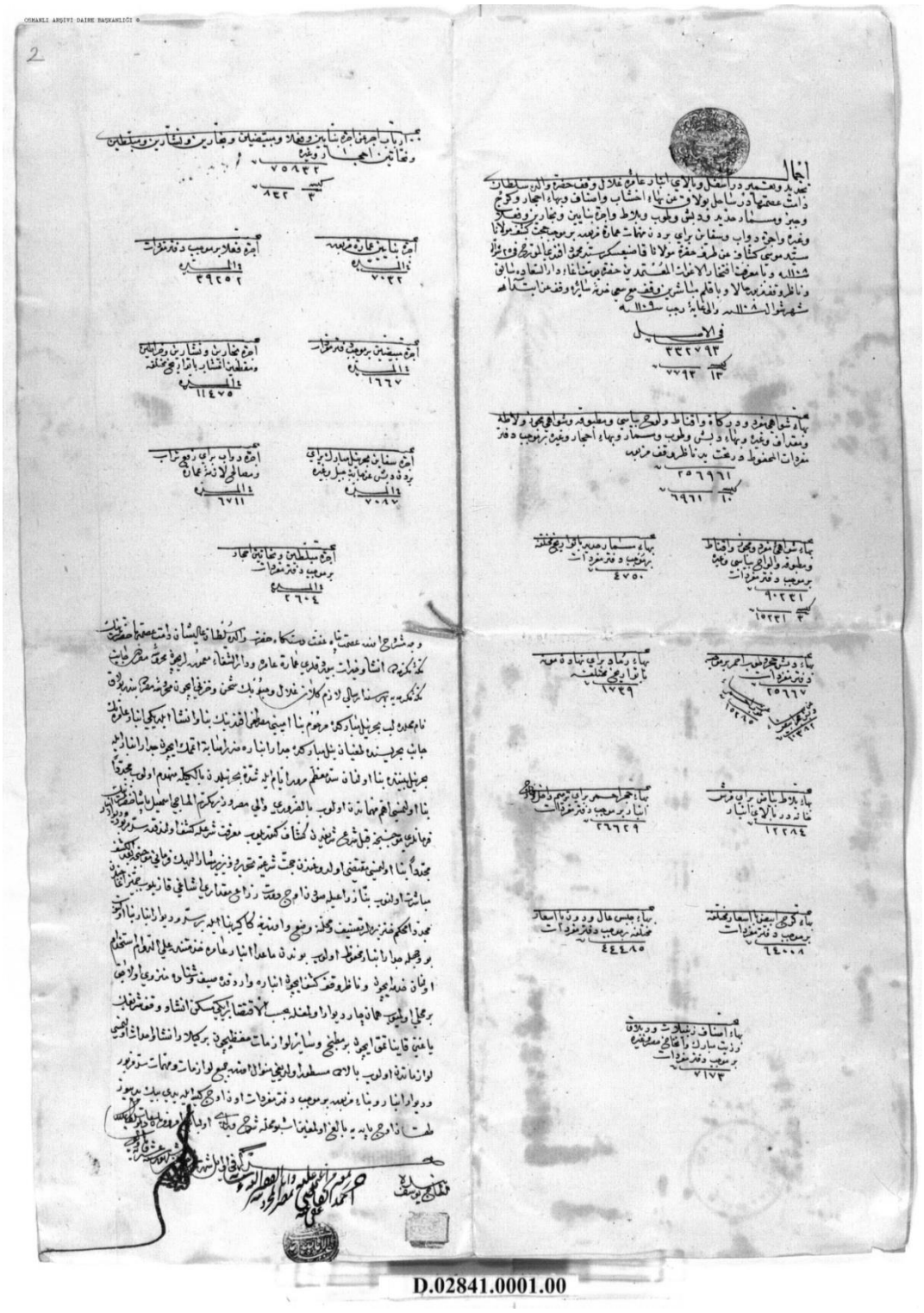
Vazife-i imâmet ve hitâbet ve ser-mahfil Ali Efendi Fi-yevm 75	Vazife-i müezzin-i evvel Mustafa Halife Fi-yevm 12	Vazife-i müezzin-i sâni Hasan Halife Fi-yevm 10
Vazife-i kayyim-i evvel Ebubekir Halife Fi-yevm 12	Vazife-i kayyim-i sâni Mustafa Halife Fi-yevm 10	Vazife-i ferrâş ve serrâç Veli Halife Fi-yevm 9
Vazife-i tevliyet Fi-yevm 10	Vazife-i devrhân Mustafa Halife Fi-yevm 3	Vazife-i devrhân Ali Fi-yevm 3
Vazife-i muarrif Mustafa Halife Fi-yevm 4	Vazife-i müezzin-i salâ ve ıydeyn Mustafa Halife Fi-yevm 7	Vazife-i vâiz Mehmed Efendi Fi-yevm 20

Ek C.13: Mekke'deki imaret ve darüşşifa için alınan kireç fırınının inşaat defteri (belgenin orijinalinin son sayfası).

Şekil C.13 : BOA TS.MA.d 1400.

Ek C.14: Bulak'taki ambarın onarımı ve bazı ek binaların yapımı için inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu[254]).

Şekil C.14 : BOA TS.MA.d 2841.

[254] Bu belgenin transkripsiyonunda bana yardımcı olan Merve Çakır'a ve Aras Neftçi'ye teşekkür ederim.

İcmal-i tecdid ve tamir der esfel ve balayı ambar-ı amire-i gılal vakf-ı hazreti valide sultan damet ismetuha der sahil-i Bulak an baha-i ahşap ve esnaf-i ve baha-i ahcar ve kireç ve cir ve mismar-ı hadid ve dibiş ve tob ve balat ve ücret-i bennayi ve neccari ve fielan ve gayra ve ücret-i devab ve sefain bera-yi ... mühimmati imaret-i mezbur ve ber muceb-i hücceti keşf-i Mevlana Seyyid Keşşaf an taraf-i Hazreti Mevlana Kazasker Seyyid Mahmud Efendi el-muvarrah fi 25 Şevval sene 1108 ve ba marifeti iftiharül agavat el mutemedin Hazreti Yusuf Ağa-i Darüssaade sabık ve nazır-i vakf-ı mezbur hâlâ ve bakalem-i mübaşirin vakıf ma say-i hıdme-i saire vakf-ı an ibtidai Şehr-i şevval sene 1108 ve ila gaye-i Receb sene 1109.

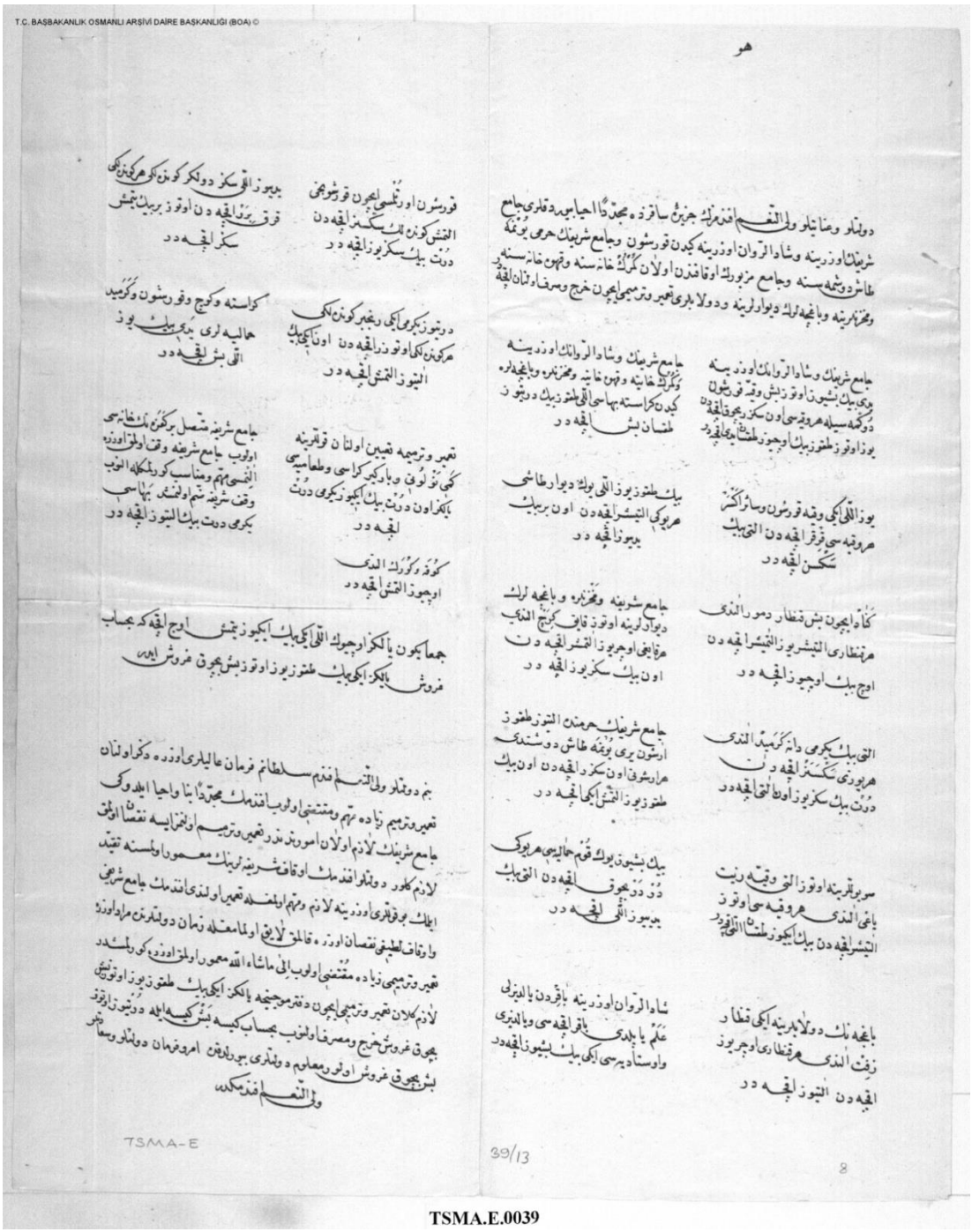
Fil asl 332793 para
13 kese7793 para

<table>
<tr><td colspan="2">An baha-yı şevahi-i müfred ve dergah ve aknad ve levh beyasi ve matbuka ve şevahi mücevver ve lata ve mikdaf ve gayre ve baha-i debş ve tob ve mismar ve baha-i ahcar ve gayrah ber muceb-i defter el mahfuz der taht-i yed-i nazır-ı vakfı mezbur
256961 para
10 kese 6961 para</td></tr>
<tr><td>An baha-yı mismar-ı hadid ba Tevarih-i muhtelife ber muceb-i defter-i müfredat
4750 para</td><td>An baha-yı şevahi-i müfred ve mücevver ve aknad ve matbuka ve elvahi beyasi ve gayrah ber muceb-i defter-i müfredat
90231 para
3 kese 15231 para</td></tr>
<tr><td>An baha-yı rumad bera-yı nihaden-i muna ba tevarih-i muhtelife
1739 para</td><td>An baha-yı debş-i hacer ve tob-i ahmer ber muceb-i defter-i müfredat
25667 para
An baha-yı debş-i hacer-i ebyaz
10382 para
An baha-yı tob-ı ahmer
15285 para</td></tr>
<tr><td>An baha-yı hacer-i ahmer berayı termim-i dahil ve harici anbar ber mucceb-i defter-i müfredat
26629 para</td><td>An baha-yı balat ebyaz berayi ferş-i hane-i der bala-yı anbar
12284 para</td></tr>
<tr><td>Anbaha-yı cibs-i âl ve dûn ba esar-ı muhtelife ber mucceb-i defter-i müfredat
44485 para</td><td>An baha-yı kireç-i ebyaz be esar-ı muhtelife
ber mucceb-i defter-i müfredat
64008 para</td></tr>
<tr><td colspan="2">An baha-yı esnaf-ı zenbilat …. Ve zeyt-i mübarek ….ve gayrah ber mucceb-i defter-i müfredat
7173 para</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="2">An erbab-ı ücer en ücret-i bennayi ve fuela ve mübeyyizin ve neccarin ve neşşarin ve müballatin ve nahhatin-i ahcar ve gayrah
75832 para
3 kese 832 para</td></tr>
<tr><td>An ücret-i fuala ber mucceb-i defter-i müfredat fil müdde
39252 para</td><td>An ücreti bennayin imaret-i mezbur fil müdde
7032 para</td></tr>
<tr><td>An ücret-i neccarin ve neşşarin ve harratin ve mukattain-i ahşab ba Tevarih-i muhtelife fi müdde
11475 para</td><td>An ücret-i mübeyyizin ber mucceb-i defter-i müfredat
1667 para</td></tr>
<tr><td>Ücret-i devab bera-yı ref-i turab ve masalih-i lazıme-i imaret fil müdde
6711 para</td><td>An ücret-i sefain-i bahri Nil-i Mübarek bera-yı berden-i debş an canib-i cebel ve gayra fil müdde
7087 para</td></tr>
<tr><td colspan="2">An ücret-i muballatin ve nahatin-i ahcar ber muceb-i defter-i müfredat fil müdde
2604 para</td></tr>
</table>

Vech-i meşruh üzere ismet-penah iffet-destgah hazret-i valide sultan alişan damet ismetuha hazretlerinin Mekke-i Mükerreme'de inşa ve hayrat buyurdukları imaret-i amire ve daruşşifa-i mamureleri içün Mahruse-i Mısır'dan icabet Mekke-i Mükkerreme'ye beher sene irsali lazım gelen gılal ve hububun şehn ve hazni içün mahruse-i Mısır'da bender-i Bulak nam mahalde leb-i bahr-i Nil-i mübarekde merhum bina emini Mustafa Efendi'nin bina ve inşa eylediği anbar-ı amirenin canib-i bahrisinde tuğyan-ı nil-i mübarekde cidar-ı anbara zarar isabet etmemek içün cidar-ı anbar ile bahr-i Nil beyninde bina olunan sed-i muazzam mürur-ı eyyam ile şiddet-i bahr-ı Nil'den bil-külliye münhedim olup müceddeden bina olunması ehemmi mühimmatten olup bil zaruri Vali-i Mısır ve vezir-i mükerrem el-Hacî İsmail Paşa hazretlerinin fermanları mucibince kıbel-i şer-i şeriften keşşaf getirilip marifet-i şer'le keşf olundukda sedd-i mezbur ve divar-ı anbar müceddeden bina olunması müktazi hüccet-i şeriyye tahrir ve vezir-i müşarun-ileyhin fermanı mucibince bad-el keşf mübaşeret olunup benna ziraıyla sudan üç dört zira miktarı aşağı kazılıp cemiz (?) ağacından müceddeden muhkem hatzireler (?) tasnif ve mahallinle vaz ve üzerine kargir bina ile bir sedd ve duvar-ı anbar bina olunup bu vechile cidar-ı anbar mahfuz olup bundan maada anbar-ı amire hizmetinde ale'd-devam istihdam olunan hademe içün ve nazır-ı vakf keşf içün anbara vardıkda sayf ve iştada münzevi olacak bir mahalli olmayup heman çar duvar olmakla bi-hasebi'l-iktiza bir iki mesken inşa ve vakf-ı şerifin yağın kaynatmak içün bir matbah ve sair levazımat hıfzı içün bir kilar inşa ve ihdas olunması levazımattan olup balada mastur olduğu minval üzere cem-i levazımat ve mühimmat sed-i mezbur ve duvar-ı anbar ve bina-yı mezbure ber muceb-i defter-i müfredat on üç kise ile yedi bin yedi yüz doksan üç paraya baliğ olmağın iş bu mahalle şerh verildi. Ol babda emru ferman saadetlu sultanımındır. fi evail-i şehr-i … sene aşare ve miete ve elf. [H. 1110]
Bende el-Hac Yusuf

Ek C.15: Sakız'da cami tamiratıyla ilgili inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

Şekil C.15 : TSMA E. 79/8.

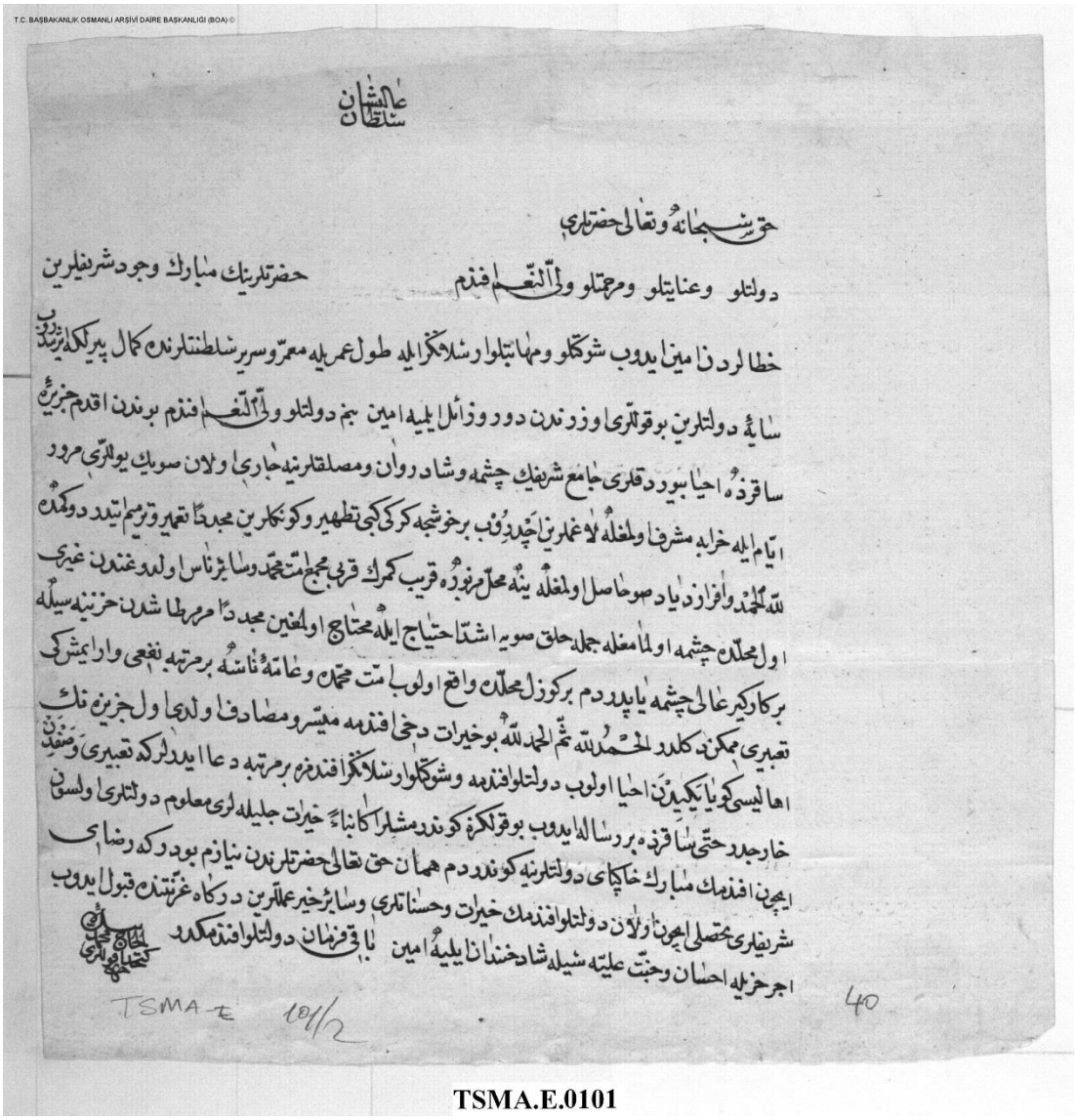
Devletlû ve inayetli veliyy-ün-niam efendimizin Cezire-i Sakızda müceddeden ihya buyurdukları cami-i şerifin üzerine ve şadırvan üzerine giden kurşun ve cami-i şerifin haremi yonma taşı döşemesine ve cami-i mübarek evkafından olan gümrük hanesine ve kahvehanesine ve mahzenlerine ve bahçelerin duvarlarına ve dolabları tamir ve termimi içün harc ve sarf olunan akçedir.

Cami-i şerifin ve şadırvanın üzerine ve gümrükhaneye ve kahvehaneye ve mahzenlere ve bahçelere giden kereste bahası 59.495 akçedir.	Cami-i şerifin ve şadırvanın üzerine 7.535 vakıyye kurşun dökmesiyle her vakıyyesi 18,5 akçeden 139.397 akçedir.
1950 yük duvar taşı her yükü 50'şer akçeden 11.700 akçedir.	152 vakıyye kurşun vesair-i ekser her vakıyyesi 40 akçeden 6.080 akçedir.
Cami-i şerife ve mahzenlere ve bahçelerin duvarlarına 30 kayık kireç alındı. Her kayığı 360 akçeden 10.800 akçedir.	Kanad için 5 kantar demir alındı. Her kantarı 6'şar yüz 60 akçeden 3.300 akçedir.
Cami-i şerifin haremine 609 arşın yeri yonma taşı döşendi. Her arşını 18 akçeden 10.962 akçedir.	6020 tane kiremit alındı. Her yüzü 80 akçeden 4.816 akçedir.
1500 yük kum hamaliyesi her yükü dörder buçuk akçeden 6750 akçedir.	Su yollarına 36 vakıyye zeyt yağı alındı. Her vakıyyesi 36'şar akçeden 1296 akçedir.
Şadırvan üzerine bakırdan yaldızlı alem yapıldı. Bakır akçesi ve yaldızı ve üstadiyesi 2500 akçedir.	Bahçenin dolaplarına 2 kantar zift alındı. Her kantarı 300 akçeden 600 akçedir.
758 dülger gündeliği her gündeliği 41'er akçeden 31.078 akçedir.	Kurşun örtülmesi için kurşuncu 60 gündelik 80 akçeden 4800 akçedir.
Kereste ve kireç ve kurşun ve kiremit hamaliyeleri 7.155 akçedir.	422 rençber gündeliği, her gündeliği 30'ar akçeden 12.660 akçedir.
Cami-i şerife muttasıl bir keferenin hanesi olub cami-i şerife vakf olmak üzere alınması mühim ve münasip görülmekle alınıp vakf-ı şerife zam olunmuştu. Bahası 24.600 akçedir.	Tamir ve termime tayin olunan kullarına gemi navlunu ve beygir kirası ve taamiyesi yalnız 14.224 akçedir.
	Kova ve kürek alındı. 360 akçedir.

Cem-i yekûn yalnız 3 yük 52.273 akçedir. Behasab-ı kuruş yalnız 2935,5 kuruş ider.

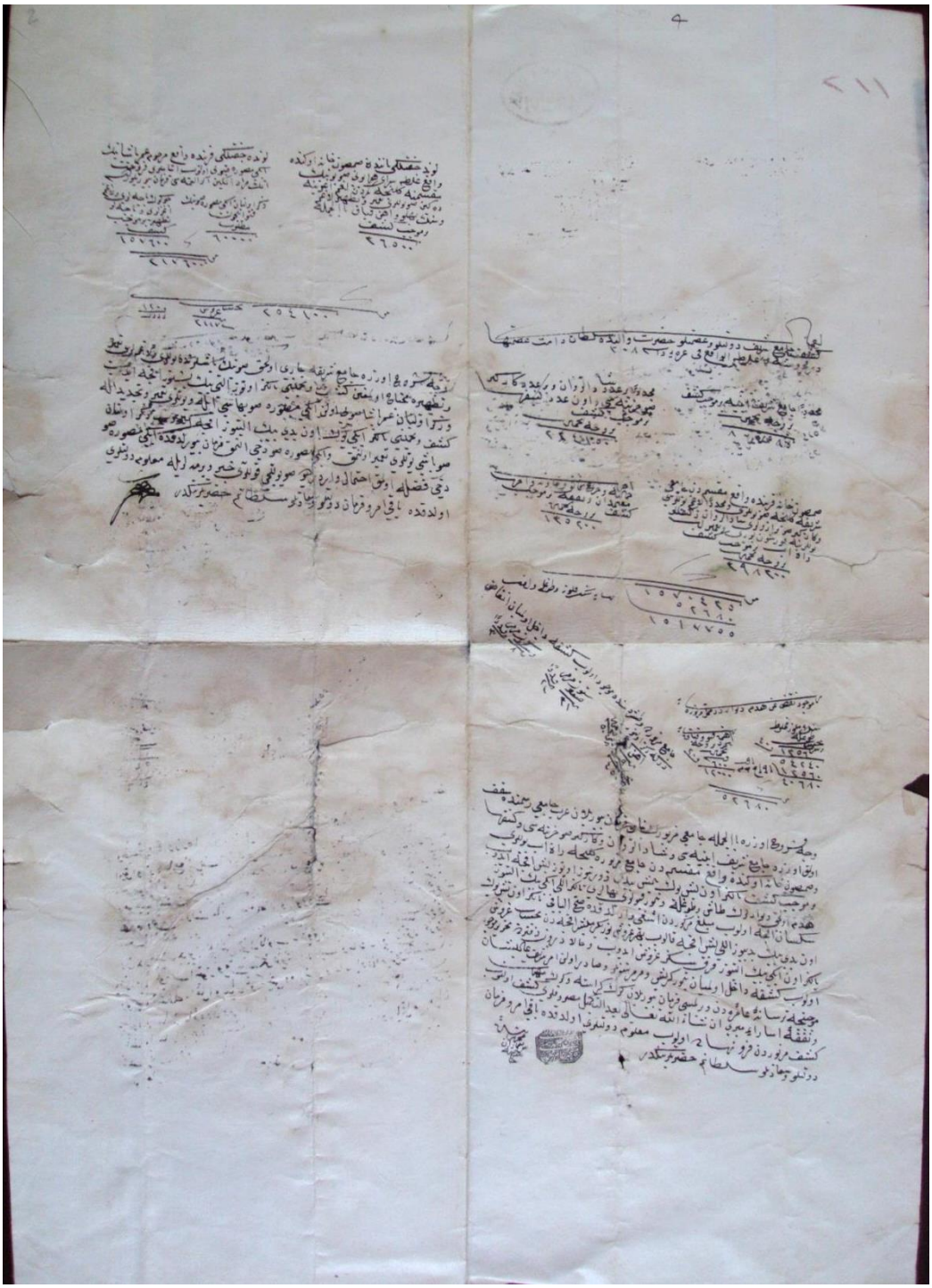
Benim devletlû veliyy-ün-niam efendim sultanım. Ferman-ı alileri üzere zikr olunan tamir ve termim ziyade mühim ve muktezi olup efendimin müceddeden bina ve ihya eylediği cami-i şerifin lazım olan umurundandır. Tamir ver termim olunmaz ise noksan olmak lazım gelir. Devletlû efendimin evkaf-ı şerifelerinin mamur olmasına takayyüd eylemek bu kulları üzerine lazım ve mühim olmağla tamir olundu. Efendimin cami-i şerifi evkaf-ı latifi noksan üzere kalmak layık olmamakla zaman-ı devletlerinde murad üzere tamir ve termim ziyade muktezi olup ali maşallah mamur olmak üzere görülmüştür. Lazım gelen tamir ve termim için defter mucebince yalnız 2935,5 kuruş harç ve masraf olunup behesab-ı kese 5 kese ile 435,5 kuruş olur. Malum-u devletleri buyuruldukda emr-i ferman devletlû ve saadetlu veliyy-ün-niam efendimindir.

Ek C.16: Sakız'da su yollarının onarımı ve çeşme yapımıyla ilgili Kethüda Mehmed Efendi'nin mektubu (belgenin orijinali).

Şekil C.16 : TSMA E. 0101 0002 040.

Ek C.17: Galata Yeni Cami ve su yolları inşaatı için Sermimaran-ı Hassa Mehmed Ağa tarafından hazırlanan keşif defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

Şekil C.17 : BOA AE. SMST.II. 140 15533.

İcmal-i keşf-i cami-i şerif devletlü azimetlü hazreti valide sultan dâmet ismetuha der-mahruse-i Galata el vaki fi gurre-i ra sene 1108 (1 Rebiülevvel 1108)

Müceddeden bir aded şadırvan ve bir aded kargir su haznesi ve on aded kenif Ber muceb-i keşf ber vech-i tahmin 234.150 akçe	Müceddeden cami-i şerif ebniye ber muceb-i keşf ber vech-i tahmin 812.785 akçe
Ücret-i hammaliye ve harç …… mavna ve ücret-i mutemedan ve nafaka Ber muceb-i keşf ber vech-i tahmin 135.200 akçe	Samsun hane kurbunda vaki maksemden cami-i şerife gelince su yolları ve müceddeden lağım yolları ve kargir su terazileri şadırvan ve kenifler yollarına kurşun boru ve tamirat-ı rah-ı ab ber muceb-i keşf ber vech-i tahmin 398.300 akçe

Yekûn 1.570.435
Baha-yı sengi moloz ve tuğla ve ahen 52.680
=----------
1.517.755 akçe

[eğik olarak yazılmış]
Cami-i mezburda ve taşrasında mevcud olub keşfe dahil olmayan enkazdır ki zikr olunur

Sütun-u mermer-u vasat 8 aded adeden 3	Sütun-u mermer-u sagir 31 aded adeden 2,5	Ahen kiriş 9 aded fi 50 450 guruş

[eğik kısmın yanında]
Baha-yı mevcud-ı nakz an hedm-i divar der-mahall-i mezbur

Baha-yı ahen-i kapu ve kapak pencere ber vech-i tahmin	600 kıyye	sengi moloz mahlut tuğla be-hesab 1356 fi 40	54.240
	fi 20	ücret-i ihrac-ı hedm	13.560
	12.000		40.680

Yekûn 52.680 akçe

Vech-i meşruh üzere bilcümle cami-i mezburun binası ferman buyurulan Arab Camii resminde sakf olmak üzere cami-i şerif ebniyesi ve şadırvan ve kargir su haznesi ve kenif ve Samsun hane önünde vaki maksemden cami-i mezbura gelince rah-ı ab yolları ber muceb-i keşf yalnız 15 yük 70.435 akçe eder. Hedm olacak duvarların taş ve tuğla ve demur kapuları bahaları yalnız 52.680 akçe olub meblağ-ı mezkurdan aşağı varıldıkda [çıkarılınca] sah-ı elbâki yalnız 15 yük 17.755 akçe kalub beher guruş 125 akçeden be-hesab-ı guruş yalnız 12.648 guruş edüb ve hâlâ derun-u defterde tahrir mevcud olub keşfe dahil olmayan timur kiriş ve mermer sütun ve tersane-i amireden verilmesi ferman buyurulan gerek kereste ve gerek mühimmat ve nafaka-i üsera-i miri inşallah-i teala bade't-tekmil masrafları keşf olub keşf-i mezburdan fürun-u hade [indirilmiş] olub malum-u devletleri oldukda baki emr-u ferman devletlü ve saadetlü sultanım hazretlerinindir.

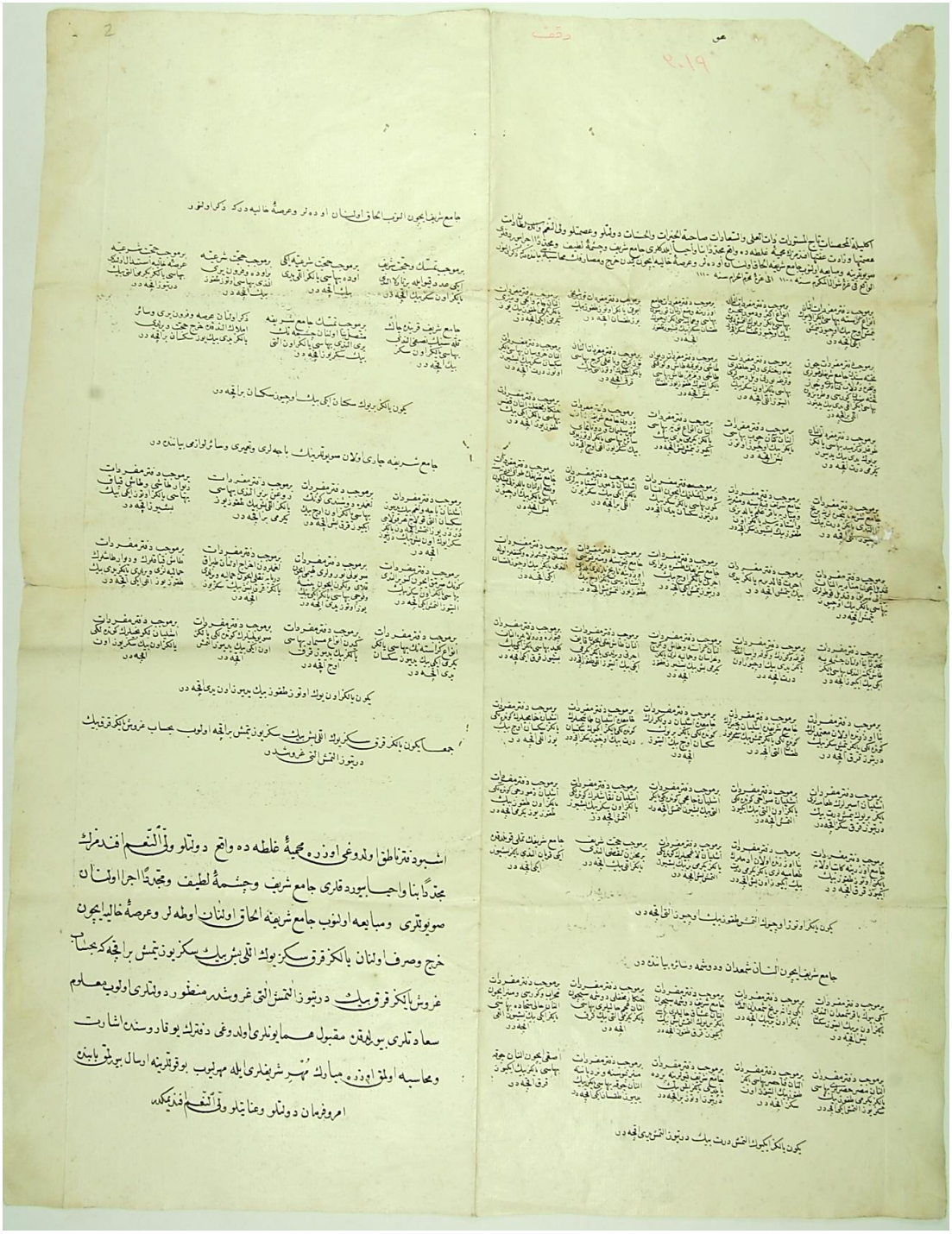
[mühür]
Bende Mehmed Ser-mimaran-ı hassa hâlâ

<table>
<tr>
<td>Levend çiftliği kurbunda vaki merhum Ömer Paşa'nın iki masura suyu olub eytamları füruht etmek murad etmeğin eğer alınması ferman buyurulursa
<table>
<tr><td>Çökük bacaları ve lağım ağızları ve bacalar tathir
Ber muceb-i keşf
157.600 akçe</td><td>Zikr olunan iki masura su kanavati içün matlub
60.000 akçe</td></tr>
</table>
Yekûn 217.600 akçe</td>
<td>Levend çiftliği yanında samsun hane önünde vaki Galata Saray-ı Hümayun'u suyunun maksemine gelince kemerden lağım ağzına değin su yolları tamir ve tathir lağım ve seng pehlu ve ahen kapak bilcümle
ber muceb-i keşf
36.500 akçe</td>
</tr>
</table>

Yekûn 254.100
Bahesab-ı guruş 2.117,5
Fi 120 guruş

Vech-i meşruh üzere cami-i şerife cari olacak suyunun başlarında yolları ve lağımları tamir ve tathire muhtaç olmağın keşf ve tamiri yalnız 36.500 akçe idüb ve zikr olunan Ömer Paşa suyu olan iki masura su bahası ile ve yolları tamir ve tecdid ile keşf ve tahmini yalnız 2 yük 17.600 akçe getirüb zikr olunan su başı yolları tamir olunmak ve iki masura su dahi alınmak ferman buyuruldukda iki masura su dahi fazla olmak ihtimali ve variddir deyu su yolcu kulları haber verme ile malum-u devletleri oldukda bâki emr-u ferman devletlü ve saadetlü sultanım hazretlerinindir.

Ek C.18 Galata Yeni Cami'nin inşaatında kullanılan malzemeleri ve bedellerini, caminin bitişiğinde yapılan çeşme ve su yolları için yapılan masrafları ve satın alınan arsalar için ödenen bedelleri içeren inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

Şekil C.18 : BOA İE. EV. 26 3019.

İkliletü'l-muhassenat, tac-ül mesturat, zati'l-ula ve's-saâdat, sahibetü'l-hayrat ve'l-hasenat, devletlü ve ismetlü, veliyy-ün-niam valide sultan dâmet ismetuha ve zadet iffetuha efendimizin mahmiye-i Galata'da vaki müceddeden bina ve ihya eyledikleri cami-i şerif ve çeşme-i latif ve müceddeden icra buyurdukları su yollarına ve mübayaa olunub cami-i şerife ilhak olunan odalar ve arsa-yı haliye içün giden harç ve masarifin muhasebesini beyanındadır ki zikr olunur El vaki fi gurre-i Şevvali'l-mükerrem sene 1108 ila gurre-i Muharremü'l-haram sene 1110.

Ber muceb-i defter-i müfredat alınan cam ve alçı ve gayri yalnız 29.122 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat kurşuncu ücreti yalnız 39.190 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami üzerine vaz olunan kurşun bahâsı ve hamaliyesi yalnız 3 yük 98.509 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan enva-i ekser ve demur pencere bahâsı yalnız 1 yük 64.398 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan enva-i kereste bahâsı yalnız 3 yük 73.372 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat alınan horasan bahâsı yalnız 88.534 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan toz kireç ve yağlı kireç bahâsı yalnız 2 yük 36.040 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat duvar taşı ve yonma taş ve küfeki taşı ve mermer taşı bahâsı yalnız 6 yük 991 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cam rıhtları ve kapu halkaları ve karga burnu ve yel demürleri bahâsı yalnız 18.650 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat ceviz tahtasından cami-i şerifin kapuları ve pencere ve dolab kanatları ve ceviz tahtasından kürsü ve trabzan bahâsı yalnız 57.751 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat hünkâr mahfiline alınan kafes bahâsı yalnız 2.900 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat derun-u cami-i şerife alınan mühr-i Süleyman ve donanma-yı saire bahâsı yalnız 37.853 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan envai boya bahâsı yalnız 27.275 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat keten çub bahâsı yalnız 1335 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan tuğla ve kiremit bahâsı yalnız 1 yük 7.724 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerifin tavan örtüsüne vaz olunan yaldızlı peşkun bahâsı	Ber muceb-i defter-i müfredat işlenen demür üstadiyeleri yalnız 2.851 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat demur işlenmek içün alınan bahâsı yalnız 8.487 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerif kubbesine ve minberine ve minareye bakır alem yaldızı	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerif pencerelerine pirinç tel alındı yalnız 4.350 akçedir.

yalnız 1.305 akçedir.			ve üstadiyesiyle yalnız 19.508 akçedir.	
Ber muceb-i defter-i müfredat musluk ve çeşmelere ve keniflere lüle alındı yalnız 1.392 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami kapusuna ve minber kapusu üzerine tarih yazıldı. Yaldızı ve üstadiyesi yalnız 3.965 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerifin dışarı duvarı ücreti yalnız 3.472 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat ücret-i kaldırım yalnız 7.070 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat kandil için minareye alınan …lı sırık ve kandil kutuları bahâsı yalnız 1.370 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat kapulara ve dolaplara alınan kilit bahâsı yalnız 2.542 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan taş nakli içün kayık ücreti verildi. Yalnız 22.659 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan kereste ve taş ve kireç ve horasan ve hamaliyeleri yalnız 25.509 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat kova ve kürek ve küfe ve ip alındı. Yalnız 7.314 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat müceddeden bina olunan çeşmeye taş tekne alındı. Bahâsı yalnız 2.200 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen hamamcıların gündeliği yalnız 83.150 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat camide işleyen taşçıların gündeliği yalnız 2 yük 84.308 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat camide işleyen dülgerlerin gündeliği yalnız 1 yük 83.600 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerifde işleyen rençberlerin gündeliği yalnız 70.896 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat bina üzerinde olan mutemedlerin gündeliği yalnız 78.440 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen demirci gündeliği yalnız 19.920 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen nakkaşların gündeliği yalnız 18.560 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen camcı gündeliği yalnız 6.560 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen sıvacı gündeliği yalnız 16.260 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen esirlerin taamiyeleri yalnız 1 yük 74.448 akçedir.
Cami-i şerifin temeli konuldukta iki kurban alındı. Yalnız 502 akçedir.	Ber muceb-i hüccet-i şerif mahzen nakzı alındı. Yalnız 50.000 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen lağımcıların gündeliği yalnız 18.560 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat bina üzerinde olan ademlerin taamiyeleri yalnız 24.215 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami üzerine kâtib olana yalnız 39.240 akçedir.

Yekûn yalnız 33 yük 69.306 akçedir.

Cami-i şerif için alınan şamdan ve döşeme vesaire beyanındandır.

Ber muceb-i defter-i müfredat mihrap ve kürsü ve minber içün alınan halı seccade bahâsı yalnız 2.550 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat hünkâr mahfili döşemesi için alınan Acem halıları bahâsı yalnız 26.040 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerif döşemesi için alınan Uşak halıları bahâsı yalnız 1 yük 65.249 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat iki dane pirinç şamdan alındı. Yalnız 11.000 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat iki büyük bakır şamdan alındı. Yalnız 11.685 akçedir.
Askı için alınan çuka bahâsı yalnız 1.240 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat minber kapusuna ve nerdibanına alınan çuka bahâsı 1.792 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat cami-i şerif kapularına perde yapıldı. Yalnız 5.431 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan kaba hasır bahâsı yalnız 9.618 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat alınan Mısır hasırları bahâsı yalnız 29.862 akçedir.

Yekün yalnız 2 yük 64.467 akçedir.

Cami-i şerif için alınub ilhak olunan odaların ve arsa-yı haliyedir ki zikr olunur.

Ber muceb-i hüccet-i şeriyye arsa-yı haliye istibdal olundu. Bahâsı yalnız 26.400 akçedir.	Ber muceb-i hüccet-i şeriyye bir oda ve fırın yeri alındı. Bahâsı 39.000 akçedir.	Ber muceb-i hüccet-i şeriyye iki oda bahâsı yalnız 57.000 akçedir.	Ber muceb-i temessük ve hüccet-i şerif iki aded kuyu ile bir tarla alındı. Yalnız 18.000 akçedir.
	Zikr olunan arsa ve fırın yeri vesair emlâk alındıkda harc-ı hüccet verildi. Yalnız 7.181 akçedir.	Ber muceb-i temessük cami-i şerife muttasıl bina olunan çeşmenin yeri alındı. Bahâsı yalnız 16.800 akçedir.	Cami-i şerif kurbunda çan kulesinin nısfı alındı. Bahâsı yalnız 18.000 akçedir.

Yekûn yalnız 1 yük 82.381 akçedir.

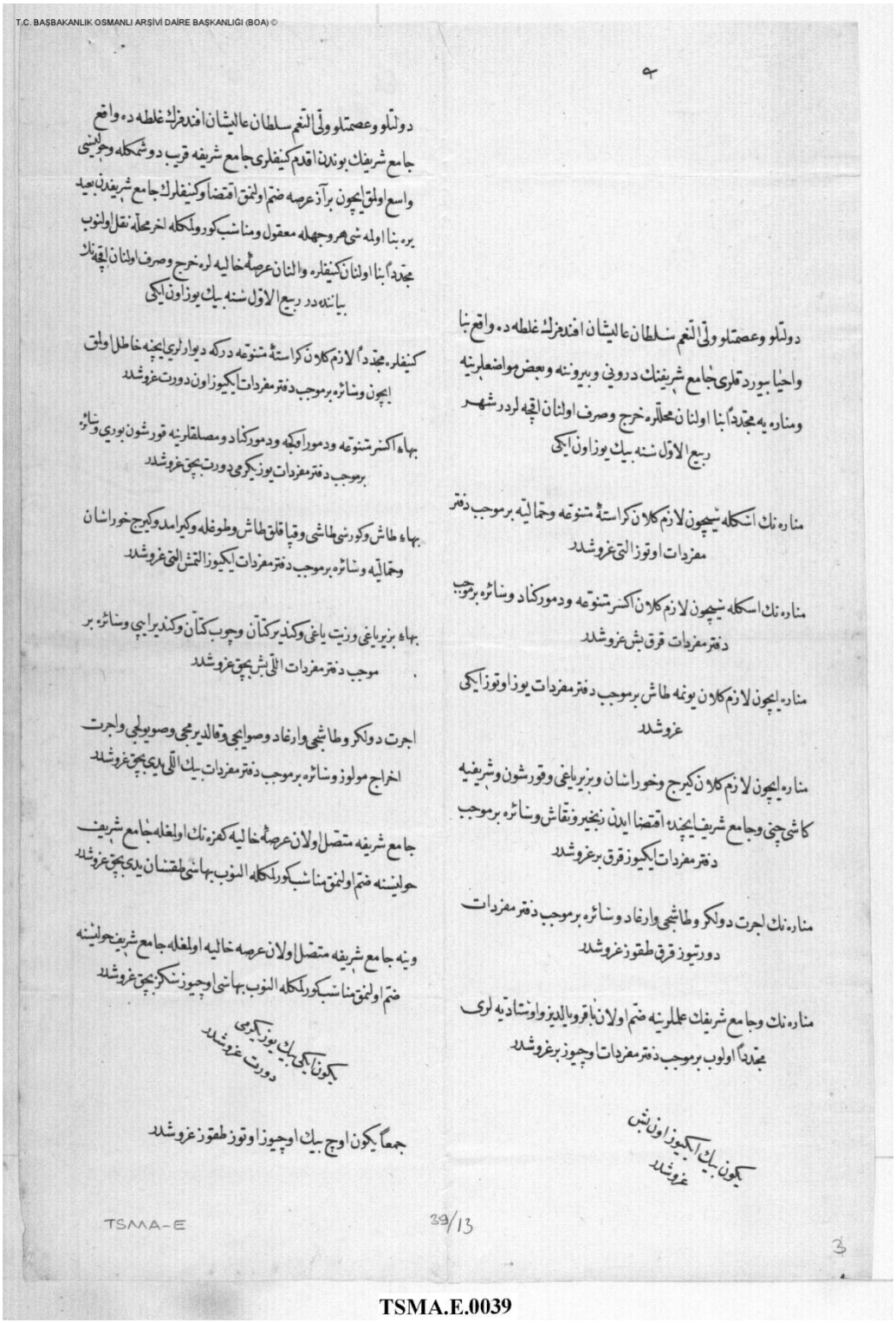
Cami-i şerife cari olan su yollarının bacaları ve tamiri vesair levazımı beyanındandır.

Ber muceb-i defter-i müfredat duvar taşı ve taş kapak bahâsı yalnız 32.500 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat revgan-ı bezir alındı. Bahâsı yalnız 55.921 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat lağımlara döşendi künk bahâsı. Yalnız 13.245 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat işlenen baca ve lağım 1.786 kulaç her kulacı dörder yüz altmış akçeden yalnız 815.400 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat taş kapakların duvar taşların hamaliyeleri verildi. Yalnız 7.952 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat lağımlardan ihraç olunan toprak deryaya nakli içün hamaliye verildi. Yalnız 45.800 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat su yolu boruları lehimi içün kalay ve lökün içün penbe ve fıçı bahâsı yalnız 2.137 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat künk sarmak içün kenevir alındı. Bahâsı yalnız 18.662 akçedir.
Ber muceb-i defter-i müfredat işleyen lökünücülerin gündeliği yalnız 10.810 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat su yolcuların gündeliği yalnız 12.760 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat giden envai mismar bahâsı yalnız 1.743 akçedir.	Ber muceb-i defter-i müfredat envai kerestenin bahâsı yalnız 22.787 akçedir.

ekûn yalnız 10 yük 39.717 akçedir.

Cemi yekûn yalnız 48 yük 55.871 akçe olub be-hesab guruş yalnız 40.466 guruşdur. İşbu defteri natık olduğu üzere mahmiye-i Galata'da vaki devletlü ve veliyy-ün-niam efendimizin müceddeden bina ve ihya buyurdukları cami-i şerif ve çeşme-i latif ve müceddeden icra olunan su yolları ve mübayaa olunub cami-i şerife ilhak olunan odalar ve arsa-yı haliye içün harç ve sarf olunan yalnız 48 yük 55.871 akçe ki bahesab-i guruş yalnız 40.466 guruşdur. Manzur-ı devletleri olup malum-u saadetleri buyuruldukdan makbul-u hümayunları olduğu defterin yukarısında işaret ve muhasebe olmak üzere mübarek mühr-ü şerifleri ile mühürleyüb bu kullarına irsal buyurulmak babında emr-ü ferman devletlü ve inayetlü veliyy-ün-niam efendimindir.

Ek C.19: Galata Yeni Cami'nin içine ve dışına, bazı yerlerine, minareye, yeni baştan bina olunan yerlere harcanan parayı içeren inşaat defteri (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

دولتلو وعصمتلو ولی النعم سلطان عالیشان افندمزك غلطه ده واقع
جامع شریفك بوندن اقدم کیفلری جامع شریفه قریب دوشمکله وحولینی
واسع اولق ایچون برآز عرصه ضمّ اولنمق اقتضا وکیفلرك جامع شریفدن بعید
یره بنا اوله شی هر وجهله معقول ومناسب کورولمکله اخر محلّه نقل اولنوب
مجدداً بنا اولنان کیفلره والنان عرصهٔ خالیه لره خرج وصرف اولنان اچقه نك
بیانیه در ربیع الاول سنه بیك یوز اون ایکی

دولتلو وعصمتلو ولی النعم سلطان عالیشان افندمزك غلطه ده واقع بنا
واحیا بیورد قلری جامع شریفنك درونی وبیرونیه وبعض مواضعلرینه
ومناره یه مجدداً بنا اولنان محلّره خرج وصرف اولنان اچقه لردر شهر
ربیع الاول سنه بیك یوز اون ایکی

کیفلره مجدداً لازم کلان کراستهٔ متنوعه درکه دیوارلری اچنه خاطل اولق
ایچون وساره برموجب دفتر مفردات ایکیوز اون دورت غروشدر

مناره نك انکله سیچون لازم کلان کراستهٔ متنوعه وحمالیه برموجب دفتر
مفردات اوتوز التی غروشدر

بهاء طاش وکورسی طاشی وقپاقلق طاش وطوغله وکیرامد وکیرج خوراسان
وحمالیه وساره برموجب دفتر مفردات ایکیوز التمش التی غروشدر

مناره نك اسکله سیچون لازم کلان اکسر متنوعه ودمورکناد وساره برموجب
دفتر مفردات قرق بش غروشدر

بهاء بزیر یاغی وزیت یاغی وکذیر کتان وچوب کتان وکذیر اپی وساره بر
موجب دفتر مفردات الی بش بچق غروشدر

مناره ایچون لازم کلان یونمه طاش برموجب دفتر مفردات یوز اوتوز ایکی
غروشدر

اجرت دولکر وطاشچی وارغاد وصوایجی وقالدیرمجی وصویولجی واجرت
اخراج مولوز وساره برموجب دفتر مفردات بیك الی بدی بچق غروشدر

مناره ایچون لازم کلان کیرج وخوراسان وبزیر یاغی وقورشون وشریفیه
کاشی چینی وجامع شریف ایچنده اقتضا ایدن بنجیر وقفاش وساره برموجب
دفتر مفردات ایکیوز قرق برغروشدر

جامع شریفه متصل اولان عرصهٔ خالیه کمزنك اولغله جامع شریف
حولینه ضمّ اولنمق مناسب کورلمکله النوب بهاسی طقسان بدی بچق غروشدر

مناره نك اجرت دولکر وطاشچی وارغاد وساره برموجب دفتر مفردات
دورتیوز قرق طقوز غروشدر

وینه جامع شریفه متصل اولان عرصه خالیه اولغله جامع شریفه حولینه
ضمّ اولنمق مناسب کورلمکله النوب بهاسی اوچیوز تکز بچق غروشدر

مناره نك وجامع شریفك علملرینه ضمّ اولنان باقر وبالدیز واوستادیه لری
مجدداً اولوب برموجب دفتر مفردات اوچیوز برغروشدر

یکون بیك ایکیوز اون بش
غروشدر

یکون ایکی بیك یوز یکرمی
دورت غروشدر

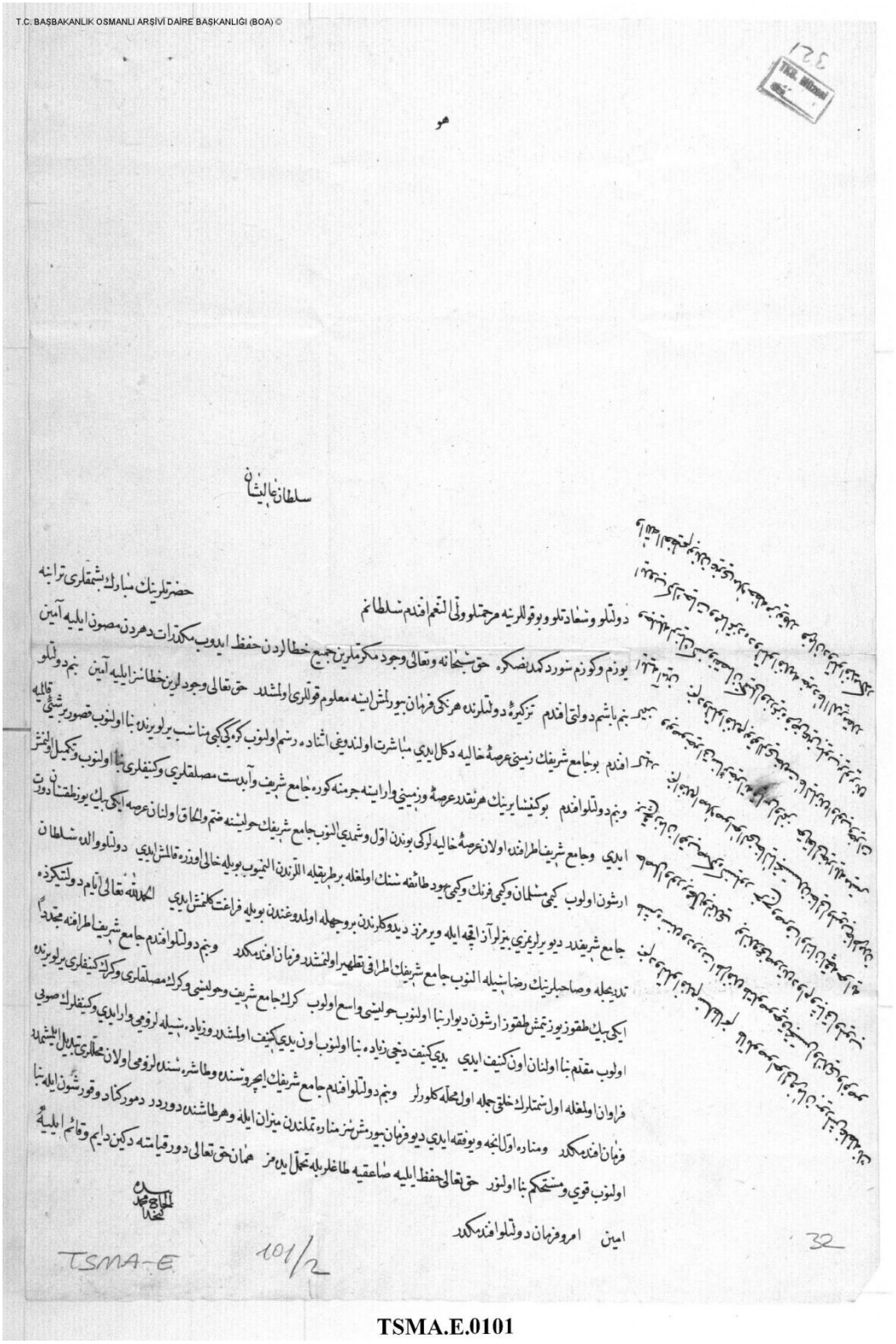
جمعاً یکون اوچ بیك اوچیوز اوتوز طقوز غروشدر

TSMA-E 39/13 3

TSMA.E.0039

Şekil C.19 : TSMA E. 79/3 (E.0039/13-3).

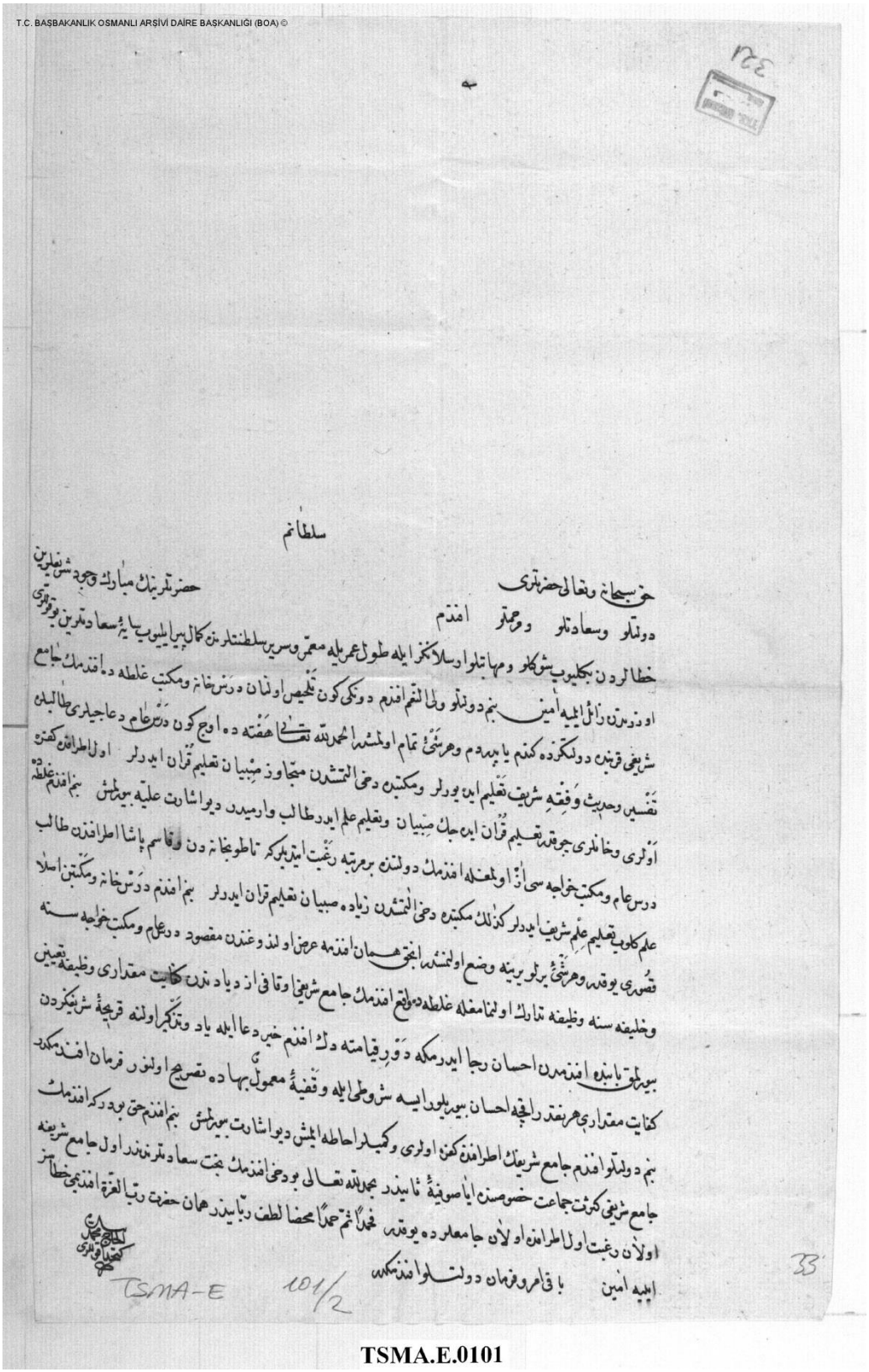
Ek C.20: Kethüda Mehmed Efendi'nin Galata Yeni Cami'nin inşaatından sonra Gülnuş Sultan'a yazdığı tezkire (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.20 : TSMA E. 0101 0002 032.

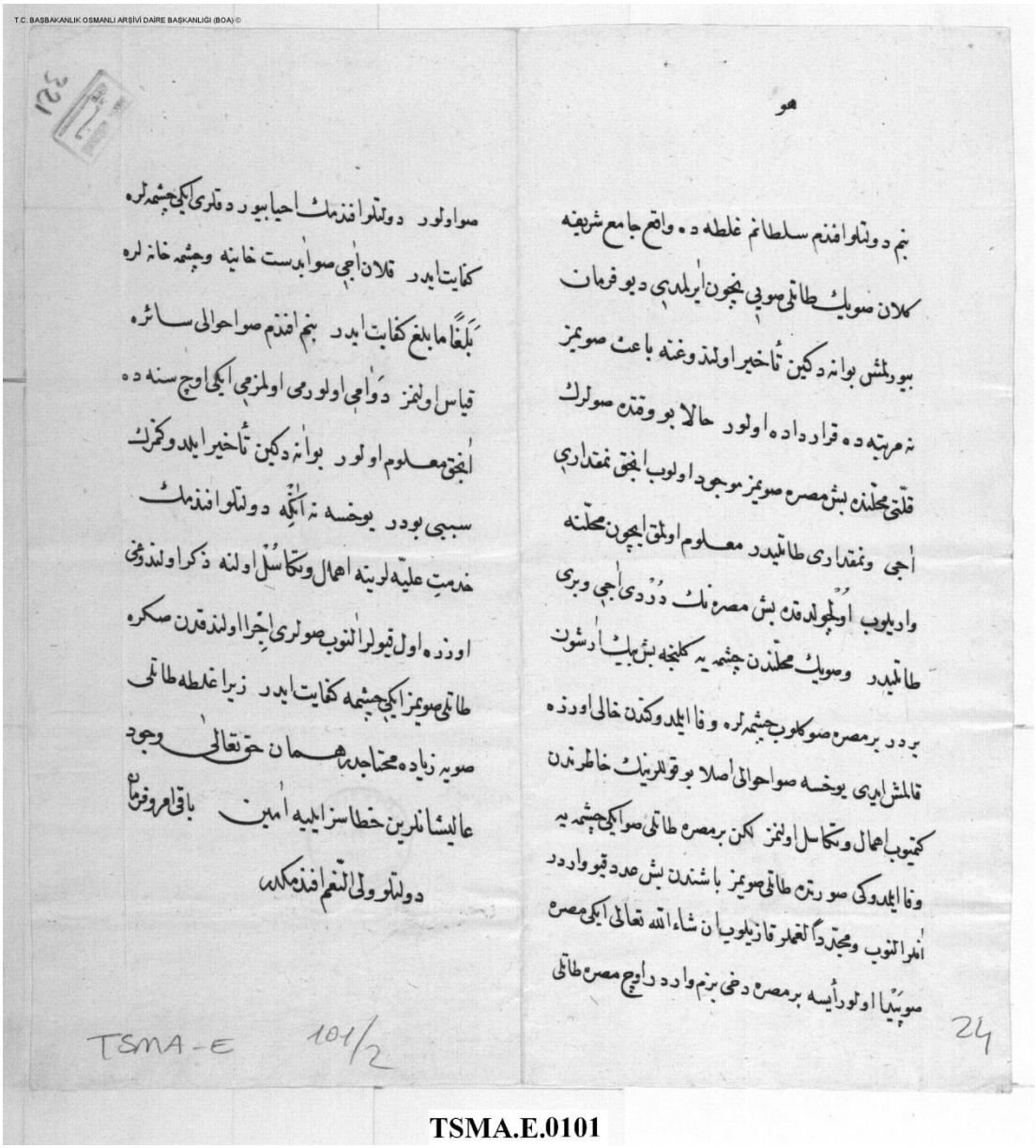
Ek C.21: Galata Yeni Cami çevresindeki evlerle ilgili Kethüda Mehmed Efendi'nin tezkiresi (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.21 : TSMA E. 0101 0002 033.

Ek C.22: Galata'da yeni su yollarıyla ilgili tezkire (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

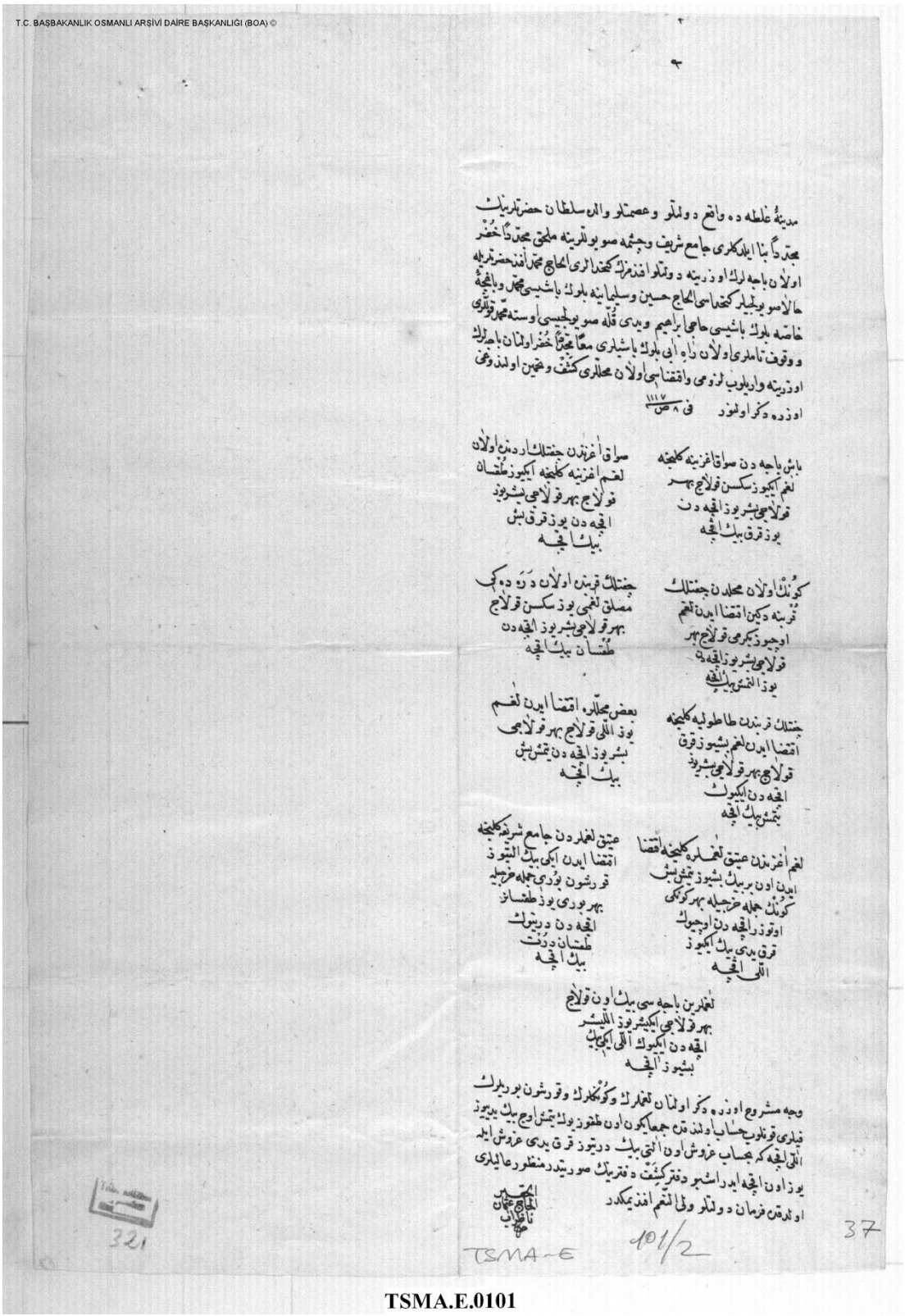

Şekil C.22 : TSMA E. 0101 0002 024.

Benim devletlu efendim sultanım Galata'da vaki camii şerife gelen suyun tatlı suyu niçin ayrılmadı deyu ferman buyurulmuş. Bu ana değin tehir olunduğuna bais suyumuz ne mertebede karar dade olur. Hâlâ bu vakitde suların kılleti mahallinde beş masura suyumuz mevcud olub ancak ne mikdarı acı ve ne mikdarı tatlıdır malum olmak için mahalline varılıb ölçüldükde beş masuranın dördü acı ve biri tatlıdır. Ve suyun mahallinden çeşmeye gelince 5000 arşın yerden bir masura su gelüb çeşmelere vefa eylemediğinden hala uzda kalmış idi. Yoksa su ahvali asla bu kullarının hatırından gitmeyüb ihmal ve tekâsül olunmaz. Lakin bir masura tatlı su iki çeşmeye vefa eylemediği suretde tatlı suyumuz başından beş aded kuyu vardır. Onlar alınıp ve müceddeden lağımlar kazılıp inşallah-u Teâlâ iki masura su peyda olur ise, bir masura dahi bizim vardır, üç masura tatlı su olur. Devletlu efendimin ihya buyurdukları iki çeşmelere kifayet eder. Kalan acı su abdesthaneye ve çeşmehanelere

beleğen meblağ kifayet eder. Benim efendim su ahvali saire kıyas olunmaz. Devamı olur mu olmaz mı iki üç senede ancak malum olur. Bu ana değin tehir eylediğimizin sebebi budur. Yoksa ne …. Devletlu efendimin hizmet-i alilerine ihmal ve tekasül oluna. Zikr olunduğu üzere ol kuyular alınıp suları icra olunduktan sonra tatlı suyumuz iki çeşme kifayet eder. Zira Galata tatlı suya ziyade muhtaçtır. Heman Hak teala vücud-u alişanlarından hatasız eyleye amin.
Baki emri ferman devletlu veliyyünniam efendimindir.

Ek C.23: Galata'da yeni su yollarıyla ilgili keşif defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

TSMA.E.0101

Şekil C.23 : TSMA E. 0101 0002 037.

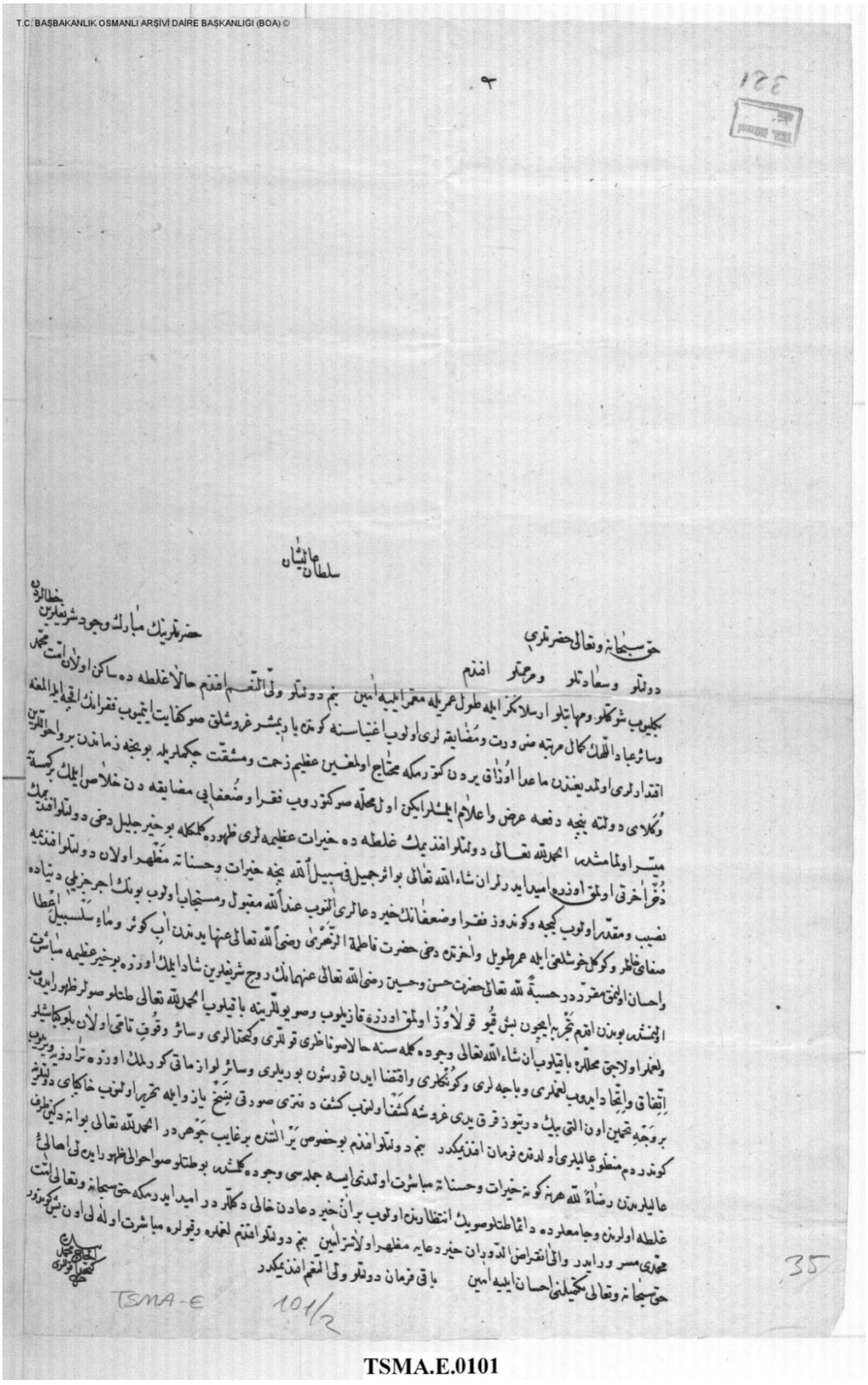
Medine-i Galata'da vaki devletlu ve azimetlu valide sultan hazretlerinin müceddeden bina eyledikleri cami şerif ve çeşme su yollarına mülhak müceddeden hufr olan bacaların üzerine devletlu efendimizin kethüdaları el-Hac Mehmed Efendi hazretleriyle hâlâ su yolcular kethüdası el-Hac Hüseyin ve Süleymaniye bölük başısı Mehmed ve bahçe-i hassa bölük başısı Hacı İbrahim ve Yedikule su yolcusu Usta Mehmed kulları ve vakuf tamları olan rah-ı abî bölük başıları maen müceddeden hufr olunan bacaların üzerine varılub lüzumu ve iktizası olan mahalleri keşf ve tahmin olunduğu üzere zikr olunur. Fi 8 Safer sene 1117.

Suak ağzından çiftlik ardında olan lağım ağzına gelince 290 kulaç beher kulacı 500 akçeden 145.000 akçe	Baş bacadan suak ağzına gelince lağım 280 kulaç beher kulacı 500 akçeden 140.000 akçe
Çiftlik kurbunda olan deredeki maslak lağımı 180 kulaç beher kulacı 5'er yüz akçeden 90.000 akçe	Künk olan mahalden çiftlik kurbuna değin iktiza eden lağım 320 kulaç beher kulacı 500 akçeden 160.000 akçe
Bazı mahallere iktiza eden lağım 150 kulaç beher kulacı 500 akçeden 75.000 akçe	Çiftlik kurbundan Tatavla'ya gelince iktiza eden lağım 540 kulaç beher kulacı 5'er yüz akçeden 270.000 akçe
Atik lağımlardan cami-i şerife gelince iktiza eden 2600 kurşun boru cümle harcıyla beher boru 190 akçeden 4 yük 94.000 akçe	Lağım ağzından atik lağımlara gelince iktiza eden 11.575 künk cümle harcıyla beher künkü 30'ar akçeden 347.250 akçe
	Lağımların bacası 1010 kulaç beher kulacı 2'şer yüz ellişer akçeden 252.500 akçe

Vech-i meşhur üzere zikr olunan lağımların ve künklerin ve kurşun boruların kileri konlub hesab olundukda cem'i yekün 19 yük 73.750 akçe ki behesab-ı guruş 16.447 guruş ile 110 akçe eder. İşbu defter keşf defterinin suretidir. Manzur-u alileri oldukda ferman devletlu veliyyün-niam efendimindir.

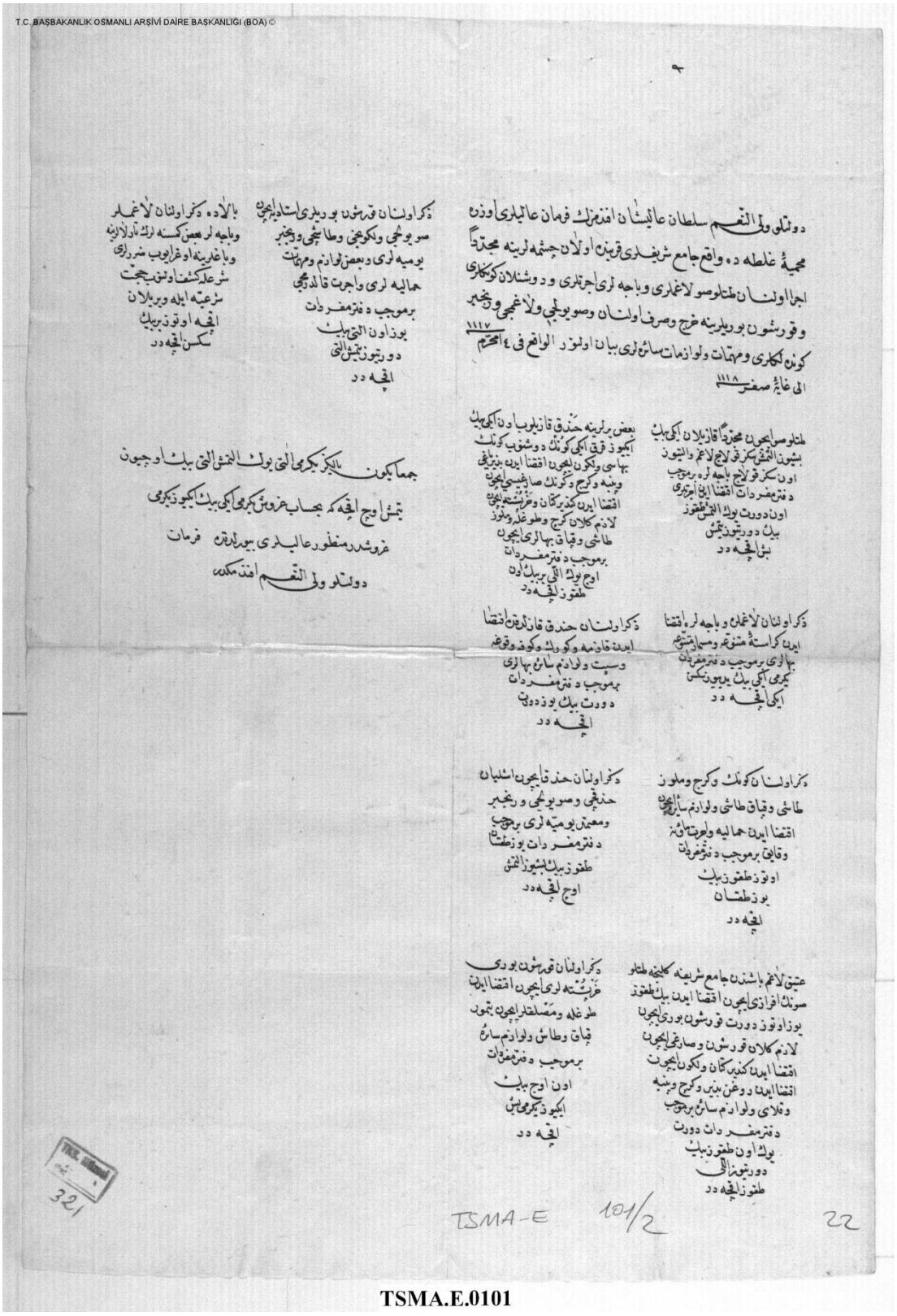
El-hakir el-Hac Osman nazır-ı ab

Ek C.24: Galata'da yeni su yollarıyla ilgili Kethüda Mehmed Efendi imzalı tezkire (belgenin orijinali).

Şekil C.24 : TSMA E. 0101 0002 035.

Ek C.25: Galata'da yeni su yollarına ait inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.25 : TSMA E. 0101 0002 022.

Devletlü veliyy-ün-niam sultan-ı alişan efendimizin ferman-ı alileri üzere mahmiye-i Galata'da vaki cami-i şerifleri kurbünde olan çeşmelerine müceddeden icra olunan tatlı su lağımları ve bacaları ücretleri ve döşenen künkleri ve kurşun borularına harç ve sarf olunan ve su yolcu ve lağımcı ve rencber gündelikleri ve mühimmat ve levazımat-ı saireleri beyan olunur. El vaki fi 14 Muharrem 1117 ila gurre-i Safer 1118.

Bazı yerlerine hendek kazılub 12.242 künk döşenüb künk bahası ve lökün için iktiza eden beziryağı ve penbe ve kireç ve künk sargısı için iktiza eden kendir keten ve harpuşta için lazım gelen kireç ve tuğla ve moloz taşı ve kapak bahaları için ber muceb-i defter-i müfredat 3 yük 51.019 akçedir.	Tatlı su için müceddeden kazılan 2568 kulaç lağım ve 618 kulaç bacalara ber muceb-i defter-i müfredat iktiza eden ücretleri 14 yük 69.475 akçedir.
Zikr olunan hendek kazıldıkda iktiza eden kazma ve kürek ve küfe ve kova ve sepet ve levazım-ı saire bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 4.104 akçedir.	Zikr olunan lağımlara ve bacalara iktiza eden kereste-i mütenevvi ve mismar-ı mütenevvi bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 22.782 akçedir.
Zikr olunan hendek için işleyen hendekçi ve su yolcu ve rençber ve mutemed yevmiyeleri ber muceb-i defter-i müfredat 199.563 akçedir.	Zikr olunan künk ve kireç ve moloz taşı ve kapak taşı ve levazım-ı saire için iktiza eden hamaliye ve ücret-i mavna ve kayık ber muceb-i defter-i müfredat 39.190 akçedir.
Zikr olunan kurşun boru harpuştaları için iktiza eden tuğla ve musluklar için demir kapak ve taş levazım-ı saire ber muceb-i defter-i müfredat 13.225 akçedir.	Atik lağım başından cami-i şerife gelince tatlı suyun ikrazı için iktiza eden 1.934 kurşun boru için lazım gelen kurşun sargı için iktiza eden kendir keten ve lökün için iktiza eden revgan-ı bezir ve kireç ve penbe ve kalay ve levazım-ı saire ber muceb-i defter-i müfredat 4 yük 19.459 akçedir.
Bâlâda zikr olunan lağımlar ve bacalar bazı kimselerin tarlalarına ve bahçelerine uğrayub zararları şer'ile keşf olunub hüccet-i şer'iyye ile verilen akçe 31.080 akçedir.	Zikr olunan kurşun boruları üstadiye için su yolcu ve lökünçü ve taşçı ve rençber yevmiyeleri ve bazı levazım ve mühimmat hamaliyeleri ve ücret-i kaldırımcı ber muceb-i defter-i müfredat 116.476 akçedir.

Cem'i yekün yalnız 26 yük 66.373 akçedir. Be hesab-ı guruş 22.220 guruşdur. Manzur-u alileri buyuruldukda ferman devletlü veliyy-ün-niam efendimindir.

Ek C.26: Galata'da yeni su yolları ve Hersek-Boyalıca arasındaki köprülerle ilgili Kethüda Mehmed Efendi'nin mektubu (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

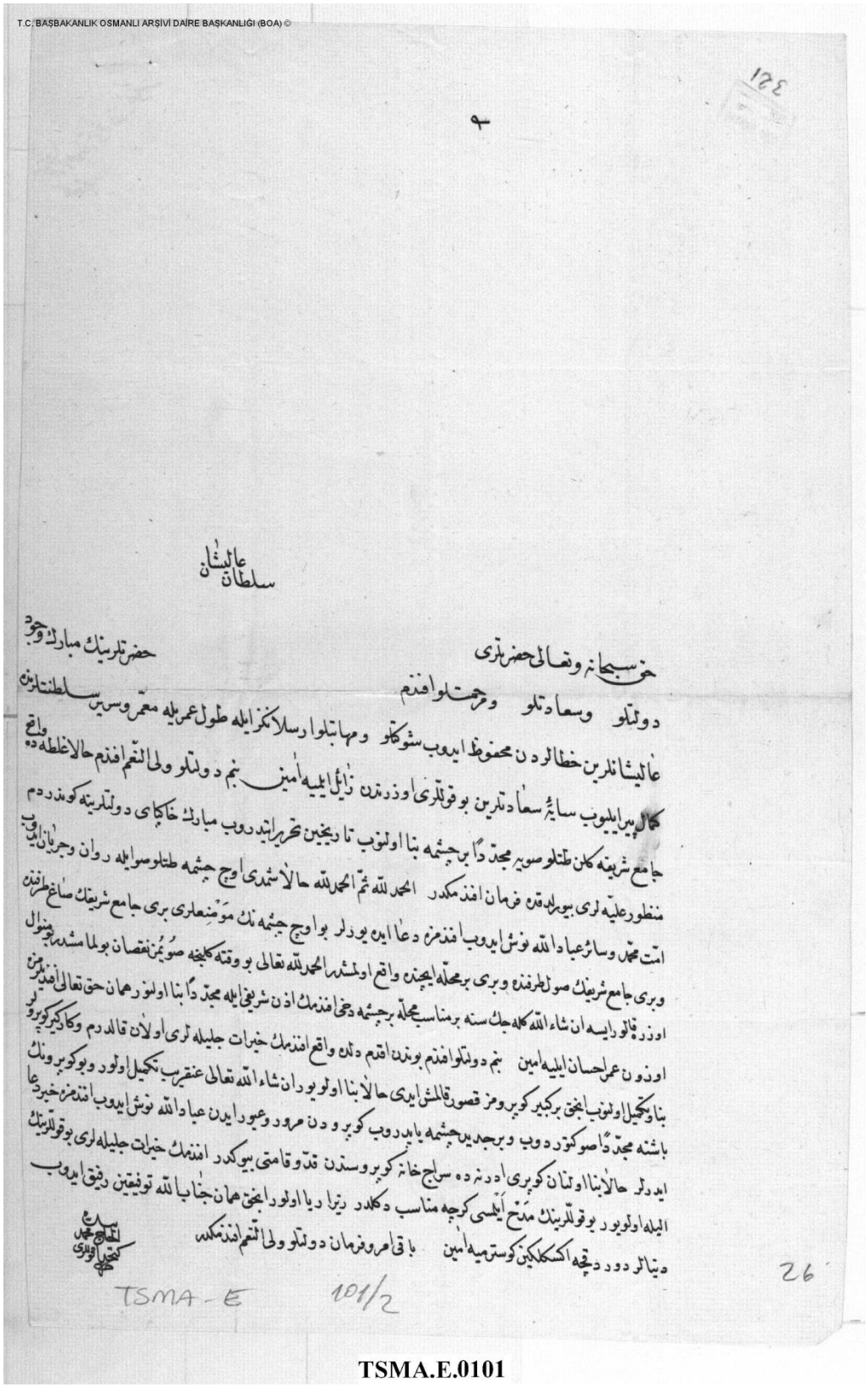
Şekil C.26 : TSMA E. 0101 0002 027.

Hak sübhane ve teala hazretleri

Devletlu ve inayetlu ve merhametlu efendim hazretlerinin mübarek vücud-u alişanları hatalardan bekleyip şevketlü ve kerametli arslanınız ile (…) amin. Benim devletlu veliyyünniam efendim sultanım. Galata ahalisi feth-i hakaniyeden beri tatlı suya ne mertebe işd ihtiyaç ile muhtaç oldukları nümayan olup zaman-ı maziyede gelen sahib-ül hayrat kimesneler kiraren say edip tatlı su murad eylemişler. Birine muvaffak ve mukadder olmayub elhamdülillah sümme elhamdülillah sübhane ve teala hazretleri devletlu veliyyünniam efendime mukadder ve nasib eyledi. Gerek ahali gerek Galata ve gerek sair ibadullah bu tatlı su sürurundan her biri devletlu efendimize şevketlü ve mehabetlü arslanınıza gece ve gündüz dua-ı hayırdan bir an ve bir saat hali değillerdir. Hak teala hazretleri kabule karin edip cennet-i aliyatda ab-ı kevser ihsan eyleye amin. Bikhakkı beni el kerim. Halk-ı ali mütehayyir olup acaba gerçek tatlı su gelir mi deyu intizar üzereler iken Elhamdülillah-u Teala 13 ayda tekmil olunub hazır olan iki çeşmelerine cereyan edüb inşallahü teala cami-i şerif kurbunda dahi müceddeden bir kargir çeşme bina olunur. Hâlâ mevcut olan tatlı su 10 masura olup hâlâ çeşmelerin lülelerinden maada suaklarından taşıp akar. Bu eyyamda 10 masura su mevcut oldukda inşallahü teala noksan olmaz ümidindeyiz. devletlu veliyyünniam efendimize böyle bir asar-ı celile ihsan eden bari teala hazretine gece ve gündüz hamd ü sena ederiz. Ruz-ı cezada dahi … amin. Benim devletlu efendim müceddeden icra olunan su için harç olunan levazımat ve mesarifat ber mucebi defter 22.220 guruş harç ve sarf olunub defter-i mübarek hakpay-ı devletlerine irsal olundu. Manzur-u alileri buyuruldukda emri ferman devletlu efendimindir.

Bende el-Hac Mehmed Kethüda kulları

Ek C.27: Galata'da yeni su yollarıyla ilgili Kethüda Mehmed Efendi'nin mektubu (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

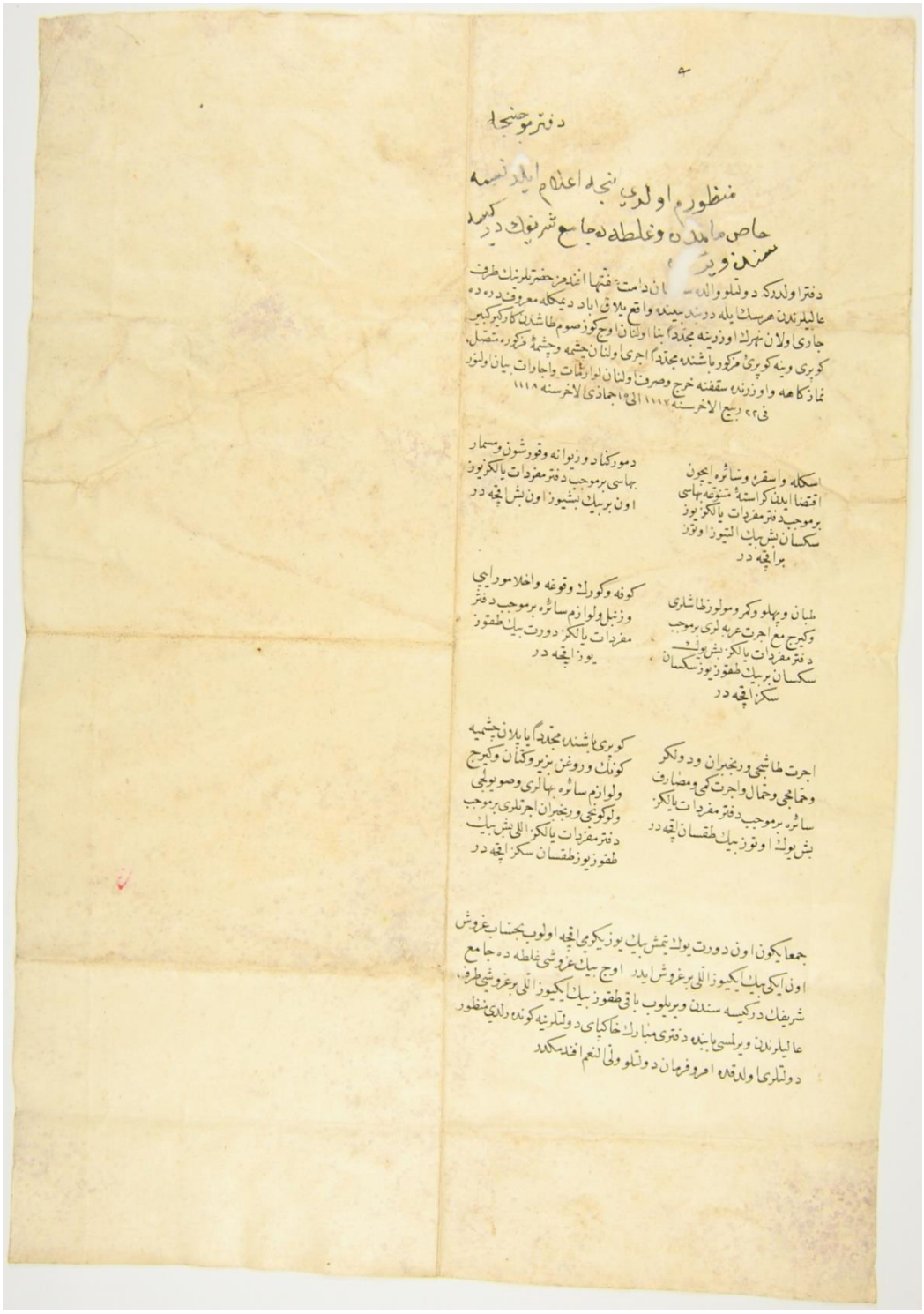
TSMA.E.0101

Şekil C.27 : TSMA E. 0101 0002 026.

Sultan-ı Alişan Hak sübhane ve teala hazretleri
Devletlu ve saadetlu ve merhametlu efendim hazretlerinin mübarek vücud-u alişanları hatalardan mahfuz şevketlü ve mehabetlü arslanınız ile (…) amin. Benim devletlu veliyyünniam efendim. Hâlâ Galata'da vaki cami-i şerife gelen tatlı suya müceddeden bir çeşme bina olunub tarihin tahrir ettirip mübarek hakpay-ı devletlerine gönderdim. Manzur-u alileri buyuruldukda ferman efendimindir. Elhamdülillah sümme elhamdülillah hâlâ şimdi üç çeşme tatlı su ile revan ve cereyan idüb ümmet-i Muhammed vesair ibadullah nuş idüb efendime dua eyliyor. Bu üç çeşmenin mevzileri biri cami-i şerifin sağ tarafında ve biri cami-i şerifin sol tarafında ve biri bir mahalle içinde vaki olmuşdur. Elhamdülillah-ü Teala bu vakte gelince suyumuz noksan bulmamışdır. Bu minval üzere kalır ise inşallah gelecek sene bir münasip mahalle bir çeşme dahi efendimin izan-ı şerifi ile müceddeden bina olunur. Hemen Hak Teala efendilerimize uzun ömür ihsan eyleye amin. Benim devletlu efendim bundan akdem Dil'de vaki efendimin hayrat-ı celileleri olan kaldırım ve kargir köprüler bina ve tekmil olunup ancak bir kebir köprümüz kusur kalmış idi. Hâlâ bina olunuyor. İnşallah-u Teala ankarib tekmil olur ve bu köprünün başına müceddeden su getirtip ve bir cedid çeşme yaptırıp köprüden mürur ve ubur eden ibadullah nuş idüb efendimize hayır dua ederler. Hâlâ bina olunan köprü Edirne'de Saraçhane köprüsünden kadd ve kameti büyüktür. Efendimin hayratı celileleri bu kullarının eliyle oluyor. Bu kullarının medh eylemesi gerçi münasip değildir. Zira riya olur. Ancak heman cenab Allah tevfikin refik edip dünyalar durdukça eksikliğin göstermesin. âmin.
Baki emri ferman devletlu veliyyünniam efendimindir.

Bende el-Hac Mehmed Kethüda kulları

Ek C.28: Yalakabad Nehri üzerinde yapılan köprüyle yanındaki çeşme ve namazgâhın masrafları (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

دفتر موجبنجه

منظورم اولدر بنجه اعلام ایلدنسه
خاص همایون وغلطه ده جامع شریفلرك در کسه
سندن ویر[illegible]

دفتر اولدرکه دولتلو والده [illegible]ان دامت مفتیها افندیمز حضرتلرینك طرف
عالیلرندن عرصهٔ یله دوشد بینده واقع یلاق آباد دیکله معروف دره ده
جاری اولان نهرك اوزرینه مجدداً بنا اولنان اوچ کوزلو صوم طاشدن مکمل کاکیر کیمیر
کوپری ویته کوپری مرکوز باشنده مجدداً اجری اولنان چشمه وچشمهٔ مرکوره متصل
نماز کاهه واوزرنده سقفنه خرج وصرف اولنان لوازمات واجارات بیان اولنور
فی ۲۲ ربیع الاخر سنه ۱۱۱۷ الی ۲ اجمادی الاخر سنه ۱۱۱۸

اسکله واسقره وساثره ایچون اقتضا ایدن کراستهٔ متنوعه بهاسی برموجب دفتر مفردات یالکوزیوز سکسان بش بیك التیوز اوتوز پرانچه در

دموركنار دوزیوانه وقورشون ومسمار بهاسی برموجب دفتر مفردات یالکوزیوز اون بر بیك بشیوز اون بش پرانچه در

طیان وپهلوکر ومولوز طاشلری وکیرج مع اجرت عربه لری برموجب دفتر مفردات یالکوز بش یوز سکسان بر بیك طقوزیوز سکسان سکز پرانچه در

کوفه وکورك وقوغه واخلاموراجی وزنبل ولوازم ساثره برموجب دفتر مفردات یالکوز دورت بیك طقوز یوز پرانچه در

اجرت طاشجی ودنجیران ودولکر وخماجی وحمال واجرت کمی ومضاریف ساثره برموجب دفتر مفردات یالکوز بش یوز اوتوز بیك طقسان پرانچه در

کوپری باشنده مجدداً بنا یلان چشمه کونك ودوغن بزو وکتان وکیرج ولوازم ساثره بهالری وصو نوبجی ولوکونجی ودنجیران اجرتلری برموجب دفتر مفردات یالکوز الی بش بیك طقوزیوز طقسان سکز پرانچه در

جمعا یکون اون دورت یوز یتمش بیك یوز یکرمی پرانچه اولوب بحساب غروش اون ایکی بیك ایکیوز الی بر غروش اید اوچ بیك غروشی غلطه ده جامع شریفلرك درکیسه سندن ویریلوب باقی طقوز بیك ایکیوز الی بر غروش یحیطرف عالیلرندن ویرلسی یابنده دفتری مبارك خاکپای دولتلرینه کونده ولدی منظور دولتلری اولدقده امر وفرمان دولتلو ولی النعم افندمکدر

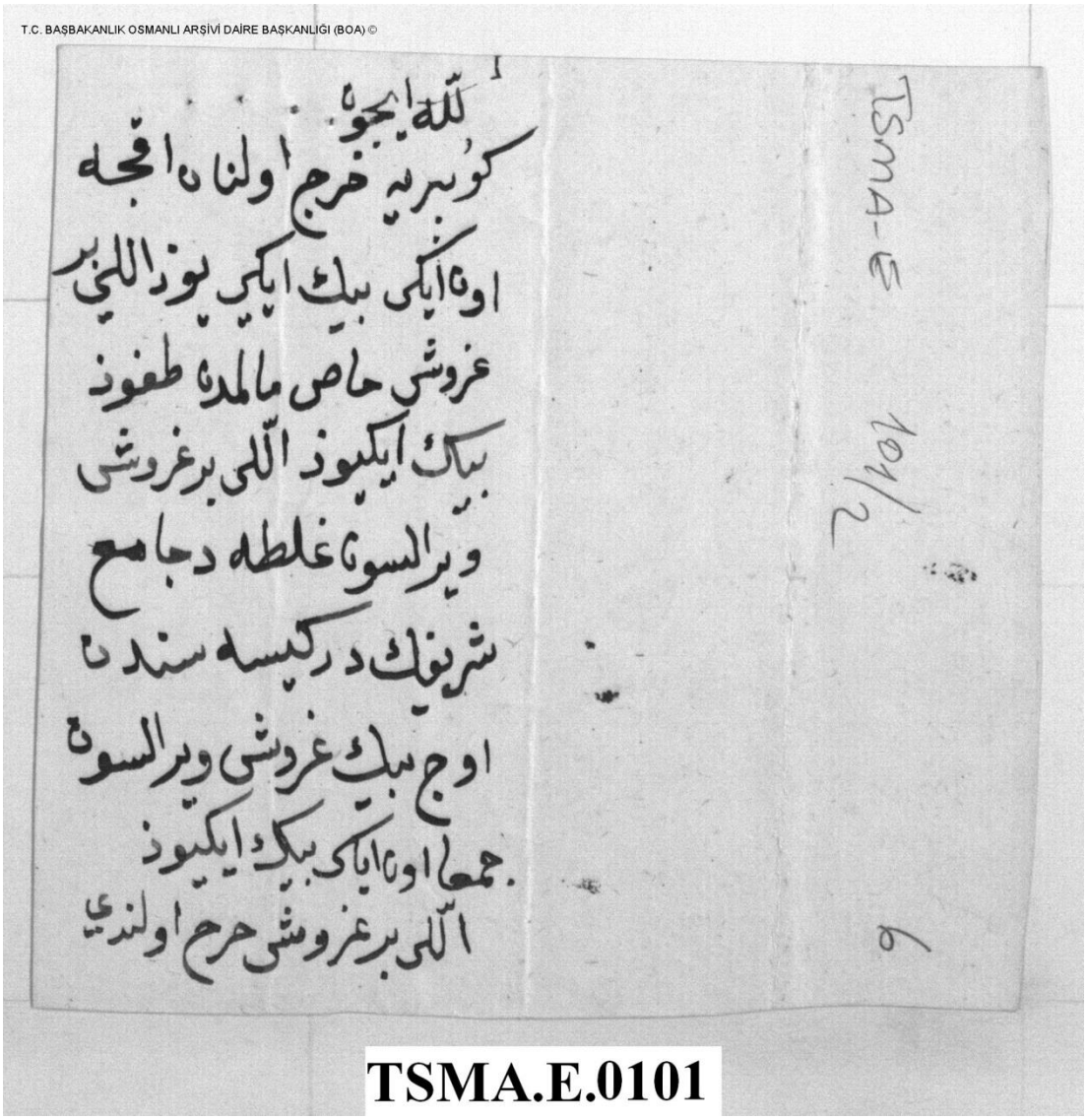
Defter mucebince manzurum oldu. Nice ilam eyledinse has malımdan ve Galata'da cami-i şerifin derkesesinden verile(?).

Defter oldur ki devletlû valide sultan damet iffetuha efendimiz hazretlerinin taraf-ı aliyelerinden Hersek ile Derbend beyninde vaki Yalakabad demekle maruf derede cari olan nehrin üzerine müceddeden bina olunan üç göz som taştan kârgir kebir köprü ve yine köprü-i mezkur başında müceddeden icra olunan çeşme ve çeşme-i mezkura muttasıl namazgaha ve üzerinde sakfına harc ve sarf olunan levazımat ve icarat beyan olunur.
Fi 22 Rebiülahir sene 1117 ile 15 Cemaziyelahir sene 1118.

Demur kanad ve zıvana ve kurşun ve mismar bahası ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 111.515 akçedir.	İskele ve ızgara vesaire içün iktiza eden kereste mütenevvia bahası ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 185.631 akçedir.
Küfe ve kürek ve kova ve ıhlamur ipi ve zenbil ve levazım-ı saire ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 4.900 akçedir.	Taban ve pahlu ve kemer ve moloz taşları ve kireç maa ücret-i arabaları ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 5 yük 81.988 akçedir.
Köprü başında müceddeden yapılan çeşmeye künk ve revgan-ı bezir ve keten ve kireç ve levazım-ı saire bahaları ve su yolcu ve lökünçü ve rencberan ücretleri ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 55.998 akçedir.	Ücret-i taşçı ve rencberan ve dülger ve hamamcı ve hamal ve ücret-i gemi ve mesarif-i saire ber muceb-i defter-i müfredat yalnız 5 yük 30.090 akçedir.

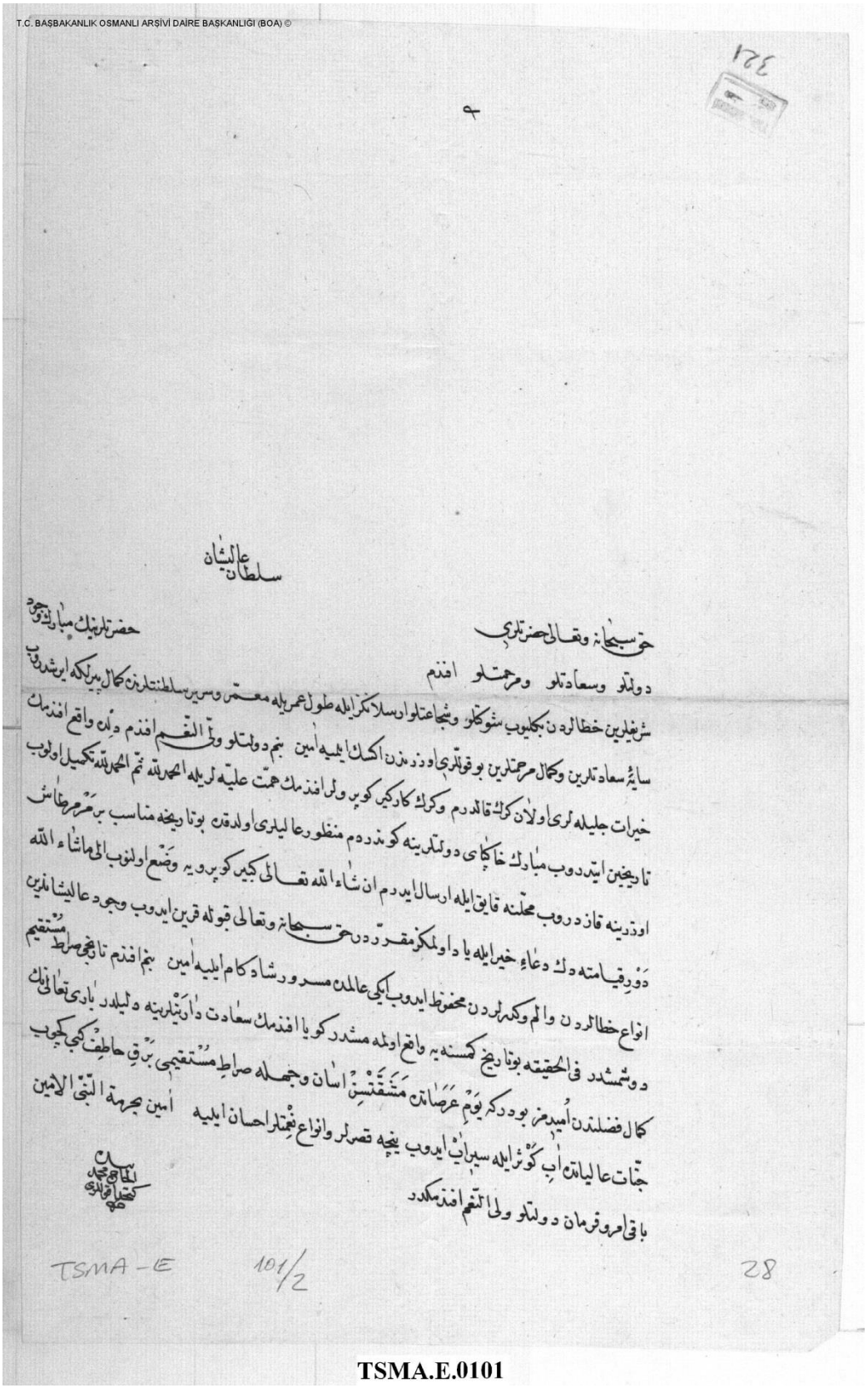
Cem-i yekûn 14 yük 70.120 akçe olub behesab-ı guruş 12.251 guruş eder. 3.000 guruş Galata'da cami-i şerifin derkesesinden verillüb baki 9.251 guruş taraf-ı alilerinden verilmesi babında defter-i mübarek hakpay-ı devletlerine gönderildi. Manzur-ı devletleri oldukda emr-u ferman devletlû veliyy-ün-niam efendimindir.

Ek C.29: Masrafların nereden karşılanacağına dair Gülnuş Sultan'ın yazdığı tahmin edilen pusula (belgenin orijinali).

Şekil C.29 : TSMA E. 0101 0002 006.

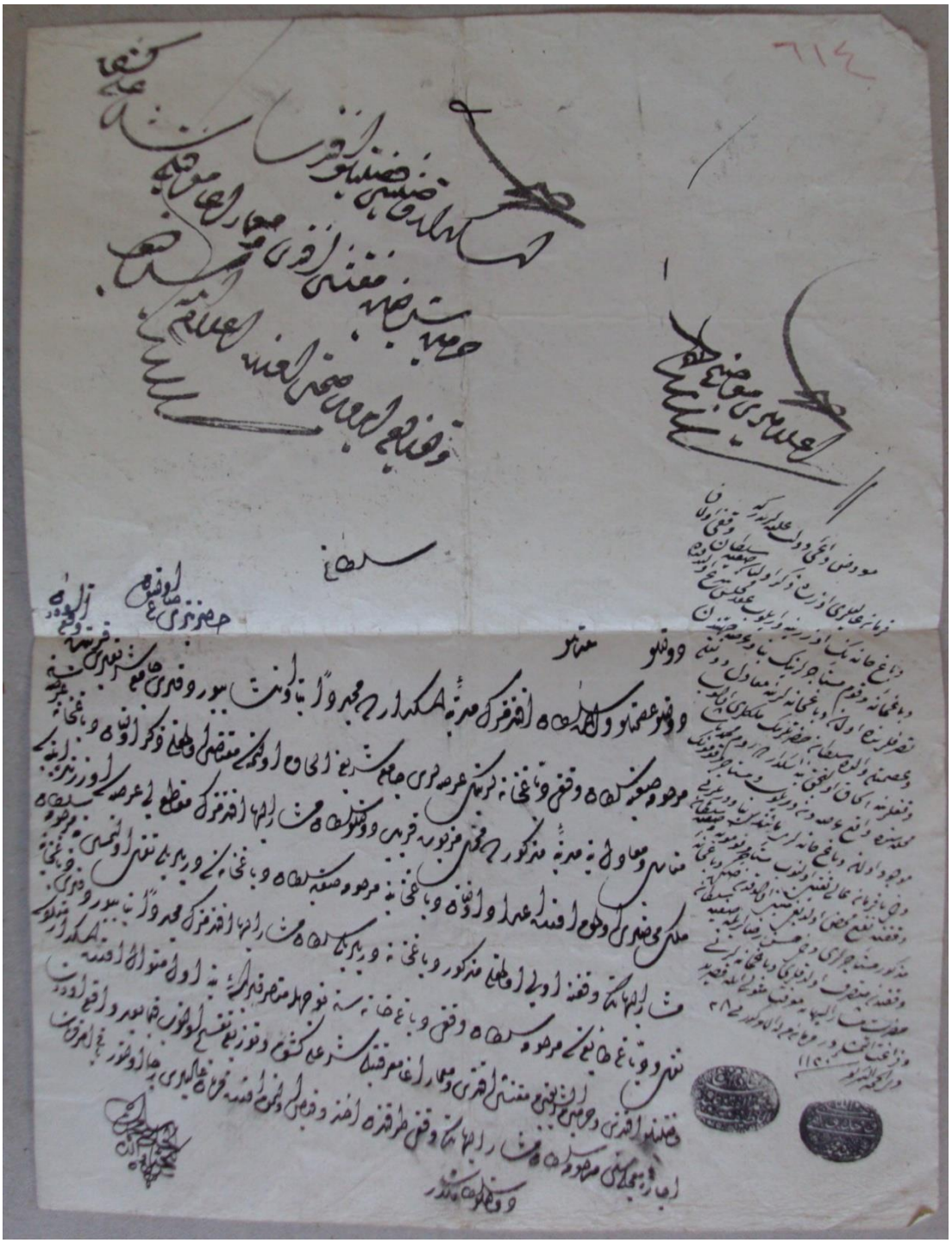
Ek C.30: Hersek-Boyalıca arasındaki köprülerin tamamlanmasıyla ilgili Kethüda Mehmed Efendi imzalı tezkire (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.30 : TSMA E. 0101 0002 028.

Ek C.31: Üsküdar Külliyesi için debbağhane istimlaki hakkında (belgenin orijinali ve transkripsiyonu[255]).

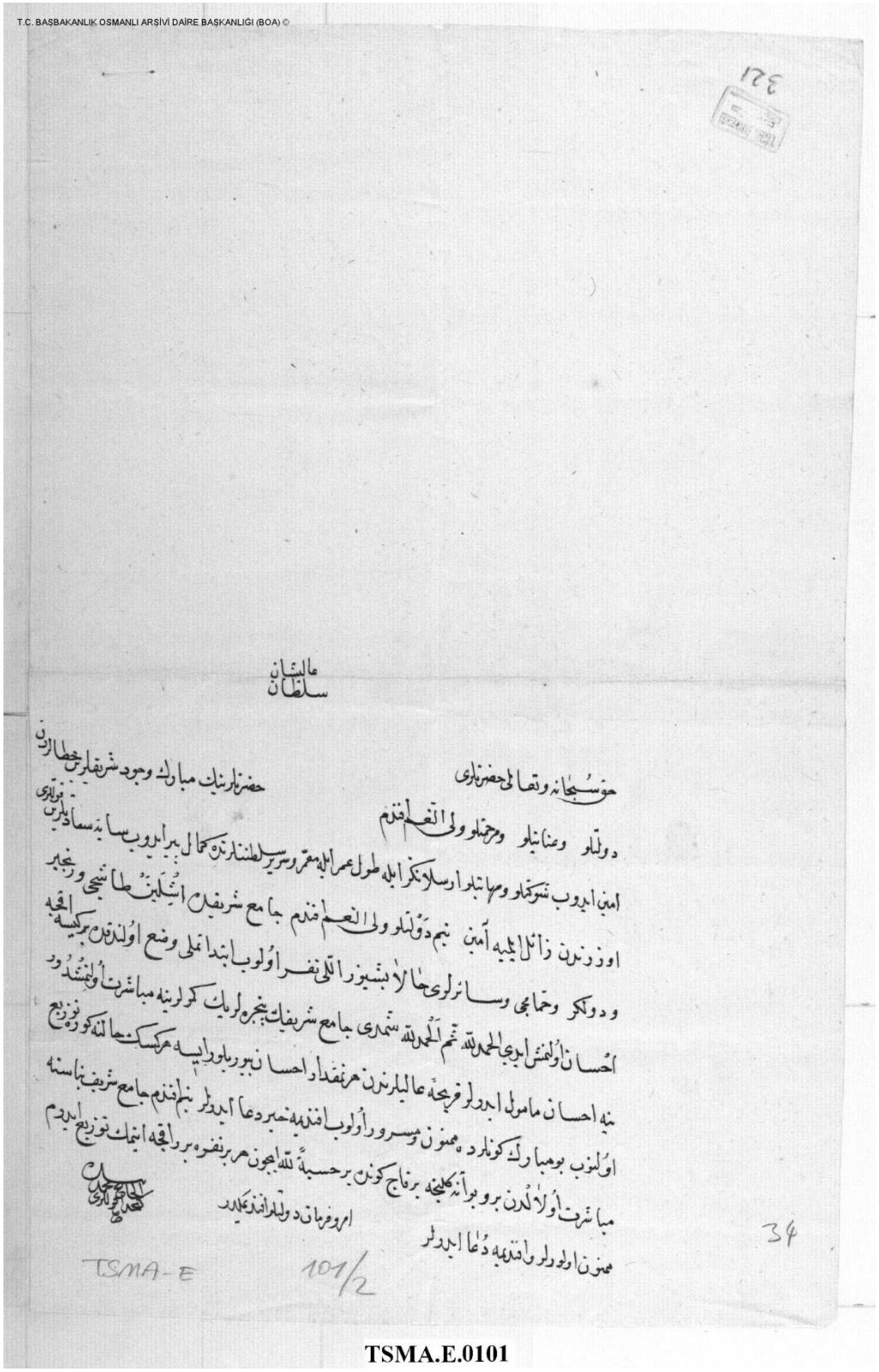
Şekil C.31 : BOA İE ENB 6 614.

[255] Bu belgenin transkripsiyonunda bana yardımcı olan Merve Çakır'a teşekkürlerimi sunarım.

Üsküdar kadısı faziletli efendi Haremeyn-i Şerifeyn müfettişi efendi ve mimar ağa marifeti şerle keşf ve tevzi edüp sıhhati üzere ilam eyeleyesin deyu buyuruldu.
Devletlû ve azimetli valide sultan efendimizin Medine-i Üsküdar'da müceddeden bina ve inşa buyurdukları cami-i şerfileri kurbunda vaki olan merhume Safiye Sultan vakfı debbeğhanelerinin arsaları cami-i şerife ilhak olması müktezi olmakla zikr olunan debbağhane arsasına münasip ve muadil yine Medine-i mezkurede mahalli mezbura karib devletlû sultan müşarünileyha efendimizin mukataalı arsası üzerinde ebniyesi mülk ….. olmak üzere idad olunan debbağhaneye merhume Safiye Sultan debbağhanesi derileriyle nakl olunması merhume sultan müşarünileyhanın vakfına evla olmakla mezkur debbağhane derileriyle Sultan müşarünileyha efendimizin müceddeden bina buyurdukları debbağhaneye nakl ve debbağ taifesi merhume sultan vakfı debbağhanesine teveccühle mutasarrıflarına yine o minval üzere Üsküdar mollası gibi faziletli efendi ve Haremeyn-i şerifeyn müftisi efendi ve mimar ağa marifetiyle şerle ve keşf ve tevzi-i taksim olunup fimabaad vaki olan icare-i muaccelesini merhume sultan müşarünileyhanın vakfı tarafından ahz ve kabz olunmak üzere ferman-ı alileri rica olunur. Baki emri ferman devletlû sultanım hazretlerinindir.
Bende El-hac Mehmed Kethüda-i vailde sultan
İlamları mucebince buyuruldu.
Feman-ı alileri üzere zikr olunan Safiye Sultan vakfı olan debbağhanenin üzerine varılıp akd-i meclis-i şer olundukda debbağhane-i merkum müstecirlerinin bina ve arsa cihetinden tasarruflarında olan debbağhanelerini muadil devletlû İsmetlü valide sultan hazretlerinin mülkleri olup vakıflarına ilhak olunacak yine Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa mahallesinde vaki arsadan verilüb müstecir-i merkumenin mevcut olan debbağhaneleri manend bina ve derilerini dahi ba ferman-ı âli tayin olunup müstecir-i merkumeye ve Safiye Sultan vakfına nefy-i mahz olduğunu müyesser olduktan sonra debbağhane-i mezkur müstecirleri dahi hüsn-ü rızalarıyla Safiye Sultan vakfından mutasarrıf oldukları debbağhanelerini hazreti müşarünileyhaya marifet-i mütevelli ile kasr-ı yed ve feragat etmişlerdir. Ferman menlehül emrindir.
28 Zilhicce 1120

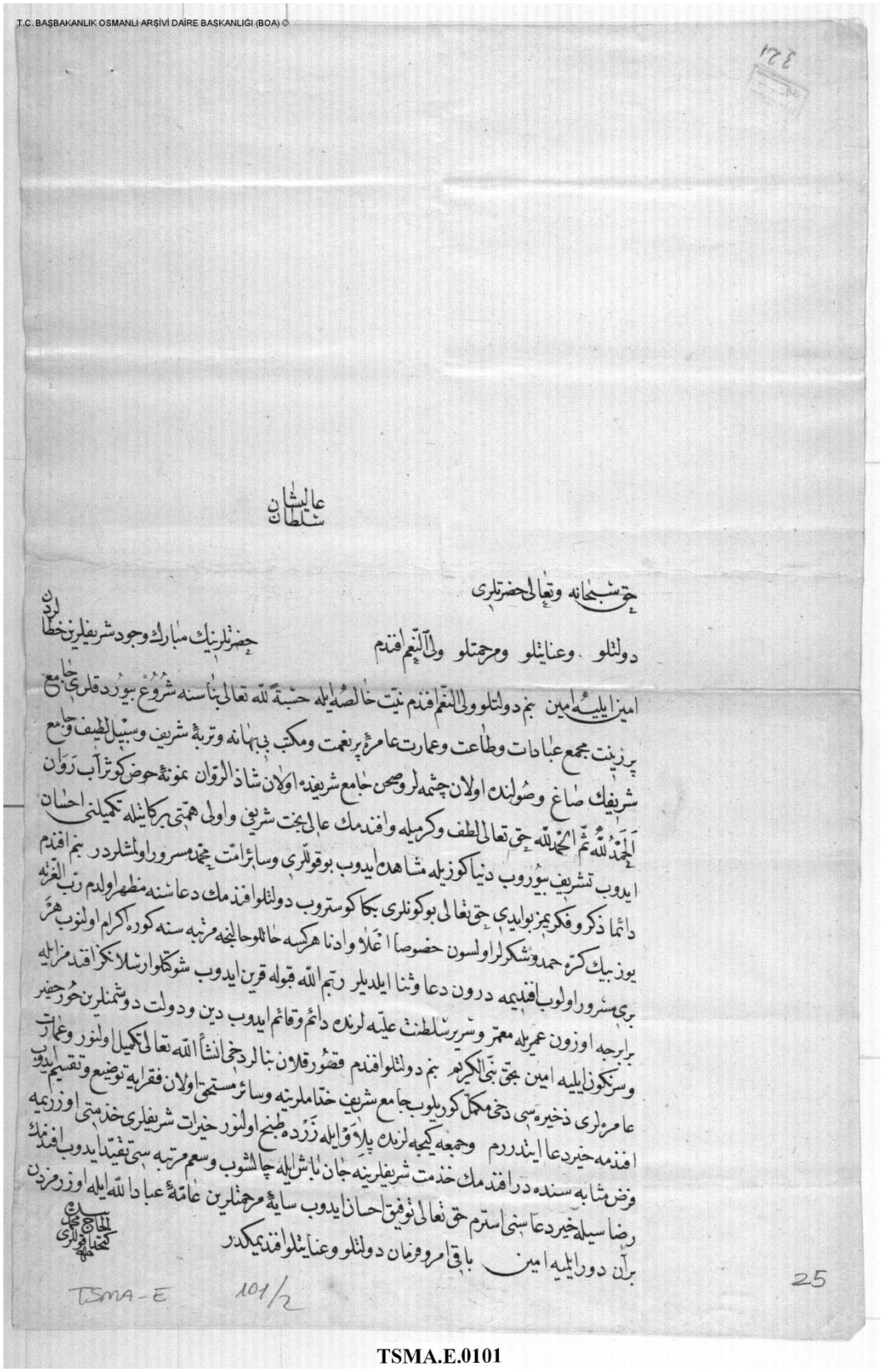
[Mühür] Hadim-i şer Mehmet el-fakir Abdüllatif
[Mühür] Hasbiallahü Vahdehu Abdühu Mehmed

Ek C.32: Bir kısmı tamamlanan Üsküdar Külliyesi hakkında Kethüda Mehmet Efendi'nin mektubu (belgenin orijinali).

Şekil C.32 : TSMA E. 0101 0002 034.

Ek C.33: Bir kısmı tamamlanan Üsküdar külliyesi hakkında Kethüda Mehmet Efendi'nin mektubu (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

عالیشان
سلطانم

حق سبحانه وتعالی حضرتلری

دولتلو وعنایتلو ومرحمتلو ولی النعم افندم حضرتلرینك مبارك وجود شریفلرین خطا اردن

امین ایلیه امین بم دولتلو ولی النعم افندم نیت خالصه ایله حسبة لله تعالی بنا سنه شروع بیورد قلری جامع پرزینت مجمع عبادات وطاعت وعمارت عامره پرنعمت ومکتب ومکان بی همانه وتربهٔ شریف وسبیل لطیف وجامع شریفك صاغ وصولندن اولان چشمه لر وصحن جامع شریفه اولان شاذروان نمونهٔ حوض کوثر آب روان

الحمد لله ثم الحمد لله حق تعالی لطف وکرمیله وافندمك عالی بخت شریفی واولی همتی برکاتیله تکمیلنی احسان ایدوب تشریف بیورروب دنیا کوزیله مشاهده ایدوب بوقوللری وسائر امت محمد مسرور اولمشلردر بم افندم دائما ذکر وفکر میز بولیدی حق تعالی بوکونلری بکا کوسترروب دولتلو افندمك دعاسنه مظهر اولدم رب الغزنه یوز بیك کره حمد وشکر لر اولسون خصوصا اعلا وادنا هرکسه حالا لوحالنجه مرتبه سنه کوره اکرام اولنوب هر بری مسرور اولوب افندیمه دردون دعا وثنا ایلدیلر رحم الله قوله قرین ایدوب شوکتلو ارسلانکز افندمزایله برابر جه اوزون عمرله معمر وسریر سلطنت علیه لرنده دائم وقائم ایدوب دین ودولت دوشمنلرین خور وحقیر وسرنکون ایلیه امین بحق نبی الکریم بم دولتلو افندم قصور قلان بنا لردخی انشاء الله تعالی تکمیل اولنور وعمارت عامره لری ذخیره سی دخی مکمل کوریلوب جامع شریف ختاملریله وسائر مستحق اولان فقرایه توضیع وتقسیم ایدوب وزرمیه افندمه خیر دعا ایتدردم وجمعه کیجه لرنده بلا وایله زرده طبخ اولنور خیرات شریفلری خدمتی اوزرمیه وض شابه سنده دراقدمك خدمت شریفلرینه جان باش ایله چالشوب وسعم مرتبه سی تقیدایدوب افندمك رضا سیله خیر دعا سنی استرم حق تعالی توفیق احسان ایدوب سایهٔ مرحمتلرین عاتمهٔ عبادالله ایله اوزرمزدن برآن دور ایلیه امین باقی امر وفرمان دولتلو وعنایتلو افندیمکدر

الحاج محمد کتخدا قولری

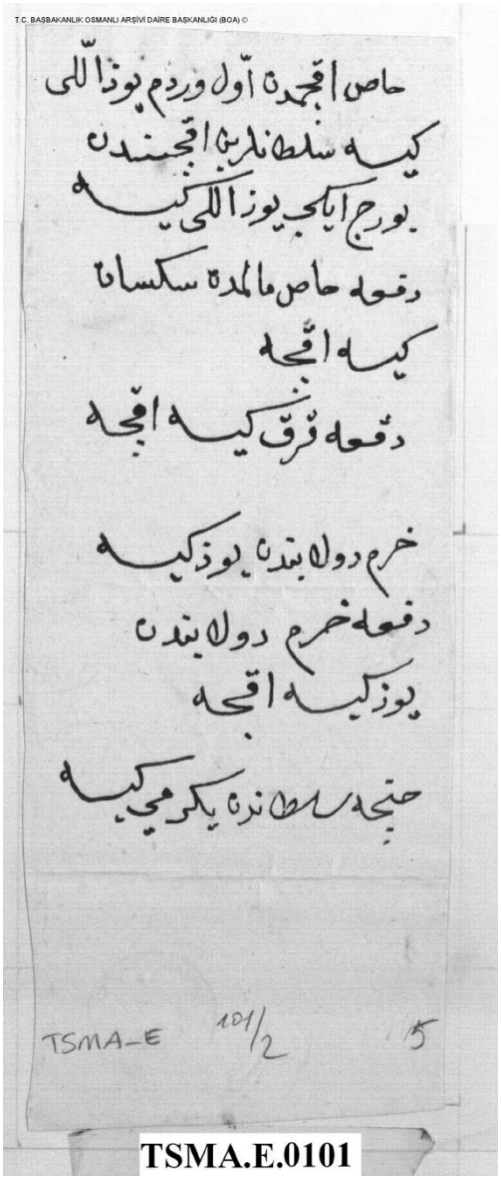
TSMA-E 101/2

25

TSMA.E.0101

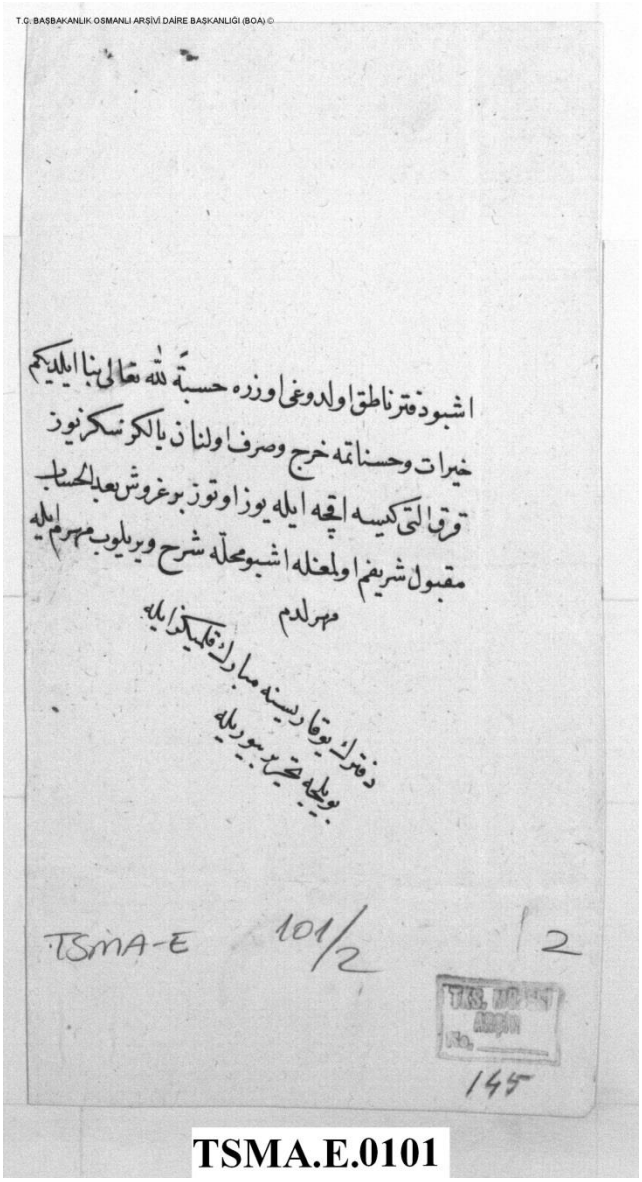
Şekil C.33 : TSMA E. 0101 0002 025.

Ek C.34: Üsküdar Külliyesi için yapıldığı tahmin edilen harcamalar ve alınan borçlara dair Gülnuş Sultan'a ait olduğu tahmin edilen notlar (belgenin orijinali).

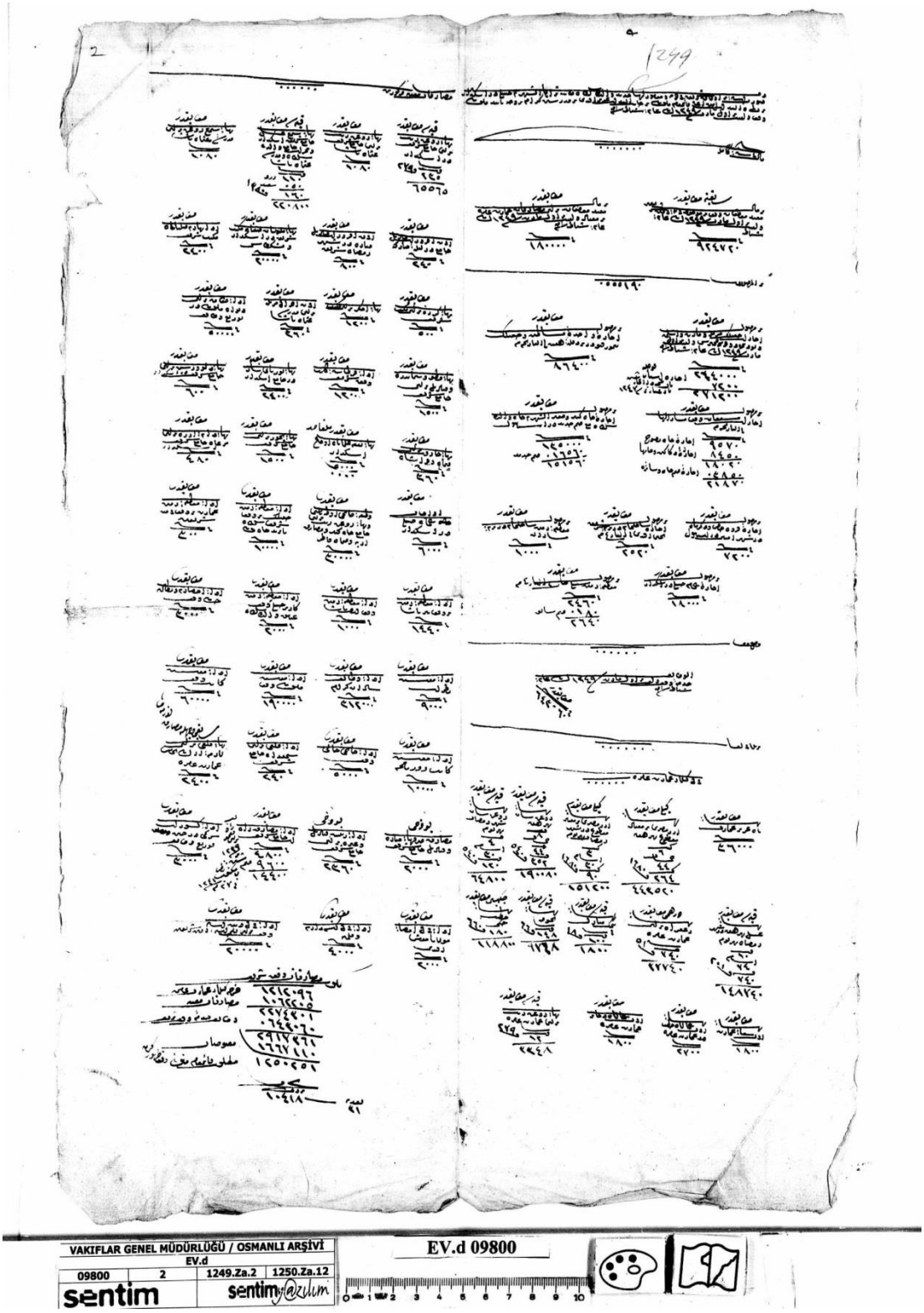
Şekil C.34 : TSMA E. 0101 0002 005.

Ek C.35: Üsküdar Külliyesi'ne ait olduğu tahmin edilen masraf bildirimi (belgenin orijinali).

Şekil C.35 : TSMA E. 0101 0002 002.

Ek C.36: Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin H. 1249 yılına ait gelir ve giderleri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu[256]).

Şekil C.36 : BOA EV.d. 9800/2.

[256] Bu belgenin transkripsiyonunu yapan Murat Bilgin'e teşekkür ederim.

Defter-i sûret-i muhâsebe-i an-evkâf-ı şerîf merhûme ve mağfûrün-lehâ Cedîd Vâlide Sultân tabet serâhâ eş-şehr be-Çinili der-Üsküdaran-zamân-ı es-Seyyid Mehmed Emin Ağa kâ'immakâm-ı mütevellî an-cânib-i es-Seyyid Mehmed aziz Efendi an-müderrisîn-i kirâm ber-vech-i te'yîd-i mütevellî-i vakf vâcib an-evveli Mart sene 1249 ilâ gâye-i Şubat sene minh (1249)

Hesâb-ı mâl fî sene-i kâmile

Sâbıkına mutâbıkdır An-mâl-ı mukayyid-i mukâta'ât-ı vakf an-mevcûd-i hazîne-i Haremeyni'ş-şerîfeyn vâcib an-evveli Mart sene 1249 ilâ gâye-i Şubat sene menh Fî sene 624.720	Mutâbıkdır An-mâl-ı mukayyid-i mukât'at berâ-yı masârıfât-ı imâret-i âmire ber-mu'tâd vâcib an-evveli Mart sene 1249 ilâ gâye-i Şubat sene minh Fî sene 180.000

Ani'l-mahsûlât: 555.190

Mutâbıkdır An-mahsûl-i icârât-ı Çiftlik-i Miralem ve ve Maltepe ve İslimye ve Yozgad ve cezîre-i Kıbrıs vâicb an-evveli Mart sene 1249 ilâ gâye-i Şubat sene minh Fî sene 264.000 İcâre-i âsiyâb müceddeden îcâr-şod 7200 Bâ-temessük sene 1247 271.200		Mutâbıkdır An-mahsûl-i icâre-i vâhide-i besâtîn ve çiftlik-i Demirkapı der-nezd-i kule-i heft fi't-târih-i mezbûr Fî sene 86.400
Mutâbıkdır An-mahsûl-i icârât-ı musakkafât-ı vakf-ı müşârun-ileyhâ fî't-târih-i mezbûr Fî sene İcâre-i hân-ı Nasuh 9570 İcâre-i dekâkîn ve hânhâ 8540 İcâre-i zamm-ı hân ve sâ'ire 3850 (yekûn) 21870		Mutâbıkdır An-mahsûl-i icâre-i hân-ı kebîr ve sağîr eş-şehr be-hân-ı Vâlide Sultân ma'a zamm-ı cedîd der-İstanbul Fî sene 135.000 Zamm-ı cedîd 16.560 (yekûn) 151.560
Mutâbıkdır An-mahsûl-i icâre-i furun-i hâs ve değirmen der-Şehremini der-istanbul Fî sene 7200	Mutâbıkdır An-mahsûl-i icâre-i sâhilhâne der Türbe-i şerîf-i Yahya Efendi fi't-târihi mezbûr Fî sene 2520	Mutâbıkdır An-mahsûl-i mukâta'a-i zemîn-i sâhilhâne der-türbe-i müşârun-ileyh Fî sene 1000
Mutâbıkdır An-mahsûl-i icâre-i Hammâm-ı Çinili der-Üsküdar Fî sene 18.000		Mutâbıkdır An-mahsûl-i mukâta'a-i zezemîn-i Sislihân fi't-târih-i mezbûr Fî sene 2460 Zamm-ı sâbık 180 (yekun) 2640

El-vezâyif-i hademe-i vakf vâcib an-evvel-i Mart sene 1249 ilâ gâye-i Şubat sene minh
Mutâbıkdır
Fî sene: 643.060

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire:

Mutâbıkdır Bahâ-i nân-ı azîz imâret Fî sene 36.000	Keyli mutâbıkdır Bahâ-i erz-i Mısrî ber- mu‘tâd-ı maktû‘ beher hafta 6 keyl 264 keyl Fî 1680 443.520	Keyli mutâbıkdır Bahâ-i erz-i Mısrî ber- mu‘tâd-ı maktû‘ der- şehr-i Ramazan beher yevm 3 keyl Eyyâm 30 90 keyl Fî 1680 151.200	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i revgan-i sâde beher hafta 8 kıyye 352 kıyye Fî 540 190.080	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i revgan-i sâde şehr-i Ramazan beher yevm 4 kıyye Eyyâm 30 120 kıyye Fî 540 64.800
Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i asel beher hafta der-şehr-i Ramazan beher yevm 10 kıyye Eyyâm 74 740 kıyye Fî 201 148.740	Dirhemi mutâbıkdır Bahâ-i zağferân berâ- yı imâret-i âmire Fî sene 740 dirhem Fî 51 37.740	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i yemek-i mübârek Fî sene 100 kıyye Fî 18 1800	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i Nohud Fî sene 148 kıyye Fî 66 9768	Çekisi mutâbıkdır Bahâ-i hatab 180 çeki Fî 660 118.800
Mutâbıkdır Bahâ-i ücret-i saka-i imâret Fî sene 1800	Mutâbıkdır Bahâ-i ücret- ihammâlân-ı hatab der-imâret-i âmire Fî sene 2700	Mutâbıkdır Bahâ-i ücret-i hammâlân-ı zehâyir-i imâret-i âmire Fî sene 1800	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i revgan-ı zeyt berâ-yı imâret-i âmire Fî sene 12 kıyye Fî 279 3348	
Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i revgan-ı zeyt berâ-yı câmi‘-i şerîf der-Üsküdar Fî sene 235 kıyye Fî 279 65.556	Mutâbıkdır Bahâ-i revgan-ı zeyt berâ-yı câmi‘-i şerîf-i Osman Paşa Fî sene 1080	Kıyyesi mutâbıkdır Bahâ-i şem‘-i asel berâ-yı câmi‘-i şerîf Üsküdar ve mihrâb-ı câmi‘-i Vâlide Sultan ve medrese-i Osman Paşa Fî sene	Mutâbıkdır Bahâ-i şem‘-i revgan berâ-yı medrese-i Osman Paşa Fî sene 1080	

		160 kıyye Fî 1380 220.800	
Mutâbıkdır Ücret-i efrûzât-ı kanâdîl-i câmi‘ der-leyle-i mübâreke Fî sene 240	Mutâbıkdır Ücret-i efrûzât-ı kanâdîl-i minâre der-şehr-i Ramazân-ı şerîf, Fî sene 800	Mutâbıkdır Bahâ-i melbûsât-ı sıbyân-ı mekteb-i şerîf der-Üsküdar ve Beşiktaş, fî sene 20.000	Mutâbıkdır Ez-enhâriye sıbyânân-ı mekteb-i şerîf Fî sene 2400
Mutâbıkdır Bahâ-i kirde berâ-yı mekteb-i şerîf Fî sene 500	Mutâbıkdır Bahâ-i etmek berâ-yı mekteb Fî sene 1200	Mutâbıkdır Bahâ-i ücret-i ihrâc-ı mezbele berâ-yı medrese-i Osman Paşa fî sene 360	Mutâbıkdır Edâ-i ta‘âmiye berâ-yı dîvân-ı mütevellî der-tevzî‘-i vezâyif Fî sene 50.000
Mutâbıkdır Bahâ-i kutu ve şamandıra ve kanâdîl berâ-yı câmi‘-i şerîf Fî sene 1500	Mutâbıkdır Edâ-yı kırtâsiye-i kâtib-i vakf-ı şerîf Fî sene 1200	Mutâbıkdır Bahâ-i tevr … der-câmi‘-i Üsküdar Fî sene 2400	Mutâbıkdır Bahâ-i delv-zeriş berâ-yı câmi‘-i şerîf der-Üsküdar Fî sene 600
Mutâbıkdır Bahâ-i çarık berâ-yı kayyım ve ferrâşân Fî sene 360	Mutâbıkdır mülgadır Bahâ-i nafaka-i gılmânân-ı ocağ-ı Üsküdar Fî sene 5000	Mutâbıkdır Bahâ-i buhur berâ-yı câmi‘-i şerîf Fî sene 1500	Mutâbıkdır Bahâ-i dâne-i erze berâ-yı mercân-ı câmi‘-i şerîf-i Üsküdar Fî sene 480
Mutâbıkdır İhrâcât Hammâm-ı Çinili der-Üsküdar Fî sene 6000	Mutâbıkdır Vazife-i hancı odabaşıve bahâ-i revgan-i zeyt berâ-yı câmi‘, hân-ı kebîr ve masârıf-ı arpa ve saman ve katır Fî sene 30.000	Mutâbıkdır Edâ-i mukâta‘a-i zemîn-i çiftlik an-vakf-ı şerîf-i Sultân Bayezid Hân-ı Velî Fî sene 10.000	Mutâbıkdır Edâ-i mukâta‘a-i zemîn-i imâret an-vakf-ı Haremeyn-i Şerîfeyn Fî sene 300
Mutâbıkdır Edâ-i mukâta‘a-i zemîn an-vakf-ı Pîri Paşa Fî sene 1440	Mutâbıkdır Edâ-i mukâta‘a-i zemîn vakf-ı Mehmed Paşa Fî sene 1000	Mutâbıkdır Edâ-i mukâta‘a-i zemîn kârîz-i Çinili vakf-ı Atîk Vâlide Sultân Fî sene 2000	Mutâbıkdır Edâ-i ihsâriye ve battâliye hâlî vakf Fî sene 3000
Mutâbıkdır Edâ-i ma‘îşet-i nâzırân	Mutâbıkdır Edâ-i vezâ’if-i sâdât-ı kirâm	Mutâbıkdır Edâ-i ma‘îşet-i mütevellî-i vakf	Mutâbıkdır Edâ-i ma‘îşet-i kâtib-i vakf

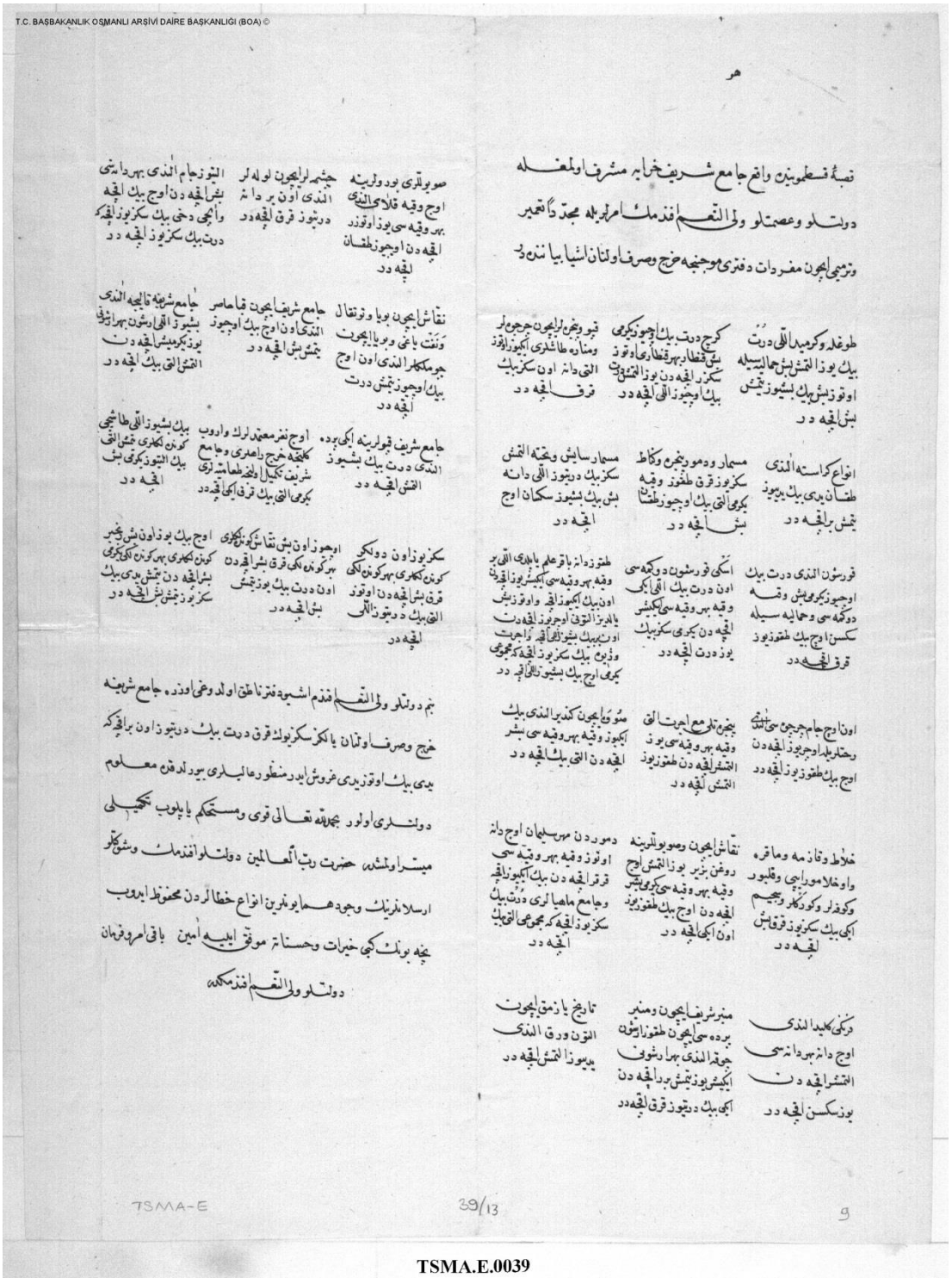
Fî sene 9000	Fî sene 312.000	Fî sene 190.000	Fî sene 60.00
Mutâbıkdır Edâ-i ma‘îşet-i kâtib-i rûznâmçe Fî sene 10.000	Mutâbıkdır Edâ-i hâncı hâlî vakf Fî sene 5000	Mutâbıkdır Edâ-i kalcı berâ-yı şam‘dân-ı câmi‘-i şerîf, fî sene 240	Sâbıkı vechile masârıf-ı lâzımedir Bahâ-i kalcı berâ-yı lâzıme-i evânî-i nühâs imâret-i âmire fî sene: 2400
Bu dahi Masârıf-ı sadefhâ-i minâre ve kanâdîl-i cîmi‘-i şerîf Fî sene 2000	Bu dahi Edâ-i ziynet-i kanâdîl ve gayrihi berâ-yı câmi‘-i şerîf Fî sene 2360	Mutâbıkdır Edâ-i masârıf-ı râh-ı âb-ı câmi‘-i şerîf Fî sene berâ-yı ta‘mîr-i râh-ı âbsene 1249 4800 Zam-şod 9600 14.400 Bâ-mektûb-i nâzır 1241	Mutâbıkdır Edâ-i küsûrât-ı sergi der-hîn-i tevzî‘-i vezâyif Fî sene 3000
Mutâbıkdır Edâ-i harc-ı imzâ-i mevlânâ Memiş Efendi Fî sene 2000	Mutâbıkdır Edâ-i kîsedâriyye ve kalemiyye Fî sene 4000	Mutâbıkdır Edâ-i harc-ı defter-i muhâsebe-i vakf berâ-yı kalemiyye-i muhâsebe-i Haremeyn-i şerîfeyn Fî sene 20.000	

Yekûn masârifât-ı vakf-ı şerîf:

Harc-ı kilâr-ı imâret-i âmire	1.212.096
Masârıfât-ı mu‘ayyene	1.062.205
(yekûn)	**2.274.301**
Vezâ’if-i hademe-i vakf-ı şerîf	643.060
(yekûn)	**2.917.361**
Makbûzât	1.667.110
Matlûb-i kâ’immakâm-ı mütevellî-i vakf zuhûr-kerde	1.250.251

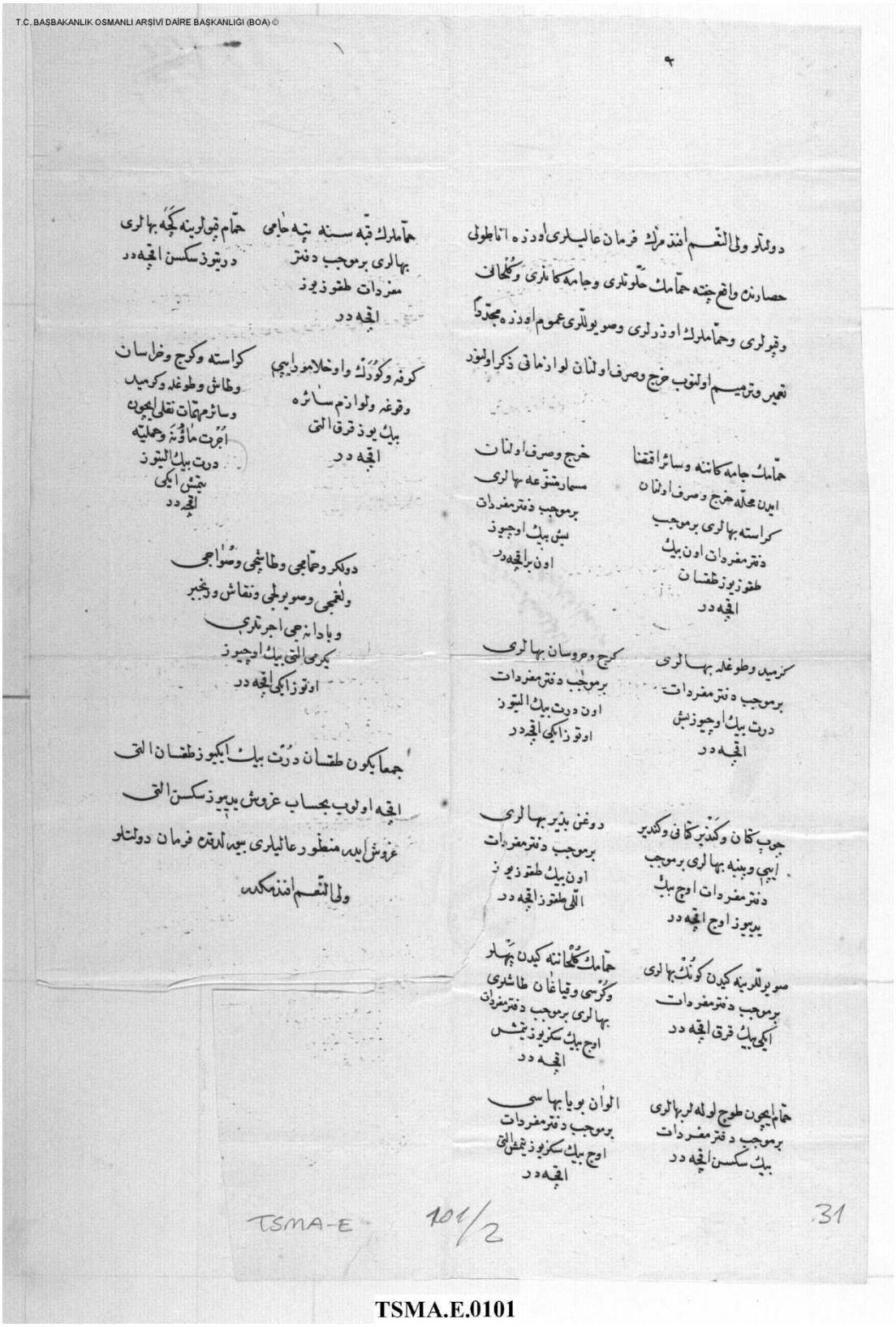
Be-hesâb-ı guruş
10.418,5 guruş 31 nakdiye

Ek C.37: Kastamonu'da Nasrullah Efendi Camisi tamirine ait inşaat defteri (belgenin orijinali).

Şekil C.37 : TSMA E.79/9 (E. 0039/13).

Ek C.38: Anadoluhisarı'ndaki çifte hamamın onarımına ait inşaat defteri (belgenin orijinali ve transkripsiyonu).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

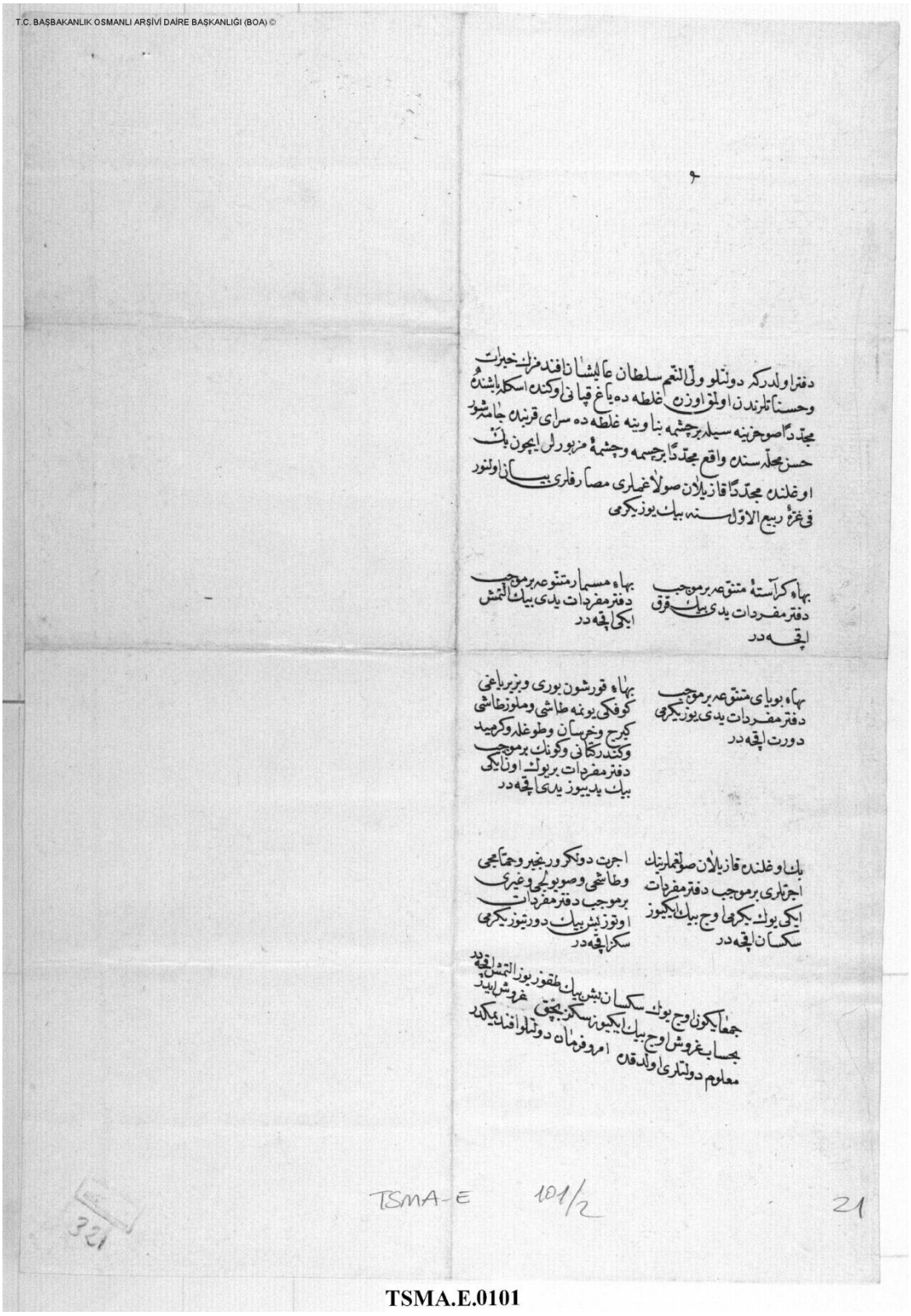
Şekil C.38 : TSMA E. 0101 0002 031.

Devletlü veliyy-ün-niam efendimizin ferman-ı alileri üzere Anadolu Hisarı'nda vaki çifte hamamın halvetleri ve camekânları ve külhanı ve kapuları ve hamamların üzerleri ve su yolları umum üzere müceddeden tamir ve termim olunub harç ve sarf olunan levazımatı zikr olunur.

Harc ve sarf olunan mismar mütenevvi bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 5311 akçedir.	Hamamın camekânına vesair iktiza eden mahalle harç ve sarf olunan kereste bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 10.990 akçedir.
Kireç ve horasan bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 14.632 akçedir.	Kiremit ve tuğla bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 4305 akçedir.
Revgan-ı bezir bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 10.959 akçedir.	Çöb keten ve kendir keteni ve kendir ipi ve penbe bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 3703 akçedir.
Hamamın külhanına giden pahlu ve kürsî ve kayağan taşları bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 3870 akçedir.	Su yollarına giden künk bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 2040 akçedir.
Elvan boya bahası ber muceb-i defter-i müfredat 3876 akçedir.	Hamam için tuç lüleler bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 1080 akçedir.
Hamam kubbelerine keçe bahaları 480 akçedir.	Hamamların kubbesine tepe camı bahaları ber muceb-i defter-i müfredat 900 akçedir.
Kereste ve kireç ve horasan ve taş ve tuğla ve kiremit ve sair mühimmat nakli için ücret-i mavna ve hamaliye 4672 akçedir.	Küfe ve kürek ve ıhlamur ipi ve kova ve levazım-ı saire 1146 akçedir.
Dülger ve hamamcı ve taşçı ve sıvacı ve lağımcı ve su yolcu ve nakkaş ve rençber ve badanacı ücretleri 26.332 akçedir	

Cem'i yekün 94.296 akçe olub behesab-ı guruş 786 guruş ider. Manzur-u alileri buyuruldukda ferman devletlü veliyy-ün-niam efendimindir.

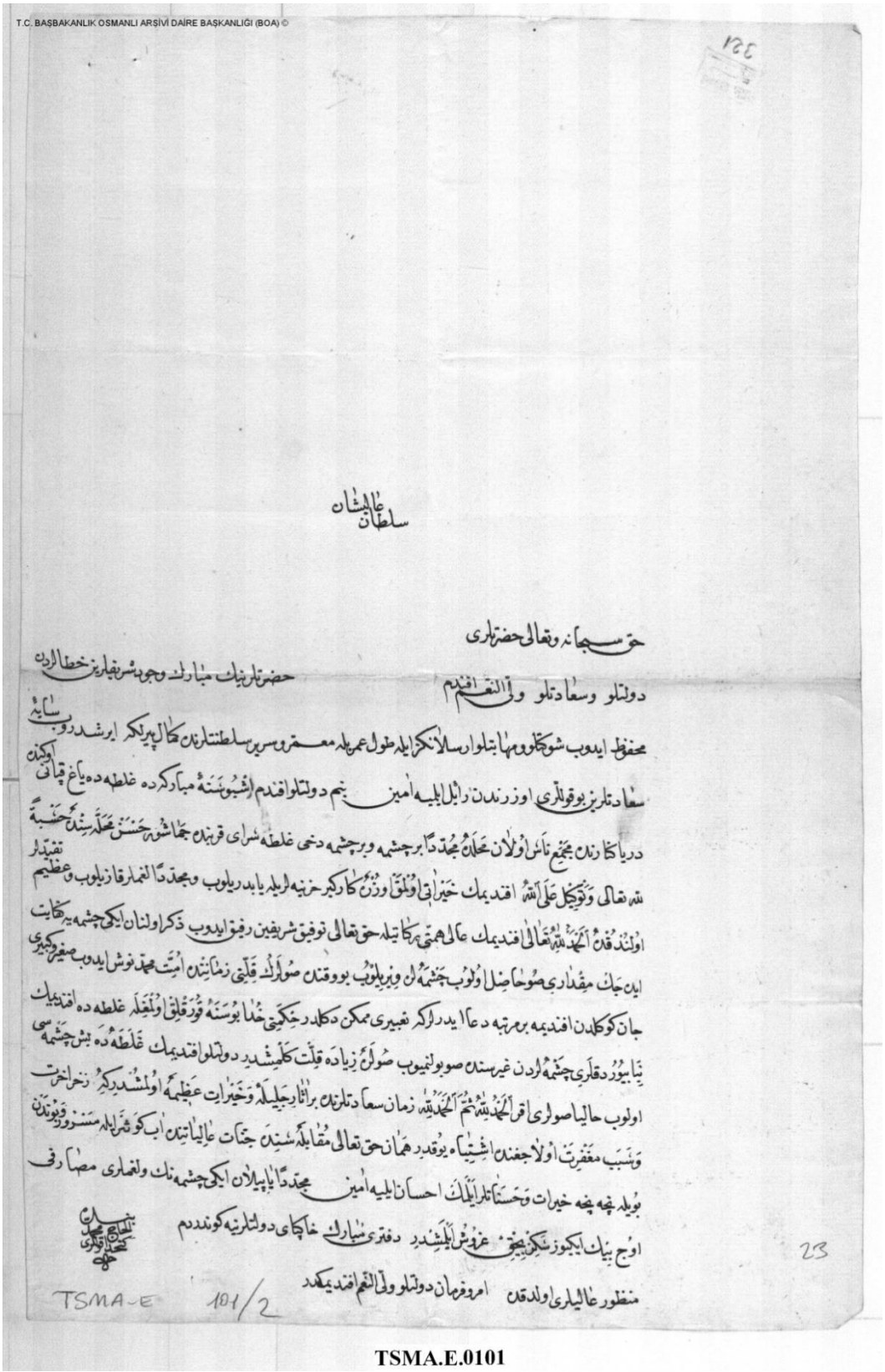
Ek C.39: Galata'da Yağkapanı ve Galatasaray civarında iki çeşmenin onarımı ve suyunun sağlanması için yapılan masrafların defteri (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.39 : TSMA E. 0101 0002 021.

Ek C.40: Galata'da Yağkapanı ve Galatasaray civarında iki çeşmenin onarımı ve suyunun sağlanmasıyla ilgili Kethüda Mehmed Efendi imzalı tezkire (belgenin orijinali).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0101

Şekil C.40 : TSMA E. 0101 0002 023.

SÖZLÜKÇE

agır: tecrübesiz
ahcar: taşlar
ahen: demir
ahz: işkence
ankarib: yakında
balat: döşeme taşı
benna: bina ustası
bevvab: kapıcı
bezl-i makdur: takdiri, gücü bol.
cir: zift
danik: dirhemin dörtte biri.
def'a: bir kere
dibiş: taşların şekillendirilmesi
dirhem: yaklaşık 3,2 gramlık ağırlık ölçüsü birimi.
Ekrad-ı Çorum: Çorum Kürtleri
erdeb: Arap şehirlerinde kullanılan ve dokuz İstanbul keyline (kilesine) karşılık gelen ölçek.
esb: at
esfel: alt
eytam: yetimler
feddan: daha çok Mısır'da kullanılan ve yaklaşık dört dönüme karşılık gelen arazi ölçüsü.
füruht: satma
habbe: dirhemin 48'de biri.
haksar: perişan halli
hıraset: koruma
hududname: memleket sınırını (veya memleket dâhilindeki bir çiftlik veya arazinin) sınırını belirleyen belge
hüccet: resmi belge.
hüccet-i şeriyye: şeriata göre ve muhtemelen şeyhülislam tarafından verilen resmi belge.
idad: hesaplama
intizar: ümit etmek
isal eylemek: ulaştırmak.
kadd: boy
kahve tahmisi: kahve kavrulup satılan yer.
kaliçe: küçük halı.
kamet: endam
Kaşî çini: İran'ın Kâşân şehrinde yapılan bir çeşit çini.
keyl: 18-20 okkalık buğday veya un ölçü birimi; 25,656 kg.
kıllet: azlık, kıtlık.
kırat: dirhemin 16'da biri.
kıyye: okka; 1282 grama eşit ağırlık ölçüsü birimi.
kiraren: tekrar tekrar
kulaç: 1,895 m uzunluğundaölçü birimi.
kuruş: 120 akçelik para birimi.
kutnu: pamuklu kumaş.

lökün: muslukların takılması ve künklerin eklenmesi sırasında aradaki delikleri kapatmak için kullanılan bir tür macun.
lüle: dakikada 36 litrelik su debisi birimi.
mak'ad: minder
makhur: kahredilmiş
masura: dakikada 4,5 litrelik su debisi birimi.
menzil: ev, konut.
mismar: çivi
mismar-ı hadid: demir çivi
muhtasar: kısaca, kısaltılmış
mübayaa: satın alma
müdemmer: mahvedilmiş
Mühr-i Süleyman: Hz. Süleyman'ın mühründe bulunduğu söylenen birbirine geçmiş iki üçgen şekli.
müstecir: kiracı
mütehayyir: şaşırmış
nakz: enkaz
neccar: marangoz
nümayan: aşikar
pahlu: ahşap bir makasın yan ağaçları
penbe: pamuk
peşkun: bir bez cinsi
rah-ı ab: su yolu
resm: plan, çizim; tarz.
rıht: menteşe
rub': çeyrek kuruş
saika: yıldırım.
sakf: çatı.
say etmek: çalışıp çabalamak, elinden geleni yapmak.
şehn: yükleme
şemhane-i asel: Balmumu yapılan yer.
şemhane-i revgân: Yağdan mum yapılan yer.
tablhane: büyük davul.
tekâsül: gevşeklik, üşengeçlik.
temessük: borç senedi
timur: demir
tob: tuğla
tuç: tunç
vakıyye: 1 okka ya da 400 dirhemlik ağırlık birimi; 1,128 kg.
vech-i meşruh: açıklanan şekilde
veliyy-ün-niam: dinine bağlı
yük: 100.000 akçeye karşılık gelen para miktarı.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad	**:**	Muzaffer ÖZGÜLEŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	**:**	İzmir, 1979
E-Posta	**:**	muzafferozgules@yahoo.com
Lisans	**:**	ODTÜ, Elektrik ve Elektronik Mühendisliği
Yüksek Lisans	**:**	ODTÜ, Bilim ve Teknoloji Politikası Çalışmaları

TEZDEN TÜRETİLEN YAYINLAR

- **Muzaffer Özgüleş,** Prof. Dr. Filiz Özer, "Ukrayna'da Bir Haseki Sultan Camisi ve Yadigâr Kalan Minberi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 2014 (hakem değerlendirmesinde).
- Dr. Rafał Quirini-Popławski, **Muzaffer Özgüleş,** "Haseki Rabia Gülnuş Sultan Camisi in Kamaniçe that is on the history of the Dominican Church in Kamianets Podilsky in the years 1672-1699", *Biuletyn Historii Sztuki,* Varşova, 2014 (hakem değerlendirmesinde).
- **Muzaffer Özgüleş**, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Yaptırdığı Çeşmeler ve Su Yollarıyla Galata'nın 'Fethi'", Tasarım+Kuram, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 2014 (hakem değerlendirmesinde).